

Міністерство внутрішніх справ України
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

НАУКОВИЙ ВІСНИК
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Науковий журнал

2021

№ 3 (112)

*Рекомендовано до друку та до поширення
через Інтернет Вченою радою
Дніпропетровського державного університету
внутрішніх справ (протокол № 1 від 30 вересня 2021 р.)*

Дніпро
2021

Наукове видання • Засновник та видавець – Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ • Свідоцтво про державну реєстрацію – КВ 20781-10581ПР від 08.05.2014 • Виходить 5-7 разів на рік • Тираж – 65 прим. • Адреса редакції: 49005, м. Дніпро, проспект Гагаріна, 26, rvv_vonr@dduvs.in.ua • Сайт видання: visnik.dduvs.in.ua

Журнал включено до категорії «Б» переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук (юридичні науки)
(додаток 4 до наказу МОН України від 28.12.2019 № 1643)

**Видання індексується в міжнародних базах даних
«Index Copernicus International» та «Crossref»**

DOI: 10.31733/2078-3566

Вміщено наукові статті вчених, викладачів і здобувачів університету, навчальних закладів системи МВС та інших центральних органів виконавчої влади, працівників правоохоронних органів. Розглянуто питання держави та права, окремих галузей законодавства, проблеми правоохоронної діяльності та юридичної освіти, надано інформацію про визначні події і дати наукового життя в галузі права.

Призначено для науковців, юристів-практиків, працівників правоохоронних органів та всіх, хто цікавиться питаннями науки і права.

Редакційна колегія:

д.ю.н., доц. **Андрій ФОМЕНКО**, голова (Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ);
д.ю.н., проф. **Лариса НАЛИВАЙКО**, заст. голови (Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ);
д.ю.н., проф. **Олександр ЮНІН** (Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ);
д.ю.н., проф. **Аріф ГУЛІЄВ** (Національний університет «Одеська юридична академія»);
д.ю.н., проф. **Олексій ДРОЗД** (Нац. акад. внутр. справ, м. Київ);
д.ю.н., проф. **Петро МАКУШЕВ** (Університет митної справи та фінансів, м. Дніпро);
д.ю.н., проф. **Сергій ШАТРАВА** (Харк. нац. ун-т внутр. справ);
д.ю.н., проф. **Ірина ГРИЦАЙ** (Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ);
д.ю.н., проф. **Василь ІЛЬКОВ** (Дніпроп. окружний адмін. суд);
д.ю.н., проф. **Дмитро ПРИПУТЕНЬ** (народний депутат України);
д.ю.н., проф. **Віталій СЕРЬОГІН** (Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна);
д.ю.н., проф. **Юрій ФРИЦЬКИЙ** (ЦВК України, Ун-т «Україна», м. Київ);
д.ю.н., проф. **Михайло ЩЕРБАКОВСЬКИЙ** (Харк. нац. ун-т внутр. справ);
доц. **Міндаугас БІЛІУС** (**Mindaugas VILIUS**) (Ун-т Вітовта Великого, м. Каунас, Литва);
д-р права **Гедімінас БУЧІОНАС** (**Gediminas BUČIUNAS**) (Ун-т М. Ромеріса, м. Вільнюс, Литва);
д.ю.н. **Єрбол ОМАРОВ** (Акад. правоохор. органів при ГПУ Республіки Казахстан);
д.ю.н., проф. **Амір АЛІЄВ** (Бакинськ. держ. ун-т, Азербайджан);
проф., PhD **Рафал ЛІЗУТ** (**Rafal LIZUT**) (Люблін. католицьк. ун-т ім. Івана-Павла II, Польща);
проф. **Анжей ПЯСЕЦЬКИЙ** (**Andrzej PIASECKI**) (Краківськ. пед. ун-т, Польща);
д-р права, проф. **Пауліна БЄШ-СРОКОШ** (**Paulina BIEŚ-SROKOSZ**) (У-н Яна Длугоша, Польща).

З М І С Т

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Кириченко Ю. В., Кириченко В. М. Конституційне регулювання принципу рівності прав і свобод людини і громадянина в Україні та державах континентальної Європи: порівняльно-правовий аналіз	7
Ведерніков Ю. А., Ткаченко В. І., Шестаков В.Ю. Діалектика циклічності в розвитку права	16
Гулієв А. Д., Чекалюк В. В. Дипломатія. Корпоративна культура та етикетні норми	23
Боняк В.О., Трень Т. О. Внесення змін до Основного Закону України та конституцій окремих пострадянських держав: порівняльно-правовий аспект	31
Кучук А. М. Свобода вираження поглядів та захист репутації у практиці Європейського суду з прав людини	39
Сироїд Т. Л. Міжнародно-правовий механізм забезпечення права на здоров'я жінок-в'язнів	44
Халупсіс О. В., Поплавський О. О., Левін О. Л. Політичні та конституційно-правові трансформації в країнах Центральної Азії (1991-2021 рр.)	52
Юзікова Н. С., Хом'яченко С. І. Забезпечення незалежності та довіри до судової влади крізь призму виваженого та послідовного реформування судової системи	59
Демичева А. В. Правозахисне поле сучасної України: взаємодія державних та недержавних акторів	65
Лазарева Д. В. Предмет, зміст та структура права на свободу та особисту недоторканність в міждисциплінарному аспекті: проблемні питання	72
Долгорученко К. О. Підходи до розуміння терміно-понять «правова дійсність» і «правова реальність» та проблема методологічної коректності їх вживання в історико-правових дослідженнях	80
Скирта А. А. Концепція періодизації історії українського державотворення Івана Лисяка-Рудницького	87

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ТА ЇЇ КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Пайда Ю. Ю. Застосування примусу правоохоронними органами України: окремі аспекти	94
Царьов О. Д. Тактико-психологічний контекст спілкування поліціанта з правопорушниками	101
Бардін Є. В., Токар А. А. Особливий режим функціонування службових приміщень, у яких перебувають підрозділи сил безпеки і оборони	106
Біліченко В. В. Основи підготовки поліцейських до дій в екстремальних ситуаціях	113
Великий Ю. М. Деякі аспекти застосування поліцією крайнього примусового заходу – вогнепальної зброї	118
Карпенко О. М., Зеленський Є. С. Відмежування поняття наставництва в Національній поліції України від суміжних понять	124

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОКРЕМИХ
СФЕР СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

Алексєєнко І. Г. До питання про правове регулювання трудова відносин в гіг-економіці України	129
Гребенюк Г. М., Марценюк Л. В. Дистанційна робота як нова реалія трудових відносин	136
Обушенко Н. М. Об'єкт систематизації трудового законодавства	142
Маковій В. П. Темпоральні величини у парадигмі модернізації цивільного законодавства	148
Резворович К. Р. Електронна трудова книжка: міжнародний досвід надання державних послуг	153

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС.
ПУБЛІЧНЕ АДМІНІСТРУВАННЯ

Катеринчук К. В., Полат І. В. Проблеми адміністративно-правового захисту прав учасників освітнього процесу	160
Комісаров С. А., Пархоменко Д. А. «Національна безпека», «система забезпечення національної безпеки», «види забезпечення національної безпеки», «форми забезпечення національної безпеки»: визначення понять	166
Курінний Є. В. Адміністративно-правове забезпечення порядку обчислення часу в Україні	173

Пастух І. Д. Напрями удосконалення юридичної відповідальності за вчинення адміністративних правопорушень, пов'язаних з корупцією	180
Верба І. О. Медіація в адміністративному судочинстві: проблеми теорії та практики	186
Гусейнлі А. М. Завдання та функції адвоката в адміністративному судочинстві	191
Мусаелян Д. П., Кунцевич Ю. О. Правовий обіг холодної зброї в Україні	197
Фурса В. В. Щодо функціонування системи екстреної допомоги населенню за єдиним телефонним номером 112: зарубіжний досвід та можливості його використання в Україні	202
Цуркаленко Д. П. Щодо доцільності розмежування понять «профілактичні заходи» та «превентивні заходи» в діяльності Національної поліції України	207

КРИМІНАЛЬНЕ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Богатирьов І. Г., Богатирьов А. І. Парадигма функціонування пенітенціарної системи України	213
Пузирьов М. С., Богдан Ю. М. Кримінально-виконавча характеристика та соціально-правова обумовленість негативних обов'язків засуджених до позбавлення волі на певний строк	219
Березняк В. С. Особливості кваліфікації кримінальних правопорушень проти безпеки руху та експлуатації транспорту: огляд судової практики	227
Беспаль О. Л. Щодо визначення кола потерпілих осіб від домашнього насильства	234
Барбарош Л. М. Проблеми запобігання домашньому насильству над дітьми в Україні	238
Біловол О. О. Проблеми відмежування домашнього насильства (ст. 126-1 КК України) від суміжних адміністративних правопорушень	244
Тінін Д. Г., Тимофєєв В. П. Проблеми та компетенція поліцейських при виконанні вироків суду, пов'язаних з позбавленням волі	251

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА, ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Петрова І. А. Характеристика методів оцінювання працівників судово-експертних установ	257
Пчеліна О. В. Право на інформацію в кримінальному провадженні у контексті міжнародно-правових стандартів	266

Тертишник В. М., Ченцов В. В. Становлення інтегративної доктрини доказового права	271
Мельниченко А. В. Обмеження прав, свобод і законних інтересів особи в межах тимчасового доступу до речей і документів: практичні аспекти	277
Мирошніченко Ю. М. Основні засади побудови методичних комплексів криміналістичного забезпечення судового провадження	284
Січковська І. В. Особливості взаємодії дізнавачів з оперативними підрозділами Національної поліції України	289
Шаповалов Д. О. Теоретичні та праксеологічні засади використання спеціальних знань у кримінальних провадженнях, пов'язаних із державним фінансуванням галузі охорони здоров'я	294
Лучко А. С. Теоретичні та практичні аспекти визнання доказів, що отримані під час проведення окремих слідчих (розшукових) дій, недопустимими у кримінальному провадженні	298

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА

Марценюк Л. В., Батмангліч К. А. Економічна безпека українських залізниць: шляхи виходу з кризи	304
Бобиль В. В., Пікуліна О. В., Мовчан М. І. Сучасні методи аналізу та управління виробничими запасами	311
Чаркіна Т. Ю., Орловська О. В., Конюшок К. М. Розвиток мультимодальних перевезень у транскордонному сполученні між Україною і Європою	318
Задоя В. О. Проблеми та перспективи розвитку туристичної галузі в умовах світової пандемії	325
Сидорова Е. В. Характеристика органів публічної влади як суб'єктів податкових правовідносин в Україні	331

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Синиціна Ю. П., Бекішев А. К. Методологічні аспекти цифрової комунікації закладів вищої освіти	340
Скок О. С. Актуальні питання реформування вищої юридичної освіти в Україні	348

<i>РЕЦЕНЗІЇ</i>	354
-----------------------	-----

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Наукові заходи	356
Міжнародна співпраця	358
Нові видання	363
Вічна пам'ять	365
<i>Довідка про авторів</i>	366

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 342.7(477)

DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-7-15

**Юрій
КИРИЧЕНКО**[©]
доктор юридичних
наук, доцент

**Віктор
КИРИЧЕНКО**[©]
кандидат
історичних наук,
доцент

(Національний університет «Запорізька політехніка»)

КОНСТИТУЦІЙНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРИНЦИПУ РІВНОСТІ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ ТА ДЕРЖАВАХ КОНТИНЕНТАЛЬНОЇ ЄВРОПИ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Розглянуто принцип рівності, про який йдеться в ч. 4 ст. 13; ст. 21, 24; ч. 2 ст. 38; ч. 2 ст. 43; ч. 1 ст. 51; ч. 1 ст. 52; ч. 1 ст. 71; ч. 2 ст. 129 Конституції України та згадується в більшості конституцій європейських держав, і доводиться що він є не лише принципом конституційного права, а й однією з основоположних засад, на основі яких здійснюються права і свободи людини та визначається їх місце в суспільстві і державі.

Ключові слова: конституційний принцип рівності, рівноправ'я, рівність прав і свобод, рівність перед законом, рівність прав жінки і чоловіка.

Постановка проблеми. Принципи права є фундаментом правової системи будь-якої держави, у тому числі й України. Вони мають бути гармонійно узгодженими між собою для того, щоб регулювати суспільні відносини. Одним із основоположних принципів є принцип рівності, про який йдеться в ч. 4 ст. 13; ст. ст. 21, 24; ч. 2 ст. 38; ч. 2 ст. 43; ч. 1 ст. 51; ч. 1 ст. 52; ч. 1 ст. 71; ч. 2 ст. 129 Конституції України та який є не лише принципом конституційного права, а й однією з основоположних засад, які визначають параметри всієї національної правової системи. Цей принцип демонструє позицію держави щодо розподілу суспільних благ та вимагає забезпечення рівних можливостей, створення членами суспільства реальних можливостей конкурування.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Науково-теоретичним підґрунтям для дослідження принципу рівності прав і свобод людини і громадянина стали насамперед роботи вітчизняних науковців І. Бородіна, О. Васильченко, А. Георгіци, Г. Комкової, С. Погребняк, І. К. Полховської, Т. Француз, В. Шаповала, П. Шляхтун, Н. Шукліної та інших учених.

Водночас віддаючи належне великій кількості наукових праць, присвячених різним аспектам дослідження принципу рівності прав і свобод людини і громадянина, деякі питання окресленої проблематики потребують подальшого вивчення.

© Ю. Кириченко, 2021

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-1212-1622>

kirichenko_yuriy84@ukr.net

© В. Кириченко, 2021

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3697-0493>

kafedra_pp@zntu.edu.ua

Метою статті є виконання порівняльного аналізу положень норм конституцій України та держав континентальної Європи, в яких згадується принцип рівності прав і свобод людини і громадянина, а також формулювання конкретних пропозицій щодо вдосконалення положень ст. 24 Конституції України.

Виклад основного матеріалу. Для характеристики конституційно-правового статусу людини і громадянина важливе значення мають не тільки фактичний обсяг прав, свобод та обов'язків, закріплених в Основному законі держави, а також й загальні принципи права, на засадах яких здійснюються їх використання. До них насамперед необхідно віднести: 1) принцип визнання людини, її прав і свобод найвищою соціальною цінністю; 2) принцип невід'ємності, невідчужуваності та непорушності прав і свобод людини; 3) принцип рівності в правах і свободах та рівності перед законом; 4) принцип безпосередньої дії прав і свобод людини; 5) принцип гарантованості прав і свобод людини. Тією чи іншою мірою ці принципи, які випливають з права і є його цінністю, згадуються в усіх конституціях європейських держав і є тими вихідними засадами, на основі яких здійснюються права і свободи людини та визначається їх місце в суспільстві і державі [1, с. 66].

Серед зазначених принципів треба виокремити принцип рівності, про який йдеться в ч. 4 ст. 13; ст. 21, 24; ч. 2 ст. 38; ч. 2 ст. 43; ч. 1 ст. 51; ч. 1 ст. 52; ч. 1 ст. 71; ч. 2 ст. 129 Конституції України та який є не лише принципом конституційного права, а й однією з основоположних засад, які визначають параметри всієї національної правової системи. Тобто визнання і закріплення цього принципу на конституційному рівні свідчить про те, що, по-перше, ідея рівноправності нині є стратегічним соціальним концептом, нормативним імперативом, основою побудови національної правової системи, визначаючи демократичну спрямованість процесів державотворення, що відбуваються у межах універсальної концепції демократичної, правової, соціальної держави; по-друге, про демократичність конституційно-правового статусу особи, його відповідність виробленим світовою спільнотою міжнародним правовим стандартам у галузі прав людини, а ступінь його реалізації на практиці визначає фактичний і реальний рівень забезпеченості прав і свобод людини в суспільстві та державі, а також є соціально-діяльним індикатором функціонування органів державної влади й місцевого самоврядування у галузі прав людини [2, с. 48].

Досліджуючи категорію «рівність», варто наголосити, що це надзвичайно складне й багатоаспектне явище, яке можна розглядати в правовому, економічному, політичному, філософському та інших аспектах. Але, незважаючи на те, що поняття «рівність» і «рівноправність» тісно взаємопов'язані категорії, вони не є тотожними, рівність є ширшим поняттям за рівноправність й включає останню [3, с. 8]. Та загалом обидва ці поняття застосовуються як синоніми для позначення всього спектра прав і свобод, якими можуть користуватися всі люди без утиску з боку держави, дискримінації з боку державних органів, окремих посадовців або інших осіб. Тобто, як зазначено в словниковій літературі, рівність – це рівне становище людей у суспільстві, що виражається в однаковому ставленні до засобів виробництва і в користуванні тими самими політичними та громадянськими правами [4, с. 1032]. Тому, як писав В. С. Нерсесянц, принцип абстрактної, формальної рівності суб'єктів, які є учасниками певного кола відносин, фактично відмінних між собою, – основний принцип будь-якого права, що виражає його специфіку, на відміну від усіх інших видів соціальних норм і типів соціальної регуляції [5, с. 22], а Г. М. Комкова наголошує, що «принцип рівноправ'я має місце у всіх кваліфікаціях системи принципів прав і свобод. Він визначає сутність правового статусу, його соціальне призначення, тому серед інших принципів правового статусу особи рівноправ'я виділяється особливою роллю» [6, с. 57].

Про основоположне значення цього принципу свідчить й те, що він знайшов широке відображення в низці важливих міжнародно-правових актів з прав людини, зокрема в ст. 2 Статуту ООН, у ст. 1 і 7 Загальної декларації прав людини 1948 р., у ст. 2, 3, 12, 14, 23, 24, 26 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р., у ст. 2, 3, 7, 11, 13 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. тощо. Цю соціально-філософську засаду рівноправності всіх людей прямо зафіксовано в ст. 21 Конституції України «усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах» [7]. Аналогічне положення на конституційному рівні закріплено й у Бельгії (ст. 10, 11), Болгарії (п. 1 ст. 6), Греції (ст. 4), Іспанії (ст. 14), Італії (ст. 3), Люксембургу (п. 2 ст. 11), Нідерландах (ст. 1), Німеччині (ст. 3), Словаччині (п. 1 ст. 12), Фінляндії (п. 5), Франції

(ст. 1), Чехії (ст. 1) та в інших країнах. Щодо принципу рівності громадян України, то він конкретизований у ч. 1 та ч. 2 ст. 24 Конституції України, в якій встановлено, що «громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом» [7]. Як зауважує Н. Г. Шукліна, саме в цих положеннях полягає сутність принципу рівноправ'я; наступні законодавчі варіації на тему про рівність тільки доповнюють цю сутність [8, с. 171]. Крім того, в цій конституційній нормі виокремлено три основних аспекти аналізованого принципу: 1) рівність громадян у правах; 2) рівність громадян перед законом; 3) рівність прав жінки і чоловіка.

Характеризуючи принцип рівності, С. Погребняк зауважує, що треба вирізняти формальну та фактичну рівність, остання реалізується за допомогою чотирьох взаємопов'язаних принципів: 1) принципу рівності перед законом; 2) принципу рівності перед судом; 3) принципу рівності прав і свобод людини і громадянина; 4) принципу рівності обов'язків людини і громадянина [9, с. 82]. При цьому варто наголосити, що конституційне право в правовій державі забезпечує тільки юридичну, формальну рівність між людьми. Тобто фактичної рівності між людьми немає й бути не може, оскільки всі відрізняються за своїми індивідуальними можливостями. І тому аналізований принцип юридично виправдовує фактичну нерівність між людьми. Як наголошує А. З. Георгіца, люди не рівні за своїми фізичними і психічними можливостями, за рівнем життя, іншими характеристиками, тому ніяке право не в змозі зрівняти їх. Інакше кажучи, відмінності між людьми все ж є і держава їх визнає [10, с. 104–105]. Наприклад, у ч. 2 ст. 43 Конституції України зазначено, що «... держава гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності» [7], але ці можливості не однакові для різних груп населення. Це зумовлено рівнем отриманої освіти, наявністю відповідної професії та роботи в населеному пункті, де проживає громадянин, суспільними потребами, що не завжди можуть збігатися з особистими прагненнями громадян та іншими обставинами.

Отже, цілком очевидно, що за допомогою конституційного права можна гарантувати саме правову рівність, тобто рівні права, свободи та обов'язки, а також забезпечення рівності всіх перед законом. Водночас реалізація принципу рівності в правах і свободах та рівності перед законом завжди була й нині залишається досить складною проблемою, оскільки від її інтерпретації та реалізації безпосередньо залежить правореалізаційна діяльність людини.

Принцип рівності, який закріплено в ч. 1 ст. 24 Конституції України, означає, що лише громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законами. Тобто ця норма гарантує тільки рівність громадян перед законом та їх рівні права і свободи, а також означає, що вона не має абсолютного характеру.

Принцип рівності знайшов своє відображення в більшості конституцій держав континентальної Європи, і, як правило, стосується кожної людини, що закріплено в конституціях Азербайджану, Албанії, Білорусі, Естонії, Польщі, Росії, Сан-Марино, Сербії, Словаччини, Туреччини, Фінляндії, Хорватії, Чехії – терміном «усі», а в конституціях Андорри, Вірменії, Грузії, Латвії, Литви, Німеччини, Чорногорії, Швейцарії – «усі люди». Водночас у конституціях Бельгії, Греції, Іспанії, Люксембургу і Монако застосовано терміни (відповідно бельгійці, греки, іспанці, люксембуржці, монегаски), які означають національну належність. При цьому треба наголосити, що в ст. 24 Конституції України, так само як і в конституціях Австрії (п. 1 ст. 7), Болгарії (п. 2 ст. 6), Італії (ч. 1 ст. 3), Ліхтенштейну (ч. 1 ст. 31), Північної Македонії (ч. 2 ст. 9), Молдови (п. 2 ст. 16), Португалії (п. 1 ст. 13), Румунії (п. 1 ст. 16) і Франції (ст. 1), йдеться лише про громадян, коли в ч. 1 ст. 2 Загальної декларації прав людини – про кожну людину. Наприклад, у тих випадках, коли йдеться про визначення суб'єкта прав людини, у Конституції України використовуються прийняті в міжнародно-правових актах терміни безособового характеру, як: «кожен» (ч. 3 ст. 27, ч. 1 ст. 28, ч. 2 ст. 34, ч. 1 ст. 35, ч. 1 ст. 41, ч. 1 ст. 42, ч. 1, 4 ст. 43, ч. 1 ст. 45, ч. 1 ст. 47, ст. 48, ч. 1 ст. 49, ч. 1 ст. 50, ч. 1 ст. 53, ч. 3, 4, 5 ст. 55, ст. 56, ч. 1 ст. 59 (двічі), ст. 66, ч. 1 ст. 67, ч. 1 ст. 68); «кожний» (ч. 5 ст. 29); «кожному» (ч. 4 ст. 29, ч. 1 ст. 30, ст. 31, ч. 4 ст. 32, ч. 1 ст. 33, ч. 1 ст. 34, ч. 2 ст. 50, ч. 2 ст. 55, ч. 1 ст. 57); «ніким» (ч. 4 ст. 17); «ніхто» (ч. 4 ст. 5, ч. 1 ст. 19, ч. 2 ст. 27, ч. 2 ст. 28, ч. 2 ст. 29, ч. 1 ст. 32, ч. 4 ст. 35, ч. 4 ст. 36, ч. 4 ст. 41, ч. 3 ст. 44, ч. 3 ст. 47, ч. 2 ст. 58, ч. 1 ст. 60, ч. 1 ст. 61, ч. 2 ст. 62); «усі» (ст. 40); або словосполучення – «кожна людина» (ст. 23, ч. 1 ст. 27, ч. 1 ст. 29); «жодна людина» (ч. 3 ст. 28); «усі люди» (ст. 21) [7]. Тобто використання таких формулювань акцентує

визнання закріплених у Конституції України прав і свобод за кожною людиною, яка перебуває на її території, незалежно від того, чи є вона громадянином України, іноземцем чи особою без громадянства. Як вважають В. В. Маклаков і Б. А. Страшун, усі ці формули визначають права людини [11, с. 144].

Коли йдеться про права, які мають тільки громадяни України, то вживається чітке формулювання: «громадяни» (ч. 1 ст. 24, ч. 3 ст. 36, ч. 1, 2 ст. 38, ч. 1 ст. 39, ч. 3 ст. 41, ч. 1 ст. 46, ч. 4 ст. 53, ч. 2 ст. 65); «громадянам» (ч. 6 ст. 43, ч. 2 ст. 47, ч. 5 ст. 53, ч. 1 ст. 54); «громадянин України» (ч. 1, 2 ст. 25, ч. 2 ст. 33); «громадяни України» (ч. 1 ст. 26, ч. 1, 2 ст. 36, ч. 1 ст. 70); «кожний громадянин» (ч. 2 ст. 13, ч. 3 ст. 32, ч. 1 ст. 47, ч. 2 ст. 54); «усі громадяни» (ч. 2 ст. 67) [7]. До речі, термін «людина» вживається в тексті Конституції України 31 раз, а термін «громадянин» – 75 разів [12, с. 7].

Отже, сучасна європейська конституційна практика, у тому числі й України, майже завжди передбачає застосування суб'єктної класифікації прав людини, яка розподіляє сукупність суб'єктивних прав на права людини та права громадянина. Як зазначає Т. А. Француз, юридична номенклатура прав громадянина містить у собі всі права людини, а також містить низку специфічних прав і обов'язків, що надаються особі, пов'язаній з державою відносинами громадянства. Тобто громадянин тієї чи іншої держави має весь комплекс прав, які є загально визнаними правами людини, плюс всі права, які визнаються в цій державі [13, с. 240], а І. Бородін також вважає, що права людини не збігаються з правами громадянина [14, с. 36], оскільки їх конституційно-правовий статус є неоднаковий. Різні люди або громадяни, будучи у статусі саме людини або громадянина рівноправними, є умовно «нерівні», тобто такі, що мають неоднакові юридичні можливості, через наявність у кожного з них різних та інших, ніж статус людини або громадянина, правових статусів [15, с. 30]. У зв'язку з цим ми вважаємо, що вітчизняному законодавцю треба внести до Конституції України уточнювальне положення, наприклад, таке, яке закріплено в ст. 1 Конституції Нідерландів: «ставлення до всіх людей в Нідерландах повинно бути рівним при рівних обставинах» [16, с. 477].

Крім того, у ч. 1 ст. 24 Конституції України застосовано термінологічне словосполучення «конституційні права і свободи». Але власне конституційними вони стають після закріплення в Конституції України, що підкреслює їх особливу роль і місце в чинному законодавстві. Конституційні права і свободи відрізняються від прав і свобод, установлених нормами інших джерел права, низкою особливостей, а саме: мають особливу юридичну форму закріплення, якою є конституція; є визначальними щодо всіх інших прав і свобод людини і громадянина; не набуваються і не відчужуються за волевиявленням людини і громадянина, а належать їм від народження; мають загальний характер – їх обсяг є однаковим для кожної людини і кожного громадянина; реалізуються через норми інших галузей права [17, с. 168].

Потрібно наголосити, що рівність людини і громадянина перед законом означає, що, по-перше, не повинні ухвалюватись закони, в яких, встановлюючи права і свободи, застосовувався б різний підхід до різних людей чи груп населення (тобто, як зауважує К. Хессе, однакові обставини повинні бути врегульовані однаковим способом) [18, с. 215]; по-друге, приписи конституції та законів рівною мірою є обов'язковими для всіх його адресатів. Тобто рівність перед законом полягає в тому, що стосовно кожної особи йому належить мати однакову силу впливу, незважаючи при цьому на індивідуальні відмінності між людьми [3, с. 11]. В юридичній літературі наводиться приклад, коли президент Сербії Борис Тадіч, перебуваючи на стадіоні під час зустрічі футбольної команди Сербії з іншою командою, на радість від того, що сербська команда виграла відбірковий матч і таким способом потрапила на чемпіонат світу з футболу, вирішив відсвяткувати цю перемогу і випив келих шампанського з друзями прямо на трибуні стадіону. Оскільки розпивати спиртні напої на стадіоні заборонено, його притягнули до адміністративної відповідальності. Маючи президентську недоторканність, він не ухилився від відповідальності, а сказав, що всі рівні перед судом, і він як звичайний громадянин теж повинен з'явитися в суд і відповісти за свій вчинок. Суд ухвалив сплатити адміністративний штраф у розмірі 5 тис. євро [8, с. 25–26]. Тобто держава і закон повинні однаково ставитися до кожної людини, не визнаючи при цьому привілеїв і не встановлюючи правообмежень.

Водночас треба звернути увагу на те, що національні конституції європейських держав неоднаково формулюють аналізований принцип – іноді у формі заборони

дискримінації, іноді позитивно, а іноді поєднуючи позитивну та негативну форми. Наприклад, у ст. 29 Конституції Литви зазначено, що «перед законом, судом і іншими державними інститутами чи посадовими особами всі особи рівні» [19, с. 559], а в п. 1 ст. 3 Основного закону Німеччини встановлено: «Усі люди рівні перед законом» [16, с. 181-182]. Пояснюючи цю статтю, К. Хессе зауважив, що будь-якій державній владі заборонено використовувати чинне право в інтересах або на шкоду окремій особі. Правову рівність без вагань можна визначати як основну вимогу правової держави [18, с. 214–215].

Отже, усі без винятку права і свободи людини і громадянина, які закріплені в конституції та інших законах, а також у підзаконних нормативно-правових актах, мають бути рівними, що відповідає вимогам міжнародного права, європейським стандартам і загальнолюдським цінностям.

З огляду на викладене, пропонуємо в аналізованій частині термін «громадяни» замінити на термін «усі люди», а з термінологічного словосполучення «конституційні права і свободи» вилучити слово «конституційні» та викласти це положення в такій редакції: «Усі люди мають рівні права і свободи та є рівними перед законом».

У ч. 2 ст. 24 Конституції України акцентовано, що «не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками» [7]. Це положення передбачає неприпустимість дискримінації, вказуючи перелік ознак (загалом одинадцять), а також встановлюючи, що цей перелік є невичерпним. Такі самі та подібні ознаки закріплено і в конституціях Австрії (п. 1 ст. 7), Азербайджану (п. III ст. 25), Албанії (п. 2 ст. 18), Андорри (п. 1 ст. 6), Болгарії (п. 2 ст. 6), Вірменії (ч. 2 ст. 14.1), Грузії (ст. 14), Естонії (ч. 1 §12), Іспанії (ст. 14), Латвії (ст. 12), Литви (ч. 2 ст. 29), Молдови (п. 2 ст. 16), Нідерландів (ст. 1), Німеччини (п. 3-1 ст. 3), Північної Македонії (ч. 1 ст. 9), Португалії (п. 2 ст. 13), Росії (п. 2 ст. 19), Сан-Марино (ч. 1 ст. 4), Сербії (ч. 3 ст. 21), Словаччини (п. 2 ст. 12), Словенії (ч. 2 ст. 14), Туреччини (ч. 1-2 ст. 10), Франції (ст. 1), Чорногорії (ч. 2 ст. 17), Швейцарії (п. 2 ст. 8). Як правило, відповідні ознаки притаманні особі як фізіологічні або ментальні риси, і вона не може їх позбутися. За словами В. М. Шаповала, саме з цією обставиною пов'язаний той факт, що встановлення преференцій чи обмежень у правах і обов'язках за названими та деякими іншими подібними ознаками вважається дискримінацією [20, с. 166].

На сьогодні населення України сповідує різні релігійні, політичні та інші погляди, має різне національне, соціальне походження та майновий стан, а також різні рідні мови тощо. І тому за такої багатоманітності неможливо робити для будь-кого які-небудь привілеї чи обмеження. Наприклад, у п. 1 ст. 16 Конституції Румунії встановлено, що «громадяни рівні перед законом і публічною владою без привілеїв і без дискримінації» [21, с. 65], у ст. 17 Конституції Монако – «монегаски рівні перед законом. Між ними немає привілеїв» [22, с. 592], у ст. 4 Конституції Сан-Марино – «усі рівні перед законом незалежно від особистого, економічного, соціального, політичного та релігійного становища» [21, с. 101], а в ч. 2 ст. 17 Конституції Чорногорії зазначено що «усі люди рівні перед законом, незалежно від їх особливостей чи особистих якостей» [23].

На жаль, цей принцип порушується в законодавстві України тому, що в реальному житті домінує дух корпоративності, діє багато нормативно установлених владою особливих прав-привілеїв, спеціальних правових режимів, різних правових винятків і пільг на користь окремих осіб, груп, професій, соціальних верств, територій тощо [24, с. 93], що сприймається суспільством неоднозначно і стає здебільшого предметом гострих соціально-політичних дискусій, а також суперечок і конфліктів. Як слушно зазначає щодо цього О. А. Лукашева, збереження привілеїв і пільг – це незаконне поліпшення статусу одних за рахунок інших, що неминуче призводить до розколу суспільства [25, с. 97]. Але треба враховувати, що рівноправність та заборона дискримінації не означають, що держава не може встановлювати пільги, компенсації та інші форми допомоги, які потрібні для підтримки соціально незахищених або мало захищених категорій осіб, і відповідним категоріям населення (особам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи; ветеранам та інвалідам війни; учасникам АТО; самотнім матерям; багатодітним родинам тощо). Ці пільги є визнанням суспільством стандартів соціальної справедливості.

Отже, з урахуванням результатів порівняльно-правового аналізу ч. 2 ст. 24 Конституції України з аналогічними положеннями конституцій європейських держав, ми вважаємо за необхідне посилити формулювання цієї частини через встановлення

гарантій з боку держави та викласти її в такий спосіб: «Держава гарантує користування правами і свободами без привілеїв чи обмежень незалежно від раси, кольору шкіри, національності, статі, мови, майнового стану, соціального походження, місця проживання, політичних, релігійних та інших переконань і світоглядних позицій».

Принцип рівності є універсальною категорією, яка виключає дискримінацію за будь-якою ознакою, у тому числі за ознакою статі. У зв'язку з цим на конституційному рівні знайшло своє відображення положення, в якому окремо наголошено на рівності прав жінки і чоловіка (ч. 3 ст. 24 Конституції України) та на розвиток якого в 1979 р. Україна ратифікувала Конвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації щодо жінок та у 2005 р. було прийнято Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» [26]. При цьому треба наголосити, що конструкція цієї рівності розкривається через закріплення в конституційному положенні вимог, умов і пільг, які повинні, на думку вітчизняного законодавця, допомогти жінкам вирішити дуже складні питання та вийти з становища, в якому вони опинилися в нашому суспільстві. Тобто в Конституції України було запропоновано таке формулювання забезпечення рівності прав жінки і чоловіка, якого не має абсолютна більшість держав континентальної Європи, крім Фінляндії, у п. 4 § 6 Основного закону якої записано, що «рівність між статями в суспільній діяльності або трудовому житті забезпечується згідно з більш детальними приписами закону, особливо щодо заробітної плати і інших умов найму» [21, с. 372], а також у Конституції Швейцарії, у п. 3 ст. 8 (Рівноправ'я) якої вказано, що «чоловік і жінка рівноправні. Закон забезпечує їх рівне правове і фактичне становище насамперед у сім'ї, навчанні та праці. Чоловік і жінка мають право на рівну заробітну плату за рівноцінну працю» [21, с. 538]. Водночас у п. 2-2 ст. 3 Основного закону Німеччини зазначено, що «чоловіки і жінки рівноправні. Держава сприяє фактичному здійсненню рівноправ'я жінок і чоловіків і вживає заходи щодо наявних недоліків» [16, с. 181], у п. 1 § 66 Конституції Угорщини: «Угорщина забезпечує рівноправ'я чоловіків і жінок щодо всіх громадянських і політичних, а також економічних, соціальних і культурних прав» [27, с. 560], у ч. 3 § 2 Конституції Швеції: «... суспільство повинно забезпечувати чоловікам і жінкам рівні права ...» [21, с. 598], а в ст. 15 (Рівноправ'я статі) Конституції Сербії записано, що «держава гарантує рівноправ'я жінок і чоловіків і розвиває політику рівних можливостей» [28]. Майже аналогічна норма закріплена і в ст. 18 (Рівність статі) Конституції Чорногорії [23]. У ч. 2 ст. 31 Конституції Ліхтенштейну та в п. II ст. 25 (Право на рівність) Конституції Азербайджану відповідно вказано, що «чоловіки і жінки рівноправні» і «чоловіки і жінки мають рівні права і свободи» [19, с. 30]. І лише одна Польща у своїй Конституції (ст. 33) питання, що аналізується, закріпила в окремій нормі.

Але попри численні національні й міжнародно-правові акти, проблема формального та особливого реального забезпечення рівності прав жінки і чоловіка як в Україні, так і навіть у демократичних, економічно розвинутих державах усе ще є невирішеною.

На наш погляд, основною проблемою вітчизняного законодавства у сфері рівноправ'я жінки і чоловіка (гендерної рівності) є формальне закріплення цієї рівності та декларативність, непродуманість і нечіткість його положення. І тому держава повинна створювати предметне законодавство, орієнтоване на вирішення практичних гендерних проблем, детальне регулювання окремих аспектів становлення гендерної рівності та законодавче визначення всього спектра прав і свобод та можливостей [29, с. 169].

З погляду логіки та юридичної техніки, а також з урахуванням конституційної практики зарубіжних країн і досліджень вітчизняних науковців пропонуємо ч. 3 ст. 24 Конституції України викласти в такий редакції: «Держава сприяє здійсненню рівноправ'я жінок і чоловіків і вживає заходів щодо надання їм рівних можливостей у всіх сферах життєдіяльності».

Висновок. Отже, такий підхід надасть змогу новій редакції ст. 24 Конституції України мати більш досконалий вигляд, а саме:

«Усі люди мають рівні права і свободи та є рівними перед законом.

Держава гарантує користування правами і свободами без привілеїв чи обмежень незалежно від раси, кольору шкіри, національності, статі, мови, майнового стану, соціального походження, місця проживання, політичних, релігійних та інших переконань і світоглядних позицій.

Держава сприяє здійсненню рівноправ'я жінок і чоловіків і вживає заходів щодо надання їм рівних можливостей у всіх сферах життєдіяльності».

Список використаних джерел

1. Кириченко Ю. В. Актуальні проблеми конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні в контексті європейського досвіду : монографія. Київ: «Центр учбової літератури», 2017. 540 с.
2. Васильченко О. Сучасний зміст конституційного принципу рівності прав і свобод людини та громадянина. *Право України*. 2017. № 7. С. 47–55.
3. Полховська І. К. Конституційний принцип рівності людини і громадянина в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2007. 20 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ : Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. 1440 с.
5. Права человека в истории человечества и современном мире. Москва : НОРМА, 1989. 290 с.
6. Комкова Г. Н. Конституционный принцип равенства прав и свобод человека и гражданина в России: понятие, содержание, механизмы защиты : дис. ... д-ра юрид. Наук : 12.00.02 / Поволжск. акад. гос. службы им. П. А. Столыпина. Саратов, 2002. 384 с.
7. Конституція України: станом на 4 трав. 2017 р.: відповідає офіц. тексту. Київ : Алерта, 2017. 80 с.
8. Шукліна Н. Г. Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні (проблеми теорії та практики) : монографія. Київ : Центр навч. літ-ри, 2005. 424 с.
9. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія. Харків : Право, 2008. 240 с.
10. Георгіца А. З. Конституційне право зарубіжних країн : підручник. Тернопіль : Астон, 2003. 432 с.
11. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Общая часть : учебник / отв. ред. Б. А. Страшун. 4-е изд., обновл. и дораб. Москва : НОРМА, 2007. 896 с.
12. Бігун В. До питання про філософію теорію прав людини: правове людинорозуміння (деякі концептуальні та термінологічні аспекти). *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*: матеріали ІХ регіон. науково-практ. конф., м. Львів, 13–14 лютого 2003 р. Львів : Юрид. ф-т Львів. націон. ун-ту ім. І. Франка, 2003. С. 5–8.
13. Француз Т. А. Поняття конституційно-правового статусу людини і громадянина (теоретико-методологічний аналіз). *Вісник Львівського інституту внутрішніх справ при НАВС України*. 2003. № 2. С. 238–250.
14. Бородин І. Л. Права та свободи громадян як соціально-правові категорії. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2003. Вип. 19. С. 35–39.
15. Шаповал В. Феномен прав і свобод людини та громадянина (теоретико-правовий і конституційний аспекти). *Право України*. 2015. №7. С. 24–45.
16. Конституции государств Европейского Союза / под общ. ред. Л. А. Окунькова. Москва : Издательская группа ИНФРА-М-НОРМА, 1997. 816 с.
17. Шляхтун П. П. Конституційне право України : підруч. Київ : Освіта України; КНТ, 2008. 592 с.
18. Хессе К. Основы конституционного права ФРГ / пер. с нем. Е. А. Сидоровой. Москва : Изд-во «Юридическая литература», 1981. 368 с.
19. Конституции стран СНГ и Балтии : учеб. пособие / сост. Г. Н. Андреева. Москва : Юристь, 1999. 640 с.
20. Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн. Академічний курс : підруч. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 464 с.
21. Конституции государств Европы : в 3 т. / под. общ. ред. Л. А. Окунькова. Москва : Изд-во НОРМА, 2001. Т. 3. 792 с.
22. Конституции государств Европы : в 3 т. / под. общ. ред. Л. А. Окунькова. Москва : Изд-во НОРМА, 2001. Т. 2. 840 с.
23. Конституція Республіки Чорногорія від 19 жовтня 2007 р. URL : <http://www.constitutions.ru/archives>.
24. Черней В., Строков І. Конституційне забезпечення прав людини в Україні. *Право України*. 1999. № 10. С. 93–94.
25. Общая теория прав человека / отв. ред. Е. А. Лукашева. Москва : Изд-во НОРМА, 1996. 520 с.
26. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України від 8 вересня 2005 року. *Відомості Верховної Ради України*. Київ, 2005. № 52. Ст. 561.
27. Конституции государств Европы : в 3 т. / под. общ. ред. Л. А. Окунькова. Москва : Изд-во НОРМА, 2001. Т. 1. 824 с.
28. Конституція Республіки Сербія від 30 вересня 2006 р. URL : <http://www.parlament.gov.rs/content>.
29. Конституція України: науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій (гол. редкол.), О. В. Петришин (відп. секр.), Ю. Г. Барабаш та ін. 2-е вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2011. 1128 с.

Надійшла до редакції 10.09.2021

References

1. Kyrychenko Yu. V. (2017) Aktualni problemy konstytutsiino-pravovoho rehulivannia prav, svobod ta oboviazkiv liudyny i hromadianyna v Ukraini v konteksti yevropeiskoho dosvidu [Current problems of constitutional and legal regulation of human and civil rights, freedoms and responsibilities in Ukraine in the context of European experience] : monohrafiia. Kyiv: «Tsentr uchbovoni literatury», 540 p. [in Ukr.].
2. Vasylychenko O. (2017) Suchasnyi zmist konstytutsiinoho pryntsyphu rivnosti prav i svobod liudyny ta hromadianyna [The modern content of the constitutional principle of equality of human and civil rights and freedoms]. *Pravo Ukrainy*, no 7, pp. 47–55 [in Ukr.].
3. Polkhovska I. K. (2007) Konstytutsiynyi pryntsyph rivnosti liudyny i hromadianyna v Ukraini [The constitutional principle of equality of man and citizen in Ukraine] : avtoref. dys. ... kand. yuryd. Nauk : 12.00.02 / Nats. yuryd. akad. Ukrainy im. Yaroslava Mudroho. Kharkiv. 20 p. [in Ukr.].
4. Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoyi ukrainskoyi movy [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language] / uklad. i holov. red. V. T. Busel. Kyiv : Irpin: VTF «Perun», 2001. 1440 p. [in Ukr.].
5. Prava cheloveka v istorii chelovechestva i sovremennom mire [Human rights in the history of mankind and the modern world.]. Moscow : NORMA, 1989. 290 p. [in Russ.].
6. Komkova G. N. (2002) Konstitucionnyy princip ravenstva prav i svobod cheloveka i grazhdanina v Rossii: ponyatie, sodержanie, mehanizmy zashity [The constitutional principle of equality of human and civil rights and freedoms in Russia: concept, content, protection mechanisms] : dis. ... d-ra yurid. Nauk : 12.00.06 / . Saratov., 384 p. [in Russ.].
7. Konstytutsiia Ukrainy: stanom na 4 trav. 2017 r. [Constitution of Ukraine: as of May 4. 2017]: vidpovidaie ofits. tekstu. Kyiv : Alerta, 2017. 80 p. [in Ukr.].
8. Shuklina N. H. (2005) Konstytutsiino-pravove rehulivannia prav i svobod liudyny i hromadianyna v Ukraini (problemy teorii ta praktyky) [Constitutional and legal regulation of human and civil rights and freedoms in Ukraine (problems of theory and practice)] : monohrafiia. Kyiv : Tsentr navch. lit-ry, 424 p. [in Ukr.].
9. Pohrebnyak S. P. (2008) Osnovopolozhni pryntsyphy prava (zmistovna kharakterystyka) [Fundamental principles of law (substantive characteristics)] : monohrafiia. Kharkiv : Pravo. 240 p. [in Ukr.].
10. Heorhitsa A. Z. (2003) Konstytutsiynne pravo zarubizhnykh krain [Constitutional law of foreign countries] : pidruchnyk. Ternopil : Aston. 432 p. [in Ukr.].
11. Konstitutsyonnoye (gosudarstvennoye) pravo zarubezhnykh stran. Obschaya chast [Constitutional (state) law of foreign countries. a general part] : uchebnik / otv. red. B. A. Strashuna. 4-ye izd., obnovl. i dorab. Moscow : NORMA, 2007. 896 p. [in Russ.].
12. Bihun V. (2003) Do pytannia pro filosofiyu teoriiu prav lyudyny: pravove lyudynorozumynna (deyaki kontseptualni ta terminolohichni aspekty) [On the question of philosophy, the theory of human rights: legal human understanding (some conceptual and terminological aspects)]. *Problemy derzhavotvorennia i zakhystu prav liudyny v Ukraini* : materialy IX rehion. naukovo-prakt. konf., m. Lviv, 13–14 lyutoho 2003 r. Lviv : Yuryd. f-t Lviv. natsion. un-tu im. I. Franka, pp. 5–8 [in Ukr.].
13. Frantsuz T. A. (2003) Ponyattya konstytutsiyno-pravovoho statusu lyudyny i hromadyanyna (teoretyko-metodolohichni analiz) [The concept of constitutional and legal status of man and citizen (theoretical and methodological analysis)]. *Visnyk Lvivskoho instytutu vnutrishnikh sprav pry NAVS Ukrainy*, no 2, pp. 238–250 [in Ukr.].
14. Borodin I. L. (2003) Prava ta svobody hromadyan yak sotsialno-pravovi katehoriyi [Rights and freedoms of citizens as socio-legal categories]. *Derzhava i pravo. Yurydychni i politychni nauky*, issue 19, pp. 35–39 [in Ukr.].
15. Shapoval V. (2015) Fenomen prav i svobod liudyny ta hromadianyna (teoretyko-pravovyi i konstytutsiyni aspekty) [The phenomenon of human and civil rights and freedoms (theoretical, legal and constitutional aspects)]. *Pravo Ukrainy*, no 7, pp. 24–45 [in Ukr.].
16. Konstitutsyi gosudarstv Evropeyskogo Soyuza [Constitutions of the states of the European Union] / pod obsh. red. L. A. Okunkova. Moscow : Izdatelskaya grupa INFRA-M-NORMA, 1997. 816 p. [in Russ.].
17. Shlyakhtun P. P. (2008) Konstytutsiynne pravo Ukrainy [Constitutional law of Ukraine] : pidruchnyk. Kyiv : Osvita Ukrainy; KNT, 592 p. [in Ukr.].
18. Khesse K. (1981) Osnovy konstitutsyonnogo prava FRG [Fundamentals of the Constitutional Law of the Federal Republic of Germany] / per. s nem. E. A. Sidorovoy. Moscow : Izd-vo «Yuridicheskaya literatura», 368 p. [in Russ.].
19. Konstitutsyi stran SNG i Baltii [Constitutions of the CIS and Baltic countries] : ucheb. posob. / sost. G. N. Andreyeva. Moscow : Yurist, 1999. 640 p. [in Russ.].
20. Shapoval V. M. (2011) Konstytutsiynne pravo zarubizhnykh krain. Akademichnyi kurs [Constitutional law of foreign countries. Academic course] : pidruchnyk. 2-he vyd., pererob. i dopov. Kyiv : Yurinkom Inter, 464 s. [in Ukr.].
21. Konstitutsyi gosudarstv Yevropy [Constitutions of European states] : v 3 t. / pod. obsh. red. L. A. Okunkova. Moscow : Izd-vo NORMA, 2001. Vol. 3. 792 p. [in Russ.].
22. Konstitutsyi gosudarstv Evropy [Constitutions of European states] : v 3 t. / pod. obsh. red. L. A. Okunkova. Moscow : Izd-vo NORMA, 2001. Vol. 2. 840 p. [in Russ.].
23. Konstytutsiia Respubliki Chornohoriya vid 19 zhovtnya 2007 r. [Constitution of the

Republic of Montenegro of October 19, 2007]. URL : <http://www.constitutions.ru/archives> [in Ukr.].

24. Cherney V., Stokov I. (1996) *Konstitutsiine zabezpechennia prav liudyny v Ukraini* [Constitutional provision of human rights in Ukraine]. Pravo Ukrainy. Kyiv, 1999. № 10. S. 93–94. [in Ukr.].

25. *Obshaya teoriya prav cheloveka* [General theory of human rights] / otv. red. E. A. Lukasheva. Moscow : Izdatelstvo NORMA, 520 p. [in Russ.].

26. *Pro zabezpechennia rivnykh prav ta mozhyvostei zhinok i cholovikiv* [On ensuring equal rights and opportunities for women and men] : Zakon Ukrainy vid 8 veresnya 2005 r. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 2005. no 52, art. 561 [in Ukr.].

27. *Konstitutsyi gosudarstv Yevropy* [Constitutions of European states] : v 3 t. / pod. obsh. red. L. A. Okunkova. Moscow : Izd-vo NORMA, 2001. Vol. 1. 824 p. [in Russ.].

28. *Konstitutsiya Respubliki Serbiya vid 30 veresnya 2006 r.* [Constitution of the Republic of Serbia of September 30, 2006]. URL : <http://www.parlament.gov.rs/content> [in Ukr.].

29. *Konstitutsiya Ukrainy: naukovopraktychnyi komentar* [Constitution of Ukraine: scientific and practical commentary] / redkol.: V. Ya. Tatsiy (hol. redkol.), O. V. Petryshyn (vidp. sekr.), Yu. H. Barabash ta in. 2-e vyd., pererob. i dop. Kharkiv : Pravo, 2011. 1128 p. [in Ukr.].

ABSTRACT

Yuriy Kyrychenko, Viktor Kyrychenko. Constitutional regulation of the principle of equality of rights and freedoms of man and citizen in Ukraine and the countries of continental Europe: comparative legal analysis. The article considers the principle of equality, which is discussed in Part 4 of Art. 13; st.st.21, 24; Part 2 of Art.38; Part 2 of Art.43; Part 1 of Art.51; Part 1 of Art.52; Part 1 of Art.71; Part 2 of Art. 129 of the Constitution of Ukraine and is mentioned in most constitutions of European states, and it is proved that it is not only a principle of constitutional law, but also one of the fundamental principles on which human rights and freedoms are exercised and their place in society and state is determined.

It is noted that the terms «equality» and «equality», although used interchangeably to denote the full range of rights and freedoms, are not identical. Equality is a broader concept than equality and includes the latter. It is proved that in Art. 24 of the Constitution of Ukraine identifies three main aspects of this principle: 1) equality of citizens in rights; 2) equality of citizens before the law; 3) equality of rights of women and men, and it is emphasized that the state provides only legal, formal equality between people. That is, there is no and cannot be actual equality between people, because everyone differs in their individual abilities. Therefore, the analyzed principle legally justifies the actual inequality between people.

It is substantiated that the provision, which is enshrined in Part 1 of Art. 24 of the Constitution of Ukraine guarantees only the equality of citizens before the law and their equal rights and freedoms. At the same time, there are examples that this principle applies to every person who is enshrined in the constitutions of continental Europe by the term «all», «all people» or a term meaning nationality (Belgians, Greeks, Spaniards, Luxembourgers, Monegasques). In this regard, it is proposed to replace the term «citizens» in the analyzed part with the term «all people», as well as to remove the word «constitutional» from the terminological phrase «constitutional rights and freedoms».

It is emphasized that there can be no privileges or restrictions on the grounds listed in Part 2 of Art. 24 of the Constitution of Ukraine (eleven in total). The same and other similar features are enshrined in the constitutional market in 25 of the 42 European states belonging to the Romano-Germanic system of law. It is concluded that it is necessary to strengthen the wording of this part through the establishment of guarantees by the state.

In Part 3 of Art. 24 of the Constitution of Ukraine reflected the provision, which separately emphasizes the equality of women's and men's rights through the consolidation of requirements, conditions and benefits, ie proposed a wording that does not have the vast majority of continental Europe. And therefore it is offered to state this part in other way.

The expediency from the point of view of logic and legal technique, and also taking into account the constitutional practice of foreign countries and researches of domestic scientists of statement of Art. 24 of the Constitution of Ukraine in a new edition, which will give it the opportunity to have a more perfect look.

Keywords: *constitutional principle of equality, equality, equality of rights and freedoms, equality before the law, equality of rights of women and men.*

УДК 340.12
DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-16-22

Юрій ВЕДЕРНИКОВ[©]
кандидат юридичних наук,
професор

Василь ТКАЧЕНКО[©]
кандидат юридичних наук

Володимир ШЕСТАКОВ[©]
кандидат юридичних наук

(Університет сучасних знань)

ДІАЛЕКТИКА ЦИКЛІЧНОСТІ В РОЗВИТКУ ПРАВА

Досліджено діалектику циклічності в системі дуального природного та позитивного права, як перехід однієї протилежності в іншу, інволюції в еволюцію, кількісних перетворень в якісні і власне закономірної циклічності криз і стабільності в правовій системі.

Діалектика циклічності в праві відбувається як постійні процеси переходу однієї протилежності в іншу, природного права в позитивне, інволюції в еволюцію, кількості в якість, кризи в стабільність, а розвиток по колу поступово переходить у спіраль. Обґрунтування фаз і стадій циклу дозволяє продемонструвати розгортання конкретного циклу та рушійні механізми цього перетворення – закони діалектики, зокрема, єдності і боротьби протилежностей в праві, переходу кількості в якість, заперечення старого новим тощо.

Ключові слова: *правова система, природне та позитивне право, протилежності, інволюція, еволюція, кількість, якість.*

Постановка проблеми. Національна правова система на сьогодні перебуває у фазі кризи, яка охоплює всі ланки системи права, як на рівні впровадження принципів природного права в позитивне право, так і власне в позитивному праві, законодавчих процесах, загалом у діяльності законодавчої, виконавчої та судової гілок влади. Нестабільна діяльність законодавчих, виконавчих та судових органів держави впливає на політичні, соціальні, економічні та інші процеси і тягне за собою кризові явища в суспільстві в цілому. Зауважимо, що ми виходимо з розуміння права як цілісного дуального явища (системи), де природне та позитивне право є крайніми сторонами єдності або крайніми сторонами права як єдиної системи, яка відображає реальну ситуацію в суспільстві [15, с. 171].

Ознаки правової дійсності в нинішній період є ще більш очевидними: право не сприймається як єдина система, як єдине дуальне явище і надважливий регулятор всіх соціально-економічних процесів та значною мірою відіграє формальну роль у реальних процесах в суспільстві. Зосередженість влади на сьогоднішніх завданнях та бажання досягнення швидкого видимого для електорату результату не дозволяє відслідковувати причинно-наслідкові зв'язки та довгострокові перехідні процеси розвитку в праві. А політична дійсність є такою, що впливає та досить часто навіть формує «порядок денний» права, його вектор руху, часто всупереч ідеям природного права, що і сприяє збереженню

© Ю. Ведерніков, 2021
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7655-577X>
yvedernikov@ukr.net

© В. Ткаченко, 2021
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-0843-1369>
sekretariat@umk.edu.ua

© В. Шестаков, 2021
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1202-3958>
yv@umk.edu.ua

високого рівня ентропії в динаміці розвитку правової системи. На сьогодні, з погляду Г. Дж. Бермана, право не сприймається як ціле, а ймовірніше – як сукупність норм, які були прийняті під впливом моменту і поєднані тільки формально за допомогою прийомів юридичної техніки. Право стає більш фрагментованим, суб'єктивним, більше налаштованим на зручність (вигідність), аніж на мораль, воно більше турбується про одномоментні наслідки, аніж про послідовність і тяглість [2, с. 53].

Тому шляхи подолання кризи потрібно шукати насамперед в оновленні методологічних засад юриспруденції, зважаючи на ідеї природного права, на основі принципів і законів діалектики, закономірностей філософії права та поєднанні з напрацюваннями інших галузей сучасного знання і, зокрема, концепції циклічності. Треба врахувати, що концепція циклічності іманентно присутня в античній і сучасній філософії та відома в широкому спектрі суспільних наук, але досі є новою для юридичної науки загалом і філософії права зокрема.

Цикл (від грец. *kuklos* – коло) – сукупність явищ, процесів, що утворює кругообіг упродовж певного проміжку часу та приводить систему у вихідний або подібний до вихідного стан [3]. У теорії циклічності (циклізм) в концепції суспільного розвитку, визначальною ознакою яких є ідея про постійне та періодичне проходження різними суспільними утвореннями аналогічних циклів [12, с. 392], тобто рух через послідовно пов'язані фази (криза, депресія, поживлення, підйом) [5, с. 11].

Завдяки циклічному підходу можливо вивчати як малі, так і великі темпоральні періоди (малі, середні, великі законодавчі цикли), досліджувати «живу» природу правових явищ («життєві цикли» закону) [18, с. 58].

На сьогодні циклічний підхід має інтегративний та міждисциплінарний характер, ефективно використовується для дослідження політичної реальності (теорія політичних бізнес-циклів В. Нордхауса [18], А. Ліндбека [17] Е. Тюфте [19]). Крізь призму «циклічності» всі ці зв'язки ми не просто можемо фіксувати, ми можемо їх аналізувати, виробляти прогнози, знаходити стабілізуючі компоненти. Водночас дослідити основи циклічності з позиції законів діалектики, рухатись від загального до часткового, від загальної філософії до філософії права.

При цьому циклічність дозволяє вивчити і процеси, які відбуваються власне в позитивному праві: це і законотворчу діяльність на основі юридичного прогнозування, і внутрішні цикли позитивного права та взаємозв'язок з природно-правовими явищами, зокрема циклічність законодавства та правового регулювання, правових доктрин. Це дає змогу стверджувати, що цілком на часі є необхідність дослідження діалектичних закономірностей циклічності, розробки ефективних засобів подолання теперішньої кризи правової системи, суспільства загалом та зменшення наслідків системних криз циклічного характеру. А в перспективі – формування обґрунтованої концепції циклічності в контексті науки філософії права.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. На жаль, на сьогодні сучасна філософія права поки що мало уваги приділяє феномену циклічності, його дослідженню у праві. Але теорія циклічності використовується в інших сферах наукового знання (цикли М. Кондратьєва в економіці [1], циклічність в соціологічних дослідженнях П. Сорокіна [13], життєві цикли етносів Л. Гумільова [3]).

Доречно згадати праці античних філософів Геракліта, Платона, Арістотеля, Цицерона та Полібія, мислителів Нового часу – Ж. Віко та Н. Макіавеллі. Суттєвий і вагомий внесок зробили А. Тойнбі, О. Шпенглер, Й. Шумпетер. Зокрема, німецький філософ Шпенглер показав, що розвиток культури і процесів у суспільстві підпорядковується певній циклічності, який зумовлює головні фази їх розвитку [4, с. 93].

Проте є й окремі напрацювання науковців в юридичній площині, що свідчать про зростання інтересу до циклічності в праві. Зокрема, Ю. Тихомиров пише про циклічний підхід у розвитку публічного і приватного права [14]. А. Медушевський виокремлює еволюційні та революційні моделі конституційної циклічності [7]. О. Онуфрієнко досліджує окремі аспекти циклічного застосування правових норм для врегулювання суспільних відносин [9]. Циклічну природу правових систем аналізує С. Скурко [10].

Але це можна вважати лише першими кроками в дослідженні циклічності. Названі дослідження переважно вивчають окремі аспекти в позитивному праві, фіксуючи зовнішні аспекти, залишаючи поза увагою внутрішні діалектичні процеси в їх динаміці та структурі без розгортання циклу та його процесів у ритмі взаємодії протилежностей природного та позитивного права.

Без аналізу змісту законів діалектики, динаміки циклу, можна лише показати зовнішні ознаки такого явища, як циклічність, та вивчити певні його наслідки впливу на правову систему. Особливу увагу треба звернути на закон кількісних накопичень та перетворення їх в якісні, який по суті відображує цикли, але залишається без належної уваги дослідників.

Метою цієї роботи є вивчення циклічного розвитку дуальної системи природного та позитивного права, закономірностей переходу періодів стабільності в свою протилежність – кризу. Показати конкретні фази, стадії циклу, розгортання конкретного циклу та рушійні механізми цього процесу – закони діалектики, зокрема єдності і боротьби протилежностей в праві, заперечення старого і нового, переходу кількості в якість тощо.

Виклад основного матеріалу. Аналіз природи права на основі загальної теорії циклів показав, що вона визначається циклами діяльності, які сприяють прогресивному розвитку людського суспільства, та має коливальний характер. Циклічна динаміка юридичних перетворень пронизує всю українську правову систему, будучи інтегрованою в глобальному масштабі в процеси світового правового розвитку.

Циклічність – не лінійний процес, а розвиток, що має певну динаміку, алгоритм і структуру, де чергуються інволюційні та еволюційні процеси, а розвиток правової системи по колу поступово переходить у спіраль, піднімаючись та повторюючи в новому колі правові явища на більш високому рівні. Сам цикл розгортається відповідно до законів діалектики, які зв'язані часом, простором і динамікою перемін.

Циклічність має коливальний характер, який, зокрема, визначається «грою» двох протилежностей, сил, тенденцій: де стабільність переходить в кризу, а еволюція – в інволюцію, де природне право, як складова дуальної правової системи пере в свою протилежність – позитивне право; де в старому циклі народжується нова ідея права та на основі наступності, відповідно до заперечення нового в старому, відбудовуються причинно-наслідкові зв'язки, й здійснюється перехід кількісних перетворень в якісні на основі свободи вибору. Щодо «гри», а по суті боротьби протилежностей, Геракліт наголошував, що світ є циклічним, де явища переходять у свою протилежність [6, с. 123]. Отже, рух до своєї протилежності і є шлях зміни циклу, шлях розвитку права.

Коливальний характер проявляється в протилежностях складових циклів, причому малі цикли розвитку права вкладені у великі, де кожен цикл є складовою частиною більшого циклу, а той, зі свого боку, ще більшого тощо. Закінчення одного циклу веде до трансформації системи права та її проявлення в новій формі та змістові на новому рівні спіралі розвитку. Зокрема, в малі цикли доцільно включити прийняття, діяльність в часі і просторі, припинення певного закону, створення та діяльність певного правоохоронного органу влади тощо. Цикли динаміки злочинності також не повинні виводитись за межі правового розвитку, оскільки вони є його невід'ємною частиною. Злочинність являє собою своєрідну «негативну» детермінанту подальшого розвитку законодавства та практики його застосування.

Криза права та правової системи є складовою кризи суспільства, оскільки в суспільно-економічних процесах криза правової системи є надзвичайно важливою для кризових явищ як в окремих частинах суспільства, так і в суспільстві загалом, адже право пронизує всі соціально-економічні процеси та є їхнім регулятором. А протистояння протилежностей та відсутність рівноваги між природним та позитивним правом є рушійною силою кризових явищ. Зокрема, ігнорування природно-правових принципів соціальної справедливості, рівності, прав громадян, прописаних в позитивному праві, призупиняють розвиток суспільства в часі в цілому, ведуть до деградації системи права і всіх інститутів держави.

Тому циклічність у праві передусім визначається законом єдності та боротьби протилежностей у праві, де одночасно присутні полярності не тільки природного та позитивного права, але й протилежності двох інших явищ – еволюційних процесів, які відображаються в стабільності та процвітанні, та інволюційних – власне в кризових явищах.

Загальною умовою початку нового циклу є нові ідеї природного права, які виникають у старій системі права, ще на завершненні попереднього циклу, де криза правової системи має незворотні процеси, а еволюція поступово переходить в інволюцію. На початку нове в правовій системі та суспільстві слабкіше старого, але в процесі боротьби цих протилежностей воно вбирає все позитивне, що було в старому, розвивається і міцніє в боротьбі зі старим. Тому для розвитку та становлення системи права необхідно постійне удосконалення, повторення попередніх етапів, але вже на

новому, вищому витку спіралі. При цьому з часом нове в праві само стає старим і в процесі боротьби повинно поступитися місцем новому, новим ідеям природного права, їх впровадженню в нормах позитивного права та відображенню в кількісних і якісних перетвореннях. Кількісні складові розвитку системи права призводять до їх якісного перетворення при циклічному повторенні усіх попередніх етапів, розвитку системи права, наступності та спадковості. Відбувається природна циклічність розвитку суспільства і права, коли накопичення кількісних змін веде до інверсійних процесів та визначає стрибок в нову якість права та суспільства.

Отже, закон переходу кількості в якість є закономірною циклічністю розвитку системи права і суспільства в цілому, в інволюційних та еволюційних фазах та в переході цієї системи на якісно новий рівень розвитку, де вона пізнає нові ціннісні орієнтації.

Це означає, що при накопиченні кількісних та якісних показників в процесі розвитку права, єдності та боротьби протилежностей природного та позитивного права, траєкторія руху являє собою синтез поступального, з одного боку, прямолінійного просування вперед, а з іншого – просування по колу, повертання по траєкторії спіралі, яка сама собою начебто веде до старої системи права. Але при розвитку це повертання відбувається вже на вищому рівні, новому витку спіралі.

Отже, в загальному вигляді циклічність відображає кількісні накопичення в системі права на фоні кризових явищ цієї системи, які переходять в якісні перетворення, та показує послідовність процесів у двох фазах. Зокрема, фази інволюційних, або кількісних перетворень (рис. 1) та фази еволюційних, або якісних перетворень, що становлять коло в динаміці розвитку.

У природничих науках, економіці, соціології, філософії є визначення щодо інволюції та еволюції. Зокрема, ще індійський філософ Шрі Арубіндо визначив інволюцію як те, що передує еволюції і слідує після її завершення. Бо якби це було не так і інволюції не було б, то й еволюції не могло бути за визначенням [16, с. 566].

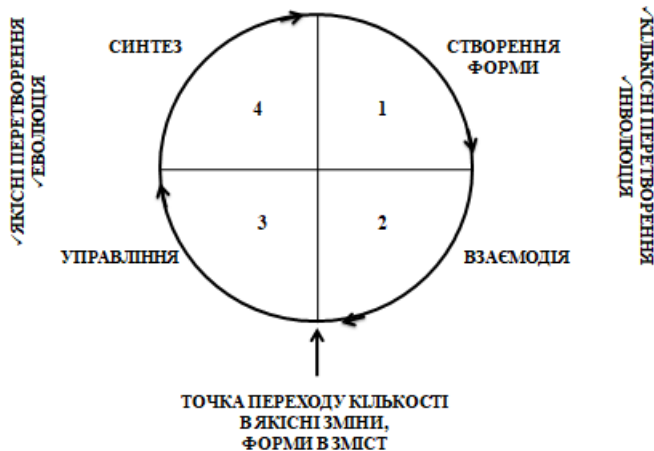

Рис. 1. Фази і стадії одного циклу правової системи

У першій спадній інволюційній фазі нова ідея природного права набуває форми, де поряд з протилежностями старого і нового, власне кризових явищ, поступово оновлюється законодавство, структура законодавчих, виконавчих та судових органів тощо. Водночас у старій правовій системі руйнується недосконале, що не здатне до подальшого еволюційного розвитку та не відповідає новій правовій ідеї, що не розвивається та перешкоджає появі нового. Зокрема, це руйнування старих віджилих консервативних форм правових відносин, догматів та стереотипів та трансформація складових правової системи. Власне це і є криза, як термін і явище, що містить другу протилежну полярну сторону, що визначається як можливості, зріст, або еволюція права. Отже, у правовій системі відбуваються кількісні інволюційні зміни, які поступово переходять в якісні еволюційні трансформації (див. рис. 1).

У другій еволюційній фазі відбуваються якісні зміни, правова система стає стабільною, а розвиток проходить від меншого рівня свідомості до більшого.

Відбуваються рух від часткових перемін у фазі інволюції правової системи до загального об'єднання в еволюційній фазі, більш гармонійного відображення природного права в позитивному, інтеграції та перетворення окремих структур в цілісне явище, де повною мірою відбувається зростання всіх параметрів правової системи. Отже, обидві фази є однаково важливими і необхідними, тільки їх наявність забезпечує всебічність розвитку правової системи.

Фази циклу, зі свого боку, містять чотири стадії (періоди) (див. рис. 1), які характеризують послідовний розвиток правової системи. Тож на першій стадії відбувається зародження нової системи та побудова форми правової системи (реформування, усунення нежиттєвих форм та стереотипів, які заважають розвитку тощо), створення та удосконалення законодавчої бази відповідно до нової ідеї природного права, а також створення системи органів законодавчої, виконавчої та судової влади, тощо. На цій стадії нового циклу ще досить гостро відбувається боротьба протилежностей, зокрема нових ідей природного права за їх впровадження в позитивне право та ще сильний супротив суб'єктів старої системи права. Власне криза найбільш виявляється на першій стадії циклу правової системи.

Для другої стадії характерна діалектика взаємодії, коли відбувається удосконалення форми та становлення змісту нової правової системи на основі ефективного впровадження норм природного права в позитивне, удосконалення законодавства та взаємодії органів законодавчої, виконавчої та судової влади. Третя стадія – це діалектика управління, де після точки переходу від інволюції до еволюції (див. рис.1) відбуваються якісні перетворення, стабільний розвиток і досягнення збалансованого управління правовою системою, удосконалення до високого рівня упорядкованості і ефективності. Четверта стадія – синтезуюча, для якої характерна реалізація ідеї або соціально-філософська експансія правової системи. На початку цієї стадії правова система досягає вершини розвитку. В середині четвертої стадії поступово виникають паростки нового, виникають суперечності не антагоністичного характеру, а правова форма стає все більш консервативною, заперечує нові правові ідеї, які сприймаються як несуттєві. Але на завершенні цієї стадії нові правові ідеї та концепції вже оволоділи свідомістю великої частини суспільства, загострюється боротьба протилежностей нового і старого, яке ще досить сильне, як в самій правовій системі, так і в суспільстві в цілому. В надрах старої правової системи вже зародились і утвердились нові ідеї природного права, а стара система права стала інертною, консервативною. Виникають перші ознаки кризи, а правова система поступово входить в нове коло, новий цикл свого розвитку по спіралі, де еволюція поступово переходить в інволюцію, а період стабільності переходить у кризу. Все починається з початку по-новому колу розвитку, де інволюційні, кількісні перетворення в праві поступово переходять у якісні, еволюційні, внаслідок чого відбувається вихід на вищий виток спіралі розвитку права. Іншими словами, стадії ще можна визначити як періоди зародження, становлення, розквіту, старіння і припинення визначеної правової системи.

З погляду С. Сливки, одним із принципів філософії права є «вічність» права. Вічність, як онтологічний і універсальний принцип філософії права, це постійно діюче право. У цьому принципі відсутні такі поняття, як «знищення», «пропажа», «кінець» тощо, а є повнота буття, нескінченний час (де відбуваються циклічні процеси) [11, с. 89].

Доцільно також зупинитись на окремих загальних тенденціях циклічності розвитку національної правової системи, яка проходить відповідні малі і великі цикли. Зокрема, треба відмітити один великий цикл, де ідея природного права незалежності українського народу народилася ще за декілька століть до реального отримання незалежності, пройшла стадії і фази інволюції та еволюції. Повна незалежність та суверенітет юридично (формально) закріплені на початку 1990-х років минулого століття.

З цього часу почався новий цикл побудови правової системи суверенної, демократичної, соціальної держави та громадянського суспільства. В першій фазі та першій стадії він виявляється в кількісних накопиченнях та інволюційних процесах, де відбувається усунення старого, залишків радянської правової системи, пошук шляхів і напрямів розвитку. На сьогодні кількісні зміни реалізуються в побудові форми законодавства, правової та державної системи, зокрема створення й удосконалення законодавчих органів та законодавчої бази, системи виконавчих та судових органів. Зауважимо, що переміни вітчизняної правової системи відбуваються повільно і хаотично, є широке підґрунтя для кримінальної діяльності і особливо корупції, яка не сприяє прогресу в розвитку системи права. Тому національна правова система на

сьогодні ще знаходиться в першій стадії першої фази, де ще гостро відбувається боротьба старого і нового, де більше уваги приділяється не змісту, а створенню форм правової системи (див. рис. 1, стадія 1), і де ще досить далеко до переходу в еволюційну фазу та створення стабільного підґрунтя для впровадження таких принципів природного права, як справедливість, рівність всіх перед законом, впровадження ідеї соціальної правової держави (ст. 1 Конституції України) тощо.

Висновки. Отже, діалектика циклічності в праві відбувається як постійні процеси переходу однієї протилежності в іншу, природного права в позитивне, інволюції в еволюцію, кількості в якість, кризи в стабільність, а розвиток по колу поступово переходить у спіраль. Визначення і обґрунтування фаз і стадій циклу, наведених на рис. 1, дозволило продемонструвати розгортання конкретного циклу та рушійні механізми цього перетворення – закони діалектики, зокрема єдності і боротьби протилежностей в праві, переходу кількості в якість, заперечення старого новим тощо.

Тому шляхи подолання кризи в системі права потрібно шукати, насамперед, в оновленні методологічних засад циклічності в юриспруденції, зважаючи на ідеї природного права, на основі принципів і законів діалектики, закономірностей філософії права та в поєднанні з напрацюваннями інших галузей сучасних знань. Актуальним є необхідність глибшого дослідження діалектичних закономірностей циклічності та розроблення ефективних засобів подолання теперішньої кризи в правовій системі, яка поєднується з кризою у суспільстві в цілому. Перспективним є також формування обґрунтованої концепції циклічності в контексті науки філософії права та застосування цієї теорії як методу пізнання.

Список використаних джерел

1. Акаев А. А., Гринберг Р. С., Гринин Л. Е. Кондратьевские волны. Аспекты и перспективы. Волгоград : Учитель, 2012. 384 с.
2. Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования. Москва : Изд-во МГУ; Изд. группа ИНФРА-М-НОРМА, 1998. С. 52–53.
3. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. Ленинград : Гидрометеиздат, 1990. 528 с.
4. Континент Європа : наук. зб., присвяч. 80-річчю виходу у світ праці О. Шпенглера «Занепад Європи» / ред. Ю. Вільчинський. Львів : Львів. нац. Ун-т ім. Івана Франка, 2000. 173 с.
5. Копитков В. Е. Циклічність як сучасна парадигма досягнення правової реальності. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 57–61.
6. Лебедев А. В. Логос Гераклита. Реконструкция мысли и слова (с новым критическим изданием фрагментов). Санкт-Петербург : Наука, 2014. 533 с.
7. Медушевский А. Н. Теория конституционных циклов. Москва : ГУ ВШЭ, 2005. 574 с.
8. Новая философская энциклопедия : в 4 т. / Ин-т философии РАН; Нац. обществ.-науч. фонд. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Мысль, 2010. URL : <http://iph.ras.ru/elib/3359.html>.
9. Онуфрієнко О. В. Алгоритмична природа норм права та нормативно-правових актів: досвід простеження аналогій. *Українське право*. 2000. № 1. С. 152–159.
10. Скурко Е. В. Правовые принципы в правовой системе, системе права и системе законодательства: теория и практика. *Известия высших учебных заведений. Серия : Правоведение*. 2006. № 2. С. 55–61.
11. Сливка С. Філософські принципи у праві. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. 2014. № 782. С. 87–95.
12. Советская историческая энциклопедия. Москва : Сов. энцикл., 1974. Т. 15. 510 с.
13. Сорокин П. А. Обзор циклических концепций социально-исторического процесса. *Социологические исследования*. 1998. № 12. С. 3–14.
14. Тихомиров Ю. А. Циклы правового развития. *Журнал российского права*. 2008. № 10. С. 15–22.
15. Ткаченко В. І. Природне та позитивне право: концепція єдності та боротьби протилежностей в праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2017. Т. 2. Вип. 45. С. 171–175.
16. Шри Ауробиндо. *Собрание сочинений. Т. 1. Биография. Глоссарий*. Санкт-Петербург : Адити, 1998. С. 566–567.
17. Lindbeck A. Stabilization Policies in Open Economies with Endogenous Politicians. *American Economic Review Papers and Proceedings*, 1976. P. 1–19.
18. Nordhaus W. The Political Business Cycle. *Review of Economic Studies*, 1975. Vol. 42. Pp. 169–190.
19. Tufte E., Gordon S. Political Control of the Economy. *Business Horizons*, 1979 vol. 22. Issue 5, pp. 83–84.

Надійшла до редакції 07.09.2021

References

1. Akayev A. A., Grinberg R. S., Grinin L. E. (2012) Kondratyevskiye volny. Aspekty i perspektivy [Kondratyev waves. Aspects and perspectives]. Volgograd : Uchitel, 384 p. [in Russ.].
2. Berman G. Dzh. (1998) Zapadnaya traditsiya prava: epokha formirovaniya [Western tradition of

- law: the era of formation]. Moscow : Izd-vo MGU; Izd. gruppa INFRA-M-NORMA, pp. 52–53 [in Russ.].
3. Gumilyov L. N. (1990) Etnogenez i biosfera Zemli [Ethnogenesis and the Earth's biosphere]. Leningrad : Gidrometeoizdat, 528 p. [in Russ.].
4. Kontynent Yevropa [Europe the Continent] : nauk. zb., prysviach. 80-richchiu vykhodu u svit pratsi. O. Shpenhlera «Zanepad Yevropy» / red. Yu. Vilchynskiy. Lviv : Lviv. nats. un-t im. Ivana Franka, 2000. 173 p. [in Ukr.].
5. Kopytkov V. E. (2019) Tsyklichnist yak suchasna paradyhma dosiahnennya pravovoyi realnosti [Cyclicity as a modern paradigm of achieving legal reality]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*, no 4, pp. 57–61 [in Ukr.].
6. Lebedev A. V. (2014) Logos Geraklita. Rekonstruktsiya mysl i slova (s novym kryticheskim izdaniyem fragmentov) [Logos of Heraclitus. Reconstruction of thought and word (with new critical edition of the fragments)]. Saint-Petersburg : Nauka, 533 p. [in Russ.].
7. Medushevskiy A. N. (2005) Teoriya konstitucionnyh tsyklov [The theory of constitutional cycles]. Moscow : GU VShE., 574 p. [in Russ.].
8. Novaya filosofskaya entsyklopediya [New Philosophical Encyclopedia] : v 4 t. / In-t filosofii RAN; Nats. obshestv.-nauch. fond. 2-ye izd., ispr. i dop. Moscow : Mysl, 2010. URL : <http://iph.ras.ru/elib/3359.html> [in Russ.].
9. Onufriyenko O. V. (2000) Alhorytmichna pryroda norm prava ta normatyvno-pravovykh aktiv: dosvid prostezhennya analohiyi [Algorithmic nature of legal norms and normative legal acts: experience of tracing analogies]. *Ukrayinske pravo*, no 1, pp. 152–159 [in Ukr.].
10. Skurko E. V. (2006) Pravovyye principy v pravovoy sisteme, sisteme prava i sisteme zakonodatelstva: teoriya i praktika [Legal principles in the legal system, the system of law and the system of legislation: theory and practice]. *Izvestiya vysshih uchebnyh zavedenij. Seriya : Pravovedenie*, no 2, pp. 55–61 [in Russ.].
11. Slyvka S. (2014) Filosofski pryntsyipy u pravi [Philosophical principles in law]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika». Yurydychni nauky*, no 782, pp. 87–95 [in Ukr.].
12. Sovetskaya istoricheskaya entsyklopediya [Soviet Historical Encyclopedia]. Moscow : Sov. entaykl., 1974, vol. 15, 510 p. [in Russ.].
13. Sorokin P. A. (1998) Obzor ciklicheskih konceptsyi sotsyalno-istoricheskogo protsessa [Review of cyclical concepts of the socio-historical process]. *Sotsyologicheskiye issledovaniya*, no 12, pp. 3–14 [in Russ.].
14. Tikhomirov Yu. A. (2008) Cikly pravovogo razvitiya [Cycles of legal development]. *Zhurnal rossiyskogo prava*, no 10, pp. 15–22 [in Russ.].
15. Tkachenko V. I. (2017) Pryrodne ta pozytyvne pravo: kontseptsiya yednosti ta borotby protylezhnostey v pravi [Natural and positive law: the concept of unity and the struggle of opposites in law]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriya : Pravo*, vol. 2, issue 45, pp. 171–175 [in Ukr.].
16. Shri Aurobindo. Sobraniye sochineniy. Vol. 1. Biografiya. Glossarij [Collected Works. T. 1. Biography. Glossary]. Saint-Petersburg : Aditi, 1998, pp. 566–567 [in Russ.].
20. Lindbeck A. (1976) Stabilization Policies in Open Economies with Endogenous Politicians. *American Economic Review Papers and Proceedings*, pp. 1–19.
21. Nordhaus W. (1975) The Political Business Cycle. *Review of Economic Studies*, vol. 42, pp. 169–190.
22. Tufte E., Gordon S. (1979) Political Control of the Economy. *Business Horizons*, vol. 22, issue 5, pp. 83–84.

ABSTRACT

Yuriy Vedyernikov, Vasyl Tkachenko, Volodymyr Shestakov. The dialectics of cyclicity in the development of law. The dialectic of cyclicity in the system of dual natural and positive law, as the transition from one opposite to another, involution to evolution, quantitative transformations into qualitative and actually regular cyclicity of crises and stability in the legal system is studied.

The dialectic of cyclicity in law occurs as constant oscillating processes of transition from one opposite to another, natural law into positive, involution into evolution, quantity into quality, crisis into stability, and development in a circle gradually turns into a spiral. Defining and substantiating the phases and stages of the cycle allows us to demonstrate the development of a particular cycle and the driving mechanisms of this transformation – the laws of dialectics, in particular, the unity and struggle of opposites in law, the transition from quantity to quality, denial of the old and so on.

Oscillatory processes are manifested in opposites of phases and stages of cycles, and small cycles of development of law are embedded in large ones, where each cycle is part of a larger cycle, and that in turn is even larger, and so on. The end of one cycle leads to the transformation of the legal system and its manifestation in a new form and content at a new level of the spiral of development.

Ways to overcome the crisis in the legal system should be sought, first of all, in the updated methodological principles of cyclicity in jurisprudence based on the ideas of natural law, based on the principles and laws of dialectics, laws of philosophy of law, and in combination with other branches of modern knowledge.

Keywords: legal system, natural and positive law, opposites, involution, evolution, quantity, quality.

УДК 341.7

DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-23-30

Аріф ГУЛІЄВ[©]
доктор юридичних
наук, професор,
Заслужений
працівник освіти
України
(Київський інститут
інтелектуальної
власності та права
Національного
університету
«Одеська юридична
академія»)

**Вероніка
ЧЕКАЛЮК**[©]
кандидат наук
із соціальних
комунікацій, доцент
(Національний
університет
біоресурсів
і природокористування
України)

ДИПЛОМАТІЯ. КОРПОРАТИВНА КУЛЬТУРА ТА ЕТИКЕТНІ НОРМИ

Темі етикету відведено головне місце в дипломатії та у формуванні корпоративної культури, міжособистісних комунікацій. Йдеться про вербальні і невербальні способи, етикет ділового спілкування. У цій праці наведено результати досліджень та практичний досвід науковців-практиків, висновки щодо дипломатії, корпоративної культури, мистецтва ефективних комунікацій. Попри глобальні зміни у системі комунікацій, етикет залишається основною складовою загальнолюдської культури комунікацій. Автори акцентують на актуальності теми статті, зосереджуються на комплексі знань та правил, вироблених історично, й пропонують авторське бачення дотримання етикетних норм для результативності учасників перемовин на усіх рівнях.

Ключові слова: етикет, протокол, дипломатія, корпоративна культура, дипломатичний протокол, дипломатичний етикет, дипломатичний церемоніал.

Постановка проблеми. Однією з найважливіших складових професійного забезпечення міжнародних відносин є дипломатичний протокол та етикет. Грамотне володіння правилами й нормами сучасного дипломатичного та ділового протоколу створює сприятливий клімат спілкування, підвищує престиж не лише дипломатичного або економічного відомства, держави загалом, а й сприяє налагодженню зв'язків на міжособистісному рівні. Передумовою до написання статті є багаторічний досвід дипломатичної та наукової діяльності професора А. Гулієва [1-2] та напрацювання іміджмейкера-практика В. Чекалюк [3-4]. Зокрема, праця А. Гулієва «Дипломатичний протокол та етикет»: практикум для студентів напряму підготовки 6.030202 «Міжнародне право» є базовим матеріалом для цієї статті. Досвід професора ґрунтується на міжнародному практичному досвіді та знаннях, здобутих у процесі вивчення та викладання таких предметів, як «Дипломатична та консульська служба», «Міжнародне публічне право», «Мова дипломатичних паперів», а також практична діяльність у сфері дипломатії, міжнародних відносин.

У сучасному глобалізованому світі кожен прагне досконало знати правила хорошого тону, вміти налагоджувати ефективні ділові контакти. Діловий етикет – актуальна тема у глобалізованому світі. У статті значну увагу автори приділяють базовим правилам етикету й культурі ділового спілкування в умовах трансформації, надано рекомендації опрацювання тематичної літератури. Імідж людини формується від її вміння спілкуватися, дотримуватися правил етикету, вміння адаптуватися до ситуації, знайти спільну мову за будь-яких обставин.

Іміджологія як наука про теоретичні засади й практичні технології формування особистісної публічної привабливості виникла у середині ХХ століття у відповідь на потребу

© А. Гулієв, 2021

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0150-533X>
arifguliyev@ukr.net

© В. Чекалюк, 2021

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2080-2233>
vnika@ukr.net

людей, які займаються менеджментом, державотворенням, управлінською діяльністю. Ці процеси є взаємозалежними з етикетними стандартами (мовою установлених правил).

Іміджологію розглядаємо у межах соціально-комунікаційних процесів та дотримання етикетних стандартів. На сьогодні дослідження феномена іміджології, методів формування іміджу засобами медіа потребує комплексного науково-практичного вивчення, що і є метою цієї статті

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Ми пропонуємо постулати, які перегукуються із судженнями відомих дослідників, зокрема на основі дослідження зарубіжного й вітчизняного досвіду налагодження ділового співробітництва у професійній сфері. У працях Г. Бороздіної «Психологія ділового спілкування» та В. Курбатова «Стратегія ділового успіху» фахово описано проблеми вибору стратегії спілкування: конфлікти, труднощі і бар'єри та шляхи їх усунення. Подано й авторську методичку навчання ділового спілкування між сторонами для подальшої їх співпраці. Принципи ділового спілкування у двотомнику О. Зарецької «Ділове спілкування». Судження дослідниці базуються на комплексі наук про людину: соціальні комунікації, риторика, логіка, етикет, психологія, соціологія, філософія, кібернетика. Тобто на тих аспектах, що є складовими успішного іміджу.

Іміджологія – це наука не тільки про привабливий вигляд і високий рівень комунікацій та дотримання етикетних норм. В. Шепель трактує поняття іміджологія як звернений до кожного заклик бути привабливим і вміти нести світло людям, що сприяє зовнішньому прояву глибинної потреби людини бути гідною особистістю. Автори вищезазначених досліджень прагнули пояснити роль іміджу в структурі сучасного світу, а також розкрити зміст базових психологічних категорій щодо психології іміджу, зокрема дотримання етичних правил.

У посібнику Ю. Палеха «Етика ділових відносин» розкрито актуальні, з огляду на сучасну ситуацію, етичні проблеми бізнесу та управління, серед яких – етика і соціальна відповідальність, адміністративна етика, відносини представників держави і підприємництва, питання підготовки та проведення ділових зустрічей, включно з діловою атрибутикою і етикетом, а також структуру та техніку ділового спілкування, його практику й шляхи досягнення взаєморозуміння, основні моменти й тонкощі організації ділових прийомів тощо. Окремий розділ посібника присвячено етиці ділових відносин з партнерами, які мешкають за межами України. Спілкування з представниками іноземних держав потребує ретельного дотримання правил етикету. Праця Дж. Нестара «Діловий етикет: публік рилейшнз для всіх і кожного» доводить, що публік рилейшнз – це наука про життєвий успіх, максимальну реалізацію своїх можливостей. На основі власних спостережень і опрацювання досліджень багатьох науковців і практиків пропонуємо власну парадигму як взірць використання набутого досвіду, адаптованого до конкретної ситуації іміджетворення.

Для представників публічних професій, зокрема дипломатів, медіафахівців (політиків, іміджмейкерів тощо), важливим є вміння спілкуватися, тож у нагоді для набуття навичок є базові знання, описані у праці О. Баєва «Ораторське мистецтво і ділове спілкування», що навчає ефективно переконувати, не дозволяти співрозмовнику маніпулювати собою. Вартий уваги посібник В. В. Горанчук «Психологія ділового спілкування і управлінських взаємовпливів», де розглянуто способи вербальної і невербальної взаємодії, проаналізовано види найпоширеніших комунікативних бар'єрів, що спричиняють конфліктну ситуацію і є основною перешкодою у подальшому розвитку. Вдалі перемовини – запорука успіху. Наприклад, дослідник Девід Льюїс у книзі «Ділові культури у міжнародному бізнесі. Від зіткнення до взаєморозуміння» пропонує чіткі практичні поради щодо спілкування з представниками різних культур, які дають змогу передбачити реакцію і поведінку людей різних національностей, що дуже важливо у дипломатії та роботі в багатонаціональному колективі. Ю. Кашлев, Е. Галумов свою працю «Інформація і PR у міжнародних відносинах» присвятили «інформаційному вибуху», що став початком становлення всесвітнього інформаційного суспільства і масового втілення технологій PR у спілкування між народами і країнами. Прикладною є праця Філіпа Котлера і Ненсі Лі «Корпоративна соціальна відповідальність», у якій йдеться про корпоративну соціальну відповідальність (КСВ) – відповідальність тих, хто приймає бізнес-рішення за тих, на кого безпосередньо чи опосередковано ці рішення впливають.

Т. Холопова і М. Лебедева у дослідженні «Протокол і етикет для ділових людей»

велику увагу приділяють національним особливостям ділового спілкування, основним етапам співпраці із зарубіжними партнерами. Цю тему в дослідженні акумулюємо у власні висновки. У монографії О. Висоцької «Комунікація як основа соціальних перетворень (у контексті становлення постмодерного суспільства)» обґрунтовано сутність та закономірності трансформації суспільної свідомості у процесі еволюції форм і засобів комунікації, дотримання етикетних норм. Предметом дослідження стали парадигмальні, семіотичні та прагматичні аспекти прояву й функціонування комунікативних практик сьогодення. Іміджмейкер В. Чекалюк у своїх монографіях прагне розкрити характер трансформації парадигмальних форм комунікації від архаїчного стану до постмодерного, семіотичні зрушення комунікації під впливом нових способів конструювання мовних світів за допомогою інтерактивних засобів комунікації, здійснює опис сучасних комунікативних практик, окреслює роль засобів масової комунікації у формуванні світогляду сучасної людини, визначає соціальні наслідки становлення постмодерного суспільства під впливом масмедіа.

В умовах еволюції середовища внаслідок зростання різновидів засобів впливу на формування громадської думки зростає потреба у нових підходах до переконання й формування певного іміджу, з'являються нові форми комунікацій та етикетних форм, зокрема в умовах глобального карантину — ми маємо онлайн етикетні стандарти. Для донесення певних думок і суджень важливо достеменно знати й розуміти як співрозмовника цільову аудиторію; враховувати менталітет, світогляд і специфіку гумору. У цьому плані у нагоді стала праця Ф. Удалова та А. Калинова «Про гумор у ділових стосунках», де на яскравих прикладах висвітлено значення і можливості гумору у діловому спілкуванні, роль гумору у ефективності комунікацій з дотриманням правил етикету.

Доречним є доробок К. Вілер «Без ефективної комунікації немає ефективного управління». Це перша брошура із серії «Ефективна комунікація», де розглянуто прийоми й методи оцінки іміджу для його подальшого формування, підсилення й тиражування у ЗМІ. Що ми розуміємо під поняттям «ефективна комунікація», насамперед – це втілення в життя задуманого, коли віртуальне стає реальним, коли наукові напрацювання успішно апробуються, коли окреслений план формування іміджу стає реальним.

Браун Лілліан у праці «Імідж – шлях до успіху» розкриває секрети досягнення успіху за допомогою позитивного іміджу і дотримання норм етикету, навчає мистецтва публічних виступів, ораторських та акторських навичок. З погляду наукової практичної складової науки про імідж цінним є напрацювання В. Маценко «Технологія іміджу», де об'єктивно розглянуто основні технології і техніки створення сучасного позитивного іміджу в максимально зручній для ділової людини формі, запропоновано конкретні поради, залежно від ситуації, щодо опанування основами психологічних знань у сфері спілкування. Подаються результати порівняльного аналізу, специфіки соціокультурних маркерів політичного дискурсу у публічній площині (соціальні мережі, медіа). Позитивний імідж допомагає як особистості, так і організації, державі доступніше й ефективніше презентувати свою діяльність, спрощує і полегшує співпрацю із засобами масової інформації, відкриває нові шляхи для розвитку, що сприяє збільшенню кількості прихильників, потенційних партнерів.

Виклад основного матеріалу. *Діловий етикет в умовах трансформації.* На початку ХХІ ст. іміджмейкерство в Україні перебуває на стадії розвитку і вдосконалення, підлаштування світових стандартів під український менталітет і запити аудиторії, що має безпосередній вплив на етикетні правила та норми. Водночас це вдалий час для наукових розробок та експериментів для подальшого розвитку цієї перспективної галузі. Ми окреслили завдання для науковців – сформувати, адаптувати потрібний імідж і вдало підтримувати його на практиці, максимально професійно презентувати об'єкт іміджу і достеменно знати тонкощі етикету.

Науковці і практики іноді ототожнюють поняття іміджології як науки і іміджмейкінгу як процесу. Перше – це наука про імідж, а друге передбачає тиражування створеного іміджу і його збереження, підтримку, підсилення. У науковому середовищі є протилежні думки щодо правомірності іміджології на статус окремого наукового напрямку. Можна припустити, що саме з цієї причини одним з основних завдань наукової дисципліни і фаху іміджмейкера, що проходить етап становлення, є пошук аргументів і доказів своєї легітимності.

За своєю природою іміджологія і PR – соціально комунікаційна діяльність, спрямована на налагодження комунікаційних процесів у соціумі. Зростаючий попит на

створення привабливого образу породив нову професію – іміджмейкер. А в сучасних умовах це іміджмейкер часто виконує обов'язки протоколіста (спеціаліста по етикету). У класичному тлумаченні - це фахівець із конструювання іміджу об'єкта чи суб'єкта, дипломатичних, бізнесових процесів, ділових і політичних структур (наприклад держави, політичної партії чи громадської організації). Невід'ємною складовою успішного формування іміджу є комунікація – взаємодія між цільовими групами, спілкування з метою обміну соціально значущою інформацією, а також дотримання етикетних правил. Процес комунікації, керований іміджмейкерами, визначається заходами публік релейшнз для досягнення мети.

Під час підготовки цього дослідження було опрацьовано навчальні матеріали [5-8] також посібники, зокрема Н. Барна «Іміджологія», де простежується становлення іміджології як наукової дисципліни, сутність імідж-образу, іміджмейкерство як професійний напрям, та В. Шепель «Іміджологія: секрети привабливості», де запропоновано тести і практикуми з іміджології. Ці методи доречно іміджмейкерам у роботі над підсиленням лідерських якостей дїломатів, публічних діячів для побудови персонального іміджу публічних діячів усіх рангів. Запропоновано підходи до проєктування і визначення PR-діяльності у навчальному посібнику про найцікавіші ідеї і технології в галузі public relations (PR) – «Зв'язки із громадськістю» авторів Є. Кондратьєва та Р. Абрамова. Заслуговує на увагу практиків іміджмейкерів «Метафізика комунікацій» – фундаментальне дослідження Дітріха фон Гільдебранда (1889–1977) із соціальної філософії, у якому висвітлено структурні відмінності між яти–суспільство. Очевидним є те, що дотримання етикету це – «ключ до успіху».

Передумови сучасної дипломатії — поняттєвий аспект. З чого починається дипломатія, протокол та етикет? Однозначно з основ, важливість дотримання котрих — є запорукою цивілізованої комунікації, продуктивної співпраці. Деякі автори [9] акцентують на тому, щоб починати навчання з історії дипломатичного протоколу, суті та історичних етапів становлення дипломатичного протоколу. Тема за темою дають фахівцям повноцінну картину про знання й є фундаментом для практичної діяльності і ефективності у професії. Наукове підґрунтя дипломатичного протоколу передбачає вивчення предмета, принципів, значення дипломатичного протоколу та дипломатичного церемоніалу. Відведено обов'язкове опрацювання матеріалу щодо поняття дипломатичного етикету. Нами пропонується починати із загальної характеристики й ролі дипломатичного протоколу в міжнародних відносинах [10-12].

Дипломатичний протокол є невід'ємною складовою дипломатії, її політичним інструментом, формою, якою супроводжується будь-яка зовнішньополітична акція (акт, захід) держави та якої дотримуються її представництва чи представники. Дипломатія має надзвичайно довгу історію, оскільки з'явилася практично з виникненням родового суспільства, першого обміну продуктами, а також перших проблем, пов'язаних із територіями, суперечками й конфліктами. З розвитком суспільства, продуктивних сил, громадського мислення та первісних юридичних норм розвивалася й дипломатія. Засади дипломатичного протоколу зародилися з практики європейських держав і поширилися на весь світ.

Дипломатичний протокол базується на таких чотирьох основних наукових дисциплінах, як міжнародне право, дипломатичне право, соціологія, історія.

Міжнародне право – це зведення правових засад, які регулюють відносини між державами, міжнародними організаціями, а також між цими суб'єктами, тобто між державами та міжнародними організаціями.

Дипломатичне право є частиною міжнародного права, забезпечує та регулює більш вузьке поле його застосування, а саме: офіційну діяльність установ та людей, що здійснюють за кордоном зовнішню політику своєї держави, тобто дипломатичних установ та їхніх співробітників. Спираючись на дипломатичне право, діє управління (відділ, служба) дипломатичного протоколу – цей своєрідний інструмент дипломатії, бо саме через нього послы та інші представники іноземних держав встановлюють свої перші контакти з країною перебування; через це управління отримується згода на акредитацію глави місії, вирішується питання агремана та його передачі зацікавленій стороні; організовується вручення вірчих грамот, проведення різних прийомів, обмін дипломатичною кореспонденцією тощо. Через управління дипломатичного протоколу послы й співробітники дипломатичних представництв отримують, відповідно до свого статусу, спеціальні посвідчення, які дають право користуватися належними їм привілеями та імунітетами. Уся протокольна діяльність базується лише на засадах дипломатичного права

й відбувається з дотриманням принципів міжнародної ввічливості.

Етикет – це норми відносин, негласні стандарти спілкування, прийняті людьми. Етикет сучасного суспільства – це переважно форма стосунків людей у повсякденному житті. Це своєрідний вид угоди між людьми про те, що прийняте і є правильним у стосунках у конкретно-історичному суспільстві. Його виконання сприяє нормалізації людських стосунків. Існує декілька видів етикету: придворний, дипломатичний, військовий, світський, діловий. Дипломатичний етикет – правила поведінки дипломатів та інших офіційних осіб при контактах один із одним на різних дипломатичних прийомах, візитах, переговорах.

Однією з форм ділового спілкування є прийоми. Дипломатичні прийоми – одна із загальноприйнятих та поширених форм зовнішньополітичної діяльності урядів, міністерств закордонних справ, дипломатичних представництв та дипломатів. Прийоми проводяться на відзначення важливих подій (національні свята своєї держави, її найважливіші ювілейні дати та події, які відзначаються всією країною, ювілейні річниці підписання міжнародних договорів, ювілейні річниці встановлення дипломатичних відносин тощо). Прийоми також влаштовуються з нагоди проведення різних офіційних заходів (конгресів, симпозіумів, конференцій, презентацій, відкриття й закриття міжнародних виставок, підписання договорів). Офіційні прийоми із запрошенням на них членів дипломатичного корпусу влаштовуються главою держави, головою та членами уряду, відповідальними представниками міністерства закордонних справ. У дипломатичній практиці найбільш розповсюдженими є прийоми, які влаштовуються дипломатичними представництвами та міністерствами закордонних справ у порядку повсякденної діяльності незалежно від певних подій.

Залежно від учасників, на честь яких влаштовують свято, а також події, яка стала приводом для організації урочистостей, прийоми поділяють на офіційні та неофіційні. Офіційними вважаються прийоми, коли запрошені особи пов'язані між собою службовою діяльністю. Вони подібні до дипломатичних прийомів і влаштовуються на честь прибуття глави іноземної держави або дипломатичних представництв та інших офіційних представників бізнесових кіл. Нагодою для них можуть бути національні й державні свята, ювілейні дати, а також конгреси, симпозіуми, конференції, відкриття або закриття міжнародних виставок, підписання договорів, торгових угод тощо.

Неофіційні прийоми організуються з приводу загальних, товариських подій, сімейних свят та інших традиційних урочистостей. У дипломатичній та діловій практиці основними видами як офіційних, так і неофіційних прийомів є «келих вина», «келих шампанського», «перший сніданок», «другий сніданок», «обід», «обід-буфет», «вечеря», «а-ля фуршет», «коктейль», «жур фікс», а також малі прийоми: «чай» та «кава». Прийоми поділяються на денні та вечірні, а також на прийоми з розміщенням за столом і без нього. Денними прийомами вважаються «келих вина» або «келих шампанського», «перший сніданок», «другий сніданок». Усі інші належать до вечірніх. Прийом «келих шампанського», «келих вина» триває приблизно годину й не вимагає великої і тривалої підготовки, проводиться він зазвичай із приводу національних свят, відкриття виставок, фестивалів, прибуття й від'їзду делегацій тощо. Із напоїв подається шампанське або вино, соки, мінеральна вода. Закуска на такому прийомі не обов'язкова, але офіціанти можуть запропонувати гостям канапе, сандвічі, горішки тощо. Форма одягу здебільшого повсякденна. «Сніданок» триває від однієї до двох годин. Перед сніданком пропонується коктейль, вино, соки. Зазвичай перші страви за сніданком відсутні, хоча все залежить від традицій і звичаїв країн. Як правило, форма одягу вказується в запрошенні. Переважно для «сніданку» вона повсякденна. «Чай» влаштовується лише для жінок. Наприклад, дружина глави одного дипломатичного представництва запрошує на чай дружин глав інших дипломатичних представництв. Триває прийом до півтори години. Гостям пропонуються кондитерські вироби до чаю, з напоїв сухе вино, сік, мінеральна вода. В окремих випадках на столиках запрошених можуть бути легкі закуски: сандвічі, канапе, фрукти тощо. Форма одягу повсякденна. «Жур фікс» влаштовується дружиною міністра закордонних справ, дружиною глави дипломатичного представництва або іншої офіційної особи в період осінньо-зимового сезону (зазвичай із жовтня по травень) в спеціально фіксований день тижня. Запрошення на них направляються один раз на початку сезону й діють до його закінчення. Як правило, це музичні, літературні вечори, виступи майстрів мистецтв тощо. «Коктейль» триває до двох годин і проводиться стоячи. Гостям пропонують холодні закуски, кондитерські вироби, фрукти, які розносять офіціанти. Форма одягу – повсякденний костюм або смокінг, залежно від конкретного випадку та вказівки з цього

приводу в запрошенні. «А-ля фуршет» дуже схожий на прийом типу «коктейль» з тією лише різницею, що страви розставляються на столиках, і кожен гість вибирає пригощання за своїм смаком, відходячи потім убік від столу з розташованими на ньому закусками, щоб надати можливість підійти іншим запрошеним. Напої можуть розносити офіціанти або вони можуть бути виставлені на столиках, іноді влаштовується спеціальний бар. «Обід» – найбільш тривалий і почесний вид прийому, який триває до двох з половиною годин. Форма одягу вказується в запрошенні. Залежно від приводу для чоловіків це можуть бути темний костюм або смокінг, для жінок – вечірня сукня.

Вибір виду прийому визначається, передусім, подією, якій він приурочений, та фінансовими можливостями його організаторів. Також береться до уваги мета проведення заходу й протокольні традиції країни перебування.

Для проведення прийому з розсаджуванням використовується дві зали: одна для збору гостей, друга – для банкету. У першій залі ставлять крісла, низькі столики, на які можна покласти сигарети, розставити попільниці. Тут запрошені збираються до початку прийому й приходу головного гостя. Столи накривають у другому, основному залі прийому. У разі проведення прийому без розсаджування гостей можна обмежитися однією залом.

Складання списку осіб, що запрошуються на прийом – один із найважливіших елементів підготовчої роботи. Визначається загальна чисельність гостей, яка має не перевищувати нормальних можливостей обслуговування та розмірів приміщення, де відбуватиметься прийом. Необхідно пам'ятати про певний відсоток гостей, які через різні обставини не зможуть бути присутніми на прийомі, що береться до уваги під час складання кошторису витрат на його проведення.

На прийоми, що даються на честь високого гостя або іноземної делегації, які перебувають із офіційним візитом, крім супроводжуючих його осіб (членів делегації), запрошують посла та старших дипломатичних співробітників посольства країни гостя. Також запрошують осіб, які спілкувалися з гостями під час візиту. Якщо делегація гостей представлена подружніми парами (парою), то й офіційних осіб приймаючої сторони на прийом запрошують із дружинами. Якщо прийоми влаштовуються з нагоди ювілейних дат у двосторонніх відносинах, то запрошення дипломатичного корпусу не передбачається. Іноземні дипломати присутні на прийомах, присвячених національним святкам країн, а також на протокольних заходах, які проводять дипломатичні представництва в порядку їх повсякденної діяльності.

Якщо глава держави присутній на прийомі, який дається іноземним послом у своїй резиденції, план розсаджування за столом готує місцева протокольна служба. Основні принципи розсаджування: якщо глава держави присутній без дружини, він займає місце напроти посла, і дружина посла сидить праворуч від нього. Якщо глава держави присутній на прийомі з дружиною, він займає місце напроти посла. Його дружина сідає праворуч від посла, а дружина посла — праворуч від глави держави. У всіх випадках, якщо глава держави суверен, посол поступається йому своїм місцем і сідає праворуч від нього.

Правила дипломатичного протоколу передбачають, що запрошені на прийом співробітники дипломатичних представництв, міністерств закордонних справ приходять перед прибуттям своїх керівників і йдуть із прийому після них. Пунктуальність особливо важлива під час проведення прийомів із розсаджуванням, на які гості з'їжджаються протягом 10 хв. Якщо ж обставини примусили гостя трохи затриматися і він приїздить, коли прийом уже почався, йому треба підійти до господині та господаря, викласти без деталей причину свого спізнання, привітати їх, вклонитися присутнім і зайняти відведене йому місце.

Затримуватися на прийомах не рекомендується, оскільки це обтяжливо для господарів. Прийшовши й залишаючи прийом, не обов'язково потискати руку кожному з присутніх. Вітатися чи прощатися за руку треба лише з господарем та господинею, а всім іншим можна лише вклонитися.

Безмовна дипломатія — незмінні стандарти. У сучасному етикеті є деякі загальні принципи й правила представлення, яких зазвичай дотримуються в більшості країн. Вони засновані на нормах увічливості та взаємної поваги. Молодшого за рангом або за посадовим становищем представляють старшому. Якщо люди рівні за посадовим становищем, рангом, то молодшого за віком представляють старшому. Якщо знайомлять людей одного віку й статі, то менш знайому людину представляють більш знайомій.

Часто дипломати «без слів» розуміють зміст (контекст) зустрічі. Є низка досліджень, присвячених метамові, про те як читати між рядками.

Метамова – це мовний підтекст, прихований у звичайній розмові контекст. Як міміка, мова тіла та жестів, метамова базується на передчуттях та певних шаблонах, набутому досвіді, на так званому шостому почутті та розумінні, що слова і думки, дії особи – це не одне й те саме, а може мати протилежний сенс.

Певні фрази легко розпізнаються та вживаються людьми, але свідомо інтерпретуються лише кілька метаслів для того щоб розкрити істинний сенс сказаного. Метамова з давніх-давен використовується як у діловому, так і побутовому спілкуванні. Зокрема? така манера передачі інформації притаманна для прийомів та зустрічей «без краваток».

Висновки. Реалії сьогодення, глобалізація та інші суспільні чинники диктують нові умови для розвитку дипломатії і нові запити ринку. Етикетні стандарти в умовах трансформації суспільства набувають статус дієвого інструменту у бізнес та політичних комунікаціях. Нестабільна політична й економічна ситуації негативно впливають на побудову позитивного державного іміджу, проте саме нестабільність спонукає науковців, освітян і фахівців до дій і пошуку ефективних шляхів формування іміджу, в таких умовах культурна дипломатія набуває сили й ваги у суспільстві. Ці процеси сприяють змінам в усталених стандартах дипломатії, еволюції галузі і системи соціальних комунікацій.

Власні авторські дослідження, практичний досвід, зіставлення думок і висновків дослідників колег, авторитетних науковців-практиків [13-15], оприлюднених у наукових працях, усе це дає змогу прогнозувати можливі шляхи і перспективи впливу новітніх форм комунікацій, трансформації етикетних норм та стандартів, їх вплив на творення державного іміджу в умовах реального часу і на короткострокову перспективу, оскільки зовнішні чинники суттєво впливають на методи роботи над іміджем та нові етикетні норми, зокрема запроваджені під час карантину. Бути культурною людиною – це мистецтво, знати і застосовувати закони дипломатії – це професійний успіх. Крім безумовної ввічливості, привітної міміки і правильної мови, правила хорошого етикету мають на увазі також охайний зовнішній вигляд, вміння контролювати свої емоції, мати медичну (захисну) маску, тримати дистанцію, тощо... і діяти відповідно до загальноприйнятих норм поведінки, які швидко змінюються.

Список використаних джерел

1. Guliyev A. D. Proximity cultures and civilizations. *Journal of Kiev University of Law*, 2013, no 4, pp. 347–351.
2. Guliyev A. D. Foundations of Diplomatic Protocol and Etiquette : monograph. Baku : CERM, 2017. 144 p.
3. Чекалюк В. В. Формування іміджу України у ЗМІ : монографія. Київ : Центр вільної преси, 2016. 356 p.
4. Чекалюк В. В. Українська журналістика в умовах гібридної війни. Науково-концептуальний та прикладний аспекти. Нова ера медіа. Невидимий фронт. Київ : Паливода А. В., 2018. 307 с.
5. Кириленко Г. Л. Проблема исследования жестов в зарубежной психологии. *Психологический журнал*. 1987. Т. 8. № 7. С. 138-147.
6. Калашник Г. М. Вступ до дипломатичного протоколу та ділового етикету : навч. посібник. Київ : Знання, 2007. 143 с.
7. Сагайдак О. П. Дипломатичний протокол та етикет : навч. посібник. Київ : Знання, 2006. 380 с.
8. Шинкаренко Т. І. Дипломатичний протокол та етикет : навч. посібник. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2007. 296 с.
9. Гулієв А. Д. Дипломатична та консульська служба: конспект лекцій. Київ : НАУ, 2011. 80 с.
10. Гулієв А. Д. Международно-правовой контекст внешних сношений в условиях глобализации : монография. Киев : Изд.-во Нац. авиац. ун-та «НАУ-друк», 2011. 464 с.
11. Гулієв А. Д. Право зовнішніх зносин : підруч. Київ : НАУ, 2012. 488 с.
12. Гулієв А. Д. Украина-азербайджанские отношения : право, политика, дипломатия : сб. науч. тр. Т. 1. Харьков : Факт, 2014. 656 с.
13. Гуменюк Б. І. Основи дипломатичної та консульської служби : навч. посібник. Київ : Либідь, 1998. 248 с.
14. Зленко А. М. Дипломатия и политика. Украина в процессе динамических геополитических перемен. Харьков : Фолио, 2004. 559 с.
15. Кулик О. Сардачук П. Елементи дипломатичного протоколу і дипломатичної практики в історії України. Львів : Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2000. 172 с.

Надійшла до редакції 06.09.2021

References

1. Guliyev A. D. (2013) Proximity cultures and civilizations. *Journal of Kiev University of Law*, no 4, pp. 347–351.
2. Guliyev A. D. (2017) Foundations of Diplomatic Protocol and Etiquette : monograph. Baku : CERM, 144 p.
3. Chekalyuk V. V. (2016) Formuvannya imidzhu Ukrainy u ZMI [Formation of the image of Ukraine in the media] : monohrafiya. Kyiv : Tsentrl'noyi presy, 356 p. [in Ukr.].
4. Chekalyuk V. V. (2018) Ukrayins'ka zhurnalistyka v umovakh hibrydnoyi viyny. Naukovo-kontseptual'nyy ta prykladnyy aspekty. Nova era media. Nevydymyy front [Ukrainian journalism in a hybrid war. Scientific-conceptual and applied aspects. A new era of media. Invisible front]. Kyiv : Palyvoda A. V., 307 p. [in Ukr.].
5. Kirilenko H. L. (1987) Problema issledovaniya zhestov v zarubezhnoy psikhologii [The problem of studying gestures in foreign psychologists]. *Psikhologicheskyy zhurnal*, vol. 8, no 7, pp. 138-147 [in Russ.].
6. Kalashnyk H. M. (2007) Vstup do dyplomatychnoho protokolu ta dilovoho etyketu [Introduction to diplomatic protocol and business etiquette] : navch. posibnyk. Kyiv : Znannya, 143 p. [in Ukr.].
7. Sahaydak O. P. (2006) Dyplomatychnyy protokol ta etyket [Diplomatic protocol and etiquette] : navch. posibnyk. Kyiv : Znannya, 380 p. [in Ukr.].
8. Shynkarenko T. I. (2007) Dyplomatychnyy protokol ta etyket [Diplomatic protocol and etiquette] : navch. posibnyk. Kyiv : Vydavnycho-polihrafichnyy tsentr «Kyivskyy universytet», 296 p. [in Ukr.].
9. Huliyeu A. D. (2011) Dyplomatychna ta konsul's'ka sluzhba [Diplomatic and consular service] : konspekt lektsiy. Kyiv : NAU, 80 p. [in Ukr.].
10. Guliyev A. D. (2011) Mezhdunarodno-pravovoy kontekst vneshnikh snosheniy v uslovyakh globalyzatsiyi [International legal context of external relations in the context of globalization] : monohrafiya. Kyiv : Izd.-vo Nats. aviats. un-ta «NAU-druk», 464 p. [in Russ.].
11. Huliyeu A. D. (2012) Pravo zovnishnikh znosyn [The right of foreign relations] : pidruch. Kyiv : NAU, 488 s. [in Ukr.].
12. Guliyev A. D. (2014) Ukraino-azerbaydzhanskiye otnosheniya: pravo, politika, diplomatiya [Ukrainian-Azerbaijani relations: law, politics, diplomacy] : sb. nauch. tr. Vol. 1. Kharkov : Fakt, 656 p. [in Russ.].
13. Humenyuk B. I. (1998) Osnovy dyplomatychnoyi ta konsul's'koyi sluzhby [Fundamentals of diplomatic and consular service] : navch. posibnyk. Kyiv : Lybid', 248 p. [in Ukr.].
14. Zlenko A. M. (2004) Diplomatiya i politika. Ukraina v protsesse dinamichnykh geopoliticheskikh peremen [Diplomacy and politics. Ukraine in the process of dynamic geopolitical changes]. Kharkov : Folio, 559 p. [in Russ.].
15. Kulyk O. Sardachuk P. (2000) Elementy dyplomatychnoho protokolu i dyplomatychnoyi praktyky v istoriyi Ukrainy [Elements of diplomatic protocol and diplomatic practice in the history of Ukraine]. Lviv : Lviv. nats. un-t im. Ivana Franka, 172 p. [in Ukr.].

ABSTRACT

Arif Huliyeu, Veronika Chekalyuk. Diplomacy. Corporate culture and etiquette. The topic of etiquette is given the main place in diplomacy and in the formation of corporate culture, interpersonal communications. We are talking about verbal and nonverbal ways, etiquette of business communication. This paper presents the research results and experience of practicing scientists, conclusions on diplomacy, corporate culture, the art of effective communication. Despite global changes in the communications system, etiquette remains a key component of the universal communication culture. The authors emphasize the relevance of the topic of the article, focus on a set of knowledge and rules developed historically, and offer the author's vision of compliance with etiquette for the effectiveness of negotiators at all levels.

It has been concluded that the realities of today, globalization and other social factors dictate new conditions for the development of diplomacy and new market demands. Etiquette standards in the conditions of society transformation acquire the status of an effective tool in business and political communications. Unstable political and economic situations have a negative impact on building a positive state image, but it is instability that motivates scientists, educators and professionals to act and find effective ways to form an image, in such conditions, cultural diplomacy gains strength and weight in society. These processes contribute to changes in established standards of diplomacy, the evolution of the industry and the system of social communications.

Own author's research, practical experience, comparison of opinions and conclusions of fellow researchers, authoritative scientists-practitioners, published in scientific works, all this allows to predict possible ways and prospects of influence of the newest forms of communications, transformation of etiquette norms and standards, their influence on state image creation. in real time and in the short term, as external factors significantly affect the methods of working on the image and new etiquette, in particular introduced during quarantine.

Keywords: *etiquette, protocol, diplomacy, corporate culture, diplomatic protocol, diplomatic etiquette, diplomatic ceremony.*

УДК 342.4

DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-31-39

**Валентина
БОНЯК**[©]
доктор юридичних
наук, професор

Тетяна ТРЕНЬ[©]
курсант

(Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ)

ВНЕСЕННЯ ЗМІН ДО ОСНОВНОГО ЗАКОНУ УКРАЇНИ ТА КОНСТИТУЦІЙ ОКРЕМИХ ПОСТРАДЯНСЬКИХ ДЕРЖАВ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

З'ясовано спільні та відмінні риси в конституційному регулюванні порядку внесення змін до конституцій України й окремих пострадянських держав. На основі виконаного порівняльного аналізу конституцій України, Республіки Білорусь, Грузії, Республіки Естонії та Республіки Казахстан визначено спільні й відмінні риси конституційного регулювання внесення до них змін за такими критеріями: 1) ініціатори внесення змін до Конституції; 2) форми участі громадян у процесі внесення змін до Основного закону; 3) органи, уповноважені здійснювати контроль за конституційністю внесення змін до Конституції; 4) питання, з яких не допускається внесення змін до Конституції, та умови, за яких заборонено внесення таких змін; 5) органи (суб'єкти), що наділені правом ухвалювати рішення про внесення змін до Основного закону. Доведено, що конституційний процес (у вузькому розумінні) є складовим елементом законодавчого процесу, має повну назву «законодавчий конституційний процес» і становить систему послідовних стадій (дій). Запропоновано внесення змін до ст. 69 та 157 Конституції України.

Ключові слова: конституція, конституційне регулювання порядку внесення змін до конституції, законодавчий процес, конституційний процес, законодавчий конституційний процес.

Постановка проблеми. Втілення в Україні прогресивних ідей сучасного конституціоналізму неможливе без оновлення Конституції держави. Звідси важливим завданням юридичної науки є дослідження порядку внесення змін до Основного закону на рівні юридичної науки, вирішити яке пропонується через з'ясування особливостей конституційного регулювання оновлення конституцій Української держави та окремих пострадянських держав.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Обрана нами проблематика не є новою для правничої науки; вагомий внесок у її розробку зробили вчені, що обґрунтували підвалини теорії законодавчого процесу, як-от О. Богачова, О. Копиленко, О. Ющик, І. Куненко, А. Євгенєва, В. Погорілко, В. Федоренко та ін.

Водночас певною прогалиною є невелика кількість порівняльно-правових досліджень, які присвячені конституційному регулюванню порядку внесення змін до Основного закону Української держави та конституцій окремих пострадянських держав. У зв'язку з цим на особливу увагу у контексті теми нашої статті заслуговують наукові праці В. Купрія, в яких автор торкається поняття, що відображає процес прийняття конституції та внесення до неї змін [1], конституційного регулювання процесу внесення змін до конституції [2], конституційно-правових обмежень такого процесу [3]. Окремі судження правника щодо внесення змін до конституції і є предметом подальшого наукового аналізу.

© В. Боняк, 2021

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-5128-7994>

valentina.boniak@gmail.com

© Т. Трень, 2021

k_tidp@dduvs.in.ua

Метою дослідження є з'ясування спільних рис і відмінностей у конституційному регулюванні порядку внесення змін до Основного закону Української держави та конституцій окремих пострадянських держав на сучасному етапі їх розвитку та надання на цій основі пропозицій щодо вдосконалення законодавчого конституційного процесу.

Досягнення поставленої мети зумовило необхідність використання таких методів: діалектичного, за допомогою якого розкрито динаміку правового регулювання порядку внесення змін до конституцій держав, що перебуває в органічному взаємозв'язку з законодавчим процесом; історичного, що сприяв висвітленню розвитку наукових досліджень порядку внесення змін до конституцій; формально-логічного, що дозволив сформулювати дефініцію «законодавчий конституційний процес»; порівняльно-правового та методу аналізу і синтезу, за допомогою яких визначено спільні та відмінні риси у регулюванні порядку внесення змін до конституцій України й окремих пострадянських держав, й запропонувати найбільш оптимальні шляхи внесення змін до конституцій.

Виклад основного матеріалу. Зауважимо, що терміно-поняття «законодавчий конституційний процес» є складним та утворилося з двох словосполучень – «законодавчий процес» та «конституційний процес». Поняття «законодавчий процес» вітчизняні правники трактують у такий спосіб: а) це чітко врегульована Конституцією України та Регламентом Верховної Ради України діяльність спеціально уповноважених органів і посадових осіб (суб'єктів законодавчого процесу), що полягає у творенні законів та здійснюється в декілька послідовних етапів або стадій (Л. Наливайко, М. Беляєва) [4, с. 138]; б) це особливий різновид юридичного процесу, що здійснюється законодавчо уповноваженими суб'єктами, спрямований на підготовку, розгляд, прийняття та введення в дію нормативно-правового акта представницького вищого органу державної влади, який регулює найважливіші питання суспільного і державного життя та має вищу юридичну силу (Ф. Абдулладзе) [5, с. 8].

Отже, законодавчий процес є сукупністю складників, його стадій, кожна з яких має свої особливості, завдання, суб'єктів і спрямована на вирішення конкретних цілей, успішне досягнення яких є необхідною умовою й обов'язковою передумовою для переходу до наступного етапу законотворчості та, зрештою, до ухвалення закону. Дослідниця С. Сорока виокремлює такі його стадії: 1) розроблення законопроекту за рішенням суб'єкта права законодавчої ініціативи; 2) розгляд суб'єктом права законодавчої ініціативи розробленого законопроекту й ухвалення рішення про його внесення до законодавчого органу; 3) офіційне внесення законопроекту або законодавчої пропозиції суб'єктом права законодавчої ініціативи до парламенту у встановленому порядку; 4) ухвалення законопроекту до розгляду законодавчим органом; 5) попередній розгляд законопроекту в робочих органах парламенту; 6) розгляд законопроекту на пленарних засіданнях парламенту, внесення поправок, що містять зміну тих або інших положень; 7) ухвалення/відхилення законопроекту парламентом; 8) направлення закону на розгляд посадовій особі (особам) з метою ухвалення рішення про підписання й обнародування або про його відхилення; 9) промульгація закону; 10) реалізація закону, оцінювання ефективності його дії [6].

У вітчизняній юридичній науці є два підходи до визначення конституційного процесу: 1) це система правових норм і процедур, які регулюють порядок підготовки, розробки, прийняття і набуття чинності конституції, зміну, перегляд та припинення її дії, а також забезпечення ефективного функціонування основних конституційних інститутів (вузький); 2) це процес реалізації норм конституції, конституційних та інших законів, які регламентують процедури різних інститутів конституційного права (права і свободи громадян, форма держави, державна влада та ін.) суб'єктами конституційного права (широкий підхід) [7, с. 66]. Цього підходу дотримуються Ю. Баскакова [9, с. 5], Л. Лабенська [8], Ю. Шемшученко, О. Батанов О., А. Крусян [7], А. Яковлев [10] та ін.

З огляду на взаємозв'язок терміно-понять «законодавчий процес» і «конституційний процес», розглянемо конституційний процес у вузькому розумінні, відповідно до якого він є складовою терміно-поняття «законодавчий процес».

Таку позицію відстоює І. Куненко, яка визначає конституційний процес як процес законодавчої діяльності, що здійснюється органами державної влади, безпосередньо громадянами або спеціально уповноваженими органами та суб'єктами і спрямований на підготовку, розробку й прийняття та введення в дію Конституції, а також внесення до

неї змін і припинення її дії [11, с. 235]; також дослідниця наголошує, що законодавчий процес є юридичним процесом вироблення законів, а Конституція також є законом, однак особливим, Основним законом держави, що має верховенство над звичайними законами і має притаманні тільки йому специфічні властивості. Звідси порядок його розробки, прийняття та зміни відрізняються від звичайних законів і є законодавчим конституційним процесом [12, с. 236].

В. Погорілко та Л. Федоренко також відносять конституційний процес до видів законодавчого процесу [12, с. 191–192].

Інший вітчизняний правник – В. Купрій – у своїй праці «Конституційний процес: питання конституційно-правових обмежень» визначає його саме як конституційний законодавчий процес і в юридичному сенсі характеризує як порядок діяльності стосовно прийняття та внесення змін до конституції [3, с. 200].

Отже, аналіз наявних підходів до визначення поняття «конституційний процес» («законодавчий конституційний процес») у його вузькому розумінні надає підстави для таких проміжних висновків: 1) не можна погодитись із його назвою «конституційний процес», зважаючи на те, що така юридично значуща діяльність є особливим законодавчим процесом. Методологічно неправильно визначати його і як конституційний законодавчий процес (В. Купрій), бо ж законодавчий процес завжди базується на конституційних нормах, але не кожний законодавчий процес являє собою внесення змін до конституції чи прийняття нового Основного закону.

Зважаючи на нерозривність терміно-понять «законодавчий процес» та «конституційний процес», повна назва останнього має зводитись до терміно-поняття «законодавчий конституційний процес»; 2) є два види законодавчого конституційного процесу: а) поточний законодавчий конституційний процес (внесення змін до чинної конституції); б) перспективний (розробка та прийняття тексту нової конституції); 3) серед правників немає єдності щодо дефініції досліджуваного поняття. Конституційний процес визначають: то як систему правових норм і процедур (Ю. Шемшученко), то як процес законодавчої діяльності (І. Куненко), то як порядок правової за формою і пізнавальної за змістом юридично значущої діяльності (В. Купрій).

Для надання обґрунтованої позиції з цього питання, звернемося до терміна «система», який у довідковій літературі трактується як «порядок, зумовлений правильним, планомірним розташуванням і взаємним зв'язком частин чого-небудь; заведений, прийнятий порядок» [13, с. 1126], а порядок визначається як «стан, коли все робиться, виконується так, як слід, відповідно до певних вимог, правил і т. ін.; упорядкованість, лад» [13, с. 888]. Це надає нам змогу визначити систему як взаємозв'язок частин, що існують (діють) у прийнятому порядку. Звідси законодавчий конституційний процес – це визначена національними нормами юридично значуща діяльність Українського народу та Парламенту держави, що являє собою систему взаємопов'язаних послідовних стадій, спрямована на врегулювання суспільних відносин щодо зміни, скасування чи створення правових норм, об'єктивованих в Основному законі держави.

Щодо стадій законодавчого конституційного процесу, то світовій конституційно-правовій практиці відомі такі:

- 1) ініціювання уповноваженим суб'єктом/суб'єктами та розроблення ним акта про внесення змін до конституції чи нової редакції основного закону;
- 2) розгляд та/і прийняття/відхилення закону про внесення змін до конституції чи прийняття/відхилення тексту нової конституції;
- 3) остаточне ухвалення прийнятого проєкту змін до Конституції/ тексту нової конституції (главою держави чи шляхом референдуму);
- 4) набрання чинності закону про внесення змін/введення в дію нової конституції.

Тобто, вищевикладене надає нам змогу визначити конституційний процес (у вузькому розумінні) саме як складову законодавчого процесу, який має повну назву «законодавчий конституційний процес» і являє собою систему послідовних стадій (дій).

Розглядаючи внесення змін до Основного закону України як аспект законодавчого конституційного процесу, треба наголосити, що традиційно за порядком внесення змін конституції поділяють на жорсткі (змінюються в ускладненому порядку порівняно зі звичайним законодавчим процесом) і гнучкі (змінюються у порядку звичайної законодавчої процедури).

У роботі нами обрано такі критерії порівняльного аналізу внесення змін до

конституцій, як: 1) ініціатори внесення таких змін; 2) форми участі громадян у процесі внесення змін до Основного закону; 3) органи, уповноважені здійснювати контроль за конституційністю внесення змін до Конституції; 4) питання, з яких не допускається внесення змін до Конституції, та умови, за яких заборонено внесення таких змін; 5) органи (суб'єкти), що наділені правом ухвалювати рішення про внесення змін до Основного закону. Ці критерії було покладено в основу порівняльного аналізу схожих та відмінних рис порядку внесення змін до конституцій України та окремих пострадянських держав (Республіки Білорусь, Грузії, Республіки Естонії та Республіки Казахстан).

Тож аналіз статей Розділу XIII Основного закону «Внесення змін до Конституції України» свідчить про її «жорсткість». Це виявляється у механізмі внесення змін і обмеженні кількості суб'єктів права постановки питання про новелізацію його тексту [14, с. 1073]. Стаття 154 Основного Закону нашої країни визначає, що законопроект про внесення змін до нього може бути поданий до Верховної Ради України Президентом України, або ж не менш як третиною народних депутатів України від конституційного складу Парламенту України [15].

Про жорсткий характер внесення змін до Конституції України свідчить і зміст ст. 155, у якій визначено, що законопроект про внесення змін до Основного закону держави (за винятком розділів I «Загальні засади», III «Вибори. Референдум» і XIII «Внесення змін до Конституції України») має бути попередньо схваленим більшістю від конституційного складу Верховної Ради України та вважається прийнятим, якщо *на наступній черговій сесії* Парламенту за нього проголосувало не менш як 2/3 від конституційного складу Верховної Ради України. Фактично йдеться про ускладнений порядок прийняття такого законопроекту про внесення змін до Конституції України.

Що ж до Розділів I, III та XIII Основного закону України, то ст. 156 конституційно визначено, що законопроект про внесення змін до них подається до Парламенту Президентом України або не менш як 2/3 від конституційного складу Верховної Ради України та за умови його прийняття не менш як 2/3 від конституційного складу Парламенту й затверджується всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України.

Повторне подання законопроекту про внесення змін до розділів I, III і XIII цієї Конституції з того самого питання, як визначив законодавець, можливе лише до Верховної Ради України наступного скликання [15].

Порядок проведення Всеукраїнського референдуму суб'єкт законотворчості визначив у ст. 72 Конституції України – він призначається Верховною Радою України або Президентом України відповідно до їх конституційно визначених повноважень; проголошується за народною ініціативою на вимогу не менш як трьох мільйонів громадян України, які мають право голосу, за умови, що підписи щодо призначення референдуму зібрано не менш як у двох третирах областей і не менш як по сто тисяч підписів у кожній області [16]. Водночас слушною є позиція щодо необхідності внесення змін до ч. 2 ст. 72 Основного закону – з огляду на непросту демографічну ситуацію в державі, фактичне зменшення кількості населення у зв'язку з наявними імміграційними процесами суб'єкту законотворчості необхідно внести зміни до цієї статті – зменшити як кількість ініціаторів такого референдуму, так і кількість виборців-підписантів у областях [3, с. 20].

У ч. 1 ст. 157 Розділу XIII Основного закону суб'єкт законотворчості визначає й умови, за яких Конституція України не може бути змінена. До них законодавець відносить такі: а) якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина. Водночас суттєвою прогалиною вважаємо той факт, що під час формулювання вищезазначеного припису законодавець залишив поза увагою такий важливий елемент конституційно-правового статусу особи, як *гарантії прав і свобод людини*. Саме цим терміно-поняттям і має бути доповнена ч. 1. ст. 157 Конституції України, що також повністю узгоджується з приписом ч. 2 ст. 3 Основного закону нашої держави, який закріплює, що саме права і свободи людини *та їх гарантії* визначають зміст і спрямованість діяльності держави України; б) якщо такі зміни спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України (ч. 1 ст. 157 Конституції).

Статтею 157 Конституції України законодавець логічно завершує ч. 2, в якій міститься заборона щодо зміни Основного закону в умовах воєнного або надзвичайного стану (ч. 2 ст. 157).

У ст. 158 Основного закону суб'єкт законотворчості визначає, що законопроект про внесення змін до Конституції України, який розглядався Верховною Радою України, і не був прийнятий як закон, повторно може бути поданий до неї не раніше ніж через рік з дня прийняття рішення щодо цього законопроекту (ч. 1 ст. 158 Конституції України). А ч. 2 ст. 158 забороняє Верховній Раді України протягом одного строку своїх повноважень двічі змінювати ті самі положення Основного закону [15].

Статтею 159 Розділу XIII закріплено, що законопроект про внесення змін до Конституції розглядається Верховною Радою України за наявності висновку Конституційного Суду України щодо відповідності законопроекту вимогам ст. 157 і 158 Конституції [15-16].

Водночас наголошуємо, що вітчизняна практика внесення змін до Конституції України, яка була в 2004, 2010 та 2014-х рр. засвідчила відсутність широкого залучення суб'єктів громадянського суспільства до їх обговорення; допущення порушень процедури внесення таких змін. Треба також згадати і анонсовану, однак не доведену до логічного завершення конституційну реформу 2007–2013 рр. та до сьогодні відсутність реальної концепції конституційної реформи в цілому замість внесення до Основного закону безсистемних змін.

Також вважаємо слушною позицію центру політико-правових реформ щодо того, що вісь напрацювання конституційних змін повинна бути переміщена від глави держави – Президента України до Парламенту, оскільки саме Верховна Рада України наділена повноваженнями вносити зміни до Конституції України (п. 1 ч. 1 ст. 85 Основного закону) [17].

Отже, вищевикладене про внесення змін до Основного закону Української держави свідчить про те, що цей аспект законодавчого конституційного процесу в цілому врегульований на рівні Конституції України та законодавчих актів. Водночас сучасні євроінтеграційні процеси та розбудова держави як демократичної і правової вимагають удосконалення цієї процедури, зокрема в частині більш широкого долучення до цього процесу суб'єктів громадянського суспільства.

Для проведення порівняльного аналізу порядку внесення змін до конституцій ми послуговувались текстами основних законів окремих пострадянських держав – Грузії, Білорусі, Казахстану та Естонії.

Першим критерієм було визначено суб'єктів, які наділяються правом ініціативи внесення змін до основного закону. Тексти аналізованих конституцій свідчать, що такими є: а) більше половини повного складу Парламенту або ж не менше 200 тис. виборців (п. 1. ст. 77 Конституції Грузії) [18]; б) палати парламенту за ініціативою Президента або не менше як 150 тисяч громадян Республіки Білорусь, наділених виборчим правом (ст. 138 Основного закону Республіки Білорусь) [19]; в) Президент Республіки, Парламент або Уряд (ч. 1 ст. 91 Конституції Республіки Казахстан) [20]; г) Президент Республіки (п. 8 ст. 78 та п. 5 ст. 103 та ч.1 ст. 161 Основного закону Естонії), не менше ніж одна п'ята складу Рійгікоку (Парламенту) і Президент Республіки (ч. 1 ст. 161 Конституції Естонської Республіки) [21].

Отже, правом ініціювати внесення змін до основного закону в усіх без винятку аналізованих конституціях держав надається: а) народу (конституції України, Грузії, Білорусі); б) парламенту (більше половини його складу, палатам парламенту або його частині); в) президенту держави; г) уряду.

Основними формами участі громадян у процесі внесення змін до основного закону (другий критерій), є: а) народна ініціатива (Україна, Білорусь); б) всенародне обговорення (Грузія); в) референдум (всеукраїнський (Україна), конституційний (Білорусь, Естонія), республіканський (Казахстан)).

Не менш важливе значення для з'ясування конституційно-правової регламентації порядку внесення змін до Основного закону в пострадянських державах має висвітлення питання щодо органу, який уповноважений здійснювати контроль за конституційністю внесення змін до Конституції (критерій № 3). Такими конституційно визначено: Конституційний Суд України (ст. 159 Основного закону), Конституційну Раду (п. 3 ст. 91 Конституції Республіки Казахстан), Державний Суд (ч. 3 ст. 149, ст. 152 Основного закону Естонії).

Водночас у конституціях Грузії та Білорусі такі органи відсутні.

У текстах основних законів, як правило, містяться імперативні обмеження на ревізію тих чи інших конституційних норм, а саме такими є питання, з яких не допускається

внесення змін до конституції, та умови, за яких заборонено внесення таких змін (критерій № 4). Така заборона стосується: а) звуження змісту та обсягу наявних прав і свобод (ч. 3 ст. 22 Конституції України); б) змін, що передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України (ч. 1 ст. 157 Основного закону України). Аналогічні нормативні приписи характерні Основному закону Республіки Казахстан, хоча і доповнені заборонаю зміни форми правління та основоположних принципів діяльності Республіки (ч. 2 ст. 91); в) зміни Конституції України в умовах воєнного або надзвичайного стану (ч. 2 ст. 157); такі самі приписи містяться в Конституції Грузії (п. 7 ст. 77) та Конституції Естонії (ч. 2 ст. 161). В Основному законі Білорусі надано вказівку тільки на заборону внесення змін у період надзвичайного стану, також цей припис доповнений заборонаю зміни Конституції цієї держави в останні шість місяців повноважень палати представників (ч. 2 ст. 139 Конституція Республіки Білорусь).

Які ж органи (суб'єкти) конституційно наділяються правом ухвалювати рішення про внесення змін до основного закону (критерій № 5)? Здійснений аналіз надає підстави стверджувати, що такими є: 1) народ (шляхом проведення Всеукраїнського референдуму) (ч. 1 ст. 156 Конституції України); 2) Парламент (наприклад, Верховна Рада України (ст. 155 Основного закону); дві третини від повного складу Парламенту Грузії (ч. 3 ст. 77); парламент після двох обговорень ним цих змін і схвалення з проміжком не менше трьох місяців (ч. 1 ст. 139 Конституції Білорусі); Парламент Республіки (п. 1, 3 ст. 91) або ж спільне засідання Палат за пропозицією Президента Республіки Казахстан (ч. 1 ст. 53) не менше як трьома четвертими від його складу (п. 3 ст. 62); два склади Рійгікоку (Парламенту) (або як невідкладне питання (ст. 163 Конституції Естонії); 3) референдум (ч. 2, 3 ст. 140 Конституції Білорусі, п. 1, 3 Конституції Казахстану, ст. 163 Конституції Естонії).

Також внесення змін до Конституції України є самостійною парламентською процедурою, що виключає можливість застосування при розгляді законопроектів про внесення змін до Основного Закону суспільства і держави інших конституційних положень, окрім передбачених розділом XIII Конституції [22, с. 444].

Висновки. Вищевикладене щодо конституційно-правової регламентації порядку внесення змін до Основного закону України та конституцій окремих пострадянських держав дозволяє констатувати:

1. Ініціатором внесення таких змін є народ або ж мінімальна кількість виборців (шляхом виявлення народної ініціативи, референдумів), парламент, президент держави та уряд.

2. Формами участі громадян у процесі внесення змін до Основного закону є народна ініціатива, всенародне обговорення та референдум. При цьому треба зазначити, що всенародне обговорення закріплено лише в Конституції Грузії. З огляду на це пропонуємо доповнити цією формою безпосередньої демократії ст. 69 Конституції України та викласти її у такій редакції: «Народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум, *всенародне обговорення* та інші форми безпосередньої демократії».

3. Орган, що уповноважений здійснювати контроль за конституційністю внесення змін до Основного закону, є вища судова інстанція держави, орган конституційної юрисдикції та інші органи публічної влади. Вважаємо, що такими повноваженнями має бути наділений саме конституційний суд (за прикладом нашої держави – Конституційний Суд України, який надає висновок щодо відповідності законопроекту вимогам, визначеними статтями Основного закону).

4. Не допускається внесення змін до Конституції в умовах воєнного або надзвичайного стану, коли такі зміни спрямовані на ліквідацію незалежності, цілісності держави або ж коли такі зміни звужують зміст і обсяг наявних прав і свобод людини чи скасовують (обмежують) такі права (Конституція України). Важливо, що приписи щодо заборони звуження змісту і обсягу наявних прав і свобод, скасування й їх обмеження закріплені лише в Основному законі нашої держави. Потребує удосконалення конституційний припис, викладений суб'єктом законотворчості у ч. 1 ст. 157 Основного закону. З огляду на зміст ч. 2 ст. 3 Конституції України пропонуємо доповнити його вказівкою на гарантії прав людини й викласти у такій редакції: «Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина, *їх гарантій* або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України».

5. Правом ухвалювати рішення про внесення змін до основного закону в аналізованих конституціях України та окремих пострадянських держав наділений народ, що реалізує такі повноваження шляхом референдуму, а також парламенти (два його склади) держав.

Отже, законодавчий конституційний процес в Українській державі має базуватись на Концепції конституційної реформи (такі зміни мають бути планованими, прогнозованими, науково обґрунтованими); до обговорення пропонованих змін необхідно залучати суб'єктів громадянського суспільства (з метою недопущення помилок із внесення змін до Конституції України, що була в 2004, 2010 та 2014-х рр.); з огляду на парламентсько-президентську форму правління нашої держави центр ініціативи внесення змін до Основного закону має бути переміщений від Президента держави до Парламенту України; органам, посадовим особам, яким надано як право ініціативи внесення змін до Основного закону, так і надання висновку щодо дотримання конституційно встановлених процедур, суворо дотримуватись конституційного припису, закріпленого ч. 2 ст. 19: «Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України» з метою недопущення порушення процедури внесення таких змін.

Список використаних джерел

1. Купрій В. М. Поняття, що відображає процес прийняття конституції та внесення до неї змін: питання термінологічної визначеності та змістовної наповненості. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2017. № 1. С. 117–125.
2. Купрій В. Правове регулювання процесу внесення змін до конституцій окремих держав світу (порівняльно-правовий аспект). *Национальный юридический журнал: теория и практика*. Молдова : Научно-практическое правовое издание, 2017. № 6 (28). С. 33–38.
3. Купрій В. Конституційний процес: питання конституційно-правових обмежень : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Ін-т законодавства Верховної Ради України. Київ, 2019. 230 с.
4. Глумачний термінологічний словник з конституційного права / уклад. : Л. Р. Наливайко, М. В. Беляєва. Київ : Хай-Тек Пресс, 2013. 408 с.
5. Абдуллазаде Ф. Ш. Поняття законодавчого процесу: проблеми доктринального визначення. *Право і суспільство*. № 6. 2019. С. 3–9.
6. Сорока С. В. Теоретико-методологічні засади вивчення законодавчого процесу в державному управлінні. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування*. 2015. № 2. URL: http://el-zbirn-du.at.ua/2015_2/38.pdf.
7. Шемшученко Ю. С., Батанов О. В., Крусян А. Р. Конституційний процес в Україні та світовий досвід конституціоналізму : монограф. ; наук. ред. Ю. С. Шемшученко, відп. ред. П. М. Пархоменко. Київ : Вид-во «Юридична думка», 2014. 262 с.
8. Лабенська Л. Конституційний процес: основні види та зміст. *Правова позиція*. 2016. № 2. С. 176–183. URL: <http://nbuv.gov.ua/UJRN>.
9. Баскакова Ю. В., Качанова П. В., Руденко О. М., Усатий Г. О. Конституційний процес та особливості реалізації реформ в Україні : навч.-метод. матеріали. Київ : НАДУ, 2013. 88 с.
10. Яковлев А. Конституційний процес у контексті європейської інтеграції України: правовий аспект. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2016. № 1. С. 95–103.
11. Куненко І. С. Конституційний процес як вид законодавчого процесу. *Форум права*. 2013. № 4. С. 232–236. URL : file:///C:/Users/user/Downloads/fp_index.htm_2013_4_40.pdf.
12. Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України : підручн. ; за заг. ред. В. Ф. Погорілка. Київ : Прецедент, 2009. 344 с.
13. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2002. 1440 с.
14. Конституція України : науково-практичний коментар / редкол. : В. Я. Тацій (голов. редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін. 2-е вид., перероб. і доп. Харків : Право, 2011. 1128 с.
15. Конституція України від 28.06.1996. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141 (зі змінами). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254>.
16. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13.07.2017 р. № 2136-VIII (зі змін та допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 35. Ст. 376.
17. Порівняльний аналіз процедури внесення змін до конституції: досвід України та пострадянських країн. Аналітичні матеріали. URL : <https://uba.ua/documents>.
18. Конституція Грузії. URL : <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/30346?publication=36>.
19. Конституція Республіки Беларусь. URL : <https://pravo.by/pravovaya-informatsiya/normativnye-dokumenty/konstitutsiya-respubliki-belarus>.
20. Конституція Республіки Казахстан. URL : <https://law.apa.kz>.
21. Конституція Естонської Республіки. URL : http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/estonia/estoni-r.ht.

22. Боняк В.О. Внесення змін до сучасних конституцій: вітчизняний та зарубіжний досвід. *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. Вип. 44. Київ : Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України. 2009. С. 442–447

Надійшла до редакції 13.09.2021

References

1. Kupriy V. M. (2017) Ponyattya, shcho vidobrazhaye protses pryunyattya konstytutsiyi ta vnesennya do neyi zmin: pytannya terminolohichnoyi vyznachenosti ta zmistovnoyi napovnenosti [The concept that reflects the process of adopting the constitution and making changes to it: the question of terminological certainty and content]. *Naukovyy visnyk Dnipropetrovs'koho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*, no 1, pp. 117–125 [in Ukr.].
2. Kupriy V. (2017) Pravove rehulyuvannya protsesu vnesennya zmin do konstytutsiy okremykh derzhav svitu (porivnyal'no-pravovyy aspekt) [Legal regulation of the process of amending the constitutions of individual countries (comparative legal aspect)]. *Natsyonal'nyy yurydycheskyy zhurnal: teoriya y praktyka. Moldova : Nauchno-praktycheskoe pravovoe yzdanye*, no 6 (28), pp. 33–38 [in Ukr.].
3. Kupriy V. (2019) Konstytutsiynyy protses: pytannya konstytutsiyno-pravovykh obmezhen' [Constitutional process: issues of constitutional and legal restrictions] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.02 / In-t zakonodavstva Verkhovnoyi Rady Ukrainy. Kyiv. 230 p. [in Ukr.].
4. Tlumachnyy terminolohichnyy slovnyk z konstytutsiynoho prava [Explanatory glossary of constitutional law] / uklad. : L. R. Nalyvayko, M. V. Belyayeva. Kyiv : Khay-Tek Press, 2013. 408 p. [in Ukr.].
5. Abdullazade F. Sh. (2019) Ponyattya zakonodavchoho protsesu: problemy doktrynal'noho vyznachennya [The concept of the legislative process: problems of doctrinal definition]. *Pravo i suspil'stvo*, no 6, p. 3–9 [in Ukr.].
6. Soroka S. V. (2015) Teoretyko-metodolohichni zasady vyvchennya zakonodavchoho protsesu v derzhavnomu upravlinni [Theoretical and methodological principles of studying the legislative process in public administration]. *Teoriya ta praktyka derzhavnoho upravlinnya i mistsevoho samovryaduvannya*, no 2. URL : http://el-zbirn-du.at.ua/2015_2/38.pdf [in Ukr.].
7. Shemshuchenko Yu. S., Batanov O. V., Krusyan A. R. (2014) Konstytutsiynyy protses v Ukraini ta svitovyy dosvid konstytutsionalizmu [The constitutional process in Ukraine and the world experience of constitutionalism] : monohraf. ; nauk. red. Yu. S. Shemshuchenko, vidp. red. P. M. Parkhomenko. Kyiv : Vyd-vo «Yurydychna dumka». 262 p. [in Ukr.].
8. Labens'ka L. (2016) Konstytutsiynyy protses: osnovni vydy ta zmist [Constitutional process: main types and content]. *Pravova pozytsiya*, no 2, pp. 176–183. URL : <http://nbuv.gov.ua/UJRN> [in Ukr.].
9. Baskakova Yu. V., Kachanova P. V., Rudenko O. M., Usaty H.O. (2013) Konstytutsiynyy protses ta osoblyvosti realizatsiyi reform v Ukraini [The constitutional process and features of the implementation of reforms in Ukraine] : navch.-metod. materialy. Kyiv : NADU. 88 p. [in Ukr.].
10. Yakovlyev A. (2016) Konstytutsiynyy protses u konteksti yevropeys'koyi intehratsiyi Ukrainy: pravovyy aspekt [The constitutional process in the context of European integration of Ukraine: the legal aspect]. *Teoriya i praktyka intelektual'noyi vlasnosti*, no 1, pp. 95–103 [in Ukr.].
11. Kunenko I. S. (2013) Konstytutsiynyy protses yak vyd zakonodavchoho protsesu [Constitutional process as a type of legislative process]. *Forum prava*, no 4, pp. 232–236. URL : file:///C:/Users/user/Downloads/fp_index.htm_2013_4_40.pdf [in Ukr.].
12. Pohorilko V. F., Fedorenko V. L. (2009) Konstytutsiynne pravo Ukrainy [Constitutional law of Ukraine] : pidruch. ; za zah. red. V. F. Pohorilka. Kyiv : Pretsedent. 344 p. [in Ukr.].
13. Velykyy tlumachnyy slovnyk suchasnoyi ukraïns'koyi movy [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language] / uklad. i holov. red. V. T. Busel. Kyiv; Irpin' : VTF «Perun», 2002. 1440 p. [in Ukr.].
14. Konstytutsiya Ukrainy: naukovy-praktychnyy komentar [Constitution of Ukraine: scientific and practical commentary] / redkol. : V. Y#. Tatsiy (holov. redkol.), O. V. Petryshyn (vidp. sekretar), Yu. H. Barabash ta in. 2-e vyd., pererob. i dopov. Kharkiv : Pravo, 2011. 1128 p. [in Ukr.].
15. Konstytutsiya Ukrainy vid 28.06.1996 [The Constitution of Ukraine of June 28, 1996]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*, 1996, no 30, art. 141 (zi zminamy). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254> [in Ukr.].
16. Pro Konstytutsiynyy Sud Ukrainy [On the Constitutional Court of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 13.07.2017 r. № 2136-VIII (zi zmin. ta dopov.). *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*, 2017, no 35, art. 376 [in Ukr.].
17. Porivnyal'nyy analiz protsedury vnesennya zmin do konstytutsiyi: dosvid Ukrainy ta postradyans'kykh krayin [Comparative analysis of the procedure for amending the constitution: the experience of Ukraine and post-Soviet countries]. *Analitichni materialy*. URL : <https://uba.ua/documents> [in Ukr.].
18. Konstitutsyya Gruzii [The Constitution of Georgia]. URL : <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/30346?publication=36> [in Russ.].
19. Konstitutsyya Respubliki Belarus' [The Constitution of the Republic of Belarus]. URL : <https://pravo.by/pravovaya-informatsiya/normativnye-dokumenty/konstitutsiya-respubliki-belarus> [in Russ.].
20. Konstitutsiya Respublikiy Kazakhstan [The Constitution of the Republic of Kazakhstan].

URL : <https://law.apa.kz> [in Russ.].

21. Konstitutsyya Ėstonskoy Respubliki [The Constitution of the Republic of Estonia]. URL : http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/const/estonia/estoni-r.ht [in Russ.].

ABSTRACT

Valentyna Boniak, Tetyana Tren. Amending the Fundamental Law of Ukraine and constitutions of some post-soviet countries: comparative and legal aspect. The authors have aimed to clarify the common and distinctive features in the constitutional regulation of the procedure for amending the constitutions of Ukraine and some post-Soviet countries. Based on the results of a comparative analysis of the constitutions of Ukraine, the Republic of Belarus, Georgia, the Republic of Estonia and the Republic of Kazakhstan, common and distinctive features of the constitutional regulation of amendments to them have been identified according to the following criteria: 1) initiators of amendments to the Constitution; 2) forms of citizen participation in the process of amending the Fundamental Law; 3) bodies authorized to exercise control over the constitutionality of amendments to the Constitution; 4) issues on which amendments to the Constitution are not allowed, and conditions under which such amendments are prohibited; 5) bodies (entities) that have the right to make decisions on amendments to the Fundamental Law. It has been proved that the constitutional process (in the narrow sense) is an integral part of the legislative process, has the full name «legislative constitutional process» and consists of a system of successive stages (actions).

There is the author's definition of the term «legislative constitutional process». It is a legally significant activity of the Ukrainian people and the Parliament of the state determined by national rules, which is a system of interconnected successive stages aimed at regulating public relations to change, abolish or create legal rules objectified in the Fundamental Law of the state. «

It is proved that this aspect of the legislative constitutional process is generally regulated at the level of the Constitution of Ukraine and legislative acts. At the same time, modern European integration processes and the development of the state as a democratic and legal one require the improvement of this procedure, in particular in terms of wider involvement of civil society actors in this process.

There is the authors' suggestion to amend Art. 69 and 157 of the Constitution of Ukraine.

Keywords: constitution, constitutional regulation of the procedure for amending the constitution, legislative process, constitutional process, legislative constitutional process.

УДК 340 + 342.7

DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-39-44

Андрій КУЧУК[©]

доктор юридичних наук, доцент
(Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка)

СВОБОДА ВИРАЖЕННЯ ПОГЛЯДІВ ТА ЗАХИСТ РЕПУТАЦІЇ У ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Актуальність дослідження зумовлюється необхідністю з'ясування змісту права на свободу вираження поглядів та захисту репутації, що є основою визначення балансу між цими правами. Вказано, що право на свободу вираження поглядів передбачає можливість вираження власної думки; можливість поширювати інформацію та ідеї; можливість отримувати інформацію та ідеї. Дія ст. 10 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод поширюється: на будь-яку форму вираження поглядів; як на одного суб'єкта, так і на групу осіб чи засоби масової інформації; на будь-який зміст, за винятком певних обмежень, наприклад, не захищається мова ворожнечі.

Акцентовано, що легітимною метою обмеження права на свободу вираження поглядів є необхідність забезпечення права на захист репутації, що зумовлює необхідність віднаходження балансу між цими правами.

Репутація розглядається Європейським судом з прав людини як складова ідентичності людини, її психологічної цілісності, а тому коли репутації людини завдано настільки великої шкоди, що це впливає на особисте життя людини, то репутація потрапляє під захист ст. 8 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод.

Ключові слова: Європейський суд з прав людини, захист репутації, Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод, свобода вираження поглядів, практика Європейського суду з прав людини.

© А. Кучук, 2021

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5918-2035>

kucshuk@ukr.net

Постановка проблеми. В умовах демократичного суспільства важливого значення набуває тематика людських прав, людської гідності. Особливо треба відзначити роль свободи вираження поглядів, без якої навряд чи можлива демократія загалом. Однак у межах інформаційного суспільства означене право все більше вступає у конфлікт з правом на приватність (у контексті захисту репутації особи).

Наведене визначає актуальність проблематики віднаходження балансу між вказаними правами, а обов'язковою умовою правильного визначення балансу між правом на свободу вираження поглядів та правом на захист репутації є чітке розуміння сутності та змісту цих прав. Вітчизняна судова система під час вирішення справ, пов'язаних із захистом репутації, активно використовує практику Європейського суду з прав людини, що і вплинуло на вибір предмета пізнання.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Окремі аспекти інтерпретації свободи вираження поглядів та захисту репутації у практиці Європейського суду з прав людини досліджували такі вітчизняні правники, як О. Нагнічук, П. Рабінович, Т. Слінько, П. Сухорольський, В. Яворський, Л. Ярмол та ін.

Потрібно погодитись з Л. Ярмол стосовно того, що «свобода вираження поглядів є однією з фундаментальних можливостей людини, яку людство тривалий період виборювало. Реальне та максимальне її забезпечення становить критерій демократичності держави, а ефективна реалізація – важливий показник рівня забезпечення низки інших прав людини» [1, с. 1].

Аналіз доробку вітчизняних науковців дозволяє зробити висновок щодо недостатнього дослідження свободи вираження поглядів та захисту репутації у визначеному нами контексті.

Метою статті є висвітлення інтерпретації свободи вираження поглядів та захисту репутації у практиці Європейського суду з прав людини.

Виклад основного матеріалу. Відзначимо, що в практиці Європейського суду з прав людини у справах за означеною нами проблематикою заяви стосуються порушення або ст. 10 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (якщо заявник вважає, що порушено його право на свободу вираження поглядів), або за ст. 8 Конвенції (якщо людина вважає, що порушено його право на приватність, зокрема, в контексті захисту репутації; особа вважає, що проти неї відбулась дифамація).

Одразу треба наголосити, що тривалий час Європейський суд з прав людини не розглядав право на захист репутації як окреме право, захист репутації розглядався лише як легітимна мета обмеження інших прав. На правильність такого висновку вказує як аналіз самої практики Суду, так і архітектура Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Тож уже згадана ст. 8 цієї Конвенції містить припис, який відповідає ст. 12 Загальної декларації людських прав, що передбачає право людини на захист від втручання чи посягання на особисте і сімейне життя, недоторканність житла, таємницю кореспонденції, на честь і репутацію [2]. Хоча при цьому, як бачимо, творці Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод свідомо виключили зі сфери захисту ст. 8 захист репутації. Водночас захист репутації та запобігання розголошенню конфіденційної інформації закріплено у ст. 10 Конвенції тільки як підстави обмеження права на свободу вираження поглядів.

Як право на приватність, так і право на свободу вираження поглядів є цінностями демократичного суспільства, без них навряд чи можлива демократія. «Репутація – це невід'ємна соціальна складова, яка виконує значну сигнальну функцію в суспільстві» [3]. Досліджуючи особливості реалізації права на захист репутації поліцейським, колектив авторів *відзначає, що репутація проявляється у зв'язках з громадськістю. У цій сфері можливості захисту репутації обмежені потребою забезпечення свободи слова, конституційним правом звертатися до органів державної влади. Свобода слова в цих випадках має пріоритет за умови добросовісного використання* [4, с. 149].

У справі *Dyuldin and Kislov v. Russia* (заява № 25968/02) Європейський суд з прав людини черговий раз наголосив, що свобода вираження поглядів є однією з найважливіших основ демократичного суспільства та однією з базових умов його прогресу. При цьому вона стосується не лише «інформації» або «ідей», які сприймаються схвально або вважаються необразливими, або не викликають інтересу, але й тих, що ображають, шокують або непокоять. Такими є вимоги плюралізму, толерантності та свободи поглядів, без яких не буває «демократичного суспільства» [5]. Цей принцип сприйняття свободи вираження поглядів відображений і в попередніх рішеннях Європейського суду з прав людини, зокрема у рішеннях у справах *Handyside v. the UK* [6], *Lingens v. Austria* [7], *Oberschlick v. Austria* [8].

Саме зазначені права в умовах інформаційного суспільства зазнають найбільшого впливу. Хоча у багатьох випадках інтернет-публікації розглядаються судами як традиційні публікації, суперечливим є питання про те, хто повинен нести відповідальність за цифрові форми дифамації. Настав час подумати інакше про дифамацію і розглянути її взаємозв'язок із приватністю та захистом даних [9].

Європейський суд з прав людини наголошував, що особливе значення мають гарантії, що надаються пресі, оскільки вона зобов'язана поширювати інформацію та ідеї, що становлять суспільний інтерес. Зі свого боку, громадськість має право отримувати таку інформацію та ідеї, «інакше преса не змогла б виконувати свою життєво важливу роль «громадського сторожа»» (ЕЧПР, 1994) [10]. У справі *Jersild v Denmark* (заява № 15890/89) Суд відзначив, що хоча наведене стосується передусім друкованих засобів масової інформації, ці принципи поширюються і на аудіовізуальні засоби масової інформації. При цьому аудіовізуальні засоби часто мають набагато більш безпосередній та потужний ефект, ніж друковані засоби масової інформації (ЕЧПР, 1994) [10].

У справі *Handyside v. the UK* (Application № 5493/72) Європейський суд з прав людини відзначив зв'язок права на свободу вираження поглядів та відповідальності особи: «З іншого погляду, той, хто користується своєю свободою вираження поглядів, бере на себе «обов'язки та відповідальність», обсяг яких залежить від обставин та технічних засобів, які він використовує» [6].

Ще у 2000 році Європейський суд з прав людини не розглядав право на захист репутації як таке, що захищається Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, зокрема, у контексті права на приватність. Зокрема, у справі *Marlow v the UK* (заява № 42015/98) заявник скаржився серед іншого на порушення державою ст. 8 Конвенції, оскільки рішення національних судів містять принизливі заяви. Однак у цій частині було ухвалено рішення щодо несумісності скарги *ratione materiae* з положеннями Конвенції, з огляду на те, що «скарга заявника стосується сприйняття образи його гідності та репутації, спричиненого заявами судді під час винесення вироку та апеляційного суду при підтвердженні цього вироку. Це не питання, яке підпадає під охорону, гарантовану ст. 8 Конвенції» [11].

Однак уже в 2004 році у справі *Chauvy and Others v. France* (заява № 64915/01) Європейський суд з прав людини змінив усталену практику, відзначаючи, що свобода вираження поглядів може вступати у конфлікт з правом особи захищати свою репутацію, що закріплене у ст. 8 Конвенції (за обставинами справи йшлося про публікацію, яка впливала на репутацію заявника). Тому важливим є знаходження балансу між правами, закріпленими у ст. 8 та у ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [12].

У справі *Abeberg v. та Leempoel & SA ED. Ciné Revue v. Belgium* (заява № 64772/01) Європейський суд з прав людини вказав на свій обов'язок перевірити, чи досягли національні органи влади справедливого балансу між, з одного боку, захистом свободи слова, закріпленим у статті 10, і, з іншого боку, правом на репутацію обвинуваченої особи, що як елемент приватного життя захищається статтею 8 Конвенції [13].

У справі *White v. Sweden* (заява № 42435/02) Суд також з'ясував питання, чи було порушено право на приватність реалізацією права на свободу вираження поглядів через публікацію заяв і фотографій. Встановлено, що національні суди збалансували суперечливі інтереси і правильно визначили, що суспільний інтерес до публікації інформації, про яку йдеться, переважає право заявника на захист його репутації [14].

У 2007 році у справі *Pfeifer v. Austria* (заява № 12556/03) Європейським судом з прав людини констатується, що у судовій практиці визнано, що право особи на захист своєї репутації охоплюється ст. 8 як частина права на повагу до приватного життя [15].

Європейський суд з прав людини у більшості справ відносить репутацію до сфери приватного життя. Аналіз наведених справ вказує, що загалом Європейський суд з прав людини дотримується позиції, що репутація особи (навіть коли особа піддається критиці в публічних дебатах) є частиною особистості, її психологічної цілісності, а тому потрапляє до сфери її «приватного життя». Додатково відзначимо, що у справі *Sanchez Cardenas v. Norway* (заява № 12148/03) до сфери приватного життя Судом була віднесено честь [16].

У справі *A. v. Norway* (заява № 28070/06) Європейський суд з прав людини сам відзначив, що в останніх справах за ст. 8 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод він визнав репутацію та честь складовими приватного життя. Хоча Суд наголосив, що для того щоб справа розглядалась за ст. 8 Конвенції, посягання на честь і репутацію мають досягти певного рівня серйозності, завдаючи шкоди праву на

повагу до приватного життя [17].

До того ж варто додати, що в окремих випадках до сфери приватного життя особи потрапляє і репутація родини. Показовою у цьому контексті є справа *Putistin v. Ukraine* (заява № 16882/03), в якій заявник скаржився на порушення права на захист репутації його та його сім'ї через газетну публікацію, в якій міститься неправда про його батька, та відмову національних судів зобов'язати газету виправити наклепницьку інформацію, яка дозволяла оцінювати дії батька як співпрацю з Гестапо. У справі Суд відзначив, що «репутація особи є частиною її особистої ідентичності та психологічної цілісності, а отже, також підпадає під сферу її «особистого життя» [18].

Додамо, що не охоплюється легітимною метою «захист репутації» випадки обмеження права на свободу вираження поглядів через необхідність забезпечення авторитету органів публічної влади, репутації держави, честь нації. Показовою у цьому аспекті є справа *Shvydka v. Ukraine* (заява № 17888/12), за обставинами якої заявниця під час святкування Дня Незалежності України, висловлюючи свою цілковиту незгоду з політикою Президента України (на той час В. Януковича), включно з утисками опозиції, ув'язненням опозиційного лідера Ю. Тимошенко, обмеженнями для громадян, пов'язаними із забезпеченням безпеки Президента, відірвала стрічку від вінка, покладеного Президентом України до пам'ятника відомому українському поетові. І хоча офіційно уряд України вказував як мету обмеження свободи висловлення поглядів заявниці забезпечення громадської безпеки (уряд наполягав на тому, що її було притягнуто до відповідальності не за незгоду з політикою або політичною діяльністю Президента Януковича, а за те, що вона відірвала стрічку з покладеного ним вінка), більш переконливою є позиція судді Де Гаetano, висловлена в окремій думці. Суддя стверджує, що поведінка заявниці не становила порушення спокою громадян (фактичне або завчасно попереджене) або порушення громадського порядку та не могла спричинити навіть незначне заворушення [19]. Політичний аспект справи не був проаналізований Європейським судом з прав людини. З погляду сьогодення справа виглядає цілком зрозумілою (у контексті мотивів дій міліції по притягненню заявниці до відповідальності), враховуючи події Революції Гідності 2014 року, спрямованої на повалення режиму Януковича.

На це мають зважати національні суди, вирішуючи справи, пов'язані з дифамацією. Водночас свобода вираження поглядів може бути обмежена в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки (однак це питання виходить за межі предмета нашого дослідження).

Тому можна зробити **висновок**, що право на свободу вираження поглядів передбачає можливість вираження власної думки; можливість поширювати інформацію та ідеї; можливість отримувати інформацію та ідеї. Дія ст. 10 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод поширюється: а) на будь-яку форму вираження поглядів; б) як на одного суб'єкта, так і на групу осіб чи засоби масової інформації; в) на будь-який зміст, за винятком певних обмежень, наприклад, не захищається мова ворожнечі.

Свобода вираження поглядів не може використовуватися з метою скасування прав і свобод, що гарантовані Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод. Легітимною метою обмеження права на свободу вираження поглядів є необхідність забезпечення права на захист репутації. Тому необхідним є віднаходження балансу між цими правами.

Репутація розглядається Європейським судом з прав людини як складова ідентичності людини, її психологічної цілісності, а тому коли репутації людини завдано настільки великої шкоди, що це впливає на особисте життя людини, то репутація потрапляє під захист ст. 8 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод.

Список використаних джерел

1. Ярмол Л. В. Свобода вираження поглядів та проблеми юридичного забезпечення її реалізації в Україні (загальнотеоретичне дослідження) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Нац. ун-т «Львівська політехніка». Львів, 2019. 40 с.
2. Universal Declaration of Human Rights. URL: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>.
3. Cheung Anne S. Y., Schulz W. Reputation Protection on Online Rating Sites. University of Hong Kong Faculty of Law Research Paper No. 2017/026. URL: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3037399>.
4. *Barbin V. V., Gadaborshev R. T., Goncharov I. V., Matantsev D. A., Odina N. V., Stepkin E. Yu.* The Constitutional Right To Protect Honor, Dignity And Business Reputation Of Police Officers And Its Civil Implementation. *Revista San Gregorio, Special Edition*, 2019. pp. 149–161.

5. Case of Dyuldin and Kislov v. Russia (Application no. 25968/02). URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-82038>.
6. Case of Handyside v the UK (Application no. 5493/72). URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57499>.
7. Case of Lingens v. Austria (Application no. 9815/82). URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57523>.
8. Case of Oberschlick v Austria (Application no. 11662/85). URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57716>.
9. Joyce D. Data associations and the protection of reputation online in Australia. *Big Data & Society*. 2017. URL: <https://doi.org/10.1177/2053951717709829>.
10. Case of Jersild v Denmark (Application no. 15890/89). URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57891>.
11. Case of Marlow v the UK (Application no. 42015/98). URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-22833>.
12. Case of Chauvy and Others v. France (Application no. 64915/01). URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61861>.
13. Case of Abeberry v. ra Leempoel & SA ED. Ciné Revue v. Belgium (Application no. 64772/01). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-77921>.
14. Case of White v. Sweden (Application no. 42435/02). URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-76894>.
15. Case of Pfeifer v. Austria (Application no. 12556/03). URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-83294>.
16. Case of Sanchez Cardenas v. Norway (Application no. 12148/03). URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-82560>.
17. Case of A. v. Norway (Application no. 28070/06). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-92137>.
18. Case of Putistin v. Ukraine (Application no. 16882/03). URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-128204>.
19. Case of Shvydka v. Ukraine (Application no. 17888/12). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-147445>.

Надійшла до редакції 12.09.2021

References

1. Yarmol L. V. (2019) Svoboda vyrazhennia pohliadiv ta problemy yurydychnoho zabezpechennia yii realizatsii v Ukraini (zahalnoteoretychne doslidzhennia) [Freedom of expression and problems of legal support of its implementation in Ukraine (general theoretical research)] : avtoref. dys. ... d-ra yuryd. nauk : 12.00.01 / Nats. un-t "Lviviska politekhnik". Lviv, 40 p. [in Ukr.].
2. Universal Declaration of Human Rights. URL: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>.
3. Cheung Anne S. Y., Schulz W. Reputation Protection on Online Rating Sites. University of Hong Kong Faculty of Law Research Paper No. 2017/026. URL: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3037399>.
4. Barbin V. V., Gadaborshev R. T., Goncharov I. V., Matantsev D. A., Odina N. V., Stepkin E. Yu. (2019) The Constitutional Right To Protect Honor, Dignity And Business Reputation Of Police Officers And Its Civil Implementation. *Revista San Gregorio*, Special Edition, pp. 149–161.
5. Case of Dyuldin and Kislov v. Russia (Application no. 25968/02). URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-82038>.
6. Case of Handyside v the UK (Application no. 5493/72). URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57499>.
7. Case of Lingens v. Austria (Application no. 9815/82). URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57523>.
8. Case of Oberschlick v Austria (Application no. 11662/85). URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57716>.
9. Joyce D. Data associations and the protection of reputation online in Australia. *Big Data & Society*. 2017. URL: <https://doi.org/10.1177/2053951717709829>.
10. Case of Jersild v Denmark (Application no. 15890/89). URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57891>.
11. Case of Marlow v the UK (Application no. 42015/98). URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-22833>.
12. Case of Chauvy and Others v. France (Application no. 64915/01). URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61861>.
13. Case of Abeberry v. ra Leempoel & SA ED. Ciné Revue v. Belgium (Application no. 64772/01). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-77921>.
14. Case of White v. Sweden (Application no. 42435/02). URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-76894>.
15. Case of Pfeifer v. Austria (Application no. 12556/03). URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-83294>.
16. Case of Sanchez Cardenas v. Norway (Application no. 12148/03). URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-82560>.
17. Case of A. v. Norway (Application no. 28070/06). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-92137>.
18. Case of Putistin v. Ukraine (Application no. 16882/03). URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-128204>.
19. Case of Shvydka v. Ukraine (Application no. 17888/12). URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-147445>.

ABSTRACT

Andriy Kuchuk. Freedom of expression and reputation protection in the European Court of Human Rights practice. The article is devoted to the issue of understanding freedom of expression and reputation protection by the European Court of Human Rights. New opportunities to exercise the right to freedom of expression arise and opportunities to implement the right to freedom of expression as well as the possibilities for defamation increase within a democratic and information society. It is emphasized that within a law-based state guarantees provided to the press are of particular importance, as the media should disseminate information and ideas of public interest, and the public has the right to receive such information and ideas. A clear understanding of the content of the right to freedom of expression and the right to reputation protection is the basis for resolving the issue of finding a balance between them, which designates the relevance of the study.

The paper elucidates the results of the European Court of Human Rights decisions analysis under Articles 8 and 10 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (the right to privacy and the right to freedom of expression). Emphasis is placed on the various features of these rights and the peculiarities of their implementation in different circumstances. It is pointed out that the domestic judicial system actively uses the European Court of Human Rights practice in resolving cases related to reputation protection. Attention is placed on the fact that freedom of expression does not extend to hate speech. The spread of the right to reputation protection as for defamation of family members and relatives is analyzed.

Emphasis is placed on the dynamic approach of the European Court of Human Rights towards the interpretation of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. Even before the beginning of 2000, the European Court of Human Rights noted that the protection of reputation does not fall under the protection of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. The study describes the genesis of the positions of the European Court of Human Rights on a person's reputation protection. It is stated that a person's right to protection of his or her reputation is covered by Article 8 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms as part of the right to respect for private life (provided that causing considerable damage to reputation if it affects a person's private life).

Keywords: *European Court of Human Rights, protection of reputation, Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, freedom of expression, European Court of Human Rights practice.*

УДК 341.215.4

DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-444-51

Тетяна СИРОЇД[©]
доктор юридичних наук, професор
(Харківський національний
університет імені В. Н. Каразіна)

**МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ПРАВА НА ЗДОРОВ'Я ЖІНОК-В'ЯЗНІВ**

У статті здійснено ґрунтовний аналіз міжнародно-правових актів, якими регламентовано право на здоров'я жінок-в'язнів; зосереджено увагу на проблемних аспектах, що потребують вирішення, серед яких: створення безпечного середовища для здоров'я жінок-в'язнів, надання медико-санітарної допомоги, захист під час пандемії COVID-19. Висвітлено положення універсальних і регіональних актів загального характеру, якими регламентовано надання медичної допомоги ув'язненим особам і закріплено спеціальні норми щодо статусу жінок-в'язнів; розглянуто матеріали міжнародних спеціалізованих структур ООН, зокрема Всесвітньої організації охорони здоров'я, а саме її Європейського регіонального бюро, Управління ООН з наркотиків і злочинності тощо, якими приділено увагу забезпеченню права на здоров'я жінок-в'язнів. Акцентовано на практичному значенні започаткованих під егідою ООН, Управління ООН з наркотиків і злочинності вебсеминарів «Побудова мереж за стінами в'язниці», у межах яких здійснюється обмін позитивними практиками, вироблення загальних підходів до профілактики та

© Т. Сироїд, 2021

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-8165-4078>

Researchgate: https://www.researchgate.net/profile/Tetyana_Syroid

syroid02@gmail.com

лікування певних видів хвороб, безперервності надання медичної допомоги нужденним у ній після звільнення, реінтеграції в'язнів у суспільство. Зроблено відповідні висновки та рекомендації з метою покращення ситуації в галузі забезпечення права на здоров'я жінок-в'язнів і надання медичної допомоги.

Ключові слова: *жінки-в'язні, захист, здоров'я, насилля, пандемія COVID-19, права людини, правова основа.*

Постановка проблеми. Охорона здоров'я має особливе значення в житті в'язниці. В усьому світі серед ув'язнених переважають особи з числа найбільш маргіналізованих груп суспільства, для яких характерно слабе здоров'я, хронічні неліковані захворювання і проблеми з психікою. У в'язниці опиняються багато з тих, хто займається діяльністю, пов'язаною із серйозним ризиком для здоров'я (наприклад, внутрішньовенним прийомом наркотиків або комерційним сексом). У в'язницях рівень захворюваності на гепатит В і С набагато вище, ніж на волі. Частка ВІЛ-інфікованих серед ув'язнених може бути в 75 разів вище, ніж у суспільстві загалом. Наприклад, на частку ув'язнених, які становлять всього 0,01 % населення Іспанії, доводиться 7% всіх громадян з діагнозом СНІД [1, с. 11].

Ув'язнення є особливим викликом для здоров'я жінок. Хоча жінки становлять дуже невелику частку від загальної кількості ув'язнених, у середньому 4–5 % в глобальному масштабі кількість жінок, які утримуються під вартою, стрімко зростає. Щодня в Європейському регіоні ВООЗ знаходяться під вартою приблизно 100 000 жінок. Жінки, які потрапляють до в'язниці, приносять з собою складний комплекс проблем, потреб, тривоги, травм, захворювань і типів залежності. Утримання під вартою підсилює всі ці проблеми і підвищує вразливість більшості з таких жінок.

Багато з цих жінок – матері малолітніх дітей, які є для них основним або єдиним джерелом турботи і підтримки. Взяття жінки під варту може призводити до розпаду сім'ї, внаслідок чого діти потрапляють до дитячих будинків або прийомні сім'ї. Жінки-в'язні частіше, ніж чоловіки, здійснюють самоушкодження і самогубства, на протипагу аналогічній статистиці щодо загального населення. У їхньому минулому житті відбуваються багато подій, що трамвують, у багатьох випадках починаючи з раннього дитинства, такі як сексуальні, психологічні і фізичні зловживання й насильство. Половина жінок-ув'язнених також піддавалися домашньому насильству. До 90 % жінок, які потрапляють до в'язниці, страждають від порушень психічного здоров'я, що перевищує аналогічні показники як для чоловіків-ув'язнених, так і для населення загалом. За своїми особистими обставинами і потребами жінки, які перебувають у місцях позбавлення волі, як правило, різко відрізняються від чоловіків-ув'язнених [2]. Особливим викликом для жінок-в'язнів стала пандемія COVID-19, яка є загрозою як для вагітних жінок і плоду, так і літніх жінок, посилюючи їх вразливість. Враховуючи вищеозначене, треба констатувати, що забезпечення належного медичного обслуговування жінок-в'язнів є вельми актуальним питанням сьогодення і має на меті попередити ускладнення хвороб, які вони мали до ув'язнення, та попередити подальший розлад здоров'я під час перебування у місцях позбавлення волі, запобігти набуттю нових хвороб. Для цього система медичного обслуговування пенітенціарних закладів повинна бути практично ідентичною системі обслуговування, що наявна в громадах. А в громадах має бути розуміння, що це не є якимось особливим благом для в'язнів, а здійснюється для забезпечення здоров'я самої громади, адже після звільнення особи повертаються до звичайного життя і живуть зі своїми фізичними, психологічними тощо проблемами саме в громадах. З огляду на вищезазначене, обрана тематика є актуальною і значущою.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Треба зазначити, що загальні питання статусу жінок-в'язнів та захисту їх прав привертають увагу вітчизняних і зарубіжних науковців, у роботах яких висвітлено деякі аспекти гарантування прав ув'язнених на медичну допомогу, надання паліативної допомоги в тюремних закладах, дотримання гендерного принципу, заборони катувань та інших жорстоких і нелюдських видів поводження і покарання, проблематика окремих видів захворювань (статевих хвороб, психічних розладів, вживання наркотичних і психотропних речовин) тощо. Зокрема, треба вказати праці авторів, як-от: Ж. Апостола, А. Кастелік, Р. Мартінс, Т. Маскі, С. Мармо, М. Нойфельд, Ж. Палмер, М. Роган, Г. Роскам Аббінг, Л. Фоміна, Р. Адісова, Н. Хендель та ін. Водночас означена проблематика потребує подальшого дослідження з урахуванням сучасних реалій.

Мета статті: виконання ґрунтовного аналізу наявної міжнародно-правової основи, що регламентує право жінок-в'язнів на здоров'я; визначення сучасних викликів для здоров'я жінок-в'язнів; означення проблемних аспектів у наданні медичних послуг у місцях позбавлення волі; розробку відповідних висновків і рекомендацій.

Виклад основного матеріалу. Треба зазначити, що міжнародним співтовариством розроблено низку норм, які регламентують забезпечення права на здоров'я осіб, позбавлених волі, що є універсальними і стосуються усіх категорій осіб, у тому числі й ув'язнених жінок. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй щодо поводження з ув'язненими (Правила Нельсона Манделі) містять норму щодо заборони катування або інших жорстоких, нелюдських чи таких, що принижують гідність, видів поводження чи покарання та зазначають, що ув'язнені повинні бути захищені від них; закріплюють норми щодо забезпечення охорони й безпеки ув'язнених. Правила зобов'язують враховувати індивідуальні потреби ув'язнених, зокрема найбільш уразливих категорій ув'язнених, які знаходяться в умовах тюремного ув'язнення, та вживати заходів щодо захисту й заохочення прав ув'язнених із особливими потребами, і такі заходи не повинні вважатися дискримінаційними. Документ містить низку вимог щодо забезпечення санітарних норм ув'язнених, які мають суттєве значення для їхнього здоров'я, серед яких: дотримання належних кліматичних умов у місцях проживання та праці (доступ свіжого повітря незалежно від того, наявна чи ні штучна система вентиляції; штучне освітлення має бути достатнім для того, щоб ув'язнені могли читати й працювати без шкоди для зору); забезпечення достатньої кількості лазень і душів; утримання в належному порядку й суворій чистоті всіх частин в'язниці. Правилами акцентовано на забезпеченні надання ув'язненим медико-санітарного обслуговування, наявними в суспільстві, і безкоштовного доступу до необхідних медико-санітарних послуг без будь-якої дискримінації за ознакою їхнього правового статусу. Документ містить зобов'язання щодо регулярного здійснення інспекції щодо стану здоров'я ув'язнених тощо та забезпечення негайного доступу до медичної допомоги в екстрених випадках.

Зважаючи на особливі потреби жінок, Правилами передбачено, що жіночі тюремні установи повинні мати особливі приміщення для необхідного лікування й догляду за вагітними жінками та породіллями. Там, де це можливо, потрібно дбати про те, щоб пологи відбувалися не в тюремній, а в цивільній лікарні. Якщо ж дитина народилася у в'язниці, про цю обставину не треба згадувати у свідоцтві про народження (правила 1-2, 13-17, 24-28) [3].

Європейські пенітенціарні правила акцентують на приділенні особливої уваги санітарним потребам жінок (п. 19.7). Крім того, ними зазначено про необхідність розробки політики, що враховує гендерні аспекти і прийняття позитивних заходів щодо задоволення особливих потреб жінок-в'язнів; приділення особливої уваги потребам жінок, таким як їх фізичні, професійні, соціальні та психологічні потреби тощо; про докладання зусиль щодо захисту жінок-в'язнів від фізичного, психологічного або сексуального насильства і надання доступу до спеціалізованих послуг, у тому числі інформування про їхнє право звертатися за допомогою до судових органів, юридичних осіб, психологічної підтримки та консультацій, а також відповідних медичних консультацій; вжиття заходів до того, щоб жінки народжували поза в'язницею, а в разі народження дитини у в'язниці, створення породіллям необхідної підтримки й умов, включно зі спеціальними приміщеннями (п. 34.1-34.4) [4].

Правила ООН щодо поводження з жінками-в'язнями та мір покарання для жінок-правопорушників, не пов'язаних з позбавленням волі (Бангкокські правила), містять низку положень, що стосуються медичного обслуговування жінок, зокрема проведення медичного огляду в разі прибуття до тюремної установи для встановлення: наявності захворювань, що передаються статевим шляхом, або захворювань, що переносяться з кров'ю; і залежно від факторів ризику жінкам-ув'язненим також може бути запропоновано пройти тестування на наявність ВІЛ-інфекції з консультуванням до і після проходження тесту; потреб у лікуванні психічних захворювань, включно з посттравматичним стресом і схильністю до суїциду та членушкодження; відстеження медичної історії репродуктивного здоров'я жінки-ув'язненої, включно з поточною або недавньою вагітністю, пологами та будь-якими іншими питаннями, пов'язаними з репродуктивним здоров'ям; наявності наркозалежності; випадків сексуального насильства та інших форм насильства, яким могла піддаватися жінка до надходження в

місце ув'язнення, та надання відповідної медичної допомоги згідно з рекомендаціями, винесеними медичними працівниками. Документом передбачено здійснення профілактичних заходів щодо захворювань, зокрема ВІЛ, захворювань, що передаються статевим шляхом, та інших захворювань, які переносяться з кров'ю, а також з гендерних аспектів охорони здоров'я; профілактичних заходів з охорони здоров'я, що стосуються безпосередньо жіночого організму, такі як тест Папаніколау й обстеження на наявність онкологічних захворювань молочної залози та жіночих статевих органів, нарівні з жінками того самого віку в громаді (правила 6-8) [5].

Суттєвих зусиль щодо розробки нормативів і виконання досліджень у галузі здоров'я в'язнів докладає ВОЗ, зокрема її Європейське регіональне бюро, Управління ООН з наркотиків і злочинності (далі – УНЗ ООН) та інші міжнародні структури. Наприклад, у 2008 р. під егідою означених інституцій було розроблено «Керівництво ВООЗ з основних аспектів охорони здоров'я в місцях позбавлення волі Здоров'я у виправних установах», в якому окремих розділ присвячено особливим потребам щодо охорони здоров'я ув'язнених-жінок (розд.13). Документом окреслено основні проблеми зі здоров'ям жінок-ув'язнених, серед яких: психічні розлади, вживання психоактивних речовин, вагітність, інфекції, що передаються статевим шляхом, суїцидальна поведінка, внаслідок якої особи завдають собі різні травми, і, питання загальної гігієни; розроблено рекомендації щодо попередження, профілактики, лікування основних означених хвороб; наведено статистичні дані щодо стану справ у цій сфері в пенітенціарних системах окремих держав тощо [6].

У 2011 році ВООЗ і УНЗ ООН розробили сумісний документ «Охорона здоров'я жінок у місцях позбавлення волі Керівництво до дії і переліки контрольних питань для оцінки діючої політики та практик», спрямований на забезпечення більшої безпеки і більш якісного медичного обслуговування, а також на допомогу щодо перегляду поточної політики і практики, які стосуються здоров'я жінок у в'язницях. Документом визначено взаємозалежні цільові групи, які мають відслідковувати стан охорони здоров'я жінок-в'язнів, серед яких: 1) особи, які приймають рішення та особи, що визначають політику, під час огляду поточної політики і законодавства; 2) старші керівники пенітенціарних установ під час аналізу поточної практики та якості; 3) тюремний медичний персонал під час розгляду поточних медичних послуг. Зазначається, що послуги і підходи можуть бути успішними тільки в тому випадку, якщо система кримінального правосуддя розглядається як обслуговуюча інтереси жінок, які перебувають під її опікою, і задовольняє їх гендерні потреби у сфері здоров'я та інші потреби. Документ містить припис, що кожна в'язниця, в якій утримуються жінки-в'язні, повинна мати письмовий документ, який підтверджує, що практика у цій в'язниці враховує особливі потреби жінок і що співробітники пройшли підготовку з гендерних питань; щоразу, коли йдеться про дітей, їх потреби й інтереси повинні чітко розглядатися як першочергові [7].

У 2014 році УНЗ ООН у своїй публікації «Здоров'я у виправних установах» подало найбільш важливі пропозиції міжнародних експертів щодо вдосконалення охорони здоров'я у виправних установах і зниження ризиків для здоров'я, а також ризиків для суспільства, що виникають унаслідок утримання людей у виправних установах. Зокрема, публікація підготовлена з метою удосконалення діяльності з охорони здоров'я у виправних установах у таких сферах: права людини і медична етика; інфекційні захворювання; неінфекційні захворювання; здоров'я порожнини рота; фактори ризику; вразливі групи й управління охороною здоров'я в тюрмах [8].

Важливе значення для поліпшення ситуації в пенітенціарних закладах щодо надання медичної допомоги, сприяння ресоціалізації ув'язнених з різними вадами здоров'я, зокрема жінкам-в'язням, є започаткування під егідою ООН, УНЗ ООН серії вебсемінарів «Побудова мереж за стінами в'язниці», що дозволяє неурядовим організаціям, виправним службам та іншим установам обмінюватися ідеями, висвітлювати важливі проблеми і ділитися передовим досвідом з метою поліпшення життя людей в тюрмах, тюремного персоналу і місцевих спільнот. Серед тематик, які стали центром уваги цих заходів, були такі: політика щодо гепатиту в тюремній охороні здоров'я, безперервність лікування від ВІЛ після звільнення, сексуальне насильство в тюрмах і реінтеграція колишніх ув'язнених в їх місцеву громаду [9]. Семінари посилюють значущість розуміння проблем психічного здоров'я в тюрмах для подальшої підтримки роботи УНП ООН і його партнерських організацій у цьому напрямі, а також

для керівництва політиками та іншими регіональними і національними зацікавленими сторонами в розробці програм, політики і систем, які є великою мірою ефективними; інвестиції в психічне здоров'я та добробут людей в тюрмах і тюремного персоналу.

Своєрідним випробуванням для усіх категорій ув'язнених осіб, у тому числі й жінок, стало поширення пандемії COVID-19, як зазначено у Спільній заяві міжнародних глобальних установ охорони здоров'я (Управління ООН з наркотиків і злочинності, Всесвітньої організації охорони здоров'я, Об'єднаної програми ООН з ВІЛ/СНІД, Управління верховного комісара з прав людини), під час пандемії COVID-19 треба вжити всіх належних заходів щодо охорони здоров'я цього вразливого населення, яке є складовою громад. Визнаючи, що ризик проникнення COVID-19 у в'язниці чи інші місця ув'язнення різняться залежно від країни, наголошено на необхідності мінімізувати частоту захворювання в цих умовах та гарантувати вжиття адекватних профілактичних заходів щодо забезпечення гендерно-реагуючого підходу й запобігання великим спалахам COVID-19; необхідності створення сучасної системи координації, яка об'єднує сектори охорони здоров'я та юстиції, інформує персонал в'язниць і гарантує дотримання всіх прав людини в цих умовах. Рекомендовано зменшити перенаселеність у місцях ув'язнення, яка підриває гігієну, охорону здоров'я, безпеку та гідність людини. У Спільній заяві міститься заклик до політичних лідерів розглянути можливість обмеження позбавлення волі, включно із запобіжним заходом, як крайнім заходом, особливо у випадку перенаселення, та активізувати зусилля, спрямовані на застосування заходів, не пов'язаних з позбавленням волі. Ці зусилля повинні охоплювати механізми вивільнення людей, яким загрожує особливий ризик COVID-19, таких як літні люди та люди з уже незадовільним станом здоров'я, жінки та діти [10].

У документі УНЗ ООН 2020 р. також наголошено на актуальності застосування механізмів звільнення ув'язнених, для яких COVID-19 становить особливий ризик, таких як літні люди й ув'язнені, які страждають на хронічні захворювання або інші порушення здоров'я, а також інших окремих категорій ув'язнених, включно з вагітними жінками, жінками, які мають на утриманні дітей, а також тих, чий термін ув'язнення наближається до завершення, і хто був засуджений за злочини незначної тяжкості. У цьому контексті треба розглянути механізми звільнення з міркувань гуманності, умовного або дострокового звільнення, а також помилування або амністії для спеціально відібраних категорій ув'язнених, чие звільнення не призведе до порушення громадської безпеки. У документі наведено приклади позитивної практики щодо звільнення ув'язнених. Зокрема, в Ефіопії президент помилував понад 4 000 в'язнів з метою стримування поширення COVID-19, з наданням особливої уваги особам, у яких максимальний термін позбавлення волі становить три роки, і тим, чий термін ув'язнення наближається до завершення. У США щонайменше чотири штати прийняли рішення про звільнення сотень осіб, які перебувають у попередньому ув'язненні, й інших ув'язнених, засуджених за дрібні злочини. Федеральна земля Північний Рейн-Вестфалія в Німеччині реалізує схожу ініціативу, і її бенефіціарами є приблизно 1000 ув'язнених. Іран тимчасово звільнив 85 тис. ув'язнених у межах заходів щодо боротьби з цим вірусом. Аналогічно в Афганістані видано наказ про звільнення 10 тис. ув'язнених, в основному жінок, неповнолітніх, хворих в'язнів і осіб у віці 55 років і старше [11].

Пандемія COVID-19 продемонструвала, наскільки важливо гарантувати право на медичне обслуговування в місцях утримання під вартою. Є безліч причин, за якими особи, позбавлені волі, перебувають у ситуації підвищеної уразливості щодо інфекційних захворювань, таких як COVID-19, серед яких – надмірна скупченість проживання, з порушенням санітарно-гігієнічних норм і поганою вентиляцією, часте переміщення всередині місць ув'язнення і між ними, а також стан стресу, далеко від ідеального харчування. Крім того, супутні проблеми зі здоров'ям у контингенту осіб, які перебувають в ув'язненні, поряд із системою надання медичної допомоги, якістю якої, як правило, нижче порівняно з послугами, що надаються у зовнішньому співтоваристві, підвищують ризик розвитку серйозних захворювань або смертності.

Обмежені ресурси, доступні для осіб, які перебувають в ув'язненні, зокрема доступ до тестування і засобів індивідуального захисту, створюють додаткову проблему. Тому актуалізація заходів профілактики, включно зі статусом вакцинації осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі, є однією з головних у питаннях охорони громадського здоров'я, особливо зважаючи на той факт, що багато осіб, які

знаходяться під вартою, раніше не мали жодних або щонайменше регулярних контактів із системою охорони здоров'я.

За статистичними даними, зібраними у 122 країнах, зазначено, що станом на березень 2021 р. зареєстровано понад півмільйона випадків COVID-19 серед ув'язнених. Завдяки усвідомленню ризику й необхідності постійної актуалізації інформації щодо даних було оприлюднено кумулятивні дані про захворюваність і смертність від COVID-19 у місцях позбавлення волі в США, зокрема вказано, що захворюваність на COVID-19 у червні 2020 р. була в п'ять з половиною разів вище, ніж серед населення США загалом, а показники смертності – утричі вище; 90 з 100 найбільш великих кластерних спалахів захворювання в США відбулися саме в місцях позбавлення волі [12].

Зараз вельми актуальним є питання вакцинації в'язнів, що стало центром уваги ВООЗ та його регіональних бюро, які акцентують на включенні цих осіб у плани вакцинації від коронавірусної інфекції (COVID-19) на підставі їх підвищеної уразливості, принципу рівноправності, обов'язку держав захищати осіб, позбавлених волі, без будь-яких винятків. Організація наголошує, що люди, які знаходяться в місцях позбавлення волі, повинні мати гарантоване право бути поінформованими про заходи захисту від COVID-19 шляхом імунізації, а також про інші заходи, що вживаються системою охорони здоров'я. Якщо вакцинація в межах всього пенітенціарного закладу (поголовна вакцинація) неможлива, пріоритетна увага повинна бути приділена найбільш уразливим групам, включно з жінками, громадянами іноземних держав, представниками корінного і сільського населення, які особливо уразливі з позиції нерівності в наданні медичної допомоги та стикаються з найбільшою дискримінацією під час доступу до медичної допомоги, а також соціальною стигматизацією. З цією метою розроблено Рекомендації щодо включення осіб, які перебувають і працюють у місцях позбавлення волі, в національні плани вакцинації від COVID-19. Документом акцентовано на вакцинуванні всіх категорій осіб, що знаходяться на території пенітенціарних закладів, включно з персоналом, адміністрацією, медичними працівниками та іншими особами, оскільки недостатній захист осіб, які проживають і працюють у місцях позбавлення волі, може зрештою вплинути на довколишні спільноти. Адже місця позбавлення волі ніколи не можуть бути повністю ізольовані від навколишніх спільнот, отже, недостатній захист осіб, які знаходяться на території пенітенціарної установи, підвищує ризик поширення інфекційних захворювань у співтоваристві [13].

Підтвердженням гарних практик щодо вакцинації ув'язнених є статистичні дані Бази ВООЗ HIPED, яка свідчить, що в Іспанії більше 84 % в'язнів повністю вакциновані від COVID-19, а ще 13 % отримали свою першу дозу. У Польщі 74 % ув'язнених були вакциновані хоча б однією дозою. У Фінляндії, Ірландії та Швеції охоплення вакцинацією ув'язнених становить 34,4 %, 43,7 % і 59,1 % відповідно [14].

Велика роль щодо запобігання проникненню COVID-19 у пенітенціарні заклади, поширенню хвороби, забезпеченню безпечнішого тюремного середовища, своєчасного та ефективного реагування на спалах і пом'якшення наслідків у разі спалаху покладається на персонал в'язниць. Міжнародним співтовариством розроблено норми щодо підготовки і реагування пенітенціарних закладів на пандемію, в яких містяться конкретні рекомендації щодо дій персоналу пенітенціарних закладів за таких ситуацій [15].

Важливим є також питання доступу жінок-в'язнів до правосуддя, зважаючи на ту обставину, що право на здоров'я є невід'ємною складовою прав людини, незважаючи на її статус. Це питання актуалізувалося в умовах пандемії COVID-19, яка посилила ризики для здоров'я усіх категорій осіб, включно з жінками-в'язнями. Означене питання перебуває в центрі уваги міжнародного співтовариства. Як зазначила Радник з питань політики у Структурі ООН щодо гендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок Беатріс Дункан, пандемія COVID-19 призвела до виникнення глобальної надзвичайної ситуації, що має безліч вимірів, внаслідок чого здатність жінок отримати доступ до правосуддя стає ще більш важливою... У цей період пандемії також необхідно враховувати жінок, які перебувають у в'язницях та інших місцях тримання під вартою у жінок-в'язнів можуть бути нижчі показники здоров'я, іноді вони непропорційно великою мірою страждають від основних захворювань і можуть бути піддані додатковому ризику сексуального та гендерного насильства. Нею запропоновано запровадження певних заходів, спрямованих на поліпшення ситуації в цій сфері [16].

Висновки. Зважаючи на вищезазначене, доходимо висновку, що для поліпшення становища жінок-в'язнів на національному рівні мають бути здійснені такі заходи: 1. У місцях тримання під вартою повинні бути створені умови для надання необхідної підтримки жінкам і адекватного задоволення їхніх медичних та інших потреб, метою яких має стати незавдання повторної як психічної, так і фізіологічної травми, докладання максимальних зусиль для підтримання належного стану здоров'я, оскільки серед цих категорій осіб чимало жінок репродуктивного віку, які в майбутньому можуть народити здорове покоління. 2. Формування політики пенітенціарних закладів щодо жінок-в'язнів з урахуванням їхніх специфічних потреб, зумовлених гендерною приналежністю. 3. Зведення до мінімуму практики ув'язнення вагітних жінок і жінок, які мають малолітніх дітей за умови врахування тяжкості скоєного ними злочину і суспільної небезпеки самої жінки-правопорушниці. 4. Докладання зусиль для створення в пенітенціарних закладах системи медичного обслуговування ідентичної системі, що є в громадах, а також створення у громадах клімату розуміння і терпимості щодо належного медичного обслуговування в'язнів, що слугуватиме забезпеченню громадського здоров'я загалом. 5. Поширення політики формування персоналу пенітенціарних закладів з осіб жіночої статті, особливо медичних працівників, психологів та інших категорій для створення комфортного середовища з усіх аспектів перебування в пенітенціарному закладі жінок-в'язнів. Важливим також є долучення осіб жіночої статі до процесів розробки та оцінки політики стосовно жіночих пенітенціарних установ. 6. Забезпечення доступу жінок-в'язнів до інформаційних ресурсів з метою доведення до відома їх прав у галузі охорони здоров'я і щодо можливості подачі скарги, в тому числі до міжнародних правозахисних інституцій, у разі ненадання або неналежного надання медичних послуг, незабезпечення відповідних санітарних умов у місцях позбавлення волі.

Список використаних джерел

1. Penal Reform and Gender International Centre for Prison Studies. URL: <https://www.un.org/ruleoflaw/files/GPS-TK-PenalReform.pdf>.
2. World Health Organization. What happens when a woman goes to prison? New checklists aim to reduce the price she pays. URL : <https://www.euro.who.int/en/media-centre/sections/press-releases/2011/10/what-happens-when-a-woman-goes-to-prison-new-checklists-aim-to-reduce-the-price-she-pays>.
3. The United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (the Nelson Mandela Rules). URL : https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/Nelson_Mandela_Rules-E-book.pdf.
4. Recommendation Rec (2006)2-rev of the Committee of Ministers to member States on the European Prison Rules (Adopted by the Committee of Ministers on 11 January 2006, at the 952nd meeting of the Ministers' Deputies and revised and amended by the Committee of Ministers on 1 July 2020 at the 1380th meeting of the Ministers' Deputies). URL : https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016809ee581.
5. United Nations Rules for the Treatment of Women Prisoners and Non-custodial Measures for Women Offenders (the Bangkok Rules). URL : <https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/BangkokRules.aspx>.
6. Health in prisons A WHO guide to the essentials in prison health. URL: https://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0009/99018/E90174.pdf.
7. Women's health in prison Action guidance and checklists to review current policies and practices. URL: https://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0015/151053/e95760.pdf
8. Prisons and Health. URL : https://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0005/249188/Prisons-and-Health.pdf.
9. NODC "Building Networks Behind Prison Walls" Webinar Series continues with special focus on Mental Health in Prisons. URL: <https://www.unodc.org/unodc/frontpage/2021/March/unodc-building-networks-behind-prison-walls-webinar-series-continues-with-special-focus-on-mental-health-in-prisons.html>.
10. UNODC, WHO, UNAIDS and OHCHR Joint statement on COVID-19 in prisons and other closed settings. URL : https://www.ohchr.org/Documents/Events/COVID-19/20200513_PS_COVID_and_Prisons_EN.pdf.
11. Position paper COVID-19 preparedness and responses in prisons. URL: https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/UNODC_Position_paper_COVID-19_in_prisons.pdf.
12. UCLA Law COVID-19 Behind Bars Data Project [online database]. URL: <https://uclacovidbehindbars.org>.
13. Why people living and working in detention facilities should be included in national COVID-19 vaccination plans. URL: <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/341497/WHO->

EURO-2021-2569-42325-58577-eng.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

14. WHO/Europe shows high rates of COVID-19 vaccination in prisons. URL: <https://www.euro.who.int/en/health-topics/health-determinants/prisons-and-health/news/news/2021/7/who-europe-shows-high-rates-of-covid-19-vaccination-in-prisons>.

15. Preparedness, prevention and control of COVID-19 in prisons and other places of detention Interim guidance 15 March 2020. <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/336525/WHO-EURO-2020-1405-41155-55954-eng.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

16. The State of Women's Access to Justice in the COVID-19 Pandemic. URL: <https://www.unodc.org/dohadecclaration/en/news/2021/02/the-state-of-womens-access-to-justice-in-the-covid19-pandemic.html>.

Надійшла до редакції 13.09.2021

ABSTRACT

Tetyana Syroid. International legal mechanism for ensuring the right of women prisoners to health. The article provides a comprehensive analysis of international legal acts regulating the right of women prisoners to health; focuses on problematic issues that need to be addressed, including: creating a safe environment for the health of women prisoners, provision of medical care, protection during the COVID-19 pandemic.

The article highlights provisions of the following universal and regional acts of a general nature, which regulate the provision of medical care to prisoners and establish special rules on the status of women prisoners: the United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (the Mandela Rules) (1955 amended); European Prison Rules (2006); the United Nations Rules for the Treatment of Women Prisoners and Non-custodial Measures for Women Offenders (the Bangkok Rules) (2010).

The materials of the international specialized structures of the United Nations, in particular the World Health Organization, namely its European Regional Office, the United Nations Office on Drugs and Crime, etc., which focus on ensuring the right of women prisoners to health, have also been considered. They are: "Health in prisons. A WHO guide to the essentials in prison health" (2008), "Women's health in prison. Action guidance and checklists to review current policies and practices" (2011), "Prisons and Health" (2014), Joint Statement of International Global Health Institutions, during the COVID-19 Pandemic (2020), the United Nations Office on Drugs and Crime position paper outlining COVID-19 preparedness and responses in prisons etc.

The emphasis is placed on practical significance of the webinars "Building Networks Behind Prison Walls" initiated by the United Nations and the United Nations Office on Drugs and Crime, which exchange positive practices, develop common approaches to prevention and treatment of certain diseases, continuity of providing medical care for those in need after release, reintegration of prisoners after release into local communities. Relevant conclusions and recommendations have been made in order to improve the situation in the area of ensuring the right of women prisoners to health and the provision of medical care.

Keywords: *women prisoners, protection, health, violence, COVID-19 pandemic, human rights, legal basis.*

УДК 342.392:94(5)
DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-52-59

Олексій ХАЛАПСІС[©]
доктор філософських наук,
професор
(Дніпропетровський
державний університет
внутрішніх справ)

Олег ПОПЛАВСЬКИЙ[©]
кандидат історичних наук,
доцент
(Університет митної
справи та фінансів)

Олег ЛЕВІН[©]
кандидат історичних наук,
доцент
(Дніпропетровський
державний університет
внутрішніх справ)

ПОЛІТИЧНІ ТА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ (1991–2021 рр.)

Метою статті є визначення специфіки політичних та конституційно-правових процесів, пов'язаних з декомунізацією в країнах Центральної Азії (Казахстан, Узбекистан, Киргизстан, Туркменістан, Таджикистан), дослідження варіативності основних напрямів пострадянських трансформацій відповідних суспільств. У кожній з п'яти держав Центральної Азії є свої унікальні особливості, але жодна з них не побудувала громадянське та демократичне суспільство. Цивілізаційні та локально-культурні особливості роблять цінності громадянського суспільства малопривабливими не лише для політичних еліт, а й для більшості населення, тому найближчим часом навряд чи варто очікувати суттєвих зрушень у цьому напрямі.

Крім того, центральноазійські країни перебувають під впливом трьох потужних регіональних лідерів – Росії, Китаю та Ірану – чий культурно-історичні цінності також доволі далекі від ліберально-демократичних цінностей Заходу. Ситуацію ще більш ускладнює чинник ісламського фундаменталізму, який майже напевне посилиться після перемоги талібів в Афганістані.

Ключові слова: Казахстан, Узбекистан, Киргизстан, Туркменістан, Таджикистан, демократія, авторитаризм, права людини.

Постановка проблеми. Після розпаду СРСР перед колишніми радянськими республіками центральноазійського регіону постало завдання системної трансформації, а також вибору певного шляху економічного, політичного та соціального розвитку. Свого часу радянський режим запровадив ірраціональні кордони між республіками, розділивши мовні, етнічні та родові групи, нераціонально розподіливши природні ресурси та ускладнивши торгівлю. Незважаючи на традиційні економічні, культурні зв'язки, спільне історичне минуле та єдність релігії, кожна пострадянська країна Центральної Азії створювала свою модель політичної трансформації. На відміну від країн Балтії, де був створений єдиний політичний простір, кожна країна центральноазійського регіону обирала свій зразок як магістрального шляху трансформації, так і їхні конкретні моделі.

© О. Халапсіс, 2021
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9498-5829>
prof.halapsis@gmail.com

© О. Поплавський, 2021
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9023-9992>
poplavich@i.ua

© О. Левін, 2021
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3872-5923>
docentagro55@gmail.com

Складність трансформації, що розгорталася на території цього регіону, була пов'язана з певними специфічними особливостями. Центральна Азія історично була територією зіткнення та боротьби відразу декількох цивілізацій – ісламської, індустської, конфуціанської, православної, а в деяких районах – історично і західної. Через перебування регіону у пастці між західним плюралізмом та азійською автократією [5] виникає багато суперечностей в їх політичному, соціальному та економічному житті.

Крім того, на думку киргизького дослідника А. Джекшенкулова, специфіка трансформаційного переходу в країнах Центральної Азії полягає в тому, що «свого часу цим країнам був зовні нав'язаний радянський варіант цивілізаційної модернізації, при чому в низці випадків буквально збройною силою. Цей варіант погано збігався з традиційними соціальними відносинами народів Центральної Азії та їхніми культурами [1, с. 70].

Тому пострадянські країни Центральної Азії вимушені були проводити три ключові трансформації – перехід від імперської будови до національних держав, від планової економіки до ринкової, від однопартійності до багатопартійності – в контексті трьох процесів, що спостерігаються в цьому регіоні. Йдеться про традиціоналізацію (відродження дорадянських культурно-історичних традицій), периферизацію (залучення до світового розподілу праці в ролі сировинного додатку) та глобалізацію. Саме з урахуванням всіх цих особливостей можливо робити аналіз процесів трансформації в регіоні.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Перші спроби оформлення транзитології як самостійної наукової проблематики можна датувати кінцем 1960-х – початком 1970-х рр. коли з'являються публікації С. Хантінгтона «Політичний порядок в суспільствах, що змінюються» [7] та Д. Растроу «Переходи до демократії: спроба динамічної моделі» [6]. Після краху низки комуністичних режимів з'являється багато транзитологічних концепцій, адаптованих до дослідження системних поставторитарних трансформацій кінця ХХ ст., авторами яких були А. Пшеворський, З. Бжезинський, Г. О'Доннелл, Ф. Шміттер, Т. Карл, Х. Лінц, А. Степан, В. Банс, Л. Даймонд. Праці цих авторів надають нашому дослідженню теоретичний фундамент.

Що ж стосовно дослідників відповідних суспільств на сучасному етапі, то ми використовували деякі роботи науковців цього регіону, але варто мати на увазі їх переважно апологетичний характер. Для забезпечення більш об'єктивної інформації ми залучали праці західних дослідників Дж.Р. Хоаре, М. Аткина, К. Пахуцки-Влосека та статті про держави регіону в «Foreign Policy», «The Independent» та в «The Washington Times».

Метою статті є визначення специфіки політичних та конституційно-правових процесів, пов'язаних з декомунізацією в країнах Центральної Азії (Казахстан, Узбекистан, Киргизстан, Туркменістан, Таджикистан), дослідження варіативності основних напрямів пострадянських трансформацій відповідних суспільств.

Виклад основного матеріалу. Події 1990-х рр., які розгорнулися в Центральній Азії, показали, що для країн цього регіону характерні конфлікти, спричинені низьким рівнем життя, нестачею води та придатної до обробки землі. За цих обставин в регіоні виникли серйозні ризики та загрози (релігійний екстремізм, тероризм, контрабанда наркотиками, зброї). Вони зумовлюються як традиційними чинниками (особливості соціально-політичної структури місцевих суспільств, суперництво еліт тощо), так і відносно новими. Всі вони, разом узяті, в різних варіаціях можуть спричинити (й спричиняють) гострі соціально-політичні конфлікти (наприклад, події в Киргизстані й Узбекистані 2005–2006 рр.).

У пострадянських суспільствах Центральної Азії, як правило, державне керівництво очолює політичний лідер харизматичного типу, наділений часто необмеженими повноваженнями. Перевага державно-адміністративних інститутів над суспільством має тут практично абсолютний характер, є цензура ЗМІ, діяльність політичних організацій обмежується. На політику Узбекистану, Таджикистану, Туркменістану активно впливають сусідні ісламські держави. Сукупність міжнародних, політичних, соціально-економічних, культурних чинників розширює можливості для посилення авторитаризму.

Найбільш розвинутою країною Центральної Азії є *Казахстан*. Фактично отримавши «незалежність згори», республіка була змушена вступити на шлях самостійного розвитку. Як і для інших пострадянських країн регіону, для Казахстану неформальною основою соціальної та економічної структури суспільства були кланові угруповання. За їх допомогою влада колишнього першого секретаря Комуністичної

партії Казахстану була перетворена на інститут президенства.

Треба наголосити, що однією з визначальних рис розвитку політичного режиму Казахстану є особистісні якості Нурсултана Назарбаєва, які безпосередньо впливали і впливають на політичну стабільність не лише країни, а й регіону. Цікаво, що наприкінці 1980-х – у першій половині 1990-х років у США Н. Назарбаєв сприймався як прогресивний незалежний проамериканський політик. Вашингтон прихильно ставився до президента Казахстану, оскільки його політика задовольняла Сполучені Штати: захист незалежності, перехід до ринкової економіки, відмова від ядерної зброї та доступ до казахської нафти. Втім, уже починаючи з другої половини 1990-х рр. його імідж в очах американської аудиторії став істотно погіршуватись, і з часом він став сприйматись як авторитарний та корумпований політик [8].

У серпні 1995 р. на всенародному референдумі була прийнята Конституція Республіки Казахстан. Але за всіма її демократичними гаслами сама демократія в країні дозволялася лише у вигляді підконтрольності владі, що згодом оформилась в ідею побудови «демократії власного зразка». Був встановлений суворий контроль над політичним життям, так званий «м'який центристський авторитаризм». На відміну від сусідніх Узбекистану та Туркменістану, політична опозиція в Казахстані не виключалась з політичного процесу, хоча й залишалась жорстко обмеженою у своїх діях. Те ж саме стосується й свободи слова у засобах масової інформації. У результаті парламентських виборів 1999 р. та 2004 р. в законодавчому органі країни хоч і номінально, але були представлені кілька партій. Надпотужною силою на політичній арені Казахстану є пропрезидентська Народно-демократична партія «Нур Отан».

У травні 2007 р. були внесені зміни до Конституції Казахстану. Вони були спрямовані на розширення повноважень парламенту країни та поступову трансформацію президентської моделі в президентсько-парламентську. При цьому на законодавчому рівні було встановлено, що Мажиліс (нижня палата парламенту Республіки Казахстан) обирається за партійними списками на основі пропорційної виборчої системи. Загалом прийняті до Конституції поправки розширювали повноваження парламенту і масліхатів (місцевих представницьких органів), значно підвищували роль партій і Асамблеї народів Казахстану у громадсько-політичному житті країни.

У лютому 2007 р. Н. Назарбаєв виступив на спільному засіданні палат парламенту з посланням «Новий Казахстан у новому світі», що стало підґрунтям подальших політичних реформ. Основою казахської моделі демократичного транзиту були проголошені президентсько-парламентська форма правління, поетапність реформ, збалансованість рішень, загальнонаціональний діалог і консолідація основних політичних сил. Особливістю Казахстану є взаємний вплив культур та релігій людей, які проживають у країні. Увібравши в себе як європейські, так і азійські традиції, Казахстан ілюструє принципи різноманітної країни, яка балансує між Заходом та Сходом, намагаючись реалізувати євразійську ідею Н. Назарбаєва [13].

Незважаючи на те що у червні 2019 р. Н. Назарбаєв умовно відійшов від влади, а другим президентом Казахстану був обраний К.-Ж. Токаєв, Елбаси (саме так прийнято називати Н. Назарбаєва в країні) зберігає повний контроль над процесом прийняття політичних рішень. Проте в казахському суспільстві сьогодні вже назрів чіткий, принциповий та наполегливий запит на демократизацію.

Особливий інтерес становить аналіз процесів демократичних трансформацій в одній з найбільших країн регіону з погляду економічного та військового потенціалу – *Узбекистані*. Починаючи з проголошення незалежності 1 вересня 1991 р. республіка вступила в період руйнації радянської спадщини, відродження національних традицій. Країна вийшла з радянського минулого, не маючи ані громадянського суспільства, ані демократично налаштованої національної еліти. Відстала економіка, бідне населення, одержавлення багатьох сфер життя суспільства, сильні общинні традиції – все це було серйозною перешкодою процесів демократизації.

Офіційне проголошення намірів орієнтування на демократичні цінності та керуватися демократичними принципами було зафіксовано в Конституції Республіки Узбекистан, прийнятої у грудні 1992 р. Відповідно до неї Узбекистан – суверенна нейтральна демократична республіка, що виражає волю народу та служить його інтересам. У ст. 13 Конституції вказується, що «демократія в Республіці Узбекистан базується на загальнолюдських принципах, згідно з якими вищою цінністю є людина, її життя, свобода, честь, гідність та інші невід'ємні права» [4].

Але в реальному житті протягом 1990-х рр. в країні був встановлений жорсткий авторитарний режим колишнього партійного керівника республіки Іслама Карімова, який був обраний президентом. До середини 1990-х рр. усі опозиційні партії були оголошені поза законом. Особливістю узбецької політичної системи також є відсутність в країні (на відміну від сусідніх Казахстану, Киргизстану, Таджикистану) комуністичної партії.

У складі нового законодавчого органу – Олій Мажлісу – не було жодного представника опозиції. Одночасно президентом було оформлено псевдопартійну систему, доповнену керованими громадськими організаціями. Справжні опозиційні демократичні партії – «Ерк» («Свобода») і «Бірлик» («Єдність»), що з'явилися на початку відновлення державності країни, були витіснені режимом з політичної арени. Влада встановила ретельний контроль над політичним і партійним простором, позбавляючи суспільство будь-якої альтернативи. В Узбекистані був збудований перший на пострадянському просторі табір для політичних в'язнів на 600 осіб. Зі свого боку, президент та його оточення пояснювали такі дії вимушеною реакцією на терористичну загрозу з боку прибічників ісламського фундаменталізму.

Суттєвим викликом для Узбекистану є небезпека з боку радикальних ісламських течій, етнічних конфліктів, центром яких є Ферганська долина. Приклади таких подій – криваві сутички в Андижані 2005 р., протистояння у 2012 р.

З березня 2002 р., після підписання Декларації про стратегічне партнерство та співробітництво між Узбекистаном і США, в країні почалися зрушення щодо демократичних перетворень у таких пріоритетних напрямках, як побудова сильного й відкритого громадянського суспільства, розвиток багатопартійної системи і незалежних ЗМІ. Але до системних змін це не призвело. У 2008 р. неурядові правозахисні організації визначили Узбекистан як «авторитарну державу з обмеженими громадянськими правами». Як зазначає Нейт Шенккан, «Узбекистан за часів Карімова став архетиповою пострадянською поліцейською державою: корумпована, жорстока та демонстративно орієнтована всередину» [14]. Загалом для Узбекистану, як і для інших пострадянських країн регіону, характерний традиційно-патерналістичний устрій, який більш відповідає культурно-цивілізаційним, ціннісним засадам, що домінують після переходу від радянського варіанта модернізації до традиційних ісламських цінностей.

Після смерті І. Карімова у 2016 р. новообраний президент Узбекистану Шавкат Мірзієєв розпочав курс модернізації під назвою «тиха революція та революція згори». Були амністовані політичні в'язні, проведені реформи, пов'язані з удосконаленням економічного життя, юридичної системи, податкової системи тощо. Новий президент здійснив певні реформи і щодо посилення соціального захисту та скорочення бідності [16]. Деякі аналітики порівнюють нового президента з Ден Сяопіном та Михайлом Горбачовим, а зміни у внутрішній та зовнішній політиці називають «узбецькою весною» [15]. Новий президент також лібералізував релігійну політику, однак це може викликати сплеск ісламського фундаменталізму, особливо з урахуванням останніх подій в Афганістані.

Якщо президент Карімов майже весь час своєї каденції орієнтувався переважно на Росію, то його наступник усвідомлює необхідність тісної співпраці з Китаєм, а також з ЄС та США. Керівництво країни намагається інтегрувати економіку Узбекистану у світову, залучати європейських та американських інвесторів, але тут є чималі ризики та проблеми. Проте, незважаючи на низку реформ президента Мірзієєва, ядро економічної та політичної системи поки що залишається майже незмінною [12].

Географічною особливістю *Киргизстану* є чіткий розділ на дві частини – північ і південь, відособлені один від одного гірськими хребтами. Історичне розмежування киргизів посилюється родоплемінною організацією, супроводжується внутрішньосуспільними та внутрішньоелітними розколами. Киргизстан – єдина країна регіону, в якій у пострадянський період відбулися два державних перевороти, і все ще є серйозною перешкодою на шляху демократизації республіки.

Ще однією проблемою демократичного транзиту є авторитарні схильності президентів незалежного Киргизстану. Це стосується представника півночі – першого президента Аскара Акаєва, який, намагаючись посилити власні позиції, розпустив парламент у 1994 р. При цьому провладну партію «Алга Киргизстан» очолила донька президента Б. Акаєва. Така ж схильність до утворення партії влади була характерна для каденції другого президента Курманбека Бакієва.

Народні протести 2005 р. та 2010 р., які набули форми курултаїв, призвели до повалення влади як першого, так і другого президентів. Крім того, у 2010 р. відбулися

етнічні конфлікти між киргизами та узбеками у південному Оші та Джелалабаді, де етнічні узбеки становили від 25 % до 30 % місцевого населення. В результаті зіткнень більше 330 осіб загинули, 2300 осіб отримали поранення, декілька десятків вважаються зниклими безвісти. Жорстокі та криваві конфлікти створили своєрідний прецедент, коли політичні питання вирішуються силовими методами, причому як з боку влади, так і з боку опозиції.

У червні 2010 р. в країні був проведений референдум щодо питань внесення конституційних змін. Більшістю голосів було підтримано рішення про зміну державного устрою – Киргизстан був оголошений парламентською державою, що дало серйозний поштовх не лише до розвитку партійної системи, але й для розвитку громадянського суспільства [10]. Але спроби побудувати парламентську республіку в країні, де основою життя людей досі залишаються кланово-сімейні відносини, а влада переходить з рук в руки шляхом насильства, виглядає дуже сумнівно. Ще одна особливість політичної системи Киргизстану полягає в тому, що центральна влада в цій країні є набагато слабшою, ніж в інших країнах Центральної Азії. Ця структурна слабкість підсилюється дисбалансом між Півднем та Північчю країни, який, зі свого боку, ґрунтується на повсюдній бідності населення.

Особливу позицію у питаннях політичної трансформації займає *Туркменістан*. Ще за роки правління «батька всіх туркменів» Сапармурата Ніязова (1985–2006 рр.) ця країна була однією з найрепресивніших держав світу. Правління Туркменбаші (саме такий титул він узяв собі за життя) характеризують встановленням диктатури, а також масштабного культу особи. Ніязов опублікував власну книгу «Рухнама», яка вважалася «моральним посібником» для туркмен. Ця книга та її вчення фактично стали новою релігією, що замінила комуністичну ідеологію. Це також був спосіб гарантувати, що переважно мусульманська нація не буде сприймати іслам так сильно, як інші країни регіону: Ніязов був запеклим противником ісламістського радикалізму, розглядаючи це як загрозу для власної гегемонії [11].

У 1999 р. парламент оголосив С. Ніязова довічним президентом Туркменістану, після чого він підім'яв під себе всі гілки влади. У всіх рейтингах свободи держава посідала останнє місце. Незважаючи на те що після раптової смерті Туркменбаші у 2006 р. були зроблені деякі невеликі кроки у бік демократизації країни, спадщина С. Ніязова відчувається донині – індекс демократії в країні зараз найнижчий серед колишніх радянських республік.

Наступним Туркменбаші став Гурбангулі Бердимухамедов, який у лютому 2017 р. втретє був переобраний президентом Туркменістану, при цьому згідно з офіційними протоколами, за нього віддали голос 97,69 % виборців. В дусі традицій попередника, Г. Бердимухамедов обрав собі титул Аркадага (за змістом – «Велика опора», «твердиня, опора та надія»). Примітно, що саме С. Ніязов і Г. Бердимухамедов були та є представниками Демократичної партії Туркменістану. Треба зазначити, що за останні роки в Туркменістані не відбулося реформ, які б засвідчували можливість транзиту від авторитаризму до демократії, що ще раз дає підставу стверджувати, що Туркменістан є прикладом моделі «зворотного розвитку». Обравши шлях самоізоляції, влада Туркменістану намагалася довести наявність «третього шляху», а заперечення багатопартійності, вільних виборів і свободи слова пояснювала «особливостями туркменської моделі демократії» [2].

Ще за часів СРСР *Таджикистан* був однією з найбільш відсталих республік радянського простору. На початку 1990-х рр. Таджикистан виявився чи не єдиною республікою, де перехід до незалежності супроводжувався кривавою громадянською війною (1991–1997 рр.), що стала наслідком боротьби за владу між тими, хто хотів відійти від старої комуністичної моделі та неокomuністичною елітою, яка намагалася зберегти владу [9]. Тому для політичної системи країни характерні такі особливості, як високий рівень впливу військових, активна участь ісламу в політичних процесах (Таджикистан залишається єдиною центральноазійською країною, де офіційно функціонує ісламська партія – Партія ісламського відродження Таджикистану), існування відносно сильних партій (зараз в Таджикистані зареєстровані і діють 8 партій).

Конструкція Республіки Таджикистан твердо встановлює такі принципи політичного життя країни:

- жодна ідеологія, в тому числі релігійна, не може встановлюватися як державна;
- суспільні об'єднання створюються і діють в межах Конституції і законів;

– релігійні організації відділені від держави і не можуть втручатися в державні справи [3].

Але попри ці принципи, Таджикистан вважається найбільш ісламізованою республікою колишнього СРСР. Незважаючи на намагання здійснювати багатовекторну зовнішню політику, Душанбе змушений балансувати між кількома регіональними гравцями, серед яких ключовими є Іран, Китай та Росія. В умовах сучасного Таджикистану продовжують діяти феодально-патріархальні відносини. В суспільстві зберігається відповідний тип свідомості, в якому елементи східної деспотії співіснують із сучасними цінностями. Майже половину ВВП Таджикистану забезпечують трудові мігранти. Сьогодні Таджикистан серед усіх пострадянських країн залишається найбільш відсталою державою. За рівнем індексу демократії Республіка Таджикистан посідає 159-е місце у світі.

Висновки. Кожне з п'яти суспільств має свою унікальну специфіку, свою історію і свою модель державного устрою. Казахстан – єдине суспільство, яке після розпаду СРСР та по наш час де-факто очолює один керівник – Нурсултан Назарбаєв. Запропоновані ним останніми роками реформи теоретично могли б створити ґрунт для побудови громадянського суспільства, але поки що вони більшою мірою мають характер імітації. Узбекистан відрізняється боротьбою держави з ісламським фундаменталізмом, що давало привід Ісламу Карімову «закручувати гайки» в боротьбі не лише з ним, а з будь-якою політичною опозицією. Певні зрушення в бік демократизації з'явилися після його смерті. Шавкат Мірзієєв провів низку реформ у сферах економіки, оподаткування, прав людини, боротьби з корупцією, проте зараз перспективи та необоротність цих реформ викликають великі сумніви. Киргизстан – єдине суспільство, в якому громадянський протест має реальну силу; дві революції тому підтвердження. Але наявність кланово-патріархального устрою, етнічних конфліктів, схильність до силових їх вирішень та слабкість центральної влади не дають змогу побудувати в цій країні громадянське суспільство. Туркменістан відрізняється безмежним авторитаризмом, який є занадто відвертим навіть на фоні інших авторитарних суспільств Азії; за рівнем дотримання прав людини Туркменістан очолює різні антирейтинги, поступаючись лише Північній Кореї. Таджикистан – єдина країна, яка пережила запеклу громадянську війну, в якій найбільш могутній вплив ісламської релігії. Водночас Таджикистан – найбільш відстала країна регіону.

Отже, у кожній з п'яти держав Центральної Азії є свої унікальні особливості, але жодна з них не побудувала громадянське та демократичне суспільство, курс на трансформації з метою перетворення політичних режимів на демократичні залишається на рівні риторики. В цих країнах політичні перетворення зачепили переважно сферу інституцій, не змінюючи напівфеодальні процедури та практики, а сам процес демократизації обмежився псевдореформами. Ми вважаємо, що це зовсім не випадково. Цивілізаційні та локально-культурні особливості роблять цінності громадянського суспільства малопривабливими не лише для політичних еліт, а й для більшості населення, тому найближчим часом навряд чи варто очікувати суттєвих зрушень у цьому напрямі.

Обережний оптимізм викликають лише реформи, які проводять лідери Казахстану та Узбекистану, але варто усвідомлювати, що ці та інші центральноазійські країни перебувають під впливом трьох потужних регіональних лідерів – Росії, Китаю та Ірану – чий культурно-історичні цінності також доволі далекі від ліберально-демократичних цінностей Заходу. Ситуацію ще більш ускладнює чинник ісламського фундаменталізму, який майже напевне посилиться після перемоги талібів в Афганістані.

Список використаних джерел

1. Джешенкулов А. Новые независимые государства Центральной Азии в мировом сообществе. Москва : Научная книга, 2000. 237 с.
2. Ісхакова Г. Політичні процеси на пострадянському просторі: тенденції, протиріччя, перспективи. *Політичний менеджмент*. 2007. № 3. С. 128–134.
3. Конституція Республіки Таджикистан. URL : <http://www.prezident.tj/ru/taxonomy/term/5/112>.
4. Конституція Республіки Узбекистан. URL : <https://constitution.uz/ru/clause/index>.
5. Олкотт М. Б. Второй шанс Центральной Азии. Москва : Московский Центр Карнеги, 2005. 487 с.
6. Растроу Д. Переходы до демократии: попытка динамической модели. *Полис*. 1995. № 5. С. 5–15.
7. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. Москва : Прогресс-Традиция, 2004. 432 с.
8. Alexandrov S. The Transformation of the Image of Nursultan Nazarbayev on the Pages of “The New York Times” (1989-2001). *History and Modern Perspectives*. 2021. № 1. P. 71-86. doi:10.33693/2658-4654-2021-3-1-71-86.

9. Atkin M. Modern Tajikistan. *Oxford Research Encyclopedia of Asian History*. 2019. doi:10.1093/acrefore/9780190277727.013.246.
10. Hoare J. P. Gender, Activism, and International Development Intervention in Kyrgyzstan. Leiden: Brill, 2021. 278 p.
11. Osborn A.. Saparmurat Niyazov. *The Independent*. December 22, 2006. URL : <https://www.independent.co.uk/news/obituaries/saparmurat-niyazov-429556.html>.
12. Pachucki-Włosek K. Old and New Uzbekistan – A Comparative Essay on the Last Years of Islam Karimov’s Reign and Shavkat Mirziyoyev’s Presidency. *Eastern Review*. 2019. № 8. P. 31-48. doi:10.18778/1427-9657.08.11.
13. Saltybayev Y., Parkhomchik L. The Eurasian Idea of Nursultan Nazarbayev. *Regional Integration and Future Cooperation Initiatives in the Eurasian Economic Union* / ed. by M. Lagutina. IGI Global, 2020. P. 193-208. doi:10.4018/978-1-7998-1950-9.ch011.
14. Schenkan N. Islam Karimov and the Dictator’s Playbook. *Foreign Policy*. August 30, 2016. URL: <https://foreignpolicy.com/2016/08/30/islam-karimov-and-the-dictators-playbook-uzbekistan/>.
15. Sobhani S. R. Why America must welcome the ‘Uzbek Spring’. *The Washington Times*. July 22, 2018. URL: <https://www.washingtontimes.com/news/2018/jul/22/why-america-must-welcome-the-uzbek-spring/>.
16. Yormatov F. J. Prudent Policy of President Shavkat Mirziyoyev in Social Protection and Poverty Reduction. *The American Journal of Applied Sciences*. 2020. Vol. 2, Issue 7. Pp. 65-71. doi:10.37547/tajas/Volume02Issue07-12.

Надійшла до редакції 07.09.2021

References

1. Dzheshenkulov A. (2000) Novyye nezavisimyye gosudarstva Centralnoy Azii v mirovom soobshchestve [Newly independent states of Central Asia in the world community]. Moscow : Nauchnaya kniga, 237 p. [in Russ.].
2. Iskhakova H. (2007) Politychni protsesy na postradianskomu prostori: tendentsii, protyrichchia, perspektyvy [Political processes in the post-Soviet space: trends, contradictions, prospects]. *Politychnyi menedzhment*, no 3, pp. 128–134 [in Ukr.].
3. Konstituciya Respubliki Tadjikistan [Constitution of the Republic of Tajikistan]. URL: <http://www.prezident.tj/ru/taxonomy/term/5/112> [in Russ.].
4. Konstituciya Respubliki Uzbekistan [Constitution of the Republic of Uzbekistan]. URL: <https://constitution.uz/ru/clause/index> [in Russ.].
5. Olcott M. B. (2005) Vtoroj shans Centralnoj Azii [Central Asia's second chance]. Moscow : Moskovskiy Centr Karnegi, 487 p. [in Russ.].
6. Rastou D. (1995) Perekhody do demokratii: popytka dinamicheskoy modeli [Transitions to Democracy: An Attempt at a Dynamic Model]. *Polis*, no 5, pp. 5–15 [in Russ.].
7. Hantington S. Politicheskij poryadok v menyayushihshya obshestvah [Political order in changing societies]. Moscow : Progress-Tradiciya, 2004. 432 p. [in Russ.].
8. Alexandrov S. (2021). The Transformation of the Image of Nursultan Nazarbayev on the Pages of “The New York Times” (1989-2001). *History and Modern Perspectives*, 1, 71-86. doi:10.33693/2658-4654-2021-3-1-71-86.
9. Atkin M. (2019). Modern Tajikistan. *Oxford Research Encyclopedia of Asian History*. doi:10.1093/acrefore/9780190277727.013.246.
10. Hoare J. P. (2021). *Gender, Activism, and International Development Intervention in Kyrgyzstan*. Leiden: Brill.
11. Osborn A. (December 22, 2006). Saparmurat Niyazov. *The Independent*. Retrieved from <https://www.independent.co.uk/news/obituaries/saparmurat-niyazov-429556.html>.
12. Pachucki-Włosek, K. (2019). Old and New Uzbekistan – A Comparative Essay on the Last Years of Islam Karimov’s Reign and Shavkat Mirziyoyev’s Presidency. *Eastern Review*, no 8, pp. 31-48. doi:10.18778/1427-9657.08.11.
13. Saltybayev Y., & Parkhomchik, L. (2020). The Eurasian Idea of Nursultan Nazarbayev. In M. Lagutina (Ed.), *Regional Integration and Future Cooperation Initiatives in the Eurasian Economic Union* (pp. 193-208): IGI Global. doi:10.4018/978-1-7998-1950-9.ch011.
14. Schenkan N. (August 30, 2016). Islam Karimov and the Dictator’s Playbook. *Foreign Policy*. Retrieved from <https://foreignpolicy.com/2016/08/30/islam-karimov-and-the-dictators-playbook-uzbekistan/>.
15. Sobhani S. R. (July 22, 2018). Why America must welcome the ‘Uzbek Spring’. *The Washington Times*. Retrieved from <https://www.washingtontimes.com/news/2018/jul/22/why-america-must-welcome-the-uzbek-spring/>.
16. Yormatov F. J. (2020). Prudent Policy of President Shavkat Mirziyoyev in Social Protection and Poverty Reduction. *The American Journal of Applied Sciences*, 2(7), pp. 65-71. doi:10.37547/tajas/Volume02Issue07-12.

ABSTRACT

Oleksiy Khalapsis, Oleh Poplavskiy, Oleh Levin. Political and constitutional-legal transformations in Central Asia countries (1991–2021). The aim of the article is to determine the specifics of political processes related to decommunization in Central Asia (Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, Tajikistan), to study the variability of the main vectors of post-Soviet transformations of the

respective societies. Reforms in Kazakhstan could theoretically pave the way for civil society, but so far they are more of an imitation. Uzbekistan is distinguished by the state's struggle against Islamic fundamentalism, which gave rise to Islam Karimov to pursue a tough internal policy. Democratization shifts after his death, but the prospects and irreversibility of these reforms are now highly questionable. Kyrgyzstan is the only society in which civil protest has real force, but the presence of clan-patriarchal system, ethnic conflicts, the tendency to use force and the weakness of the central government do not allow building a civil society in this country. Turkmenistan is characterized by boundless authoritarianism, and Tajikistan is the only country that has survived a fierce civil war in which the Islamic religion is most powerful.

Each of the five Central Asian states has its own unique characteristics, but none of them has built a civil and democratic society, and the transformation cause of political regimes into democracies remains at the level of rhetoric. In these countries, political alterations have affected mainly the area of institutions, without changing the semi-feudal procedures and practices, and the process of democratization itself has been limited to pseudo-reforms. Civilizational and local-cultural features make the values of civil society unattractive not only for political elites, but also for the majority of the population, thus in the near future we can hardly expect significant progress in this direction.

Moreover, Central Asian countries are under the influence of three powerful regional leaders – Russia, China and Iran – whose cultural and historical values are far from Western liberal-democratic ones. The situation is further complicated by the factor of Islamic fundamentalism, which will almost certainly intensify after the Taliban's victory in Afghanistan.

Keywords: *Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, Tajikistan, democracy, authoritarianism, human rights.*

УДК 340.132.1

DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-59-65

Наталія ЮЗІКОВА[©]
доктор юридичних
наук, доцент
(Дніпровський
національний
університет імені
Олеся Гончара)

**Світлана
ХОМ'ЯЧЕНКО**[©]
кандидат юридичних
наук, доцент
(Вінницький
торговельно-економічний
інститут Київського
національного
торговельно-економічного
університету)

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ СУДОВОЇ ВЛАДИ КРІЗЬ ПРИЗМУ ВИВАЖЕНОГО ТА ПОСЛІДОВНОГО РЕФОРМУВАННЯ СУДОВОЇ СИСТЕМИ

Статтю присвячено розгляду стану здійснення судової реформи в Україні. Проаналізовано окремі закономірності розвитку судової системи, проблемні питання її реформування. Окреслено напрями подальшої трансформації органів правосуддя на основі фінансової незалежності, професійного кадрового забезпечення та довіри. Наведено результати соціологічних досліджень, які становлять підґрунтя подальших судових реформ. Визначено важливість формування довіри до суду як основи незалежності. Зроблено висновок, що подальше здійснення судової реформи має відбуватись за максимальної участі у цьому процесі суддівського корпусу. Окрему увагу надано джерелам та необхідності запровадження відновного правосуддя як альтернативи карального правосуддя щодо неповнолітніх. Під час дослідження встановлено, що відновне правосуддя є ефективною і соціально прийнятною формою превентивного впливу на ювенальну злочинність.

Ключові слова: *судова реформа, незалежність, повага і довіра до суду, професіоналізм, відновне правосуддя, ювенальна превенція.*

Постановка проблеми. Розбудова незалежності в Україні розпочалася з низки реформ, у тому числі й судової гілки влади. Результатом судово-правової реформи стало ухвалення та введення в дію у 2002 році Закону «Про судоустрій України», який зберігає

© Н. Юзікова, 2021

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-0879-2228>
ynata2017@gmail.com

© С. Хом'яченко, 2021

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-1223-5881>
kafedraprava@vtei.gmail.com

історичне правонаступництво у побудові судової системи України за принципами територіальності та спеціалізації (господарської, цивільної, адміністративної, кримінальної). У 2004 році рішенням Конституційного Суду створення Касаційного суду визнається неконституційним. У 2010 році ухвалюється Закон «Про судоустрій та статус суддів» [1], що певною мірою відповідає досягненням наукової думки, вимогам законодавчої техніки, відображає тенденції судової практики розгляду цивільних, господарських, адміністративних справ та справ про адміністративні правопорушення. Також Закон зберігає наступництво основних положень попереднього Закону, врахувавши недоліки та прогалини у правозастосуванні. У 2016 році ухвалюється новий закон «Про судоустрій та статус суддів» [2], який визначає організацію судової влади та здійснення правосуддя в Україні, що функціонує на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів і забезпечує право кожного на справедливий суд.

Запровадження змін до закону «Про судоустрій та статус суддів» (2016 р.), потребує нових методологічних, організаційних, технічних підходів, значних фінансових затрат, тоді як країна знаходиться у дуже скрутному матеріальному становищі.

Сучасна судова система України повною мірою відповідає стандартам захисту прав та інтересів особи й держави, здійснюється цивільне, кримінальне, адміністративне та господарське судочинство, що відповідає концепції здійснення правосуддя на засадах верховенства права, забезпечуючи право кожного на справедливий суд. То яка потреба у їх руйнації? Адже те, що відбувається, складно назвати реформуванням. Тільки для того щоб вони були як у Європі чи США, чи іншому континентальному суді?

Реформування передбачає поліпшення функціонування судової гілки влади у процесі здійснення правосуддя у цивільних, господарських, адміністративних та кримінальних сферах суспільних відносин. Реформування має на меті історичну, економічну, соціальну та політичну доцільність.

Реформування або реорганізація судової гілки влади або її структурної складової проводиться, коли: система перестає функціонувати, здійснювати правосуддя у сфері суспільних відносин; функціонує з явними та систематичними порушеннями під час вирішення господарських спорів; відсутня сфера суспільних відносин, у межах якої здійснюється судове провадження певної спеціалізації суду; дублюються функції.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. У науковій літературі питання формування незалежної судової гілки влади, реалізації права на справедливий і професійний суд, створення підґрунтя довіри та поваги до суду були об'єктом обговорення та наукового дослідження таких вчених і практиків, як: А. Білоус, О. Гришук, В. Гришук, Р. Куйбіда, І. Назаров, Д. Притика, В. Татьков, Я. Романюк, І. Коліушко, В. Маляренко, А. Осетинський, В. Онопенко, Н. Кузнєцова, З. Ромовська, М. Смокович, М. Стефанчук, В. Татаренко, О. Хотинська-Нор, Ю. Шемшученко, І. Шруба та ін. Водночас проблематика здійснення судової реформи та підвищення ефективності правосуддя в Україні потребує подальшого всебічного аналізу (вивчення) та переосмислення.

Метою статті є правовий аналіз етапів реформування судової системи за часів незалежності України та вироблення пропозицій щодо забезпечення довіри до правосуддя.

Виклад основного матеріалу. В Україні реформи мають відбуватись шляхом системного та комплексного вирішення цілої низки проблем судової гілки влади. А реформування здійснюється шляхом проб і помилок, без глибокого системного продумування, розрахунку, перспективного прогнозування, належного матеріального забезпечення. Адже ефективні реформи потребують значних вкладень. Особливо небезпечним є той факт, що через реформування судів окремі політичні владні сили намагаються підпорядкувати собі суди, зробити судову реформу «перманентно», у своїх інтересах, як це відбулось з призначенням на посаду Генерального прокурора. Політики розуміють своє тимчасове становище на політичному полі, але зневажають загальнодержавними, національними інтересами та зобов'язаннями, які були взяті країною перед власним народом і міжнародною спільнотою.

Іноземні експерти дають нам багато порад – часто безвідповідальних, непродуманих, що не вирішують проблем. Вони прокладають дорогу своїм політичним амбіціям, поглядам на державу, право, інститути влади та управління, права й свободи у своїх стратегічних інтересах. Але це далеко не збігається з нашими національними інтересами й потребами та не відповідає нашим сьогоденним умовам і традиціям.

Серед проблем, що потребують вирішення, необхідно відмітити забезпечення

незалежності судової системи шляхом фінансової незалежності; якісну підготовку та перепідготовку кадрів, а не технічну зміну наявних на інших, чи звільнення і переслідування окремих суддів, як це відбулося із суддею Царевич. Крім того, серед проблем, які потребують вирішення, є проблема відсутності відповідних для здійснення правосуддя приміщень, відсутність залів судового засідання, низьке матеріальне та соціальне забезпечення суддів, що може бути забезпечено належним фінансуванням.

Проблеми фінансування судової влади не вирішуються роками, тільки за два місяці 2021 року Вищої ради правосуддя від 58 судів надійшли звернення щодо неналежного фінансування. Зокрема, суди скаржаться на відсутність коштів для матеріально-технічного забезпечення правосуддя, а також на катастрофічно низький рівень оплати праці працівників апаратів місцевих та апеляційних судів [3]. Зараз потреби судів для забезпечення ефективного правосуддя задоволено лише на 38 % [4].

Незалежне судочинство у широкому розумінні повинно характеризуватися фінансовою незалежністю. Вона має міжнародно-правовий та національний аспекти. Віденська декларація і Програма дій, яка була прийнята на II Всесвітній конференції з прав людини 25 червня 1993 року, містить низку положень, що конкретизують необхідність належного фінансування установ, що займаються відправленням правосуддя в державі. Зокрема, в п. 27 зазначається про необхідність належного фінансування установ, які здійснюють відправлення правосуддя [5]. Фінансування судів за потребою – одна з гарантій того, що суд не перетвориться на простий додаток до інших галузей влади й високопоставлених посадовців, не стане зняряддям політичної розправи.

Професіоналізм судді – це сукупність знань, інтелекту, культури, морально-психологічних якостей, які йому необхідні для повноцінного здійснення правосуддя.

А. Закалюк та О. Томкіна звертали увагу на те, що нині, після багаторазового теоретичного та емпіричного дослідження, у тому числі неодноразового анкетування великої кількості суддів – наявних та у відставці, використання зарубіжного досвіду (Нідерланди, Велика Британія, Росія та ін.) розроблений проєкт Переліку критеріїв добору кандидатів. Він містить три групи професійно важливих для суддівської діяльності ознак особи та поведінки кандидата: професійні (ділові) здібності, психологічні риси, моральні якості. Зокрема, професійними (діловими) визначені здібності кандидатів до логічного мислення; об'єктивного, самостійного, критичного пізнання; розуміння інтересів, ставлень, мотивів дій іншої особи; самоорганізації та організації роботи інших; прогнозування наслідків своїх дій та рішень тощо. Психологічними професійно важливими рисами кандидата у судді визначені, наприклад, його суспільно-прийнята мотивація до зайняття суддівською діяльністю, інтерес до неї; особиста гідність, самоповага; стійкість до стресу; стриманість у манерах, емоціях, мові, здатність вислухати іншу людину; проникливість. Серед моральних якостей, необхідних кандидату, визнані такі, як відповідальне (добросовісне, сумлінне, чесне) ставлення до своїх професійних обов'язків; здатність протистояти впливу, тиску, спокусі; почуття справедливості; додержання загальної культури та етичних норм на службі та поза службою; поважне ставлення до іншої особи, її думки, тактовність; акуратність, охайність у зовнішньому вигляді тощо [6, с. 515–525].

Тому в сучасних умовах неприйнятним є популістське, без достатніх фактів та даних висловлювання щодо непрофесійності суддів. Таких висловлювань припускаються політики, громадськість, пересічні громадяни.

На сьогодні бракує поваги та довіри до судової гілки влади та її представників. Одним із шляхів, що забезпечують досягнення вказаних цілей, є формування довіри до діяльності суб'єктів профілактики злочинності. Чинник довіри є одним з інструментів, що використовуються як для ефективно організації превентивної діяльності, так і для її якісної оцінки.

Чинник довіри до діяльності суб'єктів, що здійснюють запобігання злочинності, є також інструментом підвищення ефективності взаємодії судових та правоохоронних органів, органів влади та управління з громадськістю. Цей чинник показує, наскільки результативно працюють гілки влади, за яким напрямом вони використовують наявні ресурси та в якій кількості. Завдяки довірі, громадськість має право та змогу контролювати діяльність судових та правоохоронних органів у процесі реалізації превентивних заходів. Достатня інформативність та участь громади поліпшує контроль за поточним виконанням й плануванням на майбутнє заходів запобігання з більшою точністю і гнучкістю та адресною спрямованістю.

Отже, основними цілями держави для стабілізації та поліпшення ситуації в країні має бути послідовна доцільна політика реформування судової системи з достатнім фінансуванням при прозорій діяльності владних суб'єктів та чіткій відповідальності.

Проблемою сьогодення, що має вирішити судова реформа, є корупція в судах (особливо після справи судді Зварича), а також вплив інших гілок влади на здійснення правосуддя та судовий контроль. Однак судова система вражена корупцією так само, як і інші гілки влади. Вона не може бути кристалево чистою у корумпованій країні. Але ставити тавро на всю гілку судової влади неприпустимо. Органи досудового слідства мають якісно і професійно зібрати докази, довести провину конкретного судді у інкримінованому діянні. Суд оцінить докази та ухвалить відповідне рішення, яке має бути об'єктивним, обґрунтованим та справедливим. При цьому, зважаючи на положення закону, рішення не може базуватись на припущеннях та сумнівах.

Стосовно впливу інших гілок влади, звернемось до спільного висновку щодо Закону України «Про судоустрій та статус суддів» Європейської Комісії «За демократію через право» (Венеціанська комісія). В ньому під час аналізу спроби скоротити повноваження Верховного Суду України, говориться, що ця спроба перебуває далеко за межами бажання створити більш ефективну судову систему. Конфлікт між виконавчою і судовою владами може бути нормальним, і навіть, здоровим явищем за умови переважання атмосфери взаємної поваги. Її відсутність створює загрозу подальшому існуванню суспільства, заснованому на верховенстві права [7].

Погоджуємося з думкою, що для забезпечення незалежності судової гілки влади, а також дотримання ефективного балансу між всіма гілками влади необхідно створити умови, за яких всі три гілки влади будуть відповідальними за свої дії одна перед одною і контроль однієї гілки влади інших двох в частині діяльності виключно в інтересах народу з дотриманням принципу верховенства права. До того ж ці засади взаємодії гілок влади не повинні бути лише ілюзорними та закріплюватись лише на папері. Вони повинні реально виконуватись і для цього потрібно створити певний правовий механізм, який би забезпечив реалізацію зазначених умов [8].

Вважаємо, що алгоритм реформування судової влади побудовано хибно, бо реформа – це не боротьба з наслідками, це не звільнення суддів чи їх нескінченне приниження, це насамперед – усунення причин, умов, які призвели до того, що суди в Україні несправедливі, недоступні для громадян, залежні від інших влад, корумповані. Однак замість того, щоб, як неодноразово переконувала Європейська Комісія «За демократію через право» (Венеціанська комісія), розпочати зі збалансованих змін до Конституції, влада почала з ухвалення вигідних для неї законів, які можна ефектно презентувати спраглому до змін суспільству. На жаль, проігноровано ту обставину, що проблеми судової системи за складністю порівнюються з лікуванням тяжкої комбінованої травми. Протокол лікування має бути обов'язково дотриманий. Рецепти для України давно виписані Венеціанською Комісією.

Сподіваємося, що реформування Конституції в аспекті судової влади та здійснення правосуддя, врешті-решт, буде проведено з урахуванням європейських рекомендацій. Адже ця реформа – одне з ключових, узятих на себе Україною, європейських зобов'язань. Тому питання анонсованої швидкої реформи вже закрито. Реформа має проводитись виважено, послідовно, професійно та відповідально, а не швидко!

Нині актуальним залишилося питання якості реформи. Коли хочете – цивілізаційного вибору влади. Суспільство свій вибір зробило – прагне справедливості. Нова влада має подолати в собі «старий світогляд» і усвідомити нарешті, що Україні потрібна реальна судова реформа, яка б забезпечила ефективне й незалежне правосуддя! І тільки в цьому суть. Чесна, відкрита, публічна дискусія щодо конституційних її засад може стати консолідуючим чинником для влади, а заодно – і початком процесу налагодження довіри та повернення поваги до суду. Це питання має бути поза політикою.

Важливою складовою судової реформи є реалізація права на справедливий і професійний суд. У контексті цього актуальним залишається питання впровадження змін у кримінальний процес щодо відновного правосуддя. Особливої ваги це питання набуває у сфері ювенальної превенції. На сьогодні спостерігається тенденція до збільшення показників рівня злочинності, особливо серед неповнолітніх. Реакцією держави є активізація інституту покарання за вчинені злочини. Проте каральна система не вирішує наявних проблем, вона не спроможна досягти основної мети кримінального судочинства – виправлення та превенції, а так само не повною мірою враховують

інтереси потерпілих.

Треба відмітити, що і в науці кримінального права вже давно обговорюється проблема кризи покарання, неадекватності його застосування і відображення щодо тієї соціальної дійсності, в якій сьогодні перебуває кримінальне право. В сучасній правовій доктрині поставлено питання щодо необхідності інших підходів із застосуванням альтернативних кримінально-правових заходів впливу.

Альтернативою карального підходу є відновне правосуддя та примирення потерпілого з підозрюваним (обвинуваченим) як одного з центральних елементів, які покликані подолати такі недоліки кримінального процесу України, як ігнорування потреб та інтересів потерпілих від кримінальних правопорушень, нездатність у багатьох випадках забезпечити передумови для виправлення правопорушника, а також його деструктивний вплив на життя та соціальні зв'язки правопорушника [9].

Зараз до судових органів прикута увага суспільства. До їх діяльності висувається багато претензій, а іноді встановлюються й прями звинувачення, констатується низький рівень довіри до них населення. У такій ситуації доцільно було б звернути увагу на ті тенденції загального характеру, які безпосередньо та істотно позначаються на здійсненні ювенальної превенції та значною мірою визначають її зміст. По-перше, це зростання ролі суду в суспільному та державному житті. Нині ефективна діяльність із здійснення правосуддя та ювенальної превенції впливає на політичні, економічні, правові, соціальні та інші процеси. Така тенденція є об'єктивною і закономірною для держави, яка претендує на статус правової та демократичної. По-друге, це спроба втягнути суд у політичне протистояння, що негативно позначається на ефективності реалізації права на справедливий і професійний суд та системи заходів запобігання злочинності. Судді не займаються політикою, не беруть участь у ток-шоу, інших популістських заходах, а політики активно втручаються у судову сферу. По-третє, неналежне матеріально-технічне, інформаційне, кадрове забезпечення патронажної служби та допоміжного складу, недостатньо об'єктивне висвітлення діяльності у ЗМІ робить українську судову систему дуже вразливою.

За даними Міністерства юстиції, з 2019 року в Україні впроваджений пілотний проект «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні злочину». Як свідчить практика, саме успішне проходження програми відновного правосуддя для неповнолітніх є реальною підставою для звільнення їх від відповідальності. На кінець 2020 року ухвалено рішення суду щодо звільнення 84 неповнолітніх від кримінальної відповідальності. Програма дає змогу підліткам не розлучатися зі своїми батьками, рідними та близькими, не потрапляти під негативний вплив осіб, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі, продовжувати навчання у школах та інших навчальних закладах усіх рівнів, займатися спортом, працювати та прагнути стати свідомими і відповідальними громадянами України.

Сьогодні пошук нових підходів до ювенального правосуддя та призначення покарання неповнолітніх зумовлений кризою каральної системи. Ювенальна юстиція вимагає нових, ефективних і соціально прийнятних форм впливу на злочинність неповнолітніх. Саме тому доктрина відновного правосуддя є альтернативою карального правосуддя щодо неповнолітніх. На перший план виходить не покарання чи застосування заходів кримінально-правового характеру щодо неповнолітнього, а залучення до процесу соціальної реабілітації та корекційних заходів впливу.

Висновки. Підсумовуючи наведене, треба зазначити, що подальше здійснення судової реформи має відбуватись за максимальної участі у цьому процесі суддівського корпусу. Адже багато хто прагне реформувати судову систему, але мало хто з реформаторів знає її з середини. Сьогодні наявний запит політичної еліти та суспільства щодо більш ефективної роботи судової системи.

Реформу судової системи необхідно здійснювати на засадах збереження того, що ефективно працює: збереження національних традицій; запровадження інноваційного досвіду провідних країн світу із високим рівнем реалізації права на справедливий і професійний суд. А головне, не перетворювати систему правосуддя на полігон для проведення ризикованих, політично ангажованих судових експериментів.

Подолання негативних процесів, що відбуваються у різних сферах державної влади, стабілізація економічних і політичних відносин, формування поваги і довіри до всіх гілок влади сприятиме поетапній реалізації незалежності судової системи.

Список використаних джерел

1. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 07.07.2010 р. № 2453–VI (втратив чинність). *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 41–42, 43, 44–45. Ст. 529.
2. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.02.2016 р. № 1402-VIII. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>.
3. На межі колапсу: до ВРП надходять численні звернення судів щодо проблем фінансування. URL: <https://hcj.gov.ua/news/na-mezhi-kolapsu-do-vrp-nadhodyat-chyslenni-zvernennya-sudiv-shchodo-problem-finansuvannya>.
4. Миловацький О. Реформи сектору правосуддя мають бути системними та комплексними. URL: <https://hcj.gov.ua/news/oleksiy-malovackyy-reformy-sektoru-pravosuddya-mayut-buty-systemnymy-ta-ompleksnymy> (дата звернення: 10.09.2021).
5. Віденська декларація та Програма дій. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_504# (дата звернення: 10.09.2021).
6. Закалюк А., Томкіна О. Належне кадрове забезпечення судової влади-неодмінна умова незалежного та добросовісного здійснення правосуддя. *Влада в Україні: шляхи до ефективності* : Всеукр. форум учених-правознавців / відп. ред. О. Д. Святоцький. Київ : Ін Юре, 2010. 688 с.
7. Спільний висновок № 588/2010 щодо Закону України «Про судоустрій та статус суддів» Європейська Комісія «За демократію через право» (Венеціанська комісія). (Венеція, 15–16 жовтня 2010 р.). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a31#Text..
8. Гаркуша В. Принцип незалежності судової гілки влади як основа демократичного суспільства. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. № 1. С. 72–76. URL: https://visnik.dduvs.in.ua/wp-content/uploads/2021/06/21_1_ua_n/12.pdf.
9. До питання про стан відновного правосуддя в Україні на сучасному етапі. URL : <https://file:///C:/Users/User/Downloads/225588-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-517180-1-10-20210318.pdf>.

Надійшла до редакції 07.09.2021

References

1. Pro sudoustruy i status suddiv [On the judiciary and the status of judges] : Zakon Ukrainy vid 07.07.2010 r. № 2453–VI (out of force). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 2010, no 41–42, 43, 44–45, art. 529 [in Ukr.].
2. Pro sudoustruy i status suddiv [On the judiciary and the status of judges] : Zakon Ukrainy vid 02.02.2016 r. № 1402-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> [in Ukr.].
3. Na mezhi kolapsu: do VRP nakhodiat chyslenni zvernennia sudiv shchodo problem finansuvannya [On the verge of collapse: the GRP receives numerous appeals from courts regarding funding issues]. URL: <https://hcj.gov.ua/news/na-mezhi-kolapsu-do-vrp-nadhodyat-chyslenni-zvernennya-sudiv-shchodo-problem-finansuvannya> [in Ukr.].
4. Malovatskyi O. Reformy sektoru pravosuddia maiut buty systemnymy ta kompleksnymy [Reforms in the justice sector need to be systematic and comprehensive]. URL : <https://hcj.gov.ua/news/oleksiy-malovackyy-reformy-sektoru-pravosuddya-mayut-buty-systemnymy-ta-ompleksnymy> [in Ukr.].
5. Videnska deklaratsiya ta Prohrama diy [Vienna Declaration and Program of Action]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_504# [in Ukr.].
6. Zakalyuk A., Tomkina O. (2010) Nalezhne kadrove zabezpechennia sudovoi vlady-neodminna umova nezalezhnogo ta dobrochesnogo zdiisnennia pravosuddia [Adequate staffing of the judiciary is a prerequisite for the independent and fair administration of justice]. *Vlada v Ukraini: shliakhy do efektyvnosti* : Vseukr. forum uchenykh-pravoznavtsiv / vidp. red. O. D. Sviatotskyi. Kyiv : In Yure, 688 p. [in Ukr.].
7. Spilnyi vysnovok № 588/2010 shchodo Zakonu Ukrainy «Pro sudoustruy ta status suddiv» Yevropeiska Komisiia «Za demokratiiu cherez pravo» (Venetsianska komisiia) [Joint Opinion № 588/2010 on the Law of Ukraine “On the Judiciary and the Status of Judges” European Commission “For Democracy through Law” (Venice Commission)]. (Venetsiia, 15–16 zhovtnia 2010 r.). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a31#Text [in Ukr.].
8. Harkusha V. (2021) Pryntsyp nezalezhnosti sudovoyi hilky vlady yak osnova demokratychnoho suspilstva [The principle of independence of the judiciary as the basis of a democratic society]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*, no 1, pp. 72–76 URL : https://visnik.dduvs.in.ua/wp-content/uploads/2021/06/21_1_ua_n/12.pdf [in Ukr.].
9. Do pytannia pro stan vidnovnoho pravosuddia v Ukraini na suchasnomu etapi [On the issue of the state of restorative justice in Ukraine at the present stage]. URL : <https://file:///C:/Users/User/Downloads/225588-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-517180-1-10-20210318.pdf> [in Ukr.].

ABSTRACT

Nataliya Yuzikova, Svitlana Khomiachenko. Ensuring the independence of the judiciary through the prism of a balanced and consistent reform of the judiciary. The article is devoted to the state of judicial reform in Ukraine. Some regularities of the judicial system development, problematic issues of its reforming are analyzed. The directions of further transformation of the judiciary on the basis of financial independence, professional staffing and trust are outlined. The results of sociological research, which form the basis of further judicial reforms, are presented. The importance of building trust in the court as a basis for independence is identified. It is concluded that further implementation of judicial reform should take place with the maximum participation of the judiciary in this process. Particular attention is paid to the origins and need for restorative justice as an alternative to juvenile justice. The study found that restorative justice is an effective and socially acceptable form of preventive action against juvenile delinquency.

Judicial reform needs to be carried out on the basis of preserving what works effectively: preserving national traditions; introduction of innovative experience of the leading countries of the world with a high level of realization of the right to a fair and professional court. And most importantly, do not turn the justice system into a testing ground for risky, politically engaged judicial experiments.

Overcoming the negative processes taking place in various spheres of state power, stabilizing economic and political relations, building respect and trust in all branches of government will contribute to the gradual realization of the independence of the judiciary.

Keywords: *judicial reform, independence, respect and trust in the judiciary, professionalism, restorative justice, juvenile prevention.*

УДК 316:342.7

DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-65-72

Алла ДЕМИЧЕВА[©]

кандидат соціологічних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

**ПРАВОЗАХИСНЕ ПОЛЕ СУЧАСНОЇ
УКРАЇНИ: ВЗАЄМОДІЯ ДЕРЖАВНИХ
ТА НЕДЕРЖАВНИХ АКТОРІВ**

У статті проаналізовано сучасний стан дотримання прав людини в Україні та рейтинги/ренкінги нашої держави в різноманітних рейтингах, що стосуються прав людини; розглядаються формальні (державні) та неформальні (громадянське суспільство) структури, які діють у полі правозахисної діяльності, зокрема, діяльність Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, спеціалізованих уповноважених Президента, правозахисних організацій та акцентовано на їх взаємодії. Розглянуто позаорганізаційний рівень правозахисту, а саме індивідуальні практики українців із захисту прав людини та на підставі аналізу результатів загальноукраїнських соціологічних досліджень визначені методи та ефективність такого формату правозахисту.

Ключові слова: *Уповноважений Верховної Ради з прав людини, омбудсмен, спеціалізовані омбудсмени, неурядові правозахисні організації, правозахисна діяльність, індивідуальні практики правозахисту.*

Постановка проблеми. Права людини, стан їх дотримання, реакція держави та суспільства на їх порушення визначають рівень цивілізованості та демократичності держави, стають підставою для різноманітних оцінок. Для розуміння позиції певної держави у сфері дотримання прав людини, створюються рейтинги, ренкінги, індекси з прав та свобод людини, які і є інструментами оцінки. Зокрема, міжнародною організацією World Justice Project опубліковано рейтингову оцінку дотримання принципів верховенства права в країнах світу, яка проводиться із застосуванням комбінованого показника – Індексу верховенства права. Індекс містить вісім індикаторів, зокрема обмеження інститутів влади, відсутність корупції, базові права, порядок та безпека, нормативне правозастосування, цивільне та кримінальне правосуддя. Україна займала 72-у позицію серед 128 країн за індексом верховенства права, маючи загальну оцінку 0,51, тоді як

© А. Демичева, 2021

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2997-3020>

demicheva.alla@gmail.com

середній показник у світі 0,56 [1]. Американський Інститут Катона у 2021 р. випустив нове дослідження щодо свобод людини в різних країнах. Україна в Індексі свободи людини має оцінку 6,26, займаючи позицію між Танзанією та Мозамбік [2]. Індекс ґрунтується на дванадцятьох показниках: верховенство права; безпека та захищеність; свобода пересування; свобода віросповідання; розвиток громадянського суспільства; свобода слова та передачі інформації; ідентичність і відносини; розмір органів держуправління; правова система та права власності; доступ до стійкої валюти; свобода торгівлі на міжнародному рівні; регулювання кредитування, праці та бізнесу. Отже, міжнародні рейтинги фіксують досить низькі позиції України у сфері дотримання прав людини на національному рівні. В умовах такої ситуації правозахисна діяльність є важливим полем, в якому (взаємодіють/конкурують різноманітні актори з різним обсягом ресурсів, впливовості тощо. Вважаємо, що все вищенаведене актуалізують зазначену тему.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Питання діяльності омбудсмена та спеціалізованих уповноважених розглядалося О. Марцеляком, Г. Мурашиним, Я. Неділько, І. Хомишиним та ін. Українські правозахисні громадські організації досліджувалися у працях Н. Беляєвої, О. Ващука, І. Грицай, О. Даркова, Л. Ємця, Т. Матвєєвої, Д. Мазурука, М. Новікова та ін.

Метою статті є огляд формального та неформального рівнів правозахисного поля в Україні через їх взаємодію та оцінка діяльності різноманітних акторів, які реалізують практики правозахисту в ньому.

Виклад основного матеріалу. Під правами людини розуміють природні можливості індивіда, що забезпечують його життя, людську гідність і свободу діяльності у всіх сферах суспільного життя. Сучасне розуміння прав людини склалося після Другої світової війни та знайшло втілення у низці міжнародних документів, насамперед у «Загальній декларації прав людини», прийнятою Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. та Європейській конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, що набрала чинності 3 вересня 1953 р. В Україні є низка документів, які визначають та захищають права людини, серед яких Конституція України, «Національна стратегія у сфері прав людини» (2015 р.), «Про затвердження плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 р.» (2015р.) та ін. У березні 2021 р. Указом Президента України (№ 119) затверджена Національна стратегія у сфері прав людини, стратегічними напрямками якої є забезпечення права на життя; запобігання та протидія катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню; забезпечення права на свободу та особисту недоторканність; права на справедливий суд; свободи думки і слова, вираження поглядів і переконань, доступу до інформації; забезпечення права на приватність; забезпечення свободи мирних зібрань та об'єднань, права на участь в управлінні державними справами; запобігання та протидія дискримінації; забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків; насильству за ознакою статі, експлуатації, торгівлі людьми; домашньому насильству; забезпечення прав корінних народів і національних меншин; забезпечення права на працю та соціальний захист; права людини на охорону здоров'я; забезпечення екологічних прав; дотримання прав людини в процесі ведення господарської діяльності; права на освіту; забезпечення прав дитини; прав іноземців та осіб без громадянства [3]. У цьому документі декілька напрямів пов'язано з військовою агресією РФ в Україну, зокрема забезпечення прав ветеранів війни, внутрішньо переміщених осіб, прав осіб, які проживають на тимчасово окупованій території України та близько до лінії розмежування, полонених та зниклих безвісти. І одна з цілей має підвищення рівня обізнаності у сфері прав людини.

Однак реальна ситуація з реалізацією цих нормативних актів є незадовільною, а дотримання прав людини в Україні дуже проблемним, що констатується як місцями нашої держави у зазначених рейтингах, так і у щорічних доповідях Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, в альтернативних звітах правозахисних громадських організацій про порушення прав людини. Про незадовільний стан щодо реалізації прав людини та низьку якість роботи судових та правоохоронних органів свідчить той факт, що за даними Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), Україна декілька років поспіль входить в трійку лідерів за кількістю звернень. За даними звітів ЄСПЛ, у 2019 р. проти України прийнято 109 рішень. Найбільше рішень стосується порушень права на свободу і безпеку (54), нелюдського або принизливого поводження (40) та права на ефективний захист (38) [4]. ЄСПЛ є однією із основних міжнародних правозахисних інституцій загальноєвропейської системи захисту прав людини.

Українці мають досить амбівалентне сприйняття прав людини. З одного боку, велика кількість співвітчизників гадає, що права людини в Україні майже не порушуються, з іншого – велика кількість громадян вважає, що в Україні навіть немає можливості для захисту прав. Для ілюстрації наведемо результати трьох хвиль загальнонаціонального соціологічного дослідження «Права людини в Україні», які були проведені Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва в співпраці з Центром прав людини ZMINA у 2016, 2018, 2020 роках та зафіксували динаміку змін громадської думки відносно прав людини та їх реалізації в Україні. Протягом трьох хвиль найбільш важливими для українців є право на життя та право на соціальне забезпечення. Зменшується частина тих, хто вважає, що порушень прав не відбувається: 2016 р. – 38,8 %, 2018 р. – 40,1 %, 2020 р. – 35,9 %; третина українців стверджує, що порушення відбуваються постійно чи іноді [5]. Динаміка оцінки дотримання культурних прав (з п'яти можливих балів): 2016 р. – 2,93, 2018 р. – 3,0, 2020 р. – 3,2; громадянських прав: 2016 р. – 2,95, 2018 р. – 2,79, 2020 р. – 2,91; політичних прав: 2016 р. – 2,9, 2018 р. – 2,82, 2020 р. – 3,12; екологічних: 2016 р. – 2,4, 2018 р. – 2,41, 2020 р. – 2,46; соціальних та економічних: 2016 р. – 2,22, 2018 р. – 2,34, 2020 р. – 2,46 [Там же]. Тобто значна частина українців не усвідомлює фактів порушення прав людини в Україні, проте оцінка дотримання прав посередня. Зважаючи на якість та рівень життя українців, цілком зрозумілою є найнижча оцінка громадянами саме соціальних та економічних прав.

Розглянемо деяких з основних акторів, що представлені в українському полі правовохисної діяльності та діють як інституціалізовані (формальні), позаінституціалізовані (неформальні) структури та окремі особи. Серед інституціалізованих структур чільне місце посідає інститут омбудсмена, який, як вважається, вперше з'явився у Швеції на початку XIX ст. (1809 р.), а сьогодні наявний більш ніж у ста країнах світу. На сайті Уповноваженого з прав людини представлено історію виникнення та генезису цієї посади/інституції [6]. В Україні інститут омбудсмена був запроваджений у 1998 р., після того як 15 січня 1998 р. набрав чинності Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини». Відповідно до нього однією з головних функцій омбудсмена є контроль за діяльністю виконавчих та інших органів державної влади шляхом розгляду скарг громадян на дії тих чи інших органів або посадових осіб, що призвели до порушення прав та свобод людини і громадянина. Процедура звернення до омбудсмена є неформальною та гнучкою, а доступ до нього є безоплатним і відкритим для всіх громадян держави [7]. З 2018 р. цю посаду обіймає Л. І. Денисова. Офіс Уповноваженого ВР України з прав людини має зараз статус «А» як найвищий рівень відповідності Паризьким принципам, що свідчить про високу репутацію та визнання. Для забезпечення більш ефективної роботи та доступності в областях України створені регіональні представництва Уповноваженого з прав людини та громадські приймальні.

Ця інституція є рухливим утворенням, вона розвивається та видозмінюється, передусім через диференціацію колись єдиної структури, зокрема виокремлення спеціалізованих омбудсменів у тих напрямках (сферах), де загроза порушень прав людини є постійно актуалізованою. Тож в Україні зараз є уповноважені із захисту прав дитини, у червні 2021 р. введена посада радника –уповноваженого Президента України з питань безбар'єрності, Рада бізнес-омбудсмена (представляє та захищає інтереси бізнесу у державних органах, діє з грудня 2014 р.), омбудсмен із захисту державної мови, освітній омбудсмен.

Коротко розглянемо діяльність певних спеціалізованих омбудсменів. Наприклад, згідно із Законом України «Про освіту» метою освітнього омбудсмена є забезпечення належних умов для реалізації права особи на освіту в системі освіти та захист прав у сфері освіти. Призначається на посаду Кабінетом Міністрів України строком на п'ять років без права повторного призначення [8]. На сайті освітнього омбудсмена нещодавно опублікований перший звіт дотримання прав людей в освіті, в якому зазначається, що протягом 2020 р. службою освітнього омбудсмена було розглянуто 3165 звернень і запитів [9, с. 12]. Серед порушених питань нарахування та виплата зарплати під час карантину, примус до відпустки під час карантину, примус ходити на роботу під час карантину, атестація, підвищення кваліфікації, сертифікація, звільнення з роботи, організація дистанційного навчання, булінг, мобінг, конфлікти між учасниками освітнього процесу, збір коштів у закладах освіти, незабезпечення прийнятних умов навчання, протиправні дії керівників закладів освіти та органів управління та ін. Найбільше звернень у 2020 р. надійшло з м. Київ та Київської області, активними областями є Дніпропетровська, Житомирська, Запорізька, Одеська, Львівська, Харківська, Донецька [9, с. 13].

Стаття 49 Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2019 р.) визначає мету Уповноваженого із захисту державної мови як сприяння функціонуванню української мови як державної у сферах суспільного життя, захист української мови як державної, захист права громадян України на отримання державною мовою інформації та послуг у сферах суспільного життя, усунення перешкод та обмежень у користуванні державною мовою [10]. На сайті зазначається, що з початку 2021 р. року у відомство надійшло 1357 повідомлень про порушення мовного закону, серед них близько 100 скарг на порушення представниками органів державної влади та місцевого самоврядування. З 2011 р. діє Уповноважений Президента з прав дитини.

Кількість спеціалізованих омбудсменів може бути розширена, це залежить від багатьох чинників, наприклад, загострення ситуації в певній сфері, зміна законодавства, зовнішні економічні та політичні чинники тощо. З 2021 р. почались експертні обговорення питання створення інституту ветеранського омбудсмена. Обґрунтуванням введення цієї посади стала збільшення кількості звернення про порушення прав людини, про правову допомогу з боку учасників бойових дій. З різних соціальних питань до центрів з надання правової допомоги з початку 2015 р. до весни 2021 р. звернулося більше 38 тисяч осіб [11]. Декілька років триває дискусія щодо фінансового омбудсмена, посада якого виникла в 1981 р. у Великобританії, а в 2007 р. в Австралії вже була створена міжнародна мережа фінансових омбудсменів [12, с.75]. Щодо України, такого галузевого омбудсмена в нас немає, хоча спроби запровадити цей інститут були неодноразові. При цьому потреба є його допомоги потребують як громадяни, вкладники банків, так і підприємці. Останнім часом актуалізується питання і про створення інституту земельного омбудсмена. Отже, інститут омбудсмена та спеціалізованих омбудсменів представлений у правозахисному полі України достатньо потужно.

Неформальним актором є неурядові правозахисні організації. З одного боку, вони діють як соціальна організація (упорядкована, структурована, зареєстрована тощо), з іншого – є добровільними асоціаціями, діяльність яких спрямована на утвердження й захист прав і свобод людини, ефективний контроль за їхнім дотриманням державою, її органами і посадовими особами. Для цього вони працюють одночасно в таких напрямках, як захист прав людини в конкретних випадках (адвокація); поширення інформації про права людини, правопросвітницька робота; аналіз стану дотримання прав людини. Перелік таких організацій досить широкий, наприклад: Медійна ініціатива за права людини, Проект «Без Кордонів», Благодійний фонд «Восток SOS», Правозахисний центр «Поступ», Центр прав людини «ZMINA», Центр громадянських свобод, Освітній дім прав людини в Чернігові, Українська Гельсінська спілка з прав людини, Асоціація УМДПЛ, ГО «Вектор прав людини», ЦПІ «Альменда», ГО «МАРТ», ГО «Україна без тортур», Асоціація українських моніторів дотримання прав людини в діяльності правоохоронних органів, Експертний центр з прав людини, Центр громадянських свобод, Freedom House в Україні, Amnesty International Ukraine, правозахисний центр «Ла Страда - Україна» та ін. Адвокат Д. Мазурок в аналітичному звіті 2020 р. відзначає, що на цей час в українському правозахисному полі діяли 103 правозахисні організації та 14 коаліцій [13, с. 3]. Цей перелік не є вичерпним, безумовно, і містить найвідоміші організації. Донорами правозахисних громадських організацій зазвичай є Агентство США з міжнародного розвитку (USAID), Міжнародний фонд «Відродження», Національний фонд підтримки демократії, Рада Європи, посольства низки країн та ін., що породжує певну конкуренцію за фінансування та робить організації залежними від грантів донорів.

Правозахисники часто потребують особливого захисту, оскільки наражаються на великі ризики у зв'язку зі своєю діяльністю. Декларація ООН про право та обов'язок окремих осіб, груп і органів суспільства заохочувати та захищати загальновізані права людини та основні свободи (прийняття 9.12.1998 р.) визначила базові засади щодо такого захисту. Зокрема, ст. 1 визначає, що правозахисники діють, аби індивідуально і спільно з іншими просувати права людини й основоположні свободи та прагнути їх захисту і здійснення (на місцевому, національному, регіональному та міжнародному рівнях) [14]. У Керівних принципах щодо захисту правозахисників наголошується на їх вирішальній ролі та важливих функціях, наголошується на необхідності захисту правозахисників через особливий ризик їх діяльності (у зв'язку з особливим характером роботи; питаннями, якими вони опікуються; умовами, в яких вони здійснюють свою діяльність; внаслідок своєї приналежності до певної групи чи відносин із нею) [15]. Проти правозахисників можуть вчинятися як дії, що піддаються правовій кваліфікації,

так і дії неправового характеру, зокрема, створення негативного образу, паплюження та цькування та ін. За липень 2020 – червень 2021 р. Асоціація українських моніторів дотримання прав людини в діяльності правоохоронних органів (УМДПЛ) зафіксувала більше ста випадків тиску на представників громадянського суспільства, водночас розслідування нападів було малоєфективними та вкрай повільними, про що зазначається у звіті цієї організації [16, с. 6]. Становище правозахисників та громадських активістів в Україні у 2019 р. представлено в аналітичній записці УГСПЛ та ZMINA [17].

Щодо взаємодії інституційного рівня та організаційного (неформального), то у Звіті та рекомендації сесії Підкомітету з питань акредитації (SCA, Женева, 14–18 жовтня 2019 р.) зазначено, що Уповноважений повідомляв про співпрацю з організаціями громадянського суспільства, однак Підкомітет отримав інформацію про те, що масштаби цієї співпраці можуть бути ще вдосконалені. А регулярне та конструктивне співробітництво з усіма відповідними зацікавленими сторонами має важливе значення для ефективного виконання завдань. Тому є необхідність у розвитку, формалізації та підтримці робочих стосунків з правозахисниками, широким колом організацій громадянського суспільства [18]. Серед партнерів, представлених на сайті Уповноваженого на цей час, зазначені лише декілька організацій, зокрема Українська Гельсінська спілка з прав людини, Східна правозахисна група, Україна без тортур, ЛаСтрада, Право на захист, Асоціація УМДПЛ. Прикладом співпраці може бути модель українського Національного превентивного механізму (НПМ), який діє в Україні з 2012 р. з метою превенції тортур. Український НПМ працює у форматі «омбудсмен+», структурними елементами якого є Центральний офіс омбудсмена; регіональні представники омбудсмена; Експертна рада з питань реалізації НПМ; неурядові правозахисні організації, відібрані омбудсменом для здійснення окремих функцій НПМ; громадські монітори, які разом з працівниками Офісу беруть участь у візитах до місць несвободи (на 2020 р. мали мандати 175 осіб). Останні три складові і є цим «плюсом», який забезпечує участь громадськості у реалізації НПМ [19, с. 107]. При цьому як у звіті з оцінки операційної спроможності та потреб НПМ України (2020 р., Рада Європи), так і в аналітиці Харківського інституту соціальних досліджень (2018 р.) наголошується на звуженій ролі громадськості у роботі НПМ, невикористанні цього ресурсу повною мірою. Експерти зазначають, що публічно декларується, що НПМ в Україні працює за моделлю «Омбудсман плюс», однак, імовірно, використовується модель «Омбудсман», оскільки всі аспекти роботи механізму знаходяться під жорстким контролем офісу, а громадськості відводиться другорядна роль в організації моніторингової діяльності і написанні звітів [19, с. 108]. Іншим аспектом є взаємодія неурядових правозахисних організацій та органів держави, яка потребує окремого аналізу, однак очевидно, що в Україні правозахисні організації часто виконують правозахисну функцію замість правоохоронних органів чи державної влади.

Індивідуальні правозахисні практики пов'язані з діяльністю громадян у сфері захисту власних прав. Для їх характеристики наведемо результати трьох хвиль загальноукраїнського дослідження, про яке йшлося вище. Тож відповіді на запитання «Чи намагалися ви захистити свої права і який був результат?» свідчать про те, що більшість українців не намагаються захищати свої права: 2016 р. – 58,4 %, 2018 р. – 54,9 %, 2020 р. – 40, 0 %, однак частка тих, хто смиренно приймає факт порушення з року в рік, зменшується. Заслугує на увагу такий варіант відповіді на зазначене запитання, як «Намагався захищати свої права, але здебільшого спроби були марні»: 2016 р. – 27,1 %, 2018 р. – 29,8 %, 2020 р. – 40, 7 %, який, з одного боку, фіксує значне збільшення людей, які готові захищати свої права, а з іншого боку, демонструє складність індивідуальних спроб змінити ситуацію. Способами, якими українці намагалися захистити власні права (порівняння результатів хвиль 2016 р. та 2020 р.), були такі:

- звернення до суду: 2016 р. – 26,4 %, 2020 р. – 15,8 %;
- звернення до родичів, пошук потрібних знайомств: 2016 р. – 29,0 %, 2020 р. – 15,1 %;
- звернення до місцевих органів влади: 2016 р. – 17,3 %, 2020 р. – 13,8 %;
- звернення до поліції: 2016 р. – 19,7 %, 2020 р. – 11,5 %;
- звернення до прокуратури: 2016 р. – 11,3 %, 2020 р. – 6,9 %;
- звернення до засобів масової інформації: 2016 р. – 11,3 %, 2020 р. – 5,5 % [5].

При цьому думка громадян про найефективніші засоби є такою: звернення до засобів масової інформації, звернення до суду, звернення до Європейського суду з прав

людини. Тобто спостерігаємо відмінність у практиках, які здійснюються українцями щодо захисту власних прав, та їх думкою про найрезультативніші способи.

Висновки. Ситуація з порушенням прав людини в сучасній Україні залишається достатньо гострою, про що свідчать різноманітні джерела як на міжнародному, так і національному рівні, як офіційні, так і альтернативні. В таких умовах правозахисна діяльність набуває найважливішого значення. В сучасному правозахисному полі співіснують, а рідше взаємодіють, формальні (державні) та неформальні (громадянське суспільство) структури. Потужним є інститут омбудсмена – Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, спеціалізованих уповноважених Президента, чия діяльність спрямована на вирішення системних питань щодо прав людини. Неформальний рівень представлений неурядовими правозахисними громадськими організаціями, яких зараз налічується більше ста. Як і раніше, ці НГО мають різний обсяг ресурсів (бекграунд, досвід, потужність, впливовість), залежать від фінансування іноземними донорами та конкурують між собою. Одним із головних ресурсів підвищення ефективності правозахисного поля є співпраця омбудсмена з неурядовими організаціями, громадськістю. Прикладом співпраці може бути модель українського Національного превентивного механізму (НПМ), який діє в Україні з 2012 р. з метою превенції тортур. Позаорганізаційний рівень представлений індивідуальними практиками українців із захисту прав людини, обсяг яких збільшується, проте ефективність залишається низькою.

Список використаних джерел

1. WJP-Rule of Law Index-2020 URL: https://www.dropbox.com/s/xgnryagsut_668rk/WJP-Rule%20of%20Law%20Index-2020-EMBARGOED.pdf?dl=0.
2. Freedom Index By Country 2021. URL: <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/freedom-index-by-country>.
3. Про Національну стратегію у сфері прав людини : Указ Президента України № 119/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1192021-37537>.
4. Національна асоціація адвокатів України: Кількість скарг проти України до ЄСПЛ свідчить про неефективну роботу держорганів. URL: <https://unba.org.ua/news/5141-kil-kist-skarg-proti-ukraini-do-espl-svidchit-pro-neeftivnu-robotu-derzhorganiv-vitalij-vlasyuk.html>.
5. Що українці знають та думають про права людини: оцінка змін (2016 – 2020). Інфографіка (укр.). URL: https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/library/democratic_governance/what-ukrainians-know-and-think-about-human-rights--assessment-of.html.
6. Інститут омбудсмена. Уповноважений Верховної ради України з прав людини. URL : <https://ombudsman.gov.ua/ua/page/secretariat/history/institute/>.
7. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України із змінами. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 20. Ст. 99. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text>.
8. Про освіту : Закон України із змінами. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2017. № 38–39. Ст. 380. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.
9. Дотримання прав в освіті – 2020. Перша щорічна доповідь освітнього омбудсмена. Київ : Служба освітнього омбудсмена, 2021. 120 с.
10. Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України. *Відомості Верховної Ради*. 2019. № 21. Ст. 81.
11. При Міністерстві внутрішніх справ буде створено робочу групу щодо формування інституту ветеранського омбудсмена. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/pri-minveteraniv-bude-stvoreno-robotu-grupu-shchodo-formuvannya-institutu-veteranskogo-ombudsmana>.
12. Назарук Н. В. Розвиток інституту спеціалізованих омбудсманів в Україні. *Науковий журнал «Політикус»*. 2016. Вип. 3. С. 73–79.
13. Мазурок Д. Аналітичний огляд щодо діяльності громадянського суспільства на захист громадських активістів та правозахисників в Україні. Київ, 2020. URL : <https://cedem.org.ua/library/analitychnyj-oglyad-zahyst/>.
14. Декларація ООН про правозахисників. URL: <http://www.ohchr.org/Documents/Issues/Defenders/Declaration/declaration.pdf>.
15. Керівні принципи щодо захисту правозахисників. Опубліковано Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів і прав людини (БДПІЛ). 2015. URL : <https://www.osce.org/files/f/documents/d/d/150476.pdf>.
16. Рожкова Г., Помазаная К., Перникоза С., Пивоваров В. Річне дослідження безпеки представників/-ць громадянського суспільства в Україні (липень 2020 – червень 2021 року). Київ : Асоціація УМДПІЛ, 2021. 72 с.
17. Лаврінок М., Ліхачов В. Становище правозахисників та громадських активістів в Україні у 2019 році : аналітична доповідь / ред. Т. Печончик; Українська Гельсінська спілка з прав людини, ZMINA, Truth Hounds. Київ, 2020. 88 с.
18. Глобальна мережа інституцій з прав людини (GANHRI). Звіт та рекомендації сесії

Підкомітету з питань акредитації (SCA). Женева, 14–18 жовтня 2019. URL: file:///F:/%D0%94%D0%94%D0%A3%D0%92%D0%A1/%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8C%D0%B8%20222/%D0%92%D1%96%D1%81%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%D0%94%D0%94%D0%A3%D0%92%D0%A1,%20%D0%BE%D0%BC%D0%B1%D1%83%D0%B4%D1%81%D0%BC%D0%B5%D0%BD/SCA_Report_October_2019_Ukraine.pdf.

19. Демичева А. В. Модель українського Національного превентивного механізму «Омбудсмен +»: можливості громадянського суспільства. *Проблеми формування громадянського суспільства в Україні: виклики та колізії* : матеріали Всеукр. науково-практ. конф., м. Дніпро, 15 трав. 2020 р. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2020. С. 106–108.

Надійшла до редакції 04.09.2021

References

1. WJP-Rule of Law Index-2020 URL: https://www.dropbox.com/s/xgnryagsut_668rk/WJP-Rule%20of%20Law%20Index-2020-EMBARGOED.pdf?dl=0.
2. Freedom Index By Country 2021. URL: https://worldpopulation_review.com/country-rankings/freedom-index-by-country.
3. Pro Natsionalnu stratehiyu u sferi prav lyudyny [On the National Strategy in the field of human rights] : Ukaz Prezydenta Ukrainy № 119/2021. URL : <https://www.president.gov.ua/documents/1192021-37537> [in Ukr.].
4. Natsionalna asotsiatsiya advokativ Ukrainy: Kilkist skarh proty Ukrainy do YeSPL svidchyt pro neefektyvnu robotu derzhorganiv [National Bar Association of Ukraine: The number of complaints against Ukraine to the ECtHR indicates inefficient work of government agencies]. URL: <https://unba.org.ua/news/5141-kil-kist-skarg-proti-ukraini-do-espl-svidchyt-pro-neefektivnu-robotu-derzhorganiv-vitalij-vlasyuk.html> [in Ukr.].
5. Shcho ukraintsi znayut ta dumayut pro prava lyudyny: otsinka zmin (2016-2020) [What Ukrainians know and think about human rights: an assessment of change (2016-2020)]. Infohrafika (ukr.). URL: https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/library/democratic_governance/what-ukrainians-know-and-think-about-human-rights--assessment-of.html [in Ukr.].
6. Instytut ombudsmena. Uповnovazheni Verkhovnoi rady Ukrainy z prav lyudyny [institute of ombudsman. Commissioner of the Verkhovna Rada of Ukraine for Human Rights]. URL: <https://ombudsman.gov.ua/ua/page/secretariat/history/institute/> [in Ukr.].
7. Pro Uповnovazhenoho Verkhovnoyi Rady Ukrayiny z prav lyudyny : Zakon Ukrayiny iz zminamy [On the Commissioner of the Verkhovna Rada of Ukraine for Human Rights]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 1998, no 20, art. 99 [in Ukr.].
8. Pro osvitu [On education] : Zakon Ukrayiny iz zminamy. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*, 2017, no 38–39, art. 380 [in Ukr.].
9. Dotrymanna prav v osviti – 2020. Persha shchorichna dopovid osvitnoho ombudsmena [Observance of rights in education – 2020. The first annual report of the educational ombudsman]. Kyiv : Sluzhba osvitnoho ombudsmena, 2021. 120 p. [in Ukr.].
10. Pro zabezpechennia funktsionuvannia ukrainskoi movy yak derzhavnoi [On ensuring the functioning of the Ukrainian language as the state language] : Zakon Ukrayiny. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrayiny*, 2019, no 21, art. 81 [in Ukr.].
11. Pry Minveteraniv bude stvoreno robochu hrupu shchodo formuvannia instytutu veteranskoho ombudsmena [A working group will be set up under the Ministry of Veterans to form the institute of a veteran ombudsman]. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/pri-minveteraniv-bude-stvoreno-robochu-grupu-shchodo-formuvannya-institutu-veteranskogo-ombudsmena> [in Ukr.].
12. Nazaruk N. V. (2016) Rozvytok instytutu spetsializovanykh ombudsmaniv v Ukraini [Development of the institute of specialized ombudsmen in Ukraine]. *Naukovyi zhurnal «Politykus»*, issue 3, pp. 73–79 [in Ukr.].
13. Mazurok D. (2020) Analitichnyi ohliad shchodo diialnosti hromadianskoho suspilstva na zakhyst hromadskykh aktyvistiv ta pravozakhysnykiv v Ukraini [Analytical review of civil society activities to protect civil society activists and human rights defenders in Ukraine]. Kyiv. URL: <https://cedem.org.ua/library/analitichnyj-oglyad-zahyst/> [in Ukr.].
14. Deklaratsiya OON pro pravozakhysnykiv [UN Declaration on Human Rights Defenders]. URL: <http://www.ohchr.org/Documents/Issues/Defenders/Declaration/declaration.pdf> [in Ukr.].
15. Kerivni pryntsyipy shchodo zakhystu pravozakhysnykiv [Guidelines for the protection of human rights defenders]. Opublikovano Biuro OBSLe z demokratychnykh instytutiv i prav lyudyny (BDIPL) 2015. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/d/d/150476.pdf> [in Ukr.].
16. Rozhkova H., Pomazanaia K., Pernykoza S., Pyvovarov V. (2021) Rичne doslidzhennia bezpeky predstavnykiv/ts hromadianskoho suspilstva v Ukraini (lypen 2020 – cherven 2021 roku) [Annual Security Survey of Civil Society Representatives in Ukraine (July 2020 – June 2021)]. Kyiv : Asotsiatsiya UMDPL, 72 p.
17. Lavrinok M., Likhachov V. (2020) Stanovyshche pravozakhysnykiv ta hromadskykh aktyvistiv v Ukraini u 2019 rotsi [The situation of human rights defenders and public activists in Ukraine in 2019] : analitichna dopovid / red. T. Pechonchyk; Ukrainska Helsinska spilka z prav lyudyny, ZMINA, Truth Hounds. Kyiv, 88 p. [in Ukr.].

18. Hlobalna mrezhha instytuttsii z prav liudyny (GANHRI) [Global Network of Human Rights Institutions (GANHRI)]. Zvit ta rekomendatsii sesii Pidkomitetu z pytan akredytatsii (SCA). Zheneva, 14–18 zhovtnia 2019. URL: file:///F:/%D0%94%D0%94%D0%A3%D0%92%D0%A1/%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8C%D0%B8%20222/%D0%92%D1%96%D1%81%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%D0%94%D0%94%D0%A3%D0%92%D0%A1,%20%D0%BE%D0%BC%D0%B1%D1%83%D0%B4%D1%_Report_October_2019_Ukraine.pdf [in Ukr.].

19. Demycheva A. V. (2020) Model ukrainskoho Natsionalnoho preventyvnoho mekhanizmu «Ombudsmen +»: mozhlyvosti hromadianskoho suspilstva [Model of the Ukrainian National Preventive Mechanism «Ombudsman +»: opportunities of civil society]. *Problemy formuvannia hromadianskoho suspilstva v Ukraini: vyklyky ta kolizii : materialy Vseukr. naukovo-prakt. konf., m. Dnipro, 15 trav. 2020 r.*. Dnipro : Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav, pp. 106–108 [in Ukr.].

ABSTRACT

Alla Demycheva. The human rights field of modern Ukraine: interaction between state and non-state actors. The situation with human rights violations in modern Ukraine remains quite acute, as evidenced by various sources at both the international and national levels, official and alternative. In such circumstances, human rights activities are of paramount importance. In the modern human rights field, formal (state) and informal (civil society) structures coexist, and rarely interact. A powerful tool in resolving systemic issues related to human rights is the institution of the ombudsman, represented by the Verkhovna Rada Commissioner for Human Rights and the President's specialized commissioners.

The informal level is represented by non-governmental human rights NGOs, of which there are currently more than a hundred in Ukraine. They act as organized, structured, registered, etc. associations that work to promote and protect human rights and freedoms, to establish and maintain effective control over the observance of those freedoms and rights by the state, its bodies and officials. To achieve that, human rights organizations work simultaneously in such areas as the protection of human rights in specific cases (advocacy); dissemination of information on human rights, legal education work; analysis of the state of observance of human rights. As it was before, NGOs have different amounts of resources (background, experience, power, influence), depend on funding from foreign donors and compete with each other. One of the main resources for improving the effectiveness of the human rights field is the cooperation of the ombudsman with non-governmental organizations and the public. An example of cooperation is the model of Ukrainian National Preventive Mechanism (NPM), which has been operating in Ukraine since 2012 to prevent torture, although the format of this interaction has been criticized by experts in the context of the limited role of the public. The non-organizational level is represented by the individual practices of Ukrainians in the protection of human rights, the volume of which is increasing, but the efficiency remains low.

Keywords: *Verkhovna Rada Commissioner for Human Rights, ombudsman, specialized ombudsmen, non-governmental human rights organizations, human rights activities, individual human rights practices.*

УДК 343.1

DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-72-79

Дарія ЛАЗАРЕВА[©]

кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

ПРЕДМЕТ, ЗМІСТ ТА СТРУКТУРА ПРАВА НА СВОБОДУ ТА ОСОБИСТУ НЕДОТОРКАННІСТЬ В МІЖДИСЦИПЛІНАРНОМУ АСПЕКТІ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ

Важливість дослідження механізму забезпечення права на свободу та особисту недоторканність у всіх видах правових відносин, пов'язаних із імовірним обмеженням цього права, залишається незмінно актуальною. Це пов'язано передусім із інтенсифікацією захисту прав людини на міжнародному рівні. Саме тому право на свободу та особисту недоторканність особи як основоположне вивчається у всіх площинах багатьма науковцями.

Мета цього дослідження полягає в аналізі окремих складових права на свободу та особисту недоторканність і формуванні концептуального розуміння їх властивостей і ролі у механізмі обраного об'єкта дослідження.

© Д. Лазарева, 2021

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5987-6643>

lazareva_d@ukr.net

У науковій статті звернено увагу на предмет права на свободу та особисту недоторканність та його місце у науці юридичного права. Також досліджено зміст цього права в аспекті його складових. Особливу увагу звернено на структуру права на свободу та особисту недоторканність, а саме: розподіл на два самостійні структурні елементи: право на свободу і право на особисту недоторканність. Досліджено практику Європейського суду з прав людини крізь призму гарантій забезпечення права на свободу та особисту недоторканність, вміщених у ст. 5 Конвенції. За результатами дослідження європейської судової практики звернено увагу на особливості окремих складових права на свободу та особисту недоторканність.

Тож у науковій статті сформовано певну позицію у питанні щодо підходу до вивчення і дослідження права на свободу та особисту недоторканність, його структурних елементів важливо дотримуватися системного підходу, тобто розглядати це право як сукупність взаємопов'язаних елементів за принципами цілісності, структурованості, множинності, а також рівноправності понять «свобода» і «особиста недоторканність», які в тісній взаємодії утворюють єдиний комплекс.

Ключові слова: *право на свободу та особисту недоторканність, предмет права, зміст права, структура права, право на свободу, право на особисту недоторканність.*

Постановка проблеми. Свобода й особиста недоторканність – особисті права людини, які у теорії правової та філософської думки визначаються як природні права, що належать від народження і відповідно до загальноприйнятої класифікації віднесені до першого покоління (громадянських і політичних) прав людини. Право на свободу та особисту недоторканність є основоположним правом кожної людини і громадянина, невід'ємним і особистим, при цьому належить до переліку природних прав і сприймається громадянським суспільством крізь призму теорії природного права, яка існує уже декілька століть, і набула свого розвитку в межах сучасного права. При цьому треба звернути увагу на велику кількість нормативно-правових актів національного та міжнародного значення, у нормах яких досліджуване право набуло свого відображення. Право на свободу та особисту недоторканність за своєю правовою природою треба відносити до суб'єктивних прав людини. Це зумовлено його певними характеристиками, які відносять його до великої категорії суб'єктивних прав людини. Однак в сучасній науці існують певні розбіжності у розумінні структури права на свободу та особисту недоторканність, його змісту і предмета. Крім того, проблемні аспекти в інтерпретуванні права на свободу та особисту недоторканність вбачає також і європейська судова практика.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Дослідженню структурних елементів права на свободу та особисту недоторканність приділяли значної уваги такі українські науковці, як: В. Галаган, В. Зеленецький, В. Зуєв, О. Капліна, В. Корнуков, О. Кучинська, Л. Лобойко, Г. Мамка, В. Маринів, О. Михайленко, В. Назаров, Л. Наливайко, В. Нор, В. Олійник, І. Петрухін, М. Погорецький, М. Рабінович, В. Савицький, О. Сачко, О. Скакун, Т. Слінько, К. Степаненко, М. Строгович, О. Тарасенко, О. Татаров, В. Тертишник, І. Тітко, В. Уваров, Л. Удалова.

Мета: проаналізувати структурні елементи права на свободу та особисту недоторканність, дослідити предмет і зміст крізь призму наукових дискусій і суперечностей в аналізі складових досліджуваного права.

Виклад основного матеріалу. Право на свободу та особисту недоторканність можна розкласти на два елементи: право на свободу і право на особисту недоторканність. Якщо право на свободу та особисту недоторканність законодавець як на міжнародному, так і на національному рівні сприймає як єдине і неподільне, то елемент свободи виокремлено в низці окремих прав, які вміщено у Конституції України. Серед прав на свободу варто виокремити такі: право на свободу пересування (ст. 33 Конституції України); право на свободу думки і слова (ст. 34); право на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35); право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36) тощо. У поданих правових нормах Конституції України окреслено права на певні свободи, однак треба зауважити, що поняття свобода закладено у кожному праві людини і громадянина. Наприклад, у ст. 42 Конституції зазначено, що «кожен має право на підприємницьку діяльність...», однак це формулювання можна інтерпретувати як свободу підприємницької діяльності [5].

Звертаючись до структури, необхідно звернути увагу на те, що право на свободу та особисту недоторканність має двокомпонентну структуру, а тому раціональним буде розглянути два окремі поняття – «свобода» та «особиста недоторканність», здійснивши ґрунтовний аналіз їх як взаємопов'язаних елементів, так і тих, що значно різняться між собою.

Розуміння будь-якої категорії починається з розкриття її поняття та звернення до етимології дефініції. Так встановлюється причинно-наслідковий зв'язок з іншими

поняттями, які в сукупності утворюють єдину систему. У тлумачному словнику «недоторканність» тлумачиться як гарантія від усяких посягань з боку кого-небудь [9].

Відповідно до цієї теорії кожна людина має від народження однаковий набір прав і свобод, і держава або її механізми примусу не можуть жодним чином обмежувати їх або позбавляти індивідуума цих прав. З боку держави кожна особа має низку гарантій, які тісно пов'язані із невід'ємними природними правами, а отже, правом на свободу та особисту недоторканність. У цьому аспекті і розкривається філософський зміст досліджуваного права. Очевидно, що першоджерела, які проголошували ідею свободи та особистої недоторканності, мали переважно філософську спрямованість з огляду на те, що юридична наука перебувала у фазі становлення та пізніше запозичила ідеї стосовно походження природних прав і винесла центральним інститутом інститут прав і свобод людини і громадянина. Саме тому сучасні дослідження досягають повноти та якості здобутків, звертаючись до ретроспективи конкретного права, його базових характеристик як основоположного та розглядаючи його всебічно. У цьому випадку нами взято за основу аналіз права на свободу та особисту недоторканність, зокрема, окремої складової недоторканності як філософської та правової категорії. Аналогічно треба дослідити і поняття «свободи», зважаючи на те, що досліджуване право можна розкласти на два самостійні поняття.

У праві на свободу та особисту недоторканність важливим елементом є свобода, що, власне, визначає його як основоположне право. Свобода охоплює низку інших значущих прав і у співвідношенні із поняттям особистої недоторканності є ширшою за змістом і обсягом, тому що свободу можна представити як свободу від посягань з боку кого-небудь, як вказує загальне тлумачення недоторканності.

Термін «свобода» набув свого поширення із давніх часів і починає фігурувати у світовій філософській та правовій думці завдяки діяльності видатних давньоримських юристів, які одними з перших виокремили це поняття в понятійному апараті правової сфери та надали йому значення базового терміна. Саме давньоримські юристи одними з перших розглядали свободу як єдине ціле і невід'ємне від поняття «особистість», а тому свобода для правників того часу була природним явищем. У Давньому Римі свобода репрезентувалася як реальна приналежність кожного громадянина, проте продовжувало існувати рабство і гноблення. Воно стосувалося не тільки рабів, які не мали певного правового зв'язку із Давнім Римом, але й поширювалося на окремі пригноблені класи. Тобто поняття «свобода», поширене в юридичній спільноті Давнього Риму, у первинному розумінні було доволі суперечним і, ймовірно, репрезентувалося як ознака особи, яка належить їй від народження, а не конкретне право. Із розвитком свободи як філософської категорії спектр цього терміна розширюється і охоплює певний перелік можливостей діяти в особистій, соціальній та загальнодержавній сферах [12, с. 163–175].

О. Пунда в дисертаційному дослідженні розглядає право на особисту свободу як особисте немайнове право людини (фізичної особи) на самостійний вибір моделі власної поведінки та визначення змісту вчинків, а також право на свободу від обмежень власної волі з метою забезпечення вільного та всебічного розвитку особистості. Ця дефініція визначає закріплення права на свободу та особисту недоторканність в межах чинного законодавства своєю гарантією дотримання державою [10, с. 232].

Право на свободу та особисту недоторканність відповідно до норм кримінального процесуального закону утворює теоретичну модель, структурні елементи якої прослідковуються у численних нормах, які становлять інститути кримінального процесу. Власне, кожен інститут виконує певну роль у досудовому розслідуванні, формуючи сукупність фактичних даних, на які в подальшому спираються сторони кримінального провадження в процесі доказування, а також суд у прийнятті остаточного рішення за матеріалами кримінального провадження. Тож у формулі права на свободу та особисту недоторканність є структурні елементи, які можна вважати складовими недоторканності:

– фізична недоторканність. До цього сектора треба віднести захист від насильства, тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, свобода від тілесних посягань іншого характеру, катувань, побойів тощо. Цей елемент варто вважати найбільш вагомим, тому що саме поняття недоторканності переважно у філософсько-правовому розумінні пов'язане з фізичним її аспектом. Тому фізична цілісність є базовою цінністю, закладеною у нормах КПК України;

– психічна недоторканність. Цей вид недоторканності пов'язаний із захистом від різних форм психічного примусу з боку уповноважених службових осіб, які будь-яким

способом намагаються вплинути на перебіг проведення процесуальних дій та зміст сказаного або продемонстрованого особою, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення або є свідком такого або прийняття рішень. Зокрема, закон гарантує захист від примусового визнання вини під впливом тиску на особу, застосування шантажу або обману тощо;

– моральна недоторканність пов'язана із забезпеченням честі і гідності особи, яка є учасником кримінального провадження, створення умов слідчим, прокурором, слідчим суддею або судом, які за жодних обставин не можна розглядати як такі, що принижують людську гідність, та мінімізацію усвідомлення людиною своєї суспільної значущості навіть за умови вчинення кримінального правопорушення. Відповідно до концепції моральної недоторканності людина за будь-яких обставин залишається особистістю, права і свободи якої повинні дотримуватися;

– індивідуальна недоторканність – спеціальний елемент моделі недоторканності, представлена у нормах КПК України. Вона являє собою сукупність усіх можливостей і гарантій особи, пов'язаних із правом на свободу та особисту недоторканність, формуючи принципи недоторканності окремого індивіда в межах досудового розслідування тощо.

У сучасній науці існує деяка суперечність у підходах до дослідження і розуміння окремих елементів права на свободу та особисту недоторканність. Деякі науковці вважають, що право на свободу і право на особисту недоторканність не можна представляти як суміжні поняття, які є спільними і типовими. Такої думки дотримується П. Рабінович і М. Хавронюк, вважаючи, що право на свободу і право на особисту недоторканність – різні особисті права людини. Незважаючи на тісний зв'язок між цими структурними елементами, вони все одно мають розглядатися самостійно [11, с. 122].

Проте інші вітчизняні науковці дотримуються думки, що свободу та особисту недоторканність варто репрезентувати як єдині неподільні поняття і вони мають бути представлені у комплексі, зокрема у кримінальному процесуальному законодавстві [13, с. 180]. В. Мірковець у дисертаційному дослідженні розглядає право на особисту недоторканність як свободу людини від незаконних і необґрунтованих затримань, арештів чи позбавлення волі іншим шляхом, а також будь-яких інших дій, спрямованих на обмеження можливості людини вільно розпоряджатися собою [8, с. 50–63].

На нашу думку, у питанні щодо підходу до вивчення і дослідження права на свободу та особисту недоторканність, його структурних елементів важливо дотримуватися системного підходу, тобто розглядати це право як сукупність взаємопов'язаних елементів за принципами цілісності, структурованості, множинності, а також рівноправності понять «свобода» і «особиста недоторканність», які в тісній взаємодії утворюють єдиний комплекс. Свобода та особиста недоторканність становлять основоположне право, дотримання якого є пріоритетним у нормах міжнародного і національного законодавства, однак треба зважати на можливості дослідження їх в різних аспектах, тому що окремо поняття, що утворюють склад права на свободу та особисту недоторканність, є валідними і мають значення у понятійній системі права.

Як зазначено вище, дослідження права на свободу та особисту недоторканність ґрунтується на вивченні усіх його складових, зокрема предмета. На нашу думку, більш раціональним буде поділити право на свободу та особисту недоторканність на дві великі категорії і розглянути їхні предмети окремо, з'ясувавши точки перетину та їх зв'язки у взаємодії. Це зумовлено тим, що право на свободу і право на особисту недоторканність є також і окремими правами.

Фактично предметом права на особисту недоторканність є свобода від свавільних арештів, неправомірного затримання та обмеження або позбавлення волі. На нашу думку, ці категорії треба вважати предметом права на особисту недоторканність у вузькому розумінні, однак свобода особистості від неправомірних посягань на майно, честь, гідність, від несанкціонованих втручань в особисте і сімейне життя є предметом досліджуваного права у широкому значенні. А тому предмет права на особисту недоторканність також можна розглядати у двох форматах: у загальному вигляді і значно вужчому розумінні.

Зміст і предмет права на свободу та особисту недоторканність є невід'ємними його властивостями, тому треба зауважити, що тлумачення поняття права на свободу та особисту недоторканність, а також його структурних елементів знайшло відображення у матеріалах судової практики. Зокрема, міжнародної і національної, зважаючи на те, що

розглядуване право основоположне та закріплено у Загальній декларації прав людини, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод тощо. Значної уваги на розгляд і тлумачення права на свободу та особисту недоторканність надано практикою Страсбурзького судочинства. Треба зауважити, що Європейська комісія з прав людини в одному із рішень наголосила на тому, що «вислів «свобода та особиста недоторканність» треба читати як одне ціле і так, щоб словосполучення «особиста недоторканність» розглядалося в контексті «свободи» [3, с. 170]. Ця думка є слушною в аспекті етимології поняття «особиста недоторканності» та сутності предмета цього права, що полягає у свободі від неправомірного посягання на певні речі матеріального світу, які належать людині, цінності і блага, а також свавільного обмеження або позбавлення волі. Ключовою фразою у цьому разі є «свобода від...». Зважаючи на це, з боку будь-якого переконання, наукового або судової практики, особиста недоторканність і предмет права на особисту недоторканність пов'язані з поняттям «свобода».

На нашу думку, міжнародно визнаним переліком гарантій забезпечення права на свободу та особисту недоторканність треба вважати ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Тож, розглядаючи ст. 5 Конвенції треба виокремити такі процесуальні гарантії забезпечення права особи на свободу та особисту недоторканність уповноваженими службовими особами:

– законне ув'язнення особи після засудження її компетентним судом. Особа тримається під вартою довше від встановленого законом строку законного затримання або затримання уповноваженою службовою особою (тимчасового запобіжного заходу) виключно на підставі рішення судового органу, до компетенції якого входить вирішення цих питань [4];

– затримана/заарештована особа повинна бути негайно проінформована про підстави затримання і обвинувачення, висунуте проти такої особи. Цю гарантію у своїх дослідженнях розглядає Д. Гом'єн, звертаючи увагу на виокремлення найбільш значущих процесуальних гарантій ст. 5 Конвенції. Він репрезентує аналізовану гарантію як право бути проінформованим про обвинувачення. Крім того, аналогічна норма міститься і в законодавстві України, яке стосується кримінального судочинства. Відповідно до ст. 29 Конституції України «кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання...». Конституція також зобов'язує уповноважену службову особу, яка здійснила затримання особи за однією із підстав, передбачених ч. 1 ст. 208 КПК України, роз'яснити такій особі її основні права, якими вона має право користуватися безперешкодно тощо. Продовжуючи зв'язку із нормою Основного закону КПК України у ч. 4 ст. 208 зобов'язує «...уповноважену службову особу, яка здійснила затримання особи, повідомити затриманому зрозумілою для нього мовою підстави затримання та у вчиненні якого кримінального правопорушення він підозрюється» [6]. Затримана особа відповідно до положень КПК також повинна вільно реалізовувати права, надані їй як тимчасово позбавленій волі. Питання стосовно необхідності інформування особи про підстави її затримання висвітлюється у практиці Європейського суду з прав людини, зокрема справах «Ван дер Лер проти Нідерландів», «Мюррей проти Сполученого Королівства» тощо [1]. У цих та багатьох інших справах Суд визначає, що особу має бути повідомлено про підстави затримання та обвинувачення, висунуте проти неї. Якщо такого повідомлення не здійснено, то воно може бути зроблено на допиті, однак якщо при цьому дотримано вимог негайності та у особи таким чином з'явилася можливість оскарження затримання в судовому порядку. У справі «Ван дер Лер проти Нідерландів» Європейським судом з прав людини зазначено, що кожен затриманий або заарештований має право подати скаргу з метою визнання затримання незаконним. Це право особи не може бути реалізоване, доки їй не буде негайно повідомлено і достатньою мірою про фактичні та юридичні підстави позбавлення волі [7];

– затримана або заарештована особа у найбільш короткий строк повинна постати перед суддею або іншою посадовою особою, яка відповідно до закону здійснює судову владу, для вирішення питання про застосування запобіжного заходу. Крім того, розгляд справи затриманого або заарештованого повинен здійснюватися в межах розумних строків або звільнення під час провадження. Із поданого формулювання гарантії забезпечення права на свободу та особисту недоторканність виходить, що обмеження або позбавлення волі навіть відповідно до закону має вимоги стосовно тримання під вартою, вирішення питання про застосування запобіжного заходу, забезпечення

реалізації затриманою або заарештованою особою своїх прав тощо. Саме тому дотримання цієї гарантії є визначальною у наявності законності в діях суду, правоохоронних органів, їх посадових осіб тощо. Європейська судова практика також звертає увагу на формулювання «негайно постати перед суддею чи іншою посадовою особою...». Поняття «негайно» не може тлумачитися абстрактно, якщо йдеться про забезпечення прав людини, якої позбавлено волі, тому в межах кожної окремої справи або кримінального провадження воно забезпечується залежно від певних особливостей: складності, кількості учасників, тяжкості кримінального правопорушення тощо. Однак дії уповноважених службових осіб, судових органів повинні спрямовуватися на найшвидше вирішення питання про застосування запобіжного заходу або звільнення затриманої особи. Поняття негайності можна пов'язати з терміном «розумні строки», який відображається у міжнародному законодавстві, судовій практиці Європейського суду з прав людини, а також у кримінальному процесі України. Так само, як у рішенні Європейського суду, визначено певні обставини, які впливають на підхід розумні строки, у ст. 28 КПК України закріплено критерії визначення розумних строків. До них законодавцем віднесено складність кримінального провадження; поведінку учасників кримінального провадження; спосіб здійснення слідчим, прокурором і судом своїх повноважень тощо. В межах цього дослідження треба звернути увагу на певну проблематику у змісті ст. 5 Конвенції, зокрема це стосується формулювань: «законне ув'язнення особи після засудження її компетентним судом» і «...перед суддею чи іншою посадовою особою, якій закон надає право здійснювати судову владу». Само собою виникає питання, що вказує на певну колізійність всередині цієї норми, яке полягає у тому, чи може бути компетентний суд, що згадується в ч. 1 ст. 5 Конвенції іншою посадовою особою, яка від імені держави здійснює судову владу. На нашу думку, у цій нормі частково зміст дещо тривіального характеру, тому що міжнародне законодавство у переважній більшості нормативно-правових актів репрезентує як правосуддя органи судової влади. Якщо ж схилитися до розуміння поняття «інша посадова особа, якій закон надає право здійснювати судову владу», ідентичного до поняття «суд», то у цьому разі маємо справу з юридичною тавтологією. Міжнародна судова практика сформувала власну позицію щодо цієї певною мірою колізійної термінології. К. Волков у дисертаційному дослідженні звертається до рішень Європейського суду з прав людини «Шіссер проти Швейцарії», «Брінкат проти Італії», «Асенов та інші проти Болгарії», «Салов проти України» тощо, які зазначають, що судовий контроль є «важливим елементом гарантії, що міститься у ч. 3 ст. 5 Конвенції, що покликана звести до мінімуму небезпеку свавілля». З огляду на аналіз даних треба відмітити, що судова практика схиляється до уособлення виключно суду як судового контролю;

– особа, яку позбавлено волі внаслідок затримання або тримання під вартою, має право ініціювати провадження, метою якого є встановлення законності такого затримання. Необхідно зауважити, що ця гарантія забезпечення права на свободу та особисту недоторканність є прямою, тобто особа у будь-який момент, у будь-якому місці має право звернутися до суду із вимогою встановити підстави, законність позбавлення волі або визнати таке затримання незаконним і звільнити особу [2]. Завдяки цій гарантії, визначеній у міжнародному законодавстві, право на свободу та особисту недоторканність є реально діючим і може бути реалізовано в межах досудового розслідування для захисту прав і свобод учасника кримінального провадження, зокрема затриманої особи.

Висновки. Право на свободу та особисту недоторканність є основоположним правом кожної людини і громадянина, належить до переліку природних прав і сприймається громадянським суспільством крізь призму теорії природного права. Його треба відносити до суб'єктивних прав людини, що зумовлено його певними характеристиками. В межах цього дослідження аргументовано думку щодо того, що право на свободу та особисту недоторканність за структурою можна розкласти на два елементи: право на свободу і право на особисту недоторканність. Якщо право на свободу та особисту недоторканність законодавець як на міжнародному, так і на національному рівні сприймає як єдине і неподільне, то елемент свободи виокремлено в низці окремих прав, які вміщено у Конституції України.

У статті сформовано певну позицію щодо підходу до вивчення і дослідження права на свободу та особисту недоторканність, його структурних елементів, де важливо дотримуватися системного підходу, тобто розглядати це право як сукупність

взаємопов'язаних елементів за принципами цілісності, структурованості, множинності, а також рівноправності понять «свобода» і «особиста недоторканність», які в тісній взаємодії утворюють єдиний комплекс. Фактично предметом права на особисту недоторканність є свобода від свавільних арештів, неправомірного затримання та обмеження або позбавлення волі. Ці категорії треба вважати предметом права на особисту недоторканність у вузькому розумінні, однак свобода особистості від неправомірних посягань на майно, честь, гідність, від несанкціонованих втручань в особисте і сімейне життя є предметом досліджуваного права у широкому значенні.

Міжнародно визнаним переліком гарантій забезпечення права на свободу та особисту недоторканність треба вважати ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Ця норма містить визначений перелік гарантій, дотримання яких є елементом механізму забезпечення права на свободу та особисту недоторканність особи.

Список використаних джерел

1. Ван дер Лер проти Нідерландів: Рішення Європейського суду з прав людини (Заява № 11509/85) від 22 січня 1990 р. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001>.
2. Волков К. Д. Забезпечення права особи на свободу та особисту недоторканність під час застосування запобіжних заходів у кримінальному провадженні: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Національна академія прокуратури України. Київ, 2015. 245 с.
3. Дудаш Т. І. Практика Європейського суду з прав людини : навч.-практ. посібник. Київ: Алерта, 2013. 368 с.
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: документ 995_004. Подано в редакції від 02.10.2013. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
5. Конституція України : Закон України в редакції від 01.01.2020 №254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
6. Кримінальний процесуальний кодекс : Закон України в редакції від 21.07.2021 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
7. Мюррей проти Сполученого Королівства : Рішення Європейського суду з прав людини (Заява № 14310/88) від 28 жовтня 1994 р. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57895>.
8. Назаров В. В. Конституційні права людини та їх обмеження у кримінальному процесі України : монографія. Харків : Золота миля, 2009. 400 с.
9. Недоторканність. Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970-1980). URL: <http://sum.in.ua/s/nedotorkannistj>.
10. Пунда О. О. Адміністративно-правове регулювання забезпечення здійснення особистих немайнових прав : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Ун-т держ. фіскальної служби України. Ірпінь, 2018. 472 с.
11. Рабінович П. М. Права людини і громадянина. Київ : Атіка, 2004. 464 с.
12. Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л. Історія політичної думки ; пер. з англ. Київ: Основи, 1997. 838 с.
13. Сімонович Д. В. Європейські стандарти забезпечення прав людини у досудових стадіях кримінального процесу України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2011. 225 с.

Надійшла до редакції 06.09.2021

References

1. Van der Ler proty Niderlandiv [Van der Leer v. The Netherlands]: Rishennya Yevropeys'koho sudu z prav lyudyny (Zayava № 11509/85) vid 22 sichnya 1990 r. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001> [in Ukr.].
2. Volkov, K. D. (2015) Zabezpechennya prava osoby na svobodu ta osobystu nedotorkannist' pid chas zastosuvannya zapobizhnykh zakhodiv u kryminal'nomu provadzhenni [Ensuring the right of a person to liberty and personal integrity during the application of precautionary measures in criminal proceedings] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.09 / Natsional'na akademiya prokuratury Ukrainy. Kyiv. 245 p. [in Ukr.].
3. Dudash, T. I. (2013) Praktyka Yevropeys'koho sudu z prav lyudyny [Practice of the European Court of Human Rights] : navch.-prakt. posibnyk. Kyiv : Alerta. 368 p. [in Ukr.].
4. Konventsiya pro zakhyst prav lyudyny i osnovopolozhnykh svobod [Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms] : dokument 995_004. Podano v redaktsiyi vid 02.10.2013. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text. [in Ukr.].
5. Konstytutsiya Ukrayiny [The Constitution of Ukraine] : Zakon Ukrayiny v redaktsiyi vid 01.01.2020 №254k/96-VR. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukr.].
6. Kryminal'nyy protsesual'nyy kodeks [Criminal Procedure Code] : Zakon Ukrayiny v redaktsiyi

vid 21.07.2021 №4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> [in Ukr.].

7. Myurrey proty Spoluchenoho Korolivstva [Murray v. The United Kingdom] : Rishennya Yevropeys'koho sudu z prav lyudyny (Zayava № 14310/88) vid 28 zhovtnya 1994 r. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57895> [in Ukr.].

8. Nazarov, V. V. (2009) Konstytutsiyni prava lyudyny ta yikh obmezheniya u kryminal'nomu protsesi Ukrainy [Constitutional human rights and their limitations in the criminal procedure of Ukraine] : monohraf. Kharkiv : Zolota mylya. 400 p.

9. Nedotorkannist' [Inviolability]. Slovnyk ukrayins'koyi movy. Akademichnyy tлумachnyy slovnyk (1970-1980). URL: <http://sum.in.ua/s/nedotorkannistj>.

10. Punda, O. O. (2018) Administratyvno-pravove rehulyuvannya zabezpechennya zdiysnennya osobystykh nemaynovykh prav [Administrative and legal regulation of ensuring the implementation of personal non-property rights] : dys. ... d-ra yuryd. nauk : 12.00.07 / Un-t derzh. fiskal'noyi sluzhby Ukrainy. Irpin'. 472 p.

11. Rabinovych, P. M. (2004) Prava lyudyny i hromadyanyna [Rights of the man and the citizen]. Kyiv : Atika. 464 p.

12. Sebayn Dzhordzh, H., Torson, Tomas L. (1997) Istoriya politychnoyi dumky ; per. z anhli. Kyiv: Osnovy. 838 p.

13. Simonovych, D. V. (2011) Yevropeys'ki standarty zabezpechennya prav lyudyny u dosudovykh stadiyakh kryminal'noho protsesu Ukrainy [European standards of human rights in the pre-trial stages of the criminal procedure of Ukraine] : dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.09 / Khark. nats. un-t vnutr. sprav. Kharkiv. 225 p.

ABSTRACT

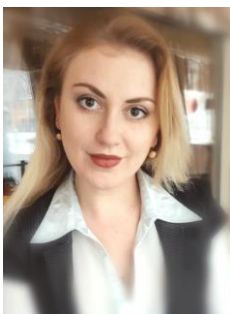
Daria Lazareva. Subject matter, content and structure of the right to freedom and personal inviolability: problem aspects. The scientific article draws attention to the subject of the right to liberty and security of person and its place in the science of legal law. The content of this right in terms of its components is also studied. Particular attention is paid to the structure of the right to liberty and security of person, namely: the division into two independent structural elements: the right to liberty and the right to personal integrity. The case law of the European Court of Human Rights is studied through the prism of guarantees of the right to liberty and security of person contained in Art. 5 of the Convention.

Freedom and personal inviolability are personal human rights, which in the theory of legal and philosophical thought are defined as natural rights that belong from birth and, according to the generally accepted classification, belong to the first generation of (civil and political) human rights. The right to liberty and security of person is a fundamental right of every person and citizen, inalienable and personal, and belongs to the list of natural rights and is perceived by civil society through the prism of the theory of natural law, which has existed for several centuries.

The article forms a certain position on the approach to the study of the right to liberty and security of person, its structural elements, it is important to follow a systematic approach, to consider this right as a set of interrelated elements on the principles of integrity, structure, plurality and equality. «Freedom» and «personal inviolability», which in close cooperation form a single complex. These categories should be considered the subject of the right to personal inviolability in the narrow sense, but the freedom of the individual from unlawful encroachment on property, honor, dignity, from unauthorized interference in private and family life is the subject of the right in the broadest sense.

Keywords: *right to freedom and personal inviolability, subject of law, content of law, structure of law, right to freedom, right to personal inviolability.*

УДК 340.1
DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-80-87

Катерина ДОЛГОРУЧЕНКО[©]
викладач
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ТЕРМІНО-ПОНЬЯТЬ «ПРАВОВА ДІЙСНІСТЬ» І «ПРАВОВА РЕАЛЬНОСТЬ» ТА ПРОБЛЕМА МЕТОДОЛОГІЧНОЇ КОРЕКТНОСТІ ЇХ ВЖИВАННЯ В ІСТОРИКО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

З'ясовано смислове навантаження та змістовне наповнення терміно-понять «реальність» і «дійсність»; визначено їх спільні та відмінні риси. Розглянуто доктринальні підходи до визначення терміно-понять «правова дійсність» та «правова реальність». На основі їх аналізу запропоновано власний підхід до розуміння змісту категорії «правова дійсність». Доведено, що поняття правової дійсності охоплює весь спектр юридичних феноменів, що є, були чи будуть у конкретному просторово-часовому континуумі. Сформульовано авторську позицію щодо методологічної коректності вживання означених терміно-понять в історико-правових дослідженнях.

Ключові слова: право, реальність, дійсність, категоріальний апарат історії держави і права.

Постановка проблеми. Історико-правові дослідження в межах юридичної науки мають певні особливості, що зумовлені пізнанням закономірностей процесів розвитку, функціонування та видозмін держави і права, або державно-правових інститутів та правової думки, з погляду історичної ретроспективи. Відповідно сучасні підходи до формування системи знань про державу і право мають ґрунтуватися на таких засадах, як плюралізм підходів до розуміння терміно-понять, ідейно-змістовна відповідність терміно-понять вітчизняній та світовій історико-правовій парадигмі, методологічна коректність використання спеціально-наукового інструментарію тощо.

До сьогодні залишається не вирішеною низка онтологічних та гносеологічних проблем, пов'язаних із праворозумінням. Теоретики не дають чіткої відповіді на питання, як співвідносяться право і вся сукупність соціальних явищ, які в теорії фіксуються як правові та містять у собі якість права. Йдеться, насамперед, про такі юридичні явища, як «правова сфера суспільного життя», «правова реальність», «правова дійсність», «правова матерія», «юридичне життя», «правове життя» та інші. Ці фундаментальні філософсько-правові категорії потребують сутнісного переосмислення та змістовного наповнення з метою подальшого їх коректного вживання, зокрема, в історико-правових дослідженнях.

Досить часто теоретики, філософи та історики права допускають неточності у вживанні понять правова реальність / дійсність у контексті історичного минулого, історичної можливості та необхідності, історичної ретро та перспективи. Більшість науковців застосовують типовий комплікативний підхід до визначення терміно-понять «правова дійсність» і «правова реальність», сутність яких зводять здебільшого до таких суджень: 1. Правова реальність та правова дійсність тотожні поняття. 2. Правова реальність-дійсність є сукупністю правових явищ. 3. Елементами правової реальності-дійсності є законодавство (його зміст та форми прояву); правосвідомість (стан праворозуміння); правова діяльність (правотворча, правозастосовча, правоохоронна та ін.), правова поведінка.

Зважаючи на зазначені елементи структури правової реальності-дійсності, постає проблема коректності змістовного наповнення цієї або, все ж таки, цих категорій, адже шлях комплікативного об'єднання (перерахування) суспільних правових явищ не визначає сутність динаміки та взаємовпливів процесів.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Визначенню змісту понять «правова дійсність» та «правова реальність» приділено

© К. Долгорученко, 2021
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2509-3007>
BilykK@i.ua

багато уваги з боку як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників теорії, філософії та історії права.

Проблемам змістовного наповнення категорій «правова реальність (або дійсність)» та виокремленню їх сутнісних ознак приділили увагу такі дослідники, як С. Алексєєв, Н. Бутакова, М. Кельман, Д. Керімов, Н. Магузов, А. Павлюк, Є. Попов, С. Слободнюк, В. Нерсесянц, Г. Остроумов, О. Хоффе, Л. Явич та ін.

Аналіз раціональних та ірраціональних засад та принципів існування правової реальності-дійсності, виокремлення елементів структури правової реальності-дійсності знаходимо у працях О. Балинської, О. Бандури, І. Бачиніна, А. Козловського, О. Петрова, В. Шаповала, В. Шкоди та ін.

Проблемі співвідношення понять «правова реальність» і «правова дійсність» теоретиками приділено не достатньо уваги, проте певні аспекти зазначеної проблематики наявні у роботах О. Данильяна, М. Костицького, С. Максимова, К. Мількова, В. Савенко, С. Сливки, С. Слободнюка, О. Петрова та ін.

Мета статті – проаналізувати основні підходи до розуміння терміно-понять «правова дійсність» і «правова реальність» та з'ясувати питання методологічної коректності вживання цих категорій саме в історико-правових дослідженнях.

Для досягнення зазначеної мети автором визначено такий алгоритм дослідження:

1. З'ясування смислового навантаження та змістовного наповнення терміно-понять «реальність» і «дійсність»; визначення їх спільних та відмінних рис.
2. Аналіз основних наукових підходів до розуміння терміно-понять «правова реальність» і «правова дійсність».
3. Обґрунтування методологічної коректності та наукової доцільності вживання словосполучення «правова дійсність» у історико-правових дослідженнях.

Виклад основного матеріалу. Поняття «реальність» часто вживають як синонім поняття «буття» і розуміють як «матерію у всій різноманітності її форм (об'єктивна реальність), якій протистоїть свідомість – суб'єктивна реальність [18, с. 45]. Змістове наповнення цього поняття онтологічно взаємопов'язано з феноменами, що мають вираження у поняттях «присутність», «буття», «світ». Філософи-фундаменталісти реальністю називають Всесвіт. Філософами-конструктивістами реальність визначається як буття, що несвідомо конструюється людьми як соціальними істотами [18, с. 22].

Категорію ж «дійсність» (нім. Die Geltung), зазвичай, використовують під час позначення процесів виникнення, становлення і розвитку в природі, суспільстві й у свідомості, враховуючи діалектичний характер їх взаємовідносин [18, с. 46]. Тобто дійсність – це все, що не тільки існує, а й діє, функціонує, містить у собі власну сутність і закономірність розвитку.

У філософії права поняттю дійсності відповідає особлива властивість змісту категорії – «зобов'язуюча сила здійснення». У загальній теорії права термін «дійсність» позначає формальну здатність юридичних норм та нормативно-правових актів породжувати права й обов'язки для певного кола суб'єктів, у певному часі й просторі, вказує на юридичну дію – чинність норм права [5, с. 221].

Відповідно, філософи та теоретики права, вивчаючи проблеми соціальної динаміки, здебільшого, зосереджують фокус уваги на загальних тенденціях та логіці закономірностей змін форм та способів соціальної організації і трансформації, що мають втілення у соціальних, політичних змінах, змінах права та правової системи. А отже, об'єктом філософсько-правового дослідження є абстрактні або ідеальні моделі розвитку суспільних відносин, логіка об'єктивних законів соціального і правового життя. Фактично, це правова реальність, яка є «ідеальною картиною світу» – образами держави і права, ідеями їх розвитку та функціонування, що побутують як в індивідуальній, так і в колективній свідомості.

Дійсно, держава як модель політичної форми організації правління та право як певна система правових норм, що діє у суспільстві – є об'єктивною реальністю. Проте багатоманітність сторін об'єктивного світу розкривається саме у процесі його розвитку, і не тільки в явищах, реально наявних у дійсності, але і в тих явищах і процесах, які можуть або повинні здійснитись (відбутись). Тобто дійсність у процесі розвитку породжує численні та різноманітні можливості, потенції та ймовірності, які залежать від об'єктивних закономірностей та конкретних обставин, наявних у цей момент або тих, що можуть бути в історичному часі. Тож якщо філософи та теоретики права оперують ідеальними конструкціями, вивчаючи явища та процеси правової реальності, то історики

держави і права об'єктом дослідження мають явища та процеси правової дійсності.

Про відмінність понять «реальність» та «дійсність» писав Л. Петражицький, трактуючи «дійсність» через поняття «об'єктивної реальності», розуміючи під цим актуальне істинне або здійснене буття, здатне реалізувати історичні можливості; оригінальне буття на відміну від буття бутафорного, справжня реальність, яка збігається з правовою матерією [11, с. 204].

Радянський філософ права Д. Керімов також відрізняв «дійсність» від «реальності», зазначаючи таке: «правова дійсність відображає об'єктивний розвиток суспільства та реалізується через правову можливість, яка потенційно міститься у соціальній дійсності у формі тенденції розвитку реальності. Правова категорія «дійсність» розкриває сутність зв'язків і взаємозалежностей розвитку правової реальності, визначає її ступінь детермінації минулим [7, с. 118].

На думку вченого, право як конкретна система правових норм, що діють у суспільстві, є об'єктивною реальністю. Проте не всі реальні правові норми реалізуються. Треба відрізняти існування правових норм від їх дії. У зв'язку з цим під поняттям «правова дійсність» треба розуміти лише ту сукупність (систему) його норм, яка відображаючи потреби суспільства, реалізуються у регулюванні відповідних суспільних відносин. Тільки з урахуванням практичної реалізації норми права можна зрозуміти істинну природу тієї чи іншої системи права, об'єктивний процес її розвитку, роль у суспільному житті, механізм правового регулювання суспільних відносин тощо [7, с. 120].

Оригінальною з цієї проблематики є позиція М. Костицького, який в межах онтології права визначав правову дійсність не як систему загальнообов'язкових норм, прийнятих і санкціонованих державою, а як формальну рівність, всезагальну і необхідну міру свободи та всезагальної справедливості [8, с. 22–23].

В. Сирих також звертає свою увагу на змістовну частину поняття «правова дійсність». Науковець поділяє позицію, що поняття «реальність» та «дійсність» не є тотожними, зазначаючи таке: «поняття «правова реальність» не може суперечити його філософському наповненню, що виражається у категорії «дійсність». Проте творче використання категорій філософії у конкретних науках має здійснюватися, перш за все, у послідовному і точному дотриманні і врахуванні законів, загальних закономірностей та конкретних тенденцій і принципів, що є характерними для досліджуваного явища, і які мають виражати його сутність та специфіку у змістовному наповненні категорій. Виходячи із цих позицій, терміно-поняття «правова реальність» слід використовувати для позначення наявності правових явищ та процесів у бутті. Тоді як поняття «правова дійсність» має визначати сутнісний аспект буття, закономірне і випадкове, ймовірне, можливе і необхідне у ньому [19, с. 127].

Тож на сьогодні існує низка підходів до розуміння терміно-понять реальність / дійсність - «правова реальність» / «правова дійсність». Спробуємо у межах цієї наукової розвідки проаналізувати основні підходи.

Метафізична концепція права Ж. Деріди. Філософ права Ж. Деріда визначав правову реальність як ідеальну систему правових явищ, якій притаманні були такі властивості: суб'єктивність – властивість одиничного у праві; об'єктивність – властивість загального у праві; організованість – властивість правової системи; залежність явищ та процесів від соціоісторичних умов; закономірність взаємозв'язків між явищами сфери правовідносин, але без урахування їх потенційних змін [2, с. 72].

Прихильники позитивістського підходу визначають правову реальність або дійсність через систему санкціонованих державних норм або іншими словами – законів [2, с. 73].

Неопозитивістський підхід. Так, сучасні науковці О. Данильян, Л. Байрачна та О. Дзьобань під поняттям «правова реальність» розуміють особливий автономний світ права з його законами, логікою функціонування та розвитку, де «базисною конструкцією є закон» [6, с. 107].

Соціологічний підхід: «правова дійсність (або реальність)» – це система правовідносин. Зокрема, французький етнолог-структураліст К. Леві-Строс вважав правову дійсність системою правовідносин, без яких норми права є просто означниками ймовірних дій, подій, фактів чи явищ, які тільки з моменту їх реалізації у своїй взаємозалежності набувають суспільно-правового значення і визначають сутність правовідносин [2, с. 76].

Ідеалістичний підхід. Правова реальність є ідеальною категорією, тобто вона являє собою особливий вид буття – вид ідеального буття, суть якого тлумачиться як «те,

що має бути» (у нашому випадку «право, яким воно має бути насправді»). Ідеальність даної категорії означає, що вона є нематеріальним відображенням правової дійсності у людській свідомості [14, с. 57].

Матеріалістичний (марксистський підхід) до розуміння терміно-поняття «правова дійсність». Одним із представників зазначеного підходу є радянський філософ та теоретик права Л. Явич.

Вчений доводить, що норми права, їх утворення, поєднання та взаємодія формують нові матеріальні утворення, такі як інститути, підгалузі та галузі права, які доцільно називати системою права. Водночас правові ідеї, правові цінності та правові принципи не належать, вважає науковець, до правової системи, а тому належать до правової реальності, правової дійсності або правового життя. Власне, матеріальна правова система з її структурними елементами має правову надбудову (ідеї) на конкретному етапі розвитку просторово-часового континууму, що і являє собою правову дійсність [20, с. 138].

Структурний підхід. Філософ права, структураліст Ф. де Сосюр вважав правову дійсність такою системою знаків, що називає та організовує її, визначаючи основні цінності та пріоритети. Причому юридичний факт, правові події чи явища, як структурні елементи правової дійсності, можуть змінювати своє змістовне навантаження лінійно, адаптуючись у часі до соціально-історичних реалій та відтворюючи їх. Тобто правові терміно-поняття можуть набувати нових значень або їх відтінків залежно від лінійної змінюваності об'єктивної реальності, а результати правотворення коригуються рівнем сприйняття їх правовою спільнотою [2, с. 70].

Сьогодні структурний підхід позиціонують багато теоретиків та філософів права, зокрема С. Алексєєв, В. Савенко, О. Бернюков та ін.

Аналізуючи структуру правової системи (реальності), С. Алексєєв зробив такі висновки: «незалежними і самодостатніми елементами правової реальності є:

- 1) власне право, і природне, і позитивне;
- 2) правова діяльність;
- 3) праворозуміння, правова свідомість, правова культура, правове виховання;
- 4) правові традиції та правова спадщина; правовий досвід, правовий менталітет, правові тенденції, прогнозування права» [1, с. 247].

В. Савенко займає відмінну позицію від С. Алексєєва і під поняттям правова дійсність розуміє комплекс як статичних, так і динамічних явищ та процесів у конкретному просторово-часовому континуумі, де її статичними елементами є юридичні норми, правові інститути й принципи (нормативна сторона правової системи); правотворчі, правозастосовні, правоохоронні органи та організації (організаційна сторона правової системи); правові погляди, ідеї, концепції (ідеологічна сторона правової системи), а динамічними – правотворча й правоохоронна діяльність, принципи організації та діяльності органів правосуддя й інших державних органів [14, с. 61].

Юридичний зміст категорії правової дійсності, на думку В. Савенко, розкривається у таких структурних площинах:

- інтелектуально-психологічна (містить правову ментальність, правову науку, звичаї, традиції, емпіричні знання, правову культуру тощо);
- нормативно-регулятивна (містить систему юридичних норм і суспільних правовідносин);
- соціально-регулятивна (становить рівень належності до правової реальності закладених у ній можливостей);
- організаційно-діяльнісна (містить усі види правової поведінки, правотворчість, правоохоронну практику, діяльність громадян і органів влади в межах верховенства права тощо) [14, с. 62].

Отже, наголошує науковець, на відміну від реальності, дійсність містить у собі, крім ідеального, матеріальну сторону буття, знання, моралі і права.

О. Бернюков, зосереджуючи фокус уваги на змістовному наповненні категорії «юридична реальність» (або правова реальність чи дійсність), визначаючи її як буття, сформоване суспільством внаслідок пізнання права шляхом його зовнішнього відтворення через формування своєї локалізованої системи інтерпретації у вигляді спеціального механізму (структури) генетично пов'язаних між собою явищ у розгалуженості їх зв'язків з іншими спорідненими феноменами та фактами дійсності, які з них випливають [3, с. 61].

Основними структурними елементами цієї конструкції, на думку науковця, є саме *jus naturale* (як базисний фундамент) та законодавство (її несучі стіни). Відповідно, до елементів цього онтогносеологічного феномена передусім належать правосвідомість, порядок, охоронні та застосовні органи тощо. Тобто все те, що пов'язане з пізнавальним процесом реалізації *jus* у нашому соціумі [3, с. 62].

Системно-функціональний підхід, засновником якого є С. Максимов. Науковець, не розрізняючи поняття дійсність та реальність, у широкому сенсі під правовою реальністю розуміє усю сукупність правових явищ: правових норм, інститутів, правовідносин, правових доктрин, правової ідеології, правового менталітету [9, с. 148]. У вузькому значенні під правовою реальністю розуміє лише базисні правові реалії, щодо яких усі інші правові явища є похідними: «правова реальність» це об'єктивно існуючий світ права, даний суб'єкту в практиці (досвіді). Модель правової реальності слугує засобом пізнання і конструювання світу права» [10, с. 61].

Ще однією прихильницею цього підходу є Н. Бутакова. На думку вченої, правова дійсність охоплює весь наявний комплекс правових явищ, які здійснюють правовий вплив на суспільне життя і становлять безпосередньо її зміст. «Правова дійсність, як багаторівнева система, містить у собі процеси формування, систематизації, ідеологічного обґрунтування та реалізації права» [4, с. 28].

Системно-функціонального підходу у трактуванні терміно-поняття «правова дійсність» дотримується і О. Петров. Під правовою дійсністю у найбільш широкому розумінні автор має на увазі не стільки буття самого права, скільки систему взаємодії, взаєморозвитку та взаємofункціонування правових явищ і феноменів, а також інших соціальних, політичних, психологічних явищ, що з ними пов'язані.

Відповідно, О. Петров виокремлює такі ознаки правової дійсності, а саме:

- 1) здатність відігравати роль особливої сфери суспільного життя нарівні з економічною, політичною тощо;
- 2) наявність особливих раціональних та ірраціональних властивостей;
- 3) об'єктивний характер прав;
- 4) володіння і статичними, і динамічними характеристиками та особливостями;
- 5) охоплення і перспективних, і ретроспективних юридичних явищ, процесів та феноменів тощо [12, с. 152].

Семіотичний підхід до розуміння терміно-понять «правова дійсність» і «правова реальність» О. Балинської. Науковець доводить, що правова дійсність – це об'єктивна реальність, яку можна трактувати як текст, який ми «читаємо» (через споглядання), означаємо певними символами (буквеними чи звуковими) для передавання інформації іншим і розуміємо інформацію інших. Саме слово стає засобом і знаряддям для конституювання та конструювання правової дійсності [2, с. 84]. Однак, зазначає авторка, неможливо всі правові явища виразити у загальних поняттях, а правову дійсність трактувати виключно як прояв чи застосування змісту цих понять у приватних випадках.

Враховуючи основні наукові підходи до розуміння терміно-понять «правова дійсність» і «правова реальність», виникає необхідність окреслити авторську позицію щодо методологічної коректності їх вживання в історико-правових дослідженнях.

Зокрема, науковець І. Сердюк, аналізуючи основні підходи до визначення предмета теорії держави і права на доктринальному рівні, запропонував власний методологічний підхід до розуміння змісту юридичних категорій, зокрема «предмета теорії права». Суть методологічного підходу зводиться до таких тверджень:

1) історичний розвиток будь-якої науки, у тому числі й теорії держави і права, супроводжується змінами й перетвореннями її предмета;

2) у зв'язку з цим методологічно коректно вважати за об'єкт порівняльного аналізу ті визначення предмета теорії держави і права, що їх відносять до однієї наукової парадигми та були сформульовані вченими в межах одного історичного періоду [15, с. 38].

Тож предмет історії держави і права, що є зумовлений часом і простором, а також здійсненністю історичних явищ і процесів, виражається у правовій дійсності. Відповідно до усталеної історико-правової парадигми, тільки все можливе, об'єктивне, вже здійсненне може бути дійсним. Правова дійсність розкривається як система реальних або тих, що були явищ і процесів, правових за їх сутністю чи природою, що є детермінованими безперервними видозмінами (розвитком) та конкретним часовим простором.

Варто також погодитись із М. Костицьким, який, вивчаючи сутність української історико-правової дійсності, влучно зауважує: «методологія пізнання української

історико-правової дійсності нерозривно пов'язана з теоретичним осмисленням державно-правових явищ в історії, політико-правових доктрин і практики державно-правового будівництва в Україні. Ядром пізнання державно-правових явищ є пізнання та обґрунтування закономірностей розвитку політичних доктрин, держави, права, тобто історико-правове пізнання, яке є синтетичним за своїм характером, поєднує риси історичного і правового, перебуває у системному зв'язку із соціологічним, історико-філософським, історико-економічним, етичним дослідженням та пізнанням. Історико-правове дослідження чи пізнання ґрунтується на знанні минулого, сучасного і передбаченні майбутнього. Тобто характерною рисою пізнання явищ історико-правової дійсності України є ретроспективність. Пізнання здійснюється від теперішнього до минулого, від наслідків до причини. Водночас виявляється перспективний характер такого пізнання (особливо в історії української політико-правової думки), завдяки якому сьгоднішні політико-правові доктрини розглядаються як причини майбутніх змін у державно-правовій сфері» [8, с. 14].

Висновки. Зважаючи на основи філософії та теорії права, під час з'ясування сутності терміно-понять «правова дійсність» і «правова реальність, спираючись на думки авторитетних науковців, які розмежовують ці категорії, та керуючись сучасним науковим інструментарієм, можна констатувати таке.

1. Методологічно коректним, у межах досліджень історії держави і права, для позначення особливої форми суспільно-правового буття, яке вже було здійснене, треба вживати терміно-поняття «правова дійсність».

2. Філософську категорію «правова дійсність» логічно використовувати під час позначення здійснених процесів виникнення, становлення і розвитку суспільного життя у правовій сфері, враховуючи діалектичний, причинно-наслідковий характер їх взаємовідносин.

3. Поняття правової дійсності охоплює весь спектр юридичних феноменів, що є, були чи будуть у конкретному просторово-часовому континуумі.

4. До характерних ознак правової дійсності треба віднести: правова природа суспільного буття; поєднання об'єктивного і суб'єктивного світу буття права, які нерозривно пов'язані зі свідомістю, чуттєвістю, практикою (поведінкою); зумовленість зворотним впливом учасників суспільних відносин; детермінованість культурними, економічними та політичними чинниками, що є, були чи будуть у суспільстві; відображає загальну ідеальну картину правового життя соціуму, а також процеси розвитку окремих правових інститутів та реальні зміни, що в них відбуваються; є показником ціннісно-духовного та правового рівня розвитку суспільства.

5. Відповідно до усталеної історико-правової парадигми, тільки все можливе, об'єктивне, вже здійснене може бути дійсним. Правова дійсність розкривається як система реальних або тих, що були, явищ і процесів, правових за їх сутністю чи природою, що є детермінованими безперервними видозмінами (розвитком) та конкретним часовим простором.

Список використаних джерел

1. Алексеев С. Общая теория права : учеб. Москва : БЕК, 1995. 315 с.
2. Балинська О. Семіотика права : монограф. Львів : ЛьвДУВС, 2013. 416 с.
3. Бернюков А. Юридична реальність : монограф. Хмельницький : ЦНТІ, 2016. 389 с.
4. Бутакова Н. Правоотношения в структуре правовой действительности : монограф. Санкт-Петербург : Санкт-Петербург. ун-т МВД России, 2006. 300 с.
5. Велика українська юридична енциклопедія : у 2-х т. Т. 2. Філософія права. Харків : Право, 2017. 1128 с.
6. Данильян О., Байрачна Л., Дзьобань О. Словник основних філософських термінів. Київ : Юрінком-Інтер, 2002. 308 с.
7. Керимов Д. Философские проблемы права. Москва : Мысль, 1972. 471 с.
8. Костицький М. Ключові підходи до методології пізнання української історико-правової дійсності. *Науково-інформаційний вісник. Серія : Право.* 2005. № 12. С. 12–17.
9. Максимов С. Правовая реальность: опыт философского осмысления. Харьков : Нац. юрид. акад. Украины им. Ярослава Мудрого, 2002. 328 с.
10. Максимов С. Класична і неklasична моделі осмислення правової реальності. *Право України.* 2014. № 1. С. 61–68.
11. Петражицкий Л. Теория и политика права. Избранные труды. Санкт-Петербург : Университетский издательский консорциум «Юридическая книга», 2011. 1031 с.
12. Петров А. Правовая действительность. *Вестник Нижегородского университета*

им. Н.И. Лобачевского. 2015. № 4. С. 150–158.

13. Пржиленский В. Реальность – социально-эпистемологическое исследование. *Вопросы философии*. 2003. № 2. С. 22–28.

14. Савенко В. Правова реальність як структурована площина реалізації права. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2015. № 1–2 (9–10). С. 57–66.

15. Сердюк І. Визначення предмета теорії держави і права: доктринальні підходи та правове закріплення. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 3. С. 37–48.

16. Сливка С. Філософія права : навч. посібник. Київ : Атіка, 2012. 256 с.

17. Слободнюк С. Правовая реальность: исторический анализ. Санкт-Петербург : Изд-во СПбГПУ, 2011. 135 с.

18. Сморг Л.О. Філософія : навч. посібник. Київ : Кондор, 2004. 416 с.

19. Сырых В. Логические основания общей теории права : в 2-х т. Т. 1. Элементный состав. Москва : Юстицинформ, 2000. 528 с.

20. Явич Л. Необходимость и случайность, возможность и действительность в праве. *Методологические проблемы советской юридической науки*. 1986. С. 22–29.

Надійшла до редакції 16.07.2021

References

1. Alekseyev S. (1995) *Obshchaya teoriya prava* [General theory of law] : учеб. Moscow : БЕК. 315 p. [in Russ.].

2. Balyns'ka O. (2013) *Semiotyka prava* [Semiotics of law] : monohraf. L'viv : L'vDUVS. 416 p. [in Ukr.].

3. Bernyukov A. (2016) *Yurydychna real'nist'* [Legal reality] : monohraf. Khmel'nyts'kyu : TSNTI. 389 p. [in Ukr.].

4. Butakova N. (2006) *Pravootnosheniya v strukture pravovoy deystvitel'nosti* [Legal relations in the structure of legal reality] : monohraf. Saint-Petersburg : Sankt-Peterburh. un-t MVD Rossii. 300 p. [in Russ.].

5. Velyka ukrayins'ka yurydychna entsyklopediya [The Large Ukrainian Legal Encyclopedia] : u 2-kh t. T. 2. *Filosofiya prava*. Kharkiv : Pravo, 2017. 1128 p. [in Ukr.].

6. Danyl'yan O., Bayrachna L., Dz'oban' O. (2002) *Slovnyk osnovnykh filosofsk'kykh terminiv* [Dictionary of basic philosophical terms]. Kyiv : Yurinkom-Inter. 308 p. [in Ukr.].

7. Kerimov D. (1972) *Filosofskiye problemy prava* [Philosophical problems of law]. Moscow : Mysl'. 471 p. [in Russ.].

8. Kostyts'kyu M. (2005) *Klyuchovi pidkhody do metodolohiyi piznannya ukrayins'koyi istoryko-pravovoyi diysnosti* [Key approaches to the methodology of cognition of Ukrainian historical and legal reality]. *Naukovo-informatsynny visnyk. Seriya : Pravo*, no 12, pp. 12–17. [in Ukr.].

9. Maksimov S. (2002) *Pravovaya real'nost'*: opyt filosofskogo osmysleniya [Legal reality: the experience of philosophical thinking]. Kharkiv : Nats. yurid. akad. Ukrainy im. Yaroslava Mudrogo. 328 p. [in Russ.].

10. Maksymov S. (2014) *Klasychna i neklasychna modeli osmyslennya pravovoyi real'nosti* [Classical and non-classical models of understanding the legal reality]. *Pravo Ukrainy*, no 1, p. 61–68. [in Ukr.].

11. Petrazhyskiy L. (2011) *Teoriya i politika prava* [Theory and policy of law]. *Izbrannyye trudy*. Saint-Petersburg : Universitetskiy izdatel'skiy konsortsyum «Yuridicheskaya kniga». 1031 p. [in Russ.].

12. Petrov A. (2015) *Pravovaya deystvitel'nost'* [Legal reality]. *Vestnik Nizhegorodskogo ungersvgteta gm. N.I. Lobachevskogo*, no 4, pp. 150–158 [in Russ.].

13. Przhylenskiy V. (2003) *Real'nost' – sotsyal'no-epistemologicheskoye issledovaniye* [Reality - socio-epistemological study]. *Voprosy filosofii*, no 2, pp. 22–28 [in Russ.].

14. Savenko V. (2015) *Pravova real'nist' yak strukturovana ploschyna realizatsiyi prava* [Legal reality as a structured plane of law]. *Filosofs'ki ta metodolohichni problemy prava*, no 1–2 (9–10), pp. 57–66. [in Ukr.].

15. Serdyuk I. (2013) *Vyznachenniya predmeta teoriiy derzhavy i prava: doktrynal'ni pidkhody ta pravove zakriplennya* [Defining the subject of the theory of state and law: doctrinal approaches and legal consolidation]. *Naukovyy visnyk Dnipropetrovs'koho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*, no 3, pp. 37–48 [in Ukr.].

16. Slyvka S. (2012) *Filosofiya prava* [Philosophy of Law] : навч. posibnyk. Kyiv : Atika. 256 p. [in Ukr.].

17. Slobodnyuk S. (2011) *Pravovaya real'nost'*: istorycheskiy analiz [Legal reality: a historical analysis]. Saint-Petersburg : Izd-vo SPbGPU. 135 p. [in Russ.].

18. Smorgh L. O. (2004) *Filosofiya* [Philosophy] : навч. posibnyk. Kyiv : Kondor. 416 p. [in Ukr.].

19. Syrykh V. (2000) *Lohycheskiye osnovaniya obshchey teorii prava* [Logical bases of the general theory of law] : v 2-kh t. T. 1. *Elementnyy sostav* [Elemental structure]. Moscow : Yustitsinform. 528 p. [in Russ.].

20. Yavich L. (1986) *Neobkhodimost' i sluchaynost', vozmozhnost' i deystvitel'nost' v prave* [Necessity and chance, possibility and reality in law]. *Metodologicheskoye problemy sovetskoy yuridicheskoy nauki*, pp. 22–29 [in Russ.].

ABSTRACT

Kateryna Dolhoruchenko. Approaches to understanding the terms-concepts «legal actuality» and «legal reality» and the problem of methodological correctness of their use in historical and legal research. The author has clarified the semantic load and content of the terms «reality» and «actuality», and identified their common and distinctive features.

She has considered doctrinal approaches to the definition of the terms «legal actuality» and «legal reality». Based on their analysis, her own approach to understanding the content of the category «legal reality» has been suggested. The necessity of differentiation and further correct use of the categories «actuality» and «reality» within the framework of historical and legal research has been proved.

The content of the term-concept «legal actuality», its structure and characteristics have been determined. In accordance with the established historical and legal paradigm, it has been determined that only everything possible, objective, already feasible can be valid. The meaning of the term-concept «legal actuality» has been revealed as a system of actually existing or existed phenomena and processes, legal in their essence or nature, which are determined by continuous changes (development) and a specific period of time.

The author's position on the methodological correctness of the use of these terms in historical and legal research has been formulated. A characteristic feature of knowledge of the phenomena and processes of historical and legal reality is retrospectiveness. Cognition is carried out from the present to the past, from consequences to causes. At the same time, the perspective nature of such knowledge (especially in the history of Ukrainian political and legal thought) has been revealed, thanks to which modern historical and legal research focuses on patterns, causes and consequences of changes in feasible (real) phenomena and processes in state and law in a particular period.

Keywords: law, reality, actuality, categorical apparatus of the history of the state and law.

УДК 340.12 (477)

DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-87-93

Артем СКІРТА[©]

аспірант

(Національний університет
«Запорізька політехніка»)

**КОНЦЕПЦІЯ ПЕРІОДИЗАЦІЇ ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ
ІВАНА ЛИСЯКА-РУДНИЦЬКОГО**

У статті проаналізовано творчий доробок історика української еміграції І. Лисяка-Рудницького щодо періодизації українського державотворення. З'ясовано ставлення науковця стосовно основних підходів до періодизації, зокрема: формаційного, що переважно застосовувався науковцями в радянській Україні та цивілізаційного, який вперше щодо України був наведений на початку ХХ ст. у наукових працях М. Грушевського. Розглянуто зауваження, що висловив у своїй праці І. Лисяк-Рудницький щодо цих підходів, а також можливості для їх усунення на сучасному етапі розвитку історико-правової науки. Зроблено висновок про актуальність запропонованої вченим концепції періодизації, а також її значення у світлі останніх подій розвитку української державності.

Ключові слова: Іван Лисяк-Рудницький, періодизація, українське державотворення, формаційний підхід, цивілізаційний підхід.

Постановка проблеми. З плином часу відбувається розвиток технологій та інших сфер життєдіяльності людства, у тому числі – державно-правових інститутів. Накопичення нового інформаційного матеріалу потребує здійснення систематизації, а в контексті історико-правової науки – періодизації. Але, навіть сьогодні, серед дослідників історії української державності немає єдиної концепції її періодизації. Одну з таких малодосліджених концепцій пропонує в своїх наукових працях український дослідник в еміграції І. Лисяк-Рудницький. У його науковому доробку міститься критика основних підходів до періодизації державотворення України, наявних у ХХ ст. У доповіді, оголошеній І. Лисяком-Рудницьким у Лондоні та Онтаріо в 1978 р. «Проблеми термінології і періодизації у навчанні української історії» [8, с. 589],

пропонується авторський підхід до визначення основних періодів історії української державності, який, з одного боку, усуває неточності наявних, а з іншого – не відриває історію української держави від загальноєвропейських процесів державотворення.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Проблеми періодизації історії українського державотворення присвячена велика кількість наукових праць, кожен підручник з навчальної дисципліни «Історія держави та права України» пропонує такі періодизації. В нашій роботі ми звернулися до надбань учених, як-от: В. Гончаренка, М. Грушевського, В. Корецького, С. Кульчицького, П. Музиченка, О. Субтельного, С. Юшкова та ін.

Метою статті є аналіз різних підходів до періодизації історії українського державотворення, зокрема концепція І. Лисяка-Рудницького та використання наукової спадщини вченого сучасними дослідниками історії виникнення, розвитку та функціонування української держави.

Виклад основного матеріалу. Сучасні дослідники визначають поняття періодизації як форму історичного розуміння, задуману як історіологічний інструмент для того, щоб зробити минуле зрозумілим, доступним та змістовним, поділивши його на періоди [12]. Періодизація є одним з різновидів наукової класифікації, тому для її проведення важливий вибір критеріїв. Критеріями періодизації можуть слугувати різні чинники, починаючи від фізично-календарного характеру (роки, десятиліття, століття, тисячоліття тощо) до рубежів, пов'язаних зі змінами форм господарювання, суспільних відносин, мислення, ідеологій, способів комунікації, екологічних трансформацій тощо [5, с. 152]. Це призводить до виникнення різноманітних підходів до періодизації, у тому числі періодизації українського державотворення.

У минулому столітті свій погляд щодо періодизації історії українського державотворення висловив І. Лисяк-Рудницький. У доповіді, присвяченій проблемам термінології та періодизації в українській історії, ним проаналізовано основні підходи, що застосовувалися до проведення періодизації державотворення, які були поширені у ХХ ст., а саме: формаційний (марксистський), що був поширений у радянській Україні і цивілізаційний, на який спиралися українські дослідники-емігранти, що вивчали історію становлення та розвитку української державності.

Аналізуючи названі періодизації, І. Лисяк-Рудницький знаходить в них неточності щодо позначення історичних етапів українського державотворення. Перший підхід до періодизації українського державотворення, що аналізує І. Лисяк-Рудницький, – марксистський (формаційний), який базується на розвитку суспільно-економічних відносин. Нагадаємо, що у марксизмі він позначається як «стадія суспільної еволюції, що характеризується певним ступенем розвитку продуктивних сил суспільства і відповідним цьому ступеню історичним типом економічних виробничих відносин, що залежать від неї і визначаються нею» [6, с. 98]. Згідно з цією концепцією, виділяють п'ять стадій (формацій) розвитку суспільства: первісно-общинний лад (коли ще немає державних інститутів), рабовласницьке суспільство (якому відповідає рабовласницький тип держави), феодальне суспільство (якому відповідає феодальний тип держави), капіталістичне суспільство (якому відповідає буржуазний тип держави) та комуністичне суспільство (коли ліквідуються інститути держави). І. Лисяк-Рудницький, не відкидаючи марксистську періодизацію розвитку державності, спробував її інтерпретувати по-своєму, виділивши такі стадії розвитку держави, а саме: «первісного комунізму, рабовласницького суспільства, феодалізму, капіталізму та соціалізму» [8, с. 88]. З одного боку, І. Лисяк-Рудницький використовує синонім терміна «первісно-общинний лад» – первісний комунізм, з чим можна погодитися через поширеність цього терміна у працях різних істориків. Але з іншого боку – ототожнення соціалізму та комунізму є помилковим і, на нашу думку, свідчить про поверхневе знання марксизму. Адже соціалізм, на відміну від комунізму, ліквідує приватну власність на засоби виробництва, а не інститут держави. Тому останньою стадією є саме комунізм, а не соціалізм. Саме такий розподіл ми можемо спостерігати як у наукових працях з історії – багатотомний збірник «Історія Української РСР», так і в наукових працях з історії держави і права: підручник «Історія государства и права СССР» [2], «Історія держави і права Української РСР (1917–1960)» [3]. Хоча названі роботи й досліджували історію України, охоплюючи різні історичні процеси, вони водночас мали основний недолік – неточне іменування періодів українського державотворення у межах власного формаційного підходу, коли окремі історичні процеси не вписуються в історичний контекст цієї періодизації.

Які зазначає І. Лисяк-Рудницький: «Легко погодитися, що Велике Князівство Литовське, до якого у XIV–XVI ст. належала більшість українських земель, за своєю суттю було феодальним. Але безглуздо визначати у цей спосіб козацьку державу XVI–XVIII ст.» [8, с. 89]. Водночас також можна згадати перебування українських земель у першій половині XX ст. у складі чотирьох різних державних формувань: УСРР (УРСР) – у складі СРСР; Східна Галичина і Волинь – у складі Польської Республіки; Північна Буковина, Бессарабія та Мармарощина – у складі Королівської Румунії; Закарпатська Україна – у складі Чехословаччини. Причому тільки одне державне формування – УСРР (УРСР) було за своєю сутністю соціалістичною державою. Отже, можна констатувати, що формаційний підхід (підхід з позиції марксизму) не може бути застосовано як всеохоплюючий засіб іменування того чи іншого проміжку часу в історії українського державотворення.

З цього випливає друге проблемне питання марксистської періодизації, що стосується хронологічних меж кожної стадії суспільно-економічних відносин. Коли ми можемо говорити про настання тієї чи іншої формації. Зокрема, стосовно розвитку Російської імперії, у складі якої перебувала більша частина українських земель з кінця XVIII до початку XX ст., виникає питання – коли, власне кажучи, Російська імперія стала капіталістичною державою? Адже скасування кріпосного права у 1861 р. остаточно не звільняла селян, а навпаки, у деяких місцях вони залишалися кріпосними і повинні були сплачувати оброк чи панщину.

Тож застосування формаційного підходу до періодизації окремої держави призводить до того, що вона втрачає свою ефективність через те, що відображає особливості становлення та розвитку не окремої держави, а людства загалом. По суті, на чому і наголошують прибічники цієї концепції: «Послідовна зміна названих вище формацій утворює магістральну лінію прогресу людства, яка визначає її єдність. Водночас розвиток окремих країн і народів, різних регіонів Землі відрізняється значним різноманіттям, яке проявляється, по-перше, в тому, що не кожен народ проходить обов'язково через всі класові формації, по-друге, в існуванні різновидів або локальних особливостей, по-третє, в наявності різних перехідних форм від однієї суспільно-економічної формації до іншої» [1].

Тому І. Лисяк-Рудницький закликає не відкидати марксистську періодизацію розвитку державності, а пропонує, щоб ця періодизація була ефективною – застосовувати її зовсім у інший спосіб: «щоб ця концепція була корисним інструментом історичного пізнання, її слід застосовувати набагато вужче» [8, с. 89], наприклад, з позиції сучасної України ми не можемо говорити, що 1919 рік (утворення УСРР) – є закінченням капіталістичної стадії (переходом до соціалізму) повною мірою, адже велика частина українських земель була у складі інших держав, про які йшлося вище. Через це виникає некоректність щодо позначення певною стадією суспільно-економічних відносин усієї України, і тому для усунення цієї проблеми ми повинні використовувати марксистську (формаційну) періодизацію як додатковий засіб розуміння різних періодів українського державотворення.

Другий підхід, що аналізує та інтерпретує І. Лисяк-Рудницький, цивілізаційний. Він розглядає історичний процес як взаємозв'язок цивілізацій. Нагадаємо, що дослідженню розвитку цивілізацій приділяло увагу багато вчених, але найбільш вагомий внесок у цей напрям зробив англійський історик А. Тойнбі, який у своїй науковій праці «Постижение истории» дав визначення терміну «цивілізація», охарактеризувавши її як відносно замкнутий і локальний стан суспільства, який відрізняється спільністю релігійних, психологічних, культурних, географічних та інших ознак [11]. На нашу думку, вперше стосовно періодизації історії українського державотворення цивілізаційний підхід був застосований М. Грушевським. Найбільш яскраво його спроба систематизації історії українського державотворення міститься у 10-томній «Історії України-Руси» та «Нарисах історії українського народу». Досліджуючи періодизації вітчизняної історії, зокрема періодизацію М. Грушевського, С. Кульчицький виділив шість основних періодів розвитку української держави: додержавний; Київської держави; Галицько-Волинської держави; українських земель у складі Великого князівства Литовського та Королівства Польського; козацької держави та державних утворень періоду українського відродження [7, с. 165]. Хоча запропонована М. Грушевським періодизація й отримала широке поширення серед дослідників історії українського державотворення, І. Лисяк-Рудницький ставить до

неї критично, знаходить певні недоліки й звертає увагу на таке: «Пригляньмося до т. зв. «козацької доби», яка була улюбленою темою народницьких істориків. Немає сумніву, що козацтво було найважливішим феноменом історії України XVII ст. Але до революції Хмельницького козаки навряд чи посідали центральне місце у житті всього українського народу. Ми також не повинні забувати, що західноукраїнські території ніколи не були глибоко охоплені козацьким рухом» [8, с. 89]. Одночасно С. Кульчицький наголошує: «Повертаючись до періодизації М. Грушевського, слід зазначити, що вчений не надавав їй особливого значення, іноді розподіляючи матеріал між томами «Історії України-Руси» без прив'язки до ключових дат» [7, с. 165]. Тобто можна констатувати, що М. Грушевський ставив першочерговою своєю метою дослідження історії України, а періодизація була лише формальним засобом, який розподіляв періоди державотворення один від одного за найбільш доленосними подіями в житті України. Отже, цивілізаційний підхід М. Грушевського щодо періодизації українського державотворення, також як і марксистська теорія періодизації, не може повною мірою задовольнити потребу систематизації історії українського державотворення через відсутність позначання всіх процесів творення держави в минулому України.

Нові спроби знайти універсальну періодизацію історії Української держави розпочалися з 1991 р. у зв'язку з проголошенням незалежності України. Однією з перших таких спроб була періодизація канадського історика українського походження О. Субтельного [10], який взявши за основу періодизацію М. Грушевського, спробував доопрацювати її та актуалізувати для потреб того часу. Але аналізуючи запропоновану О. Субтельным періодизацію, можна побачити, що вона не радикально відрізняється від періодизації М. Грушевського, в ній також містяться шість періодів українського державотворення, хоча вони й іменуються дещо по-іншому. «Додержавний період» М. Грушевського замінено на «найдавніші часи», а періоди Київської держави і Галицько-Волинської держави об'єднані в одну – Київська Русь. Отже, бачимо тільки спробу перейменування періодів українського державотворення, натомість значних змін та доопрацювання не спостерігається. Навпаки, ті зауваження, які висловив І. Лисяк-Рудницький, залишилися без уваги дослідника, хоча вони працювали в одному науковому просторі, в еміграції.

Інтерес до удосконалення періодизації української державності в кінці XX на початку XXI ст. активно почали проявляти правознавці, які акцентували на проблемах історії держави і права України. За мету була поставлена систематизація державотворчих процесів й відповідно створення періодизації, яка б відповідала науковим вимогам до вивчення історії держави і права України. Через це особливо хочеться звернути увагу на періодизацію, запропоновану П. Музиченком [9, с. 15–17], який одним із перших в незалежній Україні звернувся до цивілізаційного підходу. Спостерігаємо, що запропонована П. Музиченком періодизація створена на основі концепції періодизації М. Грушевського та О. Субтельного. В ній, з одного боку, містяться схожі періоди з попередніми запропонованими концепціями, а з іншого – розглядаються майже всі державні утворення, які були наявні на території сучасної України, тим самим роблячи її актуальною для потреб сьогодення. Але, на жаль, не розглядаються події, які передували виникненню Київської Русі (протодержавний період), тим самим упускаючи величезний пласт історичного часу подій, які відбувалися на території сучасної України. Насамперед, ми говоримо про державні утворення Північного Причорномор'я, які, з одного боку, були присутні на території сучасної України, а з іншого – безумовно мали вплив на подальший розвиток українського державотворення: «Завдяки заснуванню у північному Причорномор'ї низки грецьких поселень та їхньому впливу на віддалену від берега частину країни, а також завдяки пізнішому поширенню протекторату Риму над Боспорським царством Україна стала, принаймні маргінально, частиною стародавньої грецької та еліністично-романської цивілізації», – наголошує І. Лисяк-Рудницький [8, с. 89–90].

Більш досконала концепція періодизації українського державотворення була представлена в підручнику з «Історії держави і права України» під редакцією В. Гончаренка. Запропонована концепція, на відміну від періодизації П. Музиченка, містить період до виникнення Київської Русі, розглядаючи рабовласницькі державні утворення Північного Причорномор'я як невід'ємну складову частину процесу українського державотворення [4, с. 5–6].

Але є ще одна проблема, на яку звернув увагу І. Лисяк-Рудницький, що ігнорують сучасні дослідники. Хоча розглянуті періодизації і можуть задовольнити усі потреби істориків держави і права України, попри це запропоновані концепції періодизації є суто українськими й відривають історію творення національної держави від загальноєвропейського та світового контексту. І. Лисяк-Рудницький зауважує: «Такі поняття, як «княжа доба» і «козацька держава», що їх не можна поширити на інші країни, штучно ізолюють український історичний процес від ширшого контексту» [8, с. 89]. З метою включення національних процесів державотворення у всесвітню періодизацію – вони повинні містити періоди цілком зрозумілі іноземцям, які цікавляться історією державотворчих процесів України. Це, зі свого боку, зумовило І. Лисяка-Рудницького запропонувати інтегрувати основні періоди становлення та розвитку української держави у загальноєвропейську концепцію державотворення. Беручи за основу європейську концепцію формування держави, І. Лисяк-Рудницький запропонував такі основні періоди українського державотворення, як: «стародавня і середньовічна Україна, Україна у ранньоновітній час, Україна XIX століття й Україна XX століття» [8, с. 89]. Історію стародавньої України І. Лисяк-Рудницький не розподіляє на підперіоди, тим самим не знаходячи вододілу у процесах українського державотворення стародавнього часу. Проте вже історія середніх віків розподілена на три підперіоди у зв'язку з появою такого державного утворення, як Київська Русь: «доба, що передує появі Київської Русі (VI–IX ст.); час об'єднаного Київського князівства (т.зв. Київської федерації і Галицько-Волинської держави) (з X – до середини XIV ст.); і, нарешті, доба литовського панування (від середини XIV ст. до Люблінської унії 1569 р.)» [8, с. 90]. Наступний період історії українського державотворення згідно з концепцією І. Лисяка-Рудницького визначено як «ранньоновітній час», що має такі хронологічні межі: від Люблінської унії до кінця XVII ст. [8, с. 90]. У цей період українські землі, за висловом І. Лисяка-Рудницького, знаходилися під впливом «шляхетської демократії» польського зразка та козацького устрою [8, с. 90]. Отже, вчений, акцентує на існуванні двох державних устроїв, що мали вплив на процес українського державотворення у цей історичний період. Речі Посполитої, яка поширювала вплив магдебурзького права на українські землі, що, з одного боку, надавало містам самоврядування, а з іншого – посилювало диференціацію міського населення, коли внаслідок чого верхівка (шляхта) набувала панівного становища, а нижчі верстви міста усувалися від участі в його управлінні. І протилежний устрій на Гетьманщині, що мала форму демократичної республіки, коли широкі верстви козацтва брали активну участь в управлінні державою, зокрема через козацьку раду як орган безпосередньої демократії, та представницькі органи – гетьмана й козацьку старшину.

Далі, у концепції І. Лисяка-Рудницького, ми спостерігаємо не зовсім логічний підхід, а саме згадку про XVIII ст., яке, з одного боку – не вказується як окремий період, а з іншого боку – не входить у хронологічні межі «ранньоновітнього часу» українського державотворення. Водночас І. Лисяк-Рудницький наголошує про важливість XVIII ст. у минулому української державності: «На Україні, як і в Західній Європі, ancien régime закінчився наприкінці XVIII ст.» [8, с. 90]. Нагадаємо, що ancien régime у перекладі з французької означає «старий порядок», час абсолютної монархії у Франції. Закінчення «старого порядку» для української державності у XVIII ст. ознаменувалось різними подіями, найважливішими серед яких І. Лисяк-Рудницький вважає ліквідацію козацької автономії, російське завоювання чорноморського узбережжя й ліквідацію степового кордону, поділи Польщі. Ці події, як наголошує вчений: «позначили перехід до нової історичної епохи – XIX ст.» [8, с. 90].

Далі І. Лисяк-Рудницький відокремлює XIX ст., хронологічні межі якого ним були встановлені так: «від 1780–1790-х років до 1914 року». Початком цього періоду І. Лисяк-Рудницький обрав Поділи Польщі (1772–1795 рр.). Саме XIX ст. ознаменувалося глибокими соціальними та культурними змінами не тільки на території сучасної України, а й загалом у всій Європі, «ця тенденція до формування нації, звичайно, не була особливістю лише українською, а радше спільною для всіх «придушених націй» Європи – від Ірландії до Балкан» [8, с. 90]. Перша світова війна та революційний настрій «придушених націй» призвели до соціальних і політико-державних змін, у наслідок яких припинили своє існування європейські імперії; і розпочалася, на думку І. Лисяка-Рудницького, «найновіша та сучасна доба – XX ст.» [8, с. 90].

Висновки. Отже, досліджуючи внесок українського історика в еміграції І. Лисяка-Рудницького у вдосконаленні періодизації історії українського державотворення, ми знайшли його концепцію інноваційною через концептуально новий погляд на систематизацію історичних подій у минулому сучасної України. Вчений знаходить неточності у поширених концепціях ХХ ст. через відсутність охоплення всіх державотворчих процесів, що були наявні у минулому сучасної України. Марксистська теорія періодизації, насамперед, може бути цілком доцільно застосована тільки до періодизації історії розвитку людства, а не окремої країни, зокрема України, оскільки концепт цієї періодизації виник на аналізі та узагальненні розвитку усіх державних утворень. Цивілізаційний підхід, який був першим представлений стосовно України М. Грушевським, на думку І. Лисяка-Рудницького, помилково називає періоди за найсуттєвішими подіями, тим самим упускаючи історичні процеси на інших територіях сучасної України. Хоча запропоновані сучасними науковцями підходи до періодизації історії держави і права України вирішують цю проблему, вони водночас, як вказував ще в минулому столітті І. Лисяк-Рудницький, не вирішують найважливішу проблему, а саме відокремлення від загальноєвропейського розвитку держави і права. Саме це зумовило запропонувати науковцем таку концепцію періодизації історії українського державотворення, яка б відповідала двом основним критеріям, а саме: охоплення всіх історичних процесів в історії українського державотворення і можливість впровадження її у загальноєвропейську концепцію основних періодів розвитку держави.

Список використаних джерел

1. Большая Советская Энциклопедия : в 30 т. 3-е изд. Москва : Советская энциклопедия, 1969–1978. URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=dict&termin=753955>
2. История государства и права СССР : учебник. 3-е изд., перераб. / под ред. С. В. Юшкова. Москва : Госюриздат. 1950. Ч. 1. 672 с.
3. Історія держави і права Української РСР (1917–1960) / ред. кол. : В. М. Корецький та ін. Київ : Вид-во Академії наук Української РСР. 1961. 730 с.
4. Гончаренко В. Д. Історія держави і права України : підручник. Харків : Право, 2013. 704 с.
5. Зашкільняк Л. О. Періодизація в історії. *Енциклопедія історії України : у 10-и т.* Київ : Наукова думка, 2011. Т. 8. 152 с.
6. Илюшечкин В. П. Теория стадийного развития общества. Москва : Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1996. 406 с.
7. Кульчицький С. В. Періодизація вітчизняної історії у працях Інституту історії України НАНУ. *Український історичний журнал*. 2011. № 3. С. 161–173.
8. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. 2-е вид. Київ : Дух і Літера, 2019. Т. 1. 632 с.
9. Музиченко П. П. Історія держави і права України : навч. посіб. Київ : Знання, 2007. 471 с.
10. Субтельний О. Україна: історія / пер. з англ. Ю. Шевчук. Київ : Либідь, 1991. 512 с.
11. Тойнби А. Дж. Постигание истории : сборник / пер. с англ. Е. Д. Жаркова, М. Рольф. Москва : Айрис-Пресс, 2010. 640 с.
12. M. Sato. Time Chronology and Periodization in History. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences. 1st Edition, 2001. P. 15686–15692.*

Надійшла до редакції 30.07.2021

References

1. Bolshaya Sovetskaya Entsiklopediya [Large Soviet Encyclopedia] : v 30 t. 3-e izd. Moskva : Sovetskaya entsiklopediya, 1969–1978. URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=dict&termin=753955> [in Russ.].
2. Istoriya gosudarstva i prava SSSR [History of the state and law of the USSR] : uchebnik. 3-e izd., pererab. / pod red. S. V. Yushkova. Moscow : Gosyurizdat. 1950. Part 1. 672 p. [in Russ.].
3. Istoriyia derzhavy i prava Ukrayinskoi RSR (1917–1960) [History of the State and Law of the Ukrainian SSR (1917–1960)] / red. kol. : V. M. Koretskyi ta in. Kyiv : Vyd-vo Akademiyi nauk Ukrayinskoyi RSR, 1961, 730 p. [in Ukr.].
4. Honcharenko V. D. (2013) Istoriya derzhavy i prava Ukrayiny [History of the state and law of Ukraine] : pidruchnyk. Kharkiv : Pravo, 704 p. [in Ukr.].
5. Zashkilniak L. O. (2011) Periodyzatsiia v istorii [Periodization in history]. Entsiklopediya istoriyi Ukrayiny : u 10 t. Kyiv : Naukova dumka, vol. 8, 152 p. [in Ukr.].
6. Ilyushechkin V. P. (1996) Teoriya stadijnogo razvitiya obshestva [The theory of staged development of society]. Moskva : Izdatelskaya firma «Vostochnaya literatura» RAN, 406 p. [in Russ.].

7. Kulchytskyi S. V. (2011) Periodyzatsiya vitchyznyanoi istoriyi u pratsiakh Instytutu istoriyi Ukrainy NANU [Periodization of national history in the works of the Institute of History of Ukraine of NASU]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, no 3, pp. 161–173 [in Ukr.].
8. Lysiak-Rudnytskyi I. (2019) *Istorychni ese* [Historical essays]. 2-e vyd. Kyiv : Dukh i Litera, vol. 1, 632 p. [in Ukr.].
9. Muzychenko P. P. (2007) *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy* [History of the state and law of Ukraine] : navch. posib. Kyiv : Znannya, 471 p. [in Ukr.].
10. Subtelnyi O. (1991) *Ukrayina: istoriya* [Ukraine: history] / per. z anhl. Yu. Shevchuk. Kyiv : Lybid, 512 p. [in Ukr.].
11. Toynbi A. Dzh. (2010) *Postizhenie istorii* [Comprehension of history] : sbornik / per. s angl. E. D. Zharkova, M. Rolf. Moscow : Ayris-Press, 640 p. [in Russ.].
12. Sato M. (2001) *Time Chronology and Periodization in History. International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. 1st Edition. pp. 15686–15692.

ABSTRACT

Artem Skyrta. The conception of periodization of the history of Ukrainian state formation by Ivan Lysyak-Rudnytsky. The article analyzes the creative work of the historian of Ukrainian emigration I. Lysyak-Rudnytsky on the periodization of the history of Ukrainian statehood in the context of the most common approaches to the periodization of the history of statehood. The introduction of the article contains remarks on the existing problem of periodization of the history of statehood of any country, due to the presence of various factors that serve as criteria for the creation of periodization. Therefore, none of the proposed periodizations can fully satisfy the entire scientific community.

The main part of the article contains an analysis of the main approaches to the periodization of the history of Ukrainian statehood, in particular: the formational approach, mainly used by scientists in Soviet Ukraine and the civilizational approach, which was first presented to Ukraine in the early XX century in the scientific works of M. Hrushevsky. In the course of this analysis, the definitions of such concepts as «formational approach» and «civilizational approach» in relation to the periodization of the history of statehood were analyzed. In addition, this analysis was accompanied by a study of the main works of scholars who studied the history of Ukrainian statehood in a particular approach.

The whole analysis was performed with the use of remarks expressed in the work by I. Lysyak-Rudnytsky on these basic approaches, as well as opportunities for their elimination at the present stage of development of historical and legal science. At the end of the article, a conclusion is made about the relevance of the concept of periodization of the history of Ukrainian statehood proposed by scientist, as well as its significance in the light of recent events in the development of Ukrainian statehood.

Keywords: *Ivan Lysyak-Rudnytsky, periodization, Ukrainian statehood, formational approach, civilizational approach.*

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ЇЇ КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 342.9

DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-94-101

Юрій ПАЙДА[©]

доктор юридичних наук, професор
(Мелітопольський державний
педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького)

ЗАСТОСУВАННЯ ПРИМУСУ ПРАВООХОРОННИМИ ОРГАНАМИ УКРАЇНИ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ

Необхідність наукового дослідження підстав застосування примусу правоохоронними органами, а особливо такого його компоненту, як фізичний примус, має надзвичайно важливе значення, адже воно можливе лише за наявності достатніх, передбачених законом, умов. У статті проаналізовано юридичні та фактичні підстави застосування примусу правоохоронними органами в площині причинно-наслідкової взаємозалежності та взаємозумовленості. Йдеться про поліцейські заходи примусу, заходи підтримання режиму в місцях позбавлення волі та попереднього ув'язнення, що застосовуються лише у випадках, коли всі інші форми попереднього впливу на правопорушників використані і не забезпечили виконання покладених на працівників правоохоронних органів обов'язків.

Ключові слова: правоохоронні органи, застосування примусу, правові підстави, фактичні підстави.

Постановка проблеми. Аналіз підстав застосування примусу правоохоронними органами найбільш доцільно виконувати в площині причинно-наслідкової взаємозалежності та взаємозумовленості. Водночас така причинність може мати зовнішні джерела причин: це дії, процеси, події та явища або дії правоохоронців, які стали наслідком зовнішніх причин. І як аргумент наведемо вислів Г.В.Ф. Гегеля, яким свого часу було сказано, що «причина зумовлена як перед-належне, як зовнішнє, інше» [1, с. 635]. Тобто і в разі застосування сили спочатку виникає екстраординарна протиправна ситуація (перед-належна, зовнішня причина), і як вимушена відповідна реакція – те, що ми називаємо службовим обов'язком, який спонукає працівників правоохоронних органів усунути вказану ситуацію за допомогою належних заходів примусу.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Проблема застосування заходів примусу правоохоронними органами безпосередньо пов'язана зі встановленням у законі обсягу і меж застосування заходів правового впливу, а тому й зміцненням законності, забезпеченням прав і свобод громадян [2, с. 51].

Метою статті є аналіз підстав застосування примусу правоохоронними органами, зокрема такого його компоненту, як фізичний примус.

Виклад основного матеріалу

Дослідження поняття «примус». Етимологія поняття «підстава» означає достатній привід або причину, якими пояснюють, виправдовують що-небудь [3, с. 391]. У разі застосування сили цей термін об'єднує різноманітні чинники об'єктивної дійсності (діяння, процеси, події, явища), за наявності та достатності яких працівник правоохоронного органу має право застосовувати силу. До того ж треба наголосити, що риса наявності вказаних чинників полягає в тому, що за їх відсутності здійснення дій

© Ю. Пайда, 2021

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6424-6419>

vovo4ka23@ukr.net

щодо застосування заходів фізичного примусу неприпустимо, а риса достатності передбачає те, що в конкретний відрізок часу існує така їх сукупність, яка пояснює та виправдовує завдання шкоди шляхом застосування сили. Тому кожний випадок застосування примусу має хоча й комплексну, але ж одну підставу застосування. Водночас елементи цієї єдиної, комплексної підстави іноді зручно іменувати нарізно, а саме правовою та фактичною підставами, які мають власні характеристики.

Насправді, правова підстава виділяється окремо й іменується правовою тому, що вказані явища, події і вчинки за загальним правилом прямо передбачені та охарактеризовані в нормах права як одні з підстав обставин, що розглядаються [4, с. 153]. Правова підстава являє собою різноманітні чинники об'єктивної дійсності, що загрожують заподіянням шкоди або фактично її заподіюють. Іншими словами, у ролі правової підстави є певна небезпека, тобто спроможність заподіювати або викликати якусь шкоду правоохоронюваним інтересам.

Ознаки підстав застосування примусу правоохоронними органами, органами внутрішніх справ вже були предметом детального наукового аналізу, тому тут варто навести результати попередніх досліджень. Як визначено в спеціальній літературі, ознаки таких підстав характеризуються такими загальними ознаками, як комплексність, виключність та об'єктивність [5, с. 70]. Перша ознака, що виділена, комплексність, означає, що будь-яка з підстав, наведених у законодавстві, становить сукупність двох неоднозначних елементів (чинників), які тільки у своїй нерозривній єдності зумовлюють необхідність (вимушеність) застосування примусу. Перший складовий елемент цієї сукупності – це небезпечне посягання (діяння, процес, подія об'єктивної дійсності), яке загрожує шкодою, або таке, що вже завдає шкоди правоохоронюваним інтересам (правова підстава). Другий же складовий елемент – це обстановка, що свідчить про неможливість усунення, відвернення, недопущення або припинення вказаного посягання іншими способами та вказує на необхідність (вимушеність) та виправданість застосування сили (фактична підстава).

З наведеного можна зробити висновок, що кожний конкретний випадок застосування сили має свою єдину, хоча й комплексну підставу, а лише правової підстави для застосування примусу ще не достатньо. Другим складовим елементом підстав такого застосування примусу правоохоронним органом є фактична підстава, яка потребує негайного усунення небезпеки від суспільно небезпечного посягання. Тому застосування сили за відсутності правової або фактичної підстав, що складають єдину комплексну підставу застосування, свідчить про неправомірність застосування.

Друга, визначена вище, ознака підстав застосування примусу – це винятковість. Ця ознака також була досліджена в спеціальній юридичній літературі та визначається тим, що певні події або вчинки виходять за межі нормального стану та загрожують заподіянням або фактично вже заподіюють шкоду правоохоронюваним інтересам [6, с. 57]. Про це також можна судити з того, якими категоріями оперує законодавство, надаючи право працівникам правоохоронних органів застосовувати силу: «шкода собі і оточенню», «напад», «насильницькі дії», «групове порушення громадського порядку», «завдання шкоди оточенню».

Тому, на нашу думку, виправданими є твердження, що правова підстава надає підставам застосування насамперед характер винятковості, оскільки в ролі такої підстави є процеси, події, вчинки, які вже заподіюють шкоду або погрожують її заподіянням правоохоронюваним інтересам. Відповідно, якщо вказані чинники характеру винятковості не мають, то це свідчить про відсутність правової підстави, а тим самим і всякої підстави спричинення шкоди об'єктам правової охорони. Якщо посягання не є суспільно небезпечним (винятковим), то воно не може бути підставою застосування сили. Тому і заходи примусу, які застосовують правоохоронні органи: поліцейські заходи примусу, заходи підтримання режиму в місцях позбавлення волі та попереднього ув'язнення застосовуються лише тоді, коли всі інші форми попереднього впливу на правопорушників використані і не забезпечили виконання покладених на працівників правоохоронних органів обов'язків.

І останньою ознакою, що була нами визначена для підстав застосування примусу, є їх об'єктивність, або, за філософським визначенням, «саме буття, дійсність та субстанціональність» [1, с. 799], тобто дійсне існування в часі та просторі. Застосування заходів примусу визнається правомірним, якщо воно здійснено протягом часу існування його підстав. Причому характерною ознакою підстав застосування примусу є їх

швидкоплинність у часі та обмеженість у просторі. Інакше кажучи, початок, продовження та завершення застосування таких заходів визначається тривалістю існування підстави, тобто початковим та кінцевим моментами розвитку протиправної події.

Стосовно питання нормативного визначення правових підстав застосування заходів примусу правоохоронними органами відзначимо, що вони закріплені в гіпотезах норм тільки окремих нормативних актів – це Закони України «Про Національну поліцію», «Про попереднє ув'язнення», «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України» а також Кримінально-виконавчим кодексом України. Решта нормативних актів, в тому числі і законів, про які вже йшлося, хоча і закріплюють право правоохоронних органів щодо застосування примусу, однак є такими, що містять бланкетні норми, які для з'ясування правових підстав цього застосування відсилають до вищезазначених нормативних актів.

До примусових заходів залежно від здатності заподіяння різного розміру гіпотетичної шкоди належать фізичний вплив (сила), застосування спеціальних засобів та застосування вогнепальної зброї. Відповідно, і підстави застосування цих заходів в законодавстві (зокрема, в Законі України «Про Національну поліцію») диференційовані. Хоча це не аксіома, наприклад, у Законі України «Про попереднє ув'язнення» та Кримінально-виконавчому кодексі чинники «спеціальні засоби» та «заходи фізичного впливу» мають переважно єдині правові підстави застосування.

Правові та фактичні підстави застосування сили. Оскільки в цьому дослідженні поняття «примус» досліджується комплексно, то й правові підстави застосування такого примусу треба розглядати комплексно: як за колом суб'єктів – правоохоронних органів, що мають право її застосовувати, так і за комплексними складовими самого поняття примусові заходи (вогнепальна зброя, спеціальні засоби та заходи фізичного впливу).

Тому тут треба проаналізувати правові підстави застосування заходів примусу різними правоохоронними органами. Відповідно до ст. 44 Закону України «Про національну поліцію», поліцейський може застосовувати фізичну силу, у тому числі спеціальні прийоми боротьби (рукопашного бою), для забезпечення особистої безпеки або/та безпеки інших осіб; припинення правопорушення; затримання особи, яка вчинила правопорушення, якщо застосування інших поліцейських заходів не забезпечує виконання поліцейським повноважень, покладених на нього законом.

Закон України «Про національну поліцію» у ст. 15 врегулював правила застосування спеціальних засобів.

Тож кайданки та інші засоби обмеження рухомості застосовуються: а) до особи, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення та чинить опір поліцейському або намагається втекти; б) під час затримання особи; в) під час конвоювання (доставляння) затриманого або заарештованого; г) якщо особа своїми небезпечними діями може завдати шкоду собі і оточенню; г) проведення процесуальних дій з особами у випадках, коли вони можуть створити реальну небезпеку оточенню або собі.

Гумові та пластикові кийки застосовуються для: а) відбиття нападу на поліцейського, іншу особу та/або об'єкт, що перебуває під охороною; б) затримання особи, яка вчинила правопорушення і чинить злісну непокору законній вимозі поліцейського; в) припинення групового порушення громадського порядку чи масових заворушень.

Засоби, споряджені речовинами сльозогінної та дратівної дії, застосовуються для: а) відбиття нападу на поліцейського, іншу особу та/або об'єкт, що перебуває під охороною; б) припинення групового порушення громадського порядку чи масових заворушень.

Засоби примусової зупинки транспорту застосовуються для примусової зупинки транспортного засобу, водій якого не виконав законні вимоги поліцейського щодо зупинки транспортного засобу, або якщо дії водія транспортного засобу створюють загрозу життю чи здоров'ю людини.

Пристрої, гранати, боеприпаси та малогабаритні підривні пристрої для руйнування перешкод і примусового відчинення приміщень застосовуються для: а) затримання особи; б) звільнення особи, незаконно позбавленої свободи, яка знаходиться у приміщенні.

Електрошокові пристрої контактної та контактної-дистанційної дії застосовуються для: а) відбиття нападу на поліцейського, іншу особу та/або об'єкт, що перебуває під охороною; б) відбиття нападу тварини, що загрожує життю і здоров'ю особи чи поліцейського.

Спеціальні маркувальні та фарбувальні засоби застосовуються для: а) маркування особи, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення; б) припинення

групового порушення громадського порядку чи масових заворушень з метою подальшого виявлення осіб та затримання, а також контролю за переміщенням речей.

Пристрої, гранати та боеприпаси світлозвукової дії, засоби акустичного та мікрохвильового впливу застосовуються для: а) відбиття нападу на поліцейського, іншу особу та/або об'єкт, що перебуває під охороною; б) затримання особи, яка чинить збройний опір, або з метою примусити таку особу залишити територію (транспортний засіб, будівлю, споруду, земельну ділянку), де перебуває така особа; в) звільнення особи, незаконно позбавленої свободи, яка знаходиться у приміщенні.

Водомети, бронемашини та інші спеціальні транспортні засоби застосовуються для: а) припинення групового порушення громадського порядку чи масових заворушень; б) відбиття групового нападу, що загрожує життю та здоров'ю людей; в) примусової зупинки транспортного засобу, водій якого не виконав законні вимоги поліцейського зупинитися; г) затримання озброєної особи, яка підозрюється у вчиненні злочину.

Пристрої для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами несмертельної дії, застосовуються для: а) захисту від нападу, що загрожує життю та здоров'ю людей, у тому числі поліцейського; б) відбиття збройного нападу на об'єкти, що перебувають під охороною, конвої, житлові та нежитлові приміщення, а також для звільнення їх у разі захоплення; в) затримання особи, яка підозрюється у вчиненні тяжкого або особливо тяжкого злочину і яка намагається втекти; г) затримання особи, яка чинить збройний опір або намагається втекти з-під варти; г) затримання озброєної особи, яка погрожує застосуванням зброї та інших предметів, що загрожують життю чи здоров'ю людей, у тому числі поліцейського; д) подання сигналу тривоги або виклику допоміжних сил; е) знешкодження тварини, яка загрожує життю чи здоров'ю людей, у тому числі поліцейського; є) припинення групового порушення громадського порядку чи масових заворушень; ж) відбиття групового нападу, що загрожує життю чи здоров'ю людей.

Засоби, споряджені безпечними димоутворювальними препаратами, застосовуються для: а) забезпечення маскуваності дій поліцейських, спрямованих на затримання особи, яка чинить збройний опір, або для того, щоб примусити таку особу залишити територію (транспортний засіб, будівлю, споруду, земельну ділянку), на якій вона перебуває; б) звільнення особи, незаконно позбавленої свободи.

Службовий собака застосовується під час: а) патрулювання; б) переслідування та затримання особи, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення; в) під час конвоювання (доставлення) затриманої або заарештованої особи; г) для відбиття нападу на особу та/або поліцейського.

Службовий кінь застосовується під час: а) патрулювання; б) переслідування та затримання особи, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення.

Також Закон України «Про попереднє ув'язнення» у частинах 4 та 10 ст. 18 містить спільний перелік правових підстав застосування примусу у місцях попереднього ув'язнення. Працівники місць попереднього ув'язнення мають право застосувати заходи фізичного впливу і спеціальні засоби, в тому числі прийоми рукопашного бою, наручники, гумові палиці, гамівні сорочки, сльозоточиві речовини, світлозвукові пристрої відволікаючої дії, водомети, бронемашини та інші технічні засоби, а також використовувати службових собак: для припинення фізичного опору; для припинення насильницьких дій; для припинення безчинства; для подолання протидії законним вимогам адміністрації.

Застосування вогнепальної зброї допускається у разі вчинення особою, взятою під варту, нападу чи іншої умисної дії, що безпосередньо загрожує життю або здоров'ю працівників місця попереднього ув'язнення чи інших осіб, а також у разі здійснення втечі з-під варти.

Закон «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України» у частині 4 ст. 9 визначає, що військовослужбовці Служби правопорядку мають право застосувати заходи фізичного впливу, в тому числі прийоми рукопашного бою, для припинення правопорушень та подолання протидії законним вимогам військовослужбовців Служби правопорядку.

Цей же закон у статті 10 визначив правові підстави застосування наручників, гумових кийків, засобів зв'язування, речовин сльозоточивої та дратівної дії, світлозвукових пристроїв відволікаючої дії, пристроїв для відкриття приміщень і примусової зупинки транспорту, водометів, бронемашини, службових собак та інших

спеціальних і транспортних засобів, зокрема: 1) для захисту військовослужбовців, інших осіб і самозахисту від нападу та інших дій, що створюють загрозу їх життю або здоров'ю; 2) для припинення масових безпорядків у військових частинах, а також групових порушень громадського порядку військовослужбовцями; 3) для відбиття нападу без застосування зброї на військові містечка, військові об'єкти, будівлі, приміщення, споруди і транспортні засоби Збройних Сил України або їх звільнення у разі захоплення; 4) для затримання, конвоювання до місця розташування органу управління або підрозділу Служби правопорядку, в органи Національної поліції осіб, які вчинили правопорушення, а також тримання осіб, взятих під варту, якщо зазначені особи чинять опір військовослужбовцям Служби правопорядку або є підстави вважати, що вони можуть втекти чи завдати шкоди оточуючим чи собі; 5) для звільнення заручників, захоплених на території військової частини.

Відповідно статтю 11 наведеного закону регламентовані правові підстави застосування вогнепальної зброї військовослужбовцями Служби правопорядку, якими є: 1) захист військовослужбовців, інших громадян від нападу, що загрожує їх життю і здоров'ю, а також звільнення заручників, захоплених на території військової частини; 2) відбиття групового або збройного нападу на військовослужбовця Служби правопорядку або членів його сім'ї чи іншого нападу, якщо їх життю або здоров'ю загрожує небезпека; 3) відбиття нападу на об'єкти, що знаходяться під охороною, конвої, приміщення, споруди, транспортні засоби військових частин, а також звільнення їх у разі захоплення; 4) затримання особи, яку застали при вчиненні тяжкого або особливо тяжкого злочинів і яка намагається втекти; 5) затримання особи, яка чинить збройний опір, намагається втекти з-під варту, а також озброєної особи, яка погрожує застосуванням зброї та інших предметів, що загрожує життю і здоров'ю військовослужбовця Служби правопорядку; 6) зупинка транспортного засобу шляхом його пошкодження, якщо водій своїми діями створює загрозу життю чи здоров'ю громадян або військовослужбовця Служби правопорядку.

Гіпотезою ч.1 ст.106 Кримінально-виконавчого кодексу наведено перелік суспільно небезпечних діянь, коли працівники установ виконання покарань можуть застосовувати фізичну силу, спеціальні засоби, гамівну сорочку та зброю. Це випадки, коли особи, що позбавлені волі: чинять фізичний опір персоналу колонії; злісно не виконують його законні вимоги; проявляють буйство; беруть участь у масових заворушеннях, захваті заручників; чинять інші насильницькі дії; у разі втечі з-під варту.

Як видно з наведеного вище переліку норм права, що становлять правову основу застосування примусових заходів, ці правовідносини регулюються нормами адміністративного, кримінально-процесуального та виправно-трудоного права. Але розташування норм у різних галузях законодавства не впливає на визначення виду правовідносин, які ними регулюються, а саме охоронних правовідносин як комплексної сукупності галузевих норм і принципів, які передбачають державний примус за вчинення правопорушення [7, с. 72]. Головним чинником у цьому разі є зміст диспозицій певних норм права, які приписують правоохоронним органам здійснення дій щодо припинення протиправних дій з вимушеним заподіянням шкоди правопорушнику.

Щодо питання змісту положень підзаконних нормативних актів у сфері регулювання застосування примусових заходів правоохоронними органами, то вони встановлюють порядок застосування того чи іншого заходу, а не його правову підставу.

Крім юридичної підстави застосування заходів примусу, як вже було сказано вище, є також і фактична підстава, яка визначається тією обстановкою, що складається під час усунення зазначеної небезпеки. З погляду етимології термін «обстановка» означає сукупність умов, у яких що-небудь відбувається [8, с. 52]. Іншими словами, з одного боку, є джерело небезпеки у вигляді діянь правопорушника, з іншого – конкретний працівник правоохоронного органу, який повинен усунути цю небезпеку. Стосовно нашого випадку, «обстановка» – це становище на місці застосування заходів примусу з урахуванням: а) об'єктивних чинників: характеру місцевості, взаємного розташування на ній протигорчих сторін, кліматичних умов, часу доби тощо; б) особистих можливостей працівника правоохоронного органу: статі, віку, фізичних сил, якості професійних навичок, наявності засобів усунення небезпеки тощо; в) динамічного співвідношення сил і засобів працівника правоохоронного органу з джерелом небезпеки (кількістю правопорушників, їх озброєнням, фізичною силою).

Безперечно, що в деяких ситуаціях становище працівника правоохоронного органу може бути відносно вигідним з погляду наявності у нього можливостей щодо усунення

небезпеки. В інших же випадках він може, навпаки, опинитись у скрутному становищі, коли його можливості щодо усунення небезпеки будуть дещо проблематичними, часто недостатніми, неспівмірними з об'єктивними характеристиками джерела небезпеки. Отже, обстановка, в якій працівник правоохоронного органу застосовує заходи примусу, може бути поділена на два види: відносно сприятлива і несприятлива. Виділення цих видів обстановки є другим чинником, що має важливе значення для визначення меж заподіяння шкоди правопорушникові з метою усунення небезпеки.

При відносно сприятливій обстановці ця шкода, певним чином, повинна бути обмежена тим необхідним мінімумом, що був явно достатній для усунення небезпеки. І навпаки, у разі несприятливої обстановки заподіяна шкода може бути набагато більшою, обмеженою тільки вимогою явно не перевищувати ту гіпотетичну шкоду, яку спроможна була б заподіяти потенціальна небезпека правоохоронюваним інтересам. Викладене дозволяє зробити висновок, що межі заподіяння шкоди працівником правоохоронного органу під час застосування заходів примусу повинні бути співмірними з двома чинниками: по-перше, з потенціалом небезпеки, що загрожує правоохоронюваним інтересам (правовою підставою), по-друге, з тією обстановкою, в якій опинився суб'єкт застосування примусу під час усунення зазначеної небезпеки (фактичною підставою).

Очевидно, ці два чинники у поєднанні є нічим іншим, як комплексною за своєю суттю підставою заподіяння шкоди правопорушникові. І дії працівників правоохоронних органів лише тоді будуть морально виправданими та дозволені правом, якщо шкода, яку вони заподіяли, буде співмірною одночасно з обома чинниками тієї причини, яка змусила її нанести, тобто з підставою завдання шкоди.

У цій комплексній підставі застосування заходів примусу правова підстава відіграє вирішальну роль, що певним чином впливає і на межі шкоди, яка заподіюється об'єкту застосування сили. Існуюча залежність полягає в тому, що ця шкода повинна відповідати, бути співмірною і явно не переважати, в першу чергу, правову підставу. Оскільки ця підстава є потенціалом небезпеки, що загрожує правоохоронюваним інтересам, то й шкода, яка заподіюється з метою її усунення, не може бути явно більш значною, ніж потенціал цієї небезпеки. Іншими словами, «правова підстава визначає межу максимально допустимої шкоди, яка за жодних обставин не може бути перевищеною без ризику вийти за рамки правомірності застосування сили» [4, с. 188–189].

Ступінь та розмір заподіяної шкоди внаслідок застосування заходів примусу правоохоронними органами є відносними, оскільки визначаються не лише юридичними чинниками, але й обстановкою, в якій опинився суб'єкт застосування примусу в момент діяння, що заподіює шкоду. Це означає, що шкода, яка відповідає правовій підставі, буде правомірною лише за умови, якщо вона відповідатиме і тій обстановці, в якій була заподіяна [4, с. 189].

Через те, що така обстановка для суб'єкта, який застосовує примус, може бути двох видів – відносно сприятливою та несприятливою, допустимим є різний рівень заподіяння допустимої шкоди, що відповідає її правовій підставі. Це зумовлено тим, що працівник правоохоронного органу у такому разі перебуває у не вигідному, програшному становищі і тому виправданим є заподіяння ним крайньої, максимально можливої шкоди, водночас співмірної з правовою підставою та з потенціалом небезпеки, що загрожує правоохоронюваним інтересам.

У деяких випадках суб'єкт застосування примусових заходів може опинитись в обстановці, коли він займає більш вигідне положення і досягнення поставленої суспільно корисної мети можливе, хоча і за допомогою шкоди, але такої, яка б не досягала своїх крайніх максимальних розмірів. При цьому такий суб'єкт повинен усвідомлювати, що в момент своїх дій він перебуває саме у такій відносно сприятливій для себе обстановці.

Висновки. Отже, відносно сприятлива обстановка обґрунтовує межі розумної достатності або, інакше кажучи, межі достатньої шкоди. Тому цю межу можна визначити як заподіяння суб'єктом застосування примусових заходів у відносно сприятливій обстановці правопорушнику мінімально можливої шкоди, але водночас достатньої для усунення небезпеки правоохоронюваним інтересам. Очевидно, що і ця межа одночасно відповідає як правовій підставі заподіяння шкоди (достатня шкода завжди перебуває в межах максимально допустимої), так і фактичній (відносно сприятливій обстановці), які взяті у єдності.

Законодавство України теж диференційовано підходить до спричинення шкоди внаслідок застосування сили. Ось декілька цитат: «Застосування малогабаритного

підривної пристрою для відкриття приміщень є виправданим, якщо шкода, заподіяна охоронюваним законом правам та інтересам, є меншою, ніж шкода, яку вдалося відвернути» (ч. 5 ст. 45 Закону «Про Національну поліцію»), або ж «Поліцейський уповноважений застосовувати вогнепальну зброю тільки з метою заподіяння особі такої шкоди, яка є необхідною і достатньою в такій обстановці, для негайного відвернення чи припинення збройного нападу» (ч. 7 ст. 46 Закону «Про Національну поліцію»), «У разі неможливості уникнути застосування заходів фізичного впливу вони мають зводитися до завдання якнайменшої шкоди здоров'ю правопорушників (ч. 3 ст. 18 Закону «Про попереднє ув'язнення»). З наведених нормативних актів чітко видно прагнення обмежити заподіяння шкоди лише тим мінімумом, який дійсно є необхідним та достатнім для досягнення передбачених у законі суспільно корисних цілей. Заподіяння ж шкоди, яка виходить за цей мінімум, протиправне.

Список використаних джерел

1. Гегель. Наука логіки. Классическая философская мысль. Москва : Изд-во «Мысль», 1998. 1072 с.
2. Бандурка О. М. Заходи адміністративного припинення в діяльності міліції : дис. ... канд. юрид. наук. Харків : Укр. юрид. академія, 1994. 158 с.
3. Новий тлумачний словник української мови : в 4 т. Уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. Київ : Вид-во «Аконіт», 1998. Т. I: А-Є. 910 с.; Т. II: Ж-ОБД. 910 с.; Т. III: ОБЕ-РОБ. 927 с.; Т. IV: РОБ-Я. 941 с.
4. Баулін Ю. В. Обстоятельства, исключающие преступность деяния. Харьков : Основа, 1991. 360 с.
5. Фролов О. С. Підстави застосування сили працівниками ОВС. *Вісник Запорізького юридичного інституту*. 1999. № 2. С. 69–79.
6. Козак В. Н. Вопросы теории и практики крайней необходимости. Саратов, 1981. 232 с.
7. Колодій А. М. Принципи права України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 208 с.
8. Новий тлумачний словник української мови : в 4 т. Уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. Київ : Вид-во «Аконіт», 1998. Т. III : ОБЕ-РОБ. 927 с.

Надійшла до редакції 16.06.2021

References

1. Gegel. *Nauka logiki. Klassicheskaya filosofskaya mysl* [Science of logic. Classical philosophical thought]. Moscow : Izd-vo «Mysl», 1998. 1072 p. [in Russ.].
2. Bandurka O. M. (1994) *Zakhody administratyvnoho pryynennya v diialnosti militsiyi* [Measures of administrative termination in the activities of the police] : dys. ... kand. yuryd. nauk. Kharkiv : Ukr. yuryd. akademiya, 158 p. [in Ukr.].
3. *Novyi tлумachnyi slovnyk ukraynskoi movy* [New explanatory dictionary of the Ukrainian language] : v 4 t. Uklad. V. Yaremenko, O. Slipushko. Kyiv : Vyd-vo «Akonit», 1998. Vol. I: A-Ye. 910 p.; Vol. II: Zh-OBД. 910 s.; Vol. III: OBE-ROB. 927 s.; Vol. IV: ROB-Ya. 941 p. [in Ukr.].
4. Baulin Yu. V. (1991) *Obstoyatelstva, isklyuchayushchiye prestupnost deyaniya* [Circumstances excluding the criminality of an act]. Kharkov : Osnova, 360 p. [in Russ.].
5. Frolov O. S. (1999) *Pidstavy zastosuvannya syly pratsivnykamy OVS* [Grounds for the use of coercion by police authorities]. *Visnyk Zaporizkoho yurydychnoho instytutu*, no 2, pp. 69–79 [In Ukr.].
6. Kozak V. N. (1981) *Voprosy teorii i praktiki krainei neobkhodimosti* [Theory and Practice of Urgent Necessity]. Saratov, 232 p. [in Russ.].
7. Kolodiy A. M. (1998) *Pryntsypy prava Ukrayiny* [Principles of Ukrainian law] : monohrafiya. Kyiv : Yurinkom Inter, 208 p. [in Ukr.].
8. *Novyi tлумachnyi slovnyk ukraynskoi movy* [New explanatory dictionary of the Ukrainian language] : v 4 t. Uklad. V. Yaremenko, O. Slipushko. Kyiv : Vyd-vo «Akonit», 1998. Vol. III : OBE-ROB. 927 p. [in Ukr.].

ABSTRACT

Yuriy Paida. Use of coercion by Ukrainian law enforcement authorities: certain aspects. The need for scientific research of the grounds for the use of coercion by law enforcement authorities, and especially its component such as physical coercion, is extremely important, as it is possible only if there are sufficient conditions provided by law. The author analyzes the legal and factual grounds for the use of coercion by law enforcement authorities in the field of causal interdependence and interdependence. Police coercive measures, measures to maintain the regime in places of imprisonment and pre-trial detention are revealed. They are applied only in cases when all other forms of pre-trial detention of offenders have been used and have not ensured the fulfillment of duties imposed on law enforcement officers.

Emphasis is placed on the fact that each specific case of the use of coercion must have a comprehensive basis (legal and factual). The first component of this set is a dangerous encroachment (act, process, event of objective reality) that threatens harm, or that already harms law enforcement interests (legal basis). The second component is the situation that indicates the impossibility of eliminating, preventing or stopping the specified encroachment in other ways and indicates the need (compulsion) and justification for the use of coercion (factual basis).

The author pays special attention to the analysis of Ukrainian legislation in order to study the legal grounds for the use of coercive measures by various law enforcement authorities. These legal relations are regulated by the norms of administrative, criminal procedure and correctional labor law. They clearly outline the desire of the legislator to limit the infliction of harm only to the minimum that is really necessary and sufficient to achieve the socially useful goals provided by law. Causing damage that exceeds this minimum is considered illegal.

Keywords: law enforcement authorities, use of coercion, legal grounds, factual grounds.

УДК 37.018-057.87:004.738.5

DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-101-106

Олександр ЦАРЬОВ[©]

кандидат педагогічних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

ТАКТИКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ СПІЛКУВАННЯ ПОЛІЦІЯНТА З ПРАВОПОРУШНИКАМИ

У статті розкрито особливості тактико-психологічного контексту спілкування поліціанта з правопорушниками. Розкрито сутність проблематики професійного спілкування поліціанта, сучасні підходи до визначення поняття «тактико-психологічний контекст спілкування». Схарактеризовано засади рівнів професійної підготовки. Наведено сутнісні характеристики комунікаційних причин конфліктів. Акцентовано щодо індикативності та предикативності процесу спілкування. Доведено, що результативна взаємодія поліціантів із громадянами є запорукою забезпечення належного рівня громадської безпеки в суспільстві.

Ключові слова: індикативність, комунікація поліціанта, контекст, спілкування, предикативність, тактико-психологічний контекст, техніка спілкування, форми спілкування.

Постановка проблеми. Аналіз професійної діяльності працівників Національної поліції доводить, що центральне місце в ній посідає безпосередня робота з людьми, яка належить до суб'єкт-суб'єктної діяльності, і досягнення мети відбувається в системі «людина-людина». Безумовно, успішність такої діяльності багато в чому визначається вмінням грамотно і професійно будувати своє спілкування. Це може бути досягнуто за допомогою навчання особового складу не тільки спецдисциплін, а й в обов'язковому порядку дисциплін, що формують комунікативні здібності та навички культури спілкування майбутніх правоохоронців. У зв'язку зі специфікою виконуваних завдань, працівники поліції повинні вміти «з максимальною ефективністю і в межах законності впливати на супротивника, громадян, припиняти і попереджати злочини, панічні настрої натовпу, робити своїм союзником соціально-пасивну частину населення». Ефективність діяльності Національної поліції залежить від рівня професійно-психологічної підготовки їх працівників, яким досить часто доводиться діяти в складних чи екстремальних умовах. Невід'ємним складником професійної діяльності поліціантів, незалежно від їх спеціалізації, є професійне спілкування. Незважаючи на наявність численних наукових досліджень щодо культури спілкування працівників Національної поліції, залишаються питання, які потребують прискіпливого та детального вивчення.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Проблема психологічної підготовки постійно в центрі уваги педагогів, психологів, юристів: В. Барка, Н. Буланова, В. Коломейцева, А. Москаленка, Д. Кобзіна, В. Соболева, Н. Шалигіна, а також у працях зарубіжних науковців: Р. Боскет, Я. Вествуд, Г. Лангер. Різні питання взаємодії органів і підрозділів Національної поліції з громадою опрацьовують Р. Благута, О. Балинська, О. Дячук, О. Кожухар, Н. Матюхіна та інші дослідники. Практичний досвід здійснення психологічної підготовки працівників поліції є в Україні, США, Англії, ФРН та низці інших країн. Повсюдно відзначаються позитивні результати. Усі дослідники

© О. Царьов, 2021

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-8786-7664>

tsarevasgd@ukr.net

наголошують на важливості психологічної підготовки в підвищенні рівня підготовленості фахівців до вирішення завдань у важких, екстремальних умовах. У запропонованій статті акцентовано на взаємодії поліції з населенням, потребі формування системи професійних принципів, які мають бути імplementовані до механізму їх співпраці.

Мета статті – вивчення проблеми тактико-психологічного контексту спілкування поліціантів з правопорушниками.

Виклад основного матеріалу. Комунікативний характер діяльності поліції загалом визначає тенденційність поведінки їх працівників. Адже комунікативність передбачає не лише повідомлення певної інформації, але й спонукання до дії. Результативна взаємодія поліціантів із громадянами є запорукою забезпечення належного рівня громадської безпеки в суспільстві. У процесі комунікації вказується індикативність – певний предмет обговорення, предикативність – продуцент мовлення висловлює власну позицію щодо цього предмета; крім того, можна виділити ще такий аспект, як емоційна виразність, від якої залежить спонукальна сила сказаного [4, с. 165]. Відповідно до ст. 11 Закону України «Про Національну поліцію» діяльність поліції здійснюється в тісній співпраці та взаємодії з населенням, територіальними громадами та громадськими об'єднаннями на засадах партнерства і спрямована на задоволення їхніх потреб [3].

Успіх в діяльності працівника поліції залежить на 80–85 % від комунікативної компетентності і тільки на 15–20 % визначається рівнем професійної підготовки за фахом. Низький рівень комунікативної компетентності призводить до значних спотворень і втрати ділової інформації, особливо під час передавання від однієї особи іншій. Комунікативна компетентність визначається як готовність і вміння будувати контакт у різній психологічній дистанції з різними людьми. Комунікативна компетентність є інтегративним і відносно стабільним психологічним утворенням, що містить особистісний (особистісні якості) і технологічний (знання, навички, вміння) потенціали. Комунікативна компетентність забезпечує ефективне спілкування, реалізуючи гнучкі комунікативні стратегії завдяки вербальним і невербальним діям.

Уміння працівників поліції налагоджувати відносини з представниками громадських формувань вважаємо важливим критерієм оцінки їхнього професійного рівня та правової культури. Під час перетворень, що відбуваються у сфері правопорядку, і виникають вагомні можливості для виховання людей досвідом практичної діяльності.

Під час виконання службових обов'язків працівник поліції повинен спілкуватися з різними верствами населення. Ефективна побудова комунікаційного процесу залежить від сукупності знань, умінь і навичок, тобто комунікативних здібностей. Добре розвинені комунікативні здібності позитивно впливають на соціальну взаємодію загалом, тобто на спілкування.

Удаючись до історичної ретроспективи, більшість учених-поліціантів констатує, що органи внутрішніх справ пережили своєрідну «золоту епоху» ще за часів існування так званих «поліцейських держав» XVII–XVIII ст., коли у структурі державного управління слово *police* (поліція) збігалось за своїм значенням з державною діяльністю (*policing*). Розвинута в межах політичної економії XVIII ст. «наука поліції» включала в термін «поліція» усю діяльність щодо управління державою і громадським порядком за допомогою економічної, соціальної і культурної політики. Згодом юридичні наукові школи континентальної Європи дійшли висновку, що поліція покликана служити не добробуту держави загалом (на це спрямована діяльність інших державних служб), а мати за мету лише охорону громадського порядку та запобігання кримінальним небезпекам [2].

Поліція має у своєму розпорядженні інформацію з різних джерел про ступінь підтримки державної влади різними соціальними групами з огляду на своє особливе соціальне становище: як частина державного механізму вона також контактує з населенням і може використовувати для цього свою «квазінеупередженість» і «незаангажованість» в очах населення [1, с. 62]. Для поліції «знати – отже, могли». Вона потребує інформації про населення, з яким повинна співпрацювати і яким як частина державного механізму покликана керувати [1, с. 117].

Американський поліціант Д. Бейлі успішно виклав зміст власної діяльності в сучасному демократичному суспільстві. Аналізуючи нормативні приписи, учений виділив такі вимоги:

1. Пріоритетним напрямом роботи поліції має бути служіння і потребам окремих громадян, і суспільним групам (ефективне реагування поліції на заяви окремих громадян, підтримання з ними постійного зв'язку та інформування про перебіг розгляду

їх справ; здійснення постійного моніторингу ситуації щодо потреб вразливих груп населення, які потребують підвищеної уваги та додаткового захисту своїх прав з боку поліції, розроблення відповідних програм або планів заходів щодо надання їм додаткової допомоги, відслідковування їх ефективності).

2. Поліція повинна відповідати перед законом, а не перед урядом (усі рішення поліції мають бути вмотивовані законом та підтримані судом, а не диктуватися урядом та побажаннями політичних партій; ноти підтримки або протесту, політичні заяви тощо можуть бути взяті до уваги керівниками поліції під час прийняття управлінських рішень, проте лише як додаткові аргументи (контраргументи) до вимог закону, на підставі яких діє поліція).

3. Поліція повинна захищати права людини, особливо ті, які є необхідними для вільної політичної діяльності в демократичному суспільстві (упровадження процедур та нормативних актів, які унеможливають здійснення свавільних арештів та затримань, забезпечують захист затриманих осіб від тортур; запровадження спеціального навчання персоналу з метою забезпечення прав людини).

4. Поліція має бути прозорою у своїх діях (відкритість поліції для форм зовнішнього контролю, зокрема публічного контролю, стосовно питань планування роботи поліції, реалізації запланованих заходів і результатів роботи) [9, с. 134].

Отже, спілкування працівників поліції може відбуватися з позицій орієнтації на контроль й орієнтації на розуміння. Орієнтація на контроль – прагнення домінувати під час взаємодії, бажанні контролювати, керувати ситуацією та поведінкою інших. Орієнтація на розуміння – прагнення зрозуміти всі обставини ситуації та поведінку людей у ній, причому зберігати рівність партнерів у спілкуванні; метою є бажання досягти згоди та задоволеності всіх сторін, уникаючи конфліктів. Створюється об'єктивна необхідність психологічно, тактично та технічно правильного спілкування працівника поліції з особами.

Працівнику Національної поліції України доводиться мати справу з найбільш важким соціальним контингентом, для якого характерна наявність соціальних установок, некерованість, агресивність, прихований характер злочинної діяльності, протиборство і вороже ставлення до представників влади. Виконуючи свої повсякденні обов'язки, співробітник поліції також спілкується з різними категоріями посадових осіб, керівниками різних рангів, громадянами, правопорушниками. Аналіз професійної діяльності показує, що всі дії співробітників характеризуються високою різноманітністю, супроводжуються великою кількістю ділових і міжособистісних контактів з людьми і всередині, і поза організаційної системи; характеризуються швидкою зміною подій, різноманітним виконуваним діям.

У цих умовах такі якості і вміння, як: здатність викликати прихильність до себе людей, викликати у них почуття довіри; здатність до швидкого встановлення контактів з новими людьми; уміння швидко знайти потрібний тон, доцільну формулу спілкування залежно від психологічного стану та індивідуальних особливостей співрозмовника; уміння відстоювати свою позицію; уміння вживатися в роль, здатність до перевтілення; уміння слухати і тактично грамотно переводити розмову на значущі теми; уміння застосовувати психологічні прийоми з метою введення важливої інформації, у діяльності кожного співробітника Національної поліції України набувають особливого значення.

Тактико-психологічний контекст спілкування – це реалізація в конкретній ситуації комунікативної стратегії на основі знання технік і правил спілкування. Технікою спілкування є сукупність конкретних комунікативних умінь: говорити та слухати. Сучасний український юридичний текст є знаковою єдністю, що має два виміри – реальний і віртуальний, причому в реальному вимірі він розуміється як текст у конкретній ситуації юридичного спілкування, а його віртуальний вимір долучає вербальні і невербальні знаки, орієнтовані на обслуговування сфери юридичної комунікації, моделі типових мовленнєвих дій і уявлення про типові жанри спілкування в юридичній сфері [7, с. 136]. Важливо розглянути деякі психологічні, тактичні і технічні правила спілкування, які можуть бути враховані і застосовані працівниками Національної поліції України.

Успішність вирішення багатьох комунікативних завдань поліціанта зумовлена високим ступенем володіння психотехніками спілкування. Кожен компонент структури професійно-психологічної підготовленості виявляє комунікативну спрямованість, виділяючи комунікативну компетентність як складник професійної майстерності співробітника Національної поліції України. Серед професійно-психологічних якостей найбільш значущими в комунікації є: спрямованість на людей, наявність відповідних

характеристик в емоційній, вольовій сферах, високий ступінь розвитку основних характеристик уваги, спостережливості, пам'яті, мислення, уяви, інтуїції, а також професійний артистизм, гнучкість, здатність до перевтілення, рольової поведінки, професійно-психологічна стійкість.

Погодимось з думкою Н. Матюхіної про те, що в результаті реалізації моделі Community Policing має скластися правило, за яким «поліціант відіграє вже не репресивну та автократичну роль, а виконує позитивну, підтримувальну функцію, певною мірою подібну до функцій соціального працівника» [5, с. 329]. Під час взаємодії з громадянами завжди важливо пам'ятати, що в спілкуванні є неприпустимими: зухвалий тон, грубість, брутальність, зарозумілість, невічливий виклад зауважень, пихатість; погрози, вирази і репліки, образливі для людської гідності; несправедливі дорікання, повчання, висунення незаслужених звинувачень; загрози жестів і знаків, а також інші дії, образливі для особистості й гідності громадян [8].

Безперечно, можна виокремити й інші форми спілкування та взаємодії поліції і населення, особливо якщо брати до уваги той факт, що така взаємодія може відбуватися не тільки на рівні партнерських груп, а і в індивідуальному порядку (у реаліях України, наприклад, через дільничних офіцерів поліції (ДОПів), шкільних офіцерів поліції (ШОПерів), громадських помічників офіцерів поліції тощо). У присутності громадян поліціянту важливо маніфестувати максимальну витримку і спокій, діяти відповідно до ситуації. Застосування фізичної сили і використання інших форм примусу не повинно бути демонстративно грубим. Якщо поліціант вимушений застосувати прийоми боротьби або зброю і травмував або поранив правопорушника, він зобов'язаний надати невідкладну домедичну та/або медичну допомогу цій людині.

У разі виникнення потреби щодо застосування адміністративних запобіжних заходів і адміністративних санкцій щодо правопорушників від поліціянту вимагається вміння неупереджено й аргументовано довести їх вину на основі всебічного аналізу ситуації, що склалася, чітко визначити послідовність подальших дій, а також знайти найефективніші засоби їх реалізації. Отже, комунікація має відбуватися за відповідними принципами і з визначеного кола питань.

Під час безпосереднього контакту з правопорушником характерною рисою дії співробітника поліції є рішучість, але при цьому повинна бути збережена витримка і максимальна тактовність у спілкуванні. Домінантна позиція у зверненні співробітника поліції до правопорушника дозволяє швидко приймати кваліфіковане рішення для подальшої реалізації вихідних діагностичних завдань. Першочерговим є з'ясування обставин події, мотивів і причинно-наслідкового зв'язку між діями і його суспільно-небезпечним наслідком.

У звичайних для нарядів патрульної поліції умовах дефіциту часу і недостатньої інформації важливо, зважаючи на вік, темперамент, рівень розвитку, стать та інші особливості громадян, дотримуватися такого порядку спілкування з ними: 1) прикласти руку до головного убору, привітатися і відрекомендуватися, чітко назвавши свою посаду, спеціальне звання, прізвище і назвати причину звернення (зупинки); 2) використовуючи загальноприйняті форми ввічливості, попросити пред'явити документи, що засвідчують особу громадянина, реєстраційні або маршрутні документи водіїв; 3) пред'явити службове посвідчення, не випускаючи його з рук; 4) дбайливо взявши пред'явлені документи, установити прізвище, ім'я, по батькові громадянина, водія або власника транспортного засобу і, звертаючись до них на ім'я та по батькові, висловити повторно аргументовану причину звернення (зупинки); 5) надати правопорушнику можливість пояснити свої дії в усній і письмовій формах, не перебиваючи його, якщо він не допускає образливих дій; 6) спокійно і детально повторити правопорушнику суть допущеного їм порушення; 7) детально пояснити правопорушнику порядок оскарження дій поліцейського; 8) попередити про дотримання публічної безпеки, правил поведінки в публічних місцях, особливості маршруту руху й побажати щасливої дороги [6].

Висновки. Отже, процеси комунікації відіграють вагомий роль в діяльності співробітника Національної поліції України. У зв'язку з цим до комунікативної компетентності особового складу Національної поліції України доцільно висувати певні вимоги. Зокрема, цілий набір комунікативних якостей зобов'язаний мати в своєму арсеналі слідчий, оперуповноважений, керівник підрозділу Національної поліції України для успішного виконання покладених на кожного з них завдань. Дільничний уповноважений повинен мати досить широкий набір рольових позицій під час комунікативної взаємодії з

громадянами. Кожен співробітник, реалізуючи свою діяльність у колективі, повинен вміти організувати інформаційний обмін, координувати свою діяльність з іншими співробітниками, визначати міжособистісні позиції. Від знання комунікаційних причин конфліктів, уміння вести переговори, залежить ефективність роботи співробітника не тільки в колективі, але й в процесі оперативно-службової діяльності.

Наведений вище матеріал, а також додаткові дослідження шляхів покращення психологічної підготовки слухачів дозволяють розробити комплекс заходів щодо подальшого вдосконалення її шляхів. До комплексу питань змісту, організації та забезпечення шляхів психологічної підготовки входять питання її керівництва, планування, визначення змісту психологічної підготовки, організації та методики проведення занять з психологічної підготовки, обліку та оцінки результатів, що досягаються в психологічній підготовці, кадрового, матеріально-технічного та наукового забезпечення психологічної підготовки.

Список використаних джерел

1. Горшенева И. А. Полиция в механизме современного демократического государства : учеб. пособ. для вузов. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2004. 174 с.
2. Запровадження основних принципів захисту прав людини у реформуванні органів внутрішніх справ. *Українська Гельсінська спілка з прав людини*. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/zaprovadzhennya-osnovnyhjiipryntsypiv-zahystu-prav-lyudyny-u-reformuvannya-orhaniv-vnutrishnih-sprav>.
3. Закон України «Про Національну поліцію» : наук.-практ. комент. / за заг. ред. д-ра юрид. наук, доц. В. В. Сокурена. Харків : ХНУВС, 2016. 408 с.
4. Кондаков И. Психология. Иллюстрированный словарь. Санкт-Петербург : прайм ЕВРОЗНАК, 2003. 512 с.
5. Матюхіна Н. «Служіння суспільству» як модель організації роботи органів правопорядку (зарубіжний досвід). *Актуальні проблеми державного управління*. 2008. № 2. С. 328–331. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdy_2008_2_43.
6. Комісаров О. Г., Собакарь А. О., Соболев Е. Ю., Юнін О. С. Тактико-спеціальна підготовка : навч. посіб. Дніпро : ДДУВС, 2017. 277 с.
7. Царьова І. В. Сучасний український юридичний текст: лексико-дериваційна структура : монографія. Дніпро : ЛІРА, 2020. 446 с.
8. Царьов О. Д. Підготовка до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України : монографія. Дніпропетровськ : ДДУВС, 2016. 231 с.
9. Baylie D. H. The Police and Political Development in Europe. Princeton: Press, 1975. 134 p.

Надійшла до редакції 13.09.2021

References

1. Gorsheneva I. A. Policiya v mehanizme sovremennogo demokraticeskogo gosudarstva [Police in the mechanism of a modern democratic state] : ucheb. posob. dlya vuzov. Moscow : YuNITI-DANA, 2004. 174 p. [in Russ.].
2. Zaprovadzhennia osnovnykh pryntsypiv zakhystu prav liudyny u reformuvanni orhaniv vnutrishnikh sprav [Introduction of basic principles of human rights protection in the reform of internal affairs bodies]. *Ukrainska Helsynska spilka z prav liudyny*. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/zaprovadzhennya-osnovnyhjiipryntsypiv-zahystu-prav-lyudyny-u-reformuvannya-orhaniv-vnutrishnih-sprav> [in Ukr.].
3. Zakon Ukrainy «Pro Natsionalnu politsiyu» [Law of Ukraine «On the National Police»] : nauk.-prakt. koment. / za zah. red. d-ra yuryd. nauk, dots. V. V. Sokurenka ; MVS Ukrainy. Kharkiv : KhNUVS, 2016. 408 p. [in Ukr.].
4. Kondakov I. (2003) Psihologiya. Ilyustrirovannyj slovar [Psychology. Illustrated Dictionary]. Saint-Petersburg : prajm EVROZNAK, 512 p. [in Russ.].
5. Matyukhina N. (2008) «Sluzhinnya suspilstvu» yak model orhanizatsiyi roboty orhaniv pravoporyadku (zarubizhnyi dosvid) [«Service to society» as a model of organizing the work of law enforcement agencies (foreign experience)]. *Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnya*, no 2, pp. 328–331. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdy_2008_2_43 [in Ukr.].
6. Komisarov O. H., Sobakar A. O., Sobol E. Yu., Yunin O. S. (2017) Taktyko-spetsialna pidhotovka [Tactical special training] : navch. posib. Dnipro : DDUVS, 277 p. [in Ukr.].
7. Tsaryova I. V. (2020) Suchasnyi ukrainskyi yurydychnyi tekst: leksyko-deryvatsiyina struktura [Modern Ukrainian legal text: lexical-derivational structure] : monohrafiya. Dnipro : Lira, 446 s. [in Ukr.].
8. Tsaryov O. D. (2016) Pidhotovka do profesiinoi adaptatsiyi maybutnikh pravookhorontsiv u vyshchikh navchalnykh zakladakh MVS Ukrainy [Preparation for professional adaptation of future law enforcement officers in higher educational institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine] : monohrafiia. Dnipropetrovsk : DDUVS, 231 p. [in Ukr.].
9. Baylie D. H. (1975) The Police and Political Development in Europe. Princeton: Press, 134 p.

ABSTRACT

Oleksandr Tsaryov. Tactical and psychological context of communication between a police officer and offenders. The article reveals the features of the tactical and psychological context of communication between police officers and offenders. Communication processes play an important role in the activities of the National Police of Ukraine. In this regard, it is expedient to impose certain requirements on the communicative competence of the personnel of the National Police of Ukraine. The essence of the problem of professional communication of a police officer, modern approaches to the definition of «tactical and psychological context of communication» are revealed. The principles of professional training levels are characterized. Tactical and psychological context of communication is the implementation in a particular situation of a communication strategy based on mastery of techniques and knowledge of the rules of communication.

Communication technique is a set of specific communication skills: speaking and listening. The essential characteristics of communication causes of conflicts are presented. However, officers spend much more time talking to complainants, witnesses, suspects, and the public at large than they do engaging in tactical encounters, although all police contacts involve some degree of proper tactics. Clearly, the relationship between the two must be understood. Emphasis is placed on the indicative and predicative process of communication. It is proved that the effective interaction of police officers with citizens is the key to ensuring an appropriate level of public safety in society.

The complex of issues of content, organization and provision of ways of psychological training includes issues of its management, planning, determining the content of psychological training, organization and methods of conducting psychological training, accounting and evaluation of results achieved in psychological training, personnel, logistics and scientific providing psychological training.

Keywords: *indicativeness, policeman communication, context, communication, predicativeness, tactical-psychological context, communication technique, forms of communication.*

УДК 351.74

DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-106-112

Євген БАРДІН[©]
викладач

Андрій ТОКАР[©]
викладач

(Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ)

ОСОБЛИВИЙ РЕЖИМ ФУНКЦІОНУВАННЯ СЛУЖБОВИХ ПРИМІЩЕНЬ, У ЯКИХ ПЕРЕБУВАЮТЬ ПІДРОЗДІЛИ СИЛ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ

У статті проаналізовано і визначено порядок організації та несення служби з охорони державних та інших особливо важливих об'єктів різних форм власності. Досліджено основи взаємодії підрозділів охорони, військових частин тощо з органами державної влади та органами місцевого самоврядування, іншими взаємодіючими органами, права та обов'язки, а також порядок участі в здійсненні заходів правового режиму надзвичайного або воєнного стану, ліквідації наслідків надзвичайних або кризових ситуацій на об'єктах, що охороняються. Порядок реагування на протиправні дії внутрішнього та зовнішнього характеру. Виконано узагальнення та аналіз заходів та засобів організації системи охорони об'єктів інформаційної діяльності, здійснено систематизацію положень фізичного та інженерно-технічного захисту цих об'єктів і наявних інформаційних ресурсів.

Ключові слова: *режим на об'єкті, режим охорони, режим функціонування службових приміщень, пропускний режим, пропускний пункт, підрозділ охорони.*

© С. Бардін, 2021
k_tsp@dduvs.in.ua

© А. Токар, 2021
andreika6909@gmail.com

Постановка проблеми. Зважаючи на постулати Конституції України, що проголошує Україну правовою державою, в якій одним із головних завдань є створення реального та діючого механізму захисту прав, свобод і охоронюваних законом інтересів фізичних та юридичних осіб [1, ст. 1], визначених в ній вищою цінністю, із покладанням на державу обов'язку їхнього визнання, дотримання і захисту треба зазначити, що центральне місце у сфері правового захисту в державі посідають правоохоронні органи.

Питання забезпечення національної безпеки постають особливо гостро, що пояснюється: потребою створення сприятливих умов для подальшого розвитку українського суспільства та держави; перебігом перманентної фінансової економічної кризи; порушенням прав і свобод людини і громадянина в державі та за її межами; зростанням рівня організованої злочинності та корупції; поширенням загрози тероризму, неконтрольованого розповсюдження зброї і вибухових речовин, наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів; загрозливим станом довкілля; погіршенням демографічної ситуації; появою нових видів злочинів (кібертероризм, екстремізм, неонацизм, легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансування тероризму тощо).

Спостерігається небезпечна тенденція перегляду національних кордонів поза нормами міжнародного права. Геополітичні впливи різних напрямів на Україну в умовах неефективності гарантій її безпеки, «заморожених» конфліктів поблизу її кордонів, критична зовнішня залежність національної економіки зумовлюють уразливість держави, а також спроби (вдалі спроби) захоплення органів державної влади, місцевого самоврядування, стратегічних підприємств, установ, організацій, службових приміщень послаблюють її роль на міжнародній арені та виштовхують на периферію світової політики, у «сіру зону безпеки».

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Дослідженню проблемних питань забезпечення внутрішньої безпеки держави силами охорони правопорядку присвячено праці: О. Бандурки, Р. Каложного, В. Конопльова, О. Копана, В. Колпакова, І. Кириченка, С. Кузніченка, В. Олефіра, В. Петкова, О. Ярмиша тощо.

Відзначено особливу роль органів Національної поліції (органів внутрішніх справ) та їх здатність до екстреного кваліфікованого реагування на надзвичайні ситуації у працях М. Демидова, В. Крикуна, В. Крутова, В. Кульчицького, В. Лаптія, А. Майдікова, Ю. Оболенського, В. Плішкіна, А. Пясецького, М. Саакяна, А. Спаського, О. Шмакова.

Зазначеними авторами досліджені тільки окремі практичні аспекти службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку, питання режиму функціонування службових приміщень, де знаходяться органи охорони правопорядку, досліджувалось фрагментарно, що і зумовило вибір теми та мету наукової статті.

Виклад основного матеріалу. Завдання забезпечення охорони прав і свобод людини, публічної безпеки та порядку, протидії проявам сепаратизму, тероризму, захоплення органів державної влади, місцевого самоврядування, стратегічних підприємств, установ, організацій, службових приміщень знаходять відображення у нормативно-правових актах, які регламентують діяльність всіх без винятку суб'єктів службово-бойової діяльності [2, ст. 1, ст. 2; 3, ст. 1, ст. 2; 4, ст. 2; 5, ст. 1, ст. 2].

Для охорони службових приміщень, де знаходяться підрозділи сил безпеки і оборони, залучаються підрозділи охорони, які організаційно можуть бути об'єднані в окремий відділ. Служба охорони включає пости охорони, групи підрозділу працівників охорони, у тому числі працівників, на яких покладено функції охорони (забезпечення) режимних приміщень, а також функції забезпечення безпеки керівництва. Але найбільш часто підрозділи охорони поряд з іншими підрозділами одночасно вирішують завдання з різних напрямів.

Охорона об'єктів може здійснюватися такими способами, як оперативне чергування; патрулювання (піше або на транспортному засобі); виставлення постів або змішаним способом [6, п. 2] та за допомогою технічних засобів контролю.

На підприємствах, в установах, організаціях для проведення секретних робіт визначаються спеціальні місця, що поділяються на режимні приміщення (зони, території), які можуть бути окремими приміщеннями, будинками, спорудами, ділянками, територіями, а також їх комплекси у різному поєднанні. Обладнання режимних приміщень (зон, територій), порядок доступу до них фізичних осіб, обсяг необхідних робіт з технічного захисту інформації, а також використання технічних засобів охорони

визначаються залежно від характеру та ступеня секретності робіт, вимог щодо забезпечення збереження державної таємниці, а також інших чинників, що створюють загрозу її витоку. Режимні приміщення, в яких у неробочий час зберігаються матеріальні носії секретної інформації, повинні за своїми конструктивними властивостями та технічним обладнанням унеможливити несанкціонований доступ до них сторонніх осіб, а всі особи, які перебувають легально, знаходяться під постійним відеоконтролем. Відповідно до Порядку організації та забезпечення режиму секретності в державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях такі приміщення, за винятком приміщень спеціалізованих органів охорони або приміщень чергового, де здійснюється цілодобове чергування, рухомих об'єктів, повинні бути обладнані охоронною та автоматичною сигналізацією, виготовленою відповідно до національних стандартів, а також пристроями для опечатування вхідних дверей [7, п. 206-207].

Для організації цілодобової охорони службових приміщень також можуть бути використані сили і засоби підрозділів Поліції охорони (далі – ПО). У цьому разі застосовуються такі основні засоби охорони службових приміщень, як використання технічних засобів охорони сигналізації, кінцеві пристрої яких виведені на пульти централізованого спостереження ПО, несення чергування співробітниками ПО. Головна вимога до системи охорони – її надійність. Надійність охорони службових приміщень досягається ефективним застосуванням сил та засобів охорони, правильною організацією і пильним несенням служби працівниками охорони, особовим складом варт на постах охорони та дублюючий відеоконтроль самих працівників.

Вибір конкретних сил і засобів, що застосовуються для охорони службових приміщень підрозділу, здійснюється на основі аналізу можливих загроз його безпеки. Важливе значення при цьому має рівень підготовки і професіоналізм співробітників, які здійснюють охорону, їх мотивація, порядність тощо. Наявність конкретних загроз і можливість їх реалізації в конкретній обстановці є найбільш важливими чинниками, що впливають на прийняття керівництвом підрозділу рішення про вибір сил і засобів охорони його службових приміщень. Практика показує, що найбільш часто зустрічаються такі основні причини порушення порядку охорони службових приміщень:

- недооцінка можливих загроз безпеки об'єкта на конкретних рубежах, територіях охорони;
 - неякісне, недбале виконання обов'язків співробітниками охорони під час чергування;
 - використання порушником (зловмисником) випадкової нештатної ситуації.
- Окремим випадком подібної ситуації може бути навмисне створення співробітниками охорони умов, що сприяють скоєнню зловмисних дій.

Створення надійної системи охорони службових приміщень визначається прийняттям правильного рішення на основі аналізу потенційних загроз безпеки об'єкта та реальної оцінки можливостей для створення ефективної системи охорони з урахуванням наявного вибору сил і засобів. Організація системи охорони службових приміщень встановлюється рішенням керівника підрозділу згідно з Планом цивільного захисту підрозділу на особливий період, який, як правило, складається із трьох частин:

1. Розділ, який вміщує опис прогнозованої обстановки, що може скластися на території об'єкта в особливий період, визначає ступінь ризику виникнення надзвичайних ситуацій тощо. Особливістю цього розділу є опис великої кількості чинників впливу (розташування АЕС, виникнення надзвичайних ситуацій загальнодержавного рівня, катастрофічне затоплення частин території області внаслідок прориву гребель ГЕС, наявність аміакопроводу, газопроводу, нафтопроводу). Під час планомірного проведення заходів, зазначених у цьому розділі, сили охорони правопорядку мають постійно вести спостереження за оперативною обстановкою, а відповідно до неї виконувати оперативне маневрування силами й засобами, зосереджувати зусилля на заходах охорони правопорядку на визначених ділянках та: організувати постійне управління підпорядкованими силами і засобами, злагодженість дій та взаємодію з силами цивільного захисту; приводити сили та засоби в готовність у максимально короткі строки; здійснювати перевірку індивідуального захисту особового складу підрозділу; контроль можливості виникнення кризових ситуацій екологічного, гідрологічного, метеорологічного походження.

2. Розділ, який вміщує опис заходів у випадку раптового нападу супротивника.

Зокрема, передбачається вжиття відповідних заходів з отриманням сигналу «ПОВІТРЯНА ТРИВОГА», а завершувати – після завершення (відбиття) нападу супротивника з отриманням сигналу «ВІДБІЙ ПОВІТРЯНОЇ ТРИВОГИ». З отриманням сигналу «ПОВІТРЯНА ТРИВОГА» і до безпосереднього нападу супротивника треба здійснити: оповіщення особового складу за схемою оповіщення; негайне укриття особового складу в захисних спорудах з урахуванням їх короточасного переповнення; негайне відправлення оперативної групи для підготовки замиської зони до евакуації; негайну видачу персоналу засобів індивідуального захисту; приведення у готовність нештатної пожежної команди та комплексно об'єктової команди; заходи по світломаскуванню; відключення мереж електро, газопостачання.

3. Розділ, який вміщує заходи, передбачені для поступового переведення підрозділу у вищі ступені бойової готовності («Підвищена готовність», «Воєнна загроза», «Повна готовність»), та заходи захисту персоналу: радіаційного, хімічного; евакуації персоналу; медичного та захисту від впливу біологічних засобів ураження. Окремі складові цього розділу – «Організація і проведення рятувальних та інших невідкладних робіт», «Підвищення надійності роботи підрозділів з охорони правопорядку», «Організація основних видів забезпечення (транспортне, матеріальне, інженерне, захист персоналу від зброї масового ураження, хімічне, медичне)», «Організація взаємодії з органами управління цивільним захистом та військовим командуванням», «Переведення системи з мирного на воєнний стан», «Особливості планування заходів при веденні війни із застосуванням супротивником звичайних засобів ураження», «Організація управління зв'язку та оповіщення».

Під час організації системи охорони визначають способи охорони службових приміщень, кількість постів, місць несення чергування з охорони об'єктів, ділянки, зони, території охорони, кількість і види контрольно-пропускних пунктів, порядок і особливості несення чергування на цих пунктах співробітниками охорони. Порядок і особливості дій особового складу охорони у всіх випадках, у тому числі в екстрених ситуаціях, порядок і особливості застосування (використання) технічних засобів, виявлення і охорони на кожній ділянці, зоні, території охорони.

Охорона містить у собі велику низку заходів обмеження. Відповідно до цього охорона службових приміщень функціонує у вигляді встановлення відповідних її режимів: пропускного і внутрішньо-об'єктового.

Пропускний режим – невід'ємна частина загальної системи охорони підрозділу. Він містить у собі: порядок приймання відвідувачів і видачі перепусток; порядок пропуску осіб; порядок пропуску транспортних засобів і матеріальних цінностей; порядок документування порушень пропускного режиму.

Пропускний режим до службових приміщень підрозділу може організовуватись стаціонарними постами (пропускними пунктами) та за допомогою технічних засобів відповідно до внутрішнього розпорядку.

Пропускний режим передбачає:

- організацію контрольно-пропускних пунктів, постів з пропускними функціями на входах (виходах) на підприємство, в установу, організацію або режимні приміщення (зони, території), а також бюро перепусток;
- введення системи постійних, тимчасових і одноразових перепусток, а також перепусток на внесення (винесення), ввезення (вивезення) матеріальних цінностей;
- застосування спеціальних шифрів, ідентифікаторів, кодів та електронних карток і вкладок до перепусток, що дають право входити до режимних приміщень (зон, територій);
- спеціальний порядок пропуску іноземних делегацій, іноземців та осіб без громадянства;
- визначення посадових осіб, які мають право надавати дозволи на видачу відповідного виду перепусток;
- охорону підприємств, установ, організацій, режимних приміщень (зон, територій), сховищ матеріальних носіїв секретної інформації;
- визначення переліку предметів, заборонених для винесення (ввезення) на підприємство, установу, організацію;
- обладнання у разі потреби на контрольно-пропускних пунктах та постах з пропускними функціями камер схову особистих речей працівників підприємств, установ, організацій та відвідувачів, а також кабін з телефонними апаратами

внутрішнього зв'язку;

– визначення переліку осіб, які мають доступ до режимного приміщення (зони, території) [7, п. 234].

Внутрішньо об'єктовий режим передбачає:

– забезпечення встановленого порядку користування матеріальними носіями секретної інформації;

– обмеження кола осіб, яким надається доступ до секретних робіт, виробів, документів та інших матеріальних носіїв секретної інформації;

– установа порядку пересування територією підприємства, установи, організації;

– у разі потреби легендування підприємства, установи, організації та секретних робіт, маскування секретних виробів;

– здійснення контролю за доступом до режимних приміщень (зон, територій);

– обладнання ізольованих кімнат поза режимними приміщеннями (зонами, територіями) для прийому сторонніх осіб;

– вжиття заходів для недопущення витоку секретної інформації під час нарад, конференцій, виставок тощо, а також під час відвідування підприємства, установи, організації сторонніми особами, іноземцями та особами без громадянства;

– забезпечення режиму секретності під час використання засобів зв'язку;

– здійснення контролю за використанням технічних засобів обробки та передавання секретної інформації;

– унеможливлення безконтрольного використання засобів спеціального зв'язку сторонніми особами;

– забезпечення встановленого порядку оформлення осіб для роботи (служби) на підприємстві, в установі, організації;

– розміщення структурних підрозділів, які не мають безпосереднього стосунку до секретних робіт, за межами режимних приміщень (зон, територій) [7, п. 240].

З метою спрощення пропускового режиму використовують різні види перепусток: постійні – видаються особам, які перебувають у штаті підрозділу. Строк дії таких перепусток вказується у бланку самої перепустки. Вона пред'являється без документів, що засвідчують особу, на ній має бути фотографія особи; тимчасові – зазвичай для штатних працівників на період терміну випробування, осіб, що працюють за трудовою угодою або у складі тимчасових колективів. Строк дії таких перепусток до півроку; разові – для всіх відвідувачів. Така перепустка одноразова і дійсна протягом робочого дня. Після завершення роботи у підрозділі перепустку підписує особа, яка її замовляла, при цьому вказується час вибуття відвідувача, потім її здають на пропусковому пункті. Черговий фіксує час вибуття відвідувача у відповідному журналі; матеріальні – дають право винесення (вивезення) з підрозділу вказаних у них матеріальних цінностей.

Форма і зміст бланків перепусток виконуються друкарським способом.

Підставою для видачі разової перепустки є заявка. Як виняток, підставою може бути усне розпорядження керівника підрозділу, його заступників. У цьому разі таке розпорядження фіксується в книзі прийому відвідувачів.

Тимчасові та постійні перепустки видаються за списками, засвідченими керівниками підрозділів, на осіб, які наказом керівника призначені на посаду або виконують у підрозділі відповідну роботу.

Розмежування доступу в службові приміщення і на територію підрозділу можуть здійснюватися за допомогою відповідних шифрів (кодів), що проставляються у перепустках.

Пропускні пункти повинні мати місце охоронника, кімнату для чергової зміни пропускового пункту, кімнату огляду громадян, камеру зберігання особистих речей, гардероб, засоби обмеження доступу, необхідні засоби зв'язку. Якщо пропускний пункт виконує також функції пропуску транспорту, то його обладнують оглядовими ділянками.

Відвідувачі проходять до службових приміщень підрозділу, яка охороняється за відповідними перепустками, як виняток, вони можуть проходити у супроводі відповідальної особи підрозділу. В останньому випадку вихід зі службового приміщення підрозділу здійснюється також у супроводі відповідальної особи. Відвідувачі мають право проносити через пропускний пункт особисті речі індивідуального користування (кейси, портфелі, целофанові пакети, дамські сумочки тощо).

Час проходу у службові приміщення, які охороняється, визначається правилами

внутрішнього розпорядку роботи підрозділу.

У разі виявлення осіб, які проходять у підрозділ з неправильно оформленими, недійсними, оголошеними втраченими перепустками, такі особи та надані ними перепустки затримуються і з ними проводиться відповідна перевірка згідно з чинним законодавством України.

Майно та інші предмети, які викликають підозру, можуть бути перевірені у присутності і з дозволу їх власника. У разі виявлення заборонених до внесення в приміщення підрозділу речей або ознак, які вказують на небезпечність речей, особи – власники таких речей, підозрілі речі затримуються і передаються для проведення відповідної перевірки.

Переміщення матеріальних цінностей з місця їх зберігання в інші місця здійснюється в дозвільному порядку. Підставою для переміщення матеріальних цінностей є письмове розпорядження керівника підрозділу матеріально відповідальній за них особі. Вивезення (винесення) матеріальних цінностей за межі підрозділу здійснюється уповноваженою особою, яка отримала матеріальні цінності під звіт або в інший спосіб одержала їх у законному порядку.

Матеріальні цінності виносяться зі службових приміщень підрозділу, якщо є: особа, яка отримала матеріальні цінності під звіт, купила їх за власний рахунок або за довіреністю придбала їх для іншої особи; довіреність на отримання матеріальних цінностей, документ який посвідчує особу; накладна встановленої форми, яка підтверджує видачу (передання) матеріальних цінностей; перепустка на право вивезення (винесення) матеріальних цінностей за межі службових приміщень підрозділу, в якій вказана назва майна, кількість місць, вид пакування, прізвище, ім'я, по батькові матеріально відповідальної особи та дата і час отримання нею майна зі складу (підрозділу).

У разі пожежі, аварії, стихійного лиха евакуація майна проходить під контролем керівників підрозділів, співробітників або спеціально створеними евакуаційними командами за заздалегідь підготовленими описами матеріальних цінностей. Розпорядження про евакуацію матеріальних цінностей у такому разі дає керівник підрозділу.

Треба зазначити, що перепустка на винесення матеріальних цінностей не дає права на вхід у службове приміщення або вихід із нього без перепустки встановленого зразка.

На осіб, яким необхідно працювати у вихідні та святкові дні, складається заявка для разової перепустки, де вказуються характер робіт, час їх проведення, прізвища та ініціали осіб, що залучені до роботи. На основі заявки видається наказ по підрозділу із зазначенням часу проведення робіт, зони доступу осіб, що виконуватимуть роботи, виписується разова перепустка, де вказується кількість осіб і протягом якого часу вони працюватимуть.

У разі потреби перебування в службовому приміщенні в позаробочий час складається поіменний список, де зазначаються особи, які проведуть роботи, час проведення робіт і зона доступу. Список підписує керівник підрозділу.

Висновки. Керуючись викладеним вище, треба зазначити, що особливий режим функціонування приміщень та на виділених територіях, де розміщені підрозділи сил безпеки і оборони, передбачає режими зберігання (особливий порядок видачі та отримання) вогнепальної зброї, документів обмеженого доступу, мобілізаційних документів, наявність порядку утримання затриманих осіб та, серед іншого, порядок допуску громадян і службових осіб (пропускний режим) до цих приміщень і на виділені території. Тому для нормального функціонування службових приміщень їх охорони та здійснення пропускного режиму до адмінбудинків, де розміщені сили охорони правопорядку, треба зробити та залучити підрозділи, які будуть виконувати всі ці функції з дотриманням норм чинного законодавства України.

Список використаних джерел

1. Конституція України від 28.06.1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015. № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 40–41. Ст. 379.
3. Про Національну гвардію України : Закон України від 13.03.2014. № 876-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 17. Ст. 594.
4. Про Службу безпеки України : Закон України від 25.03.1992 р. № 2229-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 27. Ст. 382.
5. Про Державну прикордонну службу України : Закон України від 3 квітня 2003 року № 661-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 27. Ст. 208.
6. Про затвердження Положення про організацію та несення служби з охорони органів

державної влади військовими частинами і підрозділами Національної гвардії України : наказ МВС України від 20 липня 2016 р. № 692.

7. Про затвердження Порядку організації та забезпечення режиму секретності в державних органах, організаціях місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях та визнання такими, що втратили чинність деяких постанов КМУ : Постанова Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2013 р. № 939.

Надійшла до редакції 06.09.2021

References

1. Konstitutsiya Ukrainy vid 28.06.1996 [Constitution of Ukraine of June 28, 1996]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*, 1996, no 30, art.141 [in Ukr.].
2. Pro Natsionalnu politsiyu [On the National Police] : Zakon Ukrainy vid 02.07.2015 № 580-VIII. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*, 2015, no 40–41, art. 379 [in Ukr.].
3. Pro Natsionalnu hvardiyu Ukrainy [On the National Guard of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 13.03.2014 № 876-VII. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*, 2014, no 17, art. 594 [in Ukr.].
4. Pro Sluzhbu bezpeky Ukrainy [On the Security Service of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 25.03.1992 № 2229-KhII. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*, 1992, no 27, art. 382 [in Ukr.].
5. Pro Derzhavnu prykordonnu sluzhbu Ukrainy [On the State Border Guard Service of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 03.04.2003 № 661-IV. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. 2003, no 27, art. 208 [in Ukr.].
6. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro orhanizatsiiu ta nesennia sluzhby z okhorony orhaniv derzhavnoi vlady viiskovymy chastynamy i pidrozdilamy Natsionalnoi hvardii Ukrainy [About approval of the Situation on the organization and carrying out of service on protection of public authorities by military units and divisions of National guard of Ukraine] : nakaz MVS Ukrainy vid 20 lypnia 2016 r. № 692. [in Ukr.].
7. Pro zatverdzhennya Poryadku orhanizatsiyi ta zabezpechennya rezhymu sekretnosti v derzhavnykh orhanakh, orhanizatsiyakh mistsevoho samovryaduvannya, na pidpryyemstvakh, v ustanovakh i orhanizatsiyakh ta vyznannya takymy, shcho vtratyly chynnist deyakykh postanov KMU [On approval of the Order of the organization and maintenance of a mode of secrecy in the state bodies, the organizations of local government, at the enterprises, in establishments and the organizations and recognition as having lost force of some resolutions of CMU] : Postanova Kabinu Ministriv Ukrainy vid 18.12.2013 № 939 [in Ukr.].

ABSTRACT

Yevhen Bardin, Andriy Tokar. Special mode of operation of office premises where security and defense forces are located. The article analyzes and defines the procedure for organizing and providing services for the protection of the state and other especially important objects of various forms of ownership. The basics of interaction between security units, police, military units, etc., with government and local government bodies, and other interacting bodies are being studied. Defines the rights and obligations of protection, as well as the procedure for participation in the implementation of measures of the legal regime of a state of emergency or martial law, liquidation of the consequences of emergencies or crises at protected sites. The procedure for responding to illegal actions of an internal and external nature, terrorist, military manifestations, groups of persons, etc. Ensuring the inviolability of the object and its property, preventing intruders from entering the object (from the object), stopping the attack on the object. an object that prevents terrorist acts and participates in the elimination of the consequences of emergencies or crises at the object. The generalization and analysis of measures and means of organizing the system of protection of objects of information activity is carried out, the systematization of the provisions of physical and engineering-technical protection of these objects and available information resources is systematized.

Security carries a wide range of restrictive measures. In accordance with this, the protection of office premises functions in the form of establishing its corresponding modes: access and inside the facility.

Access control is an integral part of the overall security system of the unit. It includes: the procedure for receiving visitors and issuing passes; the procedure for the admission of persons; the procedure for the passage of vehicles and material values; the procedure for documenting violations of access control.

Special mode of operation of the premises and in the designated areas where the units of the security and defense forces are located provides for storage modes (special procedure for issuing and receiving) firearms, restricted access documents, mobilization documents, the existence of a procedure for keeping detainees and, among other things, the procedure for admitting citizens and officials (access control) are still in the premises and on the allocated territories.

Keywords: *on-site mode, security mode, office operation mode, checkpoint mode, checkpoint, security unit.*

УДК 351.74

DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-113-118

Валерій БІЛЧЕНКО[©]

викладач

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

ОСНОВИ ПІДГОТОВКИ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ ДО ДІЙ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ

Висвітлено актуальні питання та шляхи вдосконалення психологічної стійкості працівників правоохоронних органів в екстремальних ситуаціях. Надано практичні рекомендації щодо процесу мобілізації психологічних ресурсів для швидкого та оптимального вирішення різних екстремальних ситуацій.

Ключові слова: екстремальна ситуація, психологія, стійкість, співробітник поліції, мобілізація, психологічний вплив, спадкоємність психологічної підготовки, заперечення стресу, відновлення, активаційно-енергетичний ресурс, службова діяльність.

Постановка проблеми. Психологічна стійкість людини являє собою здатність особистості в будь-якій складній ситуації виконувати покладені на неї професійні обов'язки з тим самим успіхом, що й у звичайній обстановці. Проблема психологічної стійкості співробітника поліції вкрай актуальна останнім часом у зв'язку зі значним погіршенням криміногенної обстановки в країні, зростанням організованої злочинності, збільшенням терористичних актів, а також підвищенням корупції.

«Полювання» на співробітників спецпідрозділів з боку екстремістськи налаштованих злочинців, підвищений ступінь ризику не можуть не впливати на психологічний стан поліцейських.

На співробітників спецпідрозділів впливають кілька чинників, що викликають стрес: напруги професійної діяльності та конкретних екстремальних ситуацій, які створюють труднощі у вирішенні професійних завдань, позначаються на успішності дій і вимагають від співробітників високої професійної стійкості, особливої психологічної підготовленості, вміння злагоджено діяти в особливих умовах. Крім того, служба в органах пов'язана з постійними обмеженнями, що не може не впливати на психологічну стійкість співробітника. Об'єктом справжнього дослідження є врегульовані нормами права громадські стосунки, що виникають в процесі охорони громадського порядку і безпеки в умовах проведення масових заходів.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми демонструє нам той факт, що явище підготовки поліцейських до дій в екстремальних ситуаціях досліджували такі вчені: О. Венгер, Ю. Чолач, О. Кравченко, О. Тимченко, В. Христенко, М. Бондарчук В. Вакуленко. Але на цей час залишається низка дискусійних та актуальних питань щодо формування психологічної стійкості правоохоронців, що потребує подальших досліджень.

Метою статті є вивчення та узагальнення досвіду поліції щодо розвитку і вдосконалення системи забезпечення безпеки під час проведення масових спортивних заходів і вдосконалення підготовки поліції до припинення групових порушень громадського порядку під час проведення масових спортивних заходів.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах оперативно-службова діяльність співробітника поліції часто здійснюється в екстремальних ситуаціях, в яких від ефективності і правомірності дій співробітників залежить забезпечення їх особистої безпеки та безпеки громадян, а також успішність вирішення конкретного службового завдання.

В екстремальних ситуаціях дії співробітників відбуваються:

– під час вирішення оперативно-службових завдань, пов'язаних із затриманням правопорушників, захистом себе і громадян від протиправних посягань;

© В. Білченко, 2021

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-8050-0520>

k_tsp@dduvs.in.ua

- за надзвичайних обставин;
- під час вирішення службово-бойових завдань;
- при цьому внаслідок помилок, яких припускаються співробітники в цих ситуаціях, відбуваються випадки загибелі і поранення співробітників і громадян [1].

Особливості оперативно-службової діяльності співробітника поліції зумовлюють необхідність спеціальної підготовки до дій в екстремальних ситуаціях. Ця підготовка повинна мати цілеспрямований, комплексний і системний характер.

При цьому наголошується, що в цей час виникла суперечність між вимогами до високого професіоналізму співробітників поліції і недостатньою підготовленістю випускників ВНЗ МВС України до дій в екстремальних ситуаціях.

При цьому дослідниками, як правило, диференційно вивчалися питання фізичної, вогневої та тактико-спеціальної підготовки. Іноді ці питання досліджувалися в комплексі, а й в цих випадках процес підготовки до дій в екстремальних ситуаціях не розглядався як єдина комплексна педагогічна система [2].

Зважаючи на це, доводиться констатувати, що на сьогодні система підготовки співробітників поліції справ до дій в екстремальних ситуаціях оперативно-службової діяльності відсутня.

Для визначення вихідних передумов розглянутого нами явища необхідно визначитися з такими поняттями, як екстремальна ситуація в оперативно-службовій діяльності співробітника поліції, підготовленість поліції до вирішення оперативно-службових завдань в умовах екстремальних ситуацій і підготовка співробітників до дій в екстремальних ситуаціях [3].

Під поняттям екстремальної ситуації в оперативно-службовій діяльності співробітника поліції нами розуміється ситуація, що виникла в умовах вирішення співробітником оперативно-службового завдання, пов'язана з підвищеними розумовими, психічними і фізичними навантаженнями, небезпекою для його життя і здоров'я, а також для життя і здоров'я громадян.

Екстремальна ситуація, як правило, характеризується:

- загрозою для життя і здоров'я співробітника і громадян;
- вираженим дефіцитом часу для оцінки ситуації та прийняття правомірного і тактично-доцільного рішення;
- високим ступенем відповідальності за наслідки дій, зумовлених прийнятими рішеннями;
- високою емоційною напруженістю;
- необхідністю виконувати рухові дії, які характеризуються високою інтенсивністю, а в деяких випадках великим обсягом фізичного навантаження;
- необхідністю застосування фізичної сили, спеціальних засобів і вогнепальної зброї [4].

В умовах, зумовлених екстремальною ситуацією, співробітник повинен протягом обмеженого періоду часу технічно ефективно, правомірно і тактично доцільно застосувати фізичну силу, наявну у нього на озброєнні спеціальні засоби і вогнепальну зброю для усунення загрози своєму життю та здоров'ю, а також життю та здоров'ю громадян, для знешкодження та затримання правопорушника.

Готовність до дій в екстремальних ситуаціях можна розглядати як здатність співробітника поліції ефективно і правомірно вирішувати оперативно-службові та службово-бойові завдання в умовах, пов'язаних з підвищеними розумовими, психічними і фізичними навантаженнями, а також небезпекою для його життя і здоров'я.

При цьому рівень підготовленості співробітника некоректно розглядати як певну складову його фізичних здібностей, умінь і навичок виконання дій, пов'язаних із застосуванням спеціальних засобів і вогнепальної зброї.

Готовність до дій в екстремальних ситуаціях – певне системне утворення, в якому окремі її складові є не диференціальними показниками, а взаємопов'язаними елементами єдиної системи.

Підготовка до дій в екстремальних ситуаціях – це системний процес, який має на меті забезпечення стану підготовленості співробітників до дій в цих умовах [5].

Основними компонентами підготовки працівників поліції до дій в екстремальних ситуаціях є:

1) фізична підготовка – є підготовкою працівників до дій в умовах підвищених фізичних навантажень, а також до ефективного застосування фізичної сили і спеціальних засобів для захисту себе і громадян від протиправних дій правопорушника,

а також для його затримання. Як вихідна передумова для визначення спрямованості фізичної підготовки співробітника поліції була прийнята так звана модель його службово-бойової діяльності, яка полягає у схемі: «пошук правопорушника – його переслідування – силове затримання». Необхідно зазначити, що ця модель має досить спрощений характер і не відображає всіх аспектів діяльності співробітника поліції у сфері необхідності його фізичного вдосконалення;

2) вогнева підготовка – є процесом підготовки працівників поліції для ефективного застосування вогнепальної зброї в умовах оперативно-службової діяльності;

3) тактична (тактико-спеціальна) підготовка – є процесом навчання працівників індивідуальної тактики і тактики дій підрозділів поліції під час вирішення оперативно-службових завдань, в тому числі у разі крайньої потреби [6];

4) психологічна підготовка – процес формування у працівника морально-вольових і психічних якостей, що дозволяють успішно вирішувати оперативно-службові завдання в умовах підвищених фізичних і психічних навантажень, загрози життю і здоров'ю, а також здатності до швидкої і ефективної розумової діяльності в цих умовах;

5) спеціальна юридична підготовка – є процесом формування у працівників здатності в мінімальний час дати адекватну правову оцінку діям правопорушника і прийняти рішення на свої правомірні дії, пов'язані із застосуванням фізичної сили, спеціальних засобів і вогнепальної зброї, відповідній обстановці, що склалася.

Розглянуті нами компоненти в процесі підготовки співробітників поліції в екстремальних ситуаціях реалізуються у вигляді інтегральної підготовки, яка являє собою комплексний процес, що містить у собі системну сукупність цих компонентів, яка орієнтується на безпосередніх умовах оперативно-службової діяльності співробітника, зумовлених екстремальними ситуаціями.

Екстремальними називають ситуації, які зобов'язують людину до повного, граничного напруження сил і можливостей, щоб впоратися з ними і вирішити завдання. Вплив екстремальної ситуації може мати різні форми прояву: а) зниження організованості поведінки; б) сповільненість дій і руху; в) підвищення ефективності діяльності.

Екстремальна ситуація може бути нетривалою або тривалою. Під час визначення придатності людини до тієї чи іншої професії необхідно визначати і враховувати, нарівні з особливостями психічних процесів і властивостей особистості, її потенційну можливість виробляти і зберігати сили до активних дій в екстремальних ситуаціях.

Людина, що знаходиться в екстремальній ситуації, обробляє інформацію ззовні за допомогою пізнавальних, оцінних і емоційних процесів.

Визначення поняття «саморегуляція». У психологічній літературі поняття «саморегуляція» залишається ще досить узагальненим. Саморегуляція, притаманна будь-якій живій істоті, є універсальною і фундаментальною властивістю, яке забезпечує пристосування, збереження і розвиток різноманітних форм життя, а загалом і успішність їх взаємодії зі світом. Свого найвищого рівня складності і досконалості саморегуляція досягає в людській особистості. В середині XIX ст. В. Бернар сформулював ідею про сталість внутрішнього середовища, згідно з якою організм здатний підтримувати в певних межах свої життєво важливі функції у відповідь на дії зовнішнього середовища [7]. Він говорить про організм як про живу машину, що функціонує за принципом «замкнутого кільця», «життєвого кола» [8]. Ця ідея була розвинена його учнем і послідовником У. Кенноном у його вченні про «Мудрості тіла» як про відкриту систему, що безперервно підтримує свою стабільність. Отримуючи сигнали про зміни, що загрожують системі, організм вмикає пристрої, які продовжують працювати доти, доки не вдасться повернути її в рівноважний стан, до колишніх значень параметрів. Його відкриття увійшло в історію науки як вчення про гомеостаз.

Зусиллями І. Сеченова започатковано послідовне формування уявлень про регулятивний характер перебігу різних психічних явищ. На думку вченого, конкретними механізмами саморегуляції є «нервові регулятори» [9].

Необхідно розмежувати психічну саморегуляцію як функцію психіки і психічну регуляцію як засіб, метод регуляції психіки. Таке розмежування дозволить більш точно окреслити межі застосування засобів психічної саморегуляції і тим самим необгрунтованого розширення або звуження можливостей їх використання.

Метою саморегуляції є приведення себе в норму, нормальний стан. Вона досягається здійсненням двох рівнів: гомеостатичного (адаптивного типу; розуміння психічної саморегуляції як функції психіки), коли вона по суті своїй зводиться до

простого пристосування до наявної обстановки, і на рівні, коли ініціатива діяльності виходить від самого суб'єкта (вищий рівень; розуміння психічної саморегуляції як засобу, методу регулювання психіки).

Засоби психічної саморегуляції сприяють розвитку і вдосконаленню механізмів, що забезпечують оптимізацію психічних можливостей, регуляцію індивідуальних станів в несприятливих умовах діяльності [10]. Обидва типи допускають необхідність постановки мети і прийняття рішення, дії для їх досягнення, отримання зворотної інформації від самого себе і зовнішнього середовища, аналізу отриманого результату, коригування поставлених завдань.

Професійно-психологічна стійкість майбутніх співробітників поліції до екстремальних ситуацій характеризується: адекватною оцінкою наявних активаційно-енергетичних ресурсів і вмінням їх раціонально використовувати і мобілізувати в професійних екстремальних ситуаціях; оптимальним мотиваційним комплексом з гармонійним поєднанням внутрішніх і зовнішніх мотивів і мотиваційними домінантами, адекватними розглянутої професійної діяльності; стійкої і адекватною самооцінкою; здатністю до когнітивної оцінки можливих екстремальних ситуацій і вироблення відповідних стратегій поведінки; здатністю до емоційно-вольової саморегуляції в екстремальних умовах [11].

Висновки. Отже, практичне індивідуальне і колективне відпрацювання навичок є найбільш важливим, тому йому необхідно приділяти більше уваги, оскільки досвід приходить з практикою: чим більше у співробітників досвіду, тим менша ймовірність припущення помилок. Під час підготовки співробітників необхідно використати досвід зарубіжних країн як позитивний, так і негативний. Практика діяльності правоохоронних органів свідчить: для того щоб холоднокровно і розумно реагувати на агресивні дії і зловживання натовпу і при цьому тверезо враховувати ситуацію, що склалася, співробітнику поліції необхідні не тільки психічні та фізичні зусилля, а й знання особливостей поведінки людини в натовпі, механізму її формування і способу дії, ролі кожного типу учасників заворушень, стереотипів їх вчинків в екстремальних умовах.

Натовп – скупчення людей, не об'єднаних спільністю цілей і єдиною організаційно-рольовою структурою, але пов'язаних між собою загальним центром уваги і емоційним станом.

Потреба в удосконаленні суспільної поведінки співробітників поліції в умовах проведення масових заходів громадян останнім часом незмінно зростає. Це викликано процесами, що відбуваються в політичному, економічному, соціальному і духовному житті людей, які істотно впливають на становлення громадянського суспільства, забезпечення прав і свобод населення. В межах цих процесів відбуваються зміни і в поліції, пов'язані передусім з підвищенням рівня соціально-психологічної компетентності підрозділів поліції, формуванням позитивного іміджу працівника поліції серед населення.

Є безліч рекомендацій співробітникам поліції у разі виникнення екстрених ситуацій. Їх участь у збройному зіткненні є стресовою ситуацією в професійній діяльності і після інциденту може супроводжуватися такими типовими психологічними реакціями:

- запереченням стресу;
- спогадом про інцидент;
- страхом юридичних наслідків;
- втратою інтересу до роботи.

Не кожна особистісна проблема, внутрішньо-особистісний або міжособистісний конфлікт, відчуття кризи неминуче призводять до стресу. Стресостійкість визначається сукупністю якостей особистості, що дозволяють переносити великі інтелектуальні, вольові та емоційні навантаження (психічна стійкість людини); виконувати свої професійні завдання, маючи добре психосоматичне здоров'я; мати стійкий світогляд і бути людиною, яка вірить у Бога; виконувати певну соціальну роль і мати відповідний рівень культури свого соціуму (психологічна стійкість особистості).

Аналіз матеріалів про практику діяльності правоохоронних органів свідчить: для того щоб холоднокровно і розумно реагувати на агресивні дії і зловживання натовпу і при цьому тверезо враховувати ситуацію, що склалася, співробітнику поліції необхідні не тільки психічні та фізичні зусилля, а й знання особливостей поведінки людини в натовпі, механізму її формування та способу дії, ролі кожного типу учасників заворушень, стереотипів їх дій в екстремальних умовах.

Список використаних джерел

1. Хуртенко О. В. Чинники ефективності прийняття рішень тренерами в екстремальних ситуаціях професійної діяльності. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2013. Вип. 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2013_3_40.
2. Домніцак В. В. Підготовка курсантів ВНЗ системи МВС до дії в екстремальних ситуаціях. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2012. № 4. С. 242–245.
3. Венгер О. П. Окремі аспекти проблеми психічних розладів унаслідок екстремальних ситуацій. *Вісник наукових досліджень*. 2014. № 4. С. 27–29.
4. Чміль О. М. Психологічні чинники боєготовності до дій в екстремальних ситуаціях. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Психологія*. 2011. № 959. Вип. 46. С. 192–194.
5. Литвинчук М. Ю. Психологічні проблеми готовності прикордонників до діяльності в екстремальних ситуаціях. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки*. 2017. Вип. 5(1). С. 88–92.
6. Тімченко О. В. Психологічний аналіз екстремальних ситуацій у професійній діяльності працівників Державної кримінально-виконавчої служби України. *Право і Безпека*. 2018. № 4. С. 139–143.
7. Забезпечення охорони праці та особистої безпеки в Національній поліції України : навч. посіб. / кол. авт.; за заг. ред. д-ра біол. наук, проф. Грибана В. Г., канд. юрид. наук Глуховері В. А. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2017. 212 с.
8. Вакуленко В. М. Адаптація і толерантність у екстремальних ситуаціях. *Педагогіка вищої та середньої школи*. 2017. Вип. 1. С. 108–116.
9. Прудка Л. М. Значення впливу психічного стану співробітника ОВС під час екстремальних ситуацій на ефективність професійної діяльності. *Вісник Національного університету оборони України*. 2015. Вип. 2. С. 220–224.
10. Кравченко О. В., Тімченко О. В., Христенко В. Є. Психологічне забезпечення діяльності ОВС в ризиконебезпечних ситуаціях оперативно службової діяльності. Харків, 2002. URL : <http://journals.urau.ua/index.php/22276246/article/download/162125/161093>.
11. Бондарчук М. Т. Психолого-педагогічні аспекти формування у працівників поліції стійкості до екстремальних ситуацій службової діяльності. *Право і Безпека*. 2017. № 2. С. 130–135.

Надійшла до редакції 07.09.2021

References

1. Khurtenko O. V. (2013) Chynnyky efektyvnosti pryinyattya rishen treneramy v ekstremalnykh sytuatsiyakh profesiyanoi diyalnosti [Factors in the effectiveness of decision-making by coaches in extreme situations of professional activity]. *Visnyk Natsionalnoyi akademiyi Derzhavnoyi prykordonnoyi sluzhby Ukrainy*, issue 3. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2013_3_40 [in Ukr.].
2. Domnitsak V. V. (2012) Pidhotovka kursantiv VNZ systemy MVS do diy v ekstremalnykh sytuatsiyakh [Preparation of cadets of higher education institutions of the Ministry of Internal Affairs system for action in extreme situations]. *Pivdenoukrainskyi pravnychiy chasopys*, no 4, pp. 242–245 [in Ukr.].
3. Venher O. P. (2014) Okremi aspekty problemy psikhichnykh rozladiv unaslidok ekstremalnykh sytuatsii [Some aspects of the problem of mental disorders due to extreme situations]. *Visnyk naukovykh doslidzhen*, no 4, pp. 27–29 [in Ukr.].
4. Chmil O. M. (2011) Psykholohichni chynnyky boyehotovnosti do diy v ekstremalnykh sytuatsiyakh [Psychological problems of border guards' readiness to act in extreme situations]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya : Psykholohiya*, no 959, issue 46, pp. 192–194 [in Ukr.].
5. Lytvynchuk M. Yu. (2017) Psykholohichni problemy hotovnosti prykordonnykiv do diyalnosti v ekstremalnykh sytuatsiyakh [Psychological problems of border guards' readiness to act in extreme situations]. *Naukovi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriya : Psykholohichni nauky*, issue 5(1), pp. 88–92 [in Ukr.].
6. Timchenko O. V. (2018) Psykholohichniy analiz ekstremalnykh sytuatsiy u profesiynoi diyalnosti pratsivnykiv Derzhavnoyi kryminalno-vykonavchoyi sluzhby Ukrainy [Psychological analysis of extreme situations in the professional activity of employees of the State Penitentiary Service of Ukraine.]. *Pravo i Bezpeka*, no 4, pp. 139–143 [in Ukr.].
7. Zabezpechennya okhorony pratsi ta osobystoyi bezpeky v Natsionalniy politsiyi Ukrainy [Ensuring labor protection and personal safety in the National Police of Ukraine] : navch. posib. / kol. avt.; za zah. red. d.b.n., prof. Hrybana V.H., k.yu.n. Hlukhoveri V.A. Dnipro : Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav; Lira LTD, 2017. 212 p. [in Ukr.].
8. Vakulenko V. M. (2017) Adaptatsiya i tolerantnist u ekstremalnykh sytuatsiyakh [Adaptation and tolerance in extreme situations]. *Pedahohika vyshchoyi ta serednoyi shkoly*, issue 1, pp. 108–116 [in Ukr.].
9. Prudka L. M. (2015) Znachennya vplyvu psikhichnoho stanu spivrobotnyka OVS pid chas ekstremalnykh sytuatsiy na efektyvnist profesiyanoi diyalnosti [The value of the influence of the mental state of a police officer during extreme situations on the effectiveness of professional activity]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu obrony Ukrainy*,. issue 2, pp. 220–224 [in Ukr.].

10. Kravchenko O. V., Tymchenko O. V., Khrystenko V. Ye. (2002) Psykholohichne zabezpechennya diyalnosti OVS v ryzykonebezpechnykh sytuatsiyakh operatyvno sluzhbovoyi diyalnosti [Psychological support of the police in hazardous situations of operational and service activities]. Kharkiv. URL : <http://journals.urau.ua/index.php/22276246/article/download/162125/161093> [in Ukr.].

11. Bondarchuk M. T. (2017) Psykholoho-pedahohichni aspekty formuvannia u pratsivnykiv politsii stiikosti do ekstremalnykh situatsii sluzhbovoi diialnosti [Psychological and pedagogical aspects of the formation of police officers' resistance to extreme situations of official activity]. *Pravo i Bezpeka*, no 2, pp. 130–135 [in Ukr.].

ABSTRACT

Valeriy Bilichenko. Fundamentals of training of police officers for action in extreme situations. The article presents the concept of extreme situation and the factors that characterize it. The content and principles of preparation of police officers for solving operational and service tasks in conditions related to extreme situations are considered.

The need to improve the social behavior of police officers in the context of mass events of citizens in recent years has been growing steadily. This is due to the processes of transformation in the political, economic, social and spiritual life of people, which have a significant impact on the formation of civil society, ensuring the rights and freedoms of the population. As part of these processes, there are changes in the police, not least related to increasing the level of socio-psychological competence of police units, the formation of a positive image of the police officer in the eyes of the population.

Not every personal problem, intrapersonal or interpersonal conflict, feelings of crisis inevitably lead to stress. Stress resistance is determined by a set of personality qualities that allow you to tolerate significant intellectual, volitional and emotional loads (mental stability); perform their professional tasks with good psychosomatic health; to have a stable worldview and to be a believer; perform a certain social role and have an appropriate level of culture of their society (psychological stability of the individual).

Analysis of materials on the practice of law enforcement shows that in order to respond calmly and reasonably to the aggressive actions and abuse of the crowd and soberly take into account the situation, a police officer needs not only mental and physical effort, but also knowledge of human behavior in crowd, the mechanism of its formation and mode of action, the role of each type of participants in the riots, stereotypes of their actions in extreme conditions.

Depends on ensuring their personal safety and the safety of citizens, as well as the success of a specific job. The essence of the psyche is reflection. The psyche is a subjective image of the objective world, an ideal (immaterial) reflection of reality. Psychological stability of employees of special divisions influences comprehensive and effective disclosure of crimes.

Keywords: *extreme situation, psychology, resilience, police officer, mobilization, psychological influence, continuity of psychological training, denial of stress, recovery, activation-energy resource, service activity.*

УДК 357.741:355.541.3

DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-118-123

Юрій ВЕЛИКИЙ[©]

викладач

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ ПОЛІЦІЄЮ КРАЙНЬОГО ПРИМУСОВОГО ЗАХОДУ – ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ

Становлення та розвиток сучасної правоохоронної системи України зумовлює проведення цілісного та послідовного комплексу заходів, спрямованих на побудову дієвого механізму захисту прав, свобод та законних інтересів громадян.

Як і будь-який нормативно-правовий акт, закон України «Про Національну поліцію» (далі – Закон) потребує певного часу на повноцінне втілення його положень у практичну діяльність, внесення додаткових змін до чинних нормативних актів.

Цим Законом введено до наукового обігу поняття «поліцейські заходи», які поділяють на превентивні і примусові, визначено правові підстави та обмеження щодо їх застосування [1].

© Ю. Великий, 2021

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-4386-7555>

great170512@gmail.com

Крайнім серед примусових заходів для припинення протиправних дій є застосування вогнепальної зброї. Саме неправомірне застосування вогнепальної зброї поліцейськими призводить до гучних резонансних подій у суспільстві, що негативно впливає на довіру пересічних громадян до поліції [12-13].

Для реалізації наданих Законом повноважень поліцейський повинен мати не тільки належний рівень професійної підготовки, високу відповідальність, а також повинен пройти спеціальну підготовку і в подальшому щорічно проходити періодичну перевірку на здатність до дій, пов'язаних із застосуванням цих заходів [1].

У зв'язку з цим виникає потреба здійснити науковий аналіз, під час якого розкрити підстави і порядок застосування крайнього примусового заходу Національною поліцією, визначити прогалини законодавства з цих питань, повноваження поліції під час застосування цього заходу та відповідальність за перевищення цих повноважень [1; 7].

Ключові слова: *примусові заходи, застосування вогнепальної зброї, прогалини законодавства, повноваження поліції, відповідальність поліцейського.*

Постановка проблеми. Поліцейський під час виконання повноважень є представником держави. Законом збільшено повноваження поліції в частині застосування примусових заходів, в тому числі і крайнього заходу примусу – вогнепальної зброї [1].

У країні монополія на носіння, застосування й використання вогнепальної зброї належить правоохоронним органам. Аналіз фактів застосування вогнепальної зброї поліцейськими свідчить про те, що ухвалення рішення щодо застосування зброї необхідно приймати в найкоротший термін та іноді в непередбачених ситуаціях. Водночас, з одного боку, відповідно до вимог ст. 42, 43, 46 Закону поліцейському надано такі повноваження, однак з іншого – чинним законодавством в цих статтях є й конкретні обмеження, заборони, є невизначені окремі поняття, наявні суперечності. Перевищення поліцейським повноважень щодо застосування примусових заходів тягне за собою відповідальність, встановлену законодавством України [7].

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Під час аналізу публікацій використовувались опис, аналітичні і синтетичні судження, як методи наукового дослідження. Матеріалом для досліджень є вітчизняні законодавчі нормативно-правові акти та публікації у мережі «Інтернет» за напрямом дослідження.

Мета полягає у спробі визначення понять, спростованих на законодавчому рівні, розкрити конкретні обмеження, заборони і суперечності для правомірного трактування вимог Закону під час застосування крайнього заходу примусу, підвищення рівня правової відповідальності поліцейських, недопущення та попередження надзвичайних подій за участю персоналу, вироблення уніфікованих підходів щодо правомірних дій поліції у різних ситуаціях.

Виклад основного матеріалу. Застосування вогнепальної зброї поліцейським є найбільш суворим та винятковим заходом примусу (ст. 46), який застосовується в порядку (ст. 43), визначеному Законом.

Застосуванню вогнепальної зброї має передувати попередження про намір її застосування (ст. 43). Поліцейський повинен попередити особу, проти якої збирається застосувати крайній захід, коли вважає, що обстановка дозволяє це зробити без шкоди для досягнення мети його застосування. Попередження має бути зроблено голосом, а за значної відстані або в разі звернення до великої групи людей – через гучномовні установки, підсилювачі звуку (ст. 43).

У Законі чітко не визначено, як це повинен робити поліцейський, тому доцільно дотримуватися такого алгоритму. У кожному випадку бажано попередження робити рідною мовою осіб, проти яких цей захід буде застосований, та українською й російською мовами не менше двох разів з наданням часу, достатнього для припинення правопорушення. Тобто, попереджуючи про застосування, поліцейський повинен, якщо дозволяють обставини, дати особі час для виконання його вимог. Попередження поліцейського повинно починатися зі слів: «Поліція! Іменем Закону!». Кількість часу, яку можна визнати достатньою для виконання особою законної вимоги поліцейського, він визначає самостійно, зважаючи на оцінку складності ситуації, що виникла, особи правопорушника (його фізичного, емоційного стану, намірів, поведінки), характеру правопорушення [2].

Без попередження зброю поліцейські можуть застосовувати тільки у випадках, коли зволікання може спричинити посягання на життя та здоров'я особи чи та/або поліцейського або інші тяжкі наслідки (загибель людей, вибух, катастрофу на залізничному транспорті) або коли в ситуації, що виникла, таке попередження є

невиправданним чи неможливим (ст. 46). У таких випадках особа (порушник) не може усвідомлювати, що її протиправні дії можуть бути припинені з нанесенням їй шкоди аж до заподіяння смерті.

Рішення про застосування зброї ухвалює посадова особа (поліцейський), відповідальна за забезпечення публічної безпеки і порядку; керівник спеціальної операції. Поліцейські, які діють індивідуально, рішення про вид, час початку та інтенсивність застосування зброї ухвалюють самостійно [2].

Поліцейський зобов'язаний негайно припинити застосування заходу примусу в момент досягнення очікуваного результату (ст. 42). Згідно з ч. 7 ст. 29 Закону поліцейський захід повинно припинити, якщо досягнуто мету його застосування, та неможливість досягнення мети заходу є очевидною або якщо немає необхідності у подальшому застосуванні цього заходу.

З метою індивідуалізації відповідальності (ч. 2 ст. 33 КУпАП) посадова особа під час застосування заходу примусу повинна враховувати низьку факторів: характер правопорушення, його індивідуальні особливості і ступінь вини, майновий стан, урахувати конкретну ситуацію, обставини, що пом'якшують та обтяжують відповідальність [8].

Якщо внаслідок застосування зброї особі заподіяно поранення або тілесні ушкодження, Закон вимагає від поліцейського надати (ст. 18) постраждалому невідкладну допомогу (домедичну і медичну). Стаття 12 Закону України від 05.07.2012 № 5081-IV «Про екстрену медичну допомогу» відносить поліцейського до переліку осіб, які хоч і не мають медичної освіти, але за своїми службовими обов'язками повинні надавати домедичну допомогу людині у невідкладному стані [3]. Невідкладний стан людини – раптове погіршення фізичного або психологічного здоров'я, яке становить пряму і невідворотну загрозу життю і здоров'ю людини або оточуючих її людей і виникає внаслідок хвороби, травми, отруєння або інших внутрішніх чи зовнішніх причин. Надання поліцейським необхідної допомоги здійснюється в найкоротший термін. Надаючи особі допомогу, поліцейський повинен дотримуватись заходів особистої безпеки для попередження раптового нападу з боку цієї особи.

Закон забороняє застосовувати зброю (ст. 43) щодо:

- жінок з явними ознаками вагітності;
- осіб з явними ознаками обмежених можливостей або старості (можуть бути особи як чоловічої, так і жіночої статі);
- малолітніх осіб.

Чинним законодавством України не розкривається поняття «особа з явними ознаками обмежених можливостей або старості». В офіційних матеріалах ООН прийнято вживати термін «інвалід». Тому ознаки обмежених можливостей можуть бути ознаки інвалідності, якими визначаються такі каліцтва чи вроджені вади, з огляду на які особа не може створювати небезпеку життю чи здоров'ю поліцейського або інших осіб. Згідно зі ст. 2 Закону України від 21.03.1991 р. № 875-ХІІ «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» інвалідом є особа, яка має порушення здоров'я зі стійким розладом функцій організму, зумовленим захворюванням чи наслідком травми, або уродженими дефектами, що призводять до обмеження життєдіяльності й до необхідності в соціальній допомозі та захисту [4].

Законом не розкривається поняття «малолітня особа», «особи з ознаками старості». Поняття «малолітня особа» визначено в:

- ст. 3 КПК України, «малолітня особа» - це дитина до досягнення нею 14 років (п. 11) [9];
- ст. 31 ЦК України – часткова цивільна дієздатність – у «фізичної особи, яка не досягла чотирнадцяти років (малолітня особа)» [10];
- ч. 2 ст. 6 Сімейного кодексу України використовує термін «малолітня особа» – це дитина до досягнення нею чотирнадцяти років [11].

До осіб з ознаками старості можна віднести осіб, яких поліцейський може сприймати як неспроможних внаслідок вікових змін створювати небезпеку для життя та здоров'я поліцейського або інших осіб. Синонімічним поняттям старості є поняття похилого віку, яке вживається як у національному законодавстві України, так і в міжнародному праві. У ст. 10 Закону України від 16.12.1993 № 3721-ХІІ «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні» зазначено, що громадянами похилого віку визначаються особи, які досягли пенсійного

віку – 60 років, а також особи, яким до досягнення зазначеного пенсійного віку залишилося не більше ніж півтора року [5].

Стосовно перелічених категорій осіб Закон дозволяє застосувати зброю у випадках (ст. 43):

- учинення ними збройного або групового нападу;
- учинення збройного опору, що загрожує життю та здоров'ю інших осіб або поліцейських.

Водночас у п. 5 ст. 43 Закону є і певні обмеження стосовно застосування зброї – «якщо відбити такий напад або опір іншими способами і засобами неможливо». Законом не розкриваються способи і засоби, якими поліцейському можна замість вогнепальної зброї відбити збройний, груповий напад чи збройний опір, хоча ч. 6 ст. 46 Закону поліцейському надано право навіть не попереджати про намір застосування зброї щодо осіб, які чинять збройний опір і в разі збройного нападу.

У судовій практиці загрозливим для життя або здоров'я визнається напад, який призвів чи міг призвести до смерті, тяжких, середньої тяжкості або легких тілесних ушкоджень, що спричинили короткочасний розлад здоров'я або короткочасну втрату працездатності. Обставинами, що свідчать про загрозу для життя та здоров'я людини, треба визнати такі: застосування холодної та вогнепальної зброї, нанесення ударів у життєво важливі органи, нанесення ударів однієї людини (поліцейському) з боку групи правопорушників, нанесення ударів, після яких особа не в змозі піднятися й не подає ознак життя, застосування під час нападу різноманітних технічних засобів, спроба нанести удар пляшкою, кидання каміння, спроба здійснити підпал або вибух об'єкта, де перебувають поліцейські чи інші особи, вчинення інших дій, які можуть становити загрозу для життя осіб [2].

Також зброю може бути застосовано для відбиття не будь-якого нападу на поліцейського, а лише того, що вчиняється із застосуванням зброї (збройного) або двома й більше особами (групового) й загрожує (створює небезпеку) життю або здоров'ю інших осіб чи поліцейських. Усі критерії, які визначають наявність загрози (небезпеки) для життя та здоров'я громадян, поширюються на поліцейських без винятку [2].

Мотиви нападу на поліцейського (хуліганські спонукання, бажання уникнути затримання та ін.) не впливають на право застосувати заходу примусу.

Пункт 1 ст. 46 Закону надає також право застосувати зброю для відбиття нападу не тільки на поліцейського, а й на членів його сім'ї, у випадку загрози їхньому життю чи здоров'ю. Хоч Законом надано право застосувати вогнепальну зброю для відбиття нападу, треба розуміти, що зброю може бути застосована тільки для припинення нападу на поліцейських і членів їх сімей, яке створює небезпеку для їхнього життя і здоров'я, а не інших правопорушень.

Напад в цих випадках не обов'язково повинен бути груповим чи озброєним. Правопорушники можуть нападати, створюючи небезпеку для життя чи здоров'я, використовуючи для цього транспортні засоби, натренованих собак чи інших тварин, будівельні споруди (влаштувати завал) тощо. Законом не визначено осіб, які належать до членів сім'ї. Вичерпний перелік цих осіб визначено у Законі України від 14.10.2014 р. № 1700-VII «Про запобігання корупції»: це – особи, які перебувають у шлюбі, їхні діти, у тому числі повнолітні, батьки, особи, які перебувають під опікою і піклуванням, інші особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права і обов'язки, у тому числі особи, які спільно проживають, але не перебувають у шлюбі [6]. В разі нападу на родичів, які не є членами сім'ї, треба керуватись п. 2 ст. 46 Закону, де йдеться про захист особи від нападу.

Законом для поліцейського передбачається і така підстава застосування зброї, як затримання особи, що чинить збройний опір, намагається втекти з-під варті, а також озброєної особи, яка погрожує застосуванням зброї та інших предметів, що загрожують життю і здоров'ю людей та/або поліцейського (ст. 46).

Збройний опір – це активна протидія будь-якої особи здійсненню поліцейським своїх службових повноважень, поєднана із застосуванням вогнепальної чи холодної зброї або інший речей та предметів, що можуть бути застосовані як зброю, а також опір, що здійснюється із застосуванням явно непридатної зброї або її імітатора, якщо в обстановці, що склалася, поліцейський не міг і не повинен був сприймати їх як непридатну або імітаційну зброю.

До предметів, які правопорушники під час здійснення опору використовують як зброю, відносять ті, якими можна нанести тілесні ушкодження, небезпечні для життя та

здоров'я людини. Як показує практика, ними можуть бути каміння, палиця, кухонний ніж, вила, лом, сокира, лопата, молоток, шило, велосипедний ланцюг, лезо, газовий пістолет, шкідливі хімічні речовини, інші механізми та предмети. Не можуть розглядатись як предмети, застосовані за зброю: взуття, книга, сумка [2].

Суперечливим на наш погляд є п. 7 ч. 4 ст. 46 Закону, в якому зброю дозволяється застосовувати для примусової зупинки транспортного засобу шляхом його пошкодження, у разі створення загрози життю чи здоров'я людей та/або поліцейського водієм, який керує транспортним засобом. Особливістю цієї підстави є те, що водій може і ненавмисно створювати таку загрозу.

Також Закон не визначає місця, в які можна застосовувати зброю для зупинки транспортного засобу шляхом його пошкодження. Через це є дуже високий ризик виникнення тяжких наслідків та вогнепального поранення людей, які знаходяться в транспорті. Небезпечним може бути застосування зброї для примусової зупинки транспортного засобу на гірських шляхах, ділянках шляхів з обмеженою видимістю, залізничних переїздах, мостах, шляхопроводах, естакадах, тунелях.

Частиною 9 ст. 46 Закону встановлено заборону щодо застосування зброї в місцях, де може бути завдано шкоди іншим особам, а також у вогнебезпечних та вибухонебезпечних місцях, крім випадків необхідності відбиття нападу або крайньої необхідності. Закон не надає визначення місць, де може бути завдано шкоди іншим особам.

Висновки. Поліція під час виконання повноважень, визначених Законом, уповноважена застосовувати заходи примусу, в тому числі і крайній захід – вогнепальну зброю. Поліцейський за жодних обставин не може застосовувати заходи примусу, не визначені Законом.

На жаль, поліцейський вимушений під час виконання Закону враховувати вимоги сьогодення, вносити відповідні корективи в практичну діяльність.

Якщо наявні суперечності і не визначено окремі поняття на законодавчому рівні, то поліцейський у всіх випадках повинен керуватись правилами:

1. Утримуватись від застосування вогнепальної зброї, якщо від цього можуть постраждати сторонні особи.

2. Під час застосування зброї поліція повинна зупинити злочинця (правопорушника), а не позбавляти його життя.

Поліцейський, який застосував вогнепальну зброю, не буде нести відповідальність за свої дії навіть у разі заподіяння громадянам шкоди, якщо він діяв відповідно до Закону.

Перевищення повноважень щодо застосування примусових заходів тягне за собою відповідальність, встановлену законодавством України. Кримінальна відповідальність настає у випадках, коли він:

– застосував або використав вогнепальну зброю для скоєння злочину (за відповідними статтями КК України);

– порушив вимоги кримінального законодавства про необхідну оборону (ст. 36 КК України) та крайню необхідність (ст. 39 КК України).

Якщо дії поліцейського не підпадають під жодну статтю КК України, але під час застосування вогнепальної зброї він порушив вимоги ст. 42, 43, 46 Закону, його має бути притягнуто до дисциплінарної відповідальності.

Перевищення повноважень щодо застосування сили встановлюється під час службового розслідування.

Список використаних джерел

1. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>.

2. Закон України «Про національну поліцію» : науково-практ. коментар / за заг. ред. д-ра юрид. наук, доцента Сокурєнка В.В. Харків : ХНУВС. 2016. 408 с.

3. Про екстрену медичну допомогу : Закон України від 05.07.2012 р. № 5081-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5081-17#Text>.

4. Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні : Закон України від 21.03.1991 № 875-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text>.

5. Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні : Закон України від 16.12.1993 № 3721-XII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3721-12#Text>.

6. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>.

7. Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.

8. Кодекс України про адміністративні правопорушення. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>.
9. Кримінальний процесуальний кодекс України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
10. Цивільний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
11. Сімейний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>.
12. Реформа української поліції: як вона проходила. URL : <https://dyvys.info/2020/09/02/reforma-ukrayinskoji-politsiyi-yak-vona-prohodyla/>.
13. Звіт міністра внутрішніх справ Арсена Авакова на засіданні Верховної Ради України. URL: https://mvs.gov.ua/ua/news/31439_Zvit_ministra_vnutrishnih_sprav_Arsena_Avakova_na_zasidanni_Verhovnoi_Radi_Ukraini.htm.

Надійшла до редакції 18.07.2021

References

1. Pro Natsionalnu politsiyu [On the National Police] : Zakon Ukrayiny vid 02.07.2015 № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text> [in Ukr.].
2. Zakon Ukrayiny «Pro natsionalnu politsiyu» [Law of Ukraine «On the National Police»] : naukovoprakt. komentar / za zah. red. d-ra yuryd. nauk, dotsenta Sokurenka V.V. Kharkiv : KhNUVS. 2016. 408 p. [in Ukr.].
3. Pro ekstrenu medychnu dopomohu [On emergency medical care] : Zakon Ukrayiny vid 05.07.2012 № 5081-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5081-17#Text> [in Ukr.].
4. Pro osnovy sotsialnoi zakhyschenosti invalidiv v Ukrayiny [On the basics of social protection of the disabled in Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 21.03.1991 № 875-KhII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text> [in Ukr.].
5. Pro osnovni zasady sotsialnoho zakhystu veteraniv pratsi ta inshykh hromadian pokhyloho viku v Ukraini [On the basic principles of social protection of labor veterans and other elderly citizens in Ukraine] : Zakon Ukrayiny vid 16.12.1993 № 3721-KhII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3721-12#Text> [in Ukr.].
6. Pro zapobihannya koruptsiyi [On the prevention of corruption] : Zakon Ukrainy vid 14.10.2014 № 1700-VII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> [in Ukr.].
7. Kryminalnyi kodeks Ukrainy [Criminal code of Ukraine]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> [in Ukr.].
8. Kodeks Ukrainy pro administratyvni pravoporushennya [Code of Ukraine on Administrative Offenses]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> [in Ukr.].
9. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [Criminal Procedure Code of Ukraine]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> [in Ukr.].
10. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy [The Civil Code of Ukraine]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> [in Ukr.].
11. Simeynyi kodeks Ukrainy [Family Code of Ukraine]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> [in Ukr.].
12. Reforma ukrayinskoji politsiyi: yak vona prokhodyla [Ukrainian police reform: how it went]. URL: <https://dyvys.info/2020/09/02/reforma-ukrayinskoji-politsiyi-yak-vona-prohodyla/> [in Ukr.].
13. Zvit ministra vnutrishnikh sprav Arsena Avakova na zasidanni Verkhovnoi Rady Ukrainy [Report of the Minister of Internal Affairs Arsen Avakov at a sitting of the Verkhovna Rada of Ukraine]. URL: https://mvs.gov.ua/ua/news/31439_Zvit_ministra_vnutrishnih_sprav_Arsena_Avakova_na_zasidanni_Verhovnoi_Radi_Ukraini.htm [in Ukr.].

ABSTRACT

Yuriy Velykyi. Some aspects of police use of extreme coercive measure – firearms. Formation and development of the modern law enforcement system of Ukraine presupposes carrying out of the integral and consistent complex of the actions directed on construction of the effective mechanism of protection of the rights, freedoms and legitimate interests of citizens.

Like any legal act, the Law of Ukraine “On the National Police” requires some time to fully implement its provisions in practice, to make additional changes to existing regulations. This Law introduced into scientific circulation the concept of «police measures», which are divided into preventive and coercive, defined the legal basis and restrictions on their use.

Extreme among coercive measures to stop illegal actions is the use of firearms. It is the misuse of firearms by workers that leads to high-profile high-profile events in a society that negatively affects the trust of ordinary citizens in the police. In order to exercise the powers granted by law, a police officer must not only have an appropriate level of professional training, high responsibility, but also must undergo special training and subsequently undergo annual periodic testing for the ability to take action related to the application of these measures.

In this regard, there is a need to conduct a scientific analysis, during which to reveal the grounds and procedure for the application of extreme coercive measures by the National Police, to identify gaps in legislation on these issues, the powers of the police during the application of this measure and responsibility for exceeding these powers.

Keywords: *coercive measures, use of firearms, gaps in legislation, police powers, responsibility of a police officer.*

УДК 351.74

DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-124-128

**Олександр
КАРПЕНКО[©]**
викладач

**Свген
ЗЕЛЕНСЬКИЙ[©]**
викладач

(Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ)

ВІДМЕЖУВАННЯ ПОНЯТТЯ НАСТАВНИЦТВА В НАЦІОНАЛЬНІЙ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ ВІД СУМІЖНИХ ПОНЯТЬ

Дослідження, виконані в цій статті, визначають поняття та особливості наставництва в Національній поліції України на основі відмежування цього явища від суміжних понять. Для того щоб реалізувати поставлену мету, автор окреслює коло визначень, суміжних наставництву в Національній поліції. В роботі проаналізовано: наставництво, тренінг, коучинг, консалтинг, менторство, супервізія.

Також наголошено на необхідності адаптування наставництва в системі Національної поліції України до сучасних реалій українського суспільства та модернізування до європейських стандартів. Прикладом спроби реалізації цієї моделі є запровадження у службі патрульної поліції України з 2019 року інституту менторів. Менторство в патрульній поліції є першим кроком на шляху до подолання нагальних проблем з молодим потенціалом особового складу. У подальшому запропоновано визначити нормативно-правову основу реалізації цього та подібних інститутів в діяльності поліції.

Наголошено на обов'язковому використанні тренінгів у процесі професійного навчання поліцейських: первинної професійної підготовки; підготовки у вищих навчальних закладах зі специфічними умовами навчання; післядипломної освіти; службової підготовки. Але ключовою відмінністю тренінгу від наставництва є набуття знань у штучно створених умовах або в реальних життєвих ситуаціях під час виконання поліцейськими службових завдань.

У роботі акцентовано на недоречності застосування консалтингу в діяльності Національної поліції, оскільки поліцейський не має змоги не виконувати надані йому рекомендації, приписи, накази тощо.

Ключові слова: наставництво, поліція, тренінг, коучинг, консалтинг, менторство, супервізія.

Постановка проблеми. Сучасні тенденції розвитку термінології, які відбуваються під впливом входження в український лексикон іншомовних слів, викликають деякі непорозуміння через їх тлумачення. Близькі за змістом поняття часто виражають різну сутність, відрізняючись суттєвими особливостями, які впливають на характер вчинюваних дій та їх наслідки. З'ясування змісту таких понять, як «тренінг», «менторство», «консалтинг», «коучинг», «супервізія» тощо, та відмежування їх від поняття «наставництво» дозволить визначити особливості наставництва в Національній поліції та запропонувати заходи щодо підвищення якості запровадження феномена наставництва в Національну поліцію України, застосовувати прийоми інших суміжних понять на практиці до молодих поліцейських.

На сучасному етапі розвитку та реорганізації органів Національної поліції України значення інституту наставництва дещо зменшено, адже цей феномен не визначений на законодавчому або відомчому рівні. Проте для поліпшення професійного рівня кадрового складу Національної поліції України розвиток саме інституту наставництва може стати рушійною силою у подоланні багатьох проблем в поліції (плинність кадрів, корупція, непрофесіоналізм, попередження професійної деформації поліцейського та інші).

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Під час написання наукової статті було вивчено останні дослідження науковців та практиків початку XXI століття. З них достатню увагу приділено в дослідженнях таких науковців:

© О. Карпенко, 2021

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-0643-3205>

karpenko.dvp@gmail.com

© С. Зеленський, 2021

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5345-1513>

k_tsp@dduvs.in.ua

Г. Андреева, О. Пархоменко-Куцевіл, К. Федорова, О. Чапала, А. Чернігова, А. Юрченко та ін. Крім того, у роботі використані загальноприйняті тлумачення термінів, які пропонують довідкові джерела, окремі науковці, громадські діячі, а також власні роздуми на запропоновану тему. Проте подібних визначень нами темі досліджень в адміністративно-правовій галузі виконано не було.

Мета. Визначити особливості наставництва в Національній поліції України на основі відмежування цього поняття від суміжних понять. Для того щоб реалізувати поставлену мету, одразу необхідно визначити коло понять, суміжних наставництву в поліції. Для аналізу зроблено акцент на такі поняття: тренінг, коучинг, консалтинг, менторство, супервізія.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи питання особливостей наставництва в Національній поліції України, варто наголосити на фактичній відсутності у правовому полі цього явища. Проте історія вітчизняної міліції свідчить, що наставництво завжди було у центрі уваги керівництва МВС України. У наказах, директивах, інших нормативних документах МВС України постійно акцентується на збереженні та розвиткові принципу професійної спадкоємності, тобто передачі знань і досвіду молодим працівникам [1]. Елементи наставництва спостерігаються в діяльності сучасної поліції (наприклад, інститут менторства в патрульній поліції України, запроваджений з 2019 року, про який також йтиметься далі).

З метою розуміння сутності наставництва в Національній поліції звернімося до енциклопедичних джерел та з'ясуємо тлумачення самого слова «наставництво». Тлумачний словник української мови викладає зміст наставництва, як діяльність, що полягає в поданні допомоги порадами, навчанням і т. ін. [2]. Тобто наставництво є процесом навчання та виховання кого-небудь чому-небудь. Відповідно, ми підтримуємо висловлену раніше позицію, що наставництво в Національній поліції України – це важливий елемент навчання та виховання поліцейського, спрямований на формування професіонала, фахівця своєї справи, який має високі моральні та духовні якості [3].

Варто констатувати, що явище наставництва перебуває сьогодні в занепаді. Спроби керівництва практичних підрозділів Національної поліції України застосувати прийоми «старої школи» шляхом номінального закріплення за молодими фахівцями досвідчених поліцейських є поодинокими і не завжди успішними через низку причин. Без відродження елементів наставництва в Національній поліції України та їх нормативного врегулювання вирішення низки проблем (наприклад, недосвідченість поліцейських, відсутність практичних навичок, переважання молодих фахівців на службі, плінність кадрів тощо) позбавитися не вдасться.

Водночас, на наш погляд, явище наставництва в Національній поліції України має бути адаптованим під сучасні реалії, а можливо, і модернізоване до європейських стандартів. Прикладом спроби реалізувати цю тезу є запровадження у службі патрульної поліції України з 2019 року такого явища, як менторство. Зі складу діючих патрульних поліцейських були обрані шляхом професійного відбору найдосвідченіші, які пройшли двотижневі курси менторів. Усі ментори пройшли підготовку, спрямовану на розвиток лідерських, педагогічних якостей від європейських та вітчизняних партнерів Національної поліції. Усі ментори отримали сертифікати.

Після успішного проходження курсів ментори почали у своїй службовій діяльності працювати разом (крім основного напарника) з молодими фахівцями, які щойно закінчили курси початкової професійної підготовки або вищій навчальний заклад зі специфічними умовами навчання.

Сутність менторства полягає у відпрацюванні практичних навичок патрульної діяльності у реальному часі під керівництвом та наглядом ментора впродовж двох місяців. Під час здійснення наставництва ментори та стажери заповнюють відповідну звітну документацію про реалізовані заходи, а ментори також дають оцінку діяльності стажерів. Наприкінці строку так званого стажування ментор надає характеристику стажеру. Вважаємо такий підхід позитивним для стартової діяльності новобранців, адже існує особа, яка скерує та підкаже, як діяти в тій чи іншій ситуації, підстрахує тощо. Водночас вважаємо, що явище менторства в патрульній поліції є першим кроком на шляху подолання зазначених вище проблем з молодим потенціалом поліції. Саме тому нормативно-правове закріплення даного та подібних явищ є нагальною потребою для поліції.

Що ж це за слово «ментор»? Mentor у перекладі з англійської означає «наставник». Тобто ментор – це синонім наставника. Це твердження також підтверджує словник. Зокрема, Всесвітній словник української мови одним із синонімів до слова «наставник» називає слово «ментор» [4], проте зазначає, що значення при цьому іронічне.

Також суміжним з поняттям «наставництво» є сучасний термін «супервізія». Сьогодні

поняття супервізії можна часто зустріти у дослідженнях вчених педагогічних наук (А. Будник, Н. Горішна, С. Ставкова та інші), а також програмах з удосконалення педагогічної майстерності, проте початковий зміст цього поняття є загальним – захистити інтереси клієнта (для Національної поліції України – захистити інтереси людини та громадянина) і може бути застосований до будь-якої соціальної сфери діяльності.

Сутність супервізії полягає в міжособистісній взаємодії супервізора та супервізуемого з метою підвищення ефективності консультування клієнтів; підтримання професійного розвитку співробітників; профілактики професійного вигорання співробітників. Найчастіше супервізія застосовується у разі проведення реформ, запровадження змін у професійну діяльність супервізуемого, виникнення в останнього професійної кризи тощо. Супервізія для професіонала, що працює з людьми, є способом особистісного розвитку, самопізнання, професійного зростання. Як бачимо, зазначені інструменти вкрай необхідні поліцейському.

Відмінністю наставництва від супервізії є їх суб'єкти та об'єкти, а також взаємозв'язок між ними. Об'єктами наставництва є звичайно молоді фахівці, які потребують напрацювання практичних навичок професії, а об'єкти супервізії – всі працівники, які потребують допомоги, мотивації, підтримки супервізора. Варто наголосити, що супервізія може бути як індивідуальною, так і груповою, а наставництво – це, як правило, індивідуальна робота.

Особливістю супервізії порівняно з наставництвом є те, що супервізор – це спеціально підготовлений спеціаліст-консультант, наставником же обирають досвідченого працівника з колективу, він є колегою стажера. Супервізор діє за наперед виробленими методичними рекомендаціями і у чітко визначені способи. Наставник зазвичай діє інтуїтивно, дотримуючись індивідуального плану стажера, тобто того, чого він має навчити його. Зазвичай, супервізори – це представники тієї самої організації вищого рівня. Тобто, якщо запроваджувати інститут супервізії у Національній поліції України, то супервізорами для відділень поліції можуть бути представники управлінь, департаментів Національної поліції України. Прерогативою супервізора також є втручання у справи супервізуемого за різними напрямками: взаємодія поліцейський – громадяни; взаємовідносини Національна поліція – громадяни; взаємовплив Національна поліція – поліцейський.

І третьою відмінністю наставництва від супервізії є взаємовідносини між об'єктом та суб'єктом. Тож в основу супервізії покладено принцип партнерства між суб'єктом і об'єктом, а в основу наставництва покладені відносини субординації між суб'єктом та об'єктом, тобто домінування авторитету та компетенції наставника у відносинах із стажером. Домінування ж супервізора не відбувається, тому відносини під час супервізії є рівноправними.

Вважаємо, що методику супервізії можна впровадити у внутрішню діяльність Національної поліції України після ретельної її підготовки та визначення основних методичних цілей, завдань та прийомів застосування. Проте інститут супервізії не є тотожним наставництву, оскільки має низку відмінностей.

Поняття «тренінг» тлумачний словник української мови визначає, як спеціальний тренувальний режим [5]. Проте сучасний світ найчастіше використовує поняття «тренінг» для позначення комплексних, часто групових, занять з набуття (зміни) окремих теоретичних знань, практичних умінь та навичок через власний навчальний досвід (зазвичай, виконання навчальних завдань, вправ тощо). Найчастіше такі тренінги проводяться у бізнес-сфері. Проте вперше формат тренінгів було застосовано і для навчання патрульних поліцейських у 2015 році, що позитивно вплинуло на рівень набуття поліцейськими теоретичних знань та практичних навичок за короткий проміжок часу.

Водночас якщо порівнювати поняття «наставництво» та «тренінг», то вбачаємо явну різницю між цими формами навчання. По-перше, тренінг для поліцейських може проводитися у навчальній аудиторії або на навчальному полігоні. Наставництво ж в поліції реалізується в процесі виконання стажером службових завдань. По-друге, тренінг передбачає набуття знань, умінь та навичок шляхом виконання навчальних завдань. Знання, уміння та навички, набуті під час реалізації наставництва, є наслідком успішного або неуспішного виконання службового завдання, а помилка в роботі може вартувати життя чи здоров'я поліцейському. По-третє, тренінг обмежений в часі навчальним заняттям, а наставництво, як правило, триває два місяці (наприклад, ментерство в патрульній поліції України), але може бути і більше залежно від прийнятого нормотворчими органами рішення щодо правового врегулювання інституту наставництва в Національній поліції. Можна ще називати відмінності між цими формами навчання, проте ключовим є набуття знань у штучно створених умовах або в

реальних життєвих ситуаціях під час виконання поліцейськими службових завдань.

Обов'язковим вважаємо використання тренінгів у процесі професійного навчання поліцейських: первинної професійної підготовки; підготовки у вищих навчальних закладах із специфічними умовами навчання; післядипломної освіти; службової підготовки.

Суміжним з поняттям «тренінг» є поняття «коучинг», адже цей термін походить від англійської мови, де *coaching* — це тренерство. Особливістю коучингу є відпрацювання та набуття необхідних знань, умінь та навичок особою самостійно, а коуч лише спрямовує особу, ставлячи їй правильні запитання, створюючи умови для розкриття особою власного потенціалу. Під час коучингу відбувається не повчання особи та надання їй правильного варіанта дій, алгоритму, що вже вироблений, а розкривається потенціал особи через її мотивування до змін, перетворень тощо. Процес перетворення особи відбувається спільно з коучем, пошук відповідей на поставлені питання так само відбувається спільно. Часто коуча порівнюють з поведирем, який спрямовує як свідомість, так і діяльність особи, через проходження різних етапів трансформації, виконання поставлених завдань, практик. Ефективність коучингу є більшою, ніж простого тренінгу, адже все ж таки застосовується індивідуальний підхід до особи та відбувається активне прокачування тих чи інших сфер життя або діяльності особи.

З огляду на сказане вище саме коучинг вважаємо необхідним елементом для наставництва в Національній поліції. Якщо наставник знатиме прийоми коучингу, то достатньо ефективно та оперативно поліцейській зможе влитися в запропоновану роботу та виконувати її на належному професійному рівні. У цьому разі наставник має не вказувати алгоритм дій для поліцейського, не власним прикладом вирішувати робочі завдання, а надавати змогу поліцейському самостійно приймати рішення, вчиняти дії під чітким наглядом наставника з попереднім та подальшим аналізом робочої ситуації. Саме наступання на власні «граблі» швидше навчить особу професійним діям, розкривши потенційні здібності особи.

Наступною методикою оновлення потенціалу, розкриття подальших перспектив розвитку є консалтинг. Консалтинг – це процес консультування керівників, управлінського персоналу та інших співробітників з фінансових, юридичних, інвестиційних та інших питань. Консалтингові послуги надають консалтингові компанії або окремі спеціалісти – професіонали в конкретній сфері. Консалтинг здійснюють експерти у різних сферах суспільного життя шляхом аналізу ситуації, в якій перебуває компанія, вивчення її резерву та потенціалу, надання переліку рекомендацій для впровадження у діяльність компанії з метою реалізації поставлених завдань та досягнення цілей.

Якщо ми будемо порівнювати зміст понять «консалтинг» та «коучинг», то відмінність між ними є очевидною. Під час коучингу коуч спрямовує особу для досягнення поставленої мети шляхом спільного подолання перепон, власного здійснення особою умовиводів, власної зміни поведінки особи, можливо навіть через спроби та помилки. Під час консалтингу відбувається винесення рекомендацій на підставі аналізу стану справ компанії та наявного потенціалу. Особа, яка отримує послуги консалтингу, самостійно діє в подальшому, виконуючи надані рекомендації або не звертаючи на них увагу.

Висновки. Як підсумок треба наголосити на необхідності адаптувати наставництво в Національній поліції України до реалій українського суспільства та модернізувати до європейських стандартів. Неологізми, вивчені в роботі, є потребою сучасного світу, тому значення їх сутності та запровадження в діяльність Національної поліції України є важливим елементом її ефективності.

Серед вивчених нами понять лише менторство є синонімом наставництва, тому саме підготовка та діяльність менторів вже здійснюється в патрульній поліції України, хоча не визначена на нормативно-правовому рівні. Інші поняття не є тотожними:

– інститут супервізії не є тотожним наставництву, оскільки має низку відмінностей: їх суб'єкти та об'єкти, а також взаємозв'язок між ними. Проте, на нашу думку, методика супервізії можна впровадити у внутрішню діяльність Національної поліції України після ретельної її підготовки та визначення основних методичних цілей, завдань та прийомів застосування;

– ключовою відмінністю тренінгу від наставництва є набуття знань у штучно створених умовах або в реальних життєвих ситуаціях під час виконання поліцейськими службових завдань;

– ми розглядаємо коучинг як необхідний елемент для наставництва в Національній поліції України. Наставник повинен не вказувати алгоритм дій для поліцейського, не власним прикладом вирішувати робочі завдання, а давати змогу

поліцейському самостійно приймати рішення, вчиняти дії під чітким наглядом наставника з попереднім та подальшим аналізом робочої ситуації;

– застосування консалтингу в діяльності Національної поліції України вважаємо недоречним, оскільки поліцейський не має змоги не виконувати надані йому рекомендації, приписи, накази тощо.

Список використаних джерел

1. Лаврик Ю. В. Наставництво серед працівників ОВС як один із методів підвищення рівня підготовки правоохоронця. *Право і безпека*. 2006. № 5 (2). С. 160–163.
2. Словник української мови : в 11 т. Академічний тлумачний словник. Т. 11. 1980. С. 697. URL: <http://sum.in.ua/s/nastavnytstvo>.
3. Карпенко О. М., Зеленський Є. С. Феномен наставництва в Національній поліції України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 8. С. 280–282. URL: http://www.lsej.org.ua/8_2020/71.pdf.
4. Всесвітній словник української мови. WorldwideDictionary.org © 2012–2017. URL: <https://uk.worldwidedictionary.org/%D0%BD%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%BA>.
5. Словник української мови : в 11 т. Академічний тлумачний словник. Т. 10. 1979. С. 245. URL : <http://sum.in.ua/s/treningh>.

Надійшла до редакції 10.09.2021

References

1. Lavryk Yu. V. Nastavnytstvo sered pratsivnykiv OVS yak odyz iz metodiv pidvyshchennia rivnia pidgotovky pravookhorontsia [Mentoring among police officers as one of the methods to increase the level of training of law enforcement officers]. *Pravo i bezpeka*. 2006. № 5 (2). S. 160–163. [in Ukr.].
2. Slovyk ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian language] : v 11 t. *Akademichnyi tлумачnyi slovyk*. Т. 11. 1980. S. 697. URL: <http://sum.in.ua/s/nastavnytstvo>
3. Karpenko O. M., Zelenskyi Ye. S. Fenomen nastavnytstva v Natsionalnii politsii Ukrainy [The phenomenon of mentoring in the National Police of Ukraine]. 2020. № 8. S. 280–282. URL: http://www.lsej.org.ua/8_2020/71.pdf
4. Vsesvitnii slovyk ukrainskoi movy [World Dictionary of the Ukrainian Language]. WorldwideDictionary *Yurydychnyi naukovi elektronnyi zhurnal.org* © 2012–2017. URL: <https://uk.worldwidedictionary.org/%D0%BD%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%BA>
5. Slovyk ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian language] : v 11 t. *Akademichnyi tлумачnyi slovyk*. Т. 10. 1979. S. 245. URL: <http://sum.in.ua/s/treningh>

ABSTRACT

Oleksandr Karpenko, Yevhen Zelenskyi. Distinguishing the concept of mentoring in the National police of Ukraine from related concepts. The purpose of writing this scientific article is to determine the features of mentoring in the National Police of Ukraine on the basis of distinguishing this concept from related concepts. In order to achieve this goal, the author defines a range of concepts related to mentoring in the National Police, which will analyze in the work: training, coaching, consulting, mentoring, supervision.

The paper emphasizes the need to adapt mentoring in the National Police of Ukraine to the modern realities of Ukrainian society and to modernize it to European standards. An example of an attempt to implement this thesis is the introduction of the institute of mentors in the patrol police of Ukraine in 2019. Mentoring in the patrol police is the first step towards overcoming urgent problems with the young potential of the police. In the future, it is proposed to determine the legal basis for the implementation of this and similar institutions in the police.

According to the author, the method of supervision can be introduced into the internal activities of the National Police of Ukraine after careful preparation and definition of the main methodological goals, objectives and methods of application. However, the institution of supervision is not identical to mentoring, as it has a number of differences: their subjects and objects, as well as the relationship between them.

Emphasis is placed on the mandatory use of training in the process of professional training of police officers: initial training; training in higher educational institutions with specific learning conditions; postgraduate education; job training. But the key difference between training and mentoring is the acquisition of knowledge in artificially created conditions or in real life situations during the performance of police duties.

The author considers coaching a necessary element for mentoring in the National Police of Ukraine. The mentor should not indicate the algorithm of actions for the police officer, not solve work tasks by his own example, but give the police officer the opportunity to make decisions independently, perform actions under the strict supervision of the mentor with prior and subsequent analysis of the work situation.

The paper focuses on the inappropriateness of the use of consulting in the activities of the National Police of Ukraine, as the police officer has no opportunity not to follow the recommendations, instructions, orders, etc.

Keywords: *mentoring, police, training, coaching, consulting, supervision.*

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОКРЕМИХ СФЕР СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

УДК 349.22 (316.334.2)

DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-129-135

Ігор АЛЕКСЕЄНКО[©]

кандидат юридичних наук,
доктор політичних наук, професор
(Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара)

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН В ГІГ-ЕКОНОМІЦІ УКРАЇНИ

Розглянуто деякі питання застосування трудового права до регулювання трудових відносин у гіг-економіці України. Останніми роками Україна посіла одне з перших місць у світі за темпами її зростання. Невелика частка зайнятих в ній працюють як співробітники (наймані) на основі трудового договору (контракту), і переважна більшість – як самостійні підрядники, підприємці або навіть без формалізованих правових відносин. Водночас наявні ознаки трудових відносин в праці останніх. Отже, питання її правового регулювання трудовим правом є актуальним і практично значущим не тільки в Україні, але й в Європейському Союзі та в багатьох країнах.

Ключові слова: гіг-економіка, цифрова платформа, трудове право, гіг-робітник, незалежний підрядник (підприємець), залежний підрядник, співробітник, трудові відносини, трудові права в гіг-економіці, гіг-контракт, гіг-спеціаліст.

Постановка проблеми. Гіг-економіка – відносно нове явище в економіці, бізнесі, менеджменті, хоча її перші «зародки» з'явилися близько двадцяти років тому, коли люди стали активно використовувати Інтернет не тільки для обміну інформацією, але також і для її отримання та обробки. На цій основі виникли нові бізнес-моделі, які стали проникати у діючі сектори економіки, витискуючи подекуди компанії з традиційною організацією виробництва і праці. Цей процес має позитивні наслідки так само, як, очевидно, і негативні, на що звертають увагу і профспілки, і академічна спільнота, зокрема представники юридичної науки – науковці у галузях цивільного, комерційного, податкового, трудового права, і, зрозуміло – політики й законодавці. Згідно з одним з «робочих» визначень вказаного економічного феномена, яке міститься в заключному звіті дослідницької групи, яка вивчала його під егідою Департаменту бізнесу, енергетики й індустріальної стратегії уряду Великої Британії, «гіг-економіка (gig economy) передбачає обмін праці на гроші між окремими особами або компаніями через цифрові платформи, які активно полегшують взаємоузгодження між постачальниками та клієнтами на короткотерміновій основі зі сплатою за виконання завдань» [1, с. 13]. Власне, цифрові платформи можна вважати відмінною ознакою, *differentia specifica*, екосистеми гіг-економіки, яка відрізняє її від інших форм атипової й нестандартної зайнятості. Поняття платформи або цифрової онлайн-платформи має велику кількість визначень. У нашій статті ми схильні до використання цього терміна в розумінні, яке запропоноване в одному з документів парламенту Великої Британії. Згідно з ним поняття онлайн-платформа належить до підприємства, оперуючого на двох чи більше ринках, яке використовує Інтернет для забезпечення взаємодії між двома або більше окремими, але співпрацюючими групами користувачів з метою створення цінностей щонайменше для однієї з груп. Це такі відомі пошукові

© І. Алексеевко, 2021

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2465-7499>

alexeevko@ua.fm

системи, як Google, інтернет-магазини на кшталт Amazon, платформи для спільної або «шерингової» економіки (Uber, Airbnb) тощо [2]. Україна, за даними Міжнародної Організації Праці, належить до числа країн з найбільш швидкими темпами зростання гіг-економіки [3]. Отже, проблема правового регулювання всього комплексу відносин, що становлять систему гіг-економіки в Україні, серед яких центральне місце мають трудові, є актуальною, теоретично й практично значущою, що зумовлює необхідність її всебічного дослідження.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Українські науковці, політики, профспілкові діячі приділяють зазначеній проблемі помітну увагу. Серед останніх публікацій з теми можна назвати праці М. Алексинської, В. Гніденко, І. Кудинської, О. Лук'янчикова, Д. Новікова, І. Сахарук, Г. Сандула, О. Уварової та інших. Здебільшого фахівці в галузі трудового права доводять, що відносини у сфері гіг-економіки практично не врегульовані нормами вказаної галузі. А це, на їх думку, призводить до вакууму в правотворчості та правозастосовній діяльності, до незахищеності робітників, відсутності у них соціальних гарантій і захисту. Отже, ціла низка важливих аспектів проблеми правового регулювання комплексу відносин, що становлять систему гіг-економіки, потребує наукової розробки. Серед них питання захисту прав осіб, зайнятих у сфері гіг-економіки, форми і змісту трудового контракту, вирішення трудових спорів, колективних прав, права на колективні переговори та колективні договори тощо.

Метою статті є спроба з'ясувати наявність ознак трудових відносин у названій «системі» та можливості їх правового регулювання. Відповідно завданнями є визначення їх характеру як особливого виду, а також аналіз наявного досвіду правового регулювання праці задіяних тут робітників, розгляд ініційованих урядом України законопроектів та законів.

Виклад основного матеріалу. Не вдаючись до розлогого аналізу сутності гіг-економіки, до вищевказаного додамо, що вона доволі проста: через цифрову платформу бізнес віднаходить виконавця певного замовлення й сплачує йому не за години робочого часу, а за фактично виконане завдання. Тому в такій системі стандартні трудові відносини з двома сторонами – роботодавцем і найманим працівником (employee) – замінюються на тристоронні – «робітник (worker) – платформа – споживач (consumer)». Якщо «класичне» трудове право регулює відносини між роботодавцем і найманим працівником у зв'язку і щодо продажу робочої сили, як специфічного виду товару, використання якого роботодавцем в процесі виробництва створює додаткову вартість, то у випадку з гіг-економікою відносини між її учасниками набувають певною мірою іншого характеру. Тож найманий працівник в чистому вигляді – це особа, позбавлена власності на засоби виробництва, тоді як роботодавець є власником саме їх, що й зумовлює виникнення між ними відносин щодо продажу та використання робочої сили. Оскільки вказані відносини – асиметричні, їх сторони не рівні на користь роботодавця, то трудове право – комплексна галузь, що поєднує цивільно-правові або приватні й публічно-правові начала, переслідує за мету певним чином зменшити цю нерівність шляхом регулювання підстав виникнення трудових відносин (трудоий договір і контракт, умови укладення та припинення), робочого часу та часу відпочинку, трудової дисципліни, заробітної платні, соціальних гарантій, умов праці, вирішення трудових спорів та інше – певною мірою на користь слабшої сторони. Зазвичай трудове право визначає мінімальні стандарти названих умов (наприклад, мінімальну заробітну платню, строк щорічної оплачуваної відпустки, стандартну тривалість робочого дня й тижня тощо), надаючи сторонам можливість у договірному порядку на колективному та індивідуальному рівні встановити і більш високі їх стандарти (в індивідуальних трудових та колективних договорах). У системі гіг-економіки платформи намагаються, щоб робітник (worker) мав, принаймні формально, статус самостійного підрядника (contractor) чи фізичної особи – підприємця, з яким вони перебувають, знову ж таки – формально, у рівноправних відносинах, які регулюються приватним правом. Самі онлайн-платформи, зі свого боку, не є типовими роботодавцями. Нерідко без реальних активів, з мінімальною кількістю постійно зайнятих співпрацівників і бюджетом, переважна частина якого спрямовується на розробку пошукових систем і маркетинг, цифрові платформи – це компанії, які складно визначити з юридичного, інституціонального та фінансового погляду. У Франції, наприклад, відома платформа Uber фахівцями Національного інституту статистики та економічних досліджень

віднесена до підгрупи «підприємства, не класифіковані в інших рубриках». Директори цієї компанії називають її сервісним чи технологічним підприємством, а судді Європейського суду – транспортною компанією. Платформи також відносять до «порожніх» корпорацій (*hollow corporations*), тобто таких, що переважну частину коштів спрямовують на трансакційні витрати та науково-дослідну й дослідно-конструкторську роботу (НДДКР), а не на виробництво товарів. Хоча, з іншого боку, ці витрати включаються певною мірою й у вартість товару. Статус «порожньої» корпорації, як зазначають фахівці, дозволяє їм звільнитися від багатьох нормативних та правових меж, створених конкурентним, трудовим, податковим правом [4]. І останнім, основним учасником системи гіг-економіки, є замовник або споживач (*customer, consumer*). На інших зупинятися немає потреби.

Отже, проблема застосування норм трудового права торкається відносин між платформою та робітниками або виконавцями чи постачальниками (послуг). Платформи, які намагаються представити себе ринковими посередниками, що поєднують замовника (споживача) і постачальника, підрядника, отримуючи за своєї інформаційно-посередницькі послуги лише комісійні, на практиці нерідко набувають можливість встановлювати контроль над робітниками, які зараз визначаються як «платформні». Ці можливості саме й впливають з інформаційних ресурсів щодо попиту на певні роботи й послуги. Платформи у своїй основній функції є збирачами та обробниками відповідної інформації, яка використовується у їх відносинах з постачальниками послуг. Тобто вони допомагають оперативно виконувати замовлення щодо надання послуг. У сферу гіг-економіки входять різні робітники: незалежні нерідко формально (фрілансери), найняті для виконання певних завдань консультанти, підрядники і професіонали, тимчасові контрактні робітники тощо. Не всі з них працюють через платформи, але, як вважається, переважна більшість – саме так. Особливо, коли цифрова платформа забезпечує для них головний або єдиний вид зайнятості й доходу.

Отже, платформи – це не компанії, «схожі на інші», а компанії з цифровим додатком (*Digital application, app*). Працюючи з даними, отриманими від інтернет-спільноти, вони діють не тільки як посередники, що надають інформаційні послуги постачальникам (*contractors*), але й, що зазначалось вище, встановлюють правила, приписують певний порядок роботи щодо виконання замовлень, тобто впливають на них і контролюють виробничий процес або наглядають за ним. У цьому аспекті відносини «платформних» робітників з платформою суттєво відрізняються від цивільно-правових договірних між автономними партнерами, тобто набувають певних ознак трудових відносин, оскільки містять елементи підлеглих робітників. Щодо наявності у таких «підрядників» засобів виробництва, то, як зазначив у рішенні про статус кур'єрів платформи *Deliveroo* суд Валенсії (Іспанія) у грудні 2017 р.: «...справжні засоби виробництва – це не велосипед і мобільний телефон, якими користуються кур'єри, а цифрова платформа, що відповідає попиту і пропозиції та належить підприємству» [5]. Тож, зважаючи на масштаби гіг-економіки, тенденції до її подальшого зростання, треба зазначити, що питання про статус зайнятих в ній набуло майже глобального значення. Тобто, чи будуть вони у всіх випадках визнаватися «підприємцями», незалежними підрядниками, самозайнятими тощо, чи певною частиною зможуть набувати статусу найманого працівника, співробітника платформ. Не дивно, що платформи наполягають на першому підході, на визнанні робітників «рівноправними партнерами», що надає їм змогу «заощаджувати» на заробітній платні, сплаті податків, адміністративних витратах тощо. З іншого боку, й певна частина робітників також може бути зацікавлена в такому статусі або навіть у відсутності будь-якого, у неоформлених відносинах. Тому в Україні, як зазначають А. Магомедова й І. Сахарук, вказана сфера економіки є «значною мірою взаємовідносинами сторін, які не супроводжуються відповідними юридичними договорами. Як наслідок, у партнерів виникає низка додаткових ризиків та претензій один до одного, пов'язаних із домовленістю стосовно вартості замовлених послуг, обсягу та якості послуг, дедлайну виконання замовлень тощо» [6, с. 33]. Тому об'єктивно виникає питання надання вказаним відносинам саме правових форм. Внаслідок того, що велика частина зайнятих в гіг-економіці не позбавлена ознак «фіктивної» або «залежної самозайнятості», тобто – трудових відносин, останні вимагають нових механізмів правового регулювання із застосуванням норм трудового права. З аналогічними проблемами зіткнулися працівники гіг-економіки в багатьох країнах. Характеризуючи

поведінку онлайн-платформ, секретарка Європейської Конфедерації Профспілок Е. Лінч зазначила ще у 2018 р., що гіг-економіка звучить круто (cool), але насправді багато з цих робочих місць просто пропонують швидкий шлях назад до проблем, з якими стикались відрядники та поденники 100 років тому... Онлайн-платформи створюють ефект, якщо не явний намір, маскуванню трудових відносин поряд з полегшенням ухилення від зобов'язань по соціальному забезпеченню й податках» [7].

Питання стосовно правового регулювання відносин в гіг-економіці засобами законодавства про працю, як зазначають О. Лук'янчиков і Д. Новіков, у світі вирішується такими способами: створенням нової категорії працівників, її включенням до сфери регулювання трудовим законодавством та створенням для неї специфічних норм права з урахуванням характеру праці; створенням спеціально-правового регулювання праці співробітників інтернет-платформ із їх виключенням зі сфери дії трудового права, але із наданням певного рівня правового захисту; наділенням самих інтернет-платформ можливістю розробляти власні правила використання найманої праці на основі базових засад цивільного законодавства [8, с. 223]. На нашу думку, тільки названими підходами до вирішення проблеми не обмежуються. Не вдаючись до розлогого розгляду цього аспекту, треба вказати, що в ЄС, і не тільки, велику роль відіграють суди й судова практика розгляду позовних заяв робітників гіг-економіки про визнання їх найманими працівниками (employee) або надання їм певного мінімуму соціальних гарантій із заробітної плати, лікарняних, гарантованого мінімуму тижневого відпочинку та щорічної оплачуваної відпустки тощо. Особливе місце тут має практика Суду ЄС. На основі її узагальнення він розробив концепцію робітника (worker) ЄС, яка не обмежується традиційним розумінням поняття найманого працівника (employee), а охоплює всіх, «котрі (i) зайняті ефективною й справжньою діяльністю; (ii) економічно, функціонально й/або оперативно залежать від клієнта (принципала); й отримують винагороду за свою діяльність» [9]. Це дозволило великій кількості «залежних» або фіктивних самозайнятих отримати частку гарантій, передбачених первинним і вторинним правом ЄС стосовно оплати праці, рівності між працюючими жінками й чоловіками, заходів захисту вагітних, організації робочого часу, процедур колективних звільнень, права на ведення колективних перемовин тощо. Питанням регулювання трудових відносин присвячена й велика кількість директив ЄС. Для нас в аспекті регулювання трудових відносин у гіг-економіці особливий інтерес становить Директива (ЄС) 2019/1152 Європейського Парламенту та Ради про прозорі та передбачувані умови праці в Європейському Союзі [10]. Вона має бути імплементована в національне законодавство держав-членів ЄС впродовж 3 років. У сферу її дії підпадають усі працівники за умови, що вони працюють не менше 3 годин на тиждень і 12 – протягом 4 тижнів. Водночас справжні самозайняті до їх числа не потрапляють. Під час визначення наявності дійсно трудових відносин відповідно до Рекомендації МОП № 198 про трудові правовідносини та права ЄС Директива наголошує на необхідності керуватися фактичним виконанням роботи, а не поясненнями сторін. Порівняно з попередніми актами вторинного права ЄС вона містить три нововведення: перше – обов'язок роботодавця проінформувати робітника у письмовій формі про всі найважливіші аспекти трудових відносин (вказані 11, інформація з 5 надається протягом тижня, щодо інших – місяця); друге – стосується визнання додаткових мінімальних прав робітника, між якими право вимоги більш передбачуваних та безпечних умов праці через 6 місяців після її початку, і останнє: директива покладає на роботодавця нові зобов'язання щодо навчання та випробувального терміну. Відповідно до Хартії основних прав ЄС та Європейської Опори (pillar) соціальних прав всі робітники мають право на створення профспілок, консультації, колективні переговори та укладання колективних договорів та угод, на захист у разі неправомірного звільнення, на справедливі та рівні умови праці, соціальний захист і допомогу тощо.

Варто зазначити, що право ЄС передбачає поряд із трудовим договором, як підставою виникнення та формою трудових відносин (до речі, достатньо великим за обсягом на відміну, скажімо, від трудових договорів у США, своєрідного листа з пропозицією праці), також інші. Скажімо, названа Директива 2019/1152 містить таку формулу: «трудоий договір або трудові відносини, визначені законом, колективними угодами або практикою, діючою в кожній з держав-членів, з урахуванням прецедентного права Суду ЄС». Зокрема, національні суди під час розгляду справ стосовно спорів між платформами та робітниками щодо визначення їх статусу та прав виходять саме з цих

настанов, тобто встановлюють наявність чи, навпаки, відсутність ознак трудових відносин у фактичному змісті виконуваної роботи, а не визначених у формальній угоді або у поясненнях сторін.

Повертаючись до України, варто зазначити, що, як і раніше, компанії з онлайн-платформами намагаються вступати у договірні відносини з робітниками в статусі ФОП (фізичної особи-підприємця). До речі, часто надаючи їм допомогу в його набутті. А нерідко працюють і без будь-яких формальних відносин. Тобто праця тут регулюється умовами самих платформ, які доволно застосовують юридичну термінологію, але по факту не вступають у будь-які правовідносини [11, с. 75]. Останнім часом стали помітними спроби надати правової форми вказаним відносинам. Зараз на розгляді у Верховній Раді України перебувають декілька законопроектів, з яких безпосередньо регулювання трудових відносин у гіг-економіці стосується законопроект «Про внесення змін до Кодексу законів про працю України щодо визначення поняття трудових відносин та ознак їх наявності» від 9 лютого 2021 р. В ньому, наприклад, передбачено, що «... до відносин, за якими робота виконувалася без укладення трудового договору та які в установленому порядку визнано трудовими, застосовуються норми законодавства про працю» [12]. Самі ж визначення та ознаки наявності трудових відносин відповідають відомій Рекомендації МОП 2006 року (№ 198), й у разі встановлення наявності щонайменше трьох з цих ознак відносини мають кваліфікуватися як трудові. Можливо, в Рекомендації порівняно із законопроектом більший акцент зроблено на необхідності встановлення фактів, що підтверджують виконання роботи й виплату винагороди працівникові, незважаючи на те, як ці відносини характеризуються у будь-якій домовленості про протилежне, що має договірний чи інший характер, яка могла бути укладена між сторонами. Як ми зазначали вище, саме такими підходами керувалися європейські суди й Суд ЄС під час розгляду справ стосовно визначення статусу платформних робітників.

Необхідно вказати, що, крім названого законопроекту, Верховна Рада України вже розглянула й ухвалила Закон «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» від 15 липня 2021 року. Він ще на стадії законопроекту був підданий аналізу й критиці з боку науковців і фахівців, отже, це позбавляє нас необхідності повторювати їх висновки. Можна погодитися з І. Кудінською та Г. Сандулом про те, що цей акт так само, як і всі законопроекти стосовно внесення змін і доповнень до законів про працю, страждає, між іншим, і низьким рівнем підготовки в умовах «турборежиму» та низькою юридичною якістю [13]. Загалом Закон спрямований на створення особливого економічного середовища з власною чи автономною правовою системою, потужного ІТ-центру не тільки в Україні, але й у всій Східній та Центральній Європі так звана «Дія Сіті», де не буде меж для інвестицій, створення нових робочих місць та розробки новітніх технологій. Юридичні особи, що прагнуть отримати передбачені Законом правові можливості, привілеї податкового, адміністративного та іншого характеру, мають набути статус резидента «Дія Сіті». Резиденти для здійснення роботи залучають робітників, укладаючи з ними трудовий договір (контракт), певною мірою відмінний від стандартного тим, що велика частина умов встановлюється угодою сторін, а також так званих «гіг-спеціалістів» на основі «гіг-контракту». Формально залишається й можливість укладення суто цивільно-правового контракту із самостійними підрядниками зі статусом ФОП, але останні не користуються перевагами гіг-спеціалістів на основі гіг-контракту.

Варто зазначити, що стосовно регулювання відносин у цьому віртуальному середовищі, серед яких і трудові, Закон вводить нові поняття, які відсутні в національному праві інших держав так само, як і в праві ЄС. Маємо на увазі названі вище «гіг-контракт», «гіг-спеціаліст» та «гіг», або завдання. Вони є, певним чином, гібридними утвореннями з поєднанням компонентів трудового й цивільного прав, хоча згідно із Законом на відносини між гіг-спеціалістами та резидентами «Дія Сіті» (зареєстрованими у передбаченому ним порядку юридичними особами, які набувають права та створюють обов'язки на його основі) не поширюється дія Кодексу законів про працю України й усього законодавства про працю. З іншого боку, гіг-контракт так само, як і статус гіг-спеціаліста містять елементи трудового права. Гіг-контракт може передбачати такі несумісні з типовими цивільно-правовими договорами (якими вони визначаються) умови, як робочий час, час відпочинку, визначення місця роботи, порядку її виконання, можливість контролю виконання роботи, забезпечення засобами виробництва, повне чи часткове відшкодування витрат гіг-спеціаліста у зв'язку з

виконанням роботи тощо (ст. 20, 21 Закону). Згідно із Законом гіг-спеціаліст отримує й певні соціальні гарантії у зв'язку з тимчасовою непрацевдатністю, вагітністю та пологами відповідно до законодавства України про обов'язкове державне соціальне страхування (ст. 22, 23 Закону). Водночас названий акт не надає гіг-спеціалістам права на створення профспілок, хоча в загальній формі воно закріплене й Конституцією, й міжнародними правовими документами, на ведення колективних переговорів, укладання колективних договорів тощо.

Висновки. Отже, у спробах створити механізм правового регулювання трудових відносин у гіг-економіці законодавець дещо відхиляється від загальноєвропейських тенденцій до чіткого розмежування між дійсно незалежними підрядниками (independent contractor) на основі визначених критеріїв і робітниками, які фактично є залежними, тобто перебувають у трудових відносинах, а не в цивільно-правових. В розглянутому Законі простежується, використовуючи спостереження Д. Новікова, «тенденція до легалізації обмеження трудових прав громадянина до повного їх нівелювання у локальних нормативних актах роботодавця» [14]. В Європейському Союзі, треба зазначити, Комісія також наполягає на створенні локальних актів, але шляхом угод між роботодавцями (платформами) і профспілками та їх об'єднаннями з дотриманням норм законодавства ЄС і врахуванням судової практики Суду ЄС, а не роботодавцями в односторонньому порядку. Для подальшого вдосконалення правового механізму регулювання трудових відносин в гіг-економіці України, на нашу думку, варто було б доповнити трудове законодавство концепцією робітника, розробленою Судом ЄС, основними положеннями вказаної вище Директиви (ЄС) 2019/1152, а також включити в Кодекс законів про працю України норму, за якою трудова діяльність через додатки платформи (applications, apps), коли вона висуває вимоги до того, як робота має виконуватися, розглядається еквівалентом праці за трудовим договором. Дослідження цих та інших питань може скласти напрями розробки теми надалі.

Список використаних джерел

1. The characteristics of those in the gig economy. Final report. February 2018. URL: <http://service.gov.uk>. 48 p.
2. Online Platforms and the Digital Single Market. URL: <http://publications.parliament.uk>
3. Сандул Г., Кудінська І. З пролетарів у гіг-працівники. Як змінилися трудові відносини за 30 років незалежності. URL: <http://politkrytyka.org>.
4. Dienaide P., Azais Ch. Platform of Work, Labour, and Employments Relationship: The Grey Zones of a Digital Governance. URL: <http://www.frontiersin.org>.
5. Андреев В. Профспілковий захист неформально зайнятих у гіг-економіці. *Профспілкові вісті*. 2021. 5 серпня.
6. Магомедова А., Сахарук І. Цифровізація праці: правові та економічні засади розвитку. *Економіка. Фінанси. Право*. 2020. № 11/3. С. 30–35.
7. Gig-economy. EurWORK. 23.03.2018. URL: <http://www.eurofond.europa.eu>.
8. Новіков Д., Лук'янчиков О. Про перспективи трудового права в гіг-економіці. *Проблеми реалізації прав громадян в сфері праці та соціального забезпечення* : тези доп. та наук. повідомл. Харків : Право, 2019. С. 220–224.
9. Menagetti E. Taking EU labor law beyond the employment contract. The role played by the European Court of Justice. URL: <http://journals.sagepub.com>.
10. Directive (EU) 2019/1152 of the European Parliament and the Council of 20 June 2019 on transparent and predictable working conditions in the European Union. URL: <http://eur-lex.europa.eu>.
11. Сахарук І. Перспективи правового регулювання трудової діяльності працівників цифрових платформ. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. Вип. 6. Т. 2. С. 72–79.
12. Про внесення змін до Кодексу законів про працю України щодо визначення поняття трудових відносин та ознак їх наявності : Проект Закону. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua>.
13. Kudinska I., Sandul G. Labor law reform in Ukraine: key points. URL: <http://trudovi.org/>.
14. Новиков Д. А. Трудовое право в цифровой экономике. URL: <http://mitso.by>.

Надійшла до редакції 08.09.2021

References

1. The characteristics of those in the gig economy. Final report. February 2018. URL: <http://service.gov.uk>. 48 p.
2. Online Platforms and the Digital Single Market. URL: <http://publications.parliament.uk>.
3. Sandul H., Kudinska I. Z proletariv u hih-pratsivnyky. Yak zminylysia trudovi vidnosyny za 30 rokiv nezalezhnosti [From proletarians to gig workers. How labor relations have changed over the 30 years of independence]. URL : <http://politkrytyka.org> [in Ukr.].
4. Dienaide P., Azais Ch. Platform of Work, Labour, and Employments Relationship: The Grey

Zones of a Digital Governance. URL: <http://www.frontiersin.org>.

5. Andreyev V. (2021) Profspilkovyi zakhyst neformalno zainiatykh u hih-ekonomitsi [Trade union protection of the informally employed in the gig economy]. *Profspilkovi visti*, Aug. 5. [in Ukr.].

6. Mahomedova A., Sakharuk I. (2020) Tsyfrovizatsiya pratsi: pravovi ta ekonomichni zasady rozvytku [Digitization of labor: legal and economic principles of development]. *Ekonomika. Finansy. Pravo*, no 11/3, pp. 30–35 [in Ukr.].

7. Gig-economy. EurWORK. 23.03.2018. URL: <http://www.eurofond.europa.eu>.

8. Novikov D., Lukianchyk O. (2019) Pro perspektyvy trudovoho prava v hih-ekonomitsi [On the prospects of labor law in the gig-economy]. *Problemy realizatsiyi prav hromadyan v sferi pratsi ta sotsialnoho zabezpechennya : tezy dop. ta nauk. povidoml.* Kharkiv : Pravo, pp. 220–224 [in Ukr.].

9. Menagetti E. Taking EU labor law beyond the employment contract. The role played by the European Court of Justice. URL: <http://journals.sagepub.com>.

10. Directive (EU) 2019/1152 of the European Parliament and the Council of 20 June 2019 on transparent and predictable working conditions in the European Union. URL: <http://eur-lex.europa.eu>.

11. Sakharuk I. (2020) Perspektyvy pravovoho rehuliuвання trudovoi diialnosti pratsivnykiv tsyfrovyykh platform [Prospects for legal regulation of labor activity of employees of digital platforms]. *Naukovyi visnyk publichnoho ta pryvatnoho prava*, issue 6, vol. 2, pp. 72–79 [in Ukr.].

12. Pro vnesennya zmin do Kodeksu zakoniv pro pratsiu Ukrainy shchodo vyznachennya ponyattia trudovykh vidnosyn ta oznak yikh naiavnosti [On amendments to the Labor Code of Ukraine to define the concept of labor relations and signs of their existence] : Projekt Zakonu. URL : <http://zakon1.rada.gov.ua> [in Ukr.].

13. Kudinska I., Sandul G. Labor law reform in Ukraine: key points. URL: <http://trudovi.org/>.

14. Novikov D. A. Trudovoe pravo v tsyfrovoy ekonomike [Labor law in the digital economy]. URL : <http://mitso.by> [in Russ.].

ABSTRACT

Ihor Aliksieienko. On the issue of labor relations in the gig economy of Ukraine. The article discusses some of the issues of the application of labor (employment) law to regulate labor relations in the gig economy of Ukraine. In recent years Ukraine occupied one of the first places in the world by its growth rate. A small part of those employed in it work as employees on the basis of employment contract, and the overwhelming majority as self-employed contractors or without formalized legal relations. At the same time, there are signs of labor relations in the work of the latter. Therefore, the issue of legal regulation of their work by labor law is of great practical and theoretical importance not only in Ukraine, but also in the European Union and other countries.

The author paid some attention to studying the experience of the European Union on the regulation of labor relations in the gig economy. Here, judicial practice, the case law of the Court of Justice of the EU, as well as legal acts of the Parliament and Council of the EU. According the author, these documents pursue the goal of extending the labor law to workers of gig economy, who are in fact not self-employed, but employees.

The person is qualified by EU law as employee if his independent is merely notion, thereby disguising an employment relationship. Among the legal documents of Ukraine regarding these issues first of all, it is necessary to name the draft law “On Amendment to Labor Code on Definition of Labor Relationships and signs of their Existence”. It introduces 7 signs of employment: if three of them are present – a person is presumed to be an employee. In general, this draft law contains progressive provisions. At the same time, the Law “On Promoting the Development of Digital Economy in Ukraine” is quite contradictory. So if the whole world tries to provide labor rights for gig workers who have no signs of self-employed independent contractor, this Law introduces the terms “gig-specialist” and “gig-contract” and takes them outside the labor law, qualifying them as civil law. At the same time this Law grants “gig-specialists” their own separate labor rights instead of others, including collective. Thus, regulation of labor relations in the gig economy of Ukraine needs improvement based on the study and application of the positive experience of EU legislation and jurisprudence.

Keywords: *the gig economy, digital platform, labor law, gig worker, independent contractor, dependent contractor, employee, employment relations, labor rights in gig economy, Diia City, gig-contract, gig-specialist.*

УДК 331
DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-136-141

**Галина
ГРЕБЕНЮК**[©]
кандидат
економічних наук

**Лариса
МАРЦЕНЮК**[©]
доктор
економічних наук,
доцент

(Дніпровський національний університет
залізничного транспорту ім. акад. В. Лазаряна)

ДИСТАНЦІЙНА РОБОТА ЯК НОВА РЕАЛІЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН

Досліджено дистанційну форму зайнятості працівників як однієї із форм зайнятості на відстані. Наведено основні проблеми розвитку дистанційної роботи в Україні і шляхи їх вирішення на законодавчій базі. Розглянуті підстави переходу робітника на дистанційну форму праці. Проаналізовані всі позитивні та негативні аспекти дистанційної форми зайнятості як для співробітників, так і для підприємств. Розроблені дієві поради для співробітників, які працюють віддалено. Зроблено висновок, що пандемія COVID-19 і динамічність розвитку інформаційно-комунікаційних мереж є підтвердженням актуальності вдосконалення соціально-трудових відносин дистанційної зайнятості.

Ключові слова: дистанційна робота, надомна робота, трудове законодавство, прокартація, самоізоляція, працівник, роботодавець.

Постановка проблеми. Навесні 2020 року пандемія COVID-19 виявила один суттєвий факт: пережити карантин у рамках наявного трудового законодавства роботодавці не зможуть. Тому що, дотримуючись чинного Кодексу законів про працю України (КЗпП) в умовах дистанційної роботи, потрібно або повністю ігнорувати питання безпеки, або терміново щось змінювати в законодавстві. Зміни почалися наприкінці березня 2020 року з редакції статті 60 КЗпП [1]. Закінчилися вони прийняттям Закону України від 4 лютого 2021 р. № 1213-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення правового регулювання дистанційної, надомної роботи та роботи із застосуванням гнучкого режиму робочого часу», згідно з яким із 27 лютого 2021 року діють нові правила щодо дистанційної та надомної роботи [2].

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми. Під адаптацією науковець І. Стец розуміє процес пристосування підприємства до змінних зовнішніх умов, який має на меті забезпечення стійкості функціонування підприємства в довгостроковій перспективі й містить систему організаційних, економічних і соціальних регулювальників [3].

О. Крушельницька трактує термін «адаптація» як процес пристосування людини до змін навколишнього середовища [4]. На думку А. Кібанова, адаптація є взаємним пристосуванням працівника та організації, яке ґрунтується на поступовому звиканні працівника до нових професійних, соціальних та організаційно-економічних умов праці [5, с. 358].

З точки зору Е. Шейна, процес пізнання гілок влади, досягнення доктрин, прийнятих

© Г. Гребенюк, 2021
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2807-0268>,
galinadiit@ukr.net

© Л. Марценюк, 2021
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-4121-8826>,
Researcher ID: N-3917-2019
rwinform1@ukr.net

в організації, процес навчання, усвідомлення того, що є важливим у цій організації або її підрозділах, є важливою складовою адаптації працівника на підприємстві [6]. Як наголошують Г. Осовська, О. Юшкевич та Й. Завадський, адаптація – здатність будь-якої системи реагувати на навколишнє середовище та змінювати свою поведінку для оптимального функціонування [7, с.204]. Це взаємний процес ознайомлення новопризначених працівників зі змістом та умовами службової діяльності, що базується на поступовому освоєнні нових професійних, соціальних та організаційних умов праці, соціального середовища та корпоративної культури, а також процес удосконалення професійних знань, умінь і навичок та особистих якостей цих службовців [8].

Щоб створити таку культуру на підприємстві, яка сприятиме підвищенню стійкості людини, керівництво повинно подумати про значні інвестиції в навчання. Чим більшим обсягом знань та умінь володітиме працівник, тим вищим буде його оптимізм і сподівання на майбутні власні успіхи та організації в цілому. Потрібно розвивати самолідерство, адже саме це, на думку іноземних науковців, сприятиме підвищенню мотивації працівників та більш швидкій адаптації на підприємстві.

Можливість безперервного навчання може допомогти працівникам досягати успіху в роботі та сприятиме конструктивному пізнанню, пошуку інноваційних рішень, а це надзвичайно корисно для сталого розвитку організації.

Згідно із Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення правового регулювання дистанційної, надомної роботи та роботи із застосуванням гнучкого режиму робочого часу», вводиться два самостійних види роботи – дистанційна та надомна, а також регулюється гнучкий графік роботи, що зараз актуально через запровадження додаткових карантинних обмежень [2]. Розглянемо більш детально види робіт, які в умовах пандемії вимагали термінового впровадження. Надомну роботу працівник повинен виконувати за місцем проживання або в інших визначених ним приміщеннях. Вона передбачає наявність закріпленої зони, технічних засобів, але поза виробничими приміщеннями підприємства, на якому працює людина. Дистанційна робота передбачає, що людина може працювати як поза підприємством у будь-якому місці за її вибором, так і поєднувати частково з роботою на підприємстві, якщо сторони про це домовилися в договорі. Також важливим моментом є те, що у визначенні дистанційної роботи є згадка про обов'язкове використання інформаційно-комунікаційних технологій.

Метою статті є виокремлення переваг та недоліків дистанційної роботи, а також способів адаптації працівників до роботи у віддаленому режимі.

Виклад основного матеріалу. Обидві форми віддаленої роботи передбачають укладення трудового договору в письмовій формі. Але також можуть вводитися наказом або розпорядженням керівництва на час загрози поширення епідемії, пандемії, необхідності самоізоляції працівника і в разі виникнення надзвичайної ситуації. Із таким наказом або розпорядженням працівник повинен ознайомитися протягом двох днів.

Можна з упевненістю сказати, що у віддаленій роботі є як переваги, так і недоліки. Почнемо з переваг для працівників:

1. Не потрібно витрачати час на дорогу, стояти в заторі або наражати себе на ризик заразитися в транспорті COVID-19 та іншими вірусними захворюваннями, додатковим бонусом є вільний час, щоб виспатися.

2. Якщо працівник раптом захворів, можна обійтися без оформлення лікарняного, він удома спокійно може лікуватися й працювати одночасно, не втрачаючи свою заробітну плату, надбавки, доплати та премії. Також можна не оформляти лікарняний у випадку, коли захворіла дитина, є змога її лікувати, приділяти достатньо уваги, не викликаючи при цьому невдоволення керівництва.

3. Працівник більше часу проводить удома, із сім'єю, а для жінок у декреті це ще й можливість не брати декретну відпустку й після невеликої перерви за бажання й необхідності заробляти гроші для своєї сім'ї.

4. З'являється можливість постійно подорожувати, головне – виконувати всі плани й завдання, а також обов'язково дотримуватися дедлайнів.

5. Суттєва економія на одязі, особливо якщо в офісі був дрес-код. Сюди ж ми відносимо економію на транспортних витратах та обідах із колегами.

6. Значні переваги для людей, які свою справу роблять швидко та якісно. За віддаленої форми роботи працівнику платять за результат, а не процес. Виконавши свій план раніше кінця робочого часу, можна розслабитися або вийти на прогулянку. В офісі

це не беруть до уваги, і раніше призначеного часу не можна покинути своє робоче місце, крім того, якщо хтось побачить, що ви байдикуєте, можуть дати додаткову роботу або збільшити норми виробітку.

7. У випадку роботи на відстані не важливо, де людина живе і де хоче працювати. Можна жити в маленькому місті, а працювати у великій міжнародній компанії з відповідною заробітною платою [9].

8. Це можливість заробляти не менше за інших для людей, у яких проблеми зі здоров'ям, які не можуть активно пересуватися, але хочуть бути повноцінними членами суспільства, залишатися в соціумі та бути для нього корисними [10].

Тепер проаналізуємо всі переваги роботи на відстані для підприємств:

1. Головною перевагою є те, що роботодавець може наймати найкращих працівників незалежно від того, де вони живуть. Як результат, досить висока якість виконаної роботи, а на вартості послуг можна зекономити.

2. Зменшення витрат на оренду офісних приміщень та їх утримання [11].

3. Дистанційна робота в основному приваблює мотивованих людей, здатних до самоорганізації, які вмiють бути відповідальними. Робота таких людей за віддаленою формою є більш продуктивною.

4. Організація швидше та простіше може рости й масштабуватися. Не потрібно шукати нові офісні приміщення, збільшення кількості працівників ніяк не впливатиме на організацію робочого процесу.

5. У компанії, що пропонують віддалену роботу, за рахунок асинхронного спілкування суттєво зменшується кількість зборів та нарад, і вони закінчуються значно швидше. Це залишає більше часу на продуктивну роботу та економить десятки тисяч гривень.

6. Не потрібно витрачати кошти на службове житло, наймання нових працівників із різних міст та країн стає швидшим і дешевшим.

7. Великі корпорації зі співробітниками з різних країн та різних часових поясів завдяки цьому працюють безперервно, це може підстрахувати проєкт «на плаву» в разі локальних чи глобальних проблем.

8. Завдяки віддаленій роботі в організації може урізноманітнитися склад працівників – із різних країн та культур; це сприятиме появі цікавих, нестандартних та креативних ідей, що досить позитивно позначиться на роботі організації та її прибутках [12].

На жаль, повний перехід компанії на віддалену форму роботи не такий простий процес, як здається на перший погляд. Проблема в тому, що кваліфікований менеджер, який здатний на відстані стежити за всіма працівниками, формувати спільні цілі й підтримувати мораль, – велика рідкість. Компанії доведеться самій створювати віддалену команду керівників та інвестувати в їх навчання. А поки що в умовах пандемії більшість підприємств та організацій перейшли частково на віддалену форму роботи, в основному керівництво залишається на місцях, а працівники за необхідності навідуються в офіс.

Розглянемо недоліки й дієві поради для людей, які працюють віддалено. Так, про роботу з дому вже багато сказано, але поради в основному на кшталт «одягніться по-офісному, і тоді буде робочий настрій» виглядають занадто узагальненими. Люди різні, і одним офісний одяг справді допомагає, іншим же набагато краще працюється в домашньому вбранні.

Проаналізувавши досвід інших та власний, можемо виділити деякі ефективні моменти самоорганізації та приклади реалізації віддаленої роботи. У першу чергу слід розмежовувати робочі обов'язки та приватне життя. Коли перебуваєш удома, часто думаєш, що можна зайнятися чимось неробочим деякий час, а потім увечері відпрацювати цей час, і робота зовсім не постраждає. Але змішування роботи та дозвілля зазвичай закінчується тим, що страждає і те, й інше. Навіть фрілансери, від яких не вимагають працювати по годинах, часто самі вводять собі робочий графік і намагаються бездоганно його дотримуватися. Більшість працівників віддаленої форми роботи сходяться на тому, що краще спочатку зосередитися на роботі, а потім повністю відволіктися від неї й перейти до особистих справ, ніж постійно змішувати те й інше. Наявність робочого графіка не означає, що працівник узагалі ніколи від нього не відступить. Це неминуче буде відбуватися і цілком виправдано в деяких випадках. Офісний графік теж інколи порушують із поважних причин. Але, як і в офісі, ці відступи не скасовують загальний підхід. У різних людей різні години пікової продуктивності, тому буде доцільно, якщо працівник самостійно вирішить, яким саме має бути його

графік, але за умов, що його робота допускає різні варіанти.

Якщо працівник віддаленої форми роботи живе не сам і в його робочі години хтось із рідних перебуває поряд, потрібно обов'язково йому пояснити, що робота вдома є такою ж роботою, як і в офісі. Члени сім'ї повинні розуміти, що не можна ставитися до дистанційної роботи їх рідної людини як до того, що вона просто зараз удома й може спокійно зайнятися домашніми справами. Поєднання робочих обов'язків із домашніми нічим хорошим не закінчується.

Найскладніше з дітьми: якщо зі старшими можна якось домовитися, пояснити ситуацію, то під графік маленьких дітей краще підлаштуватися. Наприклад, робити більше робочих справ під час сну дитини, запросити на час активності дитини няню або бабусю. Також досить позитивно впливає на роботу окреме приміщення, де можна усамітнитися й зосередитися на справі. Важливо мати зручне робоче місце. Аналізуючи досвід людей, які працюють удома постійно, можемо дійти висновку, що все ж таки найкраще робоче місце – це робочий стіл, зручне крісло, великий монітор, а не диван із ноутбуком.

Багатьом працівникам, особливо тим, у кого невеликий досвід дистанційної роботи, психологічно допомагає, коли вдома є окремо виділене робоче місце. Таким чином, сідаючи зранку за своє робоче місце, людина почувається так, ніби приїхала в основний офіс. Украй негативно на робочий процес впливає, якщо людина сідає працювати з ноутбуком на кухні або в місцях, які зовсім не спонукають до роботи. Також частині людей краще сконцентруватися на роботі допомагає офісний одяг, макіяж та гоління, але це все індивідуально, а тому потрібно з'ясувати, що створює робочу атмосферу саме для вас. Сенс усіх цих заходів полягає в тому, щоб зовнішні чинники допомогли перелаштуватися з «домашнього» на «робочий» режим. У разі, якщо людина вдома працює за комп'ютером або ноутбуком, який використовує в особистих справах і який містить багато спокус відволіктися від роботи, є сенс створити розмежування, тобто два різних акаунти (для роботи і для особистих справ).

Висновки. Дистанційна робота вдома більшою мірою сприяє прокрастинації, ніж в офісі, тому варто взяти заходів проти цього явища. А саме: прибрати подалі все, що може відволікати від роботи, вимкнути всі голосові повідомлення. Проте можливе й протилежне до прокрастинації явище, особливо для тих, хто живе сам, – коли вдень і ввечері нікуди не треба йти, людина легко може зануритися цілком у роботу, багато перепрацьовувати, а в підсумку настає вигорання.

Працюючи вдома, людина, особливо тоді, коли живе сама, може легко занедбати себе. Це стосується не тільки гігієни, але й привабливого зовнішнього вигляду, також страждати може соціалізація та базові потреби організму. Наявність здорової свіжопріготовленої їжі, необхідної кількості руху та сну безпосередньо впливають на здоров'я й самопочуття працівника, а це, у свою чергу, – на його коефіцієнт корисної дії. Можна порадити перед початком робочого часу вийти на вулицю та зробити пробіжку, а кому не дозволяє здоров'я, зробити рекомендовану кількість кроків на свіжому повітрі. Це допоможе і не втратити контакт із навколишнім світом, і стежити за собою, тому що перед виходом на вулицю замислюєшся, як ти виглядаєш, й отримати користь від руху на свіжому повітрі, і підбадьоритися та ввійти в робочий режим після сну. Як варіант, можна завести собаку, тоді ранкові прогулянки стануть обов'язковими.

Ще одним недоліком роботи вдома, який потрібно якось компенсувати, є відсутність неформальних розмов із колегами. Таке спілкування корисне і для кожного працівника, і компанії в цілому. Неформальні розмови важливі для генерації нових ідей, натхнення; є джерелом інформації про те, що відбувається в інших; сприяють тому, що людина відчуває себе частиною великого колективу, не є ізольованою. Компенсувати все це за віддаленої форми роботи складно, проте слід намагатися. Можна створювати робочі групові чати, відеодзвінки, віртуальні позаробочі зустрічі, адже вкрай важливо не втрачати контакт із колективом та навколишнім світом.

Динамічність розвитку інформаційно-комунікаційних мереж та масштаби поширення віддалених режимів виконання робіт є підтвердженням актуальності вдосконалення соціально-трудова відносин за дистанційної зайнятості [13]. Пандемія стала для світу не тільки викликом, а й величезною можливістю запустити глобальний експеримент з упровадження віддаленої роботи. Незважаючи на наявні переваги й недоліки, отриманий під час режиму ізоляції досвід розкрив потенціал праці на відстані й відіграв роль каталізатора в розвитку дистанційної форми праці в Україні. У числі основних тенденцій ринку праці, що складаються не тільки в нашій країні, але й в

уському світі, можна назвати: вдосконалення правової бази дистанційних трудових відносин, розвиток форм і способів організації віддаленої праці, застосування її в нових сферах діяльності та збільшення кількості дистанційно зайнятих.

Список використаних джерел

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19): Закон України від 30.03.2020. № 540-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540-20#Text>.
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення правового регулювання дистанційної, надомної роботи та роботи із застосуванням гнучкого режиму робочого часу: Закон України від 04.02.2021. № 1213-IX. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/t211213?an=85>.
3. Стец І. І. Адаптивне управління підприємством. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2017. № 18. URL: [http://globalnational.in.ua/archive/18\\$2017/58.pdf](http://globalnational.in.ua/archive/18$2017/58.pdf).
4. Крушельницька О. В., Мельничук Д. П. Управління персоналом : навч. посібник ; 2-е вид., перероб. й доп. Київ : Кондор, 2005. 308 с.
5. Кибанов А. Я. Управление персоналом организации / 3-е изд., дод. и перераб. Москва: ИНФРА-М, 2000. 638 с.
6. Шейн Э. Организационная культура и лидерство. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 204 с.
7. Осовська Г. В., Юшкевич О. О., Завадський Й. С. Економічний словник: наукове видання. Київ: Кондор, 2007. 358 с.
8. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо впровадження у державних органах, органах влади Автономної Республіки Крим та їх апараті системи наставництва державних службовців: наказ Національного агентства України з питань державної служби від 25.10.2013 № 189. URL: <http://www.kadrovik.ua/content/pro-zatverdzhennya-metodichnih-rekomendaciy-shchodo-vprovadzhennya-uderzhavnih-organah>.
9. Андрушків Б. М., Погайдак О. Б. Дистанційна робота та фрілансова діяльність: особливості та відмінності. *Науково-інформаційний вісник*. 2015. № 11. С. 233–237.
10. Сільченко С., Сербіна Д. Дистанційна праця: сучасний стан і перспективи розвитку правового регулювання. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 1. С. 93–99..
11. Беззуб І. Дистанційна форма зайнятості: українські та зарубіжні реалії. *Громадська думка про право творення*. 2020, жовтень. № 16. С. 4–12.
12. Юровська В. В., Острогляд Д. А., Чернявська Д. С., Целиковська О. А. Дистанційна зайнятість: сучасний стан та перспективи розвитку. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. С. 346–349. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2021/87.pdf.
13. Герасименко Г. В. Дистанційна зайнятість як феномен соціально-трудова відносин. *Інноваційна економіка: науково-виробничий журнал*. 2018. № 7–8. С. 91–96.

Надійшла до редакції 09.09.2021

References

1. Pro vnesennya zmin do deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrayiny, spryamovanykh na zabezpechennya dodatkovykh sotsial'nykh ta ekonomichnykh harantiy u zv'yazku z poshyrennyam koronavirusnoyi khvoroby (COVID-19) [On amendments to some legislative acts of Ukraine aimed at providing additional social and economic guarantees in connection with the spread of coronavirus disease (COVID-19)] : Zakon Ukrayiny vid 30.03.2020. № 540-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540-20#Text> [in Ukr.].
2. Pro vnesennya zmin do deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrayiny shchodo udoskonalennya pravo-voho rehulyuvannya dystantsiynoyi, nadomnoyi roboty ta roboty iz zastosuvannyam hnuchkoho rezhymu robochoho chasu [On amendments to certain legislative acts of Ukraine concerning the improvement of legal regulation of remote, homework and work with the use of flexible working hours] : Zakon Ukrayiny vid 04.02.2021. № 1213-IX. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/view/t211213?an=85> [in Ukr.].
3. Stets I. I. (2017) Adaptivne upravlinnya pidpryemstvom [Adaptive enterprise management]. *Hlobal'ni ta natsional'ni problemy ekonomiky*, no 18. URL: [http://globalnational.in.ua/archive/18\\$2017/58.pdf](http://globalnational.in.ua/archive/18$2017/58.pdf) [in Ukr.].
4. Krushel'nyts'ka O. V., Mel'nychuk D. P. (2005) Upravlinnya personalom [Personnel management] : navch. posibnyk / 2-he vyd., pererob. i dop. Kyiv : Kondor, 308 p. [in Ukr.].
5. Kybanov A. Ya. (2000) Upravleniye personalom organizatsiyi [Personnel management of the organization] ; 3-ye izd., dod. i pererab. Moscow: INFRA-M, 638 p. [in Russ.].
6. Shein E. (2008) Organizatsyonnaya kul'tura i liderstvo [Organizational culture and leadership]. Saint-Petersburh : Pityer, 204 p. [in Russ.].
7. Osovs'ka H. V., Yushkevych O. O., Zavads'kyi Yo. S. (2007) Ekonomichnyy slovnyk [Economic Dictionary] : naukovе vydannya. Kyiv : Kondor, 358 p. [in Ukr.].
8. Pro zatverdzhennya Metodychnykh rekomendatsiy shchodo vprovadzhennya u derzhavnykh

orhanakh, orhanakh vldy Avtonomnoyi Respubliki Krym ta yikh aparati systemy nastavnytstva derzhavnykh sluzh-bovtziv [On approval of Methodical recommendations for the implementation of the system of mentoring civil servants in state bodies, authorities of the Autonomous Republic of Crimea and their staff] : nakaz Natsional'noho ahentstva Ukrainy z pytan' derzhavnoyi sluzhby vid 25.10.2013 № 189. URL: <http://www.kadrovik.ua/content/pro-zatverdzhennya-metodichnih-rekomendaciy-shchodovprovadzheniya-uderzhavnih-organah> [in Ukr.].

9. Andrushkiv B. M., Pohaydak O. B. (2015) Dystantsiyna robota ta frilansova diyal'nist': osoblyvosti ta vidminnosti [Distance work and freelance activities: features and differences]. *Naukovo-informatsiynyy visnyk*, no 11, pp. 233–237 [in Ukr.].

10. Sil'chenko S., Syerbina D. (2021) Dystantsiyna pratsya: suchasnyy stan i perspektyvy rozvytku pravovoho rehulyuvannya [Distance work: current status and prospects for the development of legal regulation]. *Pidpryyemnystvo, hospodarstvo i parvo*, no 1, pp. 93–99 [in Ukr.].

11. Bezzub I. (2020) Dystantsiyna forma zaynyatosti: ukrayins'ki ta zarubizhni realiyi [Remote form of employment: Ukrainian and foreign realities]. *Hromads'ka dumka pro pravo tvorennya*, October, no 16, pp. 4–12 [in Ukr.].

12. Yurovs'ka V. V., Ostrohlyad D. A., Chernyavs'ka D. S., Tselykovs'ka O. A. (2021) Dystantsiyna zaynyatist': suchasnyy stan ta perspektyvy rozvytku [Remote employment: current status and prospects]. *Yurydychnyy naukovyy elektronnyy zhurnal*, no 4, pp. 346–349. URL : http://www.lsej.org.ua/4_2021/87.pdf [in Ukr.].

13. Herasyenko H. V. (2018) Dystantsiyna zaynyatist' yak fenomen sotsial'no-trudovykh vidnosyn [Remote employment as a phenomenon of social and labor relations]. *Innovatsiyna ekonomika: naukovo-vyrobnychyy zhurnal*, no 7–8, pp. 91–96 [in Ukr.].

ABSTRACT

Halyna Hrebenuik, Larysa Martсениuk. Distant work as a new reality of labor relations. The article is devoted to the study of the remote form of employment of workers as one of the forms of employment at a distance. The main problems of remote work development in Ukraine and ways of their solution on the legislative basis are given. The bases of transition of the worker to the remote form of work are considered. All positive and negative aspects of remote employment for both employees and enterprises are analyzed. Developed effective tips for employees who work remotely. It is concluded that the COVID-19 pandemic and the dynamic development of information and communication networks are a confirmation of the urgency of improving social and labor relations of remote employment.

Remote work at home is more conducive to procrastination than in the office, so it is worth taking measures against this phenomenon. Namely, remove everything that can distract from work, turn off all voice messages. The opposite extreme of procrastination is also possible, especially for those who live at home alone. This is when you do not have to go anywhere during the day and in the evening, a person can easily immerse himself entirely in work, rework a lot, and eventually burn out. Working from home, especially when you live alone, you can easily start yourself. This applies not only to hygiene, but also to an attractive appearance, and socialization and basic needs of the body may also suffer. Having healthy freshly prepared food, the required amount of movement and sleep directly affect the health and well-being of the employee, which in turn affects his efficiency.

Another disadvantage of working at home, which must be compensated for somehow, is informal conversations with colleagues. Such communication benefits each individual employee and the company as a whole. They are important for generating new ideas, inspiration; is a source of information about what is happening in others; help to feel part of a large team and not feel isolated. It is difficult to compensate for all this in the remote form of work, but it is necessary to try. You can create working group chats, video calls, virtual extracurricular meetings and in general it is very important not to lose contact with the team and the world around you.

Keywords: *remote work, home work, labor legislation, procrastination, self-isolation, employee, employer.*

УДК 349.22:331.9

DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-142-148

Наталія ОБУШЕНКО[®]

доктор юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

ОБ'ЄКТ СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА

У статті проаналізовано та з'ясовано, що систематизація трудового законодавства, як і будь-яка інша соціальна діяльність, характеризується наявністю власного об'єкта, дослідження якого дозволить більш змістовно усвідомити її сутність, призначення та механізм функціонування. Вказано, що об'єктом пізнання може бути вся дійсність, але лише тією мірою, якою вона увійшла у сферу діяльності суб'єкта. Поняття «об'єкт» та «об'єктивна реальність» є пов'язаними, але не тотожними за своїм змістом. Об'єктом є не вся об'єктивна реальність, а лише та її частина, яка вже увійшла в практику людства і становить коло його пізнавальних інтересів. У сфері права під об'єктом розуміється те, на що спрямовано регулятивний вплив права, діяльність та інтереси суб'єктів права. Проаналізувавши сутність об'єкта правовідносин, визначено, що питання, пов'язані з об'єктом правового регулювання, є найскладнішими в теорії правовідносини. Об'єкт – частина об'єктивної реальності, з якою взаємодіє суб'єкт. Таке розуміння об'єкта можна застосувати і до сфери права. Визначено, що об'єктом систематизації трудового законодавства є сукупність нормативно-правових актів, що регулюють трудові та тісно пов'язані з ними правовідносини, тобто об'єктом систематизації є певна частина об'єктивного права та його джерела незалежно від того, йдеться про їх суто зовнішнє впорядкування чи про перегляд змісту цих джерел; право являє собою певну об'єктивно існуючу даність, що зазнає впливу з боку суб'єктів систематизації; зі свого боку, предметом систематизації є форма та/або нормативно-правовий зміст певних конкретних нормативно-правових актів, щодо яких застосовуються відповідні форми та методи систематизації.

Ключові слова: систематизація трудового законодавства, нормативно-правовий зміст, форми та методи систематизації, правова діяльність, сутність об'єкта правовідносин, об'єкт систематизації, соціальна діяльність, об'єктивна реальність, регулятивний вплив права, поняття «об'єкт» та «об'єктивна реальність», нормативно-правовий зміст.

Постановка проблеми. Систематизація трудового законодавства, як і будь-яка інша соціальна діяльність, характеризується наявністю власного об'єкта, дослідження якого дозволить більш змістовно усвідомити її сутність, призначення та механізм функціонування. Термін «об'єкт» має такі лексичні значення:

- пізнавана дійсність, що існує поза свідомістю і незалежно від неї;
- явище, предмет, особа, що на них спрямовано певну діяльність, увагу тощо;
- предмет наукового пізнання, дослідження, спеціальної зацікавленості, компетенції.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Питання об'єкта систематизації законодавства, взагалі, досить ґрунтовно розглянули фахівці в галузі теорії права, як от: С. Алексєєв, В. Бабаєв, М. Осипов, І. Шутак, І. Онищук, Т. Кашаніна, В. Карташов, Н. Пархоменко, В. І. Риндюк. Праці Д. Астахова та І. Федорова стосуються систематизації адміністративного і, відповідно, адміністративно-деліктного законодавства. Втім питання систематизації трудового законодавства поки що залишаються поза увагою науковців.

Мета статті – визначити за допомогою методу системного аналізу об'єкт систематизації трудового законодавства.

Виклад основного матеріалу. У філософії «об'єкт» – це категорія, що позначає будь-яку дійсну чи уявну, уречевлену чи ідеальну реальність, яка розглядається як щось зовнішнє відносно людини та її свідомості і яка стає предметом теоретичної та практичної діяльності суб'єкта, об'єкт зазнає цілеспрямованого чи мимовільного діяння з боку суб'єкта, внаслідок чого освоюється – перетворюється, пізнається, конструюється і пристосовується до потреб людини та суспільства [1, с. 438]. Особливою відмінністю

об'єкта є те, що він конститується в процесі предметної діяльності людини. Тому будь-яка реальність актуалізується як об'єкт лише відносно суб'єкта. Актуальним об'єктом є та частина природи, суспільства, зовнішнього та внутрішнього світу людини, яка безпосередньо чи опосередковано залучається в індивідуальну чи суспільно-історичну практику. Реальність, що існує сама собою, є лише потенційним об'єктом. Принциповим визначенням об'єкта є те, що він незалежно від своєї матеріальної чи ментальної природи стає в опозицію до суб'єкта, що є необхідною умовою самого існування суб'єкт-об'єктних відносин. Зазнаючи впливу суб'єкта, об'єкт протистоїть суб'єкту, чинить йому своєрідний опір і для свого освоєння вимагає відповідної затрати фізичних і розумових сил, належної організації предметної діяльності, застосування методів, що відповідають природі об'єкта, законам його розвитку та функціонування. Категорії «об'єкт» і «суб'єкт» утворюють парну, біполярну категоріальну структуру «суб'єкт – об'єкт», яка виражає сутність будь-якої людської діяльності.

Об'єктом пізнання може бути вся дійсність, але лише тією мірою, якою вона увійшла у сферу діяльності суб'єкта. Поняття «об'єкт» та «об'єктивна реальність» є пов'язаними, але не тотожними за своїм змістом. Об'єктом є не вся об'єктивна реальність, а лише та її частина, яка вже увійшла в практику людства і становить коло його пізнавальних інтересів. Об'єктом пізнання є не лише явища природи, але й суспільство, і сама людина, і стосунки між людьми. Об'єктом пізнання можуть бути і психічні явища: свідомість, пам'ять, воля, почуття, духовна діяльність взагалі. Пізнання може спрямовуватись не лише на дослідження об'єктивного світу, але й на дослідження ідеальних об'єктів. Ідеальні об'єкти – це ідеальні образи об'єктивно існуючих предметів та явищ, які суб'єкт одержує внаслідок абстрагування та ідеалізації і які є заміниками реальних предметно-чуттєвих об'єктів. Отже, об'єкт пізнання – це частина об'єктивної або суб'єктивної реальності, на яку спрямовано пізнавальну діяльність суб'єкта. Об'єкт не є чимось раз і назавжди даним, він постійно змінюється під впливом практики та пізнання. Це пояснюється тим, що змінюється, розширюється та поглиблюється та частина матеріального й духовного світу, яка належить до сфери діяльності суспільства і тому стає об'єктом інтересів суб'єкта.

У сфері права під об'єктом розуміється те, на що спрямовано регулятивний вплив права, діяльність та інтереси суб'єктів права. Наприклад, В. Бабаєв, аналізуючи сутність об'єкта правовідносин, зазначає, що питання, пов'язані з об'єктом правового регулювання, є найскладнішими в теорії правовідносин. Об'єкт – частина об'єктивної реальності, з якою взаємодіє суб'єкт. Таке розуміння об'єкта можна застосувати і до сфери права. Треба лише мати на увазі, що якщо у філософському розумінні об'єктом стають усі речі, які залучаються в людську діяльність, освоюються і пізнаються людиною, то поняття об'єкта права є значно вужчим. Об'єкт права – це суспільні відносини, які можуть бути предметом правового регулювання і вимагають такого регулювання. Науковець зауважує, що ще існує поняття об'єкта правовідносин. Це щось конкретніше, ніж об'єкт права. Це те, на що спрямовано діяльність певних осіб в індивідуалізованому ставленні, це частинка суспільних відносин. Об'єкт права – поняття досить абстрактне. Об'єкт правовідносин – конкретніше, бо він являє собою в системі суспільних відносин елемент (одиночку загального), щодо якого взаємодіють суб'єкти [2, с. 424–425]. Г. Одінцева, В. Дзюндзюк, Н. Мельтюхова, Н. Миронова й О. Коротич тлумачать об'єкт державного управління як суспільство загалом, адміністративно-територіальні утворення, процеси, відносини в різних галузях і сферах діяльності, організації, колективи, окрема людина, на яких спрямовано направляючу, організуючу та контролюючу діяльність відповідних суб'єктів управління. Поняття «об'єкт управління» поширюється й на ті процеси, що регулюються суб'єктами державного управління (наприклад, підготовка державних службовців, процеси соціально-економічного розвитку регіонів чи держави загалом), а також на соціальні спільноти, які формуються за різними ознаками (за належністю до певних верств населення і національних меншин, місцем мешкання, політичними поглядами, інтересами тощо). Об'єкт державного управління – це визначальний елемент системи державного управління, якому адресовано управлінський вплив з боку суб'єкта державного управління. Отже, це керована підсистема державного управління, елементами якої є люди та соціальні групи, що взаємодіють між собою щодо загальнодержавних, колективних і приватних інтересів. У процесі такої взаємодії створюються організації та установи, формуються соціально-економічні територіальні підсистеми різних рівнів, які також являють собою об'єкт державного управління [3, с. 487].

Отже, зважаючи на викладене вище щодо розуміння поняття «об'єкт» як у філософському, так і у правовому значенні, можемо зробити висновок про те, що об'єкт

систематизації трудового законодавства – це те, на що спрямовано, до чого звернено заходи цієї систематизації. Із самого поняття «систематизація трудового законодавства» випливає, що об'єктом досліджуваної діяльності є зазначена галузь національного законодавства. Однак такий підхід до розуміння об'єкта систематизації є досить поверхневим, адже, по-перше, поняття «законодавство» має і широке, і вузьке тлумачення; по-друге, законодавство – це форма права, тож, розмірковуючи про систематизацію трудового законодавства, можна говорити як про його зовнішнє, так і про внутрішнє впорядкування. Крім того, треба зауважити, що низка дослідників, розкриваючи сутність і призначення систематизації, поряд з її об'єктом також виокремлює предмет. Предмет – термін, тісно пов'язаний з поняттям об'єкта. У тлумачних словниках термін «предмет» наповнюється таким змістом:

- будь-яке конкретне матеріальне явище, що сприймається органами чуття;
- певна річ, що задовольняє ті чи інші потреби;
- логічне поняття, що становить зміст думки, пізнання;
- те, на що спрямовано пізнавальну, творчу, практичну діяльність кого-, чого-небудь;
- об'єкт почуттів, переживань і т. ін.;
- коло знань, що становить окрему дисципліну.

У науковій та навчальній літературі можна спостерігати досить багато поглядів щодо співвідношення об'єкта та предмета дослідження, пізнання, діяльності тощо. Предмет, пише І. Фролов, – це все те, що може перебувати у співвідношенні або володіти будь-якою властивістю [4, с. 356]. Проблема співвідношення об'єкта й предмета пізнання належить до основних теоретико-пізнавальних проблем. У філософській літературі існують погляди, що між об'єктом і предметом пізнання немає різниці, або, що на емпіричному рівні наукового пізнання немає потреби розрізняти об'єкт та предмет.

Під об'єктом пізнання, на нашу думку, треба розуміти об'єктивні властивості, зв'язки та відносини, включені в процес пізнання. Тобто йдеться не просто про об'єктивну дійсність чи даність, а про те, що об'єктом пізнання будь-яке явище стає лише в тому разі, коли воно включається в процес пізнання. Поняття об'єкта пізнання не є константним. Воно постійно збагачується завдяки розвитку наукових знань. На відміну від об'єкта пізнання, зміст якого залежить від суб'єкта, що його пізнає, предмет пізнання формується саме суб'єктом, який пізнає. Саме він формує зміст і структуру предмета пізнання. Але треба враховувати й те, що предмет пізнання, його зміст і структура зумовлюються також і об'єктом пізнання. Виключне значення в процесі формування предмета пізнання має накопичене теоретичне знання про об'єкт, який вивчається. Також великий вплив на формування предмета пізнання мають гносеологічні концепції, на підставі яких вибудовуються теоретичні уявлення про сутність об'єкта пізнання, зміст предмета пізнання, про співвідношення об'єкта та предмета пізнання.

Поняття «об'єкт пізнання» та «предмет пізнання» виконують неоднакові функції в процесі наукового пізнання. Поняття «об'єкт пізнання» виражає об'єктивне існування явищ, що вивчаються, їх властивостей та законів розвитку; воно орієнтує дослідника на глибинне вивчення сутнісних, об'єктивних сторін об'єкта, що вивчається, в різних формах. Поняття предмета пізнання виражає та фіксує ті властивості, зв'язки та закономірності розвитку об'єкта, що вивчається, які вже були включені у наукове пізнання та мають певні логічні форми, тобто саме предмет пізнання визначає ті межі, в яких вивчається той чи інший об'єкт. Отже, взаємозв'язок предмета та об'єкта пізнання має важливе значення в процесі наукового дослідження. Саме він дає змогу науковій інтерпретації змісту сформульованих у процесі дослідження знань і чітко визначає межі, в яких ця наука може вивчати своїми методами та засобами об'єктивні явища, їх властивості, зв'язки та закономірності розвитку. Тобто і об'єкт, і предмет являють собою те, що перебуває у полі зору суб'єкта, у центрі його пізнавальної чи практичної діяльності. Однак об'єкт – це певний шар чи фрагмент об'єктивної дійсності, з усіма її особливостями та зв'язками, тоді як предмет являє собою певний аспект, якусь частину зазначеного об'єкта, що свідомо виокремлюється суб'єктом для більш детального опрацювання.

Також необхідно звернути увагу на те, що деякі правники включають до складу об'єкта систематизації не лише нормативно-правові акти, але й акти правозастосування. М. Осипов у монографії, присвяченій правовим процесам, пише, що питання про об'єкт і предмет систематизації законодавства є одним з найактуальніших у загальній теорії права. Справа в тому, що кожен з видів систематизації має свої специфічні об'єкт і предмет. Під об'єктом систематизації законодавства треба розуміти той клас правових явищ, який підлягає

впорядкуванню в межах цієї систематизації. Під предметом же систематизації законодавства необхідно розуміти ті правові явища, які безпосередньо підлягають упорядкуванню в її межах [5, с. 256]. Однак тут, справедливо наголошує науковець, виникає ціла низка проблем, наприклад, питання, що саме підлягає впорядкуванню в межах систематизації: норма права або джерело права. Якщо ми стверджуватимемо, що об'єктом систематизації законодавства є джерело права, то тоді виходить, що єдиною формою або видом систематизації законодавства буде інкорпорація та облік джерел права. Щодо консолідації та кодифікації законодавства, то вони не можуть бути формами систематизації законодавства, бо в їх межах об'єктом і предметом систематизації є не джерела, а норми права, які в межах консолідації замінюються іншими, аналогічними за своїм змістом нормами, а в межах кодифікації до них додаються нові норми, що регулюють аналогічні або ідентичні суспільні відносини. Якщо ж припустити, що об'єктом систематизації можуть бути норми права, то тоді виникає питання, наскільки правомірно відносити облік нормативно-правових актів та інкорпорацію до форм систематизації правових норм, адже відомо, що в межах інкорпорації нові норми права не створюються і не впорядковуються, але предметом інкорпорації є джерела права, а не самі правові норми. З огляду на це М. Осипов доходить висновку, що систематизація законодавства здійснюється на двох рівнях: 1) на рівні норм права; 2) на рівні джерел права. Тому об'єктом і предметом систематизації законодавства є як норми, так і джерела права [5, с. 151].

Систематизація не тільки і не стільки є способом упорядкування законодавства (це більшою мірою функція систематизованого обліку й інкорпорації), але головно спрямовується на вдосконалення законодавства і права, на норми права з їх реалізацією на практиці. Це здійснюється в комплексі всіх видів і форм систематизації, особливо кодифікації, яку передусім спрямовано на вдосконалення права, де тільки зовнішньою формою вираження є кодифікований акт. Це означає, що під час систематизації її предметом і об'єктом є не лише формальні джерела законодавства, головно нормативні правові акти, а й норми права в процесі їх реалізації, тобто з усіма напрацюваннями юридичної практики загалом.

І. Борщевський вважає, що об'єктом систематизації законодавства є правові акти як юридичні документи. Відповідно, предметом систематизації законодавства є частина об'єкта – нормативно-правові акти, що містять загальнообов'язкові правила поведінки та підлягають упорядкуванню. Правник зауважує, що розмежування об'єкта та предмета систематизації законодавства, з одного боку, має важливе значення для визначення нормативно-правових актів, що підлягають упорядкуванню, а з іншого – має на меті вдосконалити понятійно-категоріальний апарат теорії держави і права загалом і теорії систематизації законодавства зокрема [6, с. 11]. На думку І. Шутака та І. Онищука, об'єктами систематизації є як система законодавства загалом, так і окремі частини. Безпосередніми предметами систематизації є окремі розділи (частини, пункти) нормативно-правових актів, де містяться конкретні нормативно-правові, інтерпретаційні та правозастосовні приписи, які мають групуватися. Дійсно, систематизації підлягають не лише нормативно-правові акти, а й юридичні норми. Поглиблений підхід все ж таки дозволяє розмежувати поняття «об'єкт» і «предмет» систематизації, особливо це видно в разі консолідації [7, с. 301].

Т. Кашаніна зауважує, що практично всі вчені, що торкаються цієї проблеми, говорять про систематизацію нормативних актів, і тільки В. Карташов зауважив, що цим систематизація не обмежується. Систематизуються не лише нормативні, а й правозастосовні, а також інтерпретаційні акти (наприклад, акти судів вищих інстанцій, а також акти Генерального прокурора, що видаються головно у вигляді збірок). Цей перелік можна доповнити правореалізаційними документами. Їх систематизація не має публічного характеру, а здійснюється всередині організацій, які мають справу з індивідуальними актами, пов'язаними з їх діяльністю. Зокрема, на кожному підприємстві ведуться зброшуровані підшивки наказів по особовому складу, в договірних відділах систематизуються укладені організацією договори тощо. Тож систематизаторська робота проводиться практично щодо всіх юридичних документів, і це є запорукою ефективної роботи організації. Щодо предметів систематизації, то у цьому питанні першопрохідцем, пише Т. Кашаніна, знову треба визнати В. Карташова. На його думку, безпосередніми предметами є окремі розділи (частини, пункти тощо) цих актів, де містяться конкретні нормативно-правові, інтерпретаційні та правозастосовні приписи, які мають ураховуватися і групуватися. Водночас погоджуючись із позицією С. Алексєєва, Т. Кашаніна зауважує, що систематизації підлягають не лише нормативні акти, а й юридичні норми. Поглиблений підхід все ж таки дозволяє розрізнити поняття «об'єкт» і «предмет» систематизації, особливо це видно в разі консолідації [8, с. 335–336].

Н. Пархоменко виходить із того, що предметом кодифікаційної діяльності треба вважати приписи правових норм (зміст права), зі свого боку, в інкорпоруванні предметом є нормативно-правові акти (форма права) [9, с. 8]. Д. Астахов, розмірковуючи про об'єкт кодифікації адміністративно-процедурного законодавства України, доходить висновку, що кодифікаційну діяльність спрямовано на сукупність адміністративно-процедурних норм (внутрішнє розуміння, внутрішній зміст) та їх зовнішні форми існування – акти адміністративно-процедурного законодавства, тобто об'єктом кодифікації в цьому разі треба визнати адміністративно-процедурне законодавство. Предметом такої кодифікації є зміст адміністративно-процедурного законодавства та форми його існування [10, с. 177].

В. Риндюк у контексті аналізу проблемних питань обліку та інкорпорації законодавства як передумов його систематизації зазначає, що в юридичній літературі об'єктом систематизації законодавства називають правові акти як юридичні документи, а предметом – нормативно-правові акти, що містять загальнообов'язкові правила поведінки і підлягають упорядкуванню [11, с. 20–21]; об'єктом кодифікації є чинне законодавство, правові норми, а предметом – правові приписи, юридичні норми, правові інститути, група або система нормативно-правових актів, галузь або система законодавства, форма та зміст законодавства. Облік, інкорпорація, консолідація та кодифікація мають однаковий об'єкт – чинне законодавство або систему нормативно-правових актів, що відповідає обраному критерію (хронологічному, алфавітному, предметному тощо). Однак предметом обліку та інкорпорації є впорядкування інформації про законодавство, про нормативно-правові акти (правової інформації) – фіксація нормативно-правових актів у журналах, збирання на картках картотеки, фіксація та зберігання в електронній базі даних, розміщення у збірниках чи зібраннях). Предметом консолідації є удосконалення форми законодавства (подолання розрізненості нормативно-правових актів щодо одного предмета правового регулювання та створення єдиного укрупненого нормативно-правового акта. Предметом кодифікації є вдосконалення форми та змісту законодавства – створення нового, вдосконаленого, об'єднаного спільним предметом нормативно-правового акта (кодексу) з одночасною зміною змісту правового регулювання відповідних суспільних відносин.

За І. Федоровим, який досліджував систематизацію, а саме кодифікацію адміністративно-деліктного законодавства, об'єктом останньої є матеріальні та процесуальні норми, що регулюють адміністративну відповідальність зсередини, та адміністративно-деліктне законодавство – як зовнішній їх прояв. Предметом же зазначеної кодифікації є зміст адміністративно-деліктних норм, який треба класифікувати на рівні відповідних інститутів адміністративної відповідальності, а також форма адміністративно-деліктного законодавства [12, с. 70].

Висновки. Зважаючи на зазначені вище дослідницькі позиції щодо об'єкта та предмета систематизації законодавства, вважаємо, що:

– по-перше, не можна до об'єкта та/або предмета систематизації трудового законодавства відносити акти реалізації (зокрема, застосування) і тлумачення права, адже систематизація законодавства, зокрема трудового, – це систематизація джерел об'єктивного права, якими в Україні є лише нормативно-правові акти, оскільки в нашій державі діє континентальна правова система; без сумніву, не варто заперечувати той факт, що систематизація законодавства є важливим засобом удосконалення правозастосовної діяльності, і навпаки, правозастосовна практика враховується під час здійснення систематизації, однак це не є підставою для включення правозастосовних актів до складу об'єкта чи предмета систематизації законодавства;

– по-друге, об'єктом систематизації трудового законодавства є сукупність нормативно-правових актів, що регулюють трудові та тісно пов'язані з ними правовідносини, тобто об'єктом систематизації є певна частина об'єктивного права та його джерела незалежно від того, йдеться про їх суто зовнішнє впорядкування чи про перегляд змісту цих джерел; право являє собою певну об'єктивно існуючу даність, що зазнає впливу з боку суб'єктів систематизації; зі свого боку, предметом систематизації є форма та/або нормативно-правовий зміст певних конкретних нормативно-правових актів, щодо яких застосовуються відповідні форми та методи систематизації.

Список використаних джерел

1. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди ; редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін. Київ : Абрис, 2002. 472 с.
2. Теория государства и права : учебник / под ред. В. К. Бабаева. Москва : Юристъ, 2003. 582 с.
3. Енциклопедичний словник з державного управління / уклад.: Ю. П. Сурмін,

- В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін.; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. Київ : НАДУ, 2010. 820 с.
4. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. Москва : Политиздат, 1991. 720 с.
5. Осипов М. Ю. Правовые процессы в системе высшего образования : монография. Москва : РИОР, 2015. 347 с. URL: https://studref.com/579521/pravo/obekt_predmet_sistematizatsii_zakonodatelstva.
6. Борщевський І. В. Об'єкт та предмет систематизації законодавства. *Вісник Одеського національного університету. Серія : Правознавство*. 2008. Т. 13. Вип. 10. С. 5-12.
7. Шутак І. Д., Онищук І. І. Юридична техніка : навч. посіб. для вищих навч. закладів. Івано-Франківськ, 2013. 496 с. URL: <https://pravo.studio/tehnika-ukrajini-yuridichna/obekti-predmeti-subekti-73261.html>.
8. Кашанина Т. В. Юридическая техника : учебник. 2-е изд., пересмотр. Москва : Норма ; Инфра-М, 2011. 250 с.
9. Пархоменко Н. М. Кодифікація законодавства: теоретико-історичні аспекти. *Часопис Київського університету права*. 2005. № 3. С. 7-12.
10. Астахов Д. С. Об'єкт кодифікації адміністративно-процедурного законодавства України. *Вісник Запорізького національного університету*. 2011. № 1. С. 175-180.
11. Риндюк В. І. Облік та інкорпорація законодавства як інформаційні передумови його систематизації. *Právna veda a prax v treťom tisícročí : zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie, 27-28 február 2015 r. Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, Právnická fakulta ; red. Gabriela Dobrovičová and others. Košice, Slovenská Republika, 2015. С. 20-21.*
12. Федоров І. О. Кодифікація адміністративно-деліктного законодавства України : монографія. Запоріжжя : ТОВ "ВПО "Запоріжжя", 2006. 144 с.

Надійшла до редакції 10.09.2021

References

1. Filosofskiy entsyklopedychnyi slovnyk [Philosophical encyclopedic dictionary] : entsylopediia / NAN Ukrainy, In-t filosofii im. H. S. Skovorody ; hol. red. V. I. Shynkaruk. Kyiv : Abrys, 2002. 472 p. [in Ukr.].
2. Teoriya gosudarstva i prava [Theory of state and law] : uchebnyk / pod red. V. K. Babaeva. Moscow : Yurist, 2003. 582 p. [in Russ.].
3. Entsyklopedychnyi slovnyk z derzhavnoho upravlinnya [Encyclopedic dictionary of public administration] / uklad.: Yu. P. Surmin, V. D. Bakumenko, A. M. Mykhnenko ta in. ; za red. Yu. V. Kovbasiuka, V. P. Troshchynskoho, Yu. P. Surmina. Kyiv : NADU, 2010. 820 p. [in Ukr.].
4. Filosofskiy slovar [Philosophical Dictionary] / pod red. I. T. Frolova. Moscow : Politizdat, 1991. 720 p. [in Russ.].
5. Osipov M. Yu. (2015) Pravovyye processy v sisteme vysshogo obrazovaniya [Legal processes in the higher education system] : monografiya. Moscow : RIOR, 347 p. URL : https://studref.com/579521/pravo/obekt_predmet_sistematizatsii_zakonodatelstva [in Russ.].
6. Borshchevskiy, I. V. (2008) Obyekt ta predmet systematyzatsiyi zakonodavstva [Object and subject of systematization of legislation]. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu. Seriya : Pravoznavstvo*, vol. 13, issue 10, pp. 5-12.
7. Shutak I. D., Onyshchuk I. I. (2013) Yurydychna tekhnika [Legal technique] : navch. posib. dlya vyshchyykh navch. zakladiv. Ivano-Frankivsk, 496 p. URL : <https://pravo.studio/tehnika-ukrajini-yuridichna/obekti-predmeti-subekti-73261.html> [in Ukr.].
8. Kashanina T. V. (2011) Yuridicheskaya tekhnika [Legal technique] : uchebnyk. 2-ye izd., peresmotr. Moscow : Norma ; Infra-M, 250 p. [in Russ.].
9. Parkhomenko N. M. (2005) Kodyfikatsiya zakonodavstva: teoretyko-istorychni aspekty [Codification of legislation: theoretical and historical aspects]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*, no 3, pp. 7-12 [in Ukr.].
10. Astakhov D. S. (2011) Obyekt kodyfikatsiyi administratyvno-protsedurnoho zakonodavstva Ukrainy [Object of codification of administrative-procedural legislation of Ukraine]. *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, no 1, pp. 175-180 [in Ukr.].
11. Ryndyuk V. I. (2015) Oblik ta inkorporatsiia zakonodavstva yak informatsiini peredumovy yoho systematyzatsii [Accounting and incorporation of legislation as information prerequisites for its systematization]. *Právna veda a prax v treťom tisícročí : zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie, 27-28 február 2015 r. Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, Právnická fakulta ; red. Gabriela Dobrovičová and others. Košice, Slovenská Republika, pp. 20-21* [in Ukr.].
12. Fedorov I. O. (2006) Kodyfikatsiya administratyvno-deliktneho zakonodavstva Ukrainy [Codification of administrative-tort legislation of Ukraine] : monografiya. Zaporizhzhya : TOV "VPO Zaporizhzhia", 144 p. [in Ukr.].

ABSTRACT

Nataliya Obushenko. Object of systematization of labor legislation. The article analyzes and clarifies that the systematization of labor legislation, like any other social activity, is characterized by the presence of its own object, the study of which will allow a more meaningful understanding of its essence, purpose and mechanism of operation. The article states that the object of knowledge can be all reality, but only to the extent that it has entered the scope of the subject. The concepts of «object» and «objective reality» are related, but not identical in meaning. The object is not the whole objective reality, but only that

part of it which has already entered the practice of mankind and constitutes the circle of its cognitive interests. In the field of law, the object is understood as the purpose of the regulatory influence of law, activities and interests of legal entities. Analyzing the essence of the object of legal relations, it is determined that the issues related to the object of legal regulation are the most complex in the theory of legal relations. An object is a part of the objective reality with which the subject interacts. This understanding of the object can be applied to the field of law. The article analyzes the concept of «object» in both philosophical and legal sense, and concludes that the object of systematization of labor law - is what it is aimed at, to which the measures of this systematization. From the very concept of «systematization of labor law» it follows that the object of study is the specified area of national law. However, this approach to understanding the object of systematization is quite superficial, because, first, the concept of «legislation» has both broad and narrow interpretation; secondly, legislation is a form of law, so, thinking about the systematization of labor legislation, we can talk about both its external and internal regulation. In addition, revealing the essence and purpose of systematization, along with its object also distinguishes the subject. It is determined that the object of systematization of labor legislation is a set of regulations governing labor and closely related legal relations, is the object of systematization is a certain part of objective law and its sources, regardless of whether they are purely external streamlining or revision of the content of these sources; the law acts as a certain objectively existing fact, which is influenced by the subjects of systematization; in turn, the subject of systematization is the form and / or normative-legal content of certain specific normative-legal acts, in respect of which the corresponding forms and methods of systematization are applied.

Keywords: *systematization of labor legislation, normative-legal content, forms and methods of systematization, legal activity, essence of object of legal relations, object of systematization, social activity, objective reality, regulatory influence of law, concept of «object» and «object» effective reality «, normative-legal content.*

УДК 347.1

DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-148-153

Віктор МАКОВІЙ[©]

кандидат юридичних наук, доцент
(Одеський державний університет
внутрішніх справ)

ТЕМПОРАЛЬНІ ВЕЛИЧИННИ У ПАРАДИГМІ МОДЕРНІЗАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Стаття містить дослідження місця темпоральних величин у концепції оновлення Цивільного кодексу України з огляду на їх правову природу, місця та значення у структурі механізму правового регулювання цивільно-правових відносин. Наголошено, що часові величини відіграють визначальне значення у правовій регламентації суспільних відносин, що є предметом цивільного права, саме як складовий елемент механізму їх правового регулювання, що забезпечує визначення темпоральних меж здійснення певних цивільних прав та виконання відповідних цивільних обов'язків.

Зазначено, що запропонована модель оновлення цивільного законодавства частково відтворює шляхи й засоби до впровадження часових елементів у структуру механізму правового регулювання цивільних правовідносин з огляду на відповідний правовий інститут. Власне запропоновано міркування щодо удосконалення положень вказаної концепції як в частині загальних положень про строки та терміни за ЦК України, так і в межах окремих правових інститутів. Зокрема, пропонується: унормувати природу позовної давності відповідно до міжнародного досвіду і сутності цієї категорії; визначитись з особливостями перебігу цього виду строку (початок, закінчення, підстави переривання та зупинення); з урахуванням досвіду європейського законодавства виокремити давність як різновид соціально-правової категорії комплексного характеру за сферою застосування, де унормувати її види та співвідношення останніх; упорядкувати нормативне підгрунтя набувальної давності, де з урахуванням досвіду судової практики та законодавства інших країн забезпечити повноцінну реалізацію мети її впровадження у вітчизняне правове поле.

Ключові слова: *часові величини, концепція, оновлення цивільного законодавства, давність, позовна давність, набувальна давність, модернізація, рекодифікація.*

© В. Маковій, 2021

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6847-2309>

makoviy09@i.ua

Постановка проблеми. На думку Р. Стефанчука, «Цивільний кодекс – це супермаркет правових можливостей» [1], тоді як з позиції Р. Кабріяка, підтриманою І. Спасибо-Фатєєвою, «Немає успішного кодексу без соціальної потреби в ньому» [2].

Обидва вислови заслуговують на увагу та мають відповідне підтвердження. Оскільки Цивільний кодекс є фундаментальним нормативно-правовим актом цивільного законодавства, яке ґрунтується на диспозитивному методі правового регулювання, то очевидно слова Руслана Олексійовича є відлунням сучасного розуміння фрази видатного філософа та математика Іммануїла Канта «Свавілля однієї людини закінчується там, де починається свавілля іншої». Значення кодифікації у житті суспільства та кожного його члена, наголошене Р. Кабріяком, піднімається на вершину своєї піраміди потреб сучасного суспільства у відповідному нормативно-правовому акті вже І. В. Спасибо-Фатєєвою. У проєкті думок останньої неможливо не погодитись з назрілою потребою в переосмисленні «низки питань нормотворчого удосконалення приватноправової складової національної правової системи, фундуємим нормативним актом якої є саме Цивільний кодекс України (далі – ЦК України).

З огляду на зміст проєкту концепції оновлення ЦК України пропонується низка перетворень на рівні всіх складових системи цивільного права, серед яких вагоме місце посідають темпоральні або часові величини, що забезпечують соціально-правовий зв'язок юридичних фактів та фізичного часу, який опосередковує перебіг всіх, у тому числі й правових, явищ у суспільстві та природі.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Незважаючи на новизну ідеї модернізації цивільного законодавства, на сучасному етапі у цивільно-правовій науці з огляду на міжнародний досвід та вітчизняні напрацювання в наявності досить багато досліджень в цій сфері як щодо оновлення цивільного законодавства загалом, так і стосовно окремих його складових. Серед робіт загального характеру необхідно відмітити праці: Р. Стефанчука (щодо сутності рекодифікації цивільного законодавства і його значення для української спільноти), А. Довгерта (щодо реалізації змісту таких основоположних засад цивільного права, як свобода підприємництва та свобода договору), І. Спасибо-Фатєєвої (з питань структури та змісту оновлення цивільного законодавства в сучасних умовах та його значення), О. Кота (щодо усунення конкуренції цивільно-правових і господарсько-правових норм). У площині удосконалення правового регулювання окремих інститутів в межах концепції необхідно відзначити роботи таких дослідників: Р. Майданик (в контексті новел речового права), Ю. Заїка (з позиції розвитку спадкового права) та інших.

З огляду на наявний досить поширений аналіз рекодифікації цивільного законодавства, як покликання часу, питання удосконалення наявних правових приписів, які унормовують часові правові категорії, у площині напрацьованої авторським колективом концепції оновлення ЦК України потребують більш прискіпливого дослідження й висловлення щодо цього певних міркувань, що стануть у нагоді для поліпшення життя кожної особи. Тому це питання постає на порядок денний, що актуалізує подальше його пізнання з урахуванням наявних міжнародних та вітчизняних тенденцій соціального та правового характеру.

Метою статті є з'ясування проблем у правовому регулюванні темпоральних величин у сучасному цивільному законодавстві й визначення напрямів та засобів до удосконалення правової регламентації цих правових категорій з огляду на їх інституціональну приналежність, положення концепції оновлення ЦК України та вітчизняні й міжнародні здобутки, які напрацьовані у цивілістичній теорії та практиці.

Виклад основного матеріалу. Побіжний аналіз проєкту концепції оновлення ЦК України дає змогу виокремити значущі перетворення у правовому регулюванні часових величин у цивільному законодавстві. Останні можна розділити на загальні, які стосуються всіх цивільно-правових інститутів, та окремі з огляду на ту чи іншу правову категорію та явище.

По-перше, в межах розділу V «Строки та терміни. Позовна давність» книги першої ЦК варто було б звернути увагу на таке.

Визначення позовної давності у нинішній редакції, м'яко кажучи, не відтворює її природу. Так цивільне законодавство під позовною давністю визначає строк, в межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого порушеного, невизнаного чи оспореного цивільного права або інтересу (ст. 256 ЦК). Не можна назвати таке визначення вдалим, оскільки особа з урахуванням положень ч. 2 ст. 267 ЦК може звернутися до суду і після спливу позовної давності, на що звертає увагу й

М. Розенберг [3, с. 20]. Не вдаючись до деталей у цьому питанні, треба тільки зауважити, що визначення, хоча й опосередковане, у ст. 71 ЦК УРСР 1963 року, ст. 196 ЦК Республіки Білорусь, ст. 177 ЦК Республіки Казахстан, ст. 372.2 ЦК Азербайджанської Республіки, а також ч. 1 § 194 ЦК Німеччини є більш прийнятним. Цю позицію підтримує й В. Грибанов, який на підставі аналізу судової практики тих часів та суджень науковців звернув увагу, що позовна давність повинна бути пов'язана не з правом на пред'явлення позову, а з правом на його задоволення [4, с. 184–193].

Другим актуальним питанням стосовно позовної давності, на що необхідно звернути увагу у зв'язку з дефініцією позовної давності за ЦК України, є питання початку перебігу спливу цього виду давності.

За загальним правилом будь-який цивільно-правовий строк починає спливати з наступного дня після відповідної календарної дати або настання події, з якою пов'язано його початок (ст. 253 ЦК України). Для позовної давності такий початковий момент визначений у ст. 261 ЦК України.

Тобто позовна давність почне спливати тільки з наступного дня за днем, коли особа довідалася або могла довідатися про порушення свого права або про особу, яка його порушила. Визначення початкового моменту перебігу позовної давності за новим вітчизняним законодавством, як на нашу думку, є не досить вдалим. Диспозиція ст. 261 ЦК України містить три обставини, які є умовами початку спливу позовної давності, зв'язок між якими ґрунтується на диз'юнкції. На відміну від ст. 76 ЦК УРСР 1963 року, ч. 1 ст. 201 ЦК Республіки Білорусь, ч. 1 ст. 180 ЦК Республіки Казахстан, ст. 377.1 ЦК Азербайджанської Республіки вказана норма чинного ЦК України доповнена ще одним суб'єктивним елементом, що вимагає й знання особи про порушника її права. У цивілістиці вже розтлумачено таке положення так: якщо особа дізналась про порушення її права, то строк позовної давності починає спливати від дня, коли вона дізналась про суб'єкта, яким порушено її право [5, с. 631–638].

Однак таке тлумачення не відповідає дійсному формулюванню цієї диспозиції, адже в ній наявний зв'язок між обставинами, що є початком перебігу позовної давності через сполучник «або», тоді як викладене вище тлумачення можливе лише за наявності кон'юнкції, тобто сполучника «і». Останні пропозиції знайшли опосередковану підтримку і в юридичній літературі [6, с. 298–299].

Необхідно зазначити, що така позиція не має позитивної перспективи застосування у зв'язку з таким: згідно зі ст. 9 Конвенції про позовну давність у міжнародній купівлі-продажу товарів початковим моментом спливу строків позовної давності визначено день виникнення права на позов [7], подібні твердження прийнятні й у цивільно-правовій науці [8, с. 280–281]. Право ж особи на позов виникає з моменту, коли вона дізналася або повинна була дізнатися про порушення свого права, в останньому відображено суб'єктивний момент виникнення права.

З огляду на викладене й те, що значення строків позовної давності полягає в стабілізації і впорядкуванні цивільно-правових відносин, відсутня потреба у встановленні додаткової обставини, що є підставою для початку спливу строку позовної давності, незалежно від типу її зв'язку з іншими обставинами. Дійсно, варіант, запропонований ст. 261 ЦК України, дає привід говорити про непотрібність цього елемента, оскільки знання про суб'єкта, який порушив цивільне право уповноваженої особи, не може бути без знання про сам факт порушення. Водночас у разі застосування сполучника «і» у поєднанні цих обставин матимемо варіант, коли у зв'язку з неможливістю встановлення безпосереднього порушника суб'єктивного права строки позовної давності спливати не будуть, що суперечить викладеним вище положенням стосовно призначення позовної давності.

Зважаючи на наведене, з метою забезпечення стабільності цивільних правовідносин, усунення їх невизначеності, стимулювання уповноваженої особи до активних дій, а також розчищення правового поля для застосування набувальної давності необхідно повернутись до дефініції початку перебігу позовної давності як дня, коли особа довідалася або могла довідатися про порушення свого права.

До речі, подібна законодавча позиція щодо початку перебігу позовної давності є й у ст. 390 Кодексу торговельного мореплавства України за вимогами про відшкодування шкоди від забруднення з суден і ядерної шкоди. Опосередковано наведене є й у § 198 ЦК Німеччини, де наведений правовий наслідок наступає з моменту виникнення вимоги в уповноваженої особи.

Відповідним чином потребують нормотворчого доопрацювання положення

українського цивільного законодавства й в частині інших питань застосування позовної давності. Зокрема, за наслідками аналізу положень цивільно-правових норм держав-учасників Європейської спільноти в частині зупинення та переривання позовної давності доречним є погляд на розширення підстав до наведених конструкцій шляхом імплементації приписів § 202–207, 208–216 ЦК Німеччини та цивільного законодавства інших країн з відповідним обґрунтуванням. Позитивним є розширення кола підстав переривання позовної давності настанням обставин, подібних до визнання особою боргу або пред'явлення особою позову, на прикладі застосування сторонами відносин медіації як альтернативної форми вирішення спору, як-то зазначено у ч. 1 ст. 183 ЦК Республіки Казахстан.

У зв'язку з наведеним можна було б назву цього розділу подати «Строки та терміни. Давність», що певною мірою відповідало б значенню давності серед інших темпоральних категорій. При цьому і главу 19 назвати «Давність», у якій передбачити загальне визначення давності як строку, зі впливом якого пов'язана втрата права на задоволення вимоги до суду про захист цивільного права або інтересу (позовна давність), або як строку, зі впливом якого пов'язане виникнення речового права у порядку та за умов, визначених у книзі третій ЦК України (набувальна давність).

Окремо необхідно встановити співвідношення позовної та набувальної давності за їх дефініцією, тривалістю, початком та закінченням впливу, визначенням порядку переривання та зупинення. Пропонується встановити презумпцію: доки не доведено інше, вважаємо, що власник довідався чи повинен був довідатися про порушення свого права з моменту добросовісного заволодіння його майном давнішим володільцем. Тривалість строку набувальної давності треба встановити рівною максимальній тривалості строку позовної давності. Узгоджено при цьому питання перебігу, зупинення та переривання позовної й набувальної давностей шляхом встановлення пріоритету останньої.

Під час характеристики строків важливим є визначення початкового та кінцевого моменту їх перебігу. Для строків набувальної давності згідно з ч. 1 ст. 254 ЦК України кінцевим моментом їх перебігу є відповідний місяць, число останнього року строку. Тобто у випадку рухомих речей – відповідний день відповідного місяця 5 року.

Стаття 253 ЦК України визначає, що перебіг строку починається з наступного дня після відповідної календарної дати або настання події, з якою пов'язано його початок. У разі набувальної давності початковим моментом перебігу строків буде, очевидно, наступний день після дня заволодіння чужим майном без належної підстави, причому добросовісного. У разі наявності у володінні майна на законній підставі (договору) строк набувальної давності починає перебігати з настанням наступного дня після дня, коли сплинув строк позовної давності щодо витребування цього майна.

З огляду на визначення поняття «заволодіння» для набувальної давності як правомірної дії, мабуть, доцільніше було б подати ст. 253 ЦК України у такій редакції:

«1. Перебіг строку починається з наступного дня після календарної дати, настання події чи вчинення дії, з якою пов'язано його початок».

В межах правової регламентації набувальної давності розглянути можливість доповнення ст. 119 Земельного кодексу України юридичними особами поряд з фізичними особами як суб'єктами набуття речового права на землю за набувальною давністю. Відповідним чином з метою узгодження питання набуття права власності на земельну ділянку у зв'язку з набуттям права власності на будівлю, що на ній знаходиться, запропоновано доповнити положення ст. 119 Земельного кодексу України відповідною нормою.

По-друге, деталізація положень проєкту концепції у розрізі майже всіх цивільно-правових конструкцій, починаючи від особистих немайнових прав фізичних та юридичних осіб і закінчуючи нормативними приписами спадкового права, свідчать про те саме, необхідність переосмислення місця часових величин у механізмі правового регулювання відповідних суспільних відносин на користь цивільного обороту та створенню оптимальної моделі правової охорони прав та законних інтересів учасників таких соціально-обумовлених взаємин.

Висновки. Отже, часові величини відіграють визначальну роль у правовій регламентації суспільних відносин, що є предметом цивільного права, саме як складовий елемент механізму їх правового регулювання, що забезпечує визначення темпоральних меж здійснення певних цивільних прав та виконання відповідних цивільних обов'язків. Запропонована модель оновлення цивільного законодавства частково відтворює шляхи й засоби до впровадження часових елементів у структуру механізму правового регулювання цивільних правовідносин з огляду на відповідний правовий інститут.

Однак, зважаючи на викладені положення щодо цього у вказаному проєкті, необхідно запропонувати такі міркування стосовно загальних положень про строки та терміни у ЦК України: 1) унормувати природу позовної давності відповідно до міжнародного досвіду і сутності цієї категорії; 2) визначитись з особливостями перебігу цього виду строку (початок, закінчення, підстави переривання та зупинення); 3) з урахуванням досвіду європейського законодавства виокремити давність як різновид соціально-правової категорії комплексного характеру за сферою застосування, де унормувати її види та співвідношення останніх; 4) упорядкувати нормативне підґрунтя набувальної давності, де з урахуванням досвіду судової практики та законодавства інших країн забезпечити повноцінну реалізацію мети її впровадження у вітчизняне правове поле. Стосовно спеціальних положень цивільного законодавства в частині темпоральних величин, то щодо кожного інституту необхідно висловити ті чи інші пропозиції, які мають забезпечити реалізацію вищезазначеної мети часу, як соціально-правової категорії, що стане предметом подальших досліджень.

Цивільно-правова сутність часу має різноаспектне втілення, особливо з огляду на сферу його застосування залежно від того чи іншого правового інституту. Концепція оновлення ЦК України частково враховує наявні потреби в удосконаленні правової регламентації темпоральних величин, однак потребує доопрацювання з огляду на викладене та визначені напрями подальших наукових розвідок у цій сфері.

Список використаних джерел

1. Стефанчук Р. Цивільний кодекс – це супермаркет правових можливостей. *Укрінформ*. URL : <https://cutt.ly/jEuecqW>.
2. Спасибо-Фатєєва І. В. З приводу концепції щодо модернізації Цивільного кодексу України (рекодифікації). URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/157375-z-privodu-kontseptsiiyi-schodo-modernizatsiyyi-tsvilnogo-kodeksu-ukrayini-rekodifikatsiyyi>.
3. Розенберг М. Г. Исковая давность в международном коммерческом обороте: практика применения. Москва : Статут, 1999. 144 с.
4. Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав. Москва : Статут, 2001. 411 с.
5. Ярема А.Г., Карабань В. Я., Крищенко В. В., Ротань В. Г. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України : в 4 т. Київ : АСК; Севастополь: Ін-т юрид. дослідж., 2004. Т. 1. 928 с.
6. Цивільне право України : підручник : у 2 т. / за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасібо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Київ : Юрінком Інтер, 2004. Т. 1. 480 с.
7. Конвенція про позовну давність у міжнародній купівлі-продажу товарів. URL: <https://cutt.ly/dEyZiX6>.
8. Советское гражданское право : учебник : в 2 т. / под ред. О. А. Красавчикова. Москва : Высш. шк., 1985. 544 с.

Надійшла до редакції 09.09.2021

References

1. Stefanchuk R. Tsyvilnyi kodeks – tse supermarket pravovykh mozhlyvostey [The Civil Code is a supermarket of legal opportunities]. *Ukrinform*. URL : <https://cutt.ly/jEuecqW> [in Ukr.].
2. Spasybo-Fatyeyeva I. V. Z pryvodu kontseptsiiyi shchodo modernizatsiyyi Tsyvilnoho kodeksu Ukrayiny (rekodyfikatsiyyi) [Regarding the concept of modernization of the Civil Code of Ukraine (recodification)]. URL : <https://sud.ua/ru/news/blog/157375-z-privodu-kontseptsiiyi-schodo-modernizatsiyyi-tsvilnogo-kodeksu-ukrayini-rekodifikatsiyyi> [in Ukr.].
3. Rozenberg M. G. (1999) Iskovaya davnost v mezhdunarodnom kommercheskom oborote: praktika primeneniya [Statute of limitations in international commercial turnover: application practice]. Moscow : Statut, 144 p. [in Russ.].
4. Gribanov V. P. (2001) Osushchestvlenie i zashita grazhdanskih prav [Exercise and protection of civil rights]. Moscow : Statut, 411 p. [in Russ.].
5. Yarema A. H., Karaban V. Ya., Kryshchenko V. V., Rotan V. H. (2004) Naukovo-praktychnyi komentar do tsvilnoho zakonodavstva Ukrayiny [Scientific and practical commentary on the civil legislation of Ukraine] : v 4 t. Kyiv : ASK; Sevastopol : In-t yuryd. doslidzh., vol. 1, 928 p. [in Ukr.].
6. Tsyvilne pravo Ukrainy [Civil law of Ukraine] : pidruchnyk : u 2 t. / za red. V. I. Borysovoyi, I. V. Spasybo-Fatyeyevoy, V. L. Yarotskoho. Kyiv : Yurinkom Inter, 2004, vol. 1, 480 p. [in Ukr.].
7. Konventsiya pro pozovnu davnist u mizhnarodnii kupivli-prodazhu tovariv [Convention on Limitation Periods in the International Sale of Goods]. URL : <https://cutt.ly/dEyZiX6> [in Ukr.].
8. Sovetskoye grazhdanskoye parvo [Soviet civil law] : uchebnyk : v 2 t. / pod red. O. A. Krasavchikova. Moscow : Vyssh. shk., 1985, 544 p. [in Russ.].

ABSTRACT

Viktor Makovii. Temporary values in the paradigm of modernization of civil legislation. The article contains a study of the place of temporal quantities in the concept of updating the Civil Code of Ukraine in view of their legal nature, place and importance in the structure of the mechanism of legal

regulation of civil relations. It is emphasized that time values play a decisive role in the legal regulation of public relations, which is the subject of civil law, as an integral part of the mechanism of their legal regulation, which provides temporal boundaries of certain civil rights and relevant civil obligations.

It is noted that the proposed model of updating civil legislation partially reproduces the ways and means to introduce temporal elements into the structure of the mechanism of legal regulation of civil relations in view of the relevant legal institution. In fact, considerations have been proposed to improve the provisions of this concept both in terms of general provisions on terms and deadlines under the Civil Code of Ukraine, and within individual legal institutions.

In particular, it is proposed to: standardize the nature of the statute of limitations in accordance with international experience and the essence of this category; to determine the peculiarities of the course of this type of term (beginning, end, grounds for interruption and suspension); taking into account the experience of European legislation to single out the statute of limitations as a kind of socio-legal category of a complex nature in the field of application, where to normalize its varieties and the ratio of the latter; to streamline the normative basis of the acquisitive prescription, where, taking into account the experience of judicial practice and the legislation of other countries, to ensure the full realization of the purpose of its introduction into the domestic legal field.

With regard to the special provisions of civil law in terms of temporal values, there are proposals that should ensure the implementation of the above purpose of time, as a socio-legal category that will be the subject of further research. In particular, attention is paid to the prospect of improving the place of time values in the mechanism of legal regulation of personal non-property rights of individuals and legal entities, hereditary relations, where these legal categories should ensure the stability of civil turnover and create an optimal model of legal protection of rights and legitimate interests of participants.

Keywords: *time values, concept, update of civil legislation, update of civil legislation, prescription, limitation of actions, acquisitive prescription, modernization, recodification.*

347.45/47

DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-153-159

Кристина РЕЗВОРОВИЧ[©]
кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

АДАПТАЦІЯ НОРМ НАДАННЯ ДЕРЖАВНИХ ЕЛЕКТРОННИХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

У статті розглянуто питання цифрової трансформації в юридичній площині надання електронних послуг. Наведено основні стовпи цифрової трансформації, затверджені ООН, стандарти ЄС та Ради Європи. Автором розглянуто динаміку EGDI-індексу та E-Participation індексу в Україні, субіндексів EGDI за 2003–2020 роки, що відображає значні розбіжності в розвитку цифрових технологій та падіння індексу людського капіталу. Створена в 2020 року онлайн-платформа «Дія» поступово наповнюється новими видами послуг та базами даних Державних реєстрів. У статті порушено питання врахування сучасного територіального стану України, частина якої анексована в Криму та окупована на Донбасі, що ускладнює надання електронних послуг ВПО.

Через це постійно виникають правові колізії з документами тимчасово-переміщених осіб (ВПО), які втрачають право купити нерухомість, оформити кредити, пенсії, права на об'єкти інтелектуальної власності, інші майнові права. Стаття містить огляд питань електронної ідентифікації, автентифікації та довірчих послуг (eIDAS), що забезпечує основу для транскордонної електронної ідентифікації, автентифікації та сертифікації в ЄС й повинна синхронно впроваджуватися в Україні. Проаналізовано Концепцію розвитку електронного урядування в Україні щодо неврегульованості питання електронної ідентифікації та автентифікації фізичних та юридичних осіб під час взаємодії з органами влади. Узагальнено низку правових колізій з наявністю паперових та електронних документів в Державних реєстрах, відсутність яких унеможливує отримання тимчасово-переміщеними особами електронних послуг.

Ключові слова: *цифрова трансформація, електронні послуги, електронний уряд, е-паспорти, е-свідоцтва про народження; е-довідка ВПО; е-студентський квиток.*

© К. Резворович, 2021

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1183-613X>

goldkristina@gmail.com

Постановка проблеми. Цифрова трансформація, яка набула швидких обертів останні 5 років й посилила своє значення в умовах пандемії, стимулювала уряди країн вдосконалювати державні цифрові платформи, якими надаються електронні послуги. Європейські цінності, яких прагне досягти Україна, вимагають впроваджувати елементи електронного уряду, формуючи відкриту цифрову екосистему. Але треба зауважити, що досвід, набутий Європейським Союзом, в Україні треба адаптувати з урахуванням втрати даних внаслідок військового конфлікту на Сході України та анексії Криму. Впровадження онлайн-системи «Дія» в Україні стало логічним продовженням цих кроків у створенні «Цифрової країни». Ця система дозволяє вирішити багато питань, які можна активувати кожним громадянином дистанційно. Система повинна поступово наповнюватися послугами: від найсуттєвіших до вторинних.

Еволюція в системі державних послуг від паперового до електронного формату передбачає певні терміни переходу, модернізацію інформаційно-комунікаційної інфраструктури, вдосконалення компетенцій державних службовців та їх формування у споживачів електронних послуг, актуалізацію правового поля відповідно до нових викликів тощо. Але треба зауважити, що еволюційні процеси в будь-які часи сприймаються певними верствами населення доволі важко, а з іншого боку, виникають нові виклики – інформаційна небезпека використання баз даних, фішингові атаки, крадіжка даних тощо. Через що правове поле потребує постійного вдосконалення юридичних норм паралельно з процесами впровадження електронних послуг. Найбільш актуальним стає питання електронної ідентифікації фізичних осіб, особливо у разі перенесення даних з паперового в електронний формат.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Акцент щодо практичного державного управління у європейських країнах, включно з наданням електронних послуг, зроблено в роботі State employment service: European approaches to providing electronic services [1]. Впровадження безпаперового обігу спрощує процедуру надання електронних послуг

Автори-правники в Україні вказують, що важливо враховувати соціальні та економічні, технологічні, організаційні та регулюючі чинники в процесі впровадження та розвитку електронного уряду [2], але не порушують питання безпеки під час електронної ідентифікації.

За результатами опитування 2020 року, впровадження електронних послуг обнадіюють і показують значне зростання цифрових послуг у різних географічних регіонах, країнах та містах. Підходи до електронної участі та орієнтації на дані були розширені, а фокус у створенні цифрового потенціалу збільшився. Проте прогрес стикається з наявними та новими викликами та ризиками, такими як кібербезпека та конфіденційність даних [3]. В Україні ці ризики необхідно доповнити суперечністю між юридичною чинністю електронного або паперового документа, яке виникає внаслідок прийняття низки нових законів.

Зважаючи на проблеми сучасного стану в Україні, був узагальнений національний досвід з урахуванням стандартів Ради Європи [4]. Однак в публікації звернуто увагу на «особливі потреби» щодо власності, але не розглянуто багато питань, які виникають протягом останніх 8 років.

Мета статті полягає у визначенні проблем надання електронних послуг й актуалізації юридичних норм та адаптації національного досвіду з урахуванням європейських стандартів в умовах анексії Криму та окупації частини територій Донбасу.

Виклад основного матеріалу. Уряди всього світу використовують цифрові технології, щоб інноваційно змінити спосіб своєї діяльності, обмінюватися інформацією, приймати рішення та надавати послуги, а також залучати людей та співпрацювати з ними для вирішення політичних завдань, що викликають суспільне занепокоєння. Однак багато країн все ще не мають можливості ефективно використовувати цифрові технології для забезпечення доступних, надійних, швидких, персоналізованих, безпечних та інклюзивних послуг та розширення можливостей людей за допомогою відкритих механізмів та механізмів участі [5].

Можливості країн щодо впровадження та використання цифрових технологій у сфері державних послуг характеризуються Індексом розвитку електронного уряду.

Індекс розвитку електронного уряду відображає стан розвитку електронного уряду держав-членів Організації Об'єднаних Націй. Поряд з оцінкою моделей розвитку вебсайтів у країні, Індекс розвитку електронного уряду включає характеристики

доступу, такі як інфраструктура та освітній рівень, щоб відобразити, як країна використовує інформаційні технології для сприяння доступу та інклюзії своїх людей [6].

Динаміка EGDI-індексу та E-Participation індексу України відображені на рис. 1.

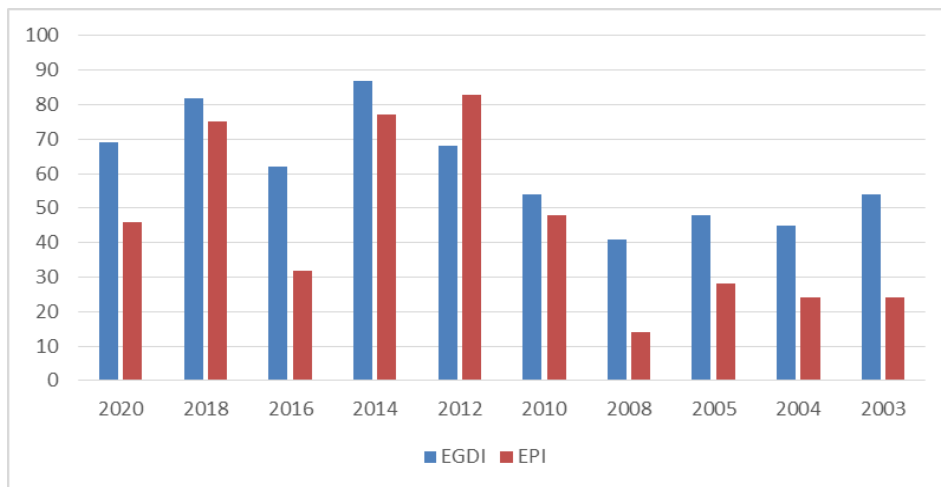

Рис. 1. Динаміка EGDI та E-Participation індексів України за 2003–2020 рр.

(джерело: <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Data/Country-Information/id/180-Ukraine>)

За даними рис. 1, ми спостерігаємо поступове швидке поліпшення впровадження цифрового уряду в період з 2008 по 2014 роки, але після анексії Криму та окупації Донбасу процеси в цьому напрямі погіршилися.

EGDI – це комплексний показник трьох важливих вимірів електронного уряду, а саме: надання онлайн-послуг, телекомунікаційного зв'язку та людських можливостей.

Динаміка субкомпонентів EGDI-індексу України відображена на рис. 2.

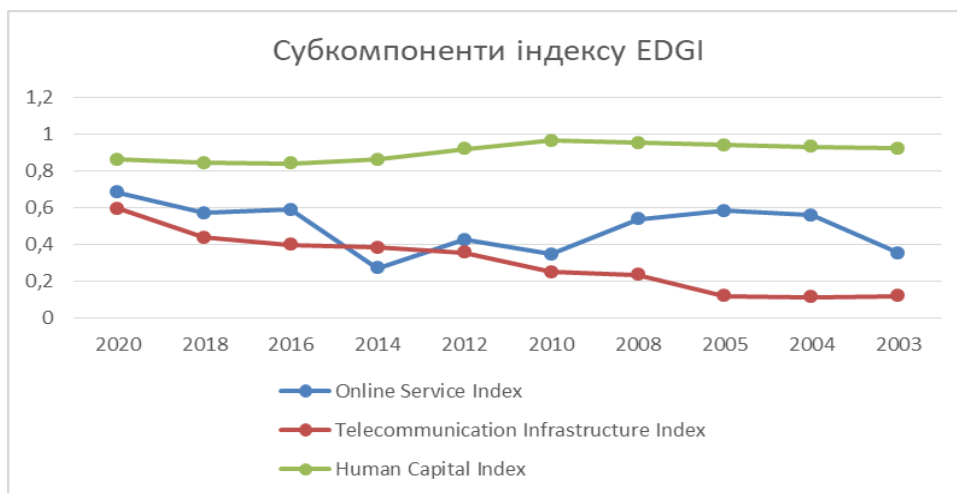

Рис. 2. Динаміка субкомпонентів EGDI-індексу України за 2003–2020 рр.

Джерело: <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Data/Country-Information/id/180-Ukraine>

Під час дослідження субкомпонентів EGDI-індексу, за даними рис. 2, бачимо, що переломним стає 2010 рік, коли значно модернізується телекомунікаційна інфраструктура, але невпинно падає індекс людського капіталу.

ООН рекомендує урядам дев'ять ключових стовпів для цифрової трансформації, а саме:

1. Бачення, лідерство, мислення: посилити трансформаційне лідерство, змінивши мислення та цифрові технології можливості на індивідуальному рівні.
2. Інституційна та нормативна база: розробити інтегровану інституційну екосистему за допомогою впровадження нормативно-правової бази.
3. Організаційна структура та культура: змінити організаційну структуру та культуру.
4. Системне мислення та інтеграція: сприяти системному мисленню та розвитку інтегрованих підходів до формування політики та надання послуг.

5. Управління даними: забезпечити стратегічне та професійне управління даними, щоб забезпечити прийняття політики на основі даних та доступ до інформації через відкриті державні дані, серед інших пріоритетів доступу та використання даних.

6. Інфраструктура ІКТ та доступність технологій.

7. Ресурси: мобілізувати ресурси та узгодити пріоритети, плани та складання бюджету, у тому числі через державно-приватне партнерство.

8. Здатність потенціалу розробників: збільшити потенціал шкіл державного управління та інших установ.

9. Здібності суспільства: розвивати можливості на суспільному рівні, щоб нікого не залишати позаду та подолати цифровий розрив [3].

Україна в цьому напрямі в минулому році зробила значний крок, створивши Міністерство та Комітет цифрової трансформації, впровадивши режим paperless, запустивши онлайн-додаток «Дія» (www.dia.gov.ua). У такий спосіб юридична сила електронних документів була підтверджена постановами КМУ № 278 від 15.04.2020 р., № 911 від 23.09.2020 р., № 509 від 01.10.2014 р. та № 1051 від 18.12.2019 р. Але цими постановами визнається юридична сила таких електронних документів: е-паспорти та РНОКПП; е-свідоцтва про народження;

е-довідка ВПО; е-студентський квиток.

Визначаючи формування цифрового майбутнього Європи, треба наголосити, що транскордонні цифрові державні послуги дозволяють людям вільно пересуватися по ЄС. У межах своєї стратегії Європейська Комісія вживає конкретних заходів щодо розвитку транскордонних цифрових державних послуг. Вони включають, але не обмежуються цим, створення європейських взаємосумісних платформ, таких як загальні рамки для управління електронною ідентичністю громадян та сприяння інноваціям за рахунок фінансування масштабних пілотних проєктів [5].

Тому в Україні потрібно проводити синхронне впровадження юридичних норм, які ЄС включає до переліку електронних послуг, а також матеріальне забезпечення технічними засобами (рідерами, інтерактивними сенсорними панелями тощо). Впровадження цифрових ковід-паспортів з 01.07.2021 року країнами ЄС стало стимулом забезпечення митних постів в Україні рідерами QR-коду тільки з 01.09.2021 року, але в аеропортах просили пред'являти паперові ковід-сертифікати.

Проте цифрова трансформація допоможе вирішити спірні питання. Під час оформлення права на житло стали виникати юридичні колізії:

– коли свідоцтво про шлюб є в паперовому варіанті, але відсутнє в Державному реєстрі актів цивільного стану громадян;

– коли свідоцтво про право власності на нерухоме майно є в електронному Реєстрі прав власності на нерухоме майно, але відсутнє в паперовому вигляді.

В обох випадках було відмовлено в оформленні документів й запропоновано підтверджувати чинність документів через суд. Отже, електронні версії документів повинні прийматися нарівні з паперовими й навпаки.

Інша юридична колізія спостерігається з оформленням документів переселенцям, коли змушують людей для оформлення пенсії їхати за довідками на тимчасово окуповані території й привозити документи з печатками невизнаних в Україні ДНР та ЛНР. З іншого боку, е-свідоцтво про народження можуть отримати й новонароджені громадяни України на тимчасово окупованих територіях.

Фахівці ООН наголошують, що розвиток кількох можливостей для розвитку електронного уряду є надзвичайно важливим, оскільки трансформація цифрового уряду передбачає набагато більше, ніж інтеграція технологій в управління. Важливими є також фундаментальні зміни у свідомості державних службовців та у співпраці державних установ.

Деякі міркування є особливо нагальними або важливими в країнах, що розвиваються, включно з країнами, що перебувають в особливих ситуаціях. Серед них відсутність цифрових інфраструктур, стійких платформ електронного уряду та обмежені ресурси для впровадження політики цифрового уряду. Незважаючи на те, що електронний уряд досяг витонченості у провідних країнах, використання цифрових технологій залишається відносно новим у національних програмах деяких країн [3].

Електронна ідентифікація (eID) є одним із інструментів забезпечення безпечного доступу до онлайн-послуг та здійснення електронних транзакцій більш безпечним способом.

Безпечна електронна ідентифікація є важливим аспектом повсякденного життя в цифровому світі.

Електронна ідентифікація може гарантувати однозначну ідентифікацію особи та гарантувати належну послугу особі, яка дійсно має на це право, наприклад, для банківських цілей. Однак відсутність спільної правової бази не дозволила державам-членам визнавати та приймати схеми електронної ідентифікації, видані в інших державах-членах. Недостатня транскордонна сумісність національних схем заважає громадянам та бізнесу отримати повну вигоду від цифрового ЄС.

Комісія визначила низку цілей та етапів для електронної ідентифікації у своєму Communication 2030 Digital Compass: The European Way for the Digital Decade. Наприклад, до 2030 року всі ключові державні послуги мають бути доступними в Інтернеті, усі громадяни матимуть доступ до електронних медичних карток; і 80 % громадян повинні використовувати рішення для електронної ідентифікації [7].

Регламент щодо електронної ідентифікації, автентифікації та довірчих послуг (eIDAS) забезпечує основу для транскордонної електронної ідентифікації, автентифікації та сертифікації вебсайтів у межах ЄС.

Держави-члени ЄС можуть повідомляти та визнавати на добровільній основі національні схеми електронної ідентифікації у своїх державах-членах. Визнання повідомленої електронної ідентифікації стало обов'язковим у 2018 році. Вже 60 % європейців можуть скористатися чинною системою, але рівень використання низький, їх використання є громіздким, а ділові справи обмежені [8].

У Концепції розвитку електронного урядування в Україні було визначено одну з проблем, яка торкається неврегульованості питання електронної ідентифікації та автентифікації фізичних та юридичних осіб під час взаємодії з органами влади.

Розвиток інфраструктури електронної ідентифікації надасть змогу забезпечити зручний та безпечний доступ громадян та суб'єктів господарювання до визначених даних з інформаційних систем органів влади, різноманітних електронних послуг та інтерактивних інструментів без необхідності використання декількох облікових записів в різних інформаційних системах, сприятиме розвитку електронних форм взаємодії громадян та держави.

З урахуванням переваг технологій електронної ідентифікації основними заходами щодо забезпечення розвитку електронного урядування в Україні за цим напрямом є:

- розвиток електронних довірчих послуг відповідно до вимог Регламенту (ЄС) № 910/2014 Європейського Парламенту та Ради від 23 липня 2014 р. про електронну ідентифікацію та довірчі послуги для електронних транзакцій в межах внутрішнього ринку та про скасування Директиви 1999/93/ЄС;

- сприяння наповненню єдиного демографічного реєстру та поширенню паспортів громадянина України у формі ID-карти;

- розвиток наявних та запровадження нових схем і засобів електронної ідентифікації та встановлення рівнів довіри до них (у тому числі Mobile ID, Bank ID);

- реалізація принципу single-sign-on шляхом впровадження інтегрованої системи електронної ідентифікації та автентифікації і повторного використання в інформаційно-телекомунікаційних системах органів влади [9].

З вищеведеного переліку зупинимося на електронній ідентифікації фізичних осіб у формі ID-карти. Зокрема, візові центри вимагають паперовий варіант витягу щодо місця проживання до ID-карти, який видає міграційна служба. Іншим випадком є те, що тимчасово переміщеним особам з 14 років та тим, хто не вклеїв своєчасно фотографію в паперовий паспорт, певний період видавали тільки ID-карти. Її зараз переселенці втратили можливість взагалі потрапити додому на тимчасово окуповані території.

Наступне питання виникне у зв'язку з 5-річним терміном внесення відомостей про страховий стаж в електронну трудову книжку, встановленого Законом України № 1217-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обліку трудової діяльності працівника в електронній формі» [10]. Проблеми будуть виникати, й не тільки у вимушено переміщених осіб, під час визначення страхового стажу, й ВПО вимушені будуть їхати отримувати на окуповані території довідки з печатками підприємств невизначених територій, які досі вимагають українські суди.

Також виникне питання щодо прав на об'єкти інтелектуальної власності. Наприклад, в Державному реєстрі патентів України на винаходи (<https://data.gov.ua/dataset/activity/e8e832e0-b99c-4543-9ab8-ca6a33d15488>), після вступу України до СОТ, підприємства повинні були сплачувати підтримку патентів, яка збільшувалася в 10 разів. Щоб уникнути великих виплат на підтримку патентів, підприємства передали права власності на патенти та їх щорічну

підтримку на авторів, дані яких внесені в реєстр відповідно реєстрації за місцем проживання.

Низка вчених-правників визначає, що чим більш розвинена країна, тим сильніше інтелектуальна власність та інтелектуальніше використовується праця і навпаки. Саморозширення інтелектуальної власності відіграє таку саму роль в інтелектуальній економіці, як саморозширення матеріального та реального капіталу в індустріальному. Отже, ефективність використання інтелектуальної власності та інтелектуальної праці визначає перспективи економіки [11]. Цей тезис наголошує важливість внеску інтелектуальної власності в економічний розвиток країни. У випадках, коли громадяни проживають не за місцем розгляду та оформлення документів, державне мито може бути перераховано поштовим переказом, в якому вказується, за яку дію чи документ сплачується це державне мито [12].

Укрпатент розсилає листи за адресою автору винаходу, відповідно інтелектуальний капітал у формі патенту, тимчасово переселенні особи перестали підтримувати сплатою державного мита, оскільки документи залишилися за місцем проживання, а відповідно п. 5.2 Інструкції: «Не сплачується державне мито за реєстрацію місця проживання у зв'язку з обміном паспорта або в зв'язку зі зміною назви вулиці чи нумерації будинків» [12]. Отже, заміна паспорта на ID-паспорт та зміна місця знаходження, а не реєстрації, стали такими юридичними перепонами в підтримці й використанні власного інтелектуального потенціалу.

В цьому випадку необхідно активізувати роботу з боку Державної міграційної служби України, щоб інтегрувати з даними Державного реєстру патентів України на винаходи.

Висновки. Наведені питання впровадження цифрової трансформації відображають її переваги, оскільки усувається людський чинник під час надання вже електронних послуг. Це зумовлено європейським напрямом України. З іншого боку, виникає багато юридичних колізій щодо паперових та електронних документів, які відсутні в державних реєстрах.

Вищевикладений матеріал дає підстави рекомендувати вносити зміни в чинне законодавство, яке в умовах цифрової трансформації повинно дотримуватися щодо визнання як паперових документів, так і баз даних електронних реєстрів для ВПО у низці випадків, а саме:

- визнання паперових трудових книжок щодо визначення страхового стажу ВПО;
- інтеграція баз даних Державної міграційної служби України з даними інших Державних реєстрів на основі електронної ідентифікації ВПЛІ;
- визнання як електронного, так і паперового документа щодо актів цивільного стану та майнових прав ВПО.

Країни ЄС активно впроваджують електронне урядування в частині надання електронних послуг, тому в Україні під час впровадження онлайн-платформи «Дія» потрібно своєчасно вносити зміни й приймати їх в законодавчому полі з урахуванням норм ЄС та стандартів Ради Європи.

Список використаних джерел

1. Yurii Chyzhmar, Kristina Rezvovich, Ruslan Orlovskiy, Krystyna Kyslova, Kostiantyn Buhachuk, Kharkiv. State employment service: European approaches to providing electronic services. Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues, Volume 22, Issue 6, December 2019. Allied Business Academies. Pp. 1–7.
2. Kateryna Chyzhmar, Tetiana Kolomiets, Oleksii Dniprov, Oleksandr Sydorov, Kristina Rezvovich. The Peculiarities of the Legal Regime of Information in the E Declarations of Persons Authorized to Perform the Functions of State or Local Self Government. Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues, Volume 22, Issue 5, December 2019. Allied Business Academies. Pp. 1–6.
3. United Nations E-Government Surveys: 2020 Digital Government in the Decade of Action for Sustainable Development.
4. Національна судова практика з питань внутрішнього переміщення: Застосування стандартів Ради Європи : Проект Ради Європи «Внутрішнє переміщення в Україні: розробка тривалих рішень». 2019. 292 с.
5. eGovernment and digital public services. URL : <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/egovernment>.
6. E-Government Development Index (EGDI). URL : <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/About/Overview/-E-Government-Development-Index>
7. Communication 2030 Digital Compass: The European Way for the Digital Decade.
8. Electronic Identification. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/electronic-identification>
9. Концепція розвитку електронного урядування в Україні. Документ 649-2017-р від 20.09.2017. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/649-2017-%D1%80#Text>.
10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обліку трудової діяльності працівника в електронній формі : Закон України 1217-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1217-20#Text>.

11. Aristova, Irina & Rezvorovich, Kristina & Sydorova, Elvira & Nesterchuk, Lily & Kislitsyna, Irina. (2020). Creation of an intellectual property court in Ukraine: protection of intellectual property rights in a system of economic security of a country. *Journal of Security and Sustainability* Iss. 9. 10.9770/jssi.2020.9.M(29). DOI:10.9770/jssi.2020.9.M(29) P. 369.

12. Інструкція про порядок обчислення та справляння державного мита : наказ Міністерства фінансів України від 07.07.2012 р. № 811. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1623-12#Text>.

Надійшла до редакції 08.09.2021

References

1. Yurii Chyzhmar, Kristina Rezvorovich, Ruslan Orlovskiy, Krystyna Kysylova, Kostiantyn Buhaichuk, Kharkiv. State employment service: European approaches to providing electronic services. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*, Volume 22, Issue 6, December 2019. Allied Business Academies. Pp. 1–7.

2. Kateryna Chyzhmar, Tetiana Kolomiets, Oleksii Dniprov, Oleksandr Sydorov, Kristina Rezvorovich. The Peculiarities of the Legal Regime of Information in the E Declarations of Persons Authorized to Perform the Functions of State or Local Self Government. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*, Volume 22, Issue 5, December 2019. Allied Business Academies. Pp. 1–6.

3. United Nations E-Government Surveys: 2020 Digital Government in the Decade of Action for Sustainable Development.

4. Natsionalna sudova praktyka z pytan vnutrishnoho peremishchennia: zastosuvannya standartiv Rady Yevropy [National case law on internal displacement: application of Council of Europe standards] : Proiekt Rady Yevropy «Nutrishnie peremishchennia v Ukraini: rozrobka tryvalykh rishen». 2019, 292 s. [in Ukr.].

5. eGovernment and digital public services. URL : <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/egovernment>.

6. E-Government Development Index (EGDI). URL : <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/About/Overview/-E-Government-Development-Index>

7. Communication 2030 Digital Compass: The European Way for the Digital Decade.

8. Electronic Identification. URL : <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/electronic-identification>.

9. Kontsepsiya rozvytku elektronnoho uryaduvannya v Ukraini [The concept of e-government development in Ukraine]. Dokument 649-2017-r vid 20.09.2017 URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/649-2017-%D1%80#Text> [in Ukr.].

10. Pro vnesennya zmin do deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo obliku trudovoyi diialnosti pratsivnyka v elektronniy formi [About modification of some legislative acts of Ukraine concerning the account of labor activity of the worker in the electronic form] : Zakon Ukrainy 1217-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1217-20#Text> [in Ukr.].

11. Aristova, Irina & Rezvorovich, Kristina & Sydorova, Elvira & Nesterchuk, Lily & Kislitsyna, Irina. (2020). Creation of an intellectual property court in Ukraine: protection of intellectual property rights in a system of economic security of a country. *Journal of Security and Sustainability* Iss. 9. 10.9770/jssi.2020.9.M(29). DOI:10.9770/jssi.2020.9.M(29) P. 369.

12. Instruktsiya pro porjadok obchyslennya ta spravlyannya derzhavnoho myta [Instruction on the procedure for calculating and collecting state duties] : nakaz Ministerstva finansiv Ukrainy № 811 vid 07.07.2012 r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1623-12#Text> [in Ukr.].

ABSTRACT

Krystyna Rezvorovych. Adaptation of standards of provision of government electronic services in Ukraine in the conditions of digital transformation. The article considers the issues of digital transformation in the legal field of electronic services. Ukraine has carried out a number of reforms regarding the digitization of paper documents and the transition to European norms of EU countries and Council of Europe standards. The article presents the main pillars of digital transformation, approved by the UN. The authors consider the dynamics of the EGDI-index and E-Participation index in Ukraine, EGDI sub-indices for 2003-2020, which reflects significant differences in the development of digital technologies and the decline of the Human capital index. Created in 2020, the online platform «Action» is gradually being filled with new types of services and databases of State Registers. The article raises the issue of taking into account the current territorial state of Ukraine, part of which is annexed in the Crimea and occupied in the Donbass, which complicates the provision of electronic services to internally displaced persons. As a result, there are constant legal conflicts with the documents of temporarily displaced persons, who lose the right to buy real estate, issue loans, pensions, intellectual property rights, and other property rights. It provides an overview of e-identification, authentication and trust services (eIDAS), which provides the basis for cross-border electronic identification, authentication and certification in the EU and should be implemented simultaneously in Ukraine. The authors generalized the legal norms on the introduction of the “paperless” regime in Ukraine and the validity of electronic documents: e-passports, e-birth certificate; IDP ID; e-student ticket. The Concept of e-Government development in Ukraine on the unresolved issue of electronic identification and authentication of individuals and legal entities in interaction with the authorities is analyzed. The article summarizes a number of legal conflicts with the presence of paper and electronic documents in the State Registers, the absence of which makes it impossible for temporarily displaced persons to receive electronic services.

Keywords: *digital transformation, e-services, e-passports, e-birth certificate, IDP ID, e-student ticket.*

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС. ПУБЛІЧНЕ АДМІНІСТРУВАННЯ

УДК 342.744

DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-160-165

**Катерина
КАТЕРИНЧУК[©]**
доктор юридичних
наук, доцент

Ірина ПОЛАТ[©]
аспірант

(Київський національний університет технологій та дизайну)

ПРОБЛЕМИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВ УЧАСНИКІВ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ

Розглянуто проблеми адміністративно-правового захисту прав учасників освітнього процесу. Зазначено нормативно-правові акти, які регулюють питання вакцинації учасників освітнього процесу, створення безпечного освітнього середовища, дотримання основних прав людини.

Проаналізовано судову практику, яка дає підстави зробити висновок, що досі є проблема розмежування юрисдикції адміністративних судів від інших видів судової юрисдикції та відсутність єдності судової практики у питаннях, що стосуються права невакцинованої дитини на освіту. Досліджено правові позиції національних судів та рішення Європейського суду з прав людини щодо питання вакцинації учасників освітнього процесу. Для реалізації зазначених проблем обґрунтовано доцільність наукової розробки цієї тематики надалі.

Ключові слова: щеплення, вакцинація, здоров'я, право на освіту, булінг, захист учасників освітнього процесу.

Постановка проблеми. Актуальним на сьогодні залишається питання вакцинації (щеплення) учасників освітнього процесу, адже повноцінний захист населення від інфекційних хвороб – щеплення. Незважаючи на те, що на цей час серед науковців обговорюються питання щодо вакцинації населення, актуальною залишається проблема визначення юрисдикції адміністративних судів і поширення їх компетенції на спори про оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень щодо вакцинації дітей та їх права на освіту. На практиці такі спори розглядаються як місцевими загальними судами у порядку цивільного судочинства, так і місцевими адміністративними судами. З огляду на вище зазначене стає очевидним, що цей напрям дослідження є перспективний та потребує подальшого комплексного обговорення науковою спільнотою.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Питання захисту прав учасників адміністративно-правових відносин, узагалі, достатньо повно досліджено в юриспруденції. Натомість проблеми адміністративно-правового захисту прав учасників такого виду публічно-правових відносин, як освітній потребують ґрунтовнішого висвітлення.

© К. Катеринчук, 2021
ORSID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6700-2831>
k_katerinchuk@ukr.net

© І. Полат, 2021
ORSID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2649-2694>
irinapolatt@gmail.com

Метою статті є аналіз та виявлення проблем адміністративно-правового захисту прав учасників освітнього процесу.

Виклад основного матеріалу. Стаття 3 Конституції України зазначає, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави». Саме тому кожна людина в умовах сьогоденної ситуації, яка склалася в усьому світі через «коронавірусну» пандемію, досить активно захищає свої права і свободи у разі їх порушення та/або обмеження. Тому що забезпечення прав та свобод людини є конституційною гарантією, яка не може порушуватися за жодних обставин.

На жаль, такі самі складні ситуації наявні й у стінах навчальних закладів, адже тут знаходяться безліч різних думок, особистих принципів та поглядів на життя та науку як з боку керівництва і науково-педагогічних працівників, так і з боку здобувачів освіти та їх батьків. Для батьків, дітей, студентів та інших учасників освітнього процесу найдоцільнішим, на нашу думку, є адміністративно-правовий захист їх прав і свобод як людини і громадянина.

Як зазначає професор В. Авер'янов, адміністративному праву належить важлива роль у захисті особи від неправомірних і недоцільних дій суб'єктів влади та органів місцевого самоврядування, адже у взаємовідносинах з цими суб'єктами найбільш конкретно виявляється адміністративно-правовий статус громадян [1, с. 10].

Особистим природним правом людини є її здоров'я. Кожна людина має природне невід'ємне і непорушне право на охорону здоров'я, а охорона здоров'я людини – це пріоритетна сфера в діяльності держави. При цьому запобігання і лікування інфекційних захворювань і боротьба з ними, на думку експертів, можлива шляхом вакцинації (щеплення, імунізації). Але останнім часом в деяких державах, у тому числі в Європі, батьки побоюються вакцинувати дітей через страх побічних ефектів та недовіру до якості вакцини, адже дитячий організм, як і дорослий, може невідомо як відреагувати на вакцину. Більше того, в українському суспільстві з певним застереженням ставляться до так званої «глобальної вакцинації населення», у зв'язку з чим на сьогодні гостро постає питання: вакцинація – це право людини чи її обов'язок, і як держава повинна забезпечувати вакцинацію.

Тож законодавче регулювання політики вакцинації в нашій країні відображено у таких Законах України: Основи законодавства України про охорону здоров'я [2], «Про забезпечення санітарного та епідеміологічного благополуччя населення» [3], «Про захист населення від інфекційних хвороб» [4] та інші.

Зокрема, статтею 30 Основ законодавства України про охорону здоров'я визначено, що держава забезпечує планомірне науково обґрунтоване попередження, лікування, локалізацію та ліквідацію масових інфекційних захворювань. Щодо окремих особливо небезпечних інфекційних захворювань можуть здійснюватися обов'язкові медичні огляди, профілактичні щеплення, лікувальні та карантинні заходи у порядку, встановленому законами України.

Згідно з ч. 1 ст. 27 Закону України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» профілактичні щеплення здійснюються з метою запобігання захворюванням на туберкульоз, поліомієліт, дифтерію, кашлюк, правець та кір в Україні та є обов'язковими.

За таких обставин однією з умов вступу до освітнього закладу є вакцинація, про що йдеться в ч. 1 ст. 15 Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб», яка зазначає, що прийом дітей до виховних, навчальних, оздоровчих та інших дитячих закладів проводиться за наявності відповідної довідки закладу охорони здоров'я, під наглядом якого перебуває дитина. При цьому така довідка видається на підставі даних медичного огляду дитини, і за умови, що відсутні медичні протипоказання для її перебування у цьому закладі, а також якщо їй проведено профілактичні щеплення згідно з календарем щеплень і, якщо дитина не перебувала в контакті з хворими на інфекційні хвороби або бактеріоносійми. Водночас у ч. 2 цієї статті зазначено, що дітям, які не отримали профілактичних щеплень згідно з календарем щеплень, відвідування дитячих закладів не дозволяється.

Отже, повноцінний захист населення від спалахів та епідемій інфекційних захворювань, яким можна запобігти засобами проведення необхідних профілактичних щеплень, зараз залишається дискусійним. Це призводить до різних конфліктних ситуацій, зокрема, між батьками та працівниками закладів освіти, їх посадовими особами, між іншими учасниками освітнього процесу тощо. А тому для відновлення

порушених прав і свобод, на думку батьків нещеплених (невакцинованих) дітей, є підставою для звернення до суду. Аналіз судових справ цієї категорії дозволяє зробити висновок про те, що немає єдиного підходу до вирішення цього питання, адже судова практика визначає, що справи, які стосуються вакцинації дітей, розглядаються і місцевими загальними судами, і адміністративними судами.

З огляду на викладене, виникає питання: до чого тут адміністративно-процесуальне право, завданням якого є захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, інших суб'єктів при здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень шляхом справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду адміністративних справ (ч. 1 ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства України). Інакше кажучи, захист прав, свобод та інтересів у сфері адміністративно-процесуальних правовідносин полягає у сукупності способів, прийомів і різних процесуальних дій, встановлених у законному порядку, за допомогою яких здійснюється відновлення порушеного права учасника навчального процесу.

Поряд з цим, згідно з п. 6 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про освіту» [5] заклад освіти є юридичною особою публічного чи приватного права, основним видом діяльності якої є освітня діяльність. При цьому, як зазначено в ч. 1 ст. 64 цього ж Закону, саме центральний орган виконавчої влади у сфері освіти і науки розробляє та затверджує умови прийому до закладів освіти, а за дорученням і в межах, встановлених Кабінетом Міністрів України, здійснює повноваження засновника щодо державних закладів освіти. До речі, згідно з ч. 9 ст. 3 згаданого вище Закону право на освіту не може бути обмежене законом. Закон може встановлювати особливі умови доступу до певного рівня освіти, спеціальності (професії).

Попри те, що в Україні діє система адміністративних судів задля реалізації громадянами свого конституційного права на оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень, аналіз судової практики показав, що проблема існування правових колізій адміністративної та, зокрема, цивільної юрисдикції залишається невирішеною. Так, на практиці є випадки, коли суди відмовляють у відкритті провадження, обґрунтовуючи це тим, що розгляд відповідного спору належить до компетенції іншого суду, або ж випадки, коли різні суди розглядають однорідні справи, що свідчить про недосконалість законодавства у цій сфері.

Одним із прикладів є постанова Касаційного адміністративного суду Верховного Суду від 30.09.2020 р. у справі № 815/3128/18 [6], де суд закрит провадження у цій справі в частині позовних вимог позивачки до Одеської загальноосвітньої школи № 26 I-III ступенів Одеської міської ради Одеської області про визнання протиправними дії останнього в частині незаконної обробки персональних даних (інформації про стан здоров'я – наявності/відсутності профілактичних щеплень) та дискримінації (обмеження в реалізації прав, гарантованих статтями 21, 22, 24, 32, 34, 49, 53 Конституції України) дітей за ознакою наявності/відсутності профілактичних щеплень. Закриваючи провадження у справі, суд виходив з того, що спір в цій частині позовних вимог не належить розглядати за правилами адміністративного судочинства у зв'язку з тим, що заявлені позовні вимоги в цій частині не стосуються захисту прав, свобод та інтересів у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку суб'єкта владних повноважень, а тому захист прав позивачки та її неповнолітніх дітей, в інтересах яких нею пред'явлений позов, має здійснюватися у порядку цивільного судочинства. Прикладом тому суд наводить постанову Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 17.04.2019 р. у справі № 682/1692/17 [7], де подібний випадок був розглянутий цивільним судом.

Проте в постанові Касаційного адміністративного суду Верховного Суду від 14.02.2020 р. у справі № 240/6426/19 [8], де предметом розгляду є встановлення правомірності та скасування пунктів наказу відповідача в частині заборони відвідувати та зарахувати до закладів освіти дітей, які не отримали профілактичних щеплень згідно з календарем, суд, розглянувши касаційну скаргу, залишив судові рішення судів першої та апеляційної інстанцій без змін, а касаційну скаргу без задоволення.

Отже, у правозастосовній діяльності національних судів вбачається відсутність єдності правозастосування під час визначення юрисдикції адміністративних судів у спорах про оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень в питаннях, що стосуються вакцинації дітей та їх права на освіту. Зі свого боку, це може призвести до правової

невизначеності, зокрема, у питанні звернення фізичної особи до компетентного суду.

У зв'язку з цим доречно нагадати, що судова влада є єдиною й неподільною незалежно від кількості судових ланок і установ. Упевнені, що для кращого забезпечення права кожного громадянина на доступ до суду, юрисдикція судів має визначатися так, щоб, по-перше, судді однаково застосовували норми матеріального і процесуального права, а по-друге, щоб належною юрисдикцією забезпечувалися всі правовідносини, що виникають у державі. До того ж розгляд справи компетентним судом є однією з гарантій, проголошених п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Адже спрямування судової системи на однакове застосування норм права є однією з основних складових дотримання принципу верховенства права в державі.

Безумовно, законними можна вважати не лише права, закріплені в законі чи іншому нормативному акті, а й інші, зокрема, в адміністративно-правовому порядку охороняються різні життєво важливі інтереси кожної особи, які через свою численність не завжди спеціально обумовлені в актах державних органів.

Важливе місце в механізмі реалізації та адміністративно-правового захисту прав та законних інтересів громадян посідає управлінська діяльність, зазвичай пов'язана з правовими формами діяльності, тобто зі здійсненням правоустановчої, правозастосовної і правоохоронної діяльності. Це пояснюється тим, що реалізація громадянами багатьох прав залежить не лише від їх дій, але й від правозастосовної діяльності органів виконавчої влади, місцевого самоврядування, посадових осіб, від ухвалення ними відповідних рішень.

Відомо, що тема вакцинації стала ще більш дискусійною після початку «коронавірусної» пандемії. Більшість європейських держав підтримують політику добровільної вакцинації, хоча є держави, де вакцинація обов'язкова. Отже, і в цих державах також постає питання правомірно чи ні обмежувати право на відвідування навчальних закладів дітям, яким не зроблено усіх необхідних та обов'язкових щеплень згідно з календарем щеплень.

Позиція Європейського суду з прав людини з цього питання викладена в рішенні від 08.04.2021 р. по справі Вавричка та інші проти Чеської Республіки («Vavříčka and Others v. the Czech Republic»), відповідно до якого обмеження державою доступу до дитячих садочків дітям, які не зробили обов'язкових щеплень і не мали для цього протипоказань, визнано таким, що відповідає Конвенції, а втручання у приватне життя у вигляді обов'язку робити вакцинацію відповідає положенням закону, тому це не є порушенням їх прав. При цьому доречно акцентувати й на тому, що це рішення стосується обмеження доступу до дитячих садочків, а питання обмеження відвідування загальноосвітніх шкіл у цій справі на розглядалось і не вирішувалось.

Судова практика Верховного Суду повною мірою узгоджується із наведеною вище практикою Європейського суду з прав людини. Згідно з постановою від 10.03.2021 р. у справі № 331/5291/19 правова позиція Касаційного цивільного суду Верховного Суду [9] полягає в тому, що держава, встановивши заборону на відвідування навчального закладу дитиною без щеплень, реалізує свій обов'язок щодо забезпечення безпеки життя і здоров'я не тільки всіх учасників освітнього процесу, а й захищає в такий спосіб саму дитину, яка не отримала профілактичних щеплень. Право такої дитини на здобуття освіти не порушено, оскільки для неї встановлено альтернативні способи отримання освіти та продовження навчання. З-поміж іншого суд зазначив, що вирішуючи питання про співвідношення норм ст. 3 і ст. 53 Конституції України, не можна не визнати пріоритетність забезпечення безпеки життя, здоров'я і безпеки людини над правом на освіту.

Однак, незважаючи на нормативне закріплення в українському законодавстві правила про те, що без щеплень дитина не може бути допущеною до занять, та з огляду на поширене негативне ставлення громадян до вакцинації, і як наслідок, обрання ними найбільш дієвих способів захисту порушених прав, свобод та інтересів у сфері адміністративно-процесуальних правовідносин, маємо констатувати недосконалість окремих із них, а також подекуди «декларативний» характер у виконанні головного завдання адміністративного права – захисту прав, свобод та інтересів приватних осіб у публічно-правовій сфері [10].

До речі, поза увагою науковців та експертів залишаються ситуації про так званий «коронавірусний булінг». Не дивно, що в період всесвітньої «коронавірусної» пандемії, коли під ризик зараження вірусом потрапила максимально велика кількість людей з різних етнічних, вікових, соціальних груп, проблема булінгу щодо захворювання (вірусної інфекції) стала вкрай актуальною.

Зокрема, на сайті «Нова українська школа», створеного ГО «Смарт Освіта» у

партнерстві з Міністерством освіти і науки України, у статті від 12.11.2020 р., автор М. Марковська висвітлила тему про новий різновид булінгу – коронавірусний булінг – учні цькують інших дітей або вчителів за те, що ті хворіють або перехворіли ковідом. Автор також зазначає, що зазвичай думки вчителів і батьків розділяються: одні кажуть, що не можна розголошувати, хто саме захворів. Інші хочуть знати, чи контактували вони з цією людиною, аби унеможливити себе і своє здоров'я [11].

Отже, з упевненістю можна стверджувати, що потрібно проводити роз'яснювальну роботу серед дітей щодо випадків профілактики на різні інфекційні захворювання з метою запобігання цьому явищу надалі.

Також у відкритому доступі на різних офіційних сайтах в Інтернеті розміщена інформація про провокування цькування і булінгу батьків, які скористалися своїм законним правом і не надали згоду на проведення щеплень їх дітям, про те, що в низці регіонів відбуваються публічні зібрання батьків, які виступають проти обмежень на відвідування нещепленими дітьми освітніх закладів.

Отже, досліджена в цій статті проблематика свідчить про актуальність питання обов'язкової вакцинації дітей, створення безпечного освітнього середовища, зокрема, через всевітню «коронавірусну» пандемію, дотримання конституційних прав і свобод громадян з боку держави, і наявність проблем адміністративно-правового захисту прав учасників освітнього процесу.

Висновки. З огляду на судову практику та аналіз норм українського процесуального законодавства, незважаючи на постійну його зміну і оновлення, щодо компетенції судів окремих юрисдикцій залишилось багато колізійних аспектів, які впливають на якість і ефективність системи адміністративного судочинства. Адже є випадки, коли суди відмовляють у відкритті провадження, у зв'язку з тим, що розгляд відповідного спору належить до компетенції іншого суду. Проте бувають й такі випадки, коли той самий спір формально може бути розглянутий судами різних юрисдикцій, або ж, визнавши неналежність певної справи до адміністративної юрисдикції, замість того, щоб закрити провадження, суд ухвалює рішення по суті справи. Такі розбіжності в судовій практиці свідчать про недосконалість та неузгодженість законодавства у цій сфері.

На нашу думку, норма ст. 15 Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб», на яку посилаються судді всіх судових інстанцій у своїх рішеннях, є дискримінаційною та антиконституційною у частині заборони прийому та відвідування закладів освіти дітьми без одного або декількох щеплень. Ми вважаємо недостатньо виваженою повну заборону на відвідування закладів освіти дітям, які не отримали профілактичних щеплень згідно з календарем щеплень. Адже ст. 53 Конституції України гарантує кожному право на освіту і повна загальна середня освіта є обов'язковою.

Як висновок, зазначимо, що законодавство у сфері регулювання публічно-правових відносин, зокрема щодо вирішення питання про обов'язок батьків вакцинувати дітей та обмеження права на освіту дітей, які невакциновані, потребує подальшого наукового дослідження та обговорення.

Щодо ефективного функціонування правової системи загалом і судової системи зокрема, то очевидним є той факт, що це можливо через поєднання практичного досвіду суддів і чіткого теоретичного доктринального розуміння правових інститутів і норм права, збалансованість положень законодавства, своєчасного його вдосконалення під впливом інтеграційних процесів та з урахуванням соціально-економічних змін у державі, що сформує в державі якісне праворозуміння для досягнення єдності правозастосування.

Список використаних джерел

1. Авер'янов В. Адміністративне право України: доктринальні аспекти реформування. *Право України*. 1998. № 8. С. 8-11.
2. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України № 2801-ХІІ від 19.11.1992 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#top>.
3. Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення : Закон України № 4004-ХІІ від 24.02.1994 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4004-12#Text>.
4. Про захист населення від інфекційних хвороб : Закон України № 1645-ІІІ від 06.04.2000 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1645-14#top>.
5. Про освіту : Закон України № 2145-VІІІ від 05.09.2017 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.
6. Постанова Касаційного адміністративного суду Верховного Суду від 30.09.2020 р. у справі № 815/3128/18. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91958084>.
7. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 17.04.2019 р. у справі

№ 682/1692/17. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81652333>.

8. Постанова Касаційного адміністративного суду Верховного Суду від 14.02.2020 р. у справі № 240/6426/19. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87601844>.

9. Постанова з правовою позицією Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 10.03.2021 р. у справі № 331/5291/19. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95642825>.

10. Катеринчук К. В., Мацюк О. Л. Булінг: правові та соціально-психологічні аспекти. *Слово національної школи суддів*. 2020. № 3. С. 113–124.

11. Марковська М. Коронавірусний булінг. Як пояснити дітям, що хворіти – не соромно. Нова українська школа. 12.11.2020. URL : <https://nus.org.ua/articles/koronavirusnyj-buling-yak-poyasnyty-dityam-shho-hvority-ne-soromno/>

Надійшла до редакції 10.08.2021

References

1. Averyanov V. (1998) Administratyvne pravo Ukrainy: doktrynalni aspekty reformuvannya [Administrative law of Ukraine: doctrinal aspects of reform]. *Pravo Ukrainy*, no 8. pp. 8-11 [in Ukr.].

2. Osnovy zakonodavstva Ukrainy pro okhoronu zdorovya [Fundamentals of Ukrainian legislation on health care] : Zakon Ukrainy № 2801-XII vid 19.11.1992 r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#top> [in Ukr.].

3. Pro zabezpechennia sanitarnoho ta epidemichnoho blahopoluchchia naseleennia [On ensuring the sanitary and epidemic well-being of the population] : Zakon Ukrainy № 4004-XII vid 24.02.1994 r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4004-12#Text> [in Ukr.].

4. Pro zakhyst naseleennia vid infektsiinykh khvorob [On protection of the population against infectious diseases] : Zakon Ukrainy № 1645-III vid 06.04.2000 r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1645-14#top> [in Ukr.].

5. Pro osvitu [On education] : Zakon Ukrainy № 2145-VIII vid 05.09.2017 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>. [in Ukr.].

6. Postanova Kasatsynoho administratyvnoho sudu Verkhovnoho Sudu vid 30.09.2020 r. u spravi № 815/3128/18 [Resolution of the Administrative Court of Cassation of the Supreme Court of 30.09.2020 in the case № 815/3128/18]. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91958084>. [in Ukr.].

7. Postanova Kasatsynoho tsyvilnoho sudu Verkhovnoho Sudu vid 17.04.2019 r. u spravi № 682/1692/17 [Resolution of the Civil Court of Cassation of the Supreme Court of April 17, 2019 in the case № 682/1692/17] URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81652333> [in Ukr.].

8. Postanova Kasatsynoho administratyvnoho sudu Verkhovnoho Sudu vid 14.02.2020 r. u spravi № 240/6426/19 [Resolution of the Administrative Court of Cassation of the Supreme Court of 14 February 2020 in case № 240/6426/19]. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87601844> [in Ukr.].

9. Postanova z pravovoyu pozytsiyeyu Kasatsynoho tsyvilnoho sudu Verkhovnoho Sudu vid 10.03.2021 r. u spravi № 331/5291/19 [Resolution with the legal position of the Civil Court of Cassation of the Supreme Court of 10.03.2021 in the case № 331/5291/19]. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95642825> [in Ukr.].

10. Katerynchuk K. V., Matsiuk O. L. (2020) Bulinh: pravovi ta sotsialno-psykholohichni aspekty [Bullying: legal and socio-psychological aspects]. *Slovo natsionalnoi shkoly suddiv*, no 3, pp. 113–124 [in Ukr.].

11. Markovska M. Koronavirusnyi bulinh. Yak poiasnyty ditiam, shcho khvority – ne soromno [Coronavirus bullying. How to explain to children that it is not a shame to be ill]. *Nova ukrainska shkola*. 12.11.2020. URL : <https://nus.org.ua/articles/koronavirusnyj-buling-yak-poyasnyty-dityam-shho-hvority-ne-soromno> [in Ukr.].

ABSTRACT

Kateryna Katerynchuk, Iryna Polat. Problems of administrative and legal protection of the rights of participants in the educational process. This article describes the problems of administrative and legal protection of the rights of participants in the educational process. The normative legal acts regulating the issues of vaccination of the participants of the educational process, creation of a safe educational environment, abidance of the constitutional rights and freedoms of humans and citizens, provision of their guarantees are indicated in the article. Also mentioned the urgency of the problem of bullying in the education, which became more actively discussed in society during the global «coronavirus» pandemic, when the risk of contamination by the virus was high.

A new type of bullying has been reported - coronavirus bullying - a situation where students bully other children or teachers because they are sick or have been infected by covid, or in cases of provoking bullying of parents who have not given their consent to vaccinate their children. This paper analyzes the case law, which leads to the conclusion that there is still a legal problem of distinguishing the jurisdiction of administrative courts from other types of judicial jurisdiction. Also, the lack of unity of case law in appealing decisions, action or inaction of subjects of power, particularly, in matters concerning the right of an unvaccinated child to education, which is extremely relevant today. The legal positions of national courts and decisions of the European Court of Human Rights on the matter of vaccination of participants in the educational process were studied in the article. For further implementation of these problems, the feasibility of further scientific development of this topic was substantiated.

Keywords: vaccination, health, protection of participants in the educational process, bullying, the right to education, the subject of power, the jurisdiction of the administrative court.

УДК 351.74/86

DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-166-173

**Сергій
КОМИССАРОВ**[®]
доктор юридичних
наук, доцент

**Дмитро
ПАРХОМЕНКО**
аспірант

(Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ)

«НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА», «СИСТЕМА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ», «ВИДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ», «ФОРМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ»: ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТЬ

У статті на основі аналізу теоретичних положень національної безпеки та чинного законодавства, яке регулює систему забезпечення національної безпеки, авторами досліджено базові поняття: «національна безпека», «забезпечення національної безпеки», «види та форми забезпечення національної безпеки».

У результаті виконаного дослідження для подальшого розвитку теорії національної безпеки України, її впровадження в сучасну практику України, забезпечення ефективного захисту життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, запропоновано авторські визначення понять «національна безпека», «система забезпечення національної безпеки», «вид забезпечення національної безпеки», «форма забезпечення національної безпеки». Також авторами сформульовано окремі поняття конкретних видів та форм забезпечення національної безпеки.

Ключові слова: національна безпека, система забезпечення національної безпеки, вид забезпечення національної безпеки, форма забезпечення національної безпеки, суб'єкти забезпечення національної безпеки.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку української цивілізації питання забезпечення національної безпеки набуло неабиякої актуальності. Дедалі частіше такі словосполучення, як національна безпека та забезпечення національної безпеки можна почути з динаміків радіоприймачів чи телевізорів, вони все частіше з'являються на шпальтах друкованих ЗМІ та електронних сторінках інтернет-видань тощо. Також останнім часом з'явилася велика кількість наукових праць, присвячених питанням забезпечення національної безпеки.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Зокрема, заначені питання розглядаються в працях Ю. Аллерова, О. Бандурки, С. Беляя, А. Берлача, С. Гусарова, Г. Дробахи, Ю. Дубка, І. Зозулі, Р. Калюжного, І. Кириченка, В. Колпакова, О. Комісарова, М. Корнієнка, О. Кривенка, В. Крутова, С. Кузніченка, В. Лаптія, М. Лошицького, В. Олефіра, О. Остапенка, В. Петкова, А. Подоляки, С. Полторака, А. Спаського, О. Шмакова, С. Ярового, Х. Ярмачі, О. Ярмиша та інших.

Незважаючи на великі наукові розробки та досягнення у сфері забезпечення національної безпеки, для подальшого розвитку теорії національної безпеки України, її впровадження у сучасну практику України, забезпечення ефективного захисту життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, а також реалізацію теоретичних положень в практичній діяльності, необхідно дослідити базові поняття «національна безпека» та «забезпечення національної безпеки», «види та форми

© С. Комісаров, 2021

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3101-964X>

mail@dduvs.in.us

© Д. Пархоменко, 2021

k_tsp@dduvs.in.ua

забезпечення національної безпеки».

Мета. Зважаючи на зазначене, основною метою дослідження є необхідність виконання аналізу понять «національна безпека» та «забезпечення національної безпеки», «види та форми забезпечення національної безпеки». Та використовуючи отримані результати, сформулювати власні, авторські поняття.

Виклад основного матеріалу. Поняття «національна безпека» вперше знайшло своє відображення в Посланні президента США Теодора Рузвельта конгресу США у 1904 р., в якому він обґрунтовував необхідність використання військової сили в зоні майбутнього Панамського каналу для забезпечення інтересів національної безпеки країни. Інституалізація національної безпеки відбулася в США у зв'язку з Актом (законом) про національну безпеку в 1947 р., на основі якого була затверджена Рада національної безпеки США. Це поняття поступово почало входити в політичний лексикон інших держав Заходу в першій половині ХХ ст., і вживатися переважно як синонім військової оборони будь-якої держави. Але вже з кінця 40-х рр. ХХ ст. цим поняттям почали позначати інші, невійськові аспекти забезпечення безпеки держави. Це було великою мірою зумовлено початком «холодної війни» між США та СРСР, військово-політичними блоками капіталістичних (НАТО) та соціалістичних держав (Варшавський договір), а також вступом людства в ядерну епоху. В період «холодної війни» в поняття національної безпеки, крім оборонних чинників, передусім вкладалися чинники економічної та інформаційної безпеки [1, с. 34–35].

Щодо України, то із здобуттям незалежності питання національної безпеки опосередковано регламентувалися Декларацією про державний суверенітет України [2], Постановою Верховної Ради Української РСР «Про проголошення незалежності України» [3] та Постановою Верховної Ради України «Основні напрями зовнішньої політики України» [4], «Заявою про без'ядерний статус України» [5], Конституцією України [6], проте жоден із зазначених нормативних актів не розкривав поняття «національна безпека». Вперше вказане поняття на офіційному рівні було розкрито у ст. 1 ЗУ «Про основи національної безпеки України» [7]. Згідно із зазначеною нормою під «національною безпекою» розуміється захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам у сферах правоохоронної діяльності, боротьби з корупцією, прикордонної діяльності та оборони, міграційної політики, охорони здоров'я, охорони дитинства, освіти та науки, науково-технічної та інноваційної політики, культурного розвитку населення, забезпечення свободи слова та інформаційної безпеки, кібербезпеки та кіберзахисту, соціальної політики та пенсійного забезпечення, житлово-комунального господарства, ринку фінансових послуг, захисту прав власності, фондових ринків і обігу цінних паперів, податково-бюджетної та митної політики, торгівлі та підприємницької діяльності, ринку банківських послуг, інвестиційної політики, ревізійної діяльності, монетарної та валютної політики, захисту інформації, ліцензування, промисловості та сільського господарства, транспорту та зв'язку, інформаційних технологій, енергетики та енергозбереження, функціонування природних монополій, використання надр, земельних та водних ресурсів, корисних копалин, захисту екології і навколишнього природного середовища та інших сферах державного управління у разі виникнення негативних тенденцій до створення потенційних або реальних загроз національним інтересам [7]. Зазначене поняття є досить складним для сприйняття, оскільки фактично перераховує інтереси людини та громадянина, що підлягають захисту.

У червні 2018 року прийнято ЗУ «Про національну безпеку України». Згідно зі ст. 1 цього Закону під «національною безпекою України» треба розуміти захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз [8]. Як бачимо, на відміну від Закону 2003 року, Закон від 2018 року значно звузив змістовне навантаження поняття «національна безпека» та виніс на перший план саме інтереси держави. Тож законодавець під час розкриття поняття «національна безпека» використовує термін «національні інтереси України», під якими згідно зі ст. 1 ЗУ «Про національну безпеку України» треба розуміти життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян [8]. Отже, і в понятті «національна безпека», і в понятті

«національні інтереси України» вживається термін «державний суверенітет», що ще раз підтверджує твердження про пріоритетність інтересів держави стосовно інтересів людини, а також призводить до складності розуміння поняття «національна безпека», робить його абстрактним та розмитим.

Щодо юридичної літератури, то виконаний в межах нашого дослідження аналіз дає підстави стверджувати про відсутність одноставного розуміння поняття «національна безпека» серед правників. Національна безпека визначається поняттями наявних або потенційних загроз національним інтересам [9, с. 16].

На думку В. Ліпкана, національна безпека – це сукупність офіційно прийнятих поглядів на цілі і державну стратегію у сфері забезпечення безпеки особистості, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз політичного, економічного, соціального, військового, техногенного, екологічного, інформаційного та іншого характеру з урахуванням наявних ресурсів і можливостей [10, с. 5].

Національна безпека – це категорія, яка характеризує ступінь захищеності життєво важливих інтересів, прав та свобод особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз або ступінь відсутності загроз правам і свободам людини, базовим інтересам і цінностям суспільства та держави, – вважає О. Моргалюк [11, с. 425].

М. Косолапов вважає національною безпекою стабільність, яка може підтримуватися протягом значного часу, стан досить розумної динамічної захищеності від найбільш істотних з наявних реальних загроз і небезпек, здатність розпізнавати такі небезпеки і своєчасно на них реагувати [12, с. 67].

На думку О. Гончаренка, Е. Лисицина, В. Вагапова, «національна безпека» – категорія, яка характеризує ступінь захищеності життєво важливих інтересів, прав та свобод людини, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз або ступінь відсутності загроз правам і свободам людини, базовим інтересам і цінностям суспільства та держави [13, с. 21].

М. Левицька стверджує, що національна безпека – стан захищеності громадянина, суспільства і держави, що забезпечує їх стале функціонування та базується на діяльності особи, суспільства, держави та інших суб'єктів для виявлення, попередження, припинення та ліквідації наслідків загроз національним інтересам [14, с. 12].

Є. Кобко переконаний, що національна безпека – це постійна система захисту інтересів громадян країни та держави у всіх сферах життєдіяльності суспільства (від економіки та оборони до повсякденної безпеки громадян) [15, с. 113].

Виконуючи наше дослідження, ми не будемо вдаватися до детального аналізу запропонованих науковцями понять, оскільки це значно розширить обсяги дослідження та воно вийде за межі поставленої мети. Хотілося б лише зазначити, що всі вони є досить слушними та важливими для розвитку теорії національної безпеки, оскільки в кінцевій меті дадуть змогу сформулювати уніфіковане поняття «національна безпека», яке буде зрозуміле як правникам, так і пересічним громадянам. Також виконаний аналіз запропонованих науковцями понять дає підстави зробити висновок, що національна безпека – це складна багатокомпонентна система, яка втручається у всі сфери життя нашого суспільства для усунення тих умов та тих чинників, які є небезпечними для особи та суспільства загалом. Основу системності національної безпеки становлять ті права, свободи та інтереси особи, які піддаються загрозам і які у своїй сукупності формують види безпеки (економічна, інформаційна, політична, кібернетична, воєнна тощо).

Розпочинаючи розгляд поняття «забезпечення національної безпеки» зазначимо, що ми погоджуємося з думкою В. Куйбіди та В. Пасічника, які вказують, що розгляд національної безпеки як системного явища дуже важливий під час формування відповідної державної політики (комплексу державно-управлінських заходів, рішень і дій – *авт.*), оскільки фрагментарні, безсистемні й епізодичні заходи щодо впливу лише на окремі складові національної безпеки не дають очікуваного результату і, зрештою, є невдалими [1, с. 117]. Саме тому більш доцільно вживати саме поняття «система забезпечення національної безпеки».

Під системою забезпечення національної безпеки розуміється система теоретико-методологічних, нормативно-правових, інформаційно-аналітичних, організаційно-управлінських, розвідувальних, контррозвідувальних, оперативно-розшукових, кадрових, науково-технічних, ресурсних та інших заходів, спрямованих на забезпечення процесу управління загрозами та небезпеками, за якого державними і недержавними інституціями гарантується прогресивний розвиток українських

національних інтересів, джерел духовного і внутрішнього добробуту народу України, ефективне функціонування самої системи забезпечення національної безпеки України [16].

Перераховані у вищезазначеному визначенні заходи, що спрямовані на забезпечення процесу управління загрозами та небезпеками, є нічим іншим, як видами забезпечення національної безпеки. Зокрема, у Великому тлумачному словнику української мови під словом «вид» розуміється окрема галузь роботи, заняття, різновид у низці предметів, явищ тощо; тип; підрозділ, що об'єднує низку предметів, явищ за спільними ознаками та входить до складу загальнішого вищого розділу – роду [17, с. 132]. Перераховані у визначенні «система забезпечення національної безпеки» заходи мають низку спільних ознак, зокрема: здійснюються для виявлення загроз і небезпек, здійснюються для управління загрозами та небезпеками, здійснюються для знешкодження загроз і небезпек, здійснюються суб'єктами забезпечення національної безпеки, кінцевою метою є ефективне функціонування системи забезпечення національної безпеки (зазначена ознака також характеризує і вхідження до складу загальнішого вищого розділу – *Д. П.*).

На нашу думку, вид забезпечення національної безпеки – це дія або комплекс дій державних та недержавних інституцій, які спрямовані на підтримання такого рівня національної безпеки, який необхідний та достатній для суспільства та який задовольняє життєво важливі інтереси особи.

Аналіз ЗУ «Про національну безпеку України» дозволяє виділити такі види забезпечення національної безпеки: нормативно-правове (статті 16, 23, 31, 33 та 35), кадрове (статті 1, 16, 28, 29, 32 та перехідні положення), фінансове (статті 1, 28, 32 та 35), матеріально-технічне (статті 1, 16, 17, 23, 28, 30, 32 та перехідні положення), військове (стаття 23), методологічне (статті 16 та 25), розвідувальне (статті 20, 32 та 33), контррозвідувальне (стаття 19), інформаційно-аналітичне (статті 1, 22, 23, 25, 30 та 31), адміністративно-управлінське (статті 15, 16, 23, 28 та 30) та науково-методичне (стаття 27). Водночас у зазначених статтях не розкриваються поняття того чи іншого виду забезпечення національної безпеки. З метою недопущення змістовного переважання нашого дослідження ми наведемо лише власні (авторські) визначення видів забезпечення національної безпеки.

Нормативно-правове забезпечення національної безпеки – це дія або комплекс дій суб'єктів забезпечення національної безпеки, які спрямовані на формування та видання масиву нормативно-правових актів, як єдиного легального засобу існування та діяльності національної безпеки.

Подібним до нормативно-правового забезпечення є методологічне забезпечення національної безпеки. Воно полягає у розробленні стратегій, концепцій, програм, планів інших рекомендаційних актів.

Підґрунтям для нормативно-правового та методологічного забезпечення національної безпеки є науково-методичне забезпечення національної безпеки, яке треба розуміти як дію або комплекс дій науково-дослідних установ та окремих осіб по напрацюванню науково обґрунтованих пропозицій і рекомендацій щодо забезпечення національної безпеки.

В епоху глобалізаційних процесів, тотальної діджиталізації всіх без винятку сфер життя інформаційно-аналітичне забезпечення національної безпеки набуває все більшої актуальності. Інформаційно-аналітичне забезпечення національної безпеки – це дія або комплекс дій суб'єктів забезпечення національної безпеки, що спрямовані на підтримання і подальший розвиток безпечного інформаційного простору, шляхом недопущення попадання у нього неправдивої чи викривленої інформації, яка за своїм змістом може деструктивно впливати як на свідомість особистості, так і суспільства загалом, а також дії по розповсюдженню об'єктивної, правдивої інформації серед населення.

Ефективне забезпечення національної безпеки неможливе без наявності достатньої кількості ресурсів. Систему ресурсного забезпечення національної безпеки становлять кадрові, фінансові, матеріально-технічне та військове забезпечення національної безпеки.

Кадрове забезпечення національної безпеки – це дія або система дій, спрямованих на підбір осіб, які мають такий набір компетентностей, якого буде достатньо для належного і ефективного виконання покладених на таку особу функцій, а також підготовка таких осіб.

Фінансове забезпечення національної безпеки – комплекс дій державних органів по акумулюванню і подальшому виділенні грошових коштів, необхідних для функціонування суб'єктів забезпечення національної безпеки та для реалізації державної політики у сфері забезпечення національної безпеки.

Матеріально-технічне забезпечення – комплекс дій державних органів по забезпеченню, обліку та списанню матеріально-технічних ресурсів, які необхідні суб'єктам забезпечення національної безпеки для виконання своїх функцій.

Військове забезпечення національної безпеки – це комплекс дій органів державної влади щодо забезпечення суб'єктів забезпечення національної безпеки сучасним озброєнням та бойовою технікою.

Ефективність та результативність будь-якого процесу залежить від рівня управління цим процесом. Не є винятком і забезпечення національної безпеки. Адміністративно-управлінське забезпечення національної безпеки – діяльність держави по розподілу завдань, функцій, обов'язків, повноважень між суб'єктами забезпечення національної безпеки для їх ефективної діяльності та взаємодії в процесі забезпечення національної безпеки.

Одне з ключових місць в системі забезпечення національної безпеки відіграють розвідувальне та контррозвідувальне забезпечення національної безпеки. Розвідувальне забезпечення національної безпеки – дія або комплекс дій окремих суб'єктів забезпечення національної безпеки, що спрямовані на раннє виявлення потенційних та реальних загроз життєво важливим інтересам особи, суспільства, держави, подальший аналіз отриманої про загрози інформації та подальша передача цієї інформації відповідним органам. Зі свого боку, контррозвідувальне забезпечення національної безпеки – це дія або комплекс дій окремих суб'єктів забезпечення національної безпеки, які спрямовані на виявлення та знешкодження осіб, які проводять розвідувально-підривну діяльність.

Щодо зовнішнього виразу (форми) забезпечення національної безпеки, то, на жаль, ані в юридичній літературі, ані в нормативно-правових актах форми забезпечення національної безпеки не знайшли свого виразу. Враховуючи, що у Великому тлумачному словнику сучасної української мови слово «форма» визначається як: тип, будова, спосіб організації чого-небудь; зовнішній вияв якого-небудь явища, пов'язаний із його сутністю, змістом; структуру, спосіб побудови думки; спосіб існування змісту, його внутрішню структуру, організацію і зовнішній вираз; видимість, зовнішній бік чого-небудь, що не відображає сутності справи тощо [17, с. 1543], то «форму забезпечення національної безпеки» можна розуміти як здійснення суб'єктом забезпечення національної безпеки нормативно закріплених, властивих лише йому заходів, за допомогою яких реалізуються його повноваження по забезпеченню національної безпеки відповідно до поставлених завдань.

Форма забезпечення національної безпеки прямо залежить від виду загрози. Аналіз термінології, запропонованої у ст. 1 ЗУ «Про національну безпеку», дозволяє виокремити такі загрози національній безпеці: потенційні та реальні, воєнні та невоєнні. Термінологія, яка вживається у ст. 1, дозволяє розділити воєнні загрози на зовнішні та внутрішні.

Отже, можемо виділити такі форми забезпечення національної безпеки:

– попередження загроз – процес виявлення явищ, тенденцій і чинників, які можуть унеможливити чи ускладнити реалізацію національних інтересів та збереження національних цінностей України та аналізу ймовірності існування їх деструктивного впливу у майбутньому;

– управління реальними загрозами – процес оцінювання, документування та знешкодження тих явищ, тенденцій і чинників, що зараз унеможливають чи ускладнюють реалізацію національних інтересів та збереження національних цінностей України;

– оборона держави – застосування військової сили / військового потенціалу для захисту державного кордону, державного суверенітету чи територіальної цілісності від тих явищ, тенденцій і чинників, які застосовують військову силу для досягнення поставлених цілей і які фізично знаходяться за межами державного кордону України;

– цивільно-військове співробітництво – процес взаємодії Збройних Сил України з органами державної влади, місцевого самоврядування та суспільством для стримування збройної агресії, яка сталася внаслідок функціонування явищ, тенденцій і чинників, які знаходяться всередині країни і які деструктивно впливають на систему національних

цінностей, а також для підтримання військової місії.

Зважаючи на визначені нами види забезпечення національної безпеки та її форми, спробуємо сформулювати визначення «система забезпечення національної безпеки». Безумовно, сформулювати поняття шляхом вміщення в нього всіх без винятку форм та видів забезпечення національної безпеки неможливо, оскільки це призведе до значного змістовного розширення самого поняття та призведе до ще більшої його незрозумілості та заплутаності.

Висновки. Отже, система забезпечення національної безпеки – комплекс заходів, які здійснюються суб'єктами забезпечення національної безпеки відповідно до завдань та покладених на них повноважень для своєчасного виявлення / управління / знешкодження загроз чи небезпек зовнішнього та внутрішнього характеру. Вона має свої структурні елементи – види та форми забезпечення національної безпеки. Під видом забезпечення національної безпеки розуміється дія або комплекс дій державних та недержавних інституцій, які спрямовані на підтримання такого рівня національної безпеки, який необхідний та достатній для суспільства та який задовольняє життєво важливі інтереси особи. Форма забезпечення національної безпеки – це здійснення суб'єктом забезпечення національної безпеки нормативно закріплених, властивих лише йому заходів, за допомогою яких реалізуються його повноваження щодо забезпечення національної безпеки відповідно до поставлених завдань.

На цьому наше дослідження не закінчується, оскільки в межах однієї статті неможливо належно проаналізувати запропоновані в юридичній літературі поняття. Сформовані нами авторські поняття будуть слугувати підґрунтям для подальших наших досліджень системи забезпечення національної безпеки, її видів та форм, а також національної безпеки загалом.

Список використаних джерел

1. Куйбіда В. С., Пасічник В. М. Засади державної політики національної безпеки України : монографія / за заг. ред. В. С. Куйбіди. Київ : НАДУ, 2020. 488 с.
2. Декларація про державний суверенітет України, прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р. № 55-ХІІ. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>.
3. Про проголошення незалежності України : Постанова Верховної Ради Української РСР від 24 серпня 1991 року № 1427-ХІІ. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text>.
4. Основні напрями зовнішньої політики України : Постанова Верховної Ради України від 2 липня 1993 року № 3360-ХІІ. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3360-12#Text>.
5. Заява про без'ядерний статус України, яка прийнята Верховною Радою України 24 жовтня 1991 р. № 1697-ХІІ. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-12#Text>.
6. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
7. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19 червня 2003 р. № 964-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15#Text>.
8. Про національну безпеку України : Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. URL : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>.
9. Ситник Г. П., Абрамов В. І., Мандрагеля В. А. Обґрунтування концептуальних та організаційно-правових засад розробки паспортів загроз національній безпеці України : навч.-метод. посіб. / за заг. ред. Г. П. Ситника. Київ : НАДУ, 2012. 52 с.
10. Ліпкан В. А., Ліпкан О. С., Яковенко О. О. Національна і міжнародна безпека в визначеннях та поняттях. Київ : Текст, 2006. 256 с.
11. Моргалюк О. В. Проблема забезпечення національної безпеки в умовах глобалізації. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/11323/1/Morgalyk__425-428.pdf.
12. Косолапов Н. Национальная безопасность в меняющемся мире (К дискуссии о содержании понятия). *Мировая экономика и международные отношения*. 1992. № 10. С. 67–75.
13. Гончаренко О. М., Лисицин Е. М., Вагапов В. Б. Поняття національної безпеки в контексті національних інтересів України. *Наука і оборона*. 2002. № 1. С. 18–24.
14. Левицька М. Б. Теоретико-правові аспекти забезпечення національної безпеки органами внутрішніх справ України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. Київ, 2002. 17 с.
15. Кобко Є. В. Система забезпечення національної безпеки України: елементи та характер їх реалізації в сучасних умовах. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 4. С. 112–116.
16. Система забезпечення національної безпеки України. URL : https://pidru4niki.com/12281128/politologiya/sistema_zabezpechennya_natsionalnoyi_bezpeki_ukrayini.
17. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ–Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007. 1736 с.

Надійшла до редакції 09.09.2021

References

1. Kuybida V. S., Pasichnyk V. M. (2020) *Zasady derzhavnoyi polityky natsionalnoyi bezpeky Ukrainy* [Principles of state policy of national security of Ukraine] : monohrafiya / za red. V. S. Kuybidy. Kyiv : NADU., 488 p. [in Ukr.].
2. Deklaratsiya pro derzhavnyi suverenitet Ukrainy, pryynyata Verkhovnoyu Radoyu Ukrayinskoyi RSR 16 lypnya 1990 r. № 55-XII [Declaration of State Sovereignty of Ukraine, adopted by the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR on July 16, 1990 № 55-XII]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text> [in Ukr.].
3. Pro proholoshennya nezalezhnosti Ukrainy [On the proclamation of Ukraine's independence] : Postanova Verkhovnoyi Rady Ukrayinskoyi RSR vid 24 serpnia 1991 roku № 1427-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text> [in Ukr.].
4. Osnovni napryamy zovnishnoyi polityky Ukrainy [The main directions of Ukraine's foreign policy] : Postanova Verkhovnoyi Rady Ukrainy vid 2 lypnia 1993 roku № 3360-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3360-12#Text> [in Ukr.].
5. Zayava pro bezyadernyi status Ukrainy, yaka pryiniata Verkhovnoyu Radoyu Ukrainy 24 zhovtnya 1991 r. № 1697-XII [Declaration on the non-nuclear status of Ukraine, adopted by the Verkhovna Rada of Ukraine on October 24, 1991 № 1697-XII]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-12#Text> [in Ukr.].
6. Konstytutsiya Ukrainy pryyniyata na pyatyi sesiyi Verkhovnoyi Rady Ukrainy 28 chervnya 1996 roku [The Constitution of Ukraine, adopted at the fifth session of the Verkhovna Rada of Ukraine on June 28, 1996]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukr.].
7. Pro osnovy natsionalnoyi bezpeky Ukrainy [On the foundations of national security of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 19 chervnia 2003 r. № 964-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15#Text> [in Ukr.].
8. Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy [On the national security of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 21 chervnia 2018 roku № 2469-VIII. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2469-19> [in Ukr.].
9. Sytnyk H. P., Abramov V. I., Mandrahelya V. A. (2012) *Obgruntuvannya kontseptualnykh ta orhanizatsiyno-pravovykh zasad rozrobky pasportiv zahroz natsionalny bezpetsi Ukrainy* [Substantiation of conceptual and organizational and legal bases of development of passports of threats to national security of Ukraine] : navch.-metod. posib. / za zah. red. H. P. Sytnyka. Kyiv : NADU, 52 p. [in Ukr.].
10. Lipkan V. A., Lipkan O. S., Yakovenko O. O. (2006) *Natsionalna i mizhnarodna bezpeka v vyznachenniakh ta poniattiakh* [National and international security in definitions and concepts]. Kyiv : Tekst, 256 p. [in Ukr.].
11. Morhalyuk O. V. *Problema zabezpechennya natsionalnoyi bezpeky v umovakh hlobalizatsiyi* [The problem of ensuring national security in the context of globalization]. URL : https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/11323/1/Morgalyk_425-428.pdf [in Ukr.].
12. Kosolapov N. (1992) *Natsionalnaya bezopasnost v menyayushchemsya mire* (K diskussii o sodержanii ponyatiya) [National Security in a Changing World (Towards a Discussion on the Content of the Concept)]. *Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnyye otnosheniya*, no 10, pp. 67–75 [in Russ.].
13. Honcharenko O. M., Lysytsyn E. M., Vahapov V. B. (2002) *Ponyattya natsionalnoyi bezpeky v konteksti natsionalnykh interesiv Ukrainy* [The concept of national security in the context of national interests of Ukraine]. *Nauka i oborona*, no 1, pp. 18–24 [in Ukr.].
14. Levytska M. B. (2002) *Teoretyko-pravovi aspekty zabezpechennia natsionalnoi bezpeky orhanamy vnutrishnykh sprav Ukrainy* [Theoretical and legal aspects of ensuring national security by the internal affairs bodies of Ukraine] : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.01.NAN Ukrainy. In-t derzhavy i prava im. V. M. Korytskoho. Kyiv, 17 p. [in Ukr.].
15. Kobko Ye.V. (2018) *Systema zabezpechennia natsionalnoi bezpeky Ukrainy: elementy ta kharakter yikh realizatsii v suchasnykh umovakh* [The system of national security of Ukraine: elements and nature of their implementation in modern conditions]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnykh sprav*, no 4, pp. 112–116. [in Ukr.].
16. *Systema zabezpechennia natsionalnoi bezpeky Ukrainy* [National security system of Ukraine]. URL : https://pidru4niki.com/12281128/politologiya/sistema_zabezpechennya_natsionalnoyi_bezpeki_ukrayini [in Ukr.].
17. *Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy* [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language] / uklad. i holov. red. V. T. Busel. Kyiv–Irpın : VTF «Perun», 2007. 1736 p. [in Ukr.].

ABSTRACT

Serhiy Komissarov, Dmytro Parkhomenko. «National security», «system of national security», «types of national security», «forms of national security»: definitions. In the article, based on the analysis of theoretical provisions of national security and current legislation governing the system of national security, the author explores the basic concepts: «national security», «national security», «types and forms of national security».

As a result of the study for further development of the theory of national security of Ukraine, its implementation in modern practice of Ukraine, ensuring effective protection of vital interests of man and citizen, society and state, the author proposed his own definitions of «national security», «national security system». «Type of national security», «form of national security».

The author proved that it is more appropriate to use the concept of «national security system» which means a set of measures taken by national security actors in accordance with the tasks and powers assigned to them, for timely detection / management / disposal of threats or dangers of external and internal nature.

The author also formulates certain concepts of specific types and forms of national security. Thus, the type of national security is an action or set of actions of state and non-state institutions that are aimed at maintaining a level of national security that is necessary and sufficient for society and that satisfies the vital interests of the individual. The form of national security is the implementation by the subject of national security of normatively fixed, peculiar only to him measures, by means of which his powers to ensure national security are realized in accordance with the set tasks.

Keywords: *national security, system of national security, type of national security, form of national security, subjects of national security.*

УДК 342.97 (477)

DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-173-179

Євген КУРІННИЙ[©]

доктор юридичних наук, професор
(Запорізький національний університет)

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОРЯДКУ ОБЧИСЛЕННЯ ЧАСУ В УКРАЇНІ

Статтю присвячено актуальній проблемі – загальній характеристиці особливостей адміністративно-правового забезпечення порядку обчислення часу в Україні. Здійснено ретроспективний аналіз вирішення вказаної проблеми за період перебування території нашої країни у складі СРСР та інших держав. Викладено основні чинники, які потрібно враховувати під час здійснення «реформи часу» в Україні та шість особливостей, що характеризують цей процес зараз. Наведені теперішні тенденції вирішення цього питання в ЄС. Наголошено на необхідності невідкладного запровадження повноцінного формату адміністративно-правового забезпечення обчислення порядку часу в Україні.

Ключові слова: *адміністративно-правове забезпечення, порядок обчислення часу, часовий пояс, територія, літній час, суспільні потреби, київський час.*

Постановка проблеми. Порядок обчислення часу відіграє одну з найважливіших ролей в організації конкретного державного утворення, зокрема й України, територія якої із заходу на схід протягнулася на відстань понад 1 300 кілометрів та фактично перебуває у межах трьох часових поясів, з яких близько 85 відсотків це другий часовий пояс.

Розумний та науково обґрунтований вибір часу, за яким має жити держава, сприяє не тільки оптимальній організації та функціонуванню галузей народного господарства країни, її різноманітним комунікаціям із сусідніми державами, а насамперед збереженню та зміцненню здоров'я населення, зручності виконання професійних обов'язків найманими працівниками, організації навчально-виховного процесу, проведенню змістовного дозвілля та активного відпочинку громадянами (особливо у літній час).

Належне забезпечення суспільних потреб у сфері обчислення часу в Україні покладається на органи виконавчої влади – уряд та його відповідні структури. Державно-управлінські відносини, що впливають із згаданих вище потреб, зважаючи на зміст предмета адміністративного права, належать до сфери дії норм цієї галузі

© С. Курінний, 2021

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3069-3405>

anastasiaeland@gmail.com

українського права.

Питання порядку обчислення часу в Україні періодично набувають своєї актуальності, насамперед коли виникають спонтанні та малообґрунтовані спроби внести кардинальні зміни до зазначеного порядку, що детермінує відповідну реакцію серед великої частини українських громадян, які не дуже бажають, щоб улітку на більшій території України втрачалась година світлого часу, та спати у період коротких ночей, коли між другою та третьою годинами починало б сходити сонце.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Серед вітчизняних учених – лікарів, економістів, фізіологів, географів, правників тощо, зважаючи на певну свою відкладену законсервованість, проблематика визначення науково-обґрунтованого часу для української держави залишається маловивченою та нестабільно актуальною. Для обрання правильного напрямку подальших досліджень та зміцнення наукового обґрунтування вирішення порушеного питання, на нашу думку, доречним використати потенціал науки українського адміністративного права. Зокрема, науково-теоретичною основою цього дослідження мають стати праці визнаних представників адміністративно-правової науки, як-от: В. Авер'янов, Ю. Битяк, І. Голосніченко, Р. Каложний, В. Колпаков, Т. Коломоєць, А. Комзюк, В. Настюк, О. Харитовнова та ін.

Мета статті – розгляд особливостей адміністративно-правового забезпечення порядку обчислення часу в Україні, з огляду на комплексність порушеного питання, велику ймовірність поспішності, а отже, високу вірогідність припущення прикрих помилок під час ухвалення відповідного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Необхідно зазначити, що на території теперішньої української держави діє київський час, показники якого відповідають визначенню другого часового поясу (UTC+2).

Таке рішення виглядає цілком логічним, зважаючи на те, що понад 4/5 території України розташовано у другому часовому поясі, виняток становлять незначна частка заходу Закарпаття (яка перебуває у першому часовому поясі) та східні частини Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Луганської та Харківської областей, що розташовані у третьому поясі.

З країнами-сусідами, з якими межує Україна, однаковий час щорічно збігається з Молдовою та Румунією, тільки влітку з Білоруссю та Росією, з Польщею, Словаччиною та Угорщиною – різниця становить плюс одна година щорічно.

Ретроспективний погляд на порушену проблему свідчить про те, що за час перебування українських земель у складі інших країн визначення часу для українців, як і для інших європейських народів, не відрізнялося стабільністю та й досі не стало остаточним.

Підтвердженням зазначеної тези можуть слугувати такі приклади з нашої історії. У Російській імперії до 1918 року використовувався час одного з петербурзьких вокзалів – UTC+2:08. Цей час більш-менш відповідав географічному розташуванню для всіх українських територій, що входили до складу цієї імперії.

В Австро-Угорщині, зокрема, і на українських територіях, що входили до її складу (Галичина, Закарпаття, Буковина), поясний час UTC+1 було впроваджено 1 квітня 1893 року. У цей час найбільш ранній схід Сонця у Львові був о 3:15, захід – 15:23, найбільш пізній – 7:22 та 19:36 відповідно.

На більшій частині території України, яка у 1918 році входила до складу УНР, час за міжнародною системою часових поясів запроваджено разом з григоріанським календарем. Законом УНР «Про заведення на Україні числення часу по новому стилю і перевід годинників на середньо-європейський час» 1 березня 1918 року о 12 годині годинники були переведені на 1 годину і 8 хвилин назад, тим самим впроваджено час (UTC+1).

3 листопада 1918 року Північна Буковина опинилась у складі Румунії, де з 1931 року використовувався Бухарестський час – UTC+2 (до цього він дорівнював UTC+1:45).

З відновленням польської держави у 1918 році, до її складу згодом увійшли Галичина та Волинь. До 1922 року у Польщі діяв східноєвропейський час (UTC+2), який було потім змінено на центральноєвропейський (UTC+1).

Із захопленням більшовиками України на її території став діяти московський час, який з 1919 по 1922 рік дорівнював часу третього поясу. Поясний час на території УРСР, як складової СРСР, було запроваджено в ніч на 2 травня 1924 року. До червня 1930 року час другого часового поясу (UTC+2) діяв в Україні цілорічно. Відповідно,

найраннішим часом сходу Сонця у Києві було 3:46, найпізнішим – 7:59, заходу – 15:54 і 20:14. У Луганську відповідно: схід 3:20 і 7:15, захід 15:27 і 19:29.

20 червня 1930 року на території СРСР було введено декретний час, після чого на території УРСР час третього поясу (UTC+3) став також цілорічним. З приєднанням західних територій України до СРСР у 1939-1945 роках, там також запроваджувався час третього поясу.

У період окупації території України нацистською Німеччиною тут офіційно, як і на всій окупованій частині Європи, запроваджувався берлінський (середньоєвропейський час). Після закінчення окупації знову став діяти декретний час другого поясу (UTC+3).

З 1945 до 1980 року включно на території України ніяких переведень стрілок годинника не відбувалося – цілорічно діяв час, що на одну годину випереджав поясний. У 1981 році в СРСР було вперше введено літній час. В Україні він вже на дві години випереджав поясний, адже фактично дорівнював UTC+4. До осені 1984 року літній час вводився на період з 1 квітня до 1 жовтня, а з осені 1984 року терміни трохи були змінені – з останньої неділі березня до останньої неділі вересня [1].

З 1 липня 1990 року на території УРСР відповідно до Постанови Верховної Ради УРСР «Про зміни порядку обчислення часу на території Української РСР» від 11 червня 1990 року було скасовано декретний час та відновлено дію поясного часу UTC+2. Постановою українського уряду № 225 від 25 вересня 1991 року «Про обчислення часу з 29 вересня 1991 р. на території України» з вказаної у цьому нормативно-правовому акті дат на території УРСР було скасовано літній час. Однак Верховною Радою України Постановою від 6 березня 1992 року «Про запровадження на території України дії літнього часу» було відновлено дію зазначеного часу.

Отже, після наведених владних рішень київський час став дорівнювати відповідному поясу UTC+2, а в період дії літнього часу – UTC+3. До 1994 року включно дія літнього часу починалася з другої години останньої неділі березня, а припинялася о третій годині останньої неділі вересня. У 1995 році відбулася уніфікація часу в Україні з переважною більшістю європейських країн, зокрема, переведення годинників стало відбуватися навесні о третій годині, а восени о четвертій. Також у 1996 році до останньої неділі жовтня було продовжено період дію літнього часу.

Після 19-річного життя у більш-менш «стабільному» часовому форматі в Україні, починаючи з 2011 року, було щонайменше три спроби змінити чинний порядок обчислення часу.

Зокрема, відповідно до Постанови Верховної Ради України від 20 вересня 2011 року «Про зміну порядку обчислення часу на території України» з 27 березня 2011 року в нашій державі установлювався час другого часового поясу з додаванням однієї години (фактично UTC+3). Такий непередбачений та малообґрунтований політичний крок був негативно сприйнятий українською громадськістю та отримав загалом негативну оцінку. Внаслідок цього, 18 жовтня 2011 року відповідною парламентською Постановою згаданий вище нормативно-правовий акт від 20 вересня 2011 року був визнаний таким, що втратив чинність. Крім того, парламент запропонував уряду протягом одного місяця внести на свій розгляд проект закону щодо обчислення часу на території України. Такий законопроект був оприлюднений на урядовому сайті 23 листопада 2011 року, його ключовою нормою передбачалося цілорічно встановити на території України час другого часового поясу UTC+2. Однак цей проект закону було відкликано 12 грудня 2012 року.

Другою відповідною спробою можна вважати підготовлений народним депутатом Ю. Бубликом проект Постанови Верховної Ради України № 4234 від 15 березня 2016 року, яким пропонувалося скасування запровадження на території України дії літнього часу. Але 5 квітня 2017 року на засіданні комітету Верховної Ради України з питань науки і освіти зазначений проект було відхилено, а 3 жовтня 2017 року – знято з розгляду.

Третя спроба відбулася минулого року, коли за ініціативою першого заступника Верховної Ради України Р. Стефанчука до Парламенту було внесено законопроект № 4201 від 09.10.2020 року «Про обчислення часу в Україні», положення якого передбачали відмову від сезонного переходу часу з 2021 року, 02.02.2021 року цей документ був включений до порядку денного. Під час розгляду у першому читанні 03.03.2021 року за цей документ проголосувало 277 народних обранців (прийнято за основу із скороченням строку підготовки), 19.03.2021 року зазначений вище проект

закону отримав 212 голосів, після чого його передано на повторне друге читання.

У пояснювальній записці до законопроекту «Про обчислення часу в Україні» зазначається, що Законопроект, що вноситься, не тільки спрямований на вирішення питань щодо визначення правових засад обчислення часу в Україні, а й покликаний забезпечити захист територіальної цілісності та зміцнення національної безпеки України, оскільки, як відомо, на тимчасово окупованих територіях України встановлений час держави-агресора – Російської Федерації. Тому встановлення і закріплення на всій території України без винятку єдиного київського часу дозволить зміцнити й безпекові позиції України та сприятиме деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій.

Крім того, законопроект спрямований на захист здоров'я населення, оскільки на думку більшості науковців та лікарів, зазначений порядок обчислення часу в частині щорічного переведення стрілок годинника на одну годину вперед і назад має низку негативних наслідків, викликає значне погіршення стану здоров'я громадян в період адаптації до «літнього» та «зимового» часу. Такий «сезонний часовий стрибок» призводить до зміни біологічних ритмів людини, що негативно відображається на загальному стані людини: як фізіологічному, так і психологічному. Після переведення годинникових стрілок у громадян погіршується самопочуття, знижується працездатність, спостерігається значне загострення хронічних хвороб. Наукові дослідження пов'язують зміни часу із захворюваннями серцево-судинної або імунної систем, оскільки вони переривають біологічні цикли. Також доведено, що переведення годинника не допомагає енергозбереженню [2].

На нашу думку, не з усіма положеннями наведеної аргументації можна погодитись. Насамперед виникає великий сумнів стосовно того, що вказаний законопроект покликаний забезпечити захист територіальної цілісності та зміцнення національної безпеки України.

Як свідчить соціальна практика, в основі владних рішень щодо зміни порядку обчислення часу в державі (зокрема й в Україні), мають бути щонайменше шість груп чинників, а саме: політичний, економічний, міжнародний, фізіологічний, соціально-побутовий та географічний. Якщо проаналізувати відповідні кроки з боку української влади з 1990 року, то можна сміливо стверджувати, що майже всі ініціативи щодо так званої часової проблеми базувалися насамперед на політичних мотивах, інші були в ролі своєрідних допоміжних (фонових) аргументів, а географічний критерій взагалі не брався до відома.

Наведений факт можна вважати найбільш помітною особливістю адміністративно-правового забезпечення порядку обчислення часу в Україні, що наявний дотепер. Значну питому вагу політичних інтересів окремих вітчизняних владоможців у змісті відповідних державно-управлінських рішень можна було спостерігати як у 2011 році, коли Україну намагалися перевести на часовий пояс UTC+3, що тоді фактично дорівнювало московському часу, так і в 2021 році, тільки з майже протилежною метою – унеможливити жити за часом столиці ворога у семимісячний період (квітень-жовтень).

Другою важливою особливістю згаданого забезпечення можна вважати низький рівень підготовленості подібних рішень. Якщо ознайомитися з повним текстом попередньо згаданої пояснювальної записки до законопроекту «Про обчислення часу в Україні», там, на превеликий жаль, немає нічого, крім загальних фраз про шкоду літнього часу, жодної цифри, прикладу, переконливого та науково-обґрунтованого аргументу, насамперед економічної, фізіологічної, соціально-побутової та географічної складової порушеної проблеми.

Третьою відповідною особливістю є розгляд подібних ініціатив в умовах значного часового цейкноту, наприклад, у цьому році друге читання відбувалося 19 березня фактично впритул до дати переведення годинників на літній час 28 березня 2021 року.

Четверта особливість полягає у відсутності належної комунікації між представниками центральної та місцевої влади, а також представниками влади загалом та звичайними громадянами, це – роз'яснювальна робота (наведення самих простих прикладів, на кшталт о котрій по місяцях буде сходити сонце або починати смеркати в умах дії літнього або зимового часу), проведення репрезентивних соціологічних опитувань після належного інформування населення тощо.

Беручи до уваги чинність угоди про асоціацію нашої держави з Європейським Союзом, можна припустити, що зміни у порядку визначення часу в Україні повинні відбуватися узгоджено та синхронізовано з цим поважним міждержавним утворенням. У цьому полягає п'ята особливість адміністративно-правового забезпечення порядку обчислення часу в Україні.

Шостою особливістю адміністративно-правового забезпечення порядку обчислення часу в Україні є те, що цей порядок досягається у традиційному форматі правового (адміністративно-правового) регулювання, коли, як правило, достатньо спрощено, без належного врахування природи та особливостей тих чи інших суспільних відносин, відбувається їх нормативно-правова регламентація. Кінцевий результат за таких умов не завжди може відповідати очікуваним позитивним наслідкам. Тому, зважаючи на сучасні соціальні обставини, за яких в Україні суттєво ускладнюється формування різноманітних суспільних інтересів або коли є велика ймовірність їх деформації, краще використовувати більш складний, але дієвий формат забезпечення відповідних суспільних потреб, що є або повинні бути в основі істинних (не деформованих або підмінених) суспільних інтересів, які, зі свого боку, мають бути закріплені у змісті правових норм, сукупність яких становить відповідне вітчизняне законодавство.

Саме за допомогою адміністративно-правового забезпечення, а не регулювання можливо більш комплексно, системно та всебічно без зайвої політичної риторики і популізму, належно вирішити проблему обчислення часу в Україні.

Повертаючись до поки що не закритого питання необхідності скасування літнього часу в Україні, треба наголосити, що Європейський парламент ще в 2019 році анонсував директиву, якою буде скасовано практику переведення годинникових стрілок навесні та восени. Згідно з документом, остання зміна часу в країнах ЄС мала б відбутися саме в 2021 році. При цьому кожна з країн повинна була самостійно визначитися, який час залишити назавжди: літній чи зимовий. Ті країни, які оберуть зимовий час, востаннє мали б перевести стрілки годинника в жовтні 2021 року. Соцопитування в Польщі продемонстрували, що переважна більшість поляків (78 %) виступають за те, щоб лишити літній час. Тобто щоб востаннє перевести стрілки годинника навесні 2021 року. Однак остаточне слово поки що не сказане. Воно залишається за Європарламентом, а там з ухваленням рішення затягують, і коли воно буде – поки невідомо [3].

Відмова ЄС від переведення годинників буде спільною та синхронізованою – держава вже погодили цей підхід, щоби не створювати безлад у контактах та співпраці.

Але при цьому – попри одночасність та узгодженість рішення – кожна країна зможе обрати, на якому поясі вона лишається.

Три балтійські держави – Литва, Латвія та Естонія – хочуть після скасування переведення лишитися у часовому поясі GMT+3, йдеться у поясненнях Міністерства Естонії від 2020 року. Посол Естонії в Україні Каймо Кууск у дискусії підтвердив, що цей підхід зберігається. «Якщо ми зупинимося на зимовому часі, то втрачаємо час із денним світлом. Сонце світитиме рано-вранці, коли всі сплять, а темнітиме надто рано (особливо це буде важливо у квітні, серпні, вересні). Тому щоби захопити сонячне світло, буде розумніше перевести годинники на літній час», – пояснив дипломат. Подібні заяви лунали також від уряду Латвії та представників литовської влади.

Хто ще залишиться на «московському часі»? Найімовірніше, такий вибір зроблять дві грекомовні держави, Кіпр та Греція. Кіпр розташований на довготі Миргорода, а Греція з великою ймовірністю синхронізується з ним і також залишить свій нинішній літній час.

Попереднє вивчення громадської думки в більшості країн ЄС та підготовки відповідних урядових рішень свідчить про те, що 17 країн, які зараз знаходяться у першому часовому поясі (GMT+1), можуть на постійно залишитися у літньому часі – GMT+2 [4].

Відповідно до законодавчої ініціативи Р. Стефанчука, цей же час GMT+2 як цілорічний пропонується запровадити й в Україні. Тобто 17 країн ЄС залишаться на літньому, а ми на зимовому. У підсумку київський час буде дорівнюватиме варшавському, берлінському чи паризькому. Тільки за цих обставин для України виникають певні ризики, що з часом можуть перетворитися на великі, загрозливі для нашої країни проблеми.

Негативні наслідки від подібного поспішного владного рішення насамперед відчують українські громадяни, які мешкають щонайменше на 2/3 території України, бо життя за одним часом не означитиме перебування в одному часовому поясі. Сонце в українському Харкові буде не тільки приблизно на дві години раніше сходити, ніж у французькому Бресті, а й на ці ж дві години раніше заходити. Безперечно, цілком можливо змістити на 1–2 години початок робочого дня чи навчання, але як себе примусити на таку ж кількість годин лягати раніше спати (приблизно о 20.00–21.00), і знову ж, це буде актуально не для усієї України, а приблизно для двох третин її території.

За таких обставин буде важко уникнути обурення великі кількості жителів центральної, східної та південної частин України, крім того, треба не забувати підвищену увагу до нас «доброзичливого» північно-східного сусіда, який обов'язково скористається можливістю підлити масла до вогню.

На наш погляд, незважаючи на наявні мінуси від переходу на літній час в Україні, від цього заходу є й беззаперечні плюси, найбільший з яких – можливість на одну годину більше використовувати сонячний час у переважно теплий період року. Також запровадження літнього часу – це достатньо простий та водночас дієвий компроміс між західною та східною частинами України щодо хоча б часткового зневілювання природної різниці у часі між ними.

Однак у разі впровадження у життя рішення ЄС про скасування літнього часу, нашій державі, ймовірніше, теж доведеться робити подібний крок. При цьому бажано враховувати приклад країн Балтії щодо вирішення цього питання, де передусім прислухаються до здорового глузду, а не керуються символізмами. Крім того, щоб черговий раз не наробити прикрих помилок, відповідне управлінське рішення в Україні потрібно обов'язково синхронізувати з ЄС. Тож не було б зайвим за ініціативою нашої держави скликати загальноєвропейський форум (конференцію) з проблем порядку визначення часу в країнах Європи, на якому зважаючи на наявні тенденції серед більшості країн ЄС до переходу на постійний літній час, запропонувати до чинного поясного часу на європейському континенті додати одну годину (GMT+0/+1, GMT+1/+1, GMT+2/+1 та ін.), назвавши її компромісною або консенсусною. Упереджаючи можливу критику такої новації, що нагадує декретну годину за часів СРСР, можна сказати, не усі управлінські рішення радянської влади заслуговують на критику і це одне з таких.

Висновки. На підставі викладеного слід констатувати, що адміністративно-правове забезпечення порядку обчислення часу в Україні характеризується низкою особливостей, головною з яких є його фактична відсутність. Замість забезпечення груп відповідних суспільних потреб, в нашій державі продовжують застосовувати застарілий та малоефективний формат правового регулювання. Це призводить до однобокості, спрощеності та поспішності у підготовці відповідних нормативно-правових актів. За умов невідкладного запровадження більш дієвої схеми забезпечення адміністративних правопотреб, питання порядку обчислення часу в Україні з високою ймовірністю будуть вирішуватися системно, комплексно з належним науковим обґрунтуванням, урахуванням усіх видових суспільних потреб та значущих особливостей, що характеризують цю важливу складову суспільного життя.

Список використаних джерел

1. Обчислення часу в історії України, Росії, СРСР (кінець XIX–XX ст.). URL: <https://bookster.com.ua/obchyslennya-chasu-v-istoriyi-ukrayiny-rosiyi-srsr-kinets-hiv-xx-st/>
2. http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70150
3. <https://www.yavp.pl/uk/novini/perekhid-na-litnij-chas-u-polshchi-koly-treba-perevesty-strilky-hodnynykiv-18721.html>
4. Сергій Сидоренко. Літній час: «європейський» чи «московський»? Нащо Україна знову перевела годинники. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2021/03/22/7121164/>

Надійшла до редакції 07.09.2021

References

1. Obchyslennia chasu v istorii Ukrainy, Rosii, SRSR (kinets KhIKh–KhKh st.) [Calculation of time in the history of Ukraine, Russia, the USSR (end of the XIX-XX centuries)]. URL : <https://bookster.com.ua/obchyslennya-chasu-v-istoriyi-ukrayiny-rosiyi-srsr-kinets-hiv-xx-st/> [in Ukr.].
2. http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70150.

3. <https://www.yavp.pl/uk/novini/perekhid-na-litnii-chas-u-polshchi-koly-treba-perevesty-strilky-hodynnykiv-18721.html>.

4. Cerhii Sydorenko. Litnii chas: «ievropeyskyi» chy «moskovskyi»? Nashcho Ukraina znovu perevela hodynnyky [Summer time: «European» or «Moscow»? Why Ukraine turned the clock again]. URL : <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2021/03/22/7121164/> [in Ukr.].

ABSTRACT

Yevhen Kurinnyi. Administrative and legal enforcement of order calculation of time in Ukraine. The article deals with a topical problem – a general description of the features of administrative-legal support of the calculation of time in Ukraine.

In particular, the author emphasizes that the proper provision of public needs in the field of time calculation in Ukraine is entrusted to the executive authorities - the government and its relevant structures. Public administration relations arising from the above needs, based on the content of the subject of administrative law, belong to the scope of this branch of Ukrainian law.

It has been noted that the history of the problem shows that during the stay of Ukrainian lands in other countries, the definition of time for Ukrainians, as well as for other European nations, was not stable and still has not become final. Time zone (UTC + 2) was introduced on the territory of the Ukrainian SSR as a component of the USSR on May 2, 1924, and maternity time was introduced on the territory of the Soviet Union on June 20, 1930, after which the time of the third zone (UTC + 3) on the territory of Soviet Ukraine became also year-round.

The attention has been paid that from July 1, 1990 on the territory of the USSR the maternity time was abolished and the UTC + 2 time zone was restored, from September 29, 1991 summer time was also abolished. However, by the Resolution of March 6, 1992, the Verkhovna Rada of Ukraine restored the validity of this time. Thus, after the above-mentioned government decisions, Kyiv time became equal to the corresponding zone UTC+2, and during summer time - UTC+3. Another attempt to change the time took place last year, when at the initiative of R.O. Stefanchuk, the bill № 4201 of 09.10.2020 «On the calculation of time in Ukraine» was submitted to the parliament, which provided for the waiver of the seasonal transition of time from 2021.

It has been emphasized that at least six factors, namely political, economic, international, physiological, socio-domestic and geographical, should be the basis of government decisions to change the time in the country (including in Ukraine). Peculiarities that characterize the current process of administrative and legal support for changing the procedure for calculating the time mine in our country are: its significant politicization, low level of preparedness, implementation in conditions of significant time lag, lack of proper communication between government and the people, the need for coordination and synchronization with EU, the implementation in the traditional format of legal (administrative-legal) regulation, in which, as a rule, is sufficiently simplified without due regard for the nature and characteristics of certain social relations is their legal regulation.

The attention has been paid to the fact that there is a high probability that the 17 EU countries that currently live in the first time zone (GMT + 1) may permanently stay in summer time – GMT+2. According to the legislative initiative of R.O. Stefanchuk, at the same time GMT+2 as a year-round is proposed to be introduced in Ukraine. That is, 17 EU countries will remain in the summer, and we in the winter. As a result, Kyiv time will be equal to Warsaw, Berlin or Paris, which, given the significant actual difference in real time, can bring significant inconvenience to most Ukrainian citizens, and our country has major, including security problems.

The author has stated that the administrative-legal support of the calculation of time in Ukraine is characterized by a number of features, the main of which is its actual absence. Instead of providing groups with relevant social needs, our state continues to use an outdated and ineffective format of legal regulation of social relations. This leads to one-sidedness, simplification and haste in the preparation of relevant regulations. Under the conditions of immediate introduction of a more effective scheme of providing administrative legal needs, the issues of time calculation in Ukraine will most likely be solved systematically, comprehensively with proper scientific substantiation, taking into account all specific social needs and significant features that characterize this important component of public life.

Keywords: *administrative and legal support, time calculation procedure, time zone, territory, summer time, public needs, Kyiv time.*

УДК 342.95
DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-180-185

Ігор ПАСТУХ[©]
доктор юридичних наук, доцент
(Національна академія внутрішніх справ)

НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ВЧИНЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ З КОРУПЦІЄЮ

Здійснено спробу удосконалити співвідношення та наслідки застосування адміністративної відповідальності за вчинення правопорушень, пов'язаних з корупцією, та подальшого проходження публічної служби, іншої трудової діяльності, особами, уповноваженими на виконання функцій держави та місцевого самоврядування, та прирівняними до них особами. На підставі аналізу положень чинного законодавства, судової практики його застосування, офіційного тлумачення норм права, звернуто увагу на правову невизначеність, елементи суб'єктивізму при призначенні судами такого адміністративного стягнення, як позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, коли його прямо не передбачено у санкціях статей Особливої частини Кодексу України про адміністративні правопорушення. Доведено, що застосування такого адміністративного стягнення, як позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, має відбуватися з урахуванням характеру та виду відповідного правопорушення, пов'язаного з корупцією, запропоновано власну підставу їх поділу на такі види, а саме: серед усіх видів адміністративних правопорушень, пов'язаних з корупцією, виділено ті, що пов'язані з виконанням службових обов'язків, і такі, що з виконанням таких обов'язків безпосередньо не пов'язані. З огляду на це зазначено, що відповідальність за їх вчинення не повинна бути однаковою через їх різну суспільну шкідливість та небезпеку. Акцентовано на неоднаковому підході законодавця до наслідків притягнення осіб до адміністративної відповідальності за правопорушення, пов'язані з корупцією, у вигляді припинення публічної служби або іншої трудової діяльності. Запропоновано авторський підхід до вирішення зазначеної проблеми, а саме – припинення виконання службових чи інших повноважень як наслідок притягнення до адміністративної відповідальності за правопорушення, пов'язані з корупцією, має застосовуватися лише за вчинення тих правопорушень, що безпосередньо пов'язані із виконанням ними своїх професійних обов'язків.

Ключові слова: правопорушення, пов'язане з корупцією, адміністративна відповідальність, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, особи, які прирівнюються до осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, публічна служба.

Постановка проблеми. Встановлення юридичної відповідальності за порушення законодавства у сфері запобігання корупції є одним із найважливіших інструментів протидії цьому негативному явищу. Водночас під час визначення конкретних видів покарань, а саме – позбавлення права обіймати посади або займатися певною діяльністю, за вчинення тих чи інших правопорушень, пов'язаних з корупцією, законодавцем не враховані особливості їх вчинення, суспільна шкідливість, небезпека та підстави їх застосування. Внаслідок чого можуть створюватися корупційні ризики при їх накладенні. Неоднозначною також є позиція законодавця стосовно наслідків притягнення осіб до адміністративної відповідальності за правопорушення, пов'язані з корупцією, у вигляді припинення публічної служби або іншої трудової діяльності.

Теоретичні та прикладні аспекти відповідальності за правопорушення, пов'язані з корупцією, вивчали такі науковці, як: Ю. Басакова, О. Безпалова, К. Бугайчук, В. Венедиктова, А. Гайдук, В. Гвоздецький, Т. Головань, О. Джафаров, О. Дудоров, В. Іванцов, Н. Корчак, М. Молодцов, В. Настюк, С. Рогульський, О. Ткаченко, М. Хавронюк, С. Шатрава, О. Шевчук та ін. Водночас конструктивного вирішення поставлених у цій статті проблем не було запропоновано.

© І. Пастух, 2021
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5889-7055>
igordp76@gmail.com

Метою статті є спроба запропонувати шляхи удосконалення співвідношення та наслідків застосування юридичної відповідальності за вчинення адміністративних правопорушень, пов'язаних з корупцією, та подальшого проходження публічної служби, іншої трудової діяльності, особами, уповноваженими на виконання функцій держави та місцевого самоврядування, та прирівняними до них особами.

Виклад основного матеріалу. Забезпечення сталого соціально-економічного розвитку країни, насамперед, пов'язано з підвищенням якості публічного управління. Однак на шляху вирішення цього завдання є суттєві перешкоди, однією з яких є корупція, в якій відображаються негативні моменти в організації та діяльності публічної адміністрації. Корупція в органах державної влади негативно впливає на стан забезпечення конституційних прав, свобод та законних інтересів громадян, руйнує демократичні засади та правопорядок, дискредитує діяльність державного апарату, перешкоджає втіленню реформ, підриває довіру громадян до публічної адміністрації. Одним з найважливіших правових антикорупційних заходів є встановлення юридичної відповідальності.

Відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону України «Про запобігання корупції» [1] правопорушенням, пов'язаним з корупцією, визнається діяння, що не містить ознак корупції, але водночас порушує встановлені цим Законом вимоги, заборони та обмеження, вчинене відповідною особою, і за яке законом передбачено такі види юридичної відповідальності, як кримінальна, адміністративна, дисциплінарна, цивільно-правова.

Аналіз положень глави 13-А КУпАП свідчить, що за адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією, встановлено санкції у вигляді накладення таких адміністративних стягнень, як штраф, конфіскація та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю передбачена в Кодексі, як правило, як адміністративне стягнення лише за повторне правопорушення, вчинене особою, яку протягом року вже було піддано адміністративному стягненню. Водночас ч. 6 ст. 30 КУпАП передбачена можливість застосування цього адміністративного стягнення судом навіть у випадках, коли в санкції статті Особливої частини цього Кодексу воно не передбачено, але суддя з урахуванням характеру проступку, посади, особи правопорушника та інших обставин справи визнає за неможливе збереження за службовцем займаної посади. Як бачимо, законодавчим правилом конкретних підстав для позбавлення права обіймати посади не встановлено, тож вони можуть довільно тлумачитися суддями. Практика застосування такого покарання, прямо не передбаченого санкцією правопорушення, пов'язаного з корупцією, вже є у правозастосовній діяльності. Наприклад, 06 червня 2017 р. суддя Іршавського районного суду Закарпатської області, розглянувши матеріали справи про притягнення до адміністративної відповідальності за ч. 1 ст. 172-4 КУпАП, встановив, що Особа, будучи посадовою особою Державної лісової охорони, усвідомлюючи протиправність своїх дій, порушила обмеження щодо сумісництва та суміщення з іншими видами діяльності, передбачені п. 1 ч. 1 ст. 25 Закону України «Про запобігання корупції», займалася та займається підприємницькою діяльністю як фізична особа-підприємець з метою отримання прибутку. Правопорушник та його захисник вину не визнали та суду пояснили, що прямого умислу на вчинення цього адміністративного правопорушення Особа не мала, про обмеження щодо сумісництва та суміщення з іншими видами діяльності, передбачені ч. 1 п. 1 ст. 25 Закону України «Про запобігання корупції», їй ніхто не повідомляв, як і не ознайомлював її з посадовою інструкцією, тож їй не відомі її функціональні обов'язки. Заслухавши прокурора, правопорушника, дослідивши матеріали справи, суд дійшов висновку, що в діях Особи є склад адміністративного правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 172-4 КУпАП. Обираючи стягнення, передбачене ч. 1 ст. 172-4 КУпАП, судом було враховано те, що Особа вперше притягається до відповідальності за правопорушення, пов'язане з корупцією, вину не визнає, тож щодо нього необхідно обрати міру покарання в межах санкції ч. 1 ст. 172-4 КУпАП. Суд постановив визнати Особу винною у вчиненні правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 172-4 КУпАП, і накласти стягнення за ч. 1 ст. 172-4 КУпАП у вигляді штрафу в сумі 5 100,00 (п'ять тисяч сто) гривень з конфіскацією отриманого доходу від підприємницької діяльності в сумі 7 090,00 (сім тисяч дев'яносто) гривень на користь держави та з позбавленням права обіймати посаду лісника обходу строком на 1

рік [2]. 3 березня 2017 р. суддя апеляційного суду Дніпропетровської області, розглянувши у відкритому судовому засіданні апеляційну скаргу на постанову судді Бабушкінського районного суду м. Дніпропетровська від 27 січня 2017 року у справі про адміністративне правопорушення, якою особа, що працювала інспектором роти № 7 батальйону № 2 Управління патрульної поліції у м. Дніпро ДПП НП України, визнана винною у вчиненні адміністративного правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 172-4 КУпАП, на неї накладено адміністративне стягнення у вигляді штрафу в дохід держави в сумі 5 100 грн з конфіскацією отриманого доходу від підприємницької діяльності, а також вона позбавлена права обіймати посади, пов'язані з виконанням функцій держави або місцевого самоврядування, строком на 6 місяців. За обставин, зазначених в оскаржуваній постанові, особа, проходячи службу, була одноособовим засновником ТОВ «ТК Груп» та з 20.10.2015 р. виконуючим обов'язки керівника без нарахування заробітної плати, підписантом з 16.03.2012 р., чим скоїв адміністративне правопорушення, передбачене ч. 2 ст. 172-4 КУпАП. Заслухавши доводи ОСОБА_2, думку прокурора, вивчивши матеріали справи, перевіривши законність та обгрунтованість постанови суду в межах апеляційної скарги, суд визнав необхідним оскаржувану постанову залишити без змін. Щодо виду та розміру стягнення, то при його обранні судом першої інстанції врахований характер вчиненого правопорушення, особу порушника, який має постійне місце проживання та роботи, до адміністративної відповідальності не притягався, ступінь його вини та обставини, які пом'якшують його відповідальність, матеріальний стан, правильно наклав адміністративне стягнення у вигляді штрафу в розмірі 300 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією отриманого доходу від такої діяльності. Крім того, з урахуванням характеру адміністративного правопорушення, вчиненого особою, на підставі ч. 5 ст. 30 КУпАП суд правильно дійшов висновку щодо необхідності позбавлення її права обіймати посади, пов'язані з виконанням функцій держави або місцевого самоврядування строком на шість місяців. Неправильного застосування норм матеріального права або порушень норм процесуального права, які були б підставою для скасування постанови судді, апеляційним переглядом не встановлено, у зв'язку з чим апеляційну скаргу залишено без задоволення, а постанову судді першої інстанції – без змін [3]. Одразу треба зауважити, що санкції ч. 1 та 2 ст. 172-4 КУпАП не передбачають покарання у вигляді позбавлення права обіймати посади, пов'язані з виконанням функцій держави або місцевого самоврядування.

Стосовно цього треба висловити такі позиції. Конституційний Суд у Рішенні від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 зазначив, що з конституційних принципів рівності й справедливості витікає вимога визначеності, ясності й недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовній практиці і неминуче призводить до сваволі (абзац другий підпункту 5.4 пункту 5 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005).

Одним з елементів верховенства права є принцип правової визначеності, у якому стверджується, що обмеження основних прав людини та громадянина і втілення цих обмежень на практиці допустиме лише за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм, встановлюваних такими обмеженнями; обмеження будь-якого права повинне базуватися на критеріях, які дадуть змогу особі відокремлювати правомірну поведінку від протиправної, передбачати юридичні наслідки своєї поведінки (абзац третій підпункту 3.1 пункту 3 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010). Цей принцип є ключовим у питанні довіри до судової системи і верховенства права; для досягнення цієї довіри держава повинна складати тексти законів так, щоб вони були доступними; держава також зобов'язана дотримуватися та застосовувати у прогнозований і послідовний спосіб ті закони, які вона ввела в дію; прогнозованість означає, що закон повинен, коли це можливо, бути оприлюдненим до його виконання і бути передбачуваним у тому, що стосується його наслідків: він має бути сформульований достатньо точно для того, щоб людина могла регулювати свою поведінку [4].

З урахуванням цього слід констатувати, що під час встановлення неконкретних положень для визначення підстав застосування позбавлення права обіймати посади, передбачених ч. 6 ст. 30 КУпАП, законодавцем був недотриманий принцип правової визначеності, який вимагає чіткості, зрозумілості й однозначності формулювання

правових норм, зокрема їх передбачуваності для громадян. З огляду на це вважаємо, що положення розглядуваної статті Кодексу потребують удосконалення.

Викликають певні зауваження й інші норми юридичної відповідальності публічних службовців під час виявлення у їх діях правопорушень, пов'язаних з корупцією. Як відомо, адміністративна відповідальність за правопорушення, пов'язані з корупцією, передбачена Кодексом України про адміністративні правопорушення. Водночас наслідки притягнення до такої відповідальності різняться залежно від виду публічної служби, яку проходить та чи інша особа. Нерідко в національному законодавстві така обставина (притягнення до адміністративної відповідальності за правопорушення, пов'язані з корупцією) визначається як підстава для припинення публічної служби. Тож відповідно до ст. 51 Закону України «Про прокуратуру» [5] передбачено звільнення прокурора із займаної посади, якщо його було притягнуто судом до адміністративної відповідальності за правопорушення, пов'язане з корупцією. При цьому склад правопорушення, а також вид накладеного стягнення впливу на припинення служби не мають. Подібна норма прописана й щодо осіб начальницького складу служби цивільного захисту, контракт з якими розривається за тих самих умов (ч. 3 ст. 106 Кодексу цивільного захисту) [6]. Достатнім для припинення публічної служби є факт притягнення до адміністративної відповідальності за адміністративне правопорушення, пов'язане з корупцією, і для директора Державного бюро розслідувань, його першого заступника і заступника, посадових осіб Державної прикордонної служби України [7-8] та деяких інших.

Проте законами передбачені й інші правові наслідки притягнення особи до відповідальності за вчинення адміністративного правопорушення, пов'язаного з корупцією. Зокрема, публічна служба осіб, на яких поширюється дія Закону України «Про державну службу» [9], припиняється лише за умови, що притягнення їх до адміністративної відповідальності за правопорушення, пов'язане з корупцією, полягатиме у накладенні судом не будь-якого адміністративного стягнення, а лише позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, що пов'язані з виконанням функцій держави або місцевого самоврядування.

Стосовно осіб, які для цілей Закону «Про запобігання корупції» прирівнюються до осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування (посадові особи юридичних осіб публічного права, особи, які надають публічні послуги, представники громадських об'єднань, наукових установ, навчальних закладів, експертів відповідної кваліфікації, інші особи, які входять до складу конкурсних та дисциплінарних комісій), як правило, додаткових наслідків у вигляді обов'язкового звільнення з роботи взагалі непередбачено.

Отже, законодавець по-різному визначає наслідки притягнення до адміністративної відповідальності за правопорушення, пов'язані з корупцією, осіб, уповноважених на виконання функцій держави та місцевого самоврядування, незважаючи на перебування в одній групі суб'єктів, на яких поширюються вимоги Закону України «Про запобігання корупції». Спробуємо запропонувати власний варіант вирішення проблеми такого регулювання. Він побудований на таких міркуваннях.

Усі адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією, що містяться у гл. 13-А КУпАП, відповідно до їхнього складу можна поділити на дві групи:

а) адміністративні правопорушення, пов'язані з виконанням службових обов'язків (ст. 172-5 – лише щодо порушення обмежень щодо одержання подарунків у зв'язку із здійсненням такими особами діяльності, пов'язаної із виконанням функцій держави або місцевого самоврядування; якщо особа, яка дарує, перебуває в підпорядкуванні такої особи; ст. 172-7 – неповідомлення про реальний конфлікт та дія в умовах реального конфлікту інтересів (тобто суперечності між приватним інтересом особи та її службовими чи представницькими повноваженнями, що впливає на об'єктивність або неупередженість прийняття рішень вчинення дій під час їх виконання); ст. 172-8 – незаконне використання інформації, що стала відома особі у зв'язку з виконанням службових або інших визначених законом повноважень). У цих проступках порушення антикорупційного законодавства відбувається під час виконання професійних владних та інших службових повноважень;

б) адміністративні правопорушення, безпосередньо не пов'язані з виконанням службових обов'язків (ст. 172-5 – щодо прийняття подарунків, що не відповідають

загальновизнаним уявленням про гостинність; ст. 172-4 – порушення вимог суміщення та сумісництва; ст. 172-6 – порушення вимог фінансового контролю та ін.). Ці проступки вчиняються особами у зв'язку з недотриманням додаткових обмежень, заборон або невиконанням обов'язків, які не стосуються тієї роботи, що виконується ними за посадою.

З огляду на це, вважаємо, що наслідки вчинення різних за своєю сутністю, природою, та суспільною шкідливістю адміністративних проступків, пов'язаних з корупцією, не можуть бути однакові, оскільки порушують низку принципів юридичної відповідальності: справедливості, індивідуалізації покарання, відповідності провини та покарання тощо. Тому припинення публічної служби як наслідок притягнення до адміністративної відповідальності за правопорушення, пов'язане з корупцією, має наставати лише у випадках вчинення правопорушень, пов'язаних із виконанням службових обов'язків, в інших випадках звільнення має бути наслідком вчинення правопорушення особою, на яку протягом року було накладено адміністративне стягнення (тобто на підставі рішення суду).

Висновки. Положення ч. 6 ст. 30 КУпАП, у яких закріплена можливість застосування адміністративного стягнення у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від шести місяців до одного року, незалежно від того, чи передбачене воно в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини цього Кодексу, не відповідають принципу правової визначеності – чіткості, зрозумілості й однозначності формулювання правових норм, зокрема їх передбачуваності, і тому потребують виключення із Кодексу.

Припинення публічної служби (іншої трудової діяльності) особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, як наслідок притягнення до адміністративної відповідальності за правопорушення, пов'язані з корупцією, має застосовуватися лише за вчинення тих правопорушень, що безпосередньо пов'язані із виконанням ними свої професійних службових (трудова) обов'язків. За вчинення інших адміністративних правопорушень, пов'язаних з корупцією, відповідальність у вигляді звільнення (припинення діяльності) має бути наслідком вчинення особою такого правопорушення, якщо за його вчинення санкцією відповідної частини статті КУпАП передбачено стягнення позбавлення права обіймати посади або займатися певною діяльністю.

Список використаних джерел

1. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 49. Ст. 2056.
2. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/66946580>.
3. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/65649269>.
4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 7 частини другої статті 42 Закону України «Про вищу освіту» від 20 грудня 2017 року № 2-р/2017 (справа № 1-5/2017). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-17#Text>.
5. Про прокуратуру : Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 2–3. Ст. 12.
6. Кодекс цивільного захисту від 02.10.2012 № 5403-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 34–35. Ст. 458.
7. Про Державне бюро розслідувань : Закон України від 12.11.2015 № № 794-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 6. Ст. 55.
8. Про Державну прикордонну службу України : Закон України від 03.04.2003 № 661-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 27. Ст. 208.
9. Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 4. Ст. 43.

Надійшла до редакції 13.09.2021

References

1. Pro zapobihannya koruptsiyi [On the prevention of corruption] : Zakon Ukrainy vid 14.10.2014 № 1700-VII. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*, 2014, no 49, Art. 2056 [in Ukr.].
2. Yedynyy derzhavnyy reyestr sudovykh rishen' [Unified state register of court decisions]. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/66946580> [in Ukr.].
3. Yedynyy derzhavnyy reyestr sudovykh rishen' [Unified state register of court decisions]. URL :

<https://reyestr.court.gov.ua/Review/65649269> [in Ukr.].

4. Rishennya Konstytutsiynoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiynym podannym 49 narodnykh deputativ Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsiyi Ukrainy (konstytutsiynosti) punktu 7 chastyny druhoyi statti 42 Zakonu Ukrainy «Pro vyshchu osvitu» vid 20 hrudnya 2017 roku № 2-r/2017 (sprava № 1-5/2017) [4. Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case on the constitutional petition of 49 people's deputies of Ukraine on compliance of the Constitution of Ukraine (constitutionality) with paragraph 7 of part two of Article 42 of the Law of Ukraine «On Higher Education» of December 20, 2017 № 2-r / 2017 (case № 1 -5/2017)]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-17#Text> [in Ukr.].

5. Pro prokuraturu [About the prosecutor's office]: Zakon Ukrainy vid 14.10.2014 № 1697-VII. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*, 2015, no 2–3, art. 12 [in Ukr.].

6. Kodeks tsyvil'noho zakhystu 2 zhovtnya 2012 roku № 5403-VI [Civil Protection Code October 2, 2012 № 5403-VI]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*, 2013, no 34–35, art. 458 [in Ukr.].

7. Pro Derzhavne byuro rozsliduvan' [About the State Bureau of Investigation]: Zakon Ukrainy vid 12.11.2015 № № 794-VIII. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. 2016. № 6. Art.55 [in Ukr.].

8. Pro Derzhavnu prykordonnu sluzhbu Ukrainy [About the State Border Guard Service of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 3 kvitnya 2003 roku № 661-IV. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. 2003, no 27, art. 208 [in Ukr.].

9. Pro derzhavnu sluzhbu [About public service] : Zakon Ukrainy vid 10.12.2015 № 889-VIII. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*, 2016, no 4, art. 43 [in Ukr.].

ABSTRACT

Ihor Pastukh. Directions of improving legal responsibility for committing administrative offenses related to corruption. An attempt was made to improve the relationship and consequences of administrative liability for corruption-related offenses and further public service, other employment, persons authorized to perform the functions of state and local self-government, and persons equated to them. Based on the analysis of the provisions of current legislation, judicial practice of its application, official interpretation of the law, attention is paid to legal uncertainty, elements of subjectivity in the appointment of courts such administrative penalties as deprivation of the right to hold certain positions or engage in certain activities. sanctions of articles of the Special part of the Code of Ukraine about administrative offenses. It is proved that the application of such an administrative penalty as deprivation of the right to hold certain positions or engage in certain activities should take into account the nature and type of the relevant offense related to corruption, proposed its own basis for their division into such types. Namely, among all types of administrative offenses related to corruption, there are those related to the performance of official duties and those related to the performance of such duties are not directly related. With this in mind, it is stated that the responsibility for their commission should not be the same because of their different social harm and danger. Emphasis is placed on the legislator's unequal approach to the consequences of bringing individuals to administrative responsibility for corruption-related offenses in the form of termination of public service or other employment. The author's approach to the solution of the specified problem is offered, namely – termination of performance of official or other powers as a result of bringing to administrative responsibility for the offenses connected with corruption, should be applied only for commission of those offenses which are directly connected with performance by the professional duties.

Keywords: *corruption-related offense, administrative liability, deprivation of the right to hold certain positions or engage in certain activities, persons authorized to perform the functions of state or local self-government, persons equated to persons authorized to perform the functions of state or local self-government, public service.*

УДК 342.127.15

DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-186-190

Ірина ВЕРБА®

кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

МЕДІАЦІЯ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

У статті досліджено питання впровадження медіації в адміністративне судочинство. Впровадження альтернативних способів вирішення правових спорів, зокрема медіації, сприяє посиленню доступу до правосуддя та зменшити перевантаження судів.

Вирішення адміністративних спорів є складною сферою для здійснення процедури медіації. Медіація не спроможна витіснити та підмінити судове вирішення адміністративних спорів із застосуванням класичної змагальної процедури. Запропоновано визнати присудову медіацію оптимальною процедурою у вирішенні адміністративних спорів. Сформульовано пропозиції та рекомендації щодо створення законодавчої бази для застосування медіації як альтернативного способу вирішення спорів у адміністративному судочинстві в Україні.

Ключові слова: медіація, адміністративний спір, адміністративний суд, примирення, угода про медіацію, адміністративне провадження, альтернативний метод.

Постановка проблеми. Трансформація уявлення громадянського суспільства про належне і справедливе судочинство, сучасні соціально-правові зміни, що відбуваються в Україні, впливають на переосмислення традиційних завдань судової системи загалом. Сучасна модель адміністративного судочинства в Україні піддається інтенсивному впливу правових новацій, які у всьому світі вважаються взірцем демократичних перетворень у державі і її гуманізації.

Удосконалення, оптимізація та гармонізація процесуального законодавства і судової системи спрямоване на досягнення балансу у забезпеченні публічних інтересів суспільства і приватних інтересів людини. Отож, як і у багатьох правових державах світу, сьогодні в Україні актуальним є обґрунтування шляхів впровадження процедури медіації в структуру адміністративних процедур. Практика показує, що процедури та методи медіації, сформовані у різних країнах світу, можуть відрізнятися за змістом та ефективністю, але в національне законодавство України досі не імplementовано жодного підходу.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Застосування альтернативних методів у вирішенні адміністративних спорів завжди знаходиться у полі зору провідних вчених-адміністративістів. Різні аспекти реалізації процедури медіації в адміністративному судочинстві досліджувались у наукових працях А. Гайдука, О. Горової, Ю. Губар, В. Землянської, Г. Єременко, В. Кудрявцева, Ю. Ліхолетової, В. Малярєнка, Л. Мамчур, Ж. Мішиної, Т. Подковенко, В. Тісногуз, К. Шершун та ін. Перспективи застосування медіації в адміністративному судочинстві досліджувались у працях В. Баранова, В. Бевзенко, І. Бельської, Н. Бондаренко-Зелінської, О. Вашук, С. Виноградової, Л. Власової, О. Горещького, Д. Давиденко, С. Демченко, С. Задорожної, С. Зирянова, В. Кузьмишина, К. Лебедевої, А. Лиско, Л. Мамчур, А. Пишної, Н. Прокопенко, А. Чернеги, Т. Шинкар, Д. Яницької та ін. Проте медіація в адміністративному судочинстві так і не отримала правового закріплення і експертного визнання. Тенденція протиставлення медіації з класичною змагальною процедурою також не сприяє її утвердженню. Отож подальше дослідження тенденцій розвитку медіації в публічно-правових спорах є актуальним.

Метою наукової статті є обґрунтування теоретичних та прикладних питань використання медіації в адміністративному судочинстві України, її переваг і проблем.

Виклад основного матеріалу. В Україні до медіації звертаються переважно під час вирішення цивільно-правових та господарсько-правових спорів. Більш дискусійним є питання можливості та доцільності запровадження медіації під час вирішення адміністративних спорів. Однією із сторін спору є орган державної влади, наділений владними повноваженнями, який має діяти лише в межах, чітко визначених законом. Пошук компромісу між конфліктуючими сторонами є більш складним [1]. Публічно-правові спори мають свої особливості, що викликає сумніви серед правознавців у можливості та ефективності застосування процедури медіації у вирішенні публічно-правових спорів [2]. При цьому зарубіжний досвід провідних правових держав світу доводить не тільки можливість, але й необхідність перегляду вітчизняних стандартів судочинства.

На конституційному рівні закладено правові засади впровадження медіації. На основі норм галузевого процесуального спрямування визначено, що чинне цивільне і господарське законодавство зводить можливість примирення до мирової угоди, яка має різну правову природу і не може ототожнюватися з присудовою медіацією. Медіація впроваджена тільки в кримінальний процес. Хоча чинне законодавство визначає такий інститут як примирення, не вживаючи терміна «медіація», все ж примирення має характер процедури медіації та здебільшого відповідає міжнародним стандартам у цій галузі [9, с. 15]. Незважаючи на активне наукове обговорення офіційного визнання медіації, сучасне адміністративне законодавство забороняє використання альтернативних способів вирішення адміністративних справ. При цьому мирне врегулювання адміністративного спору не заборонено, оскільки спроможність досягнення компромісу у спорах між органами публічної влади є показником ефективності, відкритості і якості їх діяльності загалом.

В адміністративному процесі можна виділити три аспекти медіації: примирення сторін, врегулювання спору за участю судді та примирення на стадії виконання рішення. Вбачається, що в переліку видів процедур примирення основними повинні стати процедури за участю третіх осіб, які сприяли б ефективному пошуку сторонами взаємоприйнятних варіантів вирішення конфлікту. У такому контексті медіація (посередництво) ще не отримала належного законодавчого розвитку (зокрема, у сфері адміністративного судочинства) [3]. Специфіка адміністративних спорів змушує експертне середовище визнати, що використання медіації є ефективним способом розвантажити суди, але таке її використання має бути обережним і контролюватися судом.

Сфера адміністративних спорів найбільш складна для застосування процедури медіації. Це зумовлюється такими характерними для таких спорів особливостями: учасники спору є суб'єктами нерівноправними – між ними відносини влада-підпорядкування; існування корупційних ризиків через домовленості між посадовою особою і приватною особою; у своїй діяльності орган державної влади керується публічним інтересом, не мають свободи у прийнятті рішень; ризик звинувачення державного службовця у перевищенні повноважень під час укладення медіаційної угоди [4, с. 185]. Вирішенням цієї проблеми є процедура присудової медіації, що здійснюється під професійним контролем судді і гарантує дотримання принципів верховенства права і законності.

Залежно від інтеграції у судову систему країни виділяють присудову модель медіації та позасудову модель медіації. Присудову медіацію визначають як процедуру альтернативного вирішення спорів, в якій нейтральна третя сторона (суддя-медіатор) допомагає сторонам вирішити спір досягненням згоди та яка оформлюється письмовою угодою. Медіаційна угода, якої досягли сторони в ході медіації, затверджується судом. Процедура медіації у світовій практиці широко застосовується під час вирішення спорів різних категорій [2]. Присудова медіація є оптимальною для врегулювання публічно-правових спорів, в тому числі адміністративних.

Порядок проведення присудової медіації, взаємодія сторін і медіатора аналогічні позасудовій медіації. Особливістю присудової медіації є її співвідношення з судовим процесом і процесуальні наслідки проведення, оскільки врегулювання спору за допомогою процедури медіації здійснюється вже після порушення справи в суді, а суб'єктами присудової медіації є учасники процесуальних правовідносин – позивач і відповідач. Суддя має здійснити процесуальні заходи, які передбачені законодавством, щоб створити належні умови для примирення сторін, зокрема зупинити провадження у справі, надати розумний

строк для проведення медіації, затвердити медіаційну угоду як мирову тощо [5, с. 146]. Переваги альтернативного способу вирішення адміністративного спору актуальні для іміджу органів публічної влади.

Пропозиція судді про проведення альтернативних процедур буде актуальною і необхідною в тому випадку, якщо наявні передумови, які свідчать про можливість визнання сторонами інтересів один одного і здатності сторін на вчинення взаємних поступок. Використання у діяльності судів (зокрема адміністративних) способів альтернативного вирішення спорів можливо в тих випадках, коли сторони юридичного спору, керуючись принципом диспозитивності, мають намір або згодні припинити (врегулювати або вирішити) взаємні розбіжності іншим шляхом, аніж той, що передбачений судом [6, с. 14–15]. Звісно, медіація не спроможна витіснити та підмінити судове вирішення адміністративних спорів із застосуванням класичної змагальної процедури.

Досвід впровадження медіації в адміністративній юстиції зарубіжних країн показує, що раціонально побудована система правової медіації стає додатковим ефективним механізмом захисту прав громадян та юридичних осіб, сприяє вдосконаленню правової держави та принципу поділу влади [7, с. 81]. Чимало європейських країн допускають можливість об'єднання традиційного правосуддя і процедур альтернативного врегулювання спорів. Медіація є перспективним напрямом розвитку українського адміністративного судочинства, яке потребує більшого поширення та застосування з метою досягнення сторонами примирення, враховуючи інтереси обох сторін процесу за участю судді або посередника [3]. Саме розвантаження судів, прискорення вирішення адміністративних спорів впливає на доступність адміністративного правосуддя, а також на стан забезпечення прав та інтересів громадян загалом.

Головними передумовами процедури медіації є: прагнення сторін на мирне врегулювання конфлікту або спору та добровільність участі в процедурі. Об'єднавши свої зусилля, для врегулювання проблеми сторони замість сприйняття опонента як ворога, можуть досягти консенсусу та прийняти рішення, яке дозволяє будувати подальші взаємовідносини і спільну діяльність [4, с. 185]. Але не всі органи публічної влади зацікавлені у пошуку компромісу.

Проблеми недостатньої популярності медіації полягають у тому, що: в Україні бракує професійних медіаторів; судові процеси ґрунтуються на принципах змагальності, що є антиподом принципу примирення в медіації; низька поінформованість громадян; консервативність (більшість юристів не зацікавлена в поширенні альтернативних методів вирішення спорів); умова успішної медіації – бажання обох клієнтів мирним шляхом досягнути конструктивного вирішення спору [7, с. 47]. Проблемами застосування процедури медіації під час вирішення адміністративних спорів вважають: низький рівень розвитку системи приведення у виконання угод за результатами медіації та інших угод про примирення (якщо це не мирова угода, затверджена судом). Відсутність механізму примусового виконання угоди за результатами істотно знижує кількість звернень до цієї процедури, бо ставить під сумнів доцільність цієї процедури [4, с. 185]. При цьому медіація має суттєві переваги, що дозволяють переконатися у її значенні та ефективності.

До переваг медіації як способу вирішення спорів треба віднести: контроль, який мають сторони як над процедурою і результатами медіації; пряма участь сторін у переговорах; добровільність процедури; швидкість проведення медіації, її ефективність і економічність, простота і гнучкість; справедливість і конфіденційність; забезпечення ефективної взаємодії між сторонами; сприяння в підтримці, поліпшення або відновлення взаємин між сторонами; врахування довгострокових і важливих інтересів сторін для врегулювання спору з акцентом на сьогодення і майбутнє; взаємовигідність результату медіації; творчий підхід до вирішення суперечки [6, с. 14–15]. Переваги застосування процедури медіації у вирішенні адміністративних спорів для органів публічної влади полягають і в можливості уникнути затягування процесу прийняття та реалізації управлінських рішень.

Проблема несприйняття переваг медіації у вирішенні публічних спорів, відсутність політичної волі та супротив зацікавлених експертів щодо її правового закріплення є ключовими перешкодами для розвитку цього альтернативного способу вирішення правових спорів.

Питання доцільності прийняття закону на нинішньому етапі розвитку медіації в

Україні досі залишається дискусійним. Медіація є достатньо специфічною сферою, а підходи до регулювання, які застосовуються в адвокатурі, нотаріаті або для приватних виконавців для медіації будуть нищівними. Закон має регулювати основні засади цієї процедури, щоб надати суспільству розуміння і закласти необхідні державні гарантії, водночас витримавши баланс із достатнім та необхідним регулюванням цієї сфери [8]. Численні спроби розробити проєкт закону про медіацію не характеризувались якістю та глибоким опрацюванням наявного національного і зарубіжного досвіду.

Присудова медіація на сьогодні є найбільш перспективним і реальним напрямом, що дозволить поступово популяризувати й інші види медіації.

Висновки. Сучасне адміністративне процесуальне законодавство забороняє використання альтернативних способів вирішення адміністративних справ, але мирне врегулювання адміністративного спору не заборонено. Законодавство не закріплює і можливості проведення процедури медіації для вирішення адміністративних спорів, а адміністративне судочинство не схильне використовувати досудовий порядок регулювання таких спорів.

Перевагами застосування медіації у вирішенні адміністративних спорів є її економічність, простота і зручність, результативність, оперативність та конфіденційність. Присудова медіація є оптимальною для врегулювання публічно-правових спорів, а тому числі адміністративних. Основна перевага присудової медіації – спроможність розвантажити адміністративні суди, при цьому не створюючи ризики для верховенства права. Досягнення компромісу та вирішення адміністративного спору за участю судді передбачає укладення угоди, а завданням суддів у цьому процесі є гарантування дотримання законних публічних і приватних інтересів, а не лише інтересів сторін. Зокрема, гарантування публічних інтересів у процесі присудової медіації є умовою дотримання приватних інтересів громадян.

Список використаних джерел

1. Пишна А. Г. Застосування медіації для урегулювання адміністративних спорів. URL: http://dspace.oduvs.edu.ua/bitstream/123456789/1722/1/%D0%9F%D0%B8%D1%88%D0%BD%D0%B0_%D0%90.%D0%93.pdf.
2. Богуцька Л. П. Медіація у вирішенні публічно-правових спорів. URL: <https://ukrainepravo.com/scientific-thought/naukova-dumka/zaprovadzhennya-med-ats-yak-alternativnogo-shlyakhu-vir-shennya-publ-chno-pravovikh-spor-v/>.
3. Горещкий О. Медіація в адмінсудочинстві – неможливе можливо? *Юридична газета online*. 2019. № 16 (670). URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/mediatsiya-v-adminsudochinstvi-nemozhlyve-mozhlyvo.html>.
4. Ростовська К. В., Гришина Н. В. Медіація в адміністративному судочинстві: міф чи реальність сьогодні. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Право*. 2020. № 29. С. 182–188.
5. Яковлев В. В. Присудова та позасудова медіація: основні ознаки. *Зб. наук. пр. Харків. націон. педагогічного ун-ту імені Г. С. Сковороди*. 2017. № 26. С. 139–151.
6. Шинкар Т. І. Застосування медіації в адміністративному судочинстві: вітчизняний та зарубіжний досвід : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / НУ «Львівська політехніка». Львів, 2018. 24 с.
7. Бліхар М. Медіація як спосіб вирішення адміністративних спорів. *Підприємство, господарство і право*. 2020. № 10. С. 78–82.
8. Безхлібна Н. Наріжний камінь медіації. Чому законодавець не може визначитися з профільним законом? URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/narizhnyi-kamin-mediatsiyi-chomu-zakonodavec-ne-mozhe-viznachitisa-z-profilnim-zakonom.html>.
9. Грень Н. М. Реалізація права людини на справедливий суд шляхом процедури присудової медіації: теоретико-правове дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / НУ «Львівська політехніка». Львів, 2017. 23 с.

Надійшла до редакції 12.07.2021

References

1. Pyshna A. H. Zastosuvannya mediatsiyi dlya urehulyuvannya administratyvnykh sporiv [Use of mediation to resolve administrative disputes]. URL : http://dspace.oduvs.edu.ua/bitstream/123456789/1722/1/%D0%9F%D0%B8%D1%88%D0%BD%D0%B0_%D0%90.%D0%93.pdf [in Ukr.].
2. Bohuts'ka L. P. Mediatsiya u vyrishenni publichno-pravovykh sporiv [Mediation in resolving public law disputes]. URL: <https://ukrainepravo.com/scientific-thought/naukova-dumka/zaprovadzhennya-med-ats-yak-alternativnogo-shlyakhu-vir-shennya-publ-chno-pravovikh-spor-v/>. [in Ukr.].
3. Horets'kyu O. (2019) Mediatsiya v adminsudochynstvi – nemozhlyve mozhlyvo [Mediation in

administrative proceedings is impossible]? *Yurydychna hazeta online*, no 16 (670). URL : <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/mediaciya-v-adminsudochinstvi-nemozhlive-mozhlivo.html> [in Ukr.].

4. Rostovs'ka K. V., Hryshyna N. V. (2020) Mediatsiya v administratyvnomu sudochynstvi: mif chy realiyi s'ohodennya [Mediation in administrative proceedings: myth or realities of today]. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya «PRAVO»*, no 29, pp. 182–188 [in Ukr.].

5. Yakovlyev V.V. (2017) Prysudova ta pozasudova mediatsiya: osnovni oznaky [Judicial and extrajudicial mediation: main features]. *Zb. nauk. pr. Kharkiv. natsion. pedahohichnoho un-tu imeni H. S. Skovorody*, no 26, pp. 139–151 [in Ukr.].

6. Shynkar T. I. (2018) Zastosuvannya mediatsiyi v administratyvnomu sudochynstvi: vitchyznyanyy ta zarubizhnyy dosvid [The use of mediation in administrative proceedings: domestic and foreign experience] : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.01 / NU "Lvivska politekhnika". L'viv, 24 p. [in Ukr.].

7. Blikhar M. (2020) Mediatsiya yak sposib vyrishennya administratyvnykh sporiv [Mediation as a way to resolve administrative disputes]. *Pidpryyemstvo, hospodarstvo i pravo*, no 10, pp. 78–82 [in Ukr.].

8. Bezkhlibna N. Narodnyy kamin' mediatsiyi. Chomu zakonodavtsya ne mozha vyznaty z profil'nym zakonom [The cornerstone of mediation. Why the legislator cannot decide on the profile law]. URL : <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/narizhniy-kamin-mediatsiyi-chomu-zakonodavce-ne-mozhe-viznachitisya-z-profilnim-zakonom.html> [in Ukr.].

9. Hren' N. M. (2017) Realizatsiya prava lyudyny na spravedlyvomu sudi cherez protsesy prysudovoyi mediatsiyi: teoretyko-pravove doslidzhennya: dysertatsiya na здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук [Realization of the human right to a fair trial through the procedure of adjudication mediation: theoretical and legal research] : avtoref. dys. ... kand. yuryd. Nauk : 12.00.01 / NU "Lvivska politekhnika". L'viv, 23 p. [in Ukr.].

ABSTRACT

Iryna Verba. Mediation in administrative proceedings: problems of theory and practice.

The article studies the the introduction of mediation in administrative proceedings. Implementation of other alternative ways of resolution of legal disputes, for example, such as mediation, can be an option to improvement of justice access and to reduction of court overloading.

The sphere of administrative disputes is the most difficult for implementation of mediation procedure. Mediation is not able to displace and replace the judicial resolution of administrative disputes using the classic adversarial procedure. It is proposed to recognize adjudication mediation as the optimal procedure in resolving administrative disputes.

Proposals and recommendations concerning creation of the legislative framework for the application of mediation as the alternative dispute resolution in administrative proceedings in Ukraine are formulated. That is why resolving the issue of relieving the judiciary is relevant for the use of mediation as an alternative way of resolving disputes or conflicts. Insufficient use of mediation as a way to resolve legal conflicts, including administrative ones, is low awareness of the advantages of this method of resolving legal conflicts and its advantages over the traditional judicial method of resolving legal disputes, insufficient legal regulation of mediation in Ukrainian legislation, lack of sufficient professional mediators who could provide quality mediation services, conservatism of both lawyers and participants in the administrative process at the moment of development of the legal system in Ukraine.

Keywords: *mediation, administrative dispute, administrative court, reconciliation, mediation agreement, administrative proceeding, alternative method.*

УДК 342.95

DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-191-197

Аласкар ГУСЕЙНЛІ[©]
аспірант
(Інститут законодавства
Верховної Ради України)

ЗАВДАННЯ ТА ФУНКЦІЇ АДВОКАТА В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Мета статті полягає у визначенні завдань та функцій адвоката в процесі здійснення ним представництва в межах адміністративного судочинства. Дослідження виконано з використанням таких методів, як аналіз, синтез, порівняння. Зроблено висновок, що адвокат як представник в адміністративному судочинстві є процесуальною особою, яка вчиняє правові дії в межах визначених завдань, наданих йому повноважень від імені та в інтересах особи, яка уклала з ним договір про надання правової допомоги, з метою захисту прав, свобод та законних інтересів особи, яку він представляє. Акцентовано на особливостях діяльності адвоката в адміністративному судочинстві та дослідженнях його функцій і завдань в адміністративному судочинстві.

Ключові слова: адвокат, діяльність, процес, функції, завдання, адміністративне судочинство.

Постановка проблеми. На законодавчому рівні закріплено право кожного на представництво та захист інтересів у судах через представників та адвокатів. Жодна сфера суспільних відносин не обходиться без участі інституту адвокатури. На сьогодні межі функціонування адвокатської діяльності постійно розширюються. Правова допомога, що надається адвокатом, дає змогу кожній особі вирішувати спірні питання в будь-якій сфері права, в тому числі й у сфері адміністративного судочинства. Саме тому цю статтю присвячено дослідженню нормативно-правових актів, що регулюють правову діяльність адвокатів в Україні, аналізу широкого спектра наукових напрацювань з метою визначення завдань та функцій адвокатури в адміністративному судочинстві.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Вже досить тривалий час адвокатська діяльність була об'єктом дослідження та наукової розробки у працях багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених. Зокрема, певні аспекти представництва в адміністративному судочинстві досліджували В. Авер'янов, Н. Александрова, С. Ківалов, О. Кузьменко, В. Матвійчук, В. Медведчук, О. Проневич, Є. Курінний, О. Рябченко, А. Селіванов, Ю. Стецовський, Г. Тимченко, В. Шишкін та ін.

Водночас, незважаючи на велику кількість робіт, в яких певним чином висвітлювались безпосередньо питання правової діяльності адвоката, однак на сьогодні відсутнє системне комплексне наукове дослідження питання завдань та функцій адвоката в межах адміністративного судочинства.

Мета статті – визначення особливостей діяльності адвоката в адміністративному судочинстві шляхом з'ясування його головних завдань та функцій правової діяльності.

Виклад основного матеріалу. З метою захисту прав, основоположних свобод та законних інтересів населення держава створила різноманітні способи та засоби, головним з яких є захист у судах. Проте навіть у таких випадках громадяни потребують кваліфікованої правової допомоги, оскільки не володіють достатнім обсягом знань в юриспруденції, для того щоб звернутись до суду за захистом своїх порушених прав. Саме тому законодавцем було закріплено право кожного на представництво та захист інтересів у судах через представників та адвокатів.

Стаття 59 Конституції України визначає право на професійну правову допомогу кожному громадянину та можливість вільного вибору захисника, у випадках, передбачених законодавством, правову допомогу держава надає на безоплатній основі [1].

Аналогічне положення визначається в Кодексі адміністративного судочинства України. Наприклад, ч. 1, 2 ст. 16 Кодексу адміністративного судочинства України визначає, що учасники справи мають право користуватися правничою допомогою, а представництво в суді, як вид правничої допомоги, здійснюється виключно адвокатом (професійна правнича допомога), крім випадків, встановлених законом [2]. Проте на сьогодні і досі є велика кількість питань щодо завдань та функцій адвокатів в адміністративних судах. Інститут процесуального представництва адвокатів є достатньо важливим, оскільки саме він забезпечує ефективність реалізації процесуальних прав та обов'язків зацікавлених осіб. Тому детально розглянемо поняття завдань та функцій представництва адвокатів в адміністративному судочинстві та визначимо їх особливості.

Згідно з ч. 1 ст. 56 КАС України можна побачити, що законодавець надав вичерпний перелік суб'єктів, які можуть брати участь у розгляді адміністративної справи через представника. Відповідно до ст. 57 КАС України [2] представником у суді може бути адвокат або законний представник. За своїм етимологічним визначенням термін «адвокат» походить від латинського слова *advocatus* і означає «юридичний консультант», «судовий захисник» [3, с. 37]. На думку Б. Юмаділова, визначення «адвокат» завжди розумілось як юрист, який надає професійну правову допомогу шляхом консультацій, захисту обвинуваченого на суді тощо. Поняття «адвокат» складається із двох частин: перша визначає його правовий (статусний) бік, друга – функціональний, тобто призначення адвоката [4, с. 66]. Отже, судочинство та правова допомога безпосередньо вказують на функціональну приналежність адвоката.

Головною передумовою для виникнення правовідносин за участю адвоката, як представника, повинна бути воляова юридична дія адвоката, його активна процесуальна діяльність, яка одночасно визначає зміст правовідносин. На сьогодні є два підходи до розуміння поняття представництва адвоката в адміністративному судочинстві: 1) це правовідносини, внаслідок яких одна особа, представляючи іншу в межах своїх повноважень, здійснює процесуальні дії; 2) це вчинення процесуальних дій особою, яка наділена певними повноваженнями, від імені іншої особи та в її інтересах [5, с. 314].

Адвокат, який представляє інтереси свого клієнта, в адміністративному судочинстві є активним учасником судового процесу, метою якого є досягнення найкращого правового результату по справі для нього. Право на звернення до суду адвокат, як представник, набуває від імені особи, інтереси якої він представляє та захищає в адміністративному судовому процесі. Проте особа, яка користується правом на правову допомогу адвоката, не позбавляється права у захисті своїх прав, свобод та законних інтересів самостійно. Представництво адвокатом клієнта в адміністративному судочинстві вимагає від нього професійності та кваліфікації для надання юридичної допомоги. Правилами адвокатської етики визначено що «... у своїй професійній діяльності адвокат (адвокатське бюро, адвокатське об'єднання) зобов'язаний використовувати всі свої знання та професійну майстерність для належного захисту й представництва прав і законних інтересів клієнта, дотримуючись чинного законодавства України, сприяти утвердженню та практичній реалізації принципів верховенства права та законності (ст. 7 Правил) [6].

Повноваження адвоката відповідно до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» посвідчуються ордером, дорученням органів чи установ, уповноважених законом на надання безоплатної правової допомоги, або договором про надання правової допомоги. До ордера обов'язково додається витяг із договору, у якому зазначаються повноваження адвоката як представника або обмеження його прав на вчинення окремих процесуальних дій. Витяг засвідчується підписом сторін [7]. Потрібно враховувати те, що до моменту вступу у судову справу чи залучення адміністративним судом адвоката до судочинства його відповідальність не охоплюється нормами КАС України і переноситься на рівень Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури.

Шляхом взаємного волевиявлення адвоката та сторони, третьої особи чи навіть іншого представника (адвоката), який має право на передоручення справ, визначається участь адвоката в адміністративному судочинстві. Взаємне волевиявлення суб'єктів адміністративного судочинства втілюється шляхом укладання усного чи письмового договору про надання правової допомоги. Договір про надання правової допомоги укладається в двох примірниках та завіряється обома сторонами. Витяг із такого договору, де чітко зазначаються права адвоката, є обов'язковим додатком до ордера в судовому процесі. Також у витягу можуть міститись рекомендації щодо обмеження прав

представника на вчинення тих чи інших процесуальних дій в адміністративному судочинстві. Після того, як укладено договір про надання правової допомоги в адміністративному судочинстві, адвокат може надати такі правові послуги: 1) надання юридичної інформації; 2) проведення роз'яснень та консультацій; 3) складання скарг та заяв, а також інших документів щодо адміністративного процесу [7].

Враховуючи вище викладене, зазначимо, що адвокат як представник в адміністративному судочинстві є процесуальною особою, яка вчиняє правові дії в межах наданих йому повноважень від імені та в інтересах особи, яка уклала з ним договір про надання правової допомоги, з метою захисту прав, свобод та законних інтересів особи, яку він представляє. Визначимо характерні особливості адвоката, як представника в адміністративному судочинстві:

- адвокат завжди виступає від імені та в інтересах особи, з якою він уклав договір про надання правової допомоги;
- адвокат під час здійснення своєї діяльності в адміністративному судочинстві регулюється положеннями Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», Кодексу адміністративного судочинства України, Правилами адвокатської етики;
- адвокат наділений повноваженнями особи, інтереси якої він представляє по адміністративній справі;
- адвокат може здійснювати представництво інтересів особи в адміністративному судочинстві на платній чи безоплатній основі;
- правові наслідки для особи, яку представляє адвокат, виникають внаслідок законних адміністративно-процесуальних дій адвоката в межах його повноважень;
- адвокат може вступати в процес адміністративного судочинства на будь-якому етапі розгляду справи;
- участь адвоката в адміністративному процесі не позбавляє особу, інтереси якої він представляє, замінити свого захисника на будь-якому етапі слухання адміністративної справи.

Головними нормативно-правовими актами, які здійснюють регулювання адміністративно-процесуального статусу адвоката, є Кодекс адміністративного судочинства України та Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Проте в Кодексі адміністративного судочинства України визначається лише перелік загальних завдань адміністративного судочинства, до яких згідно з ч. 1 ст. 2 належать: захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку суб'єктів владних повноважень (органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, інших суб'єктів під час здійснення ними владних управлінських функцій на основі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень) шляхом справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду адміністративних справ [2].

Згідно з тлумачним словником сучасної української мови слово «завдання» тлумачать як «визначений, запланований для виконання обсяг роботи, справи і таке інше; настанова, розпорядження виконати певне доручення; мета, до якої прагнуть; те, що хочуть здійснити» [8, с. 284]. Тому під визначенням «завдання адвоката в адміністративному судочинстві» треба розуміти визначені, чітко заплановані обсяги роботи, які здійснюються адвокатом в процесі адміністративного судочинства з метою захисту, представництва інтересів чи надання іншої правової допомоги клієнту, необхідної для вирішення адміністративної справи.

Завдання, закріплені в нормах Кодексу адміністративного судочинства України, мають загальне значення як для законних представників, так і для адвокатів. Тому ми пропонуємо власний перелік основних завдань адвоката в процесі адміністративного судочинства. До таких завдань треба віднести:

1. Надання правової допомоги клієнту у вигляді консультацій, інформації та роз'ясненні правових питань, які можуть виникнути в процесі розгляду адміністративної справи.

2. Складання заяв, скарг, процесуальних та інших документів адміністративно-правового характеру, які необхідні клієнту в адміністративному судочинстві.

3. Представництво інтересів клієнта (фізичної чи юридичної особи) у адміністративних судах, а також інших державних органах перед юридичними чи фізичними особами. Відповідно до положень Кодексу адміністративного судочинства України зазначається, що сторона, а також третя особа в адміністративній справі можуть

брати участь в адміністративному процесі особисто і (або) через представника [2].

4. Здійснення адвокатом представництва юридичних та фізичних осіб, держави, органів державної влади чи органів місцевого самоврядування в іноземних, міжнародних судових органах, якщо це не заборонено чинним законодавством України чи законодавством інших держав, статутними документами міжнародних судових органів та інших міжнародних організацій або міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

5. Забезпечення захисту прав, свобод та законних інтересів осіб, яких представляє адвокат в процесі розгляду справи в адміністративних судах. Це завдання є основоположним в діяльності адвоката, оскільки адміністративне право у своїй основі завжди має певний конфлікт. Отже, адвокат зобов'язаний вжити усіх необхідних заходів в межах чинного законодавства для забезпечення непорушності прав та законних інтересів свого клієнта або відновлення його прав, якщо вони були порушені чи стали першочерговою причиною виникнення конфлікту. Захист клієнта є головним завданням адвоката в будь-якому судочинстві, проте саме в адміністративному судочинстві його значення посилюється тим, що порушення прав, свобод та законних інтересів клієнта пов'язано з протизаконною поведінкою та свавіллям з боку владних суб'єктів права.

6. Забезпечення адвокатом повноти та об'єктивності під час здійснення правосуддя в адміністративних судах.

7. Сприяння з боку адвоката підтримки стану правопорядку та режиму законності. Правосуддя для адвоката повинно полягати не тільки у представництві чи захисті прав, свобод та інтересів свого клієнта, а й у відстоюванні справедливості, яку в демократичній, правовій державі уособлює законодавство. Саме таким способом адвокат може підтримувати режим законності та правопорядку у державі, оскільки ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [9, с. 265].

8. Підвищувати рівень правової освіченості населення та сприяти зростанню рівня правової культури суспільства.

Всі завдання адвоката в адміністративному судочинстві можна поділити на загальні та спеціальні завдання адвоката в адміністративному процесі. Так до загальних завдань треба віднести такі: сприяння здійсненню справедливого суду, дотримання законності, сприяння захисту прав та інтересів фізичних чи юридичних осіб, виховання неухильності від вимог закону, поваги до проголошених Конституцією України прав та свобод кожної особи у державі. До спеціальних завдань треба віднести надання кваліфікованої правової допомоги особі, яка звертається до адвоката, у вигляді консультацій, складання правових документів тощо.

Для професійного вирішення завдань в адміністративному судочинстві адвокат наділяється відповідними функціями. Тобто поняття «завдання» та «функції» пов'язані між собою. Цей взаємозв'язок досліджувався різними вченими. А. Іващенко вважає, що функції виникають під час конкретизації завдань та є якісними характеристиками того чи іншого явища [10, с. 54]. О. Проневич має інший погляд, який полягає в тому, що завдання – це цілі, яких прагне досягнути певний суб'єкт правових відносин. А поняття «функції» розглядається як самостійний вид дій, відокремлений від завдань, які слугують для виконання призначення суб'єкта права у суспільстві. Водночас вчений зауважує, що функція є реалізацією завдань на практиці [11, с. 55].

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови поняття «функції» визначається як: «явище, яке залежить від іншого явища, є формою його виявлення і змінюється відповідно до його змін; робота кого-, чого-небудь, обов'язок, коло діяльності когось, чогось» [12, с. 1148]. Під визначенням функції адвоката в адміністративному судочинстві треба розуміти його основні напрями діяльності, що реалізуються ним для захисту, представництва та надання іншої правової допомоги клієнту в адміністративній справі.

На думку Л. Тацій, недоцільно ототожнювати функції адвокатури з такими функціями адвоката, як представництво інтересів у суді та в інших державних органах, розробка та оформлення юридичних документів, надання юридичних консультацій тощо. Функції адвоката як представника в адміністративному судовому процесі спрямовані на взаємовідносини, що склалися між клієнтом та державними органами чи

іншими особами [13, с. 15–16]. Відповідно до цієї позиції вченого до функцій адвоката треба віднести представницьку та консультативну. Проте інші вчені пропонують розширити цей перелік та включити до них відновлювальну, превентивну та охоронну.

Ми вважаємо, що дійсно до основоположних функцій адвоката в адміністративному процесі можна віднести представницьку та консультативну. Пропонуємо розглянути та проаналізувати більш детально кожен з них.

Представницька функція адвоката визначається ч. 1, 2 ст. 56 КАС України, де закріплюється право сторін та третіх осіб на можливість залучення адвоката в процес адміністративного судочинства. По-перше, це положення визначає, що адвокатом може бути фізична особа, яка має адміністративно-процесуальну дієздатність, а по-друге, те, що адвокатом є особа, що здійснює представництво інтересів особи в адміністративному суді на підставі ордеру, за дорученням органу (установи), уповноваженого законом на надання безоплатної правової допомоги, або договору про надання правової допомоги. О. Задніпровський зазначає, що адвокат є спеціальним суб'єктом цивільного, господарського, кримінального, адміністративного процесу, що здійснює в будь-якому суді тільки одну функцію – сприяння захисту законних прав та свобод особи, що представляється ним, із обмеженими правами та обов'язками і представництво його інтересів шляхом надання юридичної допомоги [14, с. 95].

Отже, вчений наголошує на тому, що розмежування представницької та захисної функції адвоката неможливо. Це є одним цілим під час надання правової допомоги особі в судовому процесі. Ми повністю поділяємо думку О. Задніпровського і вважаємо, що в момент здійснення представницької функції в процесі адміністративного судочинства адвокат, з одного боку, надає правову допомогу своєму клієнтові, а з іншого – сприяє захисту законних прав та інтересів особи.

Отже, шляхом аналізу всього вище наведеного, можна зазначити, що всі функції адвоката в процесі адміністративного судочинства є одним цілим і їх диференціація на окремі види є умовною та схематичною. Ми пропонуємо визначати представницьку функцію адвоката в адміністративному судочинстві як його головний напрям діяльності у сфері адміністративного процесу, який полягає у виконанні ним в межах наданих йому повноважень певних юридичних дій від імені та в інтересах особи, яку він представляє та з якою укладено договір про надання правової допомоги, для захисту її прав, свобод та законних інтересів чи надання правової допомоги.

Представницька та консультативна функції адвоката дуже тісно пов'язані між собою. Сутність консультативної функції адвоката полягає у тому, що адвокат в процесі адміністративного судочинства здійснює свою адвокатську діяльність шляхом надання правової допомоги суб'єктам адміністративного судочинства у вигляді консультацій. Метою такої консультації є надання правової інформації щодо питань, які виникають у суб'єктів адміністративного судочинства, тобто це надання обґрунтованої правової позиції адвоката стосовно конкретного правового питання. За результатами реалізації адвокатом консультативної або інформативної функції він може скласти скаргу, заяву чи інші адміністративно-процесуальні документи.

Отже, перелік функцій адвоката не є вичерпним. Представницька та консультативна функції становлять лише основу діяльності адвоката у сфері адміністративного судочинства. Допоміжними функціями у діяльності адвоката в адміністративному судочинстві можна визначити такі функції, як превентивна, відновлювальна та охоронна.

Висновки. Тож, зважаючи на все вище зазначене, адвокат як представник в адміністративному судочинстві є процесуальною особою, яка вчиняє правові дії в межах наданих йому повноважень від імені та в інтересах особи, яка уклала з ним договір про надання правової допомоги, з метою захисту прав, свобод та законних інтересів особи, яку він представляє. Під поняттям «завдання адвоката в адміністративному судочинстві» треба розуміти визначені, чітко заплановані обсяги роботи, які здійснюються адвокатом у процесі адміністративного судочинства з метою захисту, представництва інтересів чи надання іншої правової допомоги клієнту, необхідної для вирішення адміністративної справи. Для професійного вирішення завдань в адміністративному судочинстві адвокат наділяється відповідними функціями, які є основними напрямками діяльності, що реалізуються ним для захисту, представництва та надання іншої правової допомоги клієнту в адміністративній справі.

Список використаних джерел

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Кодекс адміністративного судочинства України. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35–36, № 37. Ст. 446.
3. Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь (около 50 000 слов). 2-е изд. перераб. и доп. М. : Рус. яз., 1976. 1096 с.
4. Юмадилов Б. Г. Адвокат как субъект правозащитной деятельности в Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / ФГАОУВО «Российский университет дружбы народов». Москва, 2017. 147 с.
5. Васильковский Е. В. Организация адвокатуры. Ч. 1: Очерк всеобщей истории адвокатуры. Санкт-Петербург : Н. К. Мартынов, 1893. 621 с.
6. Правила адвокатської етики : затв. Звітньо-виборним з'їздом адвокатів України 09.06.2017 р., зі змінами, затв. З'їздом адвокатів України від 15.02.2019. URL : http://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/pravila/2017-06-09-pravila-2017_596f00dda53cd.pdf.
7. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 62. Ст. 17.
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ : ВТФ «Перун», 2002. 1440 с.
9. Конституція України : науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій (гол.) та ін. Харків : Право, 2016. 1128 с.
10. Іщенко А. В. Методологічні проблеми криміналістики : монографія. Київ : НВТ Правник-НАВСУ, 1997. 98 с.
11. Проневич О. С. Організаційно-правові засади діяльності поліції (міліції) Німеччини, Польщі та України: порівняльно-правовий аналіз : монографія. Харків : НікаНова, 2011. 509 с.
12. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ : ВТФ «Перун», 2007. 1736 с.
13. Тацій Л. В. Юридична природа адвокатури в системі захисту прав і свобод людини і громадянина : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2008. 20 с.
14. Задніпровський О. Здійснення представництва у суді адвокатами і іншими особами. *Юридична практика*. 2003. № 32 (294). С. 89–101.

Надійшла до редакції 20.08.2021

References

1. Konstytutsiya Ukrainy vid 28.06.1996 № 254k/96 [Constitution of Ukraine of June 28, 1996 № 254k / 96]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 1996, no 30, art. 141 [in Ukr.].
2. Kodeks administratyvnoho sudochynstva Ukrainy [Code of Administrative Procedure of Ukraine]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 2005, no 35–36, no 37, art. 446 [in Ukr.].
3. Dvoretckiy I. H. Latinsko-russkiy slovar (okolo 50 000 slov) [Latin-Russian dictionary (about 50,000 words)]. 2-e izd. pererab. i dop. Moscow : Rus. Yaz., 1976. 1096 p. [in Russ.].
4. Yumadilov B. G. (2017) Advokat kak subekt pravozashitnoy deyatel'nosti v Rossiyskoy Federatsii [Lawyer as a subject of human rights activities in the Russian Federation] : dis. ... kand. yurid. nauk : 12.00.11 / FGAOU VO «Rossiyskiy universitet druzhby narodov». Moscow, 147 p. [in Russ.].
5. Vaskovskiy E. V. (1893) Organizatsiya advokatury [Organization of the Bar]. Part 1: Ocherk vseobshej istorii advokatury. Saint-Petersburg : N. K. Martynov, 621 p. [in Russ.].
6. Pravya advokatskoyi etyki [Rules of lawyer ethics] : zatv. Zvitno-vybornym zizdom advokativ Ukrainy 09.06.2017 r., zi zminamy, zatv. Zizdom advokativ Ukrainy vid 15.02.2019. URL : http://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/pravila/2017-06-09-pravila-2017_596f00dda53cd.pdf [in Ukr.].
7. Pro advokaturu ta advokatsku diyalnist [On bar and advocacy] : Zakon Ukrainy vid 05.07.2012. № 5076-VI. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*, 2012, no 62, art. 17 [in Ukr.].
8. Velykyi tumachnyi slovnyk suchasnoyi ukraïnskoyi movy [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language] / uklad. i hol. red. V. T. Busel. Kyiv : VTF «Perun», 2002. 1440 p. [in Ukr.].
9. Konstytutsiya Ukrainy [Constitution of Ukraine] : naukovopraktychnyi komentar / redkol.: V. Ya. Tatsiy (holova) ta in. Kharkiv : Pravo, 2016. 1128 p. [in Ukr.].
10. Ishchenko A. V. (1997) Metodolohichni problemy kryminalistyky [Methodological problems of forensics] : monohrafiia. Kyiv : NVT Pravnyk-NAVSU, 98 p. [in Ukr.].
11. Pronevych O. S. (2011) Orhanizatsiino-pravovi zasady diialnosti politsii (militsii) Nimechchyny, Polshchi ta Ukrainy: porivnialno-pravovyi analiz [Organizational and legal principles of the police (police) of Germany, Poland and Ukraine: a comparative legal analysis] : monohrafiia. Kharkiv : NikaNova, 509 p. [in Ukr.].
12. Velykyi tumachnyi slovnyk suchasnoyi ukraïnskoyi movy [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language] / uklad. i hol. red. V. T. Busel. Kyiv : VTF «Perun», 2007. 1736 p. [in Ukr.].
13. Tatsiy L. V. (2008) Yurydychna pryroda advokatury v systemi zakhystu prav i svobod lyudyny i hromadyanyna [The legal nature of the bar in the system of protection of human and civil

rights and freedoms] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.01 / Khark. nats. un-t vnutr. sprav. Kharkiv, 20 p. [in Ukr.].

14. Zadniprovskiyi O. (2003) Zdiysnennya predstavnytstva u sudi advokatamy i inshymy osobamy [Representation in court by lawyers and other persons]. *Yurydychna praktyka*, no 32 (294), pp. 89–101 [in Ukr.].

ABSTRACT

Alaskar Guseynli. Tasks and functions of lawyer in administrative procedure. The purpose of the article is to define the tasks and functions of a lawyer in the process of his/her representation within the administrative procedure. The study was made using such methods as analysis, synthesis, comparison. It is concluded that a lawyer as a representative in administrative proceedings is a procedural person who performs legal actions within certain tasks, powers granted to him on behalf and in the interests of the person who entered into a contract with him to provide legal assistance to protect rights, freedoms and legitimate interests of the person he represents. Emphasis is placed on the peculiarities of the lawyer's activity in administrative proceedings and research of his functions and tasks in administrative proceedings.

It has been noted that the list of lawyer's functions is not exhaustive. Representative and advisory functions are only the basis of a lawyer's activity in the field of administrative proceedings. Ancillary functions in the activities of a lawyer in administrative proceedings can be defined as functions such as preventive, restorative and protective ones.

The author has concluded that a lawyer as a representative in administrative proceedings is a procedural person who performs legal actions within the powers granted to him on behalf and in the interests of the person who entered into a contract with him to provide legal assistance to protect the rights, freedoms and legitimate interests of the person. which he represents. The term «lawyer's task in administrative proceedings» should be defined as well-defined, clearly planned scope of work performed by a lawyer in administrative proceedings to protect, represent interests or provide other legal assistance to a client necessary to resolve an administrative case. For the professional solution of tasks in administrative proceedings the lawyer is endowed with the corresponding functions which are the basic directions of activity which are realized by it for protection, representation and rendering of other legal help to the client in administrative case.

Keywords: lawyer, activity, process, functions, tasks, administrative proceedings.

УДК 342.95

DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-197-202

Дмитро МУСАЕЛІАН[©]
викладач
(Дніпропетровський
державний
університет
внутрішніх справ)

Юлія КУНЦЕВИЧ[©]
доктор філософії
(Інститут економіки
Карлового університету,
м. Прага, Чеська
Республіка)

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ОБІГУ ХОЛОДНОЇ ЗБРОЇ В УКРАЇНІ

У статті з'ясовано, чим є холодна зброя та як її розуміють громадяни України. Обговорено методику криміналістичного дослідження холодної зброї та конструктивно схожих з нею виробів, визначено сучасний стан правового забезпечення реалізації права громадян України на володіння та придбання холодної зброї та пропозиції щодо його удосконалення.

Ключові слова: зброя, холодна зброя, обіг холодної зброї, права громадян на носіння, зберігання, придбання та перевезення холодної зброї, кримінальна відповідальність та правове регулювання.

Постановка проблеми. В сучасній Україні відсутній закон, яким регулюється обіг холодної зброї, доступної для придбання, зберігання використання та володіння громадянами України. Усі ці питання врегульовані на підзаконному рівні, в наказі

© Д. Мусаелян, 2021
k_tsp@dduvs.un.ua

© Ю. Кунцевич, 2021
iuliia.kuntsevych@cerge-ei.cz

Міністерства внутрішніх справ України № 622 від 21.08.1998 року «Про затвердження Інструкції про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної, холодної і охолощеної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами несмертельної дії, та патронів до них, а також боеприпасів до зброї, основних частин до зброї та вибухових матеріалів» [1]. За 20 років ця Інструкція мала більше десяти змін та доповнень, останні зміни були внесені відповідно до Закону № 372 від 04.05.2018 року, але всі вони тільки контроль з боку МВС та змінювали назву відповідних контролюючих органів. Отже, на сьогодні вона не відповідає сучасним вимогам та побажанням громадян України.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. На цей час у Верховній Раді України зареєстровано багато проєктів законів різних авторів та юридичних закладів щодо регулювання цього питання, але жодного з них так і не було ухвалено. Кожен із цих законопроєктів мав свої переваги та недоліки, тому важливо враховувати ризики, пов'язані з ухваленням будь-якого нового законопроєкту на тему володіння зброєю в сучасній Україні [2].

Мета. Оскільки в цей час в Україні тривають гострі дискусії і велика робота з підготовки до прийняття закону про обіг зброї невійськового призначення і всього, що з цим пов'язано, проводяться постійні соціальні зрізи думки громадян щодо цього питання. Планомірно, але дуже повільно ведеться законотворча робота в цьому напрямі, у зв'язку з чим актуальним дослідницьким завданням в межах наукової статті є визначення соціального клімату та правових засад обігу холодної зброї в Україні.

На виконання поставленої мети в межах дослідження є доцільним вирішення таких завдань: з'ясувати, що треба розуміти під холодною зброєю та як її розуміють громадяни України; визначити сучасний стан правового забезпечення реалізації права громадян на володіння нею та навести перспективи його удосконалення; визначити соціологічні потреби громадян України у зрозумілому законодавстві без можливостей підміни понять на догоду правоохоронним органам, у зв'язку з чим виникає питання декриміналізації обігу холодної зброї.

Виклад основного матеріалу. Спробуємо коротко розібратися в сутності цього питання. Законодавство України визначило «Методику криміналістичного дослідження холодної зброї та конструктивно схожих з нею виробів», яка була затверджена рішенням розширеного засідання секції НКМР Міністерства юстиції України з проблем трасології та судової балістики із залученням членів Координаційної ради з питань судової експертизи [3].

Протокол від 10.04.2009 року № 22. У цьому документі детально розглядаються всі види холодної зброї, затвержені в Україні, а також параметри, що їх визначають. Як не дивно, в цьому визначенні є деякі види холодної зброї, прийняті в класифікацію ще в 1990-ті роки тільки завдяки популярним на той час фільмам за участю японських майстрів єдиноборств.

Цікаво, хто з цих авторів пробував застосовувати в житті нунчаки, які в Японії є всього лише сільськогосподарським інструментом? Люди, які вміють застосовувати нунчаки як зброю настільки рідкісні, що їм можна виступати в цирку нарівні з жонглерами. Ще один вид – тонфу, назва незнайома більшості людей, адже це всього лише палиця з поперечною короткою ручкою, переваги якої перед звичайною палицею вельми сумнівні і вимагають певних стійких навичок, що відпрацьовуються протягом чималого часу тренувань.

Абсолютно правильно зазначені два основних критерії для визначення холодної зброї: призначеної для ураження цілі та придатність для неодноразового ураження цілі, у зв'язку з цим цілком природно сприймати холодною зброєю булаву, особливо коли вона з шипами, або багнет для гвинтівки, оскільки складно уявити їх іншого призначення, крім як нанесення тяжких тілесних ушкоджень противнику, однак на сьогодні вони мають історичне або сувенірне значення.

Спірним є визнання холодною зброєю спортивних біт, набагато небезпечніше застосування звичайної сокири або молотка, які найчастіше стають зброєю побутових бійок і вбивств.

Але найцікавіше, суперечливе і місцями навіть абсурдне – це безпосередньо сама методика – як саме клинкова зброя визнається холодною зброєю. Допустима довжина клинка 90 мм, товщина 2,6 мм та наявність упорів, що перешкоджають зісковзуванню

руки під час колючого удару, не більше 5 мм у сукупності – це все досить спірно. Наприклад, бойовий ніж розвідника НР-40 мав товщину клинка 2,4–2,5 мм і за цими критеріями не є холодною зброєю. Різні техніки сучасного ножового бою передбачають більше ріжучих ударів, ніж колючих, відповідно гарда, як визначальна ознака холодної зброї, теж вельми сумнівна і це було більш актуально до початку активного застосування вогнепальної зброї.

Товщина клинка впливає на його міцність, але важливіше якість металу, а ось тут починається найцікавіше, а саме: методика визначення міцності клинка!

Не можна стримати посмішку і здивування, але два основних параметри для визначення міцності клинка – це мускульна сила експерта і суха соснова дошка, дві величини, які навіть теоретично важко виміряти. Цитуємо: «4.7.2. Як мішень для нанесення колючих та рублячих ударів використовується суха соснова дошка товщиною до 50 мм.

При цьому необхідно виконати наступні умови:

– кількість ударів – до 50, але не менше 10;

– сила ударів - максимальна;

– кутовий діапазон напрямів ударів – від 30° до 90°;

– орієнтація площини клинка відносно волокон деревини – поперечна» [3].

Зауважте, що товщина дошки ДО 50 мм, а це означає, що вона може бути і менше, а сосна це РІД хвойних дерев, яких безліч видів, і міцність може бути абсолютно різною!

Окремо варто зупинитися на кутах заточування клинка:

«3.2.3. Кут загострення леза у бойовій зброї, ножів для виживання – не більше 40°;

у ножів для важких робіт (різновид ножів мисливських загального призначення) – не більше 50 град. Решта клинкової зброї – не більше 30°.

Кут загострення вістря клинка (кут сходження кромки леза та лінії обуха (скоса обуха) – не більше як 70 град.; визначається величиною кута між умовними лініями, які проходять від вістря через точки, які знаходяться на відстані 10 мм на кромці леза і лінії обуха (скоса обуха)» [3].

Ці цифри досить усереднені і зовсім по-різному може сприйматися зручність використання для різних видів застосування клинкової зброї, адже м'язова сила і форма рук у людей відрізняється і іноді істотно.

Ще один приклад й цитата з цієї самої «Методики криміналістичного дослідження холодної зброї та конструктивно схожих з нею виробів»:

«Перевірка заточки клинків провадиться шляхом огляду та експериментів.

Якщо при огляді встановлено, що на лезі клинка є заводська (фабрична) заточка, кут якої складає 31 і більше, об'єкт вважається не призначеним для нанесення різаних ушкоджень. Якщо кут заточки складає 30° і менше, провадяться п'ятиразові зрізи стрижня товщиною 10–12 мм з березової (або подібною за щільністю) деревини, при цьому зріз має бути рівним, без задирав, на лезі клинка не повинно бути вигинів, викрешувань, притуплень.

Якщо експериментальні зрізи та леза клинків після цих експериментів відповідають зазначеним вимогам, об'єкт вважається таким, що має достатні міцності властивості для ураження цілі шляхом нанесення різаних ушкоджень» [3].

Отже, виникає величезний простір для зловживань: по-перше, витримати кут заточування без спеціальних пристосувань дуже складно, по-друге, щільність деревини дуже залежна від вологості, а отже, результат експертизи може бути абсолютно різним, що спирається в основному на особисту думку експерта.

Все це призводить до того, що різні експертні центри роблять іноді протилежні висновки і, як наслідок, в магазинах продаються ножі з копіями довідок, які фактично обманюють покупця в тому, що це допустимий до носіння клинок. Іноді навіть експертний центр, що видав цю довідку, згодом відмовляється від того, що проданий ніж є точно такий, як був представлений на експертизу, мотивуючи це трохи іншим кутом форми клинка з невидимою для неозброєного ока відмінністю в кілька градусів. Так були притягнуті до кримінальної відповідальності за ч. 2 ст. 263 Кримінального кодексу України за «Незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами» чимало громадян України, фактично ошуканих законодавчою і виконавчою владою [4].

Набагато простіше було б спростити критерії визначення холодної зброї, зробити їх зрозумілими будь-якому громадянину, наприклад: довжина, товщина, двостороння заточка, але у зв'язку з цим абсолютно актуальним стає питання навіть про

декриміналізацію відповідальності за холодну зброю, адже є низка статей (190–195) в Кодексі України про адміністративні правопорушення [5], які передбачають покарання за неправильне придбання, зберігання, продаж тощо холодної зброї, що може бути достатнім для того, щоб люди не ходили по місту з кинджалами на боці. До речі, безглузда, але носити сокиру за поясом не заборонено нашим законодавством.

Аналізуючи законодавство України, помічаємо ще один цікавий нюанс, а саме: носіння холодної зброї, як його кваліфікують, й у якому випадку настає кримінальна відповідальність за це.

В Постанові Пленуму Верховного Суду України № 3 від 26.04.2002 року «Про судову практику в справах про викрадення та інше незаконне поводження зі зброєю...» вказано визначення незаконного носіння: «Незаконне носіння холодної, вогнепальної зброї (крім гладкоствольної мисливської), бойових припасів, вибухових речовин або вибухових пристроїв є умисними, вчиненими без передбаченого законом дозволу діями по їх переміщенню, транспортуванню особою безпосередньо при собі (в руках, одязі, сумці, спеціальному футлярі, транспортному засобі тощо)» [6].

Тут ще один спосіб маніпуляції та зловживань працівниками правоохоронних органів громадян, тому що виникає питання, як розуміти носіння «в транспортному засобі тощо»? Зрозуміло, коли зброя доступна для швидкого використання власником, але якщо вона упакована з іншими речами в сумці або навіть лежить в багажнику автомобіля? Коментар до цього питання відсутній, тому неодноразово були порушені кримінальні справи щодо порядних громадян з метою сумнівного покращення показників або навіть з метою вимагання хабарів.

У багатьох країнах світу ножі заборонені для вільного носіння, якщо їх клинок перевищує дозволена довжину 90 або 110 мм, для мисливців діють інші правила, але кримінальна відповідальність – це спадщина колишнього СРСР, що залишилася в Україні з радянських часів.

Ще дуже важливе й цікаве питання було детально розглянуто в статті доктора юридичних наук, професора Павла Фріса, в якій він чітко дає підстави констатувати факт відсутності на сьогодні в Україні закону, що здійснює регуляцію суспільних відносин у сфері обороту зброї, боєприпасів та вибухових речовин, що не дає змоги визначати законність чи незаконність тих чи інших дій із зазначеними предметами. Проте органи досудового розслідування продовжують реєструвати кримінальні провадження та здійснювати попереднє розслідування, а суди виносити обвинувальні вироки за ст. 263 КК України [7].

Висновки. Отже, на сьогодні в Україні необхідно терміново прийняти закон про обіг зброї, в якому буде чітко визначено такі поняття, як холодна зброя, методика дослідження, яка буде проста і зрозуміла будь-якій людині, незалежно є він громадянином України або ні, тому що багато зловживань з боку працівників поліції, які вимагають хабарі щодо цього питання або забирають собі предмети, які мають історичну або просто матеріальну цінність. Через це дуже важливим є питання декриміналізації носіння або виготовлення холодної зброї. На нашу думку, замість цього буде достатньо адміністративного покарання.

В Україні багато талановитих ковалів, які можуть виготовляти зброю, але влада ускладнює процес виробництва незрозумілими вимогами згідно з інструкціям МВС, що вигідно лише недобросовісним працівникам виконавчої влади.

Також важливо переглянути, що вважається холодною зброєю, бо складно уявити собі людину з стрілецьким луком або з шаблею на вулицях міста й не тому що за це є кримінальна відповідальність, а тому що людину, яка може вийти до людей з такою зброєю не на історичне свято, а з якоюсь іншою метою, краще лікувати психіатрам, ніж садити за ґрати. Яку небезпеку мають нунчаки або тонфу (палиця з поперечною ручкою), якщо звичайна лопата або сокира набагато небезпечніше, але не вважаються холодною зброєю?

Правове регулювання обігу зброї в Україні відсутнє, й тому категорично не можна ставити питання про кримінальну відповідальність за вчинення тих чи інших діянь у ситуації відсутності правового регулювання суспільних відносин у відповідній сфері. Хибне уявлення про роль кримінального покарання як засобу запобігання злочинності. Кримінологічними дослідженнями давно й переконливо доведено, що покарання ніколи й ніде не було серед основних чинників, що утримували від вчинення злочинів. Існування безглуздо жорстких законів ніколи не впливали позитивно на стан злочинності в країні.

Кримінальне покарання за обіг холодної зброї, властиве правовій політиці тоталітарних країн, не може бути сприйнятим демократичним суспільством у вільній Україні.

Список використаних джерел

1. Про затвердження Інструкції про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної, холодної і охолощеної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металними снарядами несмертельної дії, та патронів до них, а також боеприпасів до зброї, основних частин зброї та вибухових матеріалів : наказ МВС від 21.08.1998 року № 622. *Офіційний вісник України*. 1998. № 42. С. 107. Ст. 1574.
2. Проекти Закону про зброю № 1222 від 02.09.2019 року; № 1222-1 від 20.09.2019 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc2_5_1_J?ses=10010&num_s=2&num=1222&date1=&date2=&name_zp=&out_type=&id=.
3. Методика криміналістичного дослідження холодної зброї та конструктивно схожих з нею виробів (зі змінами та доповненнями відповідно до вказівки МВС від 21.08.99 N 19/3302). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002320-99>.
4. Кримінальний кодекс України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
5. Кодекс України про адміністративні правопорушення. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.
6. Про судову практику в справах про викрадення та інше незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами, вибуховими пристроями чи радіоактивними матеріалами : Постанова Пленуму Верховного Суду України № 3 від 26.04.2002 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-02>.
7. Фріс П. Щодо кримінальної відповідальності за незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами (ст. 263 КК України). URL: <https://lexinform.com.ua/yuridychna-praktyka/shhodo-kryminalnoyi-vidpovidalnosti-za-nezakonne-povodzhennya-zi-zbroeyu-bojovymy-prypasamy-abo-vybuhovymy-rechovynamy-st-263-kk-ukrayiny/>.

Надійшла до редакції 09.09.2021

References

1. Pro zatverdzhennia Instruksii pro poriadok vyhotovlennia, prydbannia, zberihannia, obliku, perevezennia ta vykorystannia vohnepalnoi, pnevmatichnoi, kholodnoi i okholoshchenoi zbroi, prystroiv vitchyznianoho vyrobnytstva dlia vidstrilu patroniv, sporiadzhenykh humovymy chy analogichnymy za svoimy vlastyostiamy metalnymy snariadamy nesmertelnoi dii, ta patroniv do nykh, a takozh boieprypasiv do zbroi, osnovnykh chastyn zbroi ta vybukhovyykh materialiv [On approval of the Instruction on the procedure for manufacture, purchase, storage, accounting, transportation and use of firearms, pneumatic, melee and melee weapons, devices of domestic production for firing cartridges equipped with rubber or similar non-lethal metal shells, and cartridges to them, and also ammunition for weapons, main parts of weapons and explosives] : nakaz MVS Ukrainy vid 21.08.1998 roku № 622. *Ofitsiynnyi visnyk Ukrainy*, 1998, no 42, pp. 107, art. 1574 [in Ukr.].
2. Proiekyty Zakonu pro zbroyu № 1222 vid 02.09.2019 roku; № 1222-1 vid 20.09.2019 roku [Draft Law on Weapons № 1222 of September 2, 2019; № 1222-1 dated September 20, 2019]. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc2_5_1_J?ses=10010&num_s=2&num=1222&date1=&date2=&name_zp=&out_type=&id= [in Ukr.].
3. Metodyka kryminalistychnoho doslidzhennia kholodnoi zbroi ta konstruktyvno skhozhykh z neiu vyrobiv (zi zminamy ta dopovnenniamy vidpovidno do vkazivky MVS vid 21.08.99 N 19/3302) [Methods of forensic examination of cold steel and structurally similar products (with changes and additions in accordance with the instructions of the Ministry of Internal Affairs of 21.08.99 N 19/3302)]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002320-99> [in Ukr.].
4. Kryminalnyi kodeks Ukrainy [Criminal code of Ukraine]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> [in Ukr.].
5. Kodeks Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia [Code of Ukraine of Administrative Offenses]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> [in Ukr.].
6. Pro sudovu praktyku v spravakh pro vykradennia ta inshe nezakonne povodzhennia zi zbroieiu, boiovymy prypasamy, vybukhovymy rechovynamy, vybukhovymy prystroiamy chy radioaktyvnymy materialamy [On Judicial Practice in Cases of Abduction and Other Illegal Treatment of Weapons, Ammunition, Explosives, Explosive Devices or Radioactive Materials] : Postanova Plenumu Verkhovnoho Sudu Ukrainy № 3 vid 26.04.2002 r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-02> [in Ukr.].
7. Fris P. Shhodo kryminalnoyi vidpovidalnosti za nezakonne povodzhennia zi zbroeyu, boiovymy prypasamy abo vybukhovymy rechovynamy (st. 263 KK Ukrainy) [About criminal liability for illegal handling of weapons, ammunition or explosives (Article 263 of the Criminal Code of Ukraine)]. URL: <https://lexinform.com.ua/yuridychna-praktyka/shhodo-kryminalnoyi-vidpovidalnosti-za-nezakonne-povodzhennya-zi-zbroeyu-bojovymy-prypasamy-abo-vybuhovymy-rechovynamy-st-263-kk-ukrayiny/> [in Ukr.].

ABSTRACT

Dmytro Musaelyan, Yuliya Kuntsevych. Legal bases of circulation of cold weapons in Ukraine. The scientific article determines the current state of legal regulation of the circulation of cold steel in Ukraine and also analyzes the latest bills to regulate this issue. A study of the social climate and opinions of Ukrainian citizens on the free possession of cold steel is conducted. The study identified the concept of «cold steel» and its qualifications. The analysis of normative documents in which the classification of types of cold steel and methods of forensic research are considered is carried out. The main criteria the category of cold steel are defined. The articles summarize the lack of certain means of cold steel, as well as the methodology itself, which determines which weapon belongs to the category of cold steel, and this language presupposes the presence of certain technical parameters.

This situation creates a huge space for abuse both by experts, which can distort the results of the examination and by unscrupulous sellers, which can lead to a false phenomenon of possession of completely legal weapons and as a consequence may lead to criminal prosecution of Ukrainian citizens for part 2 of Article 263 of the Criminal Code of Ukraine «Illegal handling of weapons, ammunition or explosives».

To resolve this controversial issue, our own methodology and criteria for classifying certain means as «cold steel» as well as decriminalization of liability for carrying a cold weapon are proposed, because the Code of Administrative Offenses of Ukraine contains certain articles that already provide for liability for improper acquisition and storage of cold steel.

Thus, today in Ukraine it is urgent to adopt a law on arms, which will clearly define such concepts as cold steel, research methods that will be simple and clear to anyone, whether he is a citizen of Ukraine or not, because many abuses by police officers who demand bribes in connection with this issue or take away items of historical or simply material value.

There is no legal regulation of civil armaments in Ukraine, and therefore it cannot categorically raise the issue of criminal liability for committing certain actions in the absence of legal regulation of public relations in response to these issues. Criminological research has long and convincingly proven that punishment has never and nowhere been among the main deterrents to committing crimes. The existence of absurdly strict laws has never had a positive effect on the crime situation in the country.

Keywords: cold weapon, bladed weapon, cold steel, steel arms, close combat weapon, melee weapon, circulation of cold weapon, rights of citizens to carry, store, acquire and transport cold weapons, criminal liability and legal regulation.

УДК 351/354

DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-202-207

Вадим ФУРСА®

викладач

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

ЩОДО ФУНКЦІОНУВАННЯ «СИСТЕМИ ЕКСТРЕНОЇ ДОПОМОГИ НАСЕЛЕННЮ ЗА ЄДИНИМ ТЕЛЕФОННИМ НОМЕРОМ 112»: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ТА МОЖЛИВОСТІ ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано позитивний зарубіжний досвід функціонування системи екстреної допомоги населенню за єдиним телефонним номером 112. Зокрема розглянуто структуру центрів реагування на надзвичайні ситуації та їх основні повноваження. Також у статті розглянуто питання підготовки працівників, які здійснюють прийом дзвінків за єдиним екстреним номером 112, їх взаємодію між собою під час виконання службових обов'язків у центрах реагування на надзвичайні ситуації, а також їх взаємодію з працівниками, які безпосередньо надають допомогу на місці події.

Ключові слова: системи екстреної допомоги населенню за єдиним телефонним номером 112, центрів реагування на надзвичайні ситуації, екстремальна ситуація, надзвичайна ситуація, рятувальні служби.

© В. Фурса, 2021

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-5962-8327>

k_tsp@dduvs.in.ua

Постановка проблеми. Для людини, яка потрапила в ситуацію, де наявна загроза її життю чи здоров'ю, життю чи здоров'ю рідних, близьких чи оточенню, у ситуацію, де є загроза знищення чи пошкодження майна або є загроза порушення суспільної безпеки тощо критичне значення має час, протягом якого компетентні органи придуть на допомогу такій особі. З метою своєчасного реагування та захисту особи від таких загроз в Україні створений державний механізм реагування на звернення громадян, які опинилися в надзвичайній ситуації. В структуру цього механізму входять: Державна служба України з надзвичайних ситуацій (ДСНС), Національна поліція України, екстрена (швидка) медична допомога, аварійна газова служба, інші аварійні служби. Проте викликати такі служби на допомогу не зовсім зручно, оскільки виклик здійснюється за різними телефонними номерами і в ситуаціях, коли, наприклад, необхідне комплексне реагування декількох служб, різноманітність телефонних номерів призведе до втрати часу, і зрештою, до тяжких наслідків, оскільки заявнику необхідно визначити, яку службу треба викликати першою.

Намагання України інтегруватися в європейську спільноту вимагають від неї переглянути механізми захисту людини від надзвичайних ситуацій. Вперше про екстрену службу порятунку 112 заговорили в 2008 році, відповідальним за створення та впровадження системи уряд тоді визначив Міністерство надзвичайних ситуацій [1]. Особливо активно система екстреної допомоги населенню впроваджується під час підготовки до проведення чемпіонату «Євро-2012». 13.03.2012 року було ухвалено Закон України «Про систему екстреної допомоги населенню за єдиним телефонним номером 112» [2]. Головною метою створення системи було забезпечення функціонування єдиного номера екстреного виклику 112 для використання його у всіх екстрених ситуаціях, надання громадянам своєчасної допомоги європейського рівня з можливістю спілкування іноземними мовами, оперативне залучення необхідних екстрених служб, що є вирішальним чинником під час надання допомоги, ліквідації надзвичайних ситуацій та рятування людей [3]. Проте незважаючи на наявне нормативно-правове забезпечення функціонування системи екстреної допомоги населенню, проект залишився до кінця не реалізованим.

До ідеї створення системи екстреної допомоги населенню за єдиним телефонним номером 112 повернулися у січні 2020 року. Зокрема, було презентовано пілотний проект створення єдиного номера екстреної допомоги у м. Києві, Київській та Дніпропетровській областях [4]. Зараз уряд вносить зміни до нормативно-правових актів, які покликані пришвидшити впровадження системи екстреної допомоги населенню за єдиним телефонним номером 112. Зокрема, 21 липня 2021 року Кабінет Міністрів України затвердив зміни до розпорядження від 28 травня 2008 року № 770 щодо забезпечення функціонування міжвідомчої групи, яка буде керувати та слідкувати за впровадженням системи екстреної допомоги населенню за єдиним номером 112. Як зазначається у пояснювальній записці, через формування оновленого складу КМУ міжвідомча група «фактично не функціонує», і проведені зміни мають перезапустити роботу органів влади для впровадження системи екстреної допомоги за єдиним номером 112 [5]. Тому можемо зробити висновок, що питання функціонування «Системи екстреної допомоги населенню за єдиним телефонним номером 112» знову набуло своєї актуальності.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Не зважаючи на високу актуальність проблеми, питання функціонування системи екстреної допомоги населенню науковцями майже не розроблялося. Питання створення автоматизованої системи екстреної допомоги населенню за єдиним телефонним номером 112 розглядалися Р. Дзюбаненком, О. Додоновим, Ю. Жидовленком, О. Ковалем, М. Маюровим, П. Цепковим. Окремі питання використання системи екстреної допомоги населенню за єдиним телефонним номером 112 розглядалися Д. Кобилкіним та М. Мандроною. Зарубіжний досвід функціонування центрів екстреної допомоги населенню за єдиним телефонним номером 112 в юридичній літературі не знайшов свого виразу.

Мета. Зважаючи на викладене, основною метою нашого дослідження є аналіз зарубіжного досвіду функціонування системи екстреної допомоги населенню за єдиним телефонним номером 112. В межах нашого дослідження нами буде проаналізовано досвід Естонської республіки, оскільки, як показує світова практика, система реагування на надзвичайні ситуації у цій країні є однією з кращих у світі.

Виклад основного матеріалу. Загальнодержавний Центр реагування на надзвичайні ситуації Естонської республіки у своїй структурі містить 4 (чотири) регіональні центри, які розміщені в м. Таллінн (Північний центр), м. Тарту (Південний), м. Пярну (Західний) та м. Йихві (Східний). Основною функцією будь-якого регіонального центру реагування на надзвичайні ситуації є прийом дзвінків на екстрений номер 112 та направлення відповідних підрозділів для надання допомоги заявнику чи іншим особам, які опинилися в надзвичайній ситуації. Також до функцій регіональних центрів входить надання населенню інформації з питань, які не належать до категорії надзвичайних. Це можуть бути питання стосовно роботи державних органів, аварійних служб, питань екології, дорожнього руху, карантинних обмежень тощо. Зазвичай такі дзвінки надходять на загально інформаційний номер 1247, який був запущений щоб зменшити навантаження на екстрений номер 112.

Телефонні дзвінки на зазначені номери приймають оператори, які поділяються на операторів, що організовують рятувальну операцію, операторів-логістів та старших операторів – старших зміни. Зазвичай на телефонні дзвінки за номером 1247 відповідають старші оператори. Прийом же дзвінків на екстрений номер 112 здійснюється операторами, які організовують рятувальну операцію.

Оператори, які організовують рятувальну операцію – це цивільні особи, які пройшли конкурсний відбір і пройшли річні курси підготовки. Вища освіта, щоб бути оператором, який організовує рятувальну операцію не потрібна.

Підготовка операторів, які організовують рятувальну операцію, проводиться в поліцейській академії. Для їх навчання в академії створений відповідний центр підготовки операторів. Центр являє собою кімнату на 24 робочих місця для здобувачів професійної освіти та 2 робочі місця викладачів. За своєю суттю Центр підготовки при поліцейській академії є резервним центром реагування на надзвичайні ситуації, який використовується, наприклад, у випадку якихось неполадок у одному з 4 (чотирьох) основних центрів. Під час проведення занять Центр підготовки можна поділити на 2 (дві) окремі кімнати за допомогою телескопічних розсувних систем. Такий поділ дозволяє розділити групу на 2 (дві) підгрупи для кращого засвоєння знань.

Підготовка триває 10 місяців, розпочинається у вересні місяці і закінчується у червні. Навчання становить 60 кредитів ECTS і розраховане на 40 тижнів. 1 кредит ECTS становить 20 годин практичного навчання та 6 годин самостійної роботи. Підготовка поділяється на модулі. Перший модуль – вступний. На його вивчення відводиться 4 (чотири) кредити ECTS. Під час вступного модуля здобувачі освіти отримують знання про майбутню професію (вступ до спеціальності), а також вивчають основи кримінального та адміністративного законодавства, конституційне право. Також у структуру першого модуля входить ознайомча практика у Центрі реагування на надзвичайні ситуації тривалістю 3 дні. Другий модуль присвячений вивченню поліцейської діяльності. На його вивчення відведено 7 (сім) кредитів ECTS. Здобувачі освіти вивчають нормативно-правові акти, які регламентують діяльність поліції, отримують знання про порядок дій поліції на місці події. Третій модуль присвячений вивченню діяльності рятувальних служб. На його вивчення відведено 6 (шість) кредитів ECTS. Майбутні оператори вивчають законодавство, яке регламентує діяльність рятувальних служб, вивчають вибухобезпеку, порядок дій в різних екстремальних ситуаціях. Четвертий модуль присвячений діяльності медичних працівників. Цей модуль є одним з найбільших, оскільки абсолютна більшість викликів стосується саме ситуацій, пов'язаних із необхідністю надання потерпілим особам домедичної допомоги. На вивчення цього модуля відведено 15 (п'ятнадцять) кредитів ECTS. Під час проходження цього модуля здобувачі вивчають протоколи дій працівників медичних установ, алгоритми та принципи надання домедичної допомоги залежно від характеру та ступеня ушкодження та залежно від стану потерпілого, порядок транспортування/перенесення потерпілого, отримують знання про основні ознаки порушення життєдіяльності організму тощо. П'ятий модуль присвячений вивченню «Інформаційної системи обробки надзвичайних повідомлень» – комп'ютерної програми, за допомогою якої приймаються дзвінки на номер 112 та визначається пріоритетність надання допомоги. На його вивчення відведено 18 (вісімнадцять) кредитів ECTS. Інформаційна система обробки надзвичайних повідомлень має складну структуру. Основним елементом системи є опитувальник – розділ програми побудований за принципом «питання» – «відповідь» – «наступне питання на основі отриманої відповіді». Тобто залежно від

відповіді заявника система автоматично визначає, яке наступне питання необхідно поставити заявнику. В опитувальнику більшість питань сформульовані так, щоб заявник міг лише відповідати «Так» чи «Ні». Також питання не містять юридичної чи іншої складної, професійної термінології. Це зроблено з метою якнайскорішого визначення ситуації, яка склалася, та оперативного реагування на неї. Зокрема, отримавши відповіді на 2–4 питання Інформаційна система обробки надзвичайних повідомлень вже здатна визначити пріоритетність виклику, а час для направлення відповідних служб становить до 30 (тридцяти) секунд. При максимальному пріоритеті виклику час реагування на ситуацію становить до 2 (двох) хвилин.

Також структурним елементом Інформаційної системи обробки надзвичайних повідомлень є картографічний додаток «GIS-112». Додаток являє собою карту міста, на якій в режимі реального часу відмічені місцезнаходження всіх нарядів поліції, швидкої допомоги та рятувальних служб. Крім будівель та споруд, на карті міста відмічені також і об'єкти, які допомагають більш точно визначити місце надзвичайної ситуації. Це зокрема, зупинки громадського транспорту, пам'ятники культури, артоб'єкти тощо. Картографічний додаток самостійно визначає наряди, які в змозі найшвидше дістатися до місця події, визначає необхідну кількість таких нарядів та пропонує оператору-логісту направити ці наряди на місце події. Завдання ж оператора, який організовує рятувальну операцію в цей самий час, полягає у подальшому максимальному зборі інформації про подію, що сталася, та її подальша передача нарядам, які вже направлені на місце події оператором-логістом.

Крім прийому дзвінків за екстреним номером 112, Інформаційна система обробки надзвичайних повідомлень отримує сповіщення від автоматичних систем виявлення пожеж, екстрені сповіщення за допомогою SMS, а також екстрені повідомлення, надіслані системою безпеки автомобіля «eCall».

У структуру п'ятого модуля входить також проходження 2 (двох) навчальних практик у Центрі реагування на надзвичайні ситуації – зимової та весняної. Під час зимової практики здобувачі освіти розпочинають приймати так звані «легкі» дзвінки, але основною метою такої практики є поглиблене вивчення особливостей діяльності операторів, які організовують рятувальну операцію та Центру загалом. Під час же весняної навчальної практики здобувачі освіти вже опрацьовують всі виклики, але під безпосереднім керівництвом та контролем оператора Центру реагування на надзвичайні ситуації.

Шостий модуль підготовки операторів, які організовують рятувальну операцію, містить низку вибіркового дисциплін: опрацювання дзвінків англійською мовою, опрацювання дзвінків російською мовою, професійна естонська мова, професійна англійська мова, професійна російська мова, опрацювання дзвінків підвищеної складності. Майбутній оператор самостійно визначає дисципліни, які йому знадобляться у подальшій його діяльності. На вивчення вибіркового дисциплін відведено 9 (дев'ять) кредитів ECTS.

За результатами підготовки майбутні оператори складають комплексний іспит, на який відводиться 1 (один) кредит ECTS. Всі здобувачі освіти, які склали комплексний іспит, отримують свідоцтво про професійну освіту і направляються на роботу до одного з 4 (чотирьох) центрів реагування на надзвичайні ситуації.

У структуру операторів-логістів входять працівники поліції, берегової охорони, рятувальних служб. Оператор-логіст підключається до опрацювання виклику в момент, коли оператор, який організовує рятувальну операцію, визначив характер надзвичайної події, тобто в момент, коли визначено до компетенції яких служб належить реагування на цю ситуацію. Якщо ситуація вимагає втручання декількох служб, оператор, який організовує рятувальну операцію, підключає до опрацювання виклику операторів-логістів різних служб (поліція, рятувальники, медики тощо). До структури операторів-логістів належить також і працівник медичної служби, проте на відміну від операторів-логістів поліцейських та рятувальників він не здійснює направлення нарядів медичних служб на місце події. Його основним обов'язком є керування діями заявника щодо надання домедичної допомоги, підтримання життєдіяльності потерпілого у стабільному стані / поновлення життєдіяльності потерпілого до приїзду медичної допомоги.

Підготовка операторів-логістів здійснюється безпосередньо на робочому місці. До операторів-логістів поліцейських вимоги більш жорсткі. На посаду поліцейського-логіста може бути призначено поліцейського, який має досвід роботи в патрульній

поліції, тобто має досвід реагування на ситуації, які виникають «на вулиці».

Старші оператори виконують роль безпосереднього керівника зміни. Зазвичай на зміну заступає 2 (два) старших оператори, один від поліції та один від рятувальної служби. Головним є оператор від поліції. Щоб бути старшим оператором, необхідно мати вищу освіту за напрямом роботи. Основним обов'язком старших операторів є управління нарядами на місці події у випадку виникнення складної екстремальної ситуації. Старший оператор здійснює таке управління до того часу, поки на місце події не прибуде особа, яка прийме на себе безпосереднє керівництво рятувальною операцією.

Всі оператори розміщуються в загальному залі, кожен за власним робочим місцем. Робоче місце оператора – це великогабаритний стіл, на якому розміщені 4 (чотири) монітори, які під'єднані до персонального комп'ютера. Кожен монітор має своє призначення. На першому моніторі відображається місцезнаходження заявника. На другому моніторі в режимі реального часу відображається місцезнаходження нарядів поліції, швидкої допомоги та рятувальних служб. Третій монітор використовується для роботи з опитувальником, а четвертий – головне меню «Інформаційної системи обробки надзвичайних повідомлень». Також робоче місце оператора оснащено телефонним зв'язком, оргтехнікою, канцелярським приладдям тощо. Під час спілкування із заявником оператори використовують навушники з мікрофоном, залишаючи руки вільними для роботи в «Інформаційній системі обробки надзвичайних повідомлень». Загалом оператори Центру реагування на надзвичайні ситуації приймають приблизно 1 (одного) мільйона викликів за екстремним номером 112 [6].

Висновки. Підсумовуючи викладене, зазначимо, що використання позитивного зарубіжного досвіду дозволяє швидко та ефективно досягти міжнародних стандартів екстреної допомоги населенню. Водночас «Система екстреної допомоги населенню за єдиним телефонним номером 112» є досить складним механізмом, для впровадження якого, крім аналізу позитивного зарубіжного досвіду, необхідно залучити досить широке коле спеціалістів з різних галузей.

Оскільки в межах дослідження неможливо розкрити всі проблемні аспекти впровадження та функціонування «Системи екстреної допомоги населенню за єдиним телефонним номером 112», нами акцентовано лише на одному з важливих елементів впровадження будь-якої державної програми – аналізі позитивних практик тих країн, де такі програми успішно реалізовані.

Список використаних джерел

1. Служба порятунку 112: в Україні нарешті запрацює європейська система екстреної допомоги. URL: <https://glavcom.ua/news/sluzhba-poryatunku-112-v-ukrajini-nareshti-zapracyuje-jevropeyska-sistema-ekstrenoji-dopomogi-770645.html>.
2. Про систему екстреної допомоги населенню за єдиним телефонним номером 112 : Закон України від 13.03.2012 № 4499-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4499-17#Text>.
3. Система екстреної допомоги населенню за єдиним телефонним номером 112 (Система 112). URL: <https://lv.dsns.gov.ua/ua/Sistema-ekstrenoyi-dopomogi-naselennyu-za-edinim-telefonnim-nomerom-112-Sistema-112.html>.
4. Служба порятунку 112: як давно в Україні планують запровадити європейську систему. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2020/01/13/infografika/suspilstvo/sluzhba-poryatunku-112-yak-davno-ukrajini-zbyrayutsya-zaprovadyty-jevropejsku-systemu>.
5. В Україні впроваджують систему екстреної допомоги населенню за номером «112». URL: <https://suspilne.media/165577-rosia-ogolosila-poperedni-rezultati-viboriv-do-derzdumi/>.
6. Emergency Response Centre: Tasks. URL: <https://www.112.ee/ru/sadatsi>.

Надійшла до редакції 08.09.2021

References

1. Sluzhba poryatunku 112: v Ukrayini nareshti zapratsyuye yevropeyska sistema ekstrenoyi dopomohy [Rescue Service 112: Ukraine will finally have a European emergency system.]. URL: <https://glavcom.ua/news/sluzhba-poryatunku-112-v-ukrajini-nareshti-zapracyuje-jevropeyska-sistema-ekstrenoji-dopomogi-770645.html> [in Ukr.].
2. Pro systemu ekstrenoi dopomohy naselenniu za yedynym telefonnym nomerom 112 [On the system of emergency assistance to the population by a single telephone number 112] : Zakon Ukrainy vid 13.03.2012 № 4499-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4499-17#Text> [in Ukr.].
3. Systema ekstrenoi dopomohy naselenniu za yedynym telefonnym nomerom 112 (Systema 112) [Emergency system for the population by a single telephone number 112 (System 112)]. URL: <https://lv.dsns.gov.ua/ua/Sistema-ekstrenoyi-dopomogi-naselennyu-za-edinim-telefonnim-nomerom-112-Sistema-112.html> [in Ukr.].

4. Sluzhba poriatunku 112: yak davno v Ukraini planuiut zaprovadyty yevropeysku system [Rescue Service 112: how long have Ukraine planned to introduce a European system]. URL: <https://www.slovovidilo.ua/2020/01/13/infografika/suspilstvo/sluzhba-poryatunku-112-yak-davno-ukrayini-zbyrayutsya-zaprovadyty-yevropeysku-systemu> [in Ukr.].

5. V Ukraini vprovadzhuiut systemu ekstrenoi dopomohy naseleniu za nomerom «112» [Ukraine is implementing a system of emergency assistance to the population under the number «112»]. URL: <https://suspilne.media/165577-rosia-ogolosila-poperedni-rezultati-vivoriv-do-derzdumi/> [in Ukr.].

6. Emergency Response Centre: Tasks. URL: <https://www.112.ee/ru/sadatsi>.

ABSTRACT

Vadym Fursa. On the functioning of the «System of emergency assistance to the population on a single telephone number 112»: foreign experience and opportunities for its use in Ukraine. The article analyzes the positive foreign experience of the emergency assistance system to the single telephone number 112.

It has been established that the main purpose of implementing the system of emergency assistance to the single telephone number 112 in Ukraine is to provide timely assistance to European level with the ability to communicate in foreign languages, prompt involvement of necessary emergency services, which is a decisive factor in providing assistance, emergency response.

The study examines the structure of emergency response centers and their main powers. The main function of any emergency response center is to receive calls to the emergency number 112 and to refer the relevant units to assist the applicant or other persons who find themselves in an emergency. The functions of regional centers also include providing information to the public on issues that are not classified as emergency.

The article also considers the issues of training employees who receive calls to the single emergency number 112, their interaction with each other during the performance of duties at emergency response centers, as well as their interaction with employees who directly provide assistance to scene. It is established that the training of operators who organize the rescue operation is carried out at the police academy. An appropriate operator training center has been set up for their training at the academy.

According to the results of the study, it is concluded that the use of positive foreign experience allows to quickly and effectively achieve international standards of emergency care.

Keywords: *systems of emergency assistance to the population by a single telephone number 112, emergency response centers, emergency situation, emergency situation, rescue services.*

УДК 315.74+342.95

DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-207-212

Дмитро ЦУРКАЛЕНКО[©]

викладач

(Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ)

ЩОДО ДОЦІЛЬНОСТІ РОЗМЕЖУВАННЯ ПОНЯТЬ «ПРОФІЛАКТИЧНІ ЗАХОДИ» ТА «ПРЕВЕНТИВНІ ЗАХОДИ» В ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

У статті досліджено профілактичну та превентивну діяльність, що здійснюється працівниками Національної поліції України. Зокрема, детально проаналізовано чинне законодавство щодо проведення зазначених заходів. Надано їх визначення та розмежовано межі використання цієї термінології, зважаючи на те що в положеннях чинного законодавства, що визначають адміністративну діяльність Національної поліції, відсутнє чітке розуміння поняття превентивної діяльності та профілактичної діяльності, й відповідно превентивних та профілактичних заходів. Зокрема, в одних випадках вказані поняття ототожнюються, а в інших – розглядаються як різні види діяльності поліції.

Ключові слова: *профілактична діяльність, превентивна діяльність, профілактика злочинності, превентивні заходи поліції, профілактичні заходи, попередження злочинності, профілактична операція, попереджувальні заходи.*

© Д. Цуркаленко, 2021

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-8736-5608>

k_appad@dduvs.in.ua

Постановка проблеми. В умовах сьогодення одним з основних та пріоритетних завдань Національної поліції України є охорона прав і свобод людини, що відповідно зазначено в ст. 2 Закону України «Про Національну поліцію» [1]. Можна говорити про те, що реалізація вказаного завдання проявляється як під час безпосереднього розкриття вже скоєних правопорушень, так і під час діяльності, яка відповідно спрямована на їх випередження. Ба більше, зараз серед практиків та науковців актуальною є теза про те, що саме діяльність профілактичного/превентивного характеру є найбільш ефективним способом зняття загостреної кримінальної напруженості. Бо, як відомо, «перемогти» злочинність поки людство не може, однак контролювати її та діяти на випередження цілком можливо, головне, мати для цього ефективні інструменти.

Науковець І. Фелік, на нашу думку, справедливо говорить про те, що в демократичному суспільстві, заснованому на верховенстві права, однією з основних цілей новоствореного, внаслідок євроінтеграційних процесів, правоохоронного органу – Національної поліції України має бути саме запобігання злочинності [2, с. 314]. Зміщення акценту з власне боротьби зі злочинністю на профілактику злочинів і правопорушень, зазначає О. Бандурка, цілком відповідає логіці демократії, розбудова якої в Україні є одним з основних завдань сьогодення для нашої держави. Та й відомий афоризм «хворобу дешевше попередити, ніж лікувати» є цілком справедливим і щодо злочинності – однієї з найбільш тяжких соціальних проблем [3, с. 115].

Зазначені тенденції щодо актуальності заходів, спрямованих на випередження злочинності, знайшли свій прояв і в нормах чинного Закону «Про Національну поліцію», наприклад, в ст. 23 «Основні повноваження поліції» в першому ж пункті зазначається, що поліція відповідно до покладених на неї завдань здійснює превентивну та профілактичну діяльність, спрямовану на запобігання вчиненню правопорушень [1].

При цьому наголосимо, що в положеннях чинного законодавства, що визначають адміністративну діяльність Національної поліції, відсутнє чітке розуміння поняття превентивної діяльності та профілактичної діяльності, й відповідно превентивних та профілактичних заходів. Зокрема, в одних випадках вказані поняття ототожнюються, а в інших – розглядаються як різні види діяльності поліції. Наприклад, в Положенні про Департамент патрульної поліції законодавець використовує зазначені поняття як нетотожні. В описі функцій Департаменту патрульної поліції зазначається, що він провадить превентивну та профілактичну діяльність, спрямовану на запобігання вчиненню правопорушень [4]. А в наказі Міністерства внутрішніх справ № 650 від 28.07.2017 року «Про затвердження Інструкції з організації діяльності дільничних офіцерів поліції» законодавець, надаючи тлумачення термінам, використовує дефініцію «превентивна (профілактична) робота ДОП», тим самим по суті ототожнюючи слова «превентивний» та «профілактичний» [5]. До того ж у зазначеній Інструкції використовується термін «превентивний облік», під яким розуміється комплекс організаційно-практичних заходів у діяльності ДОП із запобігання вчиненню, фіксації та припинення правопорушень, контролю за поведінкою осіб з метою недопущення повторного вчинення ними правопорушень, дотриманням установлених законодавством тимчасових обмежень та виконанням покладених зобов'язань. А в Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України, яка затверджена наказом МВС № 1044 від 19.12.2017, використовується термін «профілактичний облік» щодо дітей: йдеться про комплекс заходів щодо взяття на облік, наповнення та підтримання в актуальному стані баз даних, що входять до єдиної інформаційної системи МВС, стосовно дітей, щодо яких здійснюється профілактична робота [6].

Викладені міркування дозволяють зробити висновок, що законодавець оперує словами «профілактичний» та «превентивний» по-різному, інколи ототожнюючи їх, а подекуди ні. Це все призвело до того, що говорячи про заходи, спрямовані на попередження злочинності науковці та практики поліції використовують не лише терміни «профілактичні заходи» та «превентивні заходи», а й наприклад такі дефініції, як «оперативно-профілактичні заходи», «цільові заходи», «профілактичне відпрацювання», «цільова операція», «профілактична операція», «заходи щодо профілактики» тощо. Використання зазначених термінів, ймовірно, можна пояснити наявністю наказу МВС України «Про вдосконалення організації і порядку проведення цільових оперативно-профілактичних операцій та комплексних оперативно-профілактичних відпрацювань» № 496дск від 16 травня 2003 року, в якому законодавець регулював такі поняття, як цільова оперативно-профілактична операція та комплексне

оперативно-профілактичне відпрацювання. Однак сьогодні він вже не чинний, а діє наказ Національної поліції України № 1377 від 27.12.2016 «Про затвердження Порядку організації профілактичних заходів», в якому використовується лише термін «профілактичні заходи» й відповідно нормативно регулюється лише проведення поліцейськими профілактичних заходів.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Окремі аспекти профілактичної діяльності Національної поліції України досліджували вчені, як-от: В. Авер'янов, О. Бандурка, О. Безпалова, В. Бабакін, О. Джафарова, І. Голосніченко, В. Грохольський, С. Додін, Р. Ігонін, М. Ковалів, Т. Коломоєць, В. Колпаков, А. Комзюк, Я. Кондратьєв, О. Кузьменко, А. Лещуха, Н. Нижник, В. Ортинський, О. Остапенко, П. Рабінович, О. Рябенко, В. Шамрай, Х. Ярмакі та багато інших. Однак на сьогодні відсутні актуальні комплексні дослідження щодо превентивних та профілактичних заходів, які здійснюються підрозділами Національної поліції України, та їх розмежування.

Мета статті – аналіз превентивних заходів та профілактичних заходів в діяльності Національної поліції України крізь призму сучасного законодавства, їх розмежування та надання визначень.

Виклад основного матеріалу. Небезпідставно поліцейська превенція вже не перший рік вважається своєрідною ахіллесовою п'ятою науки адміністративного права, а навколо термінів «превентивна діяльність», «превентивні заходи» не вщухає наукова полеміка. Це насамперед можна пояснити тим, що зазначене поняття в обігу з'явилося лише з ухваленням Закону України «Про Національну поліцію», в якому вперше й була використана вищевказана термінологія.

Словосполучення «превентивна діяльність» походить від слова «превенція», яке має іншомовне походження. Термін «превенція» широко використовується як в науці адміністративного права, так і сучасними вченими-кримінологами та теоретиками кримінального права, хоча він не поширений та не закріплений в українському законодавстві.

Якщо звернутися до значення слова «превенція» (від лат. prevention), то автори юридичного словника зазначають, що це попередження, запобігання. А в теорії кримінального та кримінально-виконавчого права, кримінології він вживається як синонім терміна запобігання злочинності [7, с. 58]. Превентивний – запобіжний, той що випереджає дії суперника, говорить сучасний словник іншомовних слів [8, с. 556]. А у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови», зазначає А. Погребиська, превенція розглядається як запобігання злочинам, а в аналогічному тлумачному словнику української мови слово превентивний трактується, як попередження чогось, запобігання чомусь [9, с. 82].

Зважаючи на це, можна говорити, що термін «превенція» подекуди використовується у науці як абсолютний синонім терміна «попередження злочинності». Зі свого боку, як синонім терміна «попередження злочинності» використовуються термін «профілактика злочинності». Зокрема, юридичний словник нам говорить про те, що профілактика злочинності – це система державних та громадських заходів, спрямованих на виявлення, усунення та нейтралізацію причин та умов злочинності. Зазначений термін, як правило, використовують поруч з термінами «запобігання», «попередження» [7, с. 184].

Вищезазначене дозволяє нам стверджувати, що словникове тлумачення таких термінів, як «превенція», «попередження» та «профілактика» розуміються як синонімічні. І тут, з огляду на мету цієї статті, перед нами постає питання, а чи доцільно розглядати терміни «превентивні заходи» та «профілактичні заходи» як синонімічні поняття, розуміючи під ними певну попереджувальну діяльність, яка здійснюється підрозділами Національної поліції України.

Превентивна діяльність здійснюється поліцейськими в процесі профілактики та запобігання вчиненню правопорушень, зазначає К. Шкарупа, під час реалізації профілактичного контролю стосовно додержання вимог законів та інших нормативно-правових актів щодо дітей, забезпечення безпеки дорожнього руху, охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства й держави, протидії злочинності, організації роботи дозвільної системи, запобігання та припинення насильства в сім'ї тощо [10]. Зазначену думку поділяє й Я. Посохова та зазначає, що перелік превентивних заходів поліцією на цьому не обмежується, а він є доволі невичерпним та необмеженим [11].

Отже, по суті, ці дослідники ототожнюють профілактичні та превентивні заходи в діяльності поліції.

При цьому, якщо звернутися до наукових доробок науковців, то можна зробити висновок, що одне з найпопулярніших визначень дефініції «превентивні поліцейські заходи» надають дослідники О. Бандурка, О. Безпалова, О. Джафарова, розуміючи під ними дію або комплекс дій, що обмежують певні права і свободи людини, використання яких не завжди пов'язане з протиправною поведінкою конкретних осіб, застосовуються відповідно до закону для забезпечення виконання покладених на поліцію повноважень із дотриманням встановлених законом вимог [12, с. 114].

Ця позиція, яку ми поділяємо, ґрунтується на нормах чинного законодавства. Закон України «Про Національну поліцію», а саме ст. 31 надає вичерпний перелік превентивних заходів, які може застосовувати поліція. До них належать: перевірка документів осіб; опитування осіб; поверхнева перевірка і огляд; зупинення транспортного засобу; вимога залишити місяця обмеження доступу до визначеної території; обмеження пересування особи, транспортного засобу або фактичного володіння річчю; проникнення до житла чи іншого володіння особи; перевірка дотримання вимог дозвільної системи органів внутрішніх справ; застосування технічних приладів і технічних засобів, що мають функції фото- і кінзйомки, відеозапису; перевірка дотримання обмежень, установлених законом стосовно осіб, які перебувають під адміністративним наглядом, та інших категорій осіб; поліцейське піклування [1].

Зважаючи на це, на нашу думку, *превентивні заходи* в діяльності Національної поліції – це чітко визначені в законі дії чи комплекс дій поліцейського, які застосовуються відповідно до чинного законодавства для забезпечення виконання покладених на поліцію повноважень із дотриманням встановлених законом вимог, які обмежують певні права і свободи людини й використання яких не завжди пов'язане з протиправною поведінкою конкретних осіб.

Що ж до профілактичних заходів в діяльності Національної поліції України, то це більш широке поняття, а зазначені заходи не є вичерпними. Пояснимо свою думку більш детально.

Наприклад, якщо звернутися до чинних нормативно-правових актів, можна стверджувати, що профілактична робота дільничного офіцера поліції – це процес здійснення практичних профілактичних заходів індивідуального та загального характеру, перелік яких визначено наказом, що регулює діяльність дільничних офіцерів поліції. До індивідуальних профілактичних заходів належить комплекс індивідуального впливу на свідомість і поведінку осіб, а до загальних – система організаційних, правових і виховних заходів, спрямованих на попередження та усунення причин та умов, що сприяють учиненню правопорушень [5]. Тобто на дільничних офіцерів поліції покладені повноваження щодо проведення профілактичних заходів доволі різного характеру, при цьому їх перелік не є вичерпним, а основна мета попередження правопорушень.

Профілактичні заходи – це дії поліції, спрямовані на недопущення правопорушень та запобігання їх учинення, ліквідацію їх причин та умов, що їх викликають – йдеться в наказі НПУ № 1377 від 27.12.2016 р. «Про затвердження Порядку організації проведення профілактичних заходів». Саме спираючись на зазначений Наказ, апарат Національної поліції України надає доручення та накази на проведення доволі різноманітних профілактичних заходів. Наприклад, 08.06.2018 заступник голови Національної поліції України – керівник патрульної поліції видав доручення «Про заходи профілактики скоєння дорожньо-транспортних пригод», в якому прописаний широкий спектр профілактичних заходів, що повинні були провести поліцейські в обумовлений період та надати звіт. Подібних доручень щорічно видається не один десяток і аналізувати усі вважаємо не доцільним в межах цієї статті, а лише зазначимо, що кожне з них має на меті недопущення/попередження тих чи інших видів правопорушень та містить в собі перелік профілактичних заходів, який не є вичерпним.

Висновки. Викладені міркування дозволяють зробити висновок, що превентивні заходи поліції та профілактичні заходи поліції – це різні поняття. Превентивні заходи – це більш вузьке поняття, під яким відповідно розуміється чітко визначені у законі дії чи комплекс дій поліцейського, що застосовуються відповідно до

чинного законодавства для забезпечення виконання покладених на поліцію повноважень із дотриманням встановлених законом вимог, які обмежують певні права і свободи людини й використання яких не завжди пов'язане з протиправною поведінкою конкретних осіб. Зі свого боку, профілактичні заходи – це дії поліції, спрямовані на недопущення правопорушень та запобігання їх учинення, ліквідацію їх причин та умов, що їх викликають.

Отже, говорячи про будь-які заходи профілактичного характеру, які вживаються поліцейськими з метою недопущення/попередження будь-яких видів правопорушень, доцільно використовувати саме термін «профілактичні заходи», а термін «превентивні заходи» використовувати лише тоді, коли йдеться про заходи, що передбачені Законом України «Про Національну поліцію».

Список використаних джерел

1. Про Національну поліцію : Закон України від 02 липня 2015 року № 580. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 40–41. Ст. 379.
2. Фелик В. І. Класифікація видів профілактичної діяльності Національної поліції України. *Форум права*. 2016. № 4. С. 313–316. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2016_4_51.
3. Бандурка О. М. Профілактичні заходи. *Вісник південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2014. № 1. С. 115–124.
4. Положення про Департамент патрульної поліції : наказ Національної поліції України від 06 листопада 2015 року № 73. URL : http://patrol.police.gov.ua/wpcontent/uploads/2016/03/Polozhennya_DPP_zi_zminamy_vid_31_10_16.pdf.
5. Про затвердження Інструкції з організації діяльності дільничних офіцерів поліції : наказ Міністерства внутрішніх справ від 28.07.2017 р. № 650. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1041-17#Text>
6. Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України : наказ Міністерства внутрішніх справ від 19.12.2017 р. № 1044. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18#Text>
7. Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (гол.) та ін. Київ : Укр. Енцикл. Т. 6. 1998. 736 с.
8. Скопенко О. І., Цимбалюк Т. В. Сучасний словник іншомовних слів. Київ : Довіра, 2006. 789 с.
9. Погребиська А. О. Проблемні питання щодо застосування превентивних поліцейських заходів. *Митна справа*. 2015. № 5 (101). Ч. 2. с. 82–86.
10. Шкарупа К. В. Особливості превентивної діяльності Національної поліції України. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2019. № 3 (9). С. 155-161.
11. Посохова Я. С. Превентивна діяльність поліцейських: психологічні особливості здійснення. *Підготовка поліцейських в умовах реформування системи МВС України*: зб. наук. пр. Харків : ХНУВС, 2018. С. 106-109.
12. Бандурка О. М., Безпалова О. І., Джафарова О. В., Князев С. М. Адміністративна діяльність поліції у питаннях та відповідях : навч. посіб. ; за заг. ред. О. М. Бандурки. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ. 2017. 242 с.

Надійшла до редакції 06.09.2021

References

1. Pro Natsional'nu politsiyu [On National Police] : Zakon Ukrayiny vid 02 lipnya 2015 roku № 580. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*, 2015, no 40–41, art. 379 [in Ukr.].
2. Felyk V. I. (2016) Klasyfikatsiya vydiv profilyaktychnoyi diyal'nosti Natsional'noyi politsiyi Ukrayiny [Classification of types of preventive activities of the National Police of Ukraine]. *Forum prava*, no 4, pp. 313–316. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2016_4_51 [in Ukr.].
3. Bandurka O. M. (2014) Profilyaktychni zakhody [Preventive measures]. *Visnyk pivdennoho rehional'noho tsentru Natsional'noyi akademiyi pravovykh nauk Ukrayiny*, no 1, pp. 115–124 [in Ukr.].
4. Polozhennya pro Departament patrol'noyi politsiyi [Regulations on the Patrol Police Department] : nakaz Natsional'noyi politsiyi Ukrayiny vid 06 lystopada 2015 roku № 73. URL : http://patrol.police.gov.ua/wpcontent/uploads/2016/03/Polozhennya_DPP_zi_zminamy_vid_31_10_16.pdf [in Ukr.].
5. Pro zatverdzhennya Instruksiyi z orhanizatsiyi diyal'nosti dil'nychnykh ofitseriv politsiyi [About the statement of the Instruction on the organization of activity of local police officers]: Nakaz Ministerstva vnutrishnikh sprav vid 28.07.2017 № 650. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1041-17#Text> [in Ukr.].
6. Pro zatverdzhennya Instruksiyi z orhanizatsiyi roboty pidrozdiliv yuvenal'noyi preventsiyi Natsional'noyi politsiyi Ukrayiny [About the statement of the Instruction on the organization of work of divisions of juvenile prevention of National police of Ukraine] : nakaz Ministerstva vnutrishnikh sprav vid 19.12.2017 № 1044. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18#Text> [in Ukr.].
7. Yurydychna entsyklopediya [Legal encyclopedia] : u 6 t. / redkol.: Yu. S. Shemshuchenko

(hol.) ta in. Kyiv : Ukr. Entsykl., vol. 6. 1998. 736 p. [in Ukr.].

8. Skopenko O. I., Tymbalyuk T. V. (2006) Suchasnyy slovnyk inshomovnykh sliv [Modern dictionary of foreign words]. Kyiv : Dovira, 789 p. [in Ukr.].

9. Pohrebys'ka A. O. (2015) Problemni pytannya shchodo zastosuvannya preventyvykh politseys'kykh zakhodiv [Problematic issues regarding the application of preventive police measures]. *Mytna sprava*, no 5 (101), part 2, pp. 82–86 [in Ukr.].

10. Shkarupa K. V. (2019) Osoblyvosti preventyvnoyi diyal'nosti Natsional'noyi politsiyi Ukrainy [Features of preventive activity of the National Police of Ukraine]. *Visnyk Penitentsiarnoyi asotsiatsiyi Ukrainy*, no 3 (9), pp. 155-161 [in Ukr.].

11. Posokhova A. S. (2018) Preventyvna diyal'nist' politseys'kykh: psykholohichni osoblyvosti zdiysnennya [Preventive activity of police officers: psychological features of implementation]. *Pidhotovka politseys'kykh v umovakh reformuvannya systemy MVS Ukrainy* : zb. nauk. pr. Kharkiv : KhNUVS, pp. 106-109 [in Ukr.].

12. Bandurka O. M., Bezpalova O. I., Dzhafarova O. V., Knyazyev S. M. (2017) Administratyvna diyal'nist' politsiyi u pytannyakh ta vidpovidyakh [Administrative activity of the police in questions and answers] : navch. posib. ; za zah. redaktsiyeyu Bandurky O. M. Kharkiv : Kharkiv. nats. un-t vnutr. sprav, 242 p. [in Ukr.].

ABSTRACT

Dmytro Tsurkalenko. On the expenditure of distinctioning the concepts of «preventive measures» and «preventive measures» in the activities of the National police of Ukraine. The article emphasizes that today one of the main vectors of the National Police 'businesses are aimed at preventing offenses, the so-called preventive or preventive activity. In view of this, the terms «preventive activity» and «preventive activity» were investigated in detail, which is carried out by the employees of the National Police of Ukraine. And the purpose of the article is an analysis of preventive measures and preventive measures in the activities of the National Police of Ukraine through the prism of modern legislation, retreating and providing definitions. Thus, having analyzed the current legislation and scientific revision of modern scientists, the author provides author's definitions of these terms.

Preventive measures This is a narrower concept under which it is understood clearly defined in the Law or Complex of Police Actions applicable in accordance with the current legislation to ensure the implementation of the requirements that restrict certain rights and freedoms of man and the use of which do not is always associated with an unlawful behavior of specific individuals. In turn, preventive measures are the actions of the police aimed at preventing the offenses and preventing their teaching, eliminating their reasons and conditions that cause them.

And concluded that speaking of any prevention measures that are used by policemen to prevent / prevent any kind of offenses it is expedient to use the very term «preventive measures», and the term «preventive measures» is used only in case when it comes to events provided by the Law of Ukraine «On National Police». Because, preventive police and prophylactic measures of the police are different concepts. And in its daily activities, representatives of the National Police of Ukraine must use them appropriate and not confused with each other. Given the fact that this can complicate the daily police officer directed to crime prevention.

Keywords: *preventive activity, preventive activity, crime prevention, preventive measures of police, preventive measures, crime prevention, preventive operation, preventive measures.*

КРИМІНАЛЬНЕ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.81

DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-213-218

Іван БОГАТИРЬОВ ©
доктор юридичних наук, професор,
Заслужений діяч науки і техніки України
(Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука)

Андрій БОГАТИРЬОВ ©
доктор юридичних наук
(ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом»)

ПАРАДИГМА ФУНКЦІОНУВАННЯ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

У статті розглянуто парадигму функціонування пенітенціарної системи України. Наведено наукові позиції вітчизняних та зарубіжних дослідників на поняття пенітенціарної системи. Завдяки дослідженню генезу парадигми функціонування пенітенціарної системи України виокремлено чотири основних історичних періоди. Доведено, що настав час здійснити трансформацію кримінально-виконавчої системи України в пенітенціарну систему. Розглянуто шляхи такої трансформації.

Ключові слова: парадигма, функціонування, пенітенціарна система, кримінально-виконавча система, трансформація.

Постановка проблеми. Пенітенціарна система України як самостійна сфера наукової думки та практичної діяльності бере свій початок з 1991 року, з моменту отримання Україною незалежності. Протягом багатьох століть за свій історичний шлях вона входила до складу і розвивалася у різних державних інституціях, як-от: Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР, Міністерство внутрішніх справ, Державний департамент з питань виконання покарань, Державна пенітенціарна служба і підпорядкована Міністерству юстиції України.

На сучасному етапі дедалі більше зростають вимоги до наукової обґрунтованості функціонування пенітенціарної системи України шляхом трансформації її з кримінально-виконавчої системи в пенітенціарну. Це також підтверджується не тільки на теоретичному рівні вітчизняними вченими-пенітенціаристами, а й на законодавчому, шляхом розробки проекту Закону України «Про пенітенціарну систему України». Зі свого боку, вказане зумовлює об'єктивну необхідність розроблення та впровадження принципово нових чи кардинально модернізованих підходів до функціонування пенітенціарної системи України.

Негативним чинником розвитку науки є відсутність видань, у яких би повністю у вигляді термінологічної ієрархії відображалися теоретичні результати еволюції галузі пенітенціарної системи України. Необхідність створення жорсткої термінологічної системи постає невід'ємною складовою парадигми функціонування пенітенціарної системи України. Саме тому досить актуальним залишається визначення поняття

© І. Богатирьов, 2021

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-4001-7256>
vanbogatyrov@gmail.com

© А. Богатирьов, 2021

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2707-8978>
vanbogatyrov@gmail.com

«парадигма функціонування пенітенціарної системи України».

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Проблеми функціонування пенітенціарної системи України розглянуто в наукових працях таких вітчизняних учених: І. Богатирьова, Є. Бодюла, О. Джужі, А. Кирилюка, В. Коваленка, О. Колба, В. Кондратішиної, В. Корчинського, В. Львовичкіна, В. Меркулової, П. Михайленка, О. Пташинського, М. Пузирьова, Г. Радова, В. Севостьянова, А. Степанюка, В. Трубникова, О. Шкути, С. Фаренюка, І. Яковець та ін.

Метою статті є розкриття сутності понять «парадигма» та «пенітенціарна система», формування поняття «парадигма функціонування пенітенціарної системи».

Виклад основного матеріалу. За порядком розташування термінів у предметі дослідження доцільно спочатку розглянути поняття «парадигма». Ураховуючи, що термін «парадигма» належить до спеціальних термінів і використовується вченими у різних галузях науки, ми звернулися до термінології, що була сформульована ще М. Хайдеггером: «всі наші епістемологічні проблеми викликані неправильним тлумаченням вихідних слів – термінології, що створює евристичні координати кожної науки» [1, с. 32].

Слово парадигма походить від грецького *παράδειγμα*, що утворилося від *παράδειγμα*: префікс *παρα* зі значенням близького, суміжного розташування показувати, зіставляти, представляти [2, с. 171]. Це поняття знайшло своє місце у філософських працях позитивіста Г. Бергмана для характеристики нормативності методології, однак значного поширення воно набуло завдяки працям американського вченого Т. Куна. Під час спроби вибудувати теорію наукових революцій у праці «Структура наукових революцій» він запропонував систему понять, серед яких важливим було поняття парадигми, тобто «визнані усіма наукові досягнення, які протягом певного часу дають модель постановки проблем та їхнє розв'язання наукової спільноти» [3, с. 15].

Принагідно до цього зазначимо, що у 90-х роках ХХ ст. вітчизняний вчений Г. Радов започаткував доктринальну модель Закону «Про пенітенціарну систему України», де запропонував визначення пенітенціарної системи як цілісного, функціонально-інтегрованого утворення повноважних суб'єктів державного управління, місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства та їх узгоджених дій щодо забезпечення ресоціалізації засуджених [4, с. 11].

Продовжив парадигму функціонування пенітенціарної системи інший вітчизняний вчений І. Богатирьов, який у 2014 році розробив власну доктринальну модель побудови пенітенціарної системи України нового типу (інноваційний проєкт). У ній дослідник не тільки розкрив суттєві прогалини системи управління пенітенціарною системою, а й запропонував її інституційну побудову нового зразка, що відповідала б міжнародним стандартам поведінки з ув'язненими і засудженими [5, с. 4].

Цікавою позицією нашого дослідження є думка зарубіжного вченого А. Мустафіна, який вважає, що парадигма – це позиція щодо природи досліджуваного класу явищ, що панує у сфері наукової спільноти в той чи інший період розвитку певної галузі знань. Як правило, парадигма знаходить виявлення у підручниках або класичних працях учених, вона на довгі роки служить логічною моделлю визначення низки пізнавальних проблем та вибору методу їхнього вирішення в кожній галузі науки [6, с. 524].

Варто також звернути увагу і на вислів щодо парадигми вітчизняного вченого І. Танчини. На думку вченого: «парадигма – це сукупність переконань, цінностей і методів, які визнаються певним науковим співтовариством; певне науково-теоретичне, концептуальне та методологічне бачення світу, яке скеровує під певним кутом зору науковий підбір проблем та емпіричного матеріалу, що обґрунтовує теорію» [7, с. 145].

Стосовно визначення поняття парадигма зарубіжний вчений Р. Мухасєв вважає, що парадигма – це класична наукова розробка, яка сприймається представниками дисципліни як зразок та стає основною метою наукової традиції. Як модель теоретичного тлумачення проблеми вона задає логіку організації знань та формує певне розуміння управлінських явищ [8, с. 73].

Варто також зазначити, що є й інші погляди вчених на поняття парадигми, але загалом їхня сутність зводиться до постановки проблем та їхнє вирішення. Тому, враховуючи постановку завдання дослідження, ми зосереджуємо увагу наукової спільноти на визначення пенітенціарної системи, яку, до речі, вітчизняні та зарубіжні вчені тлумачать по-різному.

Зокрема, вітчизняний вчений Є. Бодюл вважає, що зазвичай у наукових

дослідженнях спеціального галузевого характеру використовують саме ті терміни, що передбачені чинним законодавством: «виправні колонії», «кримінально-виконавча система» тощо, а автори, які пишуть про пенітенціарну політику, пенітенціарну систему, пенітенціарні установи, не завжди обґрунтовують ці поняття [9, с. 29].

Інший вітчизняний дослідник О. Пташинський вивів авторську дефініцію досліджуваного інституту, зазначивши, що «пенітенціарна система – це сукупність взаємопов'язаних державних установ та органів виконання покарань, створених з метою виправлення і перевиховання засуджених, які здійснюють єдину державну політику у сфері виконання кримінальних покарань у відповідності з чинним законодавством» [10, с. 45].

Окремої уваги заслуговує дефініція пенітенціарної системи України, наведена вітчизняним вченим О. Шкутою. На думку вченого: «пенітенціарна система – це сукупність органів і установ, підпорядкованих центральному органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері виконання покарань та пробачії, функціонування яких у взаємодії з іншими соціальними інститутами підпорядковано досягненню мети захисту особи, суспільства й держави шляхом виправлення засуджених, ресоціалізації осіб, які відбули покарання, запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводження із засудженими [11, с. 67].

Цікавою в контексті визначення поняття пенітенціарна система є позиція дослідника Д. Ягунова, який вважає, що пенітенціарна система – це сукупність органів державної влади, місцевого самоврядування та громадських інституцій, об'єднаних на інтегрально-функціональних засадах навколо центрального органу пенітенціарного управління, на який покладено обов'язки з вироблення та реалізації єдиної політики у сфері виконання кримінальних покарань, де всі органи й інституції взаємодіють у напрямі забезпечення суспільства шляхом ресоціалізації осіб, які відбувають або відбули кримінальні покарання [12, с. 25].

Отож, наведені нами дефініції «парадигма» і «пенітенціарна система» дозволили установити певну дискусію з боку як вітчизняних, так і зарубіжних учених на окреслену проблему, створило передумови наповнення новим змістом функціонування пенітенціарної системи України у сучасних умовах її реформування і приведення до міжнародних стандартів поводження з ув'язненими та засудженими.

Наявність окресленої дискусії дає нам підстави говорити про парадигму функціонування пенітенціарної системи у вузькому й широкому розумінні. Тож з аналізу вищевикладених понять пенітенціарної системи у вузькому розумінні – це уніфікована система органів і установ виконання покарань та пробачії, що наділені державою функціями забезпечення виправлення та ресоціалізації засуджених. Стосовно розгляду її у широкому розумінні, то пенітенціарна система – це сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених державно-правових інститутів, наділених організаційно владними повноваженнями реалізувати державну політику у сфері виконання покарань та пробачії.

Насамкінець, констатуємо, що сприйняття наукою і практикою вузького й широкого підходів до розуміння кримінально-виконавчої (пенітенціарної) системи дозволяє вченим розвивати наукові дискусії щодо законодавчого закріплення терміна «пенітенціарний» через реформування кримінально-виконавчої системи України.

Отож, досліджуючи парадигму функціонування пенітенціарної системи України, ми зробили висновок, що поза увагою зазначених вище науковців залишилося дослідження історичних аспектів парадигми функціонування пенітенціарної системи і визначення її поняття. Хоча зважаючи на особливості розвитку України в різні історичні періоди та перебування її тривалий час у складі СРСР, простежити розвиток парадигми функціонування пенітенціарної системи досить проблематично, адже її історія вітчизняними науковцями досліджувалася фрагментарно, а окремі аспекти були розпорочені в науковій літературі з різних галузей знань.

Аналізуючи парадигми функціонування пенітенціарної системи України, можна зробити висновок, що основні погляди вітчизняних вчених пов'язані з удосконаленням, реформування та оптимізацією пенітенціарної системи. Саме тому ми стоїмо на позиції про необхідність формування нової парадигми пенітенціарної системи, яка має трансформуватися з кримінально-виконавчої на засадах нової управлінської моделі (парадигмальної), адекватної викликам сьогодення.

Враховуючи, що пенітенціарна система України має кілька відносно самостійних парадигм, які забезпечують її належне функціонування, зокрема: науково-теоретична; практична; інституційна; нормативно-правова; системна; інноваційна парадигми, вивчення наукової літератури щодо генезу парадигми функціонування пенітенціарної системи України дозволило нам виділити такі історичні періоди: 1) 1991–1998 рр.; 2) 1998–2010 рр.; 3) 2010–2016 рр.; 4) з 2016 р. і донині. Такий поділ пов'язаний з підпорядкуванням пенітенціарної системи в різний історичний проміжок часу, що суттєво змінювало повноваження суб'єкта центрального органу виконавчої влади у сфері виконання покарань та пробації.

Крім того, сучасне реформування пенітенціарної системи України тісно пов'язане з динамічністю діяльності майбутнього пенітенціарного відомства, завдання якого визначити структурно правильний шлях реалізації адекватних, морально, соціально та економічно виправданих видів кримінальних покарань за вчинене кримінальне правопорушення [13, с. 42].

Перший період (з 1991–1998 рр.) засвідчив, що виправно-трудова політика держави у сфері виконання покарань, що залишилися нам у спадок від командно-адміністративної системи з невинуватим жорстоким централізмом, закритістю, нехтуванням законними правами і свободами засуджених, потребувала новаторської ідеї її реформування та узгодження з міжнародними стандартами поведінки з ув'язненими і засудженими.

Цей період також зумовлений тим, що пенітенціарна система, будучи структурним елементом Міністерства внутрішніх справ, не відповідала європейським цінностям після вступу України до Ради Європи. Важливо також наголосити, що в цей період вперше Кабінетом Міністрів УРСР було затверджено Концепцію «Про основні напрямки реформи кримінально-виконавчої системи України Української РСР», що започаткувала відродження вітчизняної пенітенціарної системи.

Другий період (1998–2010 рр.) зумовлений тим, що у законодавчих актах після проголошення незалежності України відбулася суттєва гуманізація кримінальної юстиції, зокрема у 1999 р. було призупинено виконання вироків зі смертної кари, а в КК України 2001 р. введено новий вид покарання – довічне позбавлення волі. Крім того, аналіз змісту КВК (2003 р.) з Виправно-трудоим кодексом Української РСР (1970 р.) свідчить про впровадження в пенітенціарну систему міжнародних і європейських стандартів щодо поведінки із засудженими та ув'язненими. Важливо зазначити, що в цей період з'являється нове пенітенціарне відомство Департамент України з питань виконання та відбудовання покарань, а з 2010 року – Державна пенітенціарна служба України.

Водночас на тлі реформаторських змін вітчизняними вченими-пенітенціаристами розробляються пробні моделі пенітенціарної системи нового типу. Зокрема, доктринальна модель професора Г. Радова «Закон України «Про пенітенціарну систему України» передбачала впровадження в діяльність органів і установ виконання покарань інноваційних здобутків як теоретичного, так і практичного спрямування.

Третій період (2010–2016 рр.) можна охарактеризувати як створення передумов трансформації кримінально-виконавчої системи України в пенітенціарну систему. До речі, саме в цей період розробляються: «доктринальна модель побудови пенітенціарної системи України нового типу: (інноваційний проєкт) за авторства вітчизняного вченого професора І. Богатирьова; фундаментальна теоретико-прикладна модель «Пенітенціарна система України» за авторства О. Шкути; «Трансформація кримінально-виконавчого законодавства України (пенітенціарна доктрина)» та Доктрина пенітенціарного права України (авторський колектив: І. Богатирьов, М. Пузирьов, О. Шкута).

Четвертий період (з 2016 року і донині) він характеризується певною хаотичністю у прийнятті рішень з боку Міністерства юстиції України, що суперечить нормам КВК України, зокрема в частині надання платних послуг засудженим або працевлаштування на роботу в Міністерство юстиції України, скорочення і подальше консервування установ виконання покарань тощо. Водночас варто зазначити, що в цей період пенітенціарна система України набуває нового змісту в межах навчального процесу, а її інституалізація реалізується в межах академічної науки.

Висновки. На основі багатоговікового теоретичного та практичного досвіду треба зазначити, що сучасне розуміння парадигми функціонування пенітенціарної системи України сформувалося під впливом вітчизняних вчених у галузі кримінального та кримінально-виконавчого права, увібравши в себе усі їхні найкращі здобутки. Отож,

парадигма функціонування пенітенціарної системи України – це наукова класична розробка, що забезпечує теоретичне, практичне та методологічне розуміння пенітенціарної системи як державного органу, наділеного організаційно владними повноваженнями реалізувати державну політику у сфері виконання покарань та пробації.

Список використаних джерел

1. Бардина Н. В. Методологические основы энергального моделирования языкового существования. *MegaLing' Горизонти прикладної лінгвістики та лінгвістичних технологій* : доповіді Міжнар. конф. (м. Сімферополь, 24–28 вересня 2007 р.). Сімферополь: Вид-во «ДиАйПи», 2007. 348 с.
2. Древнегреческо-русский словарь : около 70000 слов : в 2 т. / сост. И. Х. Дворецкий; под ред. чл.-кор. Акад. наук СССР проф. С. И. Соболевского; с прил. грамматики, сост. С. И. Соболевским. Москва : ГИС, 1958. Т 2. 916 с.
3. Бакуменко В. Д., Князев В. Н., Сурмін Ю. П. Методологія державного управління: проблеми становлення та подальшого розвитку. *Вісник УАДУ*. 2002. № 2. С. 11–27.
4. Радюв Г. О. Закон України «Про пенітенціарну систему України». *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 1997. № 2. С. 11–52.
5. Богатирьов І. Г. Доктринальна модель побудови пенітенціарної системи України нового типу (інноваційний проєкт). Київ : ВД «Дакор», 2014. 56 с.
6. Мустафин А. А. Политология: словарь современных терминов и выражений. Ангарск : Изд-во : АГТА, 2012. 168 с.
7. Танчин І. З. Соціологія : навч. посібник. 2-е вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2007. 351 с.
8. Мухаев Р. Т. Система государственного и муниципального управления. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2007. 575 с.
9. Бодюл Є. М. Проблеми доктринального визначення поняття «пенітенціарна система». *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 29–35.
10. Пташинський О. Б. Пенітенціарна система України : монографія. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. 204 с.
11. Шкута О. О. Пенітенціарна система України: теоретико-прикладна модель : монографія. Херсон. Видавничий дім «Гельветика», 2017. 366 с.
12. Ягунов Д. В. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування : монографія. 3-тє вид., перероб. та допов. Одеса : Фенікс, 2009. 316 с.
13. Богатирьов І. Г. Нариси становлення пенітенціарної системи України у працях учених наукової школи «Інтелект» : монографія. Київ : ВД «Дакор», 2021. 242 с.

Надійшла до редакції 13.09.2021

References

1. Bardina N. V. (2007) Metodologicheskie osnovy energalnogo modelirovaniya yazykovogo sushestvovaniya [Methodological foundations of energetic modeling of linguistic existence]. *MegaLing' Gorizonti prikladnoyi lingvistiki ta lingvistichnih tehnologij* : dopovidi Mizhnar. konf. (m. Simferopol, 24–28 veresnya 2007 r.). Simferopol: Vid-vo «DiAjPi», 348 p. [in Rus.].
2. Drevnegrechesko-russkij slovar : okolo 70000 slov [Ancient Greek-Russian dictionary: about 70,000 words] : v 2 t. / sost. I. H. Dvoreckij; pod red. chl.-kor. Akad. nauk SSSR prof. S. I. Sobolevskogo; s pril. grammatiki, sost. S. I. Sobolevskim. Moscow : GIS, 1958, vol. 2, 916 p. [in Rus.].
3. Bakumenko V. D., Kniaziev V. N., Surmin Yu. P. (2002) Metodolohiya derzhavnoho upravlinnya: problemy stanovlennia ta podalshoho rozvytku [Methodology of public administration: problems of formation and further development]. *Visnyk UADU*, no 2, pp. 11–27 [in Ukr.].
4. Radov H. O. (1997) Zakon Ukrainy «Pro penitentsiarnu systemu Ukrainy» [Law of Ukraine «On the Penitentiary System of Ukraine»]. *Problemy penitentsiarnoi teorii i praktyky*, no 2, pp. 11–52 [in Ukr.].
5. Bohatyryov I. H. (2014) Doktrynalna model pobudovy penitentsiarnoi systemy Ukrainy novoho typu (innovatsiyni proiekt) [Doctrinal model of building a new type of penitentiary system in Ukraine (innovative project)]. Kyiv : VD «Dakor», 56 p. [in Ukr.].
6. Mustafin A. A. (2012) Politologiya: slovar sovremennykh terminov i vyrazheniy [Political Science: Dictionary of Modern Terms and Expressions]. Angarsk : Izd-vo : AGTA, 168 p. [in Rus.].
7. Tanchyn I. Z. (2007) Sotsyolohiya [Sociology] : navch. posibnyk. 2-e vyd., pererob. i dop. Kyiv : Znannya, 351 s.
8. Mukhaev R. T. (2007) Sistema gosudarstvennogo i municipalnogo upravleniya [The system of state and municipal government]. Moscow : YUNITI-DANA., 575 p. [in Rus.].
9. Bodyul Ye. M. (2013) Problemy doktrynalnogo vyznachennia poniattia «penitentsiarna sistema» [Problems of doctrinal definition of the term «penitentiary system»]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav*, № 1, pp. 29–35 [in Ukr.].
10. Ptasynskiy O. B. (2004) Penitentsiarna sistema Ukrainy [Penitentiary system of Ukraine] : monohrafiya. Kyiv : Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 204 p. [in Ukr.].
11. Shkuta O. O. (2017) Penitentsiarna sistema Ukrainy: teoretyko-prykladna model [Penitentiary

system of Ukraine: theoretical and applied model] : monohrafiya. Kherson. Vydavnychiy dim «Helvetyka»,. 366 p. [in Ukr.].

12. Yahunov D. V. Penitentsiarna systema Ukrainy: istorychnyi rozvytok, suchasni problemy ta perspektyvy reformuvannya [Penitentiary system of Ukraine: historical development, modern problems and prospects of reform] : monohrafiia. 3-ye vyd., pererob. ta dop. Odesa : Feniks, 2009. 316 p. [in Ukr.].

13. Bohatyrov I. H. Narysy stanovlennia penitentsiarnoi systemy Ukrainy u pratsiakh uchenykh naukovoï shkoly «Intelekt» [Essays on the formation of the penitentiary system of Ukraine in the works of scientists of the scientific school «Intellect»] : monohrafiia. Kyiv : VD «Dakor», 2021. 242 p. [in Ukr.].

ABSTRACT

Ivan Bohatyrov, Andriy Bohatyrov. Paradigm of the penitentiary system of Ukraine functioning. The article considers the paradigm of the penitentiary system of Ukraine functioning. The scientific positions of domestic and foreign researchers on the concept of penitentiary system are given. Thanks to a study of the genesis of the paradigm of the functioning of the penitentiary system, four main historical periods have been identified. It has been proved that it is time to transform the criminal-executive system of Ukraine into a penitentiary system. Ways of such transformation are considered.

It is stated that the penitentiary system of Ukraine, as an independent sphere of scientific thought and practical activity, dates back to 1991, with Ukraine gaining its independence. By this time, it was located and developed for many centuries in various state institutions. In particular, such as; NKVS of the USSR, Ministry of Justice, Ministry of Internal Affairs, State Department for the Execution of Sentences, State Penitentiary Service. Currently, the penitentiary system is subordinate to the Ministry of Justice of Ukraine. It was noted that at the present stage, the requirements for the scientific validity of the penitentiary system of Ukraine functioning are increasing by transforming its criminal-executive system into a penitentiary one. This is also confirmed not only by theoretically domestic scientists of penitentiaries, but also by the legislative, by the development of the draft Law of Ukraine «On the penitentiary system of Ukraine». There is also an objective need to develop and implement fundamentally new or radically modernized approaches to the functioning of the penitentiary system of Ukraine.

The article proved that the negative factor in the development of science is the absence of publications in which the theoretical results of evolution in the field of the «Penitentiary System of Ukraine» would be completely displayed in the form of a terminological hierarchy. The need to establish a rigid terminology system is an integral part of the paradigm of the functioning of the prison system in Ukraine. That is why the definition of the «paradigm of the penitentiary system of Ukraine functioning» remains very relevant.

Based on centuries of theoretical and practical experience, it follows that the modern understanding of the paradigm of the penitentiary system of Ukraine functioning was formed under the influence of domestic scientists in the field of criminal and criminal-executive enforcement law, incorporating all their best achievements. Thus, the paradigm of the penitentiary system of Ukraine functioning is a scientific classical technology that provides a theoretical, practical and methodological understanding of the penitentiary system as a state body with organizational power to implement state policy in the field of execution of sentences and probation.

Keywords: *paradigm, functioning, penitentiary system, criminal-executive system, transformation.*

УДК 343.82

DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-219-226

**Михайло
ПУЗИРЬОВ[©]**
доктор юридичних
наук

Юрій БОГДАН[©]
аспірант

(Академія Державної пенітенціарної служби)

КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВА ОБУМОВЛЕНІСТЬ НЕГАТИВНИХ ОБОВ'ЯЗКІВ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ НА ПЕВНИЙ СТРОК

У статті встановлено, що діяльність персоналу колоній щодо здійснення контролю за дотриманням засудженими негативних обов'язків має не лише кримінально-виконавчий, а і кримінологічний аспект і спрямована не лише на досягнення мети покарання та кримінально-виконавчого законодавства, а й на запобігання вчиненню засудженими правопорушень (у тому числі кримінальних) під час відбування покарань. Наведено соціально-правову обумовленість покладення на засуджених до позбавлення волі юридичних обов'язків, головною функцією яких є спеціально-попереджувальна (кримінологічна). Зазначено, що однією з головних відмінностей обов'язків засуджених від їхніх прав є те, що за невиконання перших наступають небажані для особи наслідки – факт притягнення засуджених до юридичної відповідальності, яка диференціюється за видами на дисциплінарну, матеріальну, кримінальну.

Ключові слова: *кримінально-виконавча характеристика, соціально-правова обумовленість, негативні обов'язки, юридична відповідальність, засуджені, позбавлення волі на певний строк.*

Постановка проблеми. Сьогодні науковці визнають, що чинне кримінально-виконавче законодавство не забезпечує достатньою мірою потреби практики. Не всі елементи правового статусу засуджених розроблені достатньо і повно в юридичній літературі. Є суперечні положення про зв'язок і взаємообумовленість правового статусу особи, громадянина і правового регулювання застосування покарання до особи, що не завжди відповідають положенням загальної теорії права [1, с. 91].

Однак у сучасній науці кримінально-виконавчого права України серед недостатньо розроблених елементів правового статусу засуджених до позбавлення волі на певний строк залишаються юридичні обов'язки, що й зумовило постановку відповідного завдання на рівні самостійної наукової публікації.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Теоретико-методологічною основою розроблюваної в статті проблематики є наукові праці таких українських і зарубіжних учених, як: К. Автухова, В. Бадири, І. Богатирьова, О. Богатирьової, Є. Бодюла, О. Гритенко, О. Джужі, Ю. Кашуби, О. Колба, Н. Коломієць, В. Конопельського, І. Копотуна, В. Корчинського, О. Лисоседа, Т. Мінязєвої, Г. Радова, В. Севостьянова, А. Степанюка, В. Трубникова, С. Фаренюка, В. Філонова, О. Фролова, О. Хорошуна, С. Царюка, Ю. Чеботарьової, В. Човгана, Ю. Шинкарьова, О. Шкути, О. Щербини, Д. Ягунова, І. Яковець, М. Яцишина та ін.

© М. Пузирьов, 2021
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7814-9476>
mpuzyrov@gmail.com

© Ю. Богдан, 2021
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-0452-7638>
academy@kvs.gov.ua

Метою статті є надання кримінально-виконавчої характеристики та обґрунтування соціально-правової обумовленості негативних обов'язків засуджених до позбавлення волі на певний строк.

Виклад основного матеріалу. У теорії кримінально-виконавчого права юридичний обов'язок засуджених визначається як встановлена в зобов'язуючих і забороняючих нормах права міра необхідної поведінки засудженого під час відбування покарання, яка забезпечує досягнення мети покарання, підтримання правопорядку під час його відбування, дотримання прав і законних інтересів як самого засудженого, так і інших осіб [2, с. 117; 3, с. 37].

При цьому для ефективної реалізації цього елемента правового статусу засуджених важливим є розуміння соціально-правового значення обов'язків, яке виявляється в тому, що вони є засобом формування моральної і правової свідомості засуджених, зміцнення законності і правопорядку, дисципліни й організованості під час відбування покарання. Сутність юридичних обов'язків засуджених полягає у вимозі необхідної з погляду держави, влади і закону поведінки. Ця поведінка засуджених є обов'язковою, незаперечною і забезпечується заходами державного примусу [2, с. 116].

До таких заходів державного примусу належить установлення можливості притягнення засуджених за недотримання покладених на них обов'язків до юридичної відповідальності різних видів (дисциплінарної, матеріальної, кримінальної).

Сучасні вчені-пенітенціаристи [2, с. 117; 3, с. 37–38], аналізуючи правову природу юридичних обов'язків засуджених, доходять висновку про їхній двоелементний зміст (структуру), а саме: по-перше, це необхідність вчиняти певні дії (позитивні обов'язки); по-друге, необхідність утриматися від вчинення встановлених законом дій (негативні обов'язки).

У цій публікації ми надамо кримінально-виконавчу характеристику та обґрунтуємо соціально-правову обумовленість негативних обов'язків засуджених до позбавлення волі на певний строк.

Тож згідно з ч. 4 ст. 107 КВК України, засудженим забороняється:

1) самовільно залишати колонію, порушувати лінію охорони.

Зважаючи на особливості юридичної відповідальності засуджених до позбавлення волі, за невиконання цього негативного обов'язку передбачена кримінальна відповідальність за ст. 393 «Втеча з місця позбавлення волі або з-під варти» КК України [4]. Більш детальна інформація щодо визначення лінії охорони та припинення дій засуджених, які чинять спроби щодо її порушення, міститься у відомчих нормативно-правових актах Міністерства юстиції України і має відповідний гриф обмеження допуску;

2) спілкуватися із засудженими та іншими особами з порушенням встановлених правил ізоляції, звертатися до них з проханням про виконання незаконних дій.

Виконання цього обов'язку спрямовано на підтримання правопорядку у виправних та виховних колоніях, недопущення вчинення засудженими протиправних дій (у тому числі кримінальних правопорушень) як щодо засуджених, так і інших осіб. Також нехтування цим обов'язком може призвести до вчинення правопорушень не лише засудженими, а й іншими особами (персоналом установ, особами, які відвідують місця несвободи та ін.). Це можуть бути як адміністративні (ст. 188 Кодексу України про адміністративні правопорушення «Незаконна передача заборонених предметів особам, яких тримають у слідчих ізоляторах, установах виконання покарань» [5]), так і кримінальні (зокрема корупційні) правопорушення.

Зазначимо, що дотриманню встановлених правил ізоляції, а також діяльності щодо запобігання правопорушенням з боку засуджених присвячено низку відомчих нормативно-правових актів, таких як Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань (далі – ПВРУВП), а також численні Інструкції з організації оперативно-службової діяльності (охорони, нагляду, оперативно-розшукової діяльності) в установах виконання покарань, що мають відповідні грифи обмеження допуску;

3) придбавати, виготовляти, зберігати і використовувати гроші, цінності, предмети, речі, речовини і вироби, заборонені до використання в колонії.

Варто зазначити, що як і порушення попереднього обов'язку, порушення цієї заборони також тягне дисциплінарну відповідальність засуджених, проте відповідні заборонені предмети можуть стати знаряддями під час вчинення більш тяжких правопорушень і потягти кримінальну відповідальність. Ба більше, автоматично до

притягнення до кримінальної відповідальності призводять перелічені дії із предметами, які у кримінальному праві охоплюються категорією «предмет кримінального правопорушення», як-от: вогнепальна або холодна зброя (ст. 263 КК України), наркотичні засоби, психотропні речовини або їх аналоги (ст. 307 309 КК України).

Загалом Перелік предметів, виробів і речовин, зберігання і використання яких засудженими заборонено, наведено в додатку 3 до ПВРУВП [6];

4) продавати, дарувати або відчужувати в інший спосіб на користь інших осіб предмети, вироби і речі, що перебувають в особистому користуванні.

Соціально-правова обумовленість покладення на засуджених до позбавлення волі цього обов'язку пов'язана із запобіганням таким негативним явищам, що можуть призводити до різних надзвичайних ситуацій, а саме: потрапляння одних засуджених у майнову та іншу залежність від інших (так звану «боргову кабалу»), шантажування, примушування до вчинення, як правило, протиправних дій тощо;

5) умисно заподіювати собі тілесні ушкодження, у тому числі з допомогою іншої особи, завдавати шкоду своєму здоров'ю з метою ухилення від відбування покарання або виконання встановлених обов'язків.

Така заборона зумовлена, по-перше, необхідністю забезпечення принципу невідворотності виконання і відбування покарань (ст. 5 КВК України), однією з сутнісних ознак якого є необхідність сприйняття засудженим усіх визначених законом заходів кримінально-виконавчого (карального, виправно-ресоціалізаційного, профілактичного) впливу. Відповідно, недопустимим є ухилення від цього шляхом спричинення засудженими шкоди своєму здоров'ю. По-друге, до обов'язків адміністрації колонії належить дбати про здоров'я засуджених, забезпечуючи їм відповідне право (абз. 6 ч. 1 ст. 8 КВК України) та надаючи належне медико-санітарне забезпечення (ст. 116 КВК України).

Саме медичні підрозділи установ виконання покарань у контексті запобіжної роботи оглядають засуджених на предмет виявлення тілесних ушкоджень, наслідків нанесення іншої шкоди здоров'ю та інформують про це підрозділ безпеки та оперативних працівників [7, с. 267];

6) умисно завдавати шкоду державному, комунальному майну, майну інших юридичних чи фізичних осіб, у тому числі майну інших засуджених, створювати загрозу заподіяння шкоди такому майну.

Відповідний негативний обов'язок засуджених до позбавлення волі ґрунтується на міжнародно-правових (ст. 17 Загальної декларації прав людини [8]), конституційних (ст. 41 Конституції України [9]), цивільно-правових (ст. 22 Цивільного кодексу України [10]), кримінально-виконавчих (ст. 136, 137 КВК України [11]), кримінально-правових (ч. 1 ст. 1, ст. 194 КК України [4]) та інших засадах щодо охорони такого соціально-економічного права, як право власності. Відповідно, за нехтування засудженими зазначеною заборонаю вони можуть бути притягнуті до цивільно-правової, матеріальної або кримінальної відповідальності;

7) вживати спиртні напої, наркотичні засоби, психотропні речовини або їх аналоги чи інші одурманюючі засоби.

Соціально-правова обумовленість зазначеного обов'язку пояснюється таким. Алкоголізм, наркоманія, вживання одурманюючих засобів у кримінології визнаються фоновими для злочинності явищами. Тобто під їх впливом або у стані залежності від них, для їхнього здобуття тощо особи (і засуджені не є винятком) більшою мірою, порівняно з іншими особами за рівних інших криміногенних факторів, схильні до вчинення протиправних (у тому числі кримінально-протиправних) дій.

Це підтверджується й даними сучасних досліджень із пенітенціарної кримінології. Зокрема, В. Шаблистий та Л. Якименко, проаналізувавши матеріали практики, вітчизняні й зарубіжні кримінологічні дослідження, обґрунтували суспільну небезпечність проникнення заборонених предметів до установ виконання покарань, у тому числі й перебування засуджених у стані алкогольного й наркотичного сп'яніння [12, с. 26–39]. Подібних висновків у своїх дослідженнях дійшли й інші вчені;

8) чинити опір законним діям персоналу колонії, перешкоджати виконанню ним своїх службових обов'язків, підбурювати до цього інших засуджених.

За грубе (кримінально-протиправне) порушення цієї заборони засуджені до позбавлення волі можуть бути притягнені до кримінальної відповідальності за ст. 342, 343, 345, 347, 348, 349, 391, 392 КК України [4];

9) грати в настільні та інші ігри з метою здобуття матеріальної чи іншої вигоди.

Доцільність та соціально-правова обумовленість існування зазначеної заборони не викликає заперечень з оперативно-службових міркувань і також має під собою кримінологічне підґрунтя, оскільки, за даними сучасних досліджень (І. Копотун), серед мотивів і криміногенних обставин вчинення засудженими умисних вбивств – несплата у встановлений термін боргу, що утворився внаслідок участі в азартних іграх [13, с. 28];

10) вживати нецензурні та жаргонні слова, давати і присвоювати прізвиська.

Зазначена заборона є одним із напрямів протидії адміністрацією колоній такому негативному явищу в середовищі засуджених, як злочинна (тюремна) субкультура. Зважаючи на її суспільну небезпечність, ми підтримуємо позицію тих вітчизняних і зарубіжних учених, які саме кримінальну субкультуру, кримінальні традиції та звичаї обґрунтовують як фактори самодетермінації пенітенціарної злочинності [14; 15, с. 74].

Варто звернути увагу, що тюремна субкультура має дві форми прояву:

а) регулятивну, яка містить такі елементи, як: неформальні норми тюремної субкультури; неформальний поділ засуджених на субкультурні групи в місця позбавлення волі; б) атрибутивну, яка містить такі елементи: кримінальні татуювання; кримінальні прізвиська; тюремний жаргон [16, с. 43–44];

11) самовільно залишати призначену для перебування ізольовану територію, приміщення або визначене місце роботи, а також перебувати без дозволу адміністрації колонії у гуртожитках та відділеннях, у яких вони не проживають, або на виробничих об'єктах, на яких вони не працюють.

Порушення зазначеного обов'язку в пенітенціарній теорії, практиці та відомчих нормативно-правових актах прийнято називати порушенням вимог локалізації.

Як зазначають вітчизняні дослідники інституту ізоляції засуджених до позбавлення волі на певний строк у виправних колоніях, «порушення внутрішньої ізоляції полягає в недотриманні правил щодо локалізації, внутрішнього переміщення у виправній колонії, що також охоплює низку порушень, які мають переважно меншу суспільну небезпеку та тягнуть за собою здебільшого дисциплінарну відповідальність» [17, с. 106].

Тому якщо за порушення зовнішньої ізоляції (вчинення втечі) настає кримінальна відповідальність, то за порушення внутрішньої ізоляції (порушення вимог локалізації) – дисциплінарна. Водночас неналежний контроль з боку персоналу колоній за дотриманням засудженими цього обов'язку може призвести до правопорушень, що тягнуть за собою і кримінальну відповідальність;

12) завішувати чи міняти без дозволу адміністрації колонії спальні місця, а також обладнувати їх у комунально-побутових та інших службових або виробничих приміщеннях.

Зазначений негативний обов'язок засуджених до позбавлення волі дає можливість співробітникам відділу нагляду і безпеки здійснювати постійний та ефективний нагляд за ними, що істотно зменшує ймовірність вчинення засудженими протиправних дій;

13) готувати та вживати їжу в непередбачених для цього місцях, виносити продукти харчування з їдальні без дозволу адміністрації колонії.

Виконання засудженими зазначеного негативного обов'язку зумовлено необхідністю забезпечення в колоніях належного санітарного, епідемічного та гігієнічного порядку, запобігання харчовим отруєнням та іншим небезпечним для здоров'я засуджених наслідкам.

Саме тому ПВРУВП, деталізуючи відповідний обов'язок, містять припис, за яким засудженим забороняється готувати та вживати їжу за межами приміщень, визначених адміністрацією установи виконання покарань (абз. 7 п. 4 розділу XXII «Матеріально-побутове забезпечення та медичне обслуговування засуджених»);

14) мати при собі предмети і речі в асортименті і кількості, що виходять за межі, встановлені центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері виконання кримінальних покарань.

Існування такої заборони зумовлено тим, що простір приміщень, де проживають засуджені або де зберігаються їхні речі, не є безмежним. Саме тому на рівні відомчого нормативно-правового регулювання щодо цього наявні відповідні уточнювальні положення.

Наприклад, додатком 5 до ПВРУВП закріплено Перелік продуктів харчування, виробів і речовин, які засуджені можуть отримувати в посилках (передачах), купувати в

кранницях установ виконання покарань та зберігати при собі. Цей перелік відображає видову й кількісну характеристику відповідних предметів. А примітка до цього додатка містить деякі уточнення, а саме: вироби і речовини понад встановлену кількість здаються на склад установи виконання покарань для зберігання; загальна вага предметів і речей, які належать засудженому, у всіх випадках не має перевищувати 50 кг (з урахуванням тих, що містяться на складі) [6];

15) курити у не відведених для цього місцях та неповнолітнім у виховних колоніях.

Сутність та необхідність цього негативного обов'язку логічно впливає з такого позитивного обов'язку засуджених, як «дотримуватися вимог пожежної безпеки», а щодо неповнолітніх – підвищеною увагою до підтримання й охорони їхнього здоров'я;

16) надсилати та отримувати кореспонденцію всупереч порядку, встановленому центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері виконання кримінальних покарань.

Аналізуючи відповідний негативний обов'язок, зазначимо, що порядок надсилання та отримання засудженими кореспонденції закріплено в розділі XIII «Порядок листування та направлення грошових переказів засудженими» ПВРУВП [6] та спеціальним відомчим нормативно-правовим актом – наказом Міністерства юстиції України «Про затвердження Інструкції з організації перегляду кореспонденції (листування) осіб, які тримаються в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах» від 02.07.2013 р. № 1304/5 [18].

Вітчизняними фахівцями з пенітенціарної кримінології справедливо наголошується, що діяльність персоналу установ виконання покарань з перегляду кореспонденції (листування) засуджених є важливим джерелом збору інформації про негативні процеси, які відбуваються у середовищі засуджених, про причини і умови вчинення злочинів у кримінально-виконавчих установах та про осіб, які схильні до їх вчинення [13, с. 463; 19, с. 157; 20, с. 167];

17) наносити собі або іншим особам татуювання.

Дотримання цього негативного обов'язку також спрямовано на протидію адміністрацією колоній злочинній (тюремній) субкультури. Варто зазначити, що медичні підрозділи установ виконання покарань у контексті запобіжної роботи проводять тілесний огляд засуджених з метою виявлення нових татуювань та інформують про це підрозділ безпеки та оперативних працівників [7, с. 267];

18) тримати тварин без дозволу адміністрації установи виконання покарань.

Така заборона зумовлена низкою чинників, а саме: по-перше, необхідністю дотримання на території колоній (тобто місцях, де проживають і харчуються засуджені, зберігаються продукти харчування тощо) санітарних, епідемічних та гігієнічних норм; по-друге, тією обставиною, що деякі види тварин можуть становити небезпеку для особи, і засуджені таким способом можуть використовувати їх як засіб вчинення того чи іншого кримінального правопорушення проти життя та здоров'я особи; по-третє, тварини можуть використовуватися для налагодження й підтримання механізму незаконного обігу в колонії заборонених предметів і речовин (порожнини їхнього тіла), передачі інформації (записок) та дрібних заборонених предметів і речовин як за межі локального сектора (або дільниці), так і за межі (і навпаки – з-за меж) установи;

19) виготовляти, зберігати саморобні електроприлади та користуватися ними.

Існування цієї заборони зумовлено необхідністю дотримання засудженими вимог пожежної безпеки (як одного з позитивних обов'язків, передбачених абз. 7 ч. 3 ст. 107 КВК України) та правил техніки безпеки, спрямованих на охорону життя та здоров'я особи від тих або інших небезпек. Для цього ПВРУВП визначають перелік дозволених електроприладів, якими дозволено користуватися засудженим (абз. 29, 30 п. 2 розділу II, додаток 5) [6];

20) самовільно перепланувати, змінювати конструктивні елементи будівель та споруд колонії, споруджувати на виробничих об'єктах різні об'єкти (лазні, пральні, душові, сейфи, будиночки, будки, приміщення та засоби для відпочинку, опалення).

Зазначений обов'язок, як і більшість із тих, що покладено на засуджених до позбавлення волі, містить також кримінологічний аспект у частині запобігання вчиненню засудженими різних правопорушень, обладнання місць (схованок) для зберігання заборонених предметів, готування до втеч тощо.

Висновки. Отже, за результатами дослідження встановлено, що діяльність персоналу колоній щодо здійснення контролю за дотриманням засудженими негативних обов'язків має не лише кримінально-виконавчий, а й кримінологічний аспект і спрямована не лише на досягнення мети покарання та кримінально-виконавчого законодавства, а й на запобігання вчиненню засудженими правопорушень (у тому числі кримінальних) під час відбування покарань.

Наведено соціально-правову обумовленість покладення на засуджених до позбавлення волі юридичних обов'язків, головною функцією яких є спеціально-попереджувальна (кримінологічна).

Однією з головних відмінностей обов'язків засуджених від їхніх прав є те, що за невиконання перших наступають небажані для особи наслідки – факт притягнення засуджених до юридичної відповідальності, яка диференціюється за видами на дисциплінарну, матеріальну, кримінальну.

Список використаних джерел

1. Джужа О. М., Корчинський В. О., Фаренюк С. Я., Василець В. Б. Курс кримінально-виконавчого права України. Загальна та Особлива частини : навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Джужа. 2-е вид. перероб. та допов. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 448 с.
2. Богатирьов І. Г., Лісіцков О. В. Кримінально-виконавче право України : підруч. 2-е вид. Київ : ВД «Дакор», 2014. 376 с.
3. Головкін Б. М., Степанюк А. Х., Лисосед О. В. Кримінально-виконавче право : підручник / та ін.; за заг. ред. Б. М. Головкіна, А. Х. Степанюка. 2-е вид., перероб. і доп. Харків : Право, 2019. 288 с.
4. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131.
5. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 груд. 1984 р. № 8073-X. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1984. Дод. до № 51. Ст. 1122. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>.
6. Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань : наказ Міністерства юстиції України від 28.08.2018 р. № 2823/5. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1010-18#Text>.
7. Колб О. Г. Правове регулювання та суб'єкти спеціально-кримінологічного запобігання в органах та установах Державної пенітенціарної служби України. *Кримінологічні засади запобігання злочинам в установах виконання покарань України (пенітенціарна кримінологія)* : посібник / за ред. О. М. Джужі. Київ : НАВС, 2013. С. 264–272.
8. Загальна декларація прав людини: прийнята і проголошена у резолюції 217 А (III) Генеральною Асамблеєю ООН від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
9. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
10. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40–44. Ст. 356.
11. Кримінально-виконавчий кодекс України : Закон України від 11.07.2003 р. № 1129-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 3–4. Ст. 21.
12. Шаблистий В. В., Якименко Л. Г. Запобігання проникненню заборонених предметів до установ виконання покарань : монографія / за заг. ред. д-ра юрид. наук, доц. В. В. Шаблистого. Дніпро : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2017. 168 с.
13. Копотун І. М. Запобігання злочинам, що призводять до надзвичайних ситуацій у виправних колоніях : монографія. Київ : ПП «Золоті ворота», 2013. 472 с.
14. Лебедев С. Я. Понятие самодетерминации преступности. Криминальная субкультура, криминальные традиции и обычаи как факторы самодетерминации пенитенциарной преступности // в кн. : Пенитенциарная криминология : учеб. ; под ред. Ю. М. Антоняна, А. Я. Гришко, А. П. Фильченко. Рязань : Академия права и управления Федеральной службы исполнения наказаний, 2009. С. 138–160.
15. Носенко В. А. Запобігання злочинам проти життя та здоров'я особи у кримінально-виконавчих установах закритого типу : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ. Дніпропетровськ, 2016. 258 с.
16. Тулегенов В. В. Криминальная субкультура и ее криминологическое значение : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Ростов. юрид. ин-т МВД России. Ростов-на-Дону, 2003. 228 с.
17. Лисенко М. І. Ізоляція засуджених до позбавлення волі на певний строк у виправних колоніях : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2017. 218 с.
18. Про затвердження Інструкції з організації перегляду кореспонденції (листування) осіб, які тримаються в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах : наказ Міністерства юстиції України від 02.07.2013 № 1304/5. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1110-13#Text>.

19. Боднар І. В. Кримінологічні засади запобігання вчинення злочинів у кримінально-виконавчих установах закритого типу : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2012. 244 с.

20. Зубов Д. О. Запобігання злочинам, що вчиняються у кримінально-виконавчих установах відкритого типу : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2013. 223 с.

Надійшла до редакції 13.09.2021

References

1. Dzhuzha O. M., Korchynskiy V. O., Farenjuk S. Ya., Vasylets V. B. (2002) Kurs kryminalno-vykonavchoho prava Ukrainy. Zahalna ta Osoblyva chastyny [Course of criminal executive law of Ukraine. General and Special parts] : navch. posib. / za zah. red. O. M. Dzhuzhy. 2-e vyd. pererob. ta dopov. Kyiv : Yurinkom Inter, 448 p. [in Ukr.].

2. Bohatyrov I. H., Lisitskov O. V. (2014) Kryminalno-vykonavche pravo Ukrainy [Criminal executive law of Ukraine] : pidruchnyk. 2-he vyd. Kyiv : VD «Dakor», 376 p. [in Ukr.].

3. Holovkin B. M., Stepanyuk A. Kh., Lysodyed O. V. (2019) Kryminalno-vykonavche parvo [Kryminalno-vykonavche parvo [Кримінальний кодекс України]] : pidruchnyk / ta in.; za zah. red. B. M. Holovkina, A. Kh. Stepaniuka. 2-he vyd., pererob. i dopov. Kharkiv : Pravo, 288 p. [in Ukr.].

4. Kryminalnyi kodeks Ukrayiny : Zakon Ukrayiny vid 05.04.2001 r. № 2341-III. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 2001, no 25–26, art. 131 [in Ukr.].

5. Kodeks Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia vid 7 hrud. 1984 r. № 8073-X [Code of Ukraine on Administrative Offenses of 7 December. 1984 № 8073-X]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrayinskoyi RSR*, 1984, App. to no 51, art. 1122. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> [in Ukr.].

6. Pro zatverdzhennia Pravyl vnutrishnoho rozporiadku ustanov vykonannia pokaran [On approval of the Rules of Procedure of penitentiary institutions] : nakaz Ministerstva yustytysii Ukrainy vid 28.08.2018 r. № 2823/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1010-18#Text> [in Ukr.].

7. Kolb O. H. (2013) Pravove rehuliuвання ta subiekty spetsialno-kryminolohichnoho zapobihannia v orhanakh ta ustanovakh Derzhavnoi penitentsiarnoi sluzhby Ukrainy. Kryminolohichni zasady zapobihannia zlochinam v ustanovakh vykonannia pokaran Ukrainy (penitentsiarna kryminolohiia) [Legal regulation and subjects of special criminological prevention in the bodies and institutions of the State Penitentiary Service of Ukraine. Criminological principles of crime prevention in penitentiary institutions of Ukraine (penitentiary criminology)] : posibnyk / za red. O. M. Dzhuzhy. Kyiv : NAVS, pp. 264–272 [in Ukr.].

8. Zahalna deklaratsiya prav lyudyny: pryinyata i proholoshena u rezoliutsii 217 A (III) Heneralnoyu Asambleyeyu OON vid 10.12.1948 [Universal Declaration of Human Rights: adopted and promulgated by UN General Assembly Resolution 217 A (III) of 10.12.1948]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text [in Ukr.].

9. Konstytutsiya Ukrayiny [Constitution of Ukraine] : Zakon Ukrayiny vid 28.06.1996 № 254k/96-VR. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*, 1996, no 30, art. 141 [in Ukr.].

10. Tsyvilnyi kodeks Ukrayiny [The Civil Code of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 16.01.2003 № 435-IV. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 2003, no 40–44, art. 356 [in Ukr.].

11. Kryminalno-vykonavchyi kodeks Ukrayiny [Criminal Executive Code of Ukraine] : Zakon Ukrayiny vid 11.07.2003 № 1129-IV. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 2004, no 3–4, art. 21 [in Ukr.].

12. Shablysty V. V., Yakymenko L. H. (2017) Zapobihannia pronyknennu zaboronenykh predmetiv do ustanov vykonannia pokaran [Preventing the entry of prohibited items into penitentiary institutions] : monohrafiia / za zah. red. d-ra yuryd. nauk, dots. V. V. Shablystoho. Dnipro : Dnipropetr. derzh. un-t vnutr. sprav; Lira LTD, 168 p. [in Ukr.].

13. Kopotun I. M. (2013) Zapobihannia zlochinam, shcho pryzvodiat do nadzvychainykh situatsii u vypravnykh koloniyakh [Prevention of crimes leading to emergencies in penal colonies] : monohrafiia. Kyiv : PP «Zoloti vorota», 472 p. [in Ukr.].

14. Lebedev S. Ya. (2009) Ponyatiye samodeterminatsyi prestupnosti. Kriminalnaya subkultura, kriminalnye traditsyi i obychai kak faktory samodeterminatsii penitentsiarnoy prestupnosti. Penitentsiarnaya kriminologiya [The concept of self-determination of crime. Criminal subculture, criminal traditions and customs as factors of self-determination of penitentiary crime. Penitentiary criminology] : uchebnyk / pod red. Yu. M. Antonyana, A. Ya. Grishko, A. P. Filchenko. Ryazan : Akademiya prava i upravleniya Federal'noy sluzhby ispolneniya nakazaniy, pp. 138–160 [in Rus.].

15. Nosenko V. A. (2016) Zapobihannia zlochinam proty zhyttia ta zdorovia osoby u kryminalno-vykonavchyykh ustanovakh zakrytoho typu [Prevention of crimes against life and health of a person in closed penitentiary institutions] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.08 / Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav. Dnipropetrovsk, 258 p. [in Ukr.].

16. Tulegenov V. V. (2003) Kriminalnaya subkultura i eyo kriminologicheskoye znachenije [Criminal subculture and its criminological significance] : dis. ... kand. yurid. nauk : 12.00.08 / Rostov. yurid. in-t MVD Rossii. Rostov-na-Donu, 228 p. [in Russ.].

17. Lysenko M. I. (2017) Izoliatsiia zasudzhennykh do pozbavleniia voli na pevnyi strok u vypravnykh koloniiaakh [Isolation of convicts sentenced to a certain term in correctional colonies] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.08 / Kharkiv. nats. un-t vnutr. sprav. Kharkiv, 218 p. [in Ukr.].

18. Pro zatverdzhennya Instruktsiyi z orhanizatsii perehlyadu korespondentsiyi (lystuvannya) osib, yaki trymayutsya v ustanovakh vykonannya pokaran ta slidchykh izolyatorakh [About the statement of the Instruction on the organization of review of correspondence (correspondence) of the persons who are kept in penitentiary institutions and pre-trial detention centers] : nakaz Ministerstva yustyttsiyi Ukrainy vid 02.07.2013 № 1304/5. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1110-13#Text> [in Ukr.].

19. Bodnar I. V. (2012) Kryminolohichni zasady zapobihannya vchynennia zlochyniv u kryminalno-vykonavchykh ustanovakh zakrytoho typu [Criminological principles of crime prevention in closed penitentiary institutions] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.08 / Kharkiv. nats. un-t vnutr. sprav. Kharkiv, 244 p. [in Ukr.].

20. Zubov D. O. (2013) Zapobihannya zlochynam, shcho vchynyayutsya u kryminalno-vykonavchykh ustanovakh vidkrytoho typu [Prevention of crimes committed in open penitentiary institutions] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.08 / Kharkiv. nats. un-t vnutr. sprav. Kharkiv, 223 p. [in Ukr.].

ABSTRACT

Mykhailo Puzyrov, Yurii Bohdan. Criminal-executive characteristics and social-legal conditionality of negative duties of convicts sentenced to deprivation of liberty for a fixed term. The article deals with criminal-executive characteristics and social-legal conditionality of negative duties of convicts sentenced to deprivation of liberty for a fixed term. It is noted that the social-legal significance of duties of convicts sentenced to deprivation of liberty for a fixed term is that they are means of forming the moral and legal consciousness of convicts, strengthening law and order, discipline and organization during serving a punishment. The essence of the legal duties of convicts is to require the necessary conduct from the point of view of the state, government and the law. This behavior of convicts is obligatory, indisputable and ensured by measures of state coercion. Such measures of state coercion include the establishment of the possibility of bringing convicts for failure to comply with their duties to legal liability of various types (disciplinary, material, criminal).

The analysis of the legal nature of the legal duties of convicts testified to their two-element content (structure), namely: first, it is the need to take certain actions (positive duties); secondly, the need to refrain from performing statutory actions (negative duties).

The article establishes that the activity of the colony staff to control the observance of negative duties by convicts has not only a criminal-executive, but also a criminological aspect and is aimed not only at achieving the purpose of punishment and criminal-executive legislation, but also at preventing convicts from committing offenses (including criminal ones) while serving punishments. The social-legal conditionality of the imposition of legal duties on convicts sentenced to deprivation of liberty is given, the main function of which is a special-preventing (criminological). It is noted that one of the main differences between the duties of convicts and their rights is that failure to comply with the first ones has undesirable consequences for a person – the fact of bringing convicts to legal liability, which is differentiated by disciplinary, material, criminal.

Keywords: *criminal-executive characteristics, social-legal conditionality, negative duties, legal liability, convicts, deprivation of liberty for a fixed term.*

УДК 343.346

DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-227-234

Василь БЕРЕЗНЯК[©]
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

ОСОБЛИВОСТІ КВАЛІФІКАЦІЇ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ БЕЗПЕКИ РУХУ ТА ЕКСПЛУАТАЦІЇ ТРАНСПОРТУ: ОГЛЯД СУДОВОЇ ПРАКТИКИ

У статті здійснено огляд окремих судових рішень, у яких висвітлено ключові особливості кваліфікації кримінальних правопорушень проти безпеки руху та експлуатації транспорту. Досліджено типові ситуації вчинення кримінальних правопорушень цього виду з аналізом труднощів кваліфікації та подальшого притягнення особи до кримінальної відповідальності. Крім того, надано увагу диференціації юридичної відповідальності, де засобом вчинення правопорушення або предметом є транспортний засіб, а також виокремлено ключові аспекти, які стосуються дефініції, виду і характеру діяння.

Ключові слова: кримінальне правопорушення проти безпеки руху та експлуатації транспорту, кваліфікація, транспортний засіб, кримінальна відповідальність, судова практика.

Постановка проблеми. Актуальність проблеми забезпечення безпеки дорожнього руху як на нормативному, так і на формальному рівнях постійно зростає. Це спричинено низкою детермінант, зокрема: зростання кількості транспортних засобів на дорогах, недостатня кваліфікованість водіїв та інші суб'єктивні та об'єктивні чинники негативного характеру, які призводять до виникнення дорожньо-транспортних пригод (далі – ДТП). Сучасна нормативна база стосовно кримінальної відповідальності за порушення правил і норм безпеки руху та експлуатації транспорту налічує низку нормативно-правових актів, які регламентують це питання, крім Кримінального кодексу України. Однак кримінально-правовий аспект у притягненні особи до кримінальної відповідальності за вчинення кримінального правопорушення взаємодіє з процесуальним, тобто з метою забезпечення принципу кримінального процесу у вигляді невідворотності кримінальної відповідальності проводиться досудове розслідування. Однак найбільш важливим етапом у притягненні до кримінальної відповідальності за вказане діяння є кваліфікація кримінального правопорушення за певною кримінально-правовою нормою, що часто викликає труднощі у працівників-практиків. Під час кваліфікації недостатньо спиратися виключно на коментар або доктринальні позиції, бо визначальною залишається судова практика.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Дослідженням питання особливостей притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які вчинили кримінальні правопорушення проти безпеки руху та експлуатації транспорту, займалися чимало українських та зарубіжних вчених. Однак найбільш знаковими працями у цій сфері є такі: В. Мисливий у дисертаційному дослідженні «Злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту (кримінально-правове та кримінологічне дослідження)» (м. Київ, 2005 рік), С. Бабанін у «Кримінальна відповідальність за порушення чинних на транспорті правил» (м. Дніпропетровськ, 2008), Я. Матвійчук у «Кримінальна відповідальність за порушення правил дорожнього руху або експлуатації транспорту (порівняльно-правове дослідження)» (м. Київ, 2009).

Метою статті є визначення базових особливостей кваліфікації кримінальних правопорушень проти безпеки руху та експлуатації транспорту шляхом звернення до судової практики та її узагальнення.

© В. Березняк, 2021

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-5690-4736>

vasilyberezniak@i.ua

Виклад основного матеріалу. Вчинення кримінальних правопорушень проти безпеки руху та експлуатації транспорту здійснюється систематично через постійне зростання кількості транспортних засобів на дорогах України. Саме тому за ці суспільно небезпечні діяння передбачається кримінальна відповідальність відповідно до закону про кримінальну відповідальність. Поряд з цим виникає необхідність врегулювання як на законодавчому, так і доктринальному рівнях базових особливостей кваліфікації та визначення конкретного складу кримінального правопорушення проти безпеки руху та експлуатації транспорту для працівників-практиків. Для сучасного суспільства проблема безпеки дорожнього руху є доволі серйозною, а тому потребує комплексного підходу до її вирішення і врегулювання засобами права, зокрема кримінально-правовими. Це зумовлено приписами про невідворотність кримінальної відповідальності та дотримання засад законності і верховенства права під час притягнення винної особи до відповідальності за вчинене діяння. Важливим елементом у вивченні особливостей кваліфікації та кримінальної відповідальності за вчинення кримінальних правопорушень у сфері безпеки руху та експлуатації транспорту є аналіз та узагальнення судової практики з цього питання. Це дає змогу визначити типові помилки, які допускають слідчі під час встановлення обставин події кримінального правопорушення та вибору кримінально-правової норми на їх основі. Тож працівники-практики у своїй діяльності звертаються до Постанов Пленуму Верховного Суду України, судової практики, тобто вироків із викладом фактичних обставин та розміром призначення покарання або звільнення від кримінальної відповідальності, а також нормативно-правових актів, які регламентують питання безпеки руху та експлуатації транспорту.

Треба зауважити, що відповідно до українського законодавства за порушення правил безпеки дорожнього руху є три види відповідальності: адміністративна, кримінальна та цивільно-правова. Адміністративна відповідальність за порушення правил безпеки передбачена Главою 10 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) «Адміністративні правопорушення на транспорті, в галузі шляхового господарства і зв'язку» ст. 109-148-5 КУпАП [1]. Ці норми передбачають доволі диференційовану відповідальність залежно від характеру дій та виду транспорту або засобів зв'язку, однак поміж норм, які містяться у розділі, можна виокремити найбільш поширені моделі суспільно шкідливих дій: порушення правил користування транспортними засобами (залізничними, автомобільними, повітряними або морськими тощо), порушення правил експлуатації, що полягає у нехтуванні правилами випуску транспорту або допуску до керування осіб, які не мають такого права, порушення правил пожежної безпеки, порушення правил безпеки дорожнього руху, визначених відповідним нормативно-правовим актом тощо. Норми аналізованого розділу КУпАП передбачають велику кількість норм. У цьому дослідженні надано увагу лише їх невеликій кількості, тобто найбільш типовим і частим для вчинення і розгляду відповідними посадовими особами або судами. Однак відповідальність, визначена за порушення правил безпеки на транспорті КУпАП, не є значною для правопорушника, як і саме діяння, тому що адміністративна відповідальність настає виключно за вчинення шкідливого для суспільства або окремої особи дії або бездіяльності, тобто такої, яка не завдала значної шкоди або суспільно небезпечних наслідків. У межах адміністративного деліктного законодавства до порушників застосовуються заходи адміністративного впливу. Для адміністративних правопорушень характерним є формальний склад правопорушення, адже для накладення санкції достатньо встановити факт порушення правил і норм дорожнього руху, певних стандартів і приписів, натомість настання кримінальної відповідальності у сфері безпеки дорожнього руху переважно залежить від настання суспільно небезпечних наслідків, тобто тілесних ушкоджень, смерті тощо.

На відміну від адміністративних правопорушень кримінальні правопорушення є суспільно небезпечними, а тому особи, які їх вчинили, підлягають кримінальній відповідальності і більш суровому покаранню відповідно до закону про кримінальну відповідальність. Зокрема, призначення покарання за вчинення кримінального правопорушення входить виключно до компетенції суду.

Повнота дослідження вимагає аналізу усіх аспектів відповідальності за вчинення правопорушення у сфері безпеки руху та експлуатації транспорту. Доцільно звернути увагу також на існування цивільно-правової відповідальності, вивчення якої сприятиме формуванню належної термінології та встановленню приписів користування транспортними засобами будь-якого виду для попередження виникнення

делікту (деліктних зобов'язань). Зокрема, у цивільно-правовій відповідальності із транспортом пов'язується поняття «джерела підвищеної небезпеки». Відповідно до ч. 1 ст. 1187 Цивільного кодексу України «джерелом підвищеної небезпеки є діяльність, пов'язана з використанням, зберіганням, утриманням транспортних засобів, механізмів та обладнання...» [2]. Поряд із утриманням диких звірів, службових собак, хімічних, радіоактивних речовин тощо виокремлюється першим джерелом утримання транспортних засобів. Зважаючи на зміст вищенаведеної норми, можна вважати, що цивільне законодавство визначає транспортний засіб одним із найбільш небезпечних з-поміж усіх названих у нормі джерел, що не є необґрунтованим. Відповідно до офіційних статистичних даних Національної поліції України за 2020 рік, за період з 01.01.2020 по 31.12.2020 на дорогах України трапилося 7 097 випадків дорожньо-транспортних пригод [3].

Вищезазначена норма Цивільного кодексу України визначає, що «шкода, завдана джерелом підвищеної небезпеки, відшкодовується особою, яка на відповідній правовій підставі (право власності, інше речове право, договір підряду, оренди тощо) володіє транспортним засобом... утримання якого створює підвищену небезпеку» [2]. Тобто, з огляду на проаналізовану норму права, яка регулює цивільні правовідносини, треба зауважити, що за завдання шкоди транспортним засобом, його володілець, користувач, утримувач тощо відшкодуватиме шкоду потерпілій особі відповідно до закону у цивільному праві і зазнаватиме певного адміністративного або кримінально-правового примусу в адміністративному або кримінальному праві.

Потрібно окреслити, що основним кодифікованим законом, який визначає конкретне суспільно небезпечне діяння, вчинене проти безпеки руху та експлуатації транспорту, є Кримінальний кодекс України (далі – КК України). Беззаперечним є той факт, що достатньо часто вчиняються кримінальні правопорушення, передбачені ст. 286 («Порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами»), ст. 286-1 («Порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами в стані сп'яніння»), ст. 287 («Випуск в експлуатацію технічно несправних транспортних засобів або інше порушення їх експлуатації»), ст. 289 («Незаконне заволодіння транспортним засобом») тощо. Ці статті можна визнати найбільш поширеними з огляду на їх предмет або засіб вчинення кримінального правопорушення, адже в інших кримінально-правових нормах він специфічний: морський, залізничний, повітряний транспорт, транспортні комунікації, транспортні підприємства тощо. Натомість статистично підтвердженням є факт систематичного порушення правил дорожнього руху, так само нерідко вчиняється викрадення транспортних засобів або водіння в стані сп'яніння тощо [4].

Крім того, основоположним документом як для кваліфікації кримінальних правопорушень проти безпеки руху та експлуатації транспорту працівниками-практиками, так і судової практики є Постанова Пленуму Верховного Суду України (далі – Постанова) «Про практику застосування судами України законодавства у справах про деякі злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, а також про адміністративні правопорушення на транспорті» від 23.12.2005 №14. Постановою визначено найважливіші, на нашу думку, аспекти кваліфікації кримінальних правопорушень проти безпеки руху та експлуатації транспорту, зокрема:

– норми розділу КК України є бланкетними, тобто під час встановлення факту кримінального правопорушення, треба звертатися не тільки до кримінально-правової норми, яка окреслює склад правопорушення, але й до інструкцій, наказів, правил тощо, які було порушено. Тому варто не просто встановити склад кримінального правопорушення проти безпеки руху та експлуатації транспорту, але й той факт, що порушення певних приписів, визначених законодавством, призвело до суспільно небезпечних наслідків або діяння, вираженого у формі дії або бездіяльності;

– суб'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 286 КК України, є особа, яка керує транспортним засобом, незважаючи на низку супутніх обставин, тобто визначальною спеціальною характеристикою цього суб'єкта є його здійснення керування транспортним засобом будь-якого виду, в окремих випадках – до відповідальності притягається особа, яка навчає водінню інших осіб (майстер виробничого навчання, інструктор тощо);

– у кримінальних правопорушеннях проти безпеки руху та експлуатації транспорту, як і в багатьох інших, передбачено винятки із загальних підстав настання кримінальної

відповідальності за порушення правил безпеки дорожнього руху, норм чи стандартів. Зокрема, кримінальна відповідальність виключається, коли порушення Правил безпеки дорожнього руху було здійснено в рамках крайньої необхідності через створення аварійної ситуації іншим учасником дорожнього руху (водієм транспортного засобу, пішоходом тощо). У даному випадку здійснюється попередження ДТП шляхом порушення певної заборонної норми, що не тягне настання кримінальної відповідальності;

– постанова ПВСУ чітко встановлює форму вини для складів кримінальних правопорушень, передбачених ст. 286–288 КК України, зокрема розглядуваної та аналізованої в межах цього дослідження ст. 286 КК України, у вигляді необережної форми вини (протиправна самовпевненість або протиправна недбалість). Особливості кваліфікації кримінального правопорушення за ст. 286 КК України полягає у визначенні слідчим, що середньої тяжкості, тяжкі тілесні ушкодження або смерть заподіяно через необережність. Натомість наявність умисної форми вини пов'язана з кваліфікацією цього діяння за статтями закону України про кримінальну відповідальність, які визначають відповідальність за кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я особи тощо [5].

З огляду на наявність певних нормативно-правових актів, які регламентують особливості кваліфікації та подальшого досудового розслідування за фактом вчинення кримінального правопорушення проти безпеки руху та експлуатації транспорту, сьогодні національною системою правосуддя з цього питання сформувалася судова практика. Однак вона потребує певного узагальнення та визначення ключових моментів у кваліфікації досліджуваних кримінальних правопорушень або подальшому веденні кримінального провадження. Визначальними доказами у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень проти безпеки руху та експлуатації транспорту є висновки експертів з різного виду експертиз, які призначаються у цих провадженнях. Зокрема, авто-технічні, автотоварознавчі, транспортно-трасологічні експертні дослідження, які встановлюють важливі обставини для встановлення винуватості або невинуватості підозрюваного. Касаційний кримінальний суд у складі Верховного Суду зазначає, що поряд із висновками основоположною є повна оцінка всіх доказів по кримінальному провадженню: документів, показань, речових доказів тощо. У висновку експерта пріоритетно встановлюється причинний зв'язок між порушенням Правил дорожнього руху та наслідками, що настали внаслідок такого порушення. Тож належна кваліфікація дій особи за ст. 286 КК України залежить від врахування всіх обставин, що належать до предмета доказування з огляду на особливості складу цього кримінального правопорушення. Судова практика звертає увагу на визначення технічної можливості у водія уникнути наслідків кримінального правопорушення та джерело створення аварійної ситуації [6, с. 2].

Судова практика також звертає увагу на особливості притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які вчинили кримінальне правопорушення проти безпеки руху та експлуатації транспорту, незалежно від того, який статус мають учасники дорожнього руху (водій і пішохід, водій і водій тощо). Якщо правила дорожнього руху порушені кількома учасниками, тобто кожен із них має певну частку вини у суспільно небезпечному діянні, працівник-практик здебільшого повинен звернути увагу на те, що до кримінальної відповідальності притягається лише та особа, протиправні дії якої перебувають у причинному зв'язку з наслідками, які настали. Звичайно, протиправна поведінка іншого учасника ДТП також підлягає відповідній оцінці, однак ця поведінка може бути умовою, яка спричинила суспільно небезпечні наслідки ДТП або дією, яка стала наслідком діяння винної особи, однак вона не впливає на кримінальну відповідальність особи, дії якої мають причинний зв'язок із наслідками. Якщо учасниками ДТП є водії, то і при цьому існує модель із обставинами, за яких виключається кримінальна відповідальність, передбачена ст. 286 КК України. Це можна представити як порушення правил дорожнього руху з умовою для одного з водіїв, тобто він допустив порушення безпеки руху через те, що в сукупності із супутніми обставинами (поведінка іншого водія, дорожня обстановка, погодні умови тощо) розраховував на дотримання правил дорожнього руху іншим водієм. Однак будь-яке правило має винятки. Один із таких винятків стосується взаємодії на дорозі водія і пішохода. Касаційний кримінальний суд у низці вироків вказує на те, що водій, який мав технічну можливість уникнути завдання тілесних ушкоджень пішоходу, підлягає кримінальній відповідальності за ст. 286 КК України навіть у разі порушення правил

дорожнього руху пішоходом [6, с. 2].

Кваліфікація кримінальних правопорушень проти безпеки руху та експлуатації транспорту за ст. 286 КК України повинна ґрунтуватися не тільки на нормах матеріального права, тобто законі України про кримінальну відповідальність. У межах кримінального провадження працівник-практик керується нормами Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), який передбачає можливість зміни кваліфікації кримінального правопорушення. Зокрема, якщо водієм внаслідок порушення правил дорожнього руху завдано потерпілому тілесні ушкодження середньої тяжкості, відповідно це встановлено судово-медичною експертизою, після чого протягом досудового розслідування стан потерпілої особи істотно погіршується, може бути проведена повторна експертиза, яка вказуватиме на наявність тяжких тілесних ушкоджень, то діяння винної особи кваліфікуватиметься за ч. 2 ст. 286 КК України. У цьому разі норми матеріального і процесуального права корелюються між собою, тому що диспозиція ч. 2 ст. 286 КК України передбачає кримінальну відповідальність за завдання тяжких тілесних ушкоджень, а відповідні норми КПК України передбачають можливість зміни кваліфікації через виникнення низки обставин [7, с. 18–20].

Крім того, аналіз судової практики формує умовивід стосовно того, що дотримуватися правил дорожнього руху водій повинен не виключно на території будь-якої дороги або автомагістралі. Перебування у складському приміщенні, на парковці, гаражному кооперативі тощо не звільняє водія від дотримання правил дорожнього руху. Про це Касаційний кримінальний суд у складі Верховного Суду України визначає у постанові від 19.06.2019 у справі № 554/3796/17 (провадження № 51-411км19) [6, с. 9].

Під час кваліфікації кримінального правопорушення проти безпеки руху та експлуатації транспорту, передбаченого ст. 286 КК України, важливо звернути увагу на роль обставини перебування водія транспортного засобу в стані алкогольного сп'яніння. Роз'яснення стосовно ролі цієї ознаки у кваліфікації за ст. 286 КК України надано у постанові від 21.08.2019, справа №682/956/17 Великої палати Верховного Суду України. Відповідно до постанови «керування транспортним засобом у стані алкогольного сп'яніння... не є елементом об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 286 КК України...» [9, с. 12]. Перебування водія транспортного засобу у стані алкогольного сп'яніння є своєрідною деталізуючою або уточнюючою обставиною, однак на кваліфікацію суспільно небезпечного діяння вона жодним чином не впливає. Тобто працівникам-практикам необхідно вивчати судову практику з тим, щоб розумітися на основних особливостях кваліфікації кримінальних правопорушень проти безпеки руху та експлуатації транспорту. Особливо останнім часом суди наголошують на тому, що перебування водія транспортного засобу не є кваліфікуючою ознакою [10, с. 155–157; 11, с. 102–103].

Висновки. Отже, зважаючи на проаналізовані матеріали судової практики, треба зауважити, що її вивчення працівниками-практиками позитивно відображуватиметься на оцінці кримінального правопорушення проти безпеки руху та експлуатації транспорту, його кваліфікації та результатах притягнення підозрюваної особи до кримінальної відповідальності. Треба окреслити, що основним кодифікованим законом, який визначає конкретне суспільно небезпечне діяння, вчинене проти безпеки руху та експлуатації транспорту, є Кримінальний кодекс України. Крім того, основоположним документом як для кваліфікації кримінальних правопорушень проти безпеки руху та експлуатації транспорту працівниками-практиками, так і судової практики є Постанова Пленуму Верховного Суду України, яка визначає найважливіші аспекти кваліфікації кримінальних правопорушень проти безпеки руху та експлуатації транспорту: бланкетний характер норм, особливості суб'єкта, форми вини тощо. Однак судова практика потребує певного узагальнення та визначення ключових моментів у кваліфікації досліджуваних кримінальних правопорушень або подальшому веденні кримінального провадження.

У межах судової практики розглядаються диференційовані ситуаційні моделі суб'єктного складу або об'єктивної сторони кримінальних правопорушень проти безпеки руху та експлуатації транспорту. Судова практика також звертає увагу на особливості притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які вчинили кримінальне правопорушення проти безпеки руху та експлуатації транспорту, незалежно від того, який статус мають учасники дорожнього руху (водій і пішохід, водій і водій тощо), стосовно чого є також низка судових рішень, які визначають особливості

кваліфікації за певних ситуативних моделей.

Кваліфікація кримінальних правопорушень проти безпеки руху та експлуатації транспорту за ст. 286 КК України повинна ґрунтуватися не тільки на нормах матеріального права, тобто законі України про кримінальну відповідальність. У межах кримінального провадження працівник-практик керується нормами Кримінального процесуального кодексу України, який передбачає можливість зміни кваліфікації кримінального правопорушення, зважаючи на наявні факти та обставини.

Список використаних джерел

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України № 8073-1-X в редакції від 01.07.2021. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>.
2. Цивільний кодекс України : Закон України № 435-IV в редакції від 01.07.2021. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
3. Статистика ДТП в Україні. *Патрульна поліція*: офіційний вебсайт. URL : <http://patrol.police.gov.ua/statystyka/>.
4. Кримінальний кодекс України : Закон України № 2341-III в редакції від 01.07.2021. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
5. Про практику застосування судами України законодавства у справах про деякі злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, а також про адміністративні правопорушення на транспорті : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 23.12.2005 № 14. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0014700-05#Text>.
6. Огляд судової практики Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду у кримінальних провадженнях щодо порушення правил безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами (стаття 286 Кримінального кодексу України) / упоряд. заступник голови Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду, канд. юрид. наук В. В. Щепоткіна, правове управління (ІІІ) департаменту аналітичної та правової роботи апарату Верховного Суду. Київ, 2020. 43 с.
7. Огляд судової практики Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду (актуальна практика). Рішення, внесені до ЄДРСР, за 2020 рік / упоряд. правове управління (ІІІ) департаменту аналітичної та правової роботи апарату Верховного Суду. Київ, 2020. 56 с.
8. Кримінальне судочинство. Злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту. *Протокол. Юридичний інтернет-ресурс*: офіційний вебсайт. URL : https://protocol.ua/ua/sikavi_sydovi_rishennya/cat=2698;subcat=2766.
9. Бауман Ю. Огляд судової практики Верховного Суду у справах, пов'язаних із вчиненням правопорушень у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху. 100 актуальних правових позицій за період з 2019 по 2021. Комітет з адміністративного права та процесу НААУ. Комітет з кримінального права та процесу НААУ. 39 с. URL : <https://unba.org.ua/assets/uploads/publications/%D0%9E%D0%93%D0%9B%D0%AF%D0%94%20%D0%A1%D0%A3%D0%94%D0%9E%D0%92%D0%9E%D0%87%20%D0%9F%D0%A0%D0%90%D0%9A%D0%A2%D0%98%D0%9A%D0%98.pdf>.
10. Назимко Є. С., Пилипенко Є. О., Лосич С. В., Печук І. С. Кримінальна відповідальність за злочини у сфері безпеки дорожнього руху : навч. посіб. Донецьк : Цифрова типографія, 2013. 178 с.
11. Матвійчук Я. Порушення водіями правил дорожнього руху та експлуатації транспорту за міжнародним та загальноєвропейським законодавством. *Підприємництво, господарство і право*. 2009. № 1. С. 102–104.

Надійшла до редакції 30.07.2021

References

1. Kodeks Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia [Code of Ukraine on Administrative Offenses] : Zakon Ukrainy № 8073-1-Kh v redaktsii vid 01.07.2021. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> [in Ukr.].
2. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy [The Civil Code of Ukraine] : Zakon Ukrainy № 435-IV v redaktsii vid 01.07.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> [in Ukr.].
3. Statystyka DTP v Ukraini [Accident statistics in Ukraine]. Patrulna politsiia: ofitsiyni vebsait. URL: <http://patrol.police.gov.ua/statystyka/> [in Ukr.].
4. Kryminalnyi kodeks Ukrainy [Criminal codex of Ukraine] : Zakon Ukrainy № 2341-III v redaktsii vid 01.07.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> [in Ukr.].
5. Pro praktyku zastosuvannia sudamy Ukrainy zakonodavstva u spravakh pro deiakii zlochyny proty bezpeky dorozhnoho rukhu ta ekspluatatsii transportu, a takozh pro administratyvni pravoporushennia na transporti [On the practice of application by the courts of Ukraine of legislation in cases of certain crimes against road safety and operation of transport, as well as on administrative offenses on transport] : Postanova Plenumu Verkhovnoho Sudu Ukrainy vid 23.12.2005. № 14. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0014700-05#Text> [in Ukr.].
6. Ohliad sudovoi praktyky Kasatsiinoho kryminalnoho sudu u skladі Verkhovnoho Sudu u

kryminalnykh provadzhenniakh shchodo porushennia pravyl bezpeky dorozhnoho rukhu ta ekspluatatsii transportu osobamy, yaki keruiut transportnyy zasobamy (stattia 286 Kryminalnoho kodeksu Ukrainy) [Review of the case law of the Criminal Court of Cassation of the Supreme Court in criminal proceedings for violation of traffic safety rules and operation of transport by persons driving vehicles (Article 286 of the Criminal Code of Ukraine)] / uporiad. zastupnyk holovy Kasatsiinoho kryminalnoho sudu u skladi Verkhovnoho Sudu, kand. yuryd. nauk V. V. Shchepotkina, pravove upravlinnia (III) departamentu analitychnoi ta pravovoi roboty aparatu Verkhovnoho Sudu. Kyiv, 2020. 43 p. [in Ukr.].

7. Ohliad sudovoi praktyky Kasatsiinoho kryminalnoho sudu u skladi Verkhovnoho Sudu (aktualna praktyka). Rishennia, vneseni do YeDRSR, za 2020 rik [Review of judicial practice of the Criminal Court of Cassation within the Supreme Court (current practice). Decisions made to the USSR in 2020] / uporiad. pravove upravlinnia (III) departamentu analitychnoi ta pravovoi roboty aparatu Verkhovnoho Sudu. Kyiv, 2020. 56 p. [in Ukr.].

8. Kryminalne sudochynstvo/ Zlochyny proty bezpeky rukhu ta ekspluatatsii transportu [Criminal proceedings. Crimes against traffic safety and transport operation]. Protokol. Yurydychnyi internet-resurs: ofitsiyni vebсайт. URL: https://protocol.ua/ua/cikavi_sydovi_rishennya/cat=2698;subcat=2766. [in Ukr.].

9. Bauman Yu. Ohliad sudovoi praktyky Verkhovnoho Sudu u spravakh, poviazanykh iz vchynniam pravoporushen u sferi zabezpechennia bezpeky dorozhnoho rukhu. 100 aktualnykh pravovykh pozytsii za period z 2019 po 2021 [Review of the case law of the Supreme Court in cases related to the commission of offenses in the field of road safety. 100 current legal positions for the period from 2019 to 2021]. Komitet z administratyvnoho prava ta protsesu NAAU. Komitet z kryminalnoho prava ta protsesu NAAU. 39 p. URL: <https://unba.org.ua/assets/uploads/publications/%D0%9E%D0%93%D0%9B%D0%AF%D0%94%20%D0%A1%D0%A3%D0%94%D0%9E%D0%92%D0%9E%D0%87%20%D0%9F%D0%A0%D0%90%D0%9A%D0%A2%D0%98%D0%9A%D0%98.pdf> [in Ukr.].

10. Nazymko Ye. S., Pylypenko Ye. O., Losych S. V., Pechuk I. S. (2013) Kryminalna vidpovidalnist za zlochyny u sferi bezpeky dorozhnoho rukhu [Criminal liability for crimes in the field of road safety] : navch. posib. Donetsk : Tsyfrova typohrafiia, 178 p. [in Ukr.].

11. Matviichuk Ya. (2009) Porushennia vodiiamy pravyl dorozhnoho rukhu ta ekspluatatsii transportu za mizhnarodnym ta zahalnoevropeiskym zakonodavstvom [Violation by drivers of traffic rules and operation of transport under international and European law]. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*, no 1, pp. 102–104 [in Ukr.].

ABSTRACT

Vasyl Bereznik. Peculiarities of qualification of criminal offenses against movement safety and transport operation: a review of judicial practice. The article reviews some court decisions, which highlight the key features of the assessment of criminal offenses against traffic safety and transport operation. Typical situations of committing criminal offenses of this type with the analysis of difficulties of qualification and further bringing a person to criminal responsibility are studied. In addition, attention is paid to the differentiation of legal liability, where the means of committing an offense or the subject is a vehicle, as well as highlighted key aspects related to the definition, type and nature of the act.

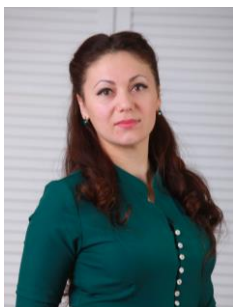
Assessment of criminal offenses against traffic safety and transport operation under art. 286 of the Criminal Code of Ukraine should be based not only on the rules of substantive law, ie the law of Ukraine on criminal liability. Within the framework of criminal proceedings, the employee-practitioner is guided by the rules of the Criminal Procedure Code of Ukraine, which provides for the possibility of changing the assessment of a criminal offense, taking into account the available facts and circumstances.

Regarding the existence of certain regulations governing the specifics of assessment and further pre-trial investigation into the commission of a criminal offense against traffic safety and transport operation, today the national justice system has formed judicial practice on this issue. However, it requires some generalization and identification of key points in the qualification of the investigated criminal offenses or further criminal proceedings. The decisive evidence in criminal proceedings concerning criminal offenses against traffic safety and transport operation is the experts' conclusions from various types of examinations, which are appointed in these proceedings. In particular, auto-technical, auto-commodity, transport-trasological expert studies, which establish important circumstances for establishing the suspect's guilt or innocence.

Keywords: *criminal offense against traffic safety and transport operation, qualification, vehicle, criminal liability, judicial practice.*

УДК 343.412

DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-234-238

Ольга БЕСПАЛЬ®

кандидат юридичних наук
(Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана)

ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ КОЛА ПОТЕРПІЛИХ ОСІБ ВІД ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА

У статті проаналізовано норми чинного КК України, проекту КК України та їх співвідношення із Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» щодо встановлення осіб, які можуть бути потерпілими від домашнього насильства. Автором виконано дослідження щодо визначення дискусійних понять «близькі відносини», «сімейні відносини», «близькі особи», внаслідок чого з'ясовано, що диспозиції статей чинного КК України та проекту КК України містять неточності і не охоплюють всіх осіб, на яких поширюється дія вищезгаданого Закону. Через що надано пропозицію щодо внесення змін до чинного КК України та проекту КК України.

Ключові слова: домашнє насильство, близькі особи, близькі родичі, близькі відносини, потерпілі.

Постановка проблеми. Одним із пріоритетних завдань Кримінального кодексу (далі – КК) України є правове забезпечення охорони прав та свобод людини і громадянина (ч.1 ст.1 КК України) [3, с. 5]. Порушення природних та невід'ємних прав і свобод може мати різні прояви, зокрема у сфері сімейних відносин шляхом вчинення домашнього насильства. Проблема домашнього насильства притаманна багатьом державам світу з різним рівнем соціально-економічного розвитку, й Україна не виняток. За даними Національної поліції України, у 2020 році до поліції надійшло майже 209 тисяч заяв про вчинення сімейного насильства, тобто по 570 таких повідомлень щодоби. Це на 47 % більше, ніж у 2019 році. Найбільше до поліції з повідомленнями про домашнє насильство зверталися жінки – понад 182 тисячі. Від дітей надійшло 3400 таких звернень. У середньому від проявів домашнього насильства кожні три години потерпала 1 особа [2]. Водночас потрібно пам'ятати, що не всі особи звертаються за допомогою і багато випадків домашнього насильства залишаються поза увагою правоохоронних органів та не відображені в офіційних статистичних даних. Тому реальна кількість випадків вчинення домашнього насильства набагато більша.

Одночасно треба зауважити, що завдяки комплексним заходам (правового, інформаційного, соціального характеру), які були вжиті останніми роками, домашнє насильство перестало бути приватною й закритою справою кожної родини. Зважаючи на всю небезпеку та негативні наслідки таких відносин, це діяння визнано не лише протиправним, а й суспільно небезпечним, яке містить ознаки кримінального правопорушення. Тож позитивним кроком на шляху протидії домашньому насильству була його криміналізація у грудні 2017 року, у зв'язку з чим чинний КК України було доповнено ст. 126-1 «Домашнє насильство». Водночас диспозиція статті містить низку питань, які потребують детального дослідження й уточнення, серед них розуміння, які саме особи підпадають під охорону зазначеної норми.

Чітке розуміння осіб, які можуть бути потерпілими від цього кримінального правопорушення, має велике як наукове, так і практичне значення, оскільки від цього залежатиме не лише правильна кримінально-правова кваліфікація та призначення справедливого й достатнього покарання, а й вжиття (або невжиття) обмежувальних заходів до кривдника, залежно від того, як діяння особи буде кваліфіковано.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Домашнє насильство і різні його прояви були предметом дослідження в юридичній, психологічній,

© О. Беспаль, 2021

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2145-3132>

bespalolha@gmail.com

педагогічній та соціальній літературі. Значний внесок у дослідження цієї проблеми зробили такі науковці: І. Бандурка, А. Блага, О. Безпалько, О. Белова, В. Бондаровська, А. Брайловська, І. Васильківська, В. Вітвіцька, Б. Головкін, Г. Дідківська, М. Євсюкова, Т. Журавель, К. Катеринчук, С. Киренко, О. Коломієць, О. Кочемировська, Л. Крижна, І. Криницька, Л. Левицька, Ю. Приколотіна, Л. Самарай, М. Самченко, Г. Христова, Н. Юзікова, Я. Юрків та інші. Однак, незважаючи на велику кількість наукових праць, присвячених домашньому насильству, залишається багато дискусійних та малодосліджених питань, серед них і визначення осіб, які підпадають під кримінально-правову охорону ст. 126-1 КК України.

Метою статті є дослідження проблемних питань зі встановлення осіб, щодо яких може бути вчинене домашнє насильство як за чинним КК України, так і в проєкті КК України.

Виклад основного матеріалу. Згідно з диспозицією ст. 126-1 КК України домашнє насильство може бути вчинене щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах [4]. Фактично йдеться про шість груп осіб, зокрема: 1) один з подружжя; 2) один з колишнього подружжя; 3) інша особа, з якою винний перебуває в сімейних відносинах; 4) інша особа, з якою винний перебував у сімейних відносинах; 5) інша особа, з якою винний перебуває в близьких відносинах; 6) інша особа, з якою винний перебував у близьких відносинах [1, с. 52].

У цьому аспекті постає питання: що необхідно розуміти під «сімейними відносинами» та «близькими відносинами»? Зокрема, згідно з ч. 2 ст. 3 СК України сім'єю становлять особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає. Фактично всі ці особи перебувають у сімейних відносинах, які регулюються на засадах справедливості, добросовісності та розумності, відповідно до моральних засад суспільства (ч. 9 ст. 7 СК) [1, с. 52].

Для розуміння «близьких відносин» необхідно встановити коло осіб, на яких поширюються такі відносини. У чинному законодавстві України тільки в Законі України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» дається визначення близьких відносин, а саме «це сімейні відносини між особами, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом і мають взаємні права та обов'язки, у тому числі між особами, які спільно проживають, але не перебувають у шлюбі, а також незалежно від зазначених умов відносини між чоловіком та дружиною, батьком (вітчимом), матір'ю (мачухою) та сином (пасинком) та/або дочкою (падчеркою), усиновлювачем та усиновленим, зятем та тестем, тещею, невісткою та свекром, свекрухою, а також відносини опіки між опікуном та особою, яка перебуває під опікою, відносини піклування між піклувальником та особою, яка перебуває під піклуванням» [7]. Однак вказаний закон регулює відносини, що виникають під час провадження діяльності на ринках капіталу та організованих товарних ринках. Тому необхідно керуватись нормами, які наближені до кримінально-правових відносин.

Етимологію «близьких відносин» можна розглядати через призму розуміння «близькі особи» і з цією метою варто звернутись до Закону України «Про запобігання корупції», який якнайширше розкриває перелік таких осіб, а саме це чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, рідний та двоюрідний брати, рідна та двоюрідна сестри, рідний брат та сестра дружини (чоловіка), племінник, племінниця, рідний дядько, рідна тітка, дід, баба, прадід, прабаба, внук, внучка, правнук, правнучка, зять, невістка, тесть, теща, свекор, свекруха, батько та мати дружини (чоловіка) сина (дочки), усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа, яка перебуває під опікою або піклуванням зазначеного суб'єкта [6].

Позитивним треба відмітити внесення доповнень до цього переліку, що до 2019 року не охоплював дядька (тітку), племінників, двоюрідних братів і сестер, які нерідко теж мають досить близькі відносини. Однак навіть після внесення змін цей перелік не містить всіх осіб, які передбачені Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству».

Безумовно, що законодавство має змінюватись і адаптовуватись до реалій сучасного життя. У зв'язку з чим постала потреба не лише у внесенні змін та доповнень до чинного КК України, а й у підготовці нового Кримінального закону. Тож на сьогодні активно ведеться робота щодо підготовки проєкту нового КК України, над яким працює

робоча група з питань розвитку кримінального права, що створена Указом Президента України № 584/2019 від 07.08.2019 року. Зокрема, в розділі 4.7 «Злочини проти сім'ї, дітей та вразливих осіб» (книга четверта Особливої частини) передбачено кримінальну відповідальність за домашнє насильство (стаття 4.7.3). Згідно із вказаною нормою, «особа, яка систематично застосовувала фізичне, психологічне або економічне насильство щодо подружжя чи іншої близької особи, у тому числі колишньої, що призвело до: а) фізичного чи психологічного страждання, б) розладу здоров'я, в) втрати працездатності, г) емоційної залежності або д) погіршення якості життя потерпілої особи, – вчинила злочин 1 ступеня» [5].

Тож, як впливає з диспозиції статті 4.7.3, потерпілими можуть бути:

- 1) подружжя (теперішнє або колишнє);
- 2) інша близька особа (теперішня або колишня).

Згідно з СК України подружжям є жінка та чоловік, які зареєстрували шлюб в органі державної реєстрації актів цивільного стану. Релігійний обряд шлюбу не є підставою для виникнення у жінки та чоловіка прав та обов'язків подружжя. Подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно [8]. Потерпілими від домашнього насильства (в проєкті КК України) можуть бути як члени нинішнього подружжя, так і шлюб між якими вже розірвано.

Щодо близької особи, то в статті 1.3.1 «Значення термінів Кримінального кодексу» надано визначення, а саме це: «близький родич, член сім'ї (чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, рідний брат, рідна сестра, дід, баба, прадід, прабаба, внук, внучка, правнук, правнучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа, яка перебуває під опікою або піклуванням) або колишній член сім'ї» [5].

Отже, група «близька особа» охоплює й подружжя (як теперішнє, так і колишнє), у зв'язку з чим не вбачаємо потреби їх окремо виділяти і ще раз дублювати в диспозиції ст. 4.7.3 проєкту КК України. Водночас якщо керуватись цим переліком близьких осіб, який наведено в ст. 1.3.1 проєкту КК України, то в розумінні ст. 4.7.3 «Домашнє насильство» він не є повним, а саме цей перелік не охоплює осіб, які можуть бути потерпілими згідно зі ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», а саме поза увагою залишаються: наречені; дядько (тітка) та племінник (племінниця), двоюрідні брати і сестри, двоюрідний дід (баба) та двоюрідний онук (онука); прийомні батьки, батьки-вихователі, патронатні вихователі, їхні діти та прийомні діти, діти-вихованці, діти, які проживають (проживали) в сім'ї патронатного вихователя.

Безумовно, що загальне розуміння «близька особа» і його значення в контексті кримінального правопорушення «Домашнє насильство» будуть суттєво відрізнятись й тому давати такий широкий перелік осіб в розділі 1.3 «Значення термінів Кримінального кодексу», який зазначений у Законі України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» не є доцільним. В такому разі, щоб не переобтяжувати загальне визначення «близька особа» і водночас не залишити поза кримінально-правовим захистом будь-кого з ймовірних потерпілих від домашнього насильства, пропонуємо в ст. 4.7.3 (Домашнє насильство) замінити «щодо подружжя чи іншої близької особи, у тому числі колишньої» на «щодо особи, на яку поширюється дія Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству».

Поки триває робота над проєктом КК України, пропонуємо аналогічні зміни зробити в чинному КК України, а саме замінити в диспозиції ст. 126-1 словосполучення «щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах» на «щодо особи, на яку поширюється дія Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству».

Треба зазначити, що нині маємо таку практику, коли норми Особливої частини КК України (статті 172, 220-1, 366-2, 366-3, 436-1; примітки до статей 201-1, 218-1, 259, 366-2, 368, 368-2, 368-5, 369-2, 369-3), містять посилання на конкретні законодавчі акти, наприклад, Закон України «Про запобігання корупції», Закон України «Про банки і банківську діяльність», Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», Закон України «Про державну службу» тощо з метою конкретизації окремих положень, понять тощо.

Висновки. Отже, проблема домашнього насильства для України залишається

доволі актуальною, про що свідчать не лише офіційні статистичні дані, а й кількість осіб, які звертаються за допомогою. Позитивним кроком на шляху протидії домашньому насильству треба визнати доповнення КК України статтею 126-1. Однак нинішнє формулювання потерпілих в диспозиції цієї статті не охоплює всіх осіб, які підпадають під дію Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству». Аналогічна проблема наявна і в проєкті КК України, над яким нині працює робоча група. Тому з метою усунення невідповідності кримінального законодавства із вищезгаданим Законом в частині кримінально-правового захисту будь-кого з ймовірних потерпілих від домашнього насильства, запропоновано в диспозиції ст. 126-1 «Домашнє насильство» КК України словосполучення «щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах», а також в ст. 4.7.3 «Домашнє насильство» проєкту КК України словосполучення «щодо подружжя чи іншої близької особи, у тому числі колишньої» замінити на «щодо особи, на яку поширюється дія Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству»».

Список використаних джерел

1. Беспаль О. Л. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам проти життя та здоров'я дітей, що вчиняються в сім'ї : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Класич. приват. ун-т. Запоріжжя, 2019. 294 с.
2. Звіт Національної поліції України про результати роботи у 2020 році. URL: https://www.npu.gov.ua/assets/userfiles/files/zvity/zvit-npu-za-2020-rik_com.pdf
3. Катеринчук К. В. Злочини проти здоров'я особи: проблеми кримінально-правової теорії та практики : монографія. Київ : ФОП Маслаков, 2018. 408 с.
4. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
5. Кримінальний Кодекс України : Проєкт Закону України (станом на 25.07.2021 р.). URL : <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2021/07/28/1-kontrolnyj-tekst-proektu-kk-25-07-2021.pdf>.
6. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 р., № 1700-VII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>.
7. Про ринки капіталу та організовані товарні ринки : Закон України від 23.02.2006 № 3480-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15/ed20210701#n1745>
8. Сімейний кодекс України : Закон України від 10.01.2002 № 2947-III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>.

Надійшла до редакції 11.08.2021

References

1. Bepal O. L. (2019) Kryminolohichna kharakterystyka ta zapobihannia zlochynam proty zhyttia ta zdorovia ditei, shcho vchyniaiutsia v simi [Criminological characterization and prevention of crimes against life and health of children committed in the family] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.08 / Klyasych. pryvat. un-t. Zaporizhzhia, 294 p. [in Ukr.].
2. Zvit Natsionalnoi politsii Ukrainy pro rezultaty roboty u 2020 rotsi [Report of the National Police of Ukraine on the results of work in 2020]. URL : https://www.npu.gov.ua/assets/userfiles/files/zvity/zvit-npu-za-2020-rik_com.pdf [in Ukr.].
3. Katerynychuk K. V. (2018) Zlochynty proty zdorovia osoby: problemy kryminalno-pravovoi teorii ta praktyky [Crimes against personal health: problems of criminal law theory and practice] : monohrafiia. Kyiv : FOP Maslakov, 408 p. [in Ukr.].
4. Kryminalnyi kodeks Ukrainy [Criminal codex of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> [in Ukr.].
5. Kryminalnyi Kodeks Ukrainy [Criminal codex of Ukraine] : Proiekt Zakonu Ukrainy (stanom na 25.07.2021 r.). URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2021/07/28/1-kontrolnyj-tekst-proektu-kk-25-07-2021.pdf> [in Ukr.].
6. Pro zapobihannia koruptsii [On the prevention of corruption] : Zakon Ukrainy vid 14.10.2014 № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18> [in Ukr.].
7. Pro rynky kapitalu ta orhanizovani tovarni rynky [About capital markets and organized commodity markets] : Zakon Ukrainy vid 23.02.2006 № 3480-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15/ed20210701#n1745> [in Ukr.].
8. Simeinyi kodeks Ukrainy [Family Code of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 10 sichnia 2002 r., № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> [in Ukr.].

ABSTRACT

Olha Bespal. On determining the circle of domestic violence victims. It was stated that the problem of domestic violence for Ukraine remains relevant. This is evidenced not only by official statistics, but also by the number of people seeking help. A positive step in combating domestic violence is to complement the Criminal Code of Ukraine Art. 126-1. However, the disposition of this article contains some inaccuracies, among them the need to clarify which persons fall under the protection of this article. There is a similar problem in the draft Criminal Code of Ukraine, which the working group is currently working on. The article notes that an understanding of who may be victims of domestic violence as a criminal offense has a great scientific and practical importance. Because it will affect not only the correct criminal law qualification and the imposition of a fair and sufficient punishment, but also the application (or non-application) of restrictive measures against the offender, depending on how the person's actions will be qualified. The author analyzed the concepts of «close relations», «family relations», «close persons». As a result, it was concluded that these categories do not cover all persons protected by the Law of Ukraine «On Prevention and Counteraction to Domestic Violence». Therefore, to eliminate the inconsistency of criminal law with this Law, it is proposed in the disposition of Art. 126-1 «Domestic violence» of the Criminal Code of Ukraine the phrase «concerning the spouse or the former spouse or other person with whom the guilty is (was) in family or close relations» and also in Art. 4.7.3. «Domestic violence» of the draft Criminal Code of Ukraine shall replace the phrase «concerning a spouse or other close person, including a former one» replaced by «concerning a person covered by the Law of Ukraine «On Prevention and Counteraction to Domestic Violence».

Keywords: domestic violence, close persons, close relatives, close relations, victims.

УДК 343.85

DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-238-243

Лариса БАРБАРОШ[®]

аспірант

(Академія Державної пенітенціарної служби)

ПРОБЛЕМИ ЗАПОБІГАННЯ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ НАД ДІТЬМИ В УКРАЇНІ

У статті розкрито проблеми домашнього насильства над дітьми в Україні. Обґрунтовано побудову системи запобігання домашньому насильству над дітьми, яка може відбутися лише за умови впровадження комплексних програм, прийнятих на основі державної кримінальної політики з урахуванням специфіки стану домашнього насильства і його характеру. Доведено, що для ефективного запобігання домашньому насильству над дітьми необхідне формування відповідної суспільної свідомості.

Ключові слова: запобігання, домашнє насильство, діти, кривдник, родина, запобігання.

Постановка проблеми. Глобалізаційні зміни у сфері соціально-економічних і політичних процесів, які відбуваються у XXI ст., вимагають правового захисту законних прав та інтересів людини і громадянина у різних сферах її життєдіяльності, в тому числі і в домашній сфері. На жаль, домашнє насильство над дітьми – це не випадковий факт людської деструктивності, а стійке, масове, вкрай небезпечне явище, яке потребує (ultra ratio) державного втручання щоденно.

З метою протидії та запобігання домашньому насильству загалом і над дітьми зокрема Верховною Радою України 7 грудня 2017 року було ухвалено прогресивний Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [1]. Цим Законом України було визначено організаційно-правові засади запобігання та протидії домашньому насильству, основні напрями реалізації державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, спрямовані на захист прав та інтересів осіб, які постраждали від такого насильства.

© Л. Барбарош, 2021

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2539-3480>

academy@kvs.gov.ua

До речі, впродовж 2020 року до Національної поліції України надійшло 208 784 заяв, повідомлень про вчинені правопорушення та інші події, пов'язані з домашнім насильством. За результатами розгляду вказаних заяв та повідомлень поліцейськими складено понад 132,7 тис. адміністративних протоколів за фактами вчинення домашнього насильства, насильства за ознакою статі, невиконання термінового заборонного припису або неповідомлення про місце свого тимчасового перебування (стаття 173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення).

Водночас протягом 2020 року розслідувано 3319 кримінальних проваджень за кримінальними правопорушеннями, пов'язаними з домашнім насильством, з них за статтею 115 (Умисне вбивство) Кримінального кодексу України – 74, за статтею 121 (Умисне тяжке тілесне ушкодження) – 77, за статтею 122 (Умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження) – 64, за статтею 125 (Умисне легке тілесне ушкодження) – 1118, за статтею 126 (Побої і мордування) – 140, за статтею 126-1 (Домашнє насильство) – 1669 [2].

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Фрагментарно питання запобігання домашньому насильству над дітьми висвітлювалися в науково-теоретичних дослідженнях таких учених, як: А. Благої, О. Белової, І. Богатирьова, О. Богатирьової, О. Бойко, Б. Головкина, О. Джужі, О. Зазимко, О. Ковальової, О. Коломойця, Л. Крижної, М. Кузнєцова, Н. Лесько, М. Пузирьова, С. Романцевої, М. Самченко та зарубіжних вчених А. Ахматова, О. Ільяшенка, Д. Корецького, В. Мелешко, Г. Міньковського, О. Старкова, Д. Шестакова та інших.

Метою статті є вивчення проблем запобігання домашньому насильству над дітьми в Україні.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на велику кількість наукових розробок у домашній сфері, проблеми запобігання домашньому насильству над дітьми залишаються однією з актуальних у кримінологічній науці. Це пов'язано з тим, що вчинення особою – кривдником домашнього насильства над дітьми викликає природне занепокоєння родини за своє життя, благополуччя сім'ї і безпеку дітей, а також знижує довіру до державної політики у сфері запобігання домашній злочинності. Ми вважаємо, що саме в кримінологічній науці має надаватися більше уваги проблемам запобігання домашньому насильству над дітьми, оскільки дитина є найбільш уразливою у сімейній сфері.

Тому варто наголосити, що проблеми запобігання домашньому насильству над дітьми, як одній із форм домашньої злочинності в Україні, взагалі є малодослідженими і достатньо актуальними для нашого суспільства, і, зокрема, для кожної сім'ї. Чинники, що формують причини і умови домашнього насильства над дітьми, пов'язані з:

- соціально-політичною кризою в Україні, яка не посилює захист сім'ї, як головного осередку суспільства, а навпаки розбещує її устої; розшарування населення за рівнем матеріального стану, коли одні сім'ї мають все, а інші виживають, як можуть;
- невпевненістю більшості громадян у завтрашньому дні, що породжує небажання народжувати дітей, займатися їх вихованням;
- появою агресивності та конфліктності в сім'ї, як наслідок, розлучення, вчинення кримінального правопорушення з усіма його ознаками;
- вчинення кривдником домашнього насильства над дитиною породжує у неї психологічну травму, яка може створити підґрунтя агресії у її дорослому віці;
- відсутністю у більшості батьків педагогічних знань та основ психології, що зумовлює жорстокість, насильство у відносинах між дорослими та дітьми тощо.

Варто також зазначити, що чинниками домашнього насильства над дітьми є: прихованість заборонами втручання держави в особисте та приватне життя людей; духовна і моральна криза основних підвалин життя людей; жертва виправдовує кривдника, пробає його і не бажає захисту. До речі, за даними вітчизняного вченого М. Кузнєцова, 80 % кривдників вважають, що домашнє насильство над дітьми – це приватна справа тільки членів родини [3].

Щодо мотивів вчинення домашнього насильства над дітьми, то за нашим дослідженням і дослідженням інших вчених кримінологів, вони передбачають: прояв агресії кривдника над дитиною у зв'язку з колишнім його приниженням в родині (побиття, знущання тощо (64 %). За ним йдуть мотиви ревності – відповідно 19 %, і корисливості – відповідно 14,6 %. Інші мотиви становлять відповідно 2,4 %.

У процесі дослідження проблем домашнього насильства над дітьми ми звернули увагу на дані щодо фізичного і психічного стану здоров'я суб'єктів домашнього

насильства (батько або мати). За окремими вивченими нами кримінальними провадженнями щодо вчинення кримінального правопорушення за ст. 126-1 КК України нам не вдалося встановити жодних хронічних (соматичних) захворювань у кривдників, які вчиняли насильство над дітьми. Це говорить про те, що кривдник прямо усвідомлює вчинення протиправних дій щодо своєї дитини і бажає їх вчиняти.

Прояви домашнього насильства над дітьми можна умовно поділити на три стадії: рання – це коли формуються сімейні стосунки між чоловіком і дружиною шляхом складання шлюбу, при цьому з'являються перші суперечки з приводу побутових питань, майбутнього виховання дітей; проміжна – це коли в сім'ї народжуються діти, родина стикається з випробуванням на стійкість; повна – коли в родині з'являється кривдник, тобто особа, яка підпадає під ознаки ст. 126-1 КК України.

На жаль, домашнє насильство над дітьми не дозволяє сім'ї виконувати свої інституційні функції, тим самим породжує неспроможність репродукувати своє майбутнє як на фізіологічному, психологічному, так і інтелектуальному рівнях.

У цьому контексті актуальними є слова відомого вітчизняного кримінолога академіка А. Закалюка, який у власних працях зазначав, що громадянська незрілість, моральні збочення неповнолітніх, тим паче вчинення ними суспільно небезпечних діянь має викликати виняткову занепокоєність суспільства, держави, вимагають глибокого аналізу та вжиття всіх необхідних заходів щодо недопущення таких проявів, запобігання їх вчиненню, найбільш раціонального реагування на вчинені злочини, включно із застосуванням покарання та альтернативи останньому [4, с. 467].

Ознаками виникнення домашнього насильства над дітьми є: зниження або повна втрата інтересу до школи; затримка або різке зниження рівня інтелектуального розвитку; загальмованість у відповідях, під час виконання завдань; труднощі запам'ятовування, концентрації уваги; відсутність друзів або надмірна нерозбірлива дружелюбність; гігієнічна занедбаність, неохайний вигляд; постійний голод або спрага; невпевненість у собі; почуття провини.

На думку вітчизняного вченого І. Богатирьова, здебільшого ці ознаки поділяють на: соціально-демографічні; кримінально-правові; соціально-рольові; морально-психологічні [5, с. 79]. При цьому серед зарубіжних учених-кримінологів найбільш поширеним є виділення шести груп ознак, що характеризують особу злочинця: 1) соціально-демографічні ознаки; 2) кримінально-правові ознаки; 3) соціальні вияви в різних сферах життєдіяльності, або соціальні зв'язки; 4) моральні властивості; 5) психологічні ознаки; 6) фізичні (біологічні) характеристики [6, с. 151]. Отже, якщо ми бачимо дитину зі схожими ознаками, варто замислитися над їх причиною, спробувати її з'ясувати та, якщо є змога, допомогти.

Одним із завдань кримінологічної науки на сучасному етапі її розвитку є узагальнення певного знання про особу, яка вчиняє кримінальне правопорушення з тим, щоб системно представити характерні кримінологічні ознаки цієї особи, які, потребують поглибленого знання з метою розроблення відповідної системи протидії та запобігання.

На це, зокрема, звертає увагу і вітчизняна вчена А. Блага, на думку якої однією з основних складових досліджень проблеми насильства в сім'ї є вчення про особу злочинця, без якого неможливо до кінця з'ясувати всі інші кримінологічні проблеми, чи то детермінанти насильства в сім'ї, чи то організація запобігання йому [7, с. 92]. Тому кримінологічні ознаки особи-кривдника, який вчинив кримінальне правопорушення у домашній сфері, має розглядатися з погляду міждисциплінарного підходу і методології структурного аналізу.

Інший вітчизняний кримінолог А. Богатирьов з цього приводу зауважує, що домашня злочинність є серйозною і поширеною проблемою в Україні; на жаль, вона охоплює всі родинні зв'язки, але найнебезпечнішим її виявом є насильство над дітьми, а тому її вирішення потребує обов'язкового втручання держави та громадськості.

Також, на думку вченого, домашня злочинність цілком є обґрунтованим об'єктом кримінологічного дослідження, тому її можна розглядати як сукупність суспільно небезпечних дій або бездіянь, що передбачають фізичні, словесні, моральні та економічні образи й примус для залякування і отримання влади одних членів сім'ї над іншими [8, с. 202].

Запобігання домашньому насильству над дітьми можливо лише за умови ретельного вивчення особи-кривдника, який вчинив кримінальне правопорушення у

домашній сфері, оскільки саме воно є носієм причин вчинення такого правопорушення і ключовим елементом у механізмі злочинної поведінки даної особи. Очевидно, що для підвищення ефективності запобігання вчиненню особою-кривдником кримінального правопорушення у домашній сфері потрібне вміння виявити основні характерні ознаки і властивості осіб, які його вчиняють, а також наявність повної і достовірної інформації про їхні особливості.

Варто зазначити, що з метою вирішення проблем запобігання домашньому насильству над дітьми до кривдника, який вчинив кримінальне правопорушення у домашній сфері, можна передбачити застосування інституту звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням кривдника і жертви домашньої злочинності, що врегульовано п. 2 ч. 1 ст. 469 Кримінального процесуального кодексу України, де законодавець передбачив у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень, вчинених у домашній сфері, можливість укладання угоди про примирення за ініціативи потерпілої (потерпілого). А тому в кримінальному провадженні за ст. 126-1 КК України цей інститут заслуговує певної уваги з боку вітчизняних учених з метою його подальшого удосконалення.

Варто також наголосити, що проблеми вчинення кривдником домашнього насильства над дітьми потребують виваженого підходу з боку правоохоронних органів. Кожен такий випадок має бути всебічно розслідуваний і вивчений. Як показало наше дослідження, саме домашнє насильство над дітьми має велику латентність, про нього не хочуть говорити як про соціально-правове явище, а тому до нього треба підходити у кожному випадку індивідуально.

Проведене опитування жертв домашньої злочинності у 2021 році науковою школою «Інтелект» у межах фундаментального дослідження «Домашня злочинність в Україні: протидія та запобігання» показало, що 70 % респондентів бажали примиритися із кривдником у домашній сфері. Порівняно з 2019 роком цей відсоток становив 90 % [9, с. 42].

І хоча більшість респондентів вважають, що вони хочуть зберегти сімейні відносини, мати повноцінну сім'ю, разом виховувати дітей, ми на перспективу прогнозуємо, що з кожним роком ситуація буде змінюватися. Зокрема, офіс Генерального прокурора України визнав для роботи окружних прокурорів 2021 рік роком протидії та запобігання домашній злочинності. Активну і роз'яснювальну роботу щодо запобігання домашньому насильству над дітьми проводить Національна поліція України, громадські організації.

Тому ми впевнені, що в перспективі заходи запобігання (загальносоціальні, спеціально-кримінологічні та індивідуально-профілактичні) мають позитивно вплинути на запобігання кримінальним правопорушенням у сімейній сфері. Серед вирішення проблем запобігання домашньому насильству над дітьми є належне законодавче забезпечення.

На жаль, низка положень запобігання домашньому насильству над дітьми не знайшли свого належного відображення у кримінальному процесуальному законодавстві України на виконання вимог Стамбульської конвенції (а саме, які стосуються забезпечення права потерпілого від домашнього насильства користуватися правовою допомогою; забезпечення права надавати свідчення без особистої присутності порушника шляхом використання комунікаційних технологій; положення, які передбачають можливість дослідження доказів щодо історії сексуальних стосунків та поведінки жертви лише у виняткових випадках, коли це є суттєвим і необхідним).

Це означає, що резерви для його вдосконалення як у нормативній, так і правозастосовній площині наявні, і вони мають стати підґрунтям для подальших наукових досліджень у цій царині. До того ж варто пам'ятати, що у разі виявлення домашнього насильства над дітьми діти потребують допомоги в будь-якому разі – на відміну від дорослих. До речі, допомогти в таких ситуаціях цілком реально – треба тільки побачити можливість цієї допомоги і вчасно протягнути до неї руку. Але, на нашу думку, запобігти домашньому насильству над дітьми в родині може тільки справжня любов, ніжність та доброта.

Варто також відмітити, що процес збирання доказів та притягнення кривдника до кримінальної відповідальності за порушення обмежувального припису (ст. 390-1 КК України) є доволі проблематичним, особливо в частині заборони наблизитися до постраждалої особи на визначену відстань, коли інших доказів, крім свідчень

постраждалої, немає.

Зважаючи на це, а також те, що відповідно до Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» контроль за виконанням кривдниками таких спеціальних заходів протягом строку їх дії здійснюють підрозділи Національної поліції, ми пропонуємо вирішувати питання щодо вироблення ефективних засобів доказування та відповідного контролю, спираючись на позитивний досвід європейських країн.

Зокрема, в Іспанії, Грузії, Румунії та Австрії для контролю за виконанням кривдником обмеження щодо наближення до постраждалої особи використовують електронні браслети для кривдників та спеціальні електронні пристрої для постраждалих осіб, які надсилають інформацію про наближення кривдника [10].

Висновки. Зважаючи на викладене вище, та для належного контролю за виконанням кривдниками заборони наближатися до потерпілої особи, а також недопущення повторної віктимізації потерпілої особи, ми пропонуємо внести відповідні зміни до Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», Кодексу України про адміністративні правопорушення та низки статей КК України, Кримінального процесуального кодексу України, Кримінально-виконавчого кодексу України з метою запровадження додаткового запобіжного механізму у вигляді застосування електронних засобів контролю за кривдником.

Список використаних джерел

1. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19>.
2. Кримінальний кодекс України : Закон України від 0.04.2001 № 2341-III. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
3. Кузнецов М. Г. Віктимологічний портрет жертви домашнього насильства, що є небезпечним для життя. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2019. № 1(7). С. 136–145.
4. Закалюк А. П. Курс сучасної Української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 2007. 320 с.
5. Богатирьов І. Г. Кримінологія : підручник / заг. ред. І. Г. Богатирьова, В. В. Топчія. Київ : ВД Дакор, 2018. 352 с.
6. Кримінологія : учебник / под общ. ред. А. И. Долговой. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Норма, 2012. 384 с.
7. Блага А. Б. Насильство в сім'ї (кримінологічний аналіз і запобігання) : монографія. Харків : ФО-П Макаренко, 2014. 360 с.
8. Богатирьов А. І. Кримінологічний погляд на проблему домашньої злочинності. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2019. № 3(87). С. 202–208.
9. Матеріали узагальнення наукових здобутків школи «Інтелект» / уклад.: І. Г. Богатирьов, А. І. Богатирьов, М. С. Пузирьов. Київ: ВД «Дакор», 2021. 80 с.
10. Барбарош Л. М. Актуальні питання запобігання домашній злочинності: досвід зарубіжних країн. *Юридичний бюлетень*. 2020. № 14. С. 171–178.

Надійшла до редакції 10.09.2021

References

1. Pro zapobihannia ta protydyiiu domashnomo nasylstvu [On preventing and combating domestic violence] : Zakon Ukrayiny vid 07.12.2017 № 2229-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19> [in Ukr.].
2. Kryminalnyi kodeks Ukrainy [Criminal codex of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 05.04.2001 № 2341-III. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> [in Ukr.].
3. Kuznietsov M. H. (2019) Viktymolohichniy portret zhertvy domashnoho nasylstva, shcho ye nebezpechnym dlia zhyttia [Victimological portrait of a life-threatening victim of domestic violence]. *Visnyk penitentsiarnoi asotsiatsii Ukrainy*, No 1(7), pp. 136–145 [in Ukr.].
4. Zakaliuk A. P. (2007) Kurs suchasnoi Ukrainskoi kryminolohii: teoriia i praktyka [Course of modern Ukrainian criminology: theory and practice] : u 3 kn. Kyiv : Vydavnychiy dim «In Yure», 320 p. [in Ukr.].
5. Bohatyrov I. H. (2018) Kryminolohiia [Criminology] : pidruchnyk / zah. red. I. H. Bohatyrova, V. V. Topchiia. Kyiv : VD Dakor, 352 p. [in Ukr.].
6. Kryminologiya [Criminology] : uchebnik / pod obsh. red. A. I. Dolgovej. 3-e izd., pererab. i dop. Moskva : Norma, 2012. 384 p. [in Rus.].
7. Blaha A. B. (2014) Nasylstvo v simi (kryminolohichniy analiz i zapobihannia) [Domestic violence (criminological analysis and prevention)] : monohrafiia. Kharkiv : FO-P Makarenko, 360 p. [in Ukr.].
8. Bohatyrov A. I. (2019) Kryminolohichniy pohliad na problemu domashnoi zlochynnosti

[Criminological view on the problem of domestic crime]. *Visnyk Luhanskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnykh sprav imeni E.O. Didorenka*, no 3(87), pp. 202–208 [in Ukr.].

9. Materialy uzahalnennia naukovykh zdobutkiv shkoly «Intelekt» [Materials of generalization of scientific achievements of the school «Intellect»] / uklad.: I. H. Bohatyrov, A. I. Bohatyrov, M. S. Puzyrov. Kyiv: VD «Dakor», 2021. 80 p. [in Ukr.].

10. Barbarosh L. M. (2020) Aktualni pytannia zapobihannia domashnii zlochynnosti: dosvid zarubizhnykh krain [Current issues of domestic crime prevention: the experience of foreign countries]. *Yurydychnyi biuleten*, no 14, pp. 171–178 [in Ukr.].

ABSTRACT

Larysa Barbarosh. Problems of preventing domestic violence against children in Ukraine.

The article reveals the problems of domestic violence against children in Ukraine. It is noted that the globalization changes in the social-economic and political processes taking place in the XXI century require legal protection of the legal rights and interests of human being and citizen in various spheres of life, including domestic sphere. Unfortunately, domestic violence against children is not an accidental fact of human destructiveness, but a stable, massive, extremely dangerous phenomenon that requires (ultra ratio) state intervention on a daily basis.

The article emphasizes that the problems of preventing domestic violence against children, as one of the forms of domestic criminality in Ukraine, are generally little studied and quite relevant for our society, and in particular for every family. Factors that shape the causes and conditions of domestic violence against children are related to:

– social-political crisis in Ukraine, which does not strengthen the protection of the family as the main center of society, but on the contrary corrupts its foundations; stratification of the population according to the level of material condition, when some families have everything and others survive as they can;

– insecurity of the majority of citizens in the future, which creates a reluctance to have children, to deal with their upbringing;

– the emergence of aggression and conflict in the family, as a consequence, divorce, the commission of a criminal offense with all its features;

– the perpetrator of domestic violence against a child creates a psychological trauma, which can create a basis for aggression in adulthood;

– lack of pedagogical knowledge and basics of psychology in most parents, which leads to cruelty, violence in relations between adults and children, etc.

In the process of researching the problems of domestic violence against children, we paid attention to the data on the physical and mental state of health of the subjects of domestic violence (father or mother). According to some of the criminal proceedings we have studied regarding the commission of a criminal offense under Art. 126-1 of the Criminal Code of Ukraine, we failed to establish any chronic (somatic) diseases in perpetrators who committed violence against children. This means that the abuser is directly aware of the commission of illegal acts against his child and wants to commit them.

The construction of a system for the prevention of domestic violence against children is substantiated, which can take place only with the implementation of comprehensive programs adopted on the basis of state criminal policy, taking into account the specifics of the state of domestic violence and its nature.

Keywords: *prevention, domestic violence, children, offender, family, prevention.*

УДК 343.54
DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-244-250

Олександр БІЛОВОЛ[®]
аспірант
(Інститут права Київського національного
університету імені Тараса Шевченка)

ПРОБЛЕМИ ВІДМЕЖУВАННЯ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА (ст. 126-1 Кримінального кодексу України) ВІД СУМІЖНИХ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРАВопорушень

Висвітлено питання вирішення основних проблем відмежування домашнього насильства, передбаченого ст. 126-1 КК України, від суміжних адміністративних правопорушень. Такими суміжними адміністративними правопорушеннями пропонується вважати вчинення домашнього насильства, передбаченого ст. 173-2 КУпАП; доведення неповнолітнього до стану сп'яніння (ст. 180 КУпАП); несплата аліментів (ст. 183-1 КУпАП); невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей (ст. 184 КУпАП). Обґрунтовано, що критеріями відмежування треба вважати такі відмінні ознаки складів, як діяння та його наслідки. Наведено, які види адміністративних правопорушень є суміжними стосовно домашнього насильства, передбаченого ст. 126-1 КК, а також які критерії відмежування цих правопорушень можна виділити на основі співвідношення складу домашнього насильства, передбаченого ст. 126-1 КК, та суміжних стосовно нього складів адміністративних правопорушень. Наголошено, що основні проблеми відмежування домашнього насильства (ст. 126-1 КК) від суміжних адміністративних правопорушень пов'язані з тим, що у КУпАП законодавець під час визначення ознак складів адміністративних правопорушень використовує інший понятійний апарат. Під час позначення таких ознак законодавцем використовуються неконкретизовані поняття та поняття, яким властивий загальний зміст: «застосування насильства», «застосування погрози», «застосування образи», «застосування переслідування», «позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна або коштів, на які потерпілий має передбачене законом право», «внаслідок чого могла бути чи була завдана шкода фізичному або психічному здоров'ю потерпілого». Зроблено висновок, що на законодавчому рівні необхідно узгодити визначення відповідних ознак складу домашнього насильства, передбаченого ст. 126-1 КК, та суміжних складів адміністративних правопорушень.

Ключові слова: домашнє насильство, кримінальне правопорушення, адміністративне правопорушення, критерії відмежування, кримінально-правова норма, кримінальний закон.

Постановка проблеми. Потреба відмежовувати домашнє насильство, передбачене ст. 126-1 Кримінального кодексу України (далі – КК), від суміжних адміністративних правопорушень пояснюється таким. По-перше, на законодавчому рівні та у правозастосовчій практиці відсутні системні, чітко сформульовані рекомендації щодо алгоритму зазначеного розмежування, у зв'язку з чим порушується дотримання засади законності під час застосування відповідних положень адміністративного і кримінального законодавства, а також інших нормативних актів. По-друге, окремі з таких положень є відмінними за змістом або відзначаються вкрай суперечливим змістом стосовно одне до одного [1, с. 282]. По-третє, потрібно з'ясувати значення, яке мають для такого відмежування бланкетний та функціональний типи співвідношення галузі кримінального та адміністративного (деліктного) права, коли «у нормі КК у певному обсязі «закладається» зміст положень адміністративного права, у зв'язку з чим з'ясування змісту норми КК залежить від звернення до приписів актів адміністративного законодавства» (при бланкетному типі співвідношення) [2, с. 59] та «акти адміністративного законодавства «вмикають» роботу норм КК та визначають порядок їх застосування (реалізації)» [2, с. 59].

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Питання вирішення основних проблем відмежування домашнього насильства (ст. 126-1 КК України) від суміжних адміністративних правопорушень було започатковано у публікаціях Д. Колодіна, Т. Малиновської, Т. Мінки, О. Степаненко та ін. Проте

© О. Біловол, 2021
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3576-6319>
procgor2014@ukr.net

системного підходу щодо вирішення вказаних проблем названими вченими не запропоновано.

Отже, метою статті є з'ясування особливостей відмежування домашнього насильства (ст. 126-1 КК) від суміжних адміністративних правопорушень. Для досягнення цієї мети потрібно передусім вирішити такі завдання: а) яким є загальне співвідношення відповідних норм кримінального та адміністративного законодавства, що передбачають суміжні правопорушення; б) які види адміністративних правопорушень є суміжними [1, с. 284] стосовно домашнього насильства, передбаченого ст. 126-1 КК, та в) які критерії відмежування цих правопорушень можна виділити на основі співвідношення складу домашнього насильства, передбаченого ст. 126-1 КК, та суміжних стосовно нього складів адміністративних правопорушень.

Виклад основного матеріалу. Передусім треба зазначити, що при співвідношенні суміжних кримінальних та адміністративних правопорушень значення критеріїв відмежування мають відмінні ознаки їх складів. Причому такі відмінні ознаки аналізуються з урахуванням бланкетного та функціонального типів співвідношення галузі кримінального та адміністративного права. Видами таких суміжних адміністративних правопорушень є: вчинення домашнього насильства, передбаченого ст. 173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП); доведення неповнолітнього до стану сп'яніння (ст. 180 КУпАП); несплата аліментів (ст. 183-1 КУпАП); невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей (ст. 184 КУпАП).

Під час відмежування кримінального правопорушення, передбаченого ст. 126-1 КК, від адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 173-2 КУпАП, треба враховувати, що ст. 173-2 КУпАП визнається «спеціальною нормою, що закріплює адміністративну відповідальність за вчинення домашнього насильства» [3, с. 218]. Згідно з ч. 1 ст. 173-2 КУпАП домашнє насильство утворює «умисне вчинення будь-яких діянь (дії або бездіяльності) фізичного, психологічного чи економічного характеру ... внаслідок чого могла бути чи була завдана шкода фізичному або психічному здоров'ю потерпілого». У ч. 1 ст. 173-2 КУпАП також конкретизуються діяння, що утворюють домашнє насильство: «застосування насильства, що не спричинило тілесних ушкоджень, погрози, образи чи переслідування, позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна або коштів, на які потерпілий має передбачене законом право тощо».

Отже, передусім потрібно з'ясувати «межі» домашнього насильства, за які застосовуються заходи адміністративного впливу. Адже в літературі під час окреслення таких «меж» вчені обмежуються вказівкою на те, що в разі домашнього насильства, за яке застосовуються заходи адміністративного впливу, фізичне насильство обмежується заподіянням будь-яких тілесних ушкоджень взагалі [4, с. 344] або що передбачені ч. 1 ст. 173-2 КУпАП дії утворюють «удари по обличчю (ляпаси), штовхання, брутальне хватання, відкидання потерпілої особи вбік або додолу, кидання в потерпілу особу предметів, смикання за волосся або його виривання, викручування рук, перешкоджання вільному пересуванню, примус вживати алкогольні напої або наркотичні речовини тощо» [4, с.344; 5]. Такі підходи дозволили авторам сформулювати вкрай узагальнений висновок, що «завдання тілесних ушкоджень при домашньому насильстві будь-якого ступеня тяжкості тягне за собою притягнення особи не до адміністративної, а до кримінальної відповідальності» [4, с. 344]. Проте такий висновок не дозволяє до кінця зрозуміти відмінності не лише між правопорушеннями, передбаченими ст. 173-2 КУпАП та ст. 126-1 КК, але й між іншими адміністративними правопорушеннями. Наприклад, незрозуміло, чому домашнє насильство, передбачене ст. 173-2 КУпАП, має охоплювати примушування до вживання алкогольних напоїв, якщо у ст. 180 КУпАП передбачена відповідальність за доведення неповнолітнього до стану сп'яніння.

У ст. 173-2 КУпАП законодавець під час конкретизації діянь фізичного, психологічного чи економічного характеру, що утворюють домашнє насильство, визначає такі їх (діянь) прояви (види):

а) «застосування насильства», зміст якого конкретизується законодавцем шляхом використання такої негативної ознаки, як «не спричинило тілесних ушкоджень». Одразу зазначимо, що в ч. 1 ст. 173-2 КУпАП законодавець не вказує на фізичне насильство, а використовує загальне поняття «насильство», не обмежуючи його конкретними видами – фізичним та/або психічним. Тобто положення ч. 1 ст. 173-2 КК не дають однозначної відповіді на запитання про те, чи може утворюватись тілесне ушкодження під час

застосування насильства психічного. Тому вказівка у формулюванні «застосування насильства, що не спричинило тілесних ушкоджень» на відсутність тілесних ушкоджень вказує на те, що законодавець має на увазі обидва види насильства (фізичне та психічне), які в цьому разі не повинні призводити до тілесних ушкоджень. На користь цієї позиції говорить те, що згідно з Правилами судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, затверджених наказом Міністерства охорони здоров'я України від 17 січня 1995 року № 6, до тілесних ушкоджень (зокрема, тяжких) належать різноманітні психічні захворювання (психічні хвороби) (підпункт 2.1.5). З огляду на це передбачене ч. 1 ст. 173-2 КУпАП застосування насильства можуть утворювати дії, які не призвели до так би мовити «фізичних тілесних ушкоджень» або до психічного захворювання (психічної хвороби). Тому якщо в цьому разі під час несистематичного застосування насильства настали «фізичні тілесні ушкодження», то вчинене має кваліфікуватись лише за відповідною статтею Особливої частини КК. Якщо ж «фізичні тілесні ушкодження» утворились внаслідок систематичного застосування насильства, то – за сукупністю кримінальних правопорушень, передбачених ст. 126-1 КК та ст. 121 або ст. 122 КК. У разі, коли несистематичне застосування насильства призвело до психічного захворювання (психічної хвороби), то вчинене кваліфікується за ч. 1 ст. 121 КК, а якщо таке насильство застосовувалось систематично, то кваліфікація здійснюється за сукупністю ст. 126-1 КК та ч. 1 ст. 121 КК;

б) «застосування погрози» характеризує психічне насильство, але в цьому випадку законодавець в ч. 1 ст. 173-2 КУпАП не робить якихось застережень стосовно того, що такі погрози не призводять до заподіяння відповідної шкоди. Тому обмежувати передбачені ч. 1 ст. 173-2 КУпАП погрози потрібно відповідними наслідками, передбаченими ст. 126-1 КК: такі погрози не повинні призводити до наслідків у вигляді психологічних страждань, розладів здоров'я, емоційної залежності. Якщо такі наслідки під час несистематичного застосування погрози все ж настають, то вчинене не може утворювати склад адміністративного (ст. 173-2 КУпАП) та кримінального (ст. 126-1 КК) правопорушень, а має кваліфікуватись за відповідними статтями Особливої частини КК, що передбачають відповідальність за заподіяння шкоди здоров'ю особи як «компонент» умисних тілесних ушкоджень відповідного ступеня тяжкості. Якщо ж такі погрози мали систематичний характер, а заподіяна психічна шкода мала характер тяжких або середньої тяжкості тілесних ушкоджень, то за ст. 126-1 КК та відповідно за ч. 1 ст. 121 КК або ст. 122 КК;

в) «застосування образи» охоплює випадки, коли особа в непристойній формі принижує честь і гідність потерпілого (наприклад, ст. 126 КК 1960 року, яка визначала образу як «умисне приниження честі і гідності особи, виражене в непристойній формі»). Оскільки в чинному КК відсутня норма, яка передбачає відповідальність за образу, то її застосування, навіть систематичного характеру в процесі домашнього насильства, не може утворювати передбачене ст. 126-1 КК домашнє насильство і за відповідних обставин може визнаватись адміністративним правопорушенням, передбаченим ст. 173-2 КУпАП. Якщо ж така образа в процесі домашнього насильства призвела до психологічних страждань, розладів здоров'я чи емоційної залежності потерпілого, то вчинене має кваліфікуватись за ст. 126-1 КК, а якщо заподіяна «психічна шкода» мала характер психічного захворювання (психічної хвороби), то додатково – за ч. 1 ст. 121 КК;

г) «застосування переслідування» треба визнавати спеціальним проявом (видом) психічного насильства, у зв'язку з чим під час з'ясування його значення як критерію відмежування правопорушень, передбачених ст. 173-2 КУпАП та ст. 126-1 КК, застосовуються наведені вище орієнтири, що характеризують застосування психічного насильства, яке не призводить до характерного для умисного тяжкого тілесного ушкодження (ст. 121 КК) психічного захворювання (психічної хвороби) або до передбачених ст. 126-1 КК психологічних страждань, розладів здоров'я, емоційної залежності;

г) «позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна або коштів, на які потерпілий має передбачене законом право» може бути «компонентом» психічного насильства (зокрема, коли таке позбавлення відбувається примусово) або економічного насильства. У першому випадку застосовуються зазначені орієнтири, що характеризують застосування психічного насильства під час відмежування правопорушень, передбачених ст. 173-2 КУпАП та ст. 126-1 КК, а у другому – назване в ч. 1 ст. 173-2 КУпАП позбавлення має бути таким, яке не утворює передбачений у ст. 126-1 КК наслідок у вигляді «погіршення якості життя потерпілої особи». Якщо такий наслідок настає, то в разі систематичних дій, пов'язаних з

позбавленням житла, їжі, одягу, іншого майна або коштів, вчинене має утворювати передбачене ст. 126-1 КК домашнє насильство. Якщо ж такі дії не є систематичними, але наслідок у вигляді «погіршення якості життя потерпілої особи» все ж утворився, то підстави для кваліфікації за ст. 126-1 КК відсутні, але за інших необхідних обставин вчинене може визнаватись порушенням недоторканності житла громадян (ст. 162 КК), катуванням (зокрема, у разі позбавлення їжі чи одягу) (ст. 127 КК), або незаконним позбавленням волі (ст. 146 КК), ухиленням від сплати аліментів на утримання дітей (ст. 164 КК), ухиленням від сплати коштів на утримання непрацездатних батьків (ст. 165 КК) або злісним невиконанням обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування (ст. 166 КК);

д) одним із недоліків ст. 173-2 КУпАП є те, що наведені в її ч. 1 прояви (види) діянь, які конкретизують домашнє насильство, не є вичерпними (в ч. 1 цієї статті КУпАП у дужках використовується слово «тощо»). Адже положення ст. 173-2 КУпАП суперечать такому елементу принципу верховенства права, як юридична визначеність. Свого часу Конституційний Суд України (далі – КСУ) «наголошував на важливості вимоги визначеності, ясності і недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовній практиці і неминуче призводить до сваволі» (абз. 2 підпункту 5.4 п. 5 мотивувальної частини рішення КСУ у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005, а також абз. 1 п. 3 мотивувальної частини рішення КСУ у справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 368² Кримінального кодексу України від 26 лютого 2019 року № 1-р/2019). В абз. 7 п. 3 мотивувальної частини рішення від 26 лютого 2019 року КСУ зазначив: «Дотримання вимоги ясності і недвозначності норм, які встановлюють кримінальну відповідальність, є особливо важливим з огляду на специфіку кримінального закону та наслідки притягнення до кримінальної відповідальності, адже притягнення до такого виду юридичної відповідальності пов'язане з можливими істотними обмеженнями прав і свобод людини». Це означає, що під час відмежування правопорушень, передбачених ст. 173-2 КУпАП та ст. 126-1 КК, наявна проблема чіткої невизначеності на законодавчому рівні не лише «меж» домашнього насильства, яке тягне застосування заходів адміністративного впливу, але й критеріїв його відмежування від передбаченого ст. 126-1 КК кримінального правопорушення. Вирішити цю проблему можна принаймні двома шляхами:

– *теоретичним*, що пов'язаний із наданням відповідних рекомендацій правозастосовчим органам: загальним орієнтиром «меж» інших діянь фізичного, психологічного чи економічного характеру під час домашнього насильства, передбаченого ст. 173-2 КУпАП, є заподіювана ними шкода, яка не є тотожною передбаченим у ст. 126-1 КК фізичним або психологічним стражданням, розладам здоров'я, втраті працездатності, емоційної залежності або погіршенню якості життя потерпілої особи;

– *нормативним*, який полягає у наданні пропозицій щодо зміни редакції ч. 1 ст. 173-2 КУпАП. Зокрема, під час вдосконалення редакції ч. 1 ст. 173-2 КУпАП в її диспозиції треба після слів «... передбачене законом право» *виключити кому та слово «тощо»*.

Наступним критерієм відмежування правопорушень, передбачених ст. 173-2 КУпАП та ст. 126-1 КК, є наявність або відсутність *систематичності* вчинюваних діянь під час домашнього насильства. Оскільки у ч. 1 ст. 173-2 КК відсутня вказівка на таку систематичність, то треба враховувати, що вона є так званою «криміноутворюючою» ознакою складу передбаченого ст. 126-1 КК домашнього насильства, а її наявність за інших необхідних обставин обумовлює застосування цієї статті КК під час кваліфікації вчиненого домашнього насильства. Однак варто не забувати, що не всі систематичні діяння фізичного, психологічного чи економічного характеру під час домашнього насильства, передбаченого ст. 173-2 КУпАП, означають «автоматичну» кваліфікацію вчиненого за ст. 126-1 КК або іншою статтею (частиною статті) Особливої частини КК, яка передбачає відповідальність за суміжне кримінальне правопорушення, пов'язане з домашнім насильством (як було вказано вище).

Крім того, треба враховувати, що у ч. 2 ст. 173-2 КУпАП передбачено ознаку «ті

самі дії, вчинені особою, яку протягом року було піддано адміністративному стягненню за одне з порушень, передбачених частиною першою цієї статті», яка характеризує відповідну форму множинності одиничних адміністративних правопорушень та охоплює вчинення діяння фізичного, психологічного чи економічного характеру під час домашнього насильства принаймні вдруге, але несистематично. Вчинення такого діяння, що утворює самостійний склад адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 173-2 КУпАП, принаймні втретє, за інших необхідних обставин має утворювати ознаку систематичності, передбачену ст. 126-1 КК.

Ще одним критерієм відмежування правопорушень, передбачених ст. 173-2 КУпАП та ст. 126-1 КК, треба вважати *наслідки*, які настають внаслідок вчинення діянь, передбачених ст. 173-2 КУпАП і ст. 126-1 КК. Зокрема, у ч. 1 ст. 173-2 КУпАП наслідки домашнього насильства позначені формулюванням «внаслідок чого могла бути чи була завдана шкода фізичному або психічному здоров'ю потерпілого», а в ст. 126-1 КК – формулюванням «призводить до фізичних або психологічних страждань, розладів здоров'я, втрати працездатності, емоційної залежності або погіршення якості життя потерпілої особи». У змісті названого формулювання слова «могла бути ... завдана шкода фізичному або психічному здоров'ю потерпілого» треба пов'язувати з *небезпекою заподіяння шкоди* здоров'ю потерпілого, яку створюють передбачені ч. 1 ст. 173-2 КУпАП діяння фізичного, психологічного чи економічного характеру. Водночас слова «була завдана шкода фізичному або психічному здоров'ю потерпілого» вказують на заподіяння реальної шкоди здоров'ю потерпілого. Причому за своїм видом і розміром така шкода, небезпека настання якої створюється або яка (шкода) реально заподіюється будь-яким із зазначених у ч. 1 ст. 173-2 КУпАП діянь фізичного, психологічного чи економічного характеру, не повинна дорівнюватись таким передбаченим у ст. 126-1 КК видам шкоди, як фізичні та психологічні страждання, розлади здоров'я, втрата працездатності, емоційна залежність, погіршення якості життя потерпілої особи.

Адміністративним правопорушенням, суміжним з передбаченим ст. 126-1 КК домашнім насильством, є доведення неповнолітнього до стану сп'яніння (ст. 180 КУпАП). У ст. 180 КУпАП відсутня вказівка на *систематичність* такого доведення, у зв'язку з чим можна зробити висновок, що ця ознака є відмінною та відмежовує цей вид адміністративного правопорушення від передбаченого ст. 126-1 КК домашнього насильства. Тому одноразове чи дворазове доведення неповнолітнього до стану сп'яніння, яке не є систематичним, повністю охоплюється ст. 180 КУпАП.

Саме по собі доведення до стану сп'яніння може визнаватись окремим проявом (видом) фізичного або психічного насильства, якщо воно пов'язується з відповідним примусом, утиском до вживання речовин, що призводить до утворення стану сп'яніння. Тому при співвідношенні поняття доведення до стану сп'яніння та передбаченого у ст. 126-1 КК поняття фізичного та психологічного насильства треба враховувати, що поняття доведення до стану сп'яніння є вужчим за змістом порівняно з двома останніми.

Ще однією відмінною ознакою є передбачені у ст. 126-1 КК наслідки у вигляді «фізичних або психологічних страждань, розладів здоров'я, втрати працездатності, емоційної залежності або погіршення якості життя потерпілої особи». Оскільки в ст. 180 КУпАП наслідком треба вважати наявність в неповнолітнього стану сп'яніння, то будь-які інші наслідки, пов'язані з фізіологічними або психологічними стражданнями, розладами здоров'я, втратою ним працездатності, не охоплюються ст. 180 КУпАП та потребують самостійної правової оцінки. Тому якщо доведення неповнолітнього до стану сп'яніння вчиняється під час домашнього насильства систематично, то за ст. 126-1 КК такі дії можуть кваліфікуватись лише за умови, що вони призводять принаймні до фізіологічних або психологічних страждань, розладів здоров'я, втрати працездатності.

У ст. 183-1 КУпАП передбачена відповідальність за несплату аліментів, яка за своїм характером може визнаватись спеціальними проявами (видами) систематичного економічного насильства (як вказано вище). Проте у ст. 183-1 КУпАП відсутні наслідки у вигляді «фізичних або психологічних страждань, розладів здоров'я, втрати працездатності, емоційної залежності або погіршення якості життя потерпілої особи», на користь якої (особи) мають сплачуватись кошти. Тому в разі систематичної несплати аліментів під час домашнього насильства, що призводить до зазначених наслідків, вчинене виходить за межі адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 183-й КУпАП, та має кваліфікуватись за ст. 126-1 КК.

Суміжним адміністративним правопорушенням є також передбачене ч. 1, 2 ст. 184

КУпАП невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей, що виявляється в ухиленні «від виконання передбачених законодавством обов'язків щодо забезпечення необхідних умов життя, навчання та виховання неповнолітніх дітей». Саме по собі таке ухилення може визнаватись спеціальним проявом (видом) економічного насильства під час домашнього насильства, але його систематичне вчинення кваліфікуватиметься за ст. 126-1 КК лише за умови, якщо воно призвело до наслідків у вигляді «фізичних або психологічних страждань, розладів здоров'я, втрати працездатності, емоційної залежності або погіршення якості життя потерпілої особи». Тобто критеріями відмежування цих правопорушень є систематичність ухилення та зазначені наслідки, до яких воно призводить.

Треба також враховувати, що в ч. 2 ст. 184 КУпАП передбачена ознака «ті самі дії, вчинені повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення», яка характеризує відповідну форму множинності цього адміністративного правопорушення та охоплює вчинення передбаченого ч. 1 ст. 184 КУпАП ухилення принаймні вдруге, що не є систематичним. Вчинення такого діяння, що утворює самостійний склад адміністративного правопорушення, передбаченого ч. 1 або ч. 2 ст. 184 КУпАП, принаймні втретє, за інших необхідних обставин має утворювати ознаку систематичності як ознаку кримінального правопорушення, передбаченого ст. 126-1 КК. При цьому кваліфікуватись за ст. 126-1 КК таке систематичне ухилення від виконання передбачених законодавством обов'язків щодо забезпечення необхідних умов життя, навчання та виховання неповнолітніх дітей може лише за умови, якщо воно призвело до передбачених в цій статті КК наслідків.

Висновки. З вищевикладеного можна констатувати таке.

1. Критеріями відмежування передбаченого ст. 126-1 КК домашнього насильства та суміжних адміністративних правопорушень треба вважати: діяння та його наслідки (зокрема, під час відмежування правопорушень, передбачених ст. 126-1 КК та ст. 173-2 КУпАП, а також ст. 126-1 КК та ст. 180 КУпАП), діяння (під час відмежування правопорушень, передбачених ст. 126-1 КК та ст. 183-1 КУпАП, а також ст. 126-1 КК та ч. 1, 2 ст. 184 КУпАП).

2. Основні проблеми відмежування домашнього насильства (ст. 126-1 КК) від названих адміністративних правопорушень пов'язані з тим, що у КУпАП законодавець під час визначення ознак складів адміністративних правопорушень використовує інший понятійний апарат. Зокрема, використовуються неконкретизовані поняття та/або поняття, яким властивий загальний зміст, а саме: «застосування насильства», «застосування погрози», «застосування образи», «застосування переслідування», «позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна або коштів, на які потерпілий має передбачене законом право», «внаслідок чого могла бути чи була завдана шкода фізичному або психічному здоров'ю потерпілого».

3. Отже, у подальшому потрібно на законодавчому рівні узгодити визначення зазначених відмінних ознак складу домашнього насильства, передбаченого ст. 126-1 КК, та суміжних складів адміністративних правопорушень.

Список використаних джерел

1. Берднік І. В. Кримінально-правова охорона водних ресурсів : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Чернігів. нац. технол. ун-т. Чернігів, 2020. 612 с.
2. Берзін П. С. Кримінальне право. Загальна частина : підручник : у 3 т. Загальні засади. 2-е вид., випр. та доп. Київ : ВД «Дакор», 2019. Т. I. 562 с.
3. Малиновська Т. М. Проблеми забезпечення ефективного правового захисту жертв домашнього насильства у справах про адміністративні правопорушення, передбачені статтею 173-2 КУпАП. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2020. Вип. 4 (92). С. 215–223.
4. Степаненко О. В., Колодін Д. О. Щодо проблем кваліфікації домашнього насильства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 3. С. 343–346. URL : http://www.lsej.org.ua/3_2020/84.pdf
5. Мінка Т. П. Характеристика заходів адміністративного та кримінально-процесуального примусу протидії домашньому насильству за новим законодавством. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2019. № 2 С. 97–103.

Надійшла до редакції 13.09.2021

References

1. Berdnik I. V. (2020) Kryminalno-pravova okhorona vodnykh resursiv [Criminal legal protection of water resources] : dys. ... d-ra yuryd. nauk : 12.00.08 / Chernihiv. nats. tekhnol. un-t. Chernihiv, 612 p. [in Ukr.].
2. Berzin P. S. (2019) Kryminalne pravo. Zahalna chastyna [Criminal Law. The general part] : pidruchnyk : u 3 t. Zahalni zasady. 2-he vyd., vyprav. ta dopov. Kyiv : VD «Dakor», vol. I. 562 p. [in Ukr.].
3. Malynovska T. M. (2020) Problemy zabezpechennia efektyvnoho pravovoho zakhystu zhertv domashnoho nasylstva u spravakh pro administratyvni pravoporushennia, peredbacheni statteiu 173-2 KUpAP [Problems of ensuring effective legal protection of victims of domestic violence in cases of administrative offenses provided for in Article 173-2 of the Code of Administrative Offenses]. *Visnyk Luhanskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav im. E. O. Didorenka*, issue 4 (92), pp. 215–223. [in Ukr.].
4. Stepanenko O. V., Kolodin D. O. (2020) Shchodo problem kvalifikatsii domashnoho nasylstva [Regarding the problems of qualification of domestic violence]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*, no 3, pp. 343–346. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2020/84.pdf [in Ukr.].
5. Minka T. P. (2019) Kharakterystyka zakhodiv administratyvnoho ta kryminalno-protseusualnoho prymusu protydyi domashnomu nasylstvu za novym zakonodavstvom [Characteristics of measures of administrative and criminal-procedural coercion to combat domestic violence under the new legislation]. *Naukovyĭ visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav*, no 2, pp. 97–103 [in Ukr.].

ABSTRACT

Oleksandr Bilovol. Problems of distinguishing domestic violence (Article 126-1 of the Criminal Code of Ukraine) from related administrative offenses. The article is devoted to solving the main problems of delimitation of domestic violence under Art. 126-1 of the Criminal Code of Ukraine, from related administrative offenses.

Such related administrative offenses are proposed to be considered the commission of domestic violence under Art. 173-2 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses; bringing a minor intoxicated (Article 180 of the Code of Administrative Offenses); non-payment of alimony (Article 183-1 of the Code of Administrative Offenses); failure of parents or persons replacing them to fulfill their responsibilities for the upbringing of children (Article 184 of the Code of Administrative Offenses). It is substantiated that the distinguishing criteria should be considered such distinctive features of the syllables as action and its consequences. The article decides which types of administrative offenses are related to domestic violence under Art. 126-1 of the Criminal Code, as well as what criteria for distinguishing these offenses can be identified on the basis of the ratio of domestic violence under Art. 126-1 of the Criminal Code, and related administrative offenses. It is noted that the main problems of distinguishing domestic violence (Article 126-1 of the Criminal Code) from related administrative offenses are related to the fact that in the Code of Administrative Offenses, the legislator uses a different conceptual apparatus in determining the characteristics of administrative offenses. When designating such features, the legislator uses unspecified concepts and concepts that have a general meaning: «use of violence», «use of threat», «use of insult», «use of persecution», «deprivation of food, clothing, other property or funds for which the victim has a statutory right», «deprivation of food, clothing, other property or funds to which the victim is entitled by law», «as a result of which the physical or mental health of the victim may have been or has been harmed». It is concluded that at the legislative level it is necessary to agree on the definition of the relevant features of domestic violence under Art. 126-1 of the Criminal Code, and related administrative offenses.

Keywords: *domestic violence, criminal offense, administrative offense, delimitation criteria, criminal norm, criminal law.*

УДК 343.84:351.74

DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-251-256

Дмитро ТІНІН[©]
викладач

Володимир
ТИМОФЄЄВ
викладач

(Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ)

ПРОБЛЕМИ ТА КОМПЕТЕНЦІЯ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ ПІД ЧАС ВИКОНАННЯ ВИРОКІВ СУДУ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ПОЗБАВЛЕННЯМ ВОЛІ

На сьогодні певною колізією в судовій практиці, чинному кримінальному процесуальному та кримінально-виконавчому законодавстві України є порядок виконання вироків суду, пов'язаних із позбавленням волі, з моменту набрання ними законної сили.

На законодавчому рівні залишається неврегульованими межі компетенції працівників Національної поліції після надходження такого вироку до будь-якого підрозділу поліції та порядку їх виконання.

Ця обставина породжує неоднозначне тлумачення органами прокуратури порядку виконання вироків суду, пов'язаних із відбуванням покарання у вигляді позбавлення волі особами, які на момент досудового та судового провадження не мали запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою.

Така законодавча невизначеність, як наслідок, створює суперечності щодо визначення конкретного правоохоронного органу, який за своїми повноваженнями повинен здійснювати виконання таких вироків суду, а також ступінь і межі відповідальності посадових осіб за нежиття відповідних заходів реагування, або не виконання такого вироку взагалі.

Ключові слова: вирок суду, ухилення від відбування покарання, компетенція, службова особа, розшук особи, виконання покарань.

Постановка проблеми. На сьогодні виконання вироку суду є завершальною стадією кримінального процесу, в якій вирок, що одержав законну силу, звертається до виконання та в цей спосіб реалізується прийняте рішення.

Під час виконання вироку суду у правоохоронців виникає низка проблем, які унеможливають його виконання, або взагалі утворюється бездіяльність з їх боку. Як наслідок, зазначені чинники сприяють засудженим ухилятися від призначеного їм покарання або вчиняти інші злочини в цей час.

Під час здійснення контролю за додержанням законності в системі Національної поліції щодо виконання вироків суду, пов'язаних із позбавленням волі, службовими особами не враховується момент настання компетенції поліцейських, адже безпосередньо ані на законодавчому рівні, ані окремим розпорядчим службовим документом не розроблено механізм виконання таких рішень. Зі свого боку, як поліцейські, так і працівники прокуратури не враховують взагалі та неоднозначно розуміють тлумачення поняття «ухилення від виконання покарання». Ця обставина узагальнює та не коректно обумовлює повноваження поліції під час виконання таких рішень суду.

На сьогодні законодавець не визначає компетенцію Національної поліції та не

© Д. Тінін, 2021

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-8593-1706>
dimatidnepr13@gmail.com

© В. Тимофєєв, 2021

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6805-8933>
k_tsp@dduvs.in.ua

відносить до її обов'язків виконання судових рішень, пов'язаних із позбавленням волі. Однак у щоденній практиці судові установи направляють такі рішення до поліцейських підрозділів лише з урахуванням вимог ст. 129-1 Конституції України. Отже, судова установа під час прийняття рішення про визначення органу, який буде виконувати таке рішення, керується лише на власний розсуд або матеріалами кримінального провадження, в межах якого буде воно ухвалено.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Досвід розвитку й становлення тюремних інституцій за історію становлення державності України є частиною світового здобутку в цій сфері, наприклад досвід діяльності уродженця Харківщини – А. Макаренка.

На території України період суттєвих змін у законодавстві та пенітенціарній практиці відбувався одночасно з першою хвилею пенітенціарних реформ у Західній Європі, ініційованою працями Ч. Беккарія, В. Кокса, Д. Говарда, І. Бентама, що пов'язувалися із розвитком гуманістичних ідей, пом'якшенням покарань.

На теренах України в радянські часи та в період становлення незалежності питаннями реформування займався Г. Радов – видатний український вчений-пенітенціарист, доктор філософії, кандидат юридичних наук, Заслужений юрист України, генерал-майор внутрішньої служби. Поряд з ним питаннями реформування та становлення пенітенціарного інституту займалися І. Штанько, В. Кузьмін, В. Головач, М. Полудьонний, О. Виноградова, М. Задоянний, М. Линенко, В. Львовчкін, О. Михайленко та ін.

Мета статті: визначити причини виникнення неоднозначного тлумачення процедури виконання вироку суду за кримінальним покаранням, пов'язаним із позбавленням волі; з'ясувати межі компетенції Національної поліції щодо виконання таких рішень, а також з'ясувати, до повноважень якого правоохоронного органу належить така діяльність; конкретизувати момент початку настання повноважень поліцейських та з'ясувати сьогоденну практику ухвалення рішень щодо судових вироків.

Виклад основного матеріалу. Вірок (від пол. *wyrok*), або присуд — судове рішення, в якому доведено винуватість або невинуватість особи. В іншому тлумаченні – це категоричне рішення про що-небудь, оцінка чогось, авторитетна думка про щось.

Згідно зі ст. 129 Конституції України обов'язковість судового рішення належить до основних засад судочинства [1]. Також у ст. 129-1 вказано, що держава забезпечує виконання судового рішення у визначеному законом порядку, а контроль за виконанням судового рішення здійснює суд.

Отже, ми визначаємось, що обов'язковість виконання судового рішення потребує дві додаткові обставини: наявність компетентних органів щодо їх виконання (як держава, яка забезпечує виконання такого рішення), а також законодавчого закріплення їх повноважень та відповідальності.

Невиконання судового рішення тягне за собою відповідальність згідно зі ст. 382 КК України [2]. В роз'ясненні об'єктивної сторони цього кримінального правопорушення зазначено наявність таких дій, як: невиконання (ухилення від виконання) судового рішення або перешкоджання його виконанню.

Невиконання судового рішення треба розуміти як бездіяльність, яка зумовлюється нежиттям визначених законом і судовим документом заходів, необхідних для виконання, за умови, якщо суб'єкт був зобов'язаний і мав реальну можливість виконати. Форми (способи) невиконання можуть бути різноманітними: пряма і відкрита відмова від виконання, тобто висловлене в усній чи письмовій формі небажання його виконати. Невиконання може мати і завуальований характер, коли зобов'язана особа хоча відкрито і не відмовляється від виконання судового акта, але вживає певних зусиль, які фактично роблять неможливим його виконання (умисно не отримує вхідну кореспонденцію, не приймає державного виконавця, направляє документ не за адресою тощо) [7]. В цьому контексті вбачається наявність таких ознак, як: зобов'язаність суб'єкта та наявність реальної можливості для виконання.

Під перешкоджанням виконанню рішення треба розуміти активні дії, які становлять протидію реалізації вимог, що містяться в цьому документі, вчинювану з метою недопущення його виконання [7].

Суб'єкт цього злочину може бути як спеціальним, так і загальним. Тобто за ч. 1 ст. 382 КК [2], якщо злочин вчиняється шляхом невиконання судового рішення, суб'єкт злочину – спеціальний, оскільки ним може бути лише така особа, на яку законом і цим судовим актом покладений обов'язок його виконання і вона має реальну можливість

його виконати [7].

Для початку з'ясування причин виникнення таких проблем та шляхів їх вирішення необхідно визначити межі компетенції поліцейських на законодавчому рівні, як службових осіб.

Отже, відповідно до ст. 23 «Основні повноваження поліції» Закону [5] відсутнє жодне посилання щодо виконання поліцейськими вироку суду, пов'язаних із застосуванням покарання у вигляді позбавлення волі. Тобто згідно із Законом ці дії поліцейських не визначено, як безпосередні їх повноваження.

Відповідно до п. 27 ч. 1 ст. 23 Закону щодо судових рішень визначено таке: «поліція вживає заходів для забезпечення публічної безпеки і порядку під час примусового виконання судових рішень і рішень інших органів (посадових осіб) ...» [5].

Відповідно до п. 7 ст. 23 цього ж Закону викладено таке: «поліція розшукує осіб, які переховуються від органів досудового розслідування, слідчого судді, суду, ухиляються від виконання кримінального покарання ... у випадках, визначених законом». У цьому разі йдеться про оголошення розшуку особи, яка ухиляється від відбування покарання, пов'язаного з позбавленням волі, згідно із законом [6].

Водночас згідно з п. 3 ч. 1 ст. 6 Закону [6] зазначено таке: «підставою для проведення ОРД являється наявність достатньої інформації, одержаної в установленому законом порядку, що потребує перевірки ... про осіб, які переховуються ... ухиляються від відбування кримінального покарання». Отже, в цьому разі необхідно розглядати законодавчо закріплені повноваження поліцейських за наявності достатніх даних про ухилення особи від відбування покарання, пов'язаного з позбавленням волі. Поглиблюючись в розкриття цього питання, потрібно зазначити, що організаційними інструкціями визначено, що підставою для розшуку таких осіб є зібрані матеріали з виконання обвинувального вироку суду щодо неможливості встановлення місцезнаходження особи, засудженої до покарання у вигляді арешту чи позбавлення волі. Надходження таких матеріалів буде підставою для оголошення в розшук особи, яка ухиляється від відбування покарання, пов'язаного з позбавленням волі. Однак саме собою виконання вироку суду без наявності підтверджувальних матеріалів про таке ухилення засудженого не може належати до компетенції Національної поліції, оскільки не визначено жодною нормою Закону.

Відповідно до вимог ст. 24 Закону – «Додаткові повноваження поліції» зазначено, що виконання інших (додаткових) повноважень може бути покладене на поліцію виключно законом [5].

Отже, робимо висновок, що відповідно до закріплених на законодавчому рівні повноважень поліції жодна норма цього Закону [5-6] не визначає виконання поліцейськими вироку суду, пов'язаних із застосуванням покарання у вигляді позбавлення волі, як безпосередній обов'язок поліцейських.

Законодавчо не визначеним також залишається порядок затримання та процесуального оформлення поліцейськими такого затримання відповідно до КПК України [3], бо серед переліку випадків затримання особи без ухвали суду, визначених в ст. 208, жодного слова не сказано про вироки суду. А в ст. 205 зазначається лише про негайне виконання ухвали суду щодо застосування запобіжного заходу [3].

Зважаючи на вищевикладене, виникає питання: до компетенції якого правоохоронного органу все ж таки належить обов'язок виконання вироку суду щодо застосування до засудженого покарання, пов'язаного з позбавленням волі?

Відповідно до ст. 11 [4] – «Види органів і установ виконання покарань» визначено такі: центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань та пробації, його територіальні органи управління, уповноважені органи з питань пробації. Установами виконання покарань є арештні доми, кримінально-виконавчі установи (відкритого типу – виховні колонії, та закритого типу – виправні колонії), спеціальні виховні установи, слідчі ізолятори у випадках, передбачених Кодексом, а також органи державної виконавчої служби, військові частини, гауптвахти і дисциплінарні батальйони в межах, визначених Кодексом та законами України.

До 2019 року згідно з п. 6 ч. 4 Положення про Державну пенітенціарну службу України, затвердженого Указом Президента України від 6 квітня 2011 року № 394/2011, одним із завдань ДПтСУ була «організація та контроль виконання вироку суду та інших судових рішень і застосування передбачених законом засобів виправлення засуджених».

Однак у загальній практиці судові установи не враховували наявність такої норми під час ухвалення рішення щодо вибору виконавця ухваленого рішення у вигляді вироку суду.

В подальшому ДПтСУ ліквідовано згідно з указом Президента України «Про визнання такими, що втратили чинність, деяких указів Президента України» від 20 червня 2019 р. № 419/2019, Постанови КМУ «Про ліквідацію територіальних органів управління Державної пенітенціарної служби та утворення територіальних органів Міністерства юстиції» від 18 травня 2016 р. № 348, та утворено територіальні органи Міністерства юстиції – міжрегіональні управління з питань виконання кримінальних покарань та пробачії.

24 січня 2020 р. Постановою КМУ «Деякі питання територіальних органів Міністерства юстиції № 20» було утворено Департамент з питань виконання кримінальних покарань [1]].

Аналізуючи вимоги Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» (далі – ДКВСУ), бачаємо, що нормою ст. 1 на ДКВСУ покладається завдання щодо здійснення державної політики у сфері виконання кримінальних покарань [7].

Також у розділі IV закону викладено права та обов'язки посадових і службових осіб цих органів. У ст. 18 цього розділу вбачається, що такі особи зобов'язані [7]:

1) п. 1 ч. 1 – виконувати покарання згідно з вимогами кримінально-виконавчого законодавства;

2) п. 2 ч. 1 – забезпечувати дотримання прав людини і громадянина... вимог законодавства щодо виконання і відбування кримінальних покарань;

3) п. 3 ч. 1 – виконувати вироки, постанови і ухвали суду, а також ... в установленому законом порядку і в межах їх компетенції; тримати осіб, узятих під варту.

Вимогами ч. 2 ст. 18 Закону сказано, що посадові і службові особи органів і установ виконання покарань мають право [7]:

1. П. 4 ч. 2 – у разі здійснення заходів щодо розшуку та затримання засуджених і осіб, узятих під варту, які вчинили втечу, або засуджених, які ухиляються від відбування покарання, у місцях, де імовірна їх поява:

а) входити безперешкодно в будь-який час доби на територію і в приміщення підприємств, установ і організацій, а за згодою власників – також у жилі та підсобні приміщення громадян і перебувати в них;

б) зупиняти та проводити огляд транспортних засобів;

в) перевіряти у громадян документи, що посвідчують їх особу;

г) затримувати і доставляти до правоохоронних органів осіб, які розшукуються;

г) проводити особистий огляд затриманих осіб та речей, що знаходяться при них.

2. П. 7 ч. 2 – застосовувати і використовувати фізичну силу, спеціальні засоби і зброю на підставах і в порядку, передбачених Законом України «Про Національну поліцію» та іншими законами України.

3. П. 8 ч. 2 – здійснювати оперативно-розшукові заходи згідно із законами України.

Отже, в ст. 18 закріплено права та обов'язки посадових та службових осіб, в яких ДКВСУ наділено повноваженнями у сфері виконання і відбування кримінальних покарань. Згідно з п. 3 ч. 1 ст. 18 на посадових та службових осіб ДКВСУ покладено обов'язок виконувати вироки, постанови та ухвали суду. Водночас згідно з п. 4 ч. 2 ст. 18 «у разі здійснення заходів щодо розшуку та затримання ... засуджених, які ухиляються від відбування покарання, ...» посадові та службові особи ДКВСУ законодавчо наділені закріпленими правами. Необхідно відмітити, що в цьому випадку, якщо тлумачити «у місцях, де імовірна їх поява», так як викладено в Законі, то лише посадові та службові особи ДКВСУ мають законодавчо закріплені повноваження. Водночас поліцейські законодавчо такими правами не наділені, власне кажучи, як і обов'язком виконання вироків суду.

Загалом в сьогоденній практиці ДКВСУ розуміється як служба, яка безпосередньо виконує вирок суду в частині позбавлення волі засудженого в установах ДКВСУ. Одночасно відповідно до ст. 18 Закону [7] ДКВСУ наділена повноваженнями, які не властиві органам Національної поліції.

В Законах України [5-7] одним із принципів здійснення своїх службових повноважень зазначено, що діяльність посадових та службових осіб повинна будуватись на принципі «законності». А «законність» розуміється, як межі повноважень, які делеговані державою на законодавчому рівні конкретному правоохоронному органу.

В умовах сьогодення поліцейські вимушені здійснювати не властиві їм заходи щодо виконання вироків суду, пов'язаних із позбавленням волі. Ця правова прогалина призводить до того, що у зв'язку з відсутністю будь-якого розпорядчого документа в

системі Національної поліції щодо виконання таких документів, останні повинні ухвалювати рішення на загальних засадах діловодства. На сьогодні у своїй діяльності службовці регламентуються вимогами «Інструкції з організації контролю за виконанням документів у Національній поліції України» [11]. Це призводить до двоякого тлумачення контролюючими органами такого поняття, як «відрахування строків» початку настання підстав для прийняття рішення про оголошення розшуку засудженого, який ухиляється від виконання покарання, пов'язаного з позбавленням волі. Тобто йдеться про дату, з якої потрібно відраховувати строки оголошення державного розшуку – з дня надходження самого вироку, або з дня реєстрації матеріалів підтвердження про ухилення засудженим від відбування такого покарання. Загалом цю кореспонденцію потрібно розглядати за загальними принципами, оскільки окремого механізму або іншого розпорядчого документа (наказу, розпорядження та ін.) не розроблено. Отже, протягом тридцяти днів поліцейський повинен прийняти рішення щодо цього вироку суду, але є ще деякі аспекти, які можуть впливати на більш короткий термін виконання цих документів (резольюція керівника, конкретні строки виконання, обставини виконання, зібрані матеріали про ухилення засудженого від відбування покарання тощо).

У зв'язку з цим виникають питання у працівників прокуратури під час перевірок законності виконання таких вироків та прийнятих щодо них рішень поліцейськими. Однак необхідно зауважити, що незаконне притягнення поліцейських до відповідальності в такий спосіб повинно мати, як наслідок, й притягнення до відповідальності посадових осіб, які прийняли це рішення, а також стосовно тих, які порушують такі питання, що на практиці не запроваджується.

На думку автора, в демократичній державі кожна службова та посадова особа повинна займатись своєю справою відповідно до делегованих їй повноважень державою. При такій постановці питання, звісно, зважаючи на принцип «законності», кожний правоохоронний орган матиме змогу своєчасно та в законний спосіб здійснювати свою діяльність в повному обсязі без необхідності встановлення прорахунків та притягнення до відповідальності особового складу.

Висновки. З огляду на викладений матеріал та законодавчо закріплені повноваження працівників Національної поліції та Державної кримінально-виконавчої служби України, робимо висновок, що залишається не врегульованим питання щодо правильного обрання судовими установами безпосереднього виконавця вироків суду, пов'язаних із позбавленням волі, з моменту набрання ними законної сили. Адже кожний створений правоохоронний орган в державі повинен займатись виконанням делегованих йому обов'язків: Національна поліція – розслідуванням кримінальних проваджень, розкриттям злочинів, розшук, адміністративною та профілактичною діяльністю тощо, а ДКВСУ – виконанням кримінальних покарань.

Для вирішення таких проблем необхідно правильно визначити порядок виконання кожним органом властивих йому функцій. Тобто, якщо працівники ДКВСУ під час виконання вироку суду не матимуть змоги встановити місцезнаходження засудженого або буде підтверджено обставини його ухилення від відбування призначеного йому покарання, то з цього моменту вже починається компетенція поліцейських – його розшук.

Такі рішення не можуть бути прийняті одноосібно керівниками структурних підрозділів, а отже, це зумовлює вирішення цієї проблеми на рівні керівництва департаментів з подальшим внесенням відповідних змін до законодавчих актів, які регулюють межі діяльності їх галузевих служб.

Список використаних джерел

1. Конституція України : Закон України № 254к/96-ВР від 28.06.1996. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#top>.
2. Кримінальний кодекс : Закон України від 05.04.2001. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
4. Кримінально-виконавчий кодекс України : Закон України від 11.07.2003. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text>.
5. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>.
6. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18.02.1992. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text>.
7. Про Державну кримінально-виконавчу службу України : Закон України від 23.06.2005.

URL : <https://ips.ligazakon.net/document/view/t052713?an=1>.

8. Стаття 382. Невиконання судового рішення. Розділ XVIII Злочини проти правосуддя : науково-практ. коментар Кримінального процесуального кодексу. Т. 2. *Меґо-Інфо-Юридичний портал*. № 1. URL: <http://mego.info/матеріал/стаття-382-невиконання-судового-рішення>.

9. Порядок виконання вироку. *Безоплатна правова допомога*. Відредаговано 21.04.2021. URL: https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php/Порядок_виконання_вироку.

10. Історія становлення і розвитку органів та установ виконання покарань: організаційно-правові аспекти. Історія ДКВС. Офіційний сайт Державної кримінально-виконавчої служби України. URL: <https://kvs.gov.ua/about-service/history/>.

11. Інструкція з організації контролю за виконанням документів у Національній поліції України : затв. наказом МВС України № 503 від 13.06.2016. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0944-16#Text>.

Надійшла до редакції 07.09.2021

References

1. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA%96-%D0%B2%D1%80#top> [in Ukr.].

2. Kryminalnyi kodeks [The Criminal Code] : Zakon Ukrainy vid 05.04.2001 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>. [in Ukr.].

3. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [Criminal Procedure Code of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 13.04.2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> [in Ukr.].

4. Kryminalno-vykonavchiy kodeks Ukrainy [criminal-executive code of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 11.07.2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text>. [in Ukr.].

5. Pro Natsionalnu politsiiu [About the national police] : Zakon Ukrainy vid 02.07.2015 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text> [in Ukr.].

6. Pro operativno-rozshukovu diialnist [About operative-search activity] : Zakon Ukrainy vid 18.02.1992 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text> [in Ukr.].

7. Pro Derzhavnu kryminalno-vykonavchu sluzhbu Ukrainy [About the State penitentiary service of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 23.06.2005. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/t052713?an=1> [in Ukr.].

8. Stattia 382. Nevykonannia sudovoho rishennia. Rozdil XVIII Zlochyny proty pravosuiddia [Article 382. Failure to execute a court decision. Chapter XVIII Crimes against justice] : naukovo-prakt. komentar Kryminalnoho protsesualnoho kodeksu. T. 2. *Meho-Info-Yurydychnyi portal*. № 1. URL: <http://mego.info/material/stattia-382-nevykonannia-sudovoho-rishennia>. [in Ukr.].

9. Poriadok vykonannia vyroku [The order of execution of the sentence]. *Bezoplatna pravova dopomoha*. Vidredahovano 21.04.2021. URL : https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php/Poriadok_vykonannia_vyroku. [in Ukr.].

10. Istoriia stanovlennia i rozvytku orhaniv ta ustanov vykonannia pokaran: orhanizatsiino-pravovi aspekty [History of formation and development of bodies and institutions of execution of punishments: organizational and legal aspects]. Istoriia DKVS. Ofitsiyni sait Derzhavnoi kryminalno-vykonavchoi sluzhby Ukrainy. URL: <https://kvs.gov.ua/about-service/history/> [in Ukr.].

11. Instruktisiia z orhanizatsii kontroliu za vykonanniam dokumentiv u Natsionalnii politsii Ukrainy [Instruction on the organization of control over the execution of documents in the National Police of Ukraine] : zatv. nakazom MVS Ukrainy № 503 vid 13.06.2016 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0944-16#Text> [in Ukr.].

ABSTRACT

Dmytro Tinin, Volodymyr Tymofieiev. Problems and competence of police during enforcement of judgments related to imprisonment. Today, a certain conflict in judicial practice, the current criminal procedural and criminal-executive legislation of Ukraine is the procedure for execution of court sentences related to imprisonment, from the moment they enter into force.

At the legislative level, the limits of competence of the National Police officers remain unresolved after the receipt of such a sentence to any police unit and the procedure for their execution.

When enforcing a court sentence, law enforcement officers have a number of problems that make it impossible to enforce it, or even inaction is formed on their part. As a result, these factors contribute to convicts evading punishment or committing other crimes at this time.

To date, the legislator does not define the competence of the National Police and does not include in its responsibilities the execution of court decisions related to imprisonment. However, when deciding on the determination of the body that will execute such a decision, the judicial institution is guided only at its own discretion or by the materials of the criminal proceedings in which it will be adopted.

To solve such problems, it is necessary to correctly determine the procedure for each body to perform its functions. Such decisions cannot be made by the heads of structural subdivisions alone, and therefore this leads to the solution of this problem at the level of departmental management with further amendments to the legislation governing the activities of their sectoral services.

Keywords: *court verdict, evasion of serving a sentence, competence, public person, search for a person, execution of punishments.*

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА, ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 331.101:343.98

DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-257-265

Ірина ПЕТРОВА

доктор юридичних наук, професор
(Національний науковий центр «Інститут
судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»)

ХАРАКТЕРИСТИКА МЕТОДІВ ОЦІНЮВАННЯ ПРАЦІВНИКІВ СУДОВО-ЕКСПЕРТНИХ УСТАНОВ

У статті зазначено, що для визначення здатності фахівця до виконання посадових обов'язків та його професіоналізму застосовують оцінювання працівників, яке дозволяє виявити їхні професійні здібності, висвітлює особисті якості та перспективні можливості, що особливо важливо для судово-експертної діяльності. Наголошено, що залежно від мети та завдань оцінювання в судово-експертних установах використовують різні види оцінювання працівників, які класифікуються за багатьма ознаками. Авторами наведено класифікацію методів оцінювання за такими ознаками, як: особливості суб'єкта та самого процесу оцінювання; за змістом; за регулярністю проведення; залежно від періоду оцінювання; залежно від критеріїв оцінювання; за системністю оцінювання; за суб'єктом оцінювання; за професійно-функціональною структурою оцінюваних.

Ключові слова: оцінювання, працівник, судово-експертна установа, методи, праця, результати, професійні якості.

Постановка проблеми. Акцентуючи на тому, що працівники є головним ресурсом будь-якої установи, окремо зазначимо, що саме від їхнього професійного розвитку, рівня кваліфікації, здібностей та вмінь залежить розвиток та ефективність діяльності установи, у тому числі й судово-експертної. При цьому досить складно лише за документами про освіту визначити здатність фахівця до виконання посадових обов'язків та його професіоналізм. Тому застосовують оцінювання працівників, яке дозволяє виявити їхні професійні здібності, висвітлює особисті якості та перспективні можливості, що особливо важливо для судово-експертної діяльності. Актуальність цього дослідження зумовлена також і тим, що об'єктивне оцінювання діяльності працівника не тільки дає змогу йому мати уявлення про те, як було оцінено виконану ним роботу, але й великою мірою впливає на мотивацію його трудової діяльності надалі.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Науковці зазначали, що суттєвий вплив на професійний розвиток працівників (керівників та їх підлеглих) установи має оцінювання їхньої діяльності, яке передбачає порівняння наявного рівня з тим, який потрібен сьогодні установі. Вони наголошують, що оцінювання діяльності працівників – це систематичне вивчення процесу праці й досягнень керівників та їх підлеглих [1]. Оцінювання працівників має багато цілей, найпоширенішу класифікацію яких розробив відомий фахівець у галузі розвитку людських ресурсів Дуглас Мак Грегор та визначив, що основними цілями такого оцінювання є:

- адміністративна, яка полягає в прийнятті кадрових рішень на об'єктивній і регулярній основі (розміщення кадрів, їх переміщення та оплата праці);
- інформативна, що спрямована на забезпечення керівників необхідними даними

© І. Петрова, 2021

ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0002-1652-6715>

ekobezpeka.ira@gmail.com

про кількісний та якісний склад персоналу;

– *мотиваційна*, яка формує орієнтацію працівників на поліпшення трудової діяльності в потрібному для установи напрямі [2].

О. Крушельницька та Д. Мельничук методи оцінювання працівників пропонують поділяти на традиційні і нетрадиційні. Перші сфокусовані на окремого працівника і ґрунтуються на суб'єктивному оцінюванні, що проводиться керівником або колегами. Їх недоліками є те, що оцінювання окремого працівника проводиться без врахування цілей установи, ґрунтується на оцінюванні керівником, за повного ігнорування думки колег по роботі, підлеглих, клієнтів тощо; орієнтується на минуле (вже досягнені працівником результати) і не враховуються довготермінові перспективи розвитку установи й самого працівника. Нетрадиційні методи дозволяють оцінити робочу групу (підрозділ, комісію, колектив) і переносять акцент на оцінювання працівника його колегами та здатність працювати в групі; оцінювання окремого працівника та робочої групи проводиться з урахуванням результатів усієї установи, і до уваги береться не тільки успішне виконання працівником своїх посадових функцій сьогодні, але й здатність до професійного розвитку та освоєння нових професій і знань [3]. Крім того, Л. Федулова із співробітниками пропонують методи оцінювання працівників поділяти на методи індивідуального та методи групового оцінювання [4]. З огляду на напрацювання науковців вбачається за доцільне адаптувати накопичений досвід до судово-експертної діяльності.

Метою статті є окреслення методів оцінювання професійних якостей працівників судово-експертних установ і визначення шляхів подолання проблем цього напрямку.

Виклад основного матеріалу. Галузь використання оцінювання працівників, як зауважують науковці, є досить широкою. При цьому результати оцінювання використовують для вирішення різних питань, серед яких:

- підбір і розстановка нових працівників;
- висування працівників у резерв і на нові посади;
- прогнозування просування працівників по службі та планування їх кар'єри;
- раціоналізація засобів і методів роботи, управлінських процедур;
- поліпшення організації праці;
- побудова ефективної системи мотивації трудової діяльності;
- посилення демократичних засад в управлінні;
- поліпшення структури управління;
- оцінювання ефективності навчання працівників;
- удосконалення планів і програм підвищення кваліфікації кадрів;
- оцінювання ефективності роботи трудових колективів і окремих працівників [5].

Потрібно констатувати, що інструментарій системи оцінювання працівників сформувався під впливом потреб вирішення практичних завдань управлінської діяльності установ на основі певних методів і може застосовуватись у судово-експертних установах. Однак треба зважати на те, що методи оцінювання працівників мають відповідати структурі установи, характеру діяльності працівників, меті оцінювання, бути простими і зрозумілими, включати кількісні показники поряд із якісними, поєднувати письмові та усні завдання.

Методи оцінювання працівників є найголовнішою складовою процесу їхнього оцінювання та, на жаль, науковці єдиної класифікації методів оцінювання не наводять. Під час цільових, планових і оперативних оцінювань наявні методи можна об'єднати у три групи:

- *якісні*, до яких відносять методи біографічного опису, ділової характеристики, спеціальної усної характеристики, еталону, а також метод обговорення;
- *кількісні*, які об'єднують усі методи з кількісною оцінкою рівня якостей працівника;
- *комбіновані* – це методи експертної оцінки, тестування.

А. Колот зазначав, що в теорії та на практиці розрізняють два види оцінювання працівників: самооцінювання й зовнішнє оцінювання. Щодо самооцінювання, то треба зазначити, що підсвідомість кожної людини зберігає цілу низку уявлень, еталонів, образів, серед яких:

- ідеальний (найбільш узагальнений, важко досяжний) образ «Я»;
- нормативний образ «Я», тобто уявлення про те, якою має бути людина, щоб інші її сприймали й поважали;

– реальний образ «Я», тобто відносно об'єктивна оцінка самого себе.

Водночас він акцентує, що кожна людина має настійну потребу в позитивній оцінці своєї діяльності з боку колективу, керівників, безпосередніх споживачів продуктів його праці. Причому зовнішнє оцінювання тільки в тому разі виконує свої завдання, коли воно виходить від усіх трьох названих суб'єктів. Брак одного з видів оцінювання може сприяти розвитку навіть негативних явищ [6].

В. Данюк, В. Петюх та інші за формою вираження кінцевого результату оцінювання виділяють описові, кількісні та комбіновані методи. В описових методах оцінка подається в текстовій формі; в кількісних і комбінованих використовуються такі шкали оцінок, які дозволяють кількісно виміряти різні рівні виконання завдань в установі. З нашого погляду для судово-експертних установ цікавим вбачається запропонований науковцями поділ методів за інструментами оцінювання, а саме:

– *прогностичний метод*, інформаційною базою якого є результат обстежень, інтерв'ю, співбесіди;

– *практичний метод*, що спирається на оцінку результатів практичної діяльності працівника;

– *імітаційний метод*, коли працівник оцінюється за своєю поведінкою в умовах конкретної ситуації, в навчальному процесі його називають кейс-метод [2].

Крім того, науковцями окреслено найпоширеніші методи оцінювання персоналу [5], які доцільно застосовувати й для оцінювання працівників судово-експертних установ:

1. Описовий метод оцінювання, коли оцінювач має виявити та описати позитивні й негативні риси поведінки працівника, якого оцінюють. Однак цей метод не передбачає чіткої фіксації результатів, через що найчастіше використовується як доповнення до інших методів.

2. Метод анкетування та порівняльних анкет, який містить набір питань чи описів поведінки працівника. Оцінювач проставляє відмітку навпроти опису тієї риси характеру, яка, на його думку, властива працівнику, а сума позначок формує загальний рейтинг анкети цього працівника. Найчастіше цей метод використовується для оцінювання працівника керівництвом, колегами та підлеглими, що є доцільним використовувати й у судово-експертних установах.

3. Тестування, коли оцінювання працівника проводиться із застосуванням різних тестів, які за своїм змістом поділяють на три групи: *кваліфікаційні*, що дозволяють визначити ступінь кваліфікації працівника; *психологічні*, які дають змогу оцінити особистісні якості працівника; *фізіологічні*, які виявляють фізіологічні особливості людини. Позитивність тестового оцінювання в тому, що воно дозволяє отримати кількісну характеристику за більшістю критеріїв оцінювання, крім того, можлива комп'ютерна обробка результатів. Стосовно використання цих груп тестів у судово-експертних установах треба відмітити їх перспективність і необхідність у складанні загальної оцінки працівника за умови одночасного використання трьох груп.

4. Метод алфавітно-числової шкали, який дозволяє оцінити вплив важливих рис працівника на їхню трудову діяльність, коли ступінь прояву кожної риси визначається у числовому та якісному вимірі. Найчастіше цим методом вимірюються такі риси працівника, як: цілеспрямованість, відповідальність, ініціативність, уміння працювати в колективі тощо. Основу алфавітно-числової оцінки працівників становить шкала, відповідно до якої порівнюються трудові досягнення й особистісні риси працівника. На цей час застосовують системи з узагальненою шкалою оцінок з різними рівнями і підрівнями. Науковці зазначають, що метод алфавітно-числової шкали дозволяє глибоко проаналізувати трудову діяльність кожного працівника, проте має деякі недоліки: суб'єктивізм в оцінюванні особистісних якостей працівників, невизначеність змісту та числових значень критеріїв [7, с. 57].

5. Найбільш простим і поширеним методом оцінювання під час прийому на роботу є інтерв'ю. Сутність інтерв'ю – претенденту дається завдання провести співбесіди з кількома кандидатами на вакантні посади і самому прийняти рішення. За результатами інтерв'ю важливо отримати інформацію про низку компонентів і характеристики особистості, коли досліджується: інтелектуальна сфера; мотиваційна сфера; темперамент, характер; професійний і життєвий досвід; стан здоров'я; ставлення до професійної діяльності; професійне навчання; ставлення до роботи в установі; захоплення; самооцінка можливостей; сімейний стан, стосунки в сім'ї; форми проведення дозвілля тощо. На переконання науковців, метод інтерв'ю не позбавлений

низки недоліків, які треба враховувати під час проведення інтерв'ю і в судово-експертних установах, а саме:

– по-перше, на всіх інтерв'ю кандидат відповідає практично на одні й ті самі питання, проте чітко зрозуміти ключові характеристики кандидата досить складно;

– по-друге, на проведення інтерв'ю витрачається багато робочого часу різних працівників;

– по-третє, результативність інтерв'ю здебільшого залежить від практичного досвіду інтерв'юера. Тож за даними дослідників, які порівнювали ефективність різних методів оцінювання, точність неструктурованого інтерв'ю дорівнює приблизно 15 % [5].

6. «Центр оцінювання» – це один з методів комплексної оцінки персоналу, заснований на використанні взаємодоповнюючих методик, орієнтований на оцінку реальних якостей співробітників, їх психологічних і професійних особливостей, відповідності вимогам посадових інструкцій, а також виявлення потенційних можливостей фахівців [5]. Використання цього методу дозволяє успішно вирішувати такі завдання: оцінювати професійні знання та навички працівників; здійснювати оперативне управління кадрами; організувати навчання працівників; розвивати навички оцінювання. До складових (компонентів) методу «Центру оцінювання» треба віднести: інтерв'ю з експертом, під час якого відбувається збирання даних щодо знань та досвіду співробітника; тести (психологічні, професійні, загальні); коротка презентація учасника перед експертами та іншими учасниками; ділова гра; біографічне анкетування; описування професійних досягнень; індивідуальне аналізування конкретних ситуацій; експертне спостереження.

7. Метод оцінювання досягнення мети, під час використання якого (наприклад, у процесі планування кар'єри працівника) керівник і підлеглий спільно визначають мету діяльності працівника на певний період. Враховують також, що мета має бути: конкретною та реальною, передбачати чіткі кількісні результати цього завдання та часові межі реалізації. За цим методом розробляється план дій, який визначає конкретні кроки діяльності, необхідні для досягнення окресленої мети. Оцінювання результатів проводиться спільно на основі індивідуальних стандартів реалізації мети [8, с. 85–86]. З урахуванням вимог сьогодення цей метод вбачається перспективним для застосування у судово-експертних установах.

8. Метод стандартних оцінок – застосовується керівництвом, коли керівником заповнюється спеціальна форма, що містить стандартні оцінки для оцінювання окремих аспектів роботи працівника протягом атестаційного періоду по стандартній шкалі. Однак метод стандартних оцінок має велику низку недоліків: по-перше, атестацію проводить одна особа – керівник, що формує високий ступінь суб'єктивності та односторонності оцінювання, оскільки на оцінці можуть відобразитись особисті взаємовідносини з підлеглими; по-друге, стандартна шкала не враховує особливостей професійної діяльності кожного окремого працівника, що може вплинути на якість оцінки. Треба зазначити, що саме недоліки цього методу обмежують його застосування у судово-експертних установах.

Як свідчить досвід, практично неможливо виділити найкращий метод проведення оцінювання працівників, оскільки кожний із вищенаведених методів здатен відобразити завдання конкретної установи залежно від сфери діяльності. Найкращий варіант для установи – це поєднання кількох методів під час організації та проведення оцінювання працівників. Переконані, що кожний із методів разом з достатньо зрозумілими перевагами містить і недоліки, найпоширеніші з яких – суб'єктивність, односторонність результатів, неможливість адекватного переходу від якісних показників до кількісних тощо. Саме тому організація оцінювання працівників має бути добре спланованою, профінансованою та комплексною як на мікро- так і на макрорівнях, оскільки важливість її проведення в умовах соціально орієнтованої економіки не викликає сумнівів [9, с. 341–342].

Залежно від мети та завдань оцінювання в окремих установах використовують різні види оцінювання працівників. Вони класифікуються за багатьма ознаками.

1. Зважаючи на *особливості суб'єкта та самого процесу оцінювання*, виокремлюють такі його види: індивідуальне, групове (колективне), кадрове, експертне та психологічне [10, с. 152]. Треба констатувати, що подібне оцінювання можна застосовувати й у судово-експертних установах. Розглянемо окреслені види оцінювання більш докладно.

Сутність *індивідуального оцінювання* полягає в залученні для цього процесу працівників високо компетентних і кваліфікованих у відповідній галузі знань. При цьому найбільш важливими є оцінки, які надаються вищими керівниками; досить вагомими є оцінки колег; найменшу значущість мають оцінки, які дають підлеглі своїм керівникам. Можна поставити під сумнів низьку важливість оцінювання підлеглими своїх керівників, оскільки за умови коректно розроблених оціночних листів можна отримати досить репрезентативні та корисні результати. Зазначимо, що можливості індивідуального оцінювання обмежуються рівнем кваліфікації його суб'єкта, а на вплив оцінок зумовлюють такі чинники:

- авторитетність суб'єкта оцінювання;
- вік та індивідуальні особливості тих, чия діяльність є об'єктом оцінювання;
- кількість незалежних односпрямованих оцінок (враховуються кілька незалежних оцінок стосовно одного суб'єкта оцінювання);
- особливість ситуації.

Суб'єктом *групового оцінювання* є спеціально підготовлена група кваліфікованих фахівців установи, об'єктом може бути як керівник, так і хтось із працівників судово-експертної установи. Практика свідчить, що ефективність колективного оцінювання діяльності керівника залежить від рівня розвитку колективу: чим нижчий рівень його розвитку, тим більш деформованими є критерії оцінювання та його результати. Групові оцінки діяльності керівників роблять адекватнішими їх самооцінку, рівні вимог до підлеглих, оптимізують структуру їх мотивів. З огляду на сучасні вимоги до керівників судово-експертних установ подібне оцінювання формує підґрунтя реалізації безперервного розвитку кожного із них.

Кадрове оцінювання базується на порівнянні особливостей діяльності працівника з результатами його роботи. З цією метою використовують методи спостереження, вивчають документацію, фіксують напрями використання працівником власного робочого часу тощо. В судово-експертних установах особлива увага має приділятися саме ефективному розподілу працівником свого робочого часу.

Експертне оцінювання здійснюють за заздалегідь сформованими та чітко визначеними критеріями. Експертами можуть бути працівники трьох посадових рівнів (на рівень нижчого за той, що оцінюється; однакового за посадою; на рівень вищий), а оцінки можуть бути як якісними, так і кількісними. З урахуванням особливостей діяльності працівників судово-експертних установ оцінювання фаховості співробітника оцінювачем, що має нижчий рівень, буде мати більше питань, ніж відповідей щодо правильності оцінки і має використовуватись досить обережно.

Мета *психологічного оцінювання* полягає в з'ясуванні особистісних характеристик працівників установи за допомогою психодіагностичних методів, кожен із яких має свої переваги та обмеження. Наприклад, метод спостереження передбачає стандартність, наукову обґрунтованість схеми його проведення та оброблення отриманих результатів, співвідношення їх із нормативною базою. Перевагами цього методу треба визнати відносну безперервність, що є важливим для судово-експертних установ, оскільки дає змогу своєчасно вносити корективи у діяльність працівника.

Широко застосовують особистісні методи дослідження (діагностика властивостей темпераменту, рівня вимог й ін.), проєктивні методики (для діагностики особливостей взаємин з іншими людьми, провідних мотивів, засобів подолання конфліктів тощо).

2. *За змістом* – оцінювання можуть бути частковими, коли оцінюються лише певні якості працівника чи виконання ним завдань, та комплексними, коли оцінюються комплексні характеристики ділових і особистісних якостей, трудової поведінки, результатів діяльності. Обидва напрями цього дослідження є важливими для працівників судово-експертних установ.

3. *За регулярністю проведення* розрізняють: регулярні оцінювання, що проводяться постійно, через встановлені проміжки часу (наприклад, оцінювання якості висновку експерта чи завершених наукових досліджень); періодичні, які проводяться раз на півроку, на рік, на кілька років (наприклад, підтвердження кваліфікації судового експерта чи атестація наукових працівників); епізодичні, які зумовлені проведенням певного заходу: завершенням випробувального терміну, просуванням по службі (наприклад, призначенням на вищу посаду чи переведенням до іншого структурного підрозділу), заходами дисциплінарної відповідальності тощо.

4. *Залежно від періоду оцінювання* його поділяють на поточне, підсумкове й

перспективне. Поточне оцінювання визначає рівень поточного виконання працівником своїх обов'язків; підсумкове дозволяє оцінити рівень виконання завдання та його результати після завершення певного періоду (1, 2, 3, 5 років); перспективне визначає здібності, якості, мотивації, очікування щодо виконання майбутніх завдань і дає змогу прогнозувати потенційні можливості працівника.

5. *Залежно від критеріїв оцінювання* розрізняють: кількісне та якісне оцінювання; оцінювання часових орієнтирів; аналітичне оцінювання (зведення всіх оцінок за всіма критеріями). Цей напрям знаходиться у стадії становлення в судово-експертних установах.

6. *За системністю оцінювання* використовуються: системне оцінювання, проведення якого охоплює всі складові системи оцінювання; безсистемне оцінювання, коли тому, хто проводить оцінювання, надається право вибору критеріїв, методів, способів, інструментів і процедур оцінювання. На наше переконання, цей напрям поступово буде провідним за умови розвитку демократичних відносин в Україні.

7. *За суб'єктом оцінювання* розрізняють оцінювання працівника його керівником, колегами, клієнтами, підлеглими та всебічне, так зване 360°-оцінювання, що враховує в комплексі усі перераховані види оцінювання. Крім того, суб'єктом оцінювання може бути й сам оцінюваний. У такому разі йдеться про самооцінку, або внутрішню оцінку працівників судово-експертних установ.

8. *За професійно-функціональною структурою оцінюваних* оцінювання працівників судово-експертних установ може мати такі види: оцінювання керівників; оцінювання судових експертів; оцінювання наукових співробітників; оцінювання службовців; оцінювання робітників. Треба аголосити, що ця класифікація має істотне значення, оскільки вагомо впливає на вибір критеріїв, методів та процедур оцінювання.

Раніше науковцями зазначалося, що найповніше система оцінювання персоналу проявляється в комплексному оцінюванні працівника, що може розроблятися за всіма категоріями персоналу організації [1]. Структуру комплексного оцінювання працівників судово-експертних установ можна подати у вигляді моделі, яка охоплює три групи характеристик: працівника з боку його ділових та особистісних якостей; трудової (ділової) поведінки; виконання роботи, її результатів. Науковцями зазначено, що структура комплексної оцінки працівника містить:

- ділові якості працівника – індивідуально-психологічні, професійно-кваліфікаційні здібності, що відображені у ділових якостях працівника;
- трудову поведінку – дії, функції, підходи до справи, вплив на колектив, ставлення до роботи, колег, клієнтів, що позначаються на трудовій поведінці;
- результати діяльності – досягнення в одержанні кількісних та якісних характеристик продукту, що проявляються у результатах діяльності особи [10, с. 153].

Аналіз наведеного дозволяє зазначити, що між трьома групами характеристик працівників існує тісний зв'язок. Його основою є те, що трудова діяльність, як вже зазначалось, водночас є процесом:

- реалізації здібностей, знань, інших ділових якостей працівника;
- сукупністю дій під час виконання своїх професійно-функціональних обов'язків;
- матеріальним втіленням якостей та поведінки в результатах праці.

Результати праці є найважливішим компонентом комплексного оцінювання, оскільки вони, по-перше, дають певне уявлення про особистість працівника та його трудову поведінку, а по-друге, саме вони є свідченням досягнення індивідуальних і організаційних цілей організації. Водночас обмежувати оцінювання лише наданням оцінки результатів неправомірно, оскільки подібні результати можуть бути отримані за різних типів трудової поведінки, різними діями та засобами тощо.

Існує кілька підходів до проведення комплексного оцінювання працівників. Один з них було розроблено Науково-дослідним інститутом праці у 1989 р. (формула 1) і вдосконалено Київським національним економічним університетом [11]. В основу методики оцінювання покладено взаємозв'язок узгоджених показників усіх груп характеристик, які включені до комплексної оцінки персоналу та враховують: професійно-кваліфікаційний рівень працівника; його ділові якості; складність виконуваних функцій (роботи); результати праці, а також емпіричний коефіцієнт, який посилює значущість оцінки складності та результатів праці.

Крім того, А. Колотом була розроблена формула комплексної оцінки працівників [6, с. 306], яка враховує рівень освіти, стаж роботи за спеціальністю, активність у підвищенні кваліфікації та професіоналізму; із обов'язковим врахуванням коефіцієнта

0,85 – максимальна оцінка професійно-кваліфікаційного рівня у балах. Треба зазначити, що кожний елемент формули також є підсумованою величиною, яка складається з конкретних ознак, які різняться залежно від специфіки виду діяльності.

Методика комплексної оцінки може застосовуватись для оцінювання усіх категорій працівників: робітників, спеціалістів і керівників. Проте оцінювання праці різних категорій працівників судово-експертної установи має свої специфічні завдання, показники, способи виявлення та вимірювання результатів праці. Науковцями констатовано, що найпростіше оцінити результати праці робітників-відрядників, оскільки для цього достатньо оцінити вироблену ними продукцію за кількістю та якістю, а потім порівняти фактичні показники із запланованими або нормативними [12, с. 335–339].

Констатуємо, що набагато складніше оцінити результати праці керівників та фахівців (у разі судово-експертної установи це судові експерти та наукові співробітники). При цьому виникають проблеми, які пов'язані з:

- оцінюванням підсумків (ефективність) виконання завдань;
- встановленням внеску функції управління в ці підсумки;
- визначенням частки конкретного працівника (управління, фахівця) у цьому внеску.

Вирішити ці проблеми можна із застосуванням прямих і опосередкованих методів оцінювання. За допомогою перших оцінюють прямі результати праці фахівців і керівників або результати праці підпорядкованого їм колективу. За опосередкованого підходу оцінюється не результат діяльності, а процес виконання завдань працівниками, реалізація ними своїх функціональних обов'язків. Науковці зауважують, що найчастіше обидва підходи (методи) на практиці поєднуються, та наголошують, що певні особливості має оцінювання провідних фахівців установи, оскільки охоплює такі напрями оцінювання:

- результатів основної діяльності (виконання прямих функціональних обов'язків);
- діяльності, що супроводжує основну (підвищення кваліфікації, творча активність);
- поведінки фахівця в колективі;
- особистих якостей провідних фахівців установи [11, с. 161–621].

Для конкретизації оцінювання керівників до уваги беруться лише ключові, основні показники діяльності, що впливають на результат діяльності всієї організації. Такі показники нечисленні (4...6 позицій) і становлять приблизно 80 % усіх результатів. Вони наочно впливають на досягнення мети всієї установи чи її структурного підрозділу [10].

Треба акцентувати, що оцінювання кожного працівника є однією з найбільш важливих функцій керівника установи, працівників кадрових служб, менеджерів вищої ланки. Приділяючи особливу увагу кадровому забезпеченню, вивчаючи його структуру, поведінку працівників та їхню мотивацію, керівники різних рівнів управління отримують наочну базу для ухвалення подальших рішень, пов'язаних із співробітниками, що працюють в установі [13, с. 161]. Галузь використання оцінювання працівників судово-експертних установ є досить широкою. При цьому результати оцінювання використовуються для вирішення різних питань, серед яких:

- підбір нових працівників і розміщення їх за посадами;
- формування резерву і висування на нові посади;
- прогнозування просування працівників по службі та планування кар'єри;
- раціоналізація засобів і методів роботи, управлінських процедур;
- поліпшення організації праці в кожному структурному підрозділі;
- побудова ефективної системи мотивації трудової діяльності;
- посилення демократичних засад в управлінні;
- удосконалення структури управління;
- оцінювання ефективності навчання працівників;
- удосконалення планів і програм підвищення кваліфікації кадрів;
- оцінювання ефективності роботи трудових колективів і окремих працівників [6].

До характерних ознак чинних в Україні систем оцінювання працівників науковці відносять також орієнтацію на спрощені процедури оцінювання, брак конструктивного зворотного зв'язку між об'єктом і суб'єктами оцінювання [5]. Загалом практика оцінювання останніми роками зазнає певних змін. До таких змін можна віднести перехід в оцінюванні ефективності діяльності керівників структурних підрозділів судово-експертної установи до оцінювання ефективності діяльності кожного підрозділу загалом та оцінювання окремо взятого працівника. Її застосовують під час прийняття співробітника не просто на вакантну посаду, але й в конкретний структурний підрозділ

та цю установу. Крім того, показники оцінювання використовують з метою виявлення необхідності підготовки та навчання працівників установи.

Висновки. Отже, оцінювання працівників є однією з найважливіших складових системи кадрового забезпечення, у тому числі й у судово-експертних установах. Проте для вітчизняної практики оцінювання працівників все ще характерними залишаються некомплексність; еkleктичний підхід, коли результати оцінювання здобувають за допомогою конгломерату не пов'язаних між собою методів оцінювання; брак систематичності та регулярності у застосуванні процедур оцінювання; орієнтування на спрощені процедури оцінювання; недостатній конструктивний зворотний зв'язок об'єкта із суб'єктом оцінювання. Тому для підвищення ефективності оцінювання працівників судово-експертної установи, як складової її кадрового забезпечення, вбачається доцільним впровадження таких заходів, як:

- поширення сучасних методів оцінювання на всі категорії працівників установи;
- створення доступу кожного працівника до результатів оцінки його діяльності;
- активне залучення працівників у процес оцінювання результатів роботи кожного співробітника через заохочення до самоаналізу власної діяльності та розроблення заходів щодо поліпшення роботи;
- розширення кола оцінювачів, у ролі яких, окрім безпосереднього керівника, часто є вищі менеджери, колеги по роботі, підлеглі, споживачі результатів праці тощо.

Список використаних джерел

1. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія управління : навч. посіб. 2-ге вид., допов. Київ : Академвидав, 2010. 544 с.
2. Менеджмент персоналу : навч. посіб. / за заг. ред. В. М. Данюка, В. М. Петюха. Київ : КНЕУ, 2004. 398 с.
3. Крушельницька О. В., Мельничук Д. П. Управління персоналом : навч. посіб. Вид. 2-ге, перероб. й допов. Київ : Кондор 2006. 308 с.
4. Федуллова Л. І., Сокирник І. В., Стадник В. В. Менеджмент організацій : підручник. Київ : Либідь, 2004. 448 с.
5. Дідур К. М. Сучасні методи оцінки персоналу. *Ефективна економіка*. 2011. № 11. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2011_11_20 (дата звернення: 01.09.2021).
6. Колот А. М. Мотивація персоналу : підручник. Київ : КНЕУ, 2002. 337 с.
7. Мурашко М. І. Менеджмент персоналу : навч. посіб. Київ : Т-во «Знання», КОО, 2008. 435 с.
8. Ситнік О. Д. Оцінка персоналу в системі мотивації. *Актуальні проблеми економіки*. 2007. № 11. С. 84–87.
9. Шостак О. В. Значення оцінки персоналу в період соціалізації економічних процесів держави. *Актуальні проблеми економічного та соціального розвитку виробничої сфери – 2010* : матеріали VII Міжнародної науково-теор. конф. молодих вчених і студентів. Донецьк : ДонНТУ, 2010. С. 341–342.
10. Головатий М. Ф., Лукашевич М. Ф., Дмитренко Г. А. Управлінські аспекти соціальної роботи: курс лекцій. Київ. МАУП. 2004. 368 с.
11. Данюк В. М., Петюх В. М., Цимбалюк С. О. Менеджмент персоналу : навч. посіб. Вид. 2-ге, без змін. / за заг. ред. В. М. Данюка, В. М. Петюха. Київ : КНЕУ. 2006. 398 с.
12. Голтвенко В. А. Оценка уровня качества работы персонала на промышленном предприятии. *Проблемы повышения эффективности функционирования предприятий различных форм собственности* : сб. науч. трудов НАН Украины. ИЭП. Донецк, 2004. Т. 3. С. 335–339.
13. Кузьменко Л. М. Проблеми проведення оцінки персоналу. *Економіка і маркетинг в XXI сторіччі*. 2008. № 1. С. 160–162.

Надійшла до редакції 09.09.2021

References

1. Orban-Lembryk L. E. (2010) *Psykhohohiia upravlinnia* [Management psychology] : navch. posib. 2-he vyd., dopov. Kyiv : Akademydav, 544 p. [in Ukr.].
2. Menedzhment personalu [Personnel Management] : navch. posib. / za zah. red. V. M. Daniuka, V. M. Petiukha. Kyiv : KNEU, 2004. 398 p. [in Ukr.].
3. Krushelnytska O. V., Melnychuk D. P. (2006) *Upravlinnia personalom* [Personnel management] : navch. posib. Vyd. 2-he, pererob. y dopov. Kyiv : Kondor. 308 p. [in Ukr.].
4. Fedulova L. I., Sokyryk I. V., Stadnyk V. V. (2004) *Menedzhment orhanizatsii* [Management of Organizations] : pidruchnyk. Kyiv : Lybid, 448 p. [in Ukr.].
5. Didur K. M. (2011) *Suchasni metody otsinky personalu* [Modern methods of personnel evaluation]. *Efektivna ekonomika*, no 11. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2011_11_20 [in Ukr.].
6. Kolot A. M. *Motyvatsiia personalu* [Staff motivation] : pidruchnyk. Kyiv : KNEU, 2002. 337 p. [in Ukr.].

7. Murashko M. I. (2008) Menedzhment personalu [Personnel Management] : navch. posib. Kyiv : T-vo «Znannia», KOO, 435 p. [in Ukr.].
8. Sytnik O. D. (2007) Otsinka personalu v systemi motyvatsii [Evaluation of staff in the motivation system]. *Aktualni problemy ekonomiky*, no 11, pp. 84–87 [in Ukr.].
9. Shostak O. V. (2010) Znachennia otsinky personalu v period sotsializatsii ekonomichnykh protsesiv derzhavy [The value of personnel evaluation in the period of socialization of economic processes of the state]. *Aktualni problemy ekonomichnoho ta sotsialnoho rozvytku vyrobnychoi sfery – 2010* : materialy VII Mizhnarodnoi nauko-ve-teor. konf. molodykh vchenykh i studentiv. Donetsk : DonNTU, pp. 341–342 [in Ukr.].
10. Holovatyi M. F., Lukashevych M. F., Dmytrenko H. A. (2004) Upravlinski aspekty sotsialnoi roboty [Management aspects of social work]: kurs leksii. Kyiv. MAUP. 368 p. [in Ukr.].
11. Daniuk V. M., Petiukh V. M., Tymbaliuk S. O. (2006) Menedzhment personalu [Personnel Management] : navch. posib. Vyd. 2-he, bez zmin. / za zah. red. V. M. Daniuka, V. M. Petiukha. Kyiv : KNEU. 398 p. [in Ukr.].
12. Goltvenko V. A. (2004) Ocenka urovnya kachestva raboty personala na promyshlennom predpriyatii [Assessment of the quality level of personnel at an industrial enterprise]. *Problemy povysheniya effektivnosti funkcionirovaniya predpriyatij razlichnykh form sobstvennosti* : sb. nauch. trudov NAN Ukrainy. IEP. Donetsk, vol. 3, pp. 335–339 [in Rus.].
13. Kuzmenko L. M. (2008) Problemy provedennia otsinky personalu [Personnel assessment problems]. *Ekonomika i marketynh v XXI storichchi*, no 1, pp. 160–162. [in Ukr.].

ABSTRACT

Iryna Petrova. Characteristics of methods of evaluation of personnel of forensic expert institutions. The article states that to determine the ability of a specialist to perform official duties and his professionalism, evaluation of employees is used, which allows to identify their professional abilities, highlights personal qualities and prospects, which is especially important for forensic activities. It is emphasized that depending on the purpose and objectives of evaluation in some institutions use different types of evaluation of employees, which are classified on many grounds. The article presents the classification of evaluation methods on such grounds as: features of the subject and the evaluation process itself; by its content; by regularity; depending on the evaluation period; depending on the evaluation criteria; by systematic evaluation; by the subject of evaluation; according to the professional and functional structure of the evaluated.

It is stated that the structure of comprehensive evaluation of employees of forensic institutions can be presented in the form of a model that covers three groups of characteristics: the employee in terms of his business and personal qualities; labor (business) behavior; performance of work, its results and outlines the components of each of them. It is established that the method of comprehensive assessment can be used to assess all categories of employees: workers, specialists and managers. However, it is noted that the evaluation of the work of different categories of employees of the forensic institution has its own specific tasks, indicators, methods of identifying and measuring the results of work. It is noted that these problems can be solved using evaluation methods: direct – they are used to evaluate the direct results of the work of specialists and managers, or the results of the work of their subordinate team; indirect – when it is not the result of the activity that is evaluated, but the course of performance of tasks by employees, their realization of their functional responsibilities.

Keywords: *evaluation, employee, forensic institution, methods, work, results, professional qualities.*

УДК 342.7:343.1

DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-266-271

Оксана ПЧЕЛІНА®
доктор юридичних наук, професор
(Харківський національний
університет внутрішніх справ)

ПРАВО НА ІНФОРМАЦІЮ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ У КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ СТАНДАРТІВ

Здійснено аналіз наукових підходів до трактування поняття та значення інституту міжнародно-правових стандартів. Визначено сутність права на інформацію та його місце в системі прав і свобод людини. З'ясовано поняття та зміст права на інформацію в кримінальному провадженні у контексті міжнародно-правових стандартів. Запропоновано право на інформацію в кримінальному провадженні розуміти як передбачену кримінальним процесуальним законодавством України можливість і порядок отримання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації, що визначається засадами кримінального провадження та забезпечує вирішення його завдань.

Ключові слова: міжнародно-правові стандарти, права людини, право на інформацію, кримінальне провадження, кримінальний процес, зміст, значення.

Постановка проблеми. У науковій літературі цілком слушно акцентують на тому, що сфера захисту прав і свобод людини є полем діяльності не тільки однієї країни. Вона досягла обсягів міжнародного рівня та є одним із важливіших завдань багатьох держав світового співтовариства [1, с. 30–31; 2, с. 124]. Україна, дбаючи про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя; піклуючись про зміцнення громадянської злагоди на землі України та підтверджуючи європейську ідентичність Українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу України; прагнучи розвинути і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу, визначає своїм основним обов'язком утвердження і забезпечення прав і свобод людини [3]. У зв'язку з чим наша держава визнає закріплені міжнародно-правовими актами основні правові стандарти та забезпечує їх впровадження в усіх сферах суспільного життя, в тому числі й у кримінальну процесуальну діяльність. Як наголошує В. Уваров, право за своєю природою є соціально зумовленим, адже держава покликана формулювати ті норми, які потребує суспільство на конкретному етапі його розвитку [4, с. 9].

Одним із «невід'ємних елементів системи основоположних прав і свобод людини і громадянина, який займає одне із провідних місць в її осередку й є необхідною умовою усвідомлення особою свого місця та ролі в суспільстві, її гармонійного вільного розвитку та існування» є право на інформацію [5, с. 86]. Особливого значення вказане право набуває в кримінальному процесі України, оскільки воно являє собою «інструмент захисту прав і свобод людини», який є важливим чинником їхньої здатності до активної участі в кримінальному процесі [6, с. 43].

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Питання про поняття, зміст міжнародно-правових стандартів, а також їх імплементацію в національне законодавство, в тому числі в кримінальне процесуальне, були предметом дослідження багатьох учених, зокрема: О. Венецької, А. Деркача, Р. Наливайко, В. Політанського, П. Рабіновича, Т. Слінько, К. Степаненка, В. Уварова, С. Шевчука й інших. Вказані напрацювання характеризуються теоретичною та прикладною цінністю, однак поряд із цим чимало питань стосовно закріплення та реалізації міжнародних правових стандартів у кримінальному процесі України залишаються невирішеними й до сьогодні. Доводиться визнати, що право на інформацію в кримінальному провадженні як міжнародно-правовий стандарт є малодослідженим.

Метою статті є визначення змісту та значення права на інформацію в кримінальному провадженні з урахуванням усталених міжнародно-правових стандартів.

© О. Пчеліна, 2021

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-0224-1767>

pchelinaov@icloud.com

Виклад основного матеріалу. Висвітлення окресленої проблематики доречно розпочати зі з'ясування сутності та значення міжнародно-правових стандартів у кримінальному процесі України. Зокрема, під міжнародними стандартами в галузі прав людини пропонують розуміти загальновизнані міжнародно-правові норми, які закріплюють на загальнолюдському рівні статус особистості і встановлюють перелік основоположних прав і свобод, обов'язок держав дотримуватися цих прав і свобод, а також межі можливого або припустимого їх обмеження [7, с. 2; 1, с. 31; 2, с. 124]. Тобто в міжнародно-правових актах установлені правові стандарти, які засновані на звичаєвих нормах, що сформувалися внаслідок визнання державами юридичної сили правил поведінки, які були проголошені міжнародними організаціями [2, с. 124].

На думку П. Рабіновича й О. Венецької, визначаючи поняття міжнародних стандартів прав людини, важливо виокремлювати їх основні ознаки, які в своїй сукупності відображають сутність, зміст і значення названих стандартів. Науковці наголошують на текстуальній уніфікованості і функціональній універсальності закріплених у міжнародних документах принципів і норм, а також відзначають використання «вельми абстрактних, здебільшого оціночних, терміно-понять» для фіксації мінімально необхідного чи бажаного змісту прав людини. Крім того, вчені вказують на зумовленість міжнародних стандартів прав людини досягнутим рівнем соціального розвитку, його динамікою. Як основне завдання міжнародно-правових стандартів виокремлено, по-перше, встановлення позитивних обов'язків держав щодо забезпечення, охорони й захисту прав і свобод людини, та, по-друге, передбачення санкцій політико-юридичного чи політичного характеру за їх порушення [8, с. 26]. На наше переконання, визначені вище ознаки дійсно дозволяють повною мірою усвідомити зміст міжнародно-правових стандартів, проте їх наведення шляхом перерахування в дефініції вказаного інституту робить її занадто громіздкою. Це ускладнює її сприйняття та розуміння.

Більш вдалим вважаємо тлумачення міжнародних стандартів прав і свобод людини, запропоноване Л. Наливайко та К. Степаненком, а саме як загальновизнані положення міжнародних актів обов'язкового і рекомендаційного характеру, а також принципи міжнародного права, що закріплюють фундаментальні права особистості, які мають визначальне значення для захисту людини від незаконних та необґрунтованих дій з боку держави, посадових і інших осіб, які порушують або обмежують ці права, а також виконують функцію орієнтира для всіх держав під час регламентації і забезпечення прав своїх громадян [9, с. 20]. Тобто міжнародно-правові стандарти не тільки визначають, якими правами наділена людина й їх зміст, а й передбачають гарантування механізму їх забезпечення. Саме цей аспект є важливим, особливо, якщо йдеться про ті сфери суспільного життя, в яких є високий ризик їх порушень. Кримінальна процесуальна діяльність є саме такою сферою, адже кримінальне провадження нерозривно пов'язане з необхідністю та можливістю застосування процесуального примусу, що однозначно вказує на обмеження окремих прав і свобод людини заради забезпечення ефективності досудового розслідування та судового провадження та вирішення завдань, визначених ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України (далі КПК України).

Щодо питання про місце права на інформацію в системі основоположних прав і свобод людини і громадянина, то, як правильно констатує В. С. Політанський, воно є непростим з багатьох причин, зокрема через відсутність уніфікованого підходу до розуміння поняття «право на інформацію»; через тісне взаємне переплітання прав і свобод одне з одним, що вказує на їх єдину систему [5, с. 87–89].

Дійсно, проаналізувавши положення міжнародно-правових актів, якими проголошуються та забезпечуються права людини й її основоположні свободи в кримінальному провадженні, можна помітити, що в них, по-перше, відсутнє трактування права на інформацію та, по-друге, воно не розглядається як окреме право. Наприклад, у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) та Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (далі – Пакт) право на інформацію визначено як складову інших прав, а саме на свободу та особисту недоторканність і на справедливий суд. Зокрема, в ч. 2 ст. 9 Пакту, ч. 2 ст. 5 Конвенції зазначається, що кожен заарештований повинен бути негайно поінформований зрозумілою для нього мовою про підстави (причини) його арешту і про висунуте проти нього обвинувачення [10, 11], а в п. (а) ч. 3 ст. 14 Пакту, п. (а) ч. 3 ст. 6 Конвенції – кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має бути терміново і докладно поінформованим зрозумілою для нього мовою про характер і причини

(підставу) пред'явленого йому обвинувачення [10, 11]. Тобто праву на інформацію притаманна така риса, як можливість «реалізуватися сумісно» з іншими правами [5, с. 90], при цьому воно є елементом правового статусу особи [12].

У національному законодавстві термін «право на інформацію» закріплений і визначений у законі України «Про інформацію» (ст. 5), згідно з яким указане право «передбачає можливість вільного одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації, необхідної для реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів» [13]. При цьому йдеться про право на створення, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення, охорону, захист будь-якої інформації [13], незалежно від сфери її використання. Водночас у КПК України словосполучення «право на інформацію» не вживається, а також не розкривається сутність указанного права. Крім того, в кримінальному процесуальному законодавстві України забезпечення права на інформацію в кримінальному провадженні не закріплено як окрему його засаду. Проте в ст. 20 КПК України право підозрюваного, обвинуваченого на інформацію про його права визначається як складова забезпечення права на захист; в ст. 27 КПК України право особи на: отримання в суді як усної, так і письмової інформації щодо результатів судового розгляду; ознайомлення з процесуальними рішеннями й отримання їх копій; в суді інформації про дату, час і місце судового розгляду та про ухвалені в ньому судові рішення, крім випадків, установлених законом, – як структурний елемент засади гласності та відкритості судового провадження і повного фіксування технічними засобами судового засідання та процесуальних дій; в ст. 29 КПК України право бути поінформованим зрозумілою мовою про підозру, а також отримати судові рішення у перекладі на мову, яку знає особа, – як невід'ємна частина такої засади як мова, якою здійснюється кримінальне провадження [14].

Окремо варто зазначити, що право на інформацію в кримінальному провадженні має кожен, незалежно від його процесуального статусу та обсягу повноважень чи прав і обов'язків. При цьому обсяг інформації, а також порядок отримання до неї доступу варіюється згідно з правовою процедурою здійснення кримінального провадження. Зокрема, відповідно до п. 2 ч. 2 ст. 36 КПК України «прокурор, здійснюючи нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням, уповноважений ... мати повний доступ до матеріалів, документів та інших відомостей, що стосуються досудового розслідування» [14]; згідно з п. 3 ч. 2 ст. 39, п. 3 ч. 2 ст. 39¹ КПК керівник органу досудового розслідування та керівник органу дізнання уповноважені «ознайомлюватися з матеріалами досудового розслідування/дізнання, давати слідчому/дізнавачу письмові вказівки, що не суперечать рішенням та вказівкам прокурора» [14]. Водночас, проаналізувавши положення КПК України, які визначають права сторони захисту, потерпілого і його представника, інших учасників кримінального провадження, помітно, що право на інформацію також полягає в отриманні чітких і своєчасних повідомлень про свої права й їх роз'яснення, інформуванні підозрюваного, обвинуваченого щодо того, у вчиненні якого кримінального правопорушення його підозрюють, обвинувачують; ознайомленні з матеріалами досудового розслідування; одержувати копії процесуальних документів та письмові повідомлення; ознайомленні обвинуваченого, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, з журналом судового засідання та технічним записом судового процесу, які йому зобов'язані надати уповноважені працівники суду, і подавати щодо них свої зауваження; отриманні роз'яснень щодо порядку проведення окремих процесуальних дій; інформуванні потерпілого про сутність підозри та обвинувачення, про обрання, зміну чи скасування щодо підозрюваного, обвинуваченого заходів забезпечення кримінального провадження та закінчення досудового розслідування; отриманні заявником інформації про закінчення досудового розслідування; повідомленні представника юридичної особи у зв'язку із вчиненням якого кримінального правопорушення здійснюється провадження щодо юридичної особи; завчасному інформуванні про час і місце судового розгляду; повідомленні свідкові, у зв'язку з чим і в якому кримінальному провадженні він допитується; ознайомленні свідка з протоколом допиту [14]; тощо.

Зважаючи на вищенаведене, а також враховуючи позицію окремих науковців стосовно змісту права на інформацію в кримінальному провадженні у контексті міжнародно-правових стандартів, вбачається, що вказане право за своїм характером є багатоаспектним. Це дозволяє розглядати його в декількох вимірах – надання інформації про процесуальні права; інформування особи про її арешт і/або обвинувачення проти неї

(або про характер і причину обвинувачення); отримання доступу до інформації про матеріальні докази (інколи це називають правом доступу до матеріалів справи) [6, с. 43; 15, с. 120]. На наш погляд, указана позиція загалом є правильною, однак потребує певних уточнень. Вважаємо, що право на інформацію, поряд із зазначеним вище, треба розглядати ще й як засаду кримінального провадження.

Не можна оминати увагою й той факт, що право на інформацію залежно від механізму реалізації й характеру зобов'язань держави може бути як негативним, так і позитивним. У першому випадку йдеться про обов'язок утримуватися від тих або інших дій у ставленні до особи, а в другому – надавати відомості стосовно тієї чи іншої інформації, що знаходиться в розпорядженні держави (посадових осіб) та стосовно якої не встановлено обмежень в її отриманні [16, с. 214–218; 5, с. 91]. Зокрема, як указується в ч. 2 ст. 5 Закону України «Про інформацію», реалізація права на інформацію не повинна порушувати громадські, політичні, економічні, соціальні, духовні, екологічні та інші права, свободи і законні інтереси інших громадян, права та інтереси юридичних осіб [13]. Більше того, в КПК України також у багатьох положеннях зазначається про неможливість використання інформації, отриманої внаслідок проведення процесуальних дій, інакше як для вирішення завдань кримінального провадження, а також її розголошення [14]. У зв'язку з цим вважаємо, що право на інформацію в кримінальному провадженні треба розглядати також в аспекті заборони на розголошення інформації, одержаної під час досудового розслідування та судового провадження, та її використання не для вирішення завдань кримінального провадження.

Висновок. Отже, право на інформацію в кримінальному провадженні – це передбачена кримінальним процесуальним законодавством України можливість і порядок отримання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації, що визначається засадами кримінального провадження та забезпечує вирішення його завдань.

Список використаних джерел

1. Слінько Т. М. Міжнародно-правові стандарти в галузі прав людини та їх відображення в Конституції України. *Права людини і демократія* : зб. наук. ст. за матеріалами наук. конф. (м. Харків, 15 трав. 2018 р.). Харків, 2018. С. 30–34.
2. Деркач А. Міжнародно-правові стандарти захисту прав людини та їх відображення в Конституції України. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 8. С. 124–127. DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.8.23>.
3. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96–ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
4. Уваров В. Г. Застосування практики Європейського суду з прав людини та норм міжнародно-правових актів в удосконаленні кримінального судочинства України : монографія / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. М. Тертишника. Дніпропетровськ : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2012. 404 с.
5. Політанський В. С. Право на інформацію в системі основоположних прав і свобод людини і громадянина. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 4 (87). С. 86–95.
6. Ед Кейп, Заа Наморадзе. Ефективність захисту у кримінальному процесі в країнах Східної Європи. Болгарія, Грузія, Литва, Молдова, Україна / перекл. С. Сизенка. Київ : Міжнародний фонд «Відродження», 2012. 516 с. URL : https://www.irf.ua/efektivnist_zakhistu_u_kriminalnomu_protsezi_u_krainakh_skhidnoi_evropi_bolgariya_a_gruziya_litva_moldova_ukraina/files/ukr/programs/rol/zahist_v5_press.pdf.
7. Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського суду з прав людини у контексті західної правової традиції. Вид. 2-е, виправ., допов. Київ : Реферат, 2007. 848 с.
8. Рабінович П., Венецька О. Міжнародні стандарти прав людини: загальні ознаки, класифікація. *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 4. С. 18–28.
9. Наливайко Р. Л., Степаненко К. В. Міжнародно-правові стандарти прав людини : навч. посіб. Дніпро : ДДУВС, 2019. 184 с.
10. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : конвенція Ради Європи від 04.11.1950. *Офіційний вісник України*. 1998. № 13. С. 270.
11. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : пакт Організації Об'єднаних Націй від 16.12.1966. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
12. Право на доступ до інформації як елемент правового статусу особи : роз'яснення Міністерства юстиції України від 03.05.2012. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/n0012323-12>.
13. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 48. Ст. 650.
14. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88.

15. Волошанівська Т. В. Засада забезпечення права на захист у кримінальному провадженні в контексті європейських стандартів справедливого судового розгляду : монографія. Одеса : Видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2020. 270 с.

16. Христова Г. О. Негативні та позитивні зобов'язання держави у сфері прав людини: до постановки проблеми. *Правові засади гарантування та захисту прав і свобод людини і громадянина* : зб. наук. ст. та тез наук. повідомл. за матеріалами Міжнар. науково-практ. конф., 23 листоп. 2012 р., м. Полтава. Харків : Точка, 2012. Ч. 1. С. 214–218.

Надійшла до редакції 18.08.2021

References

1. Slinko T. M. (2018) Mizhnarodno-pravovi standarty v haluzi prav liudyny ta yikh vidobrazhennia v Konstytutsii Ukrainy [International legal standards in the field of human rights and their reflection in the Constitution of Ukraine]. *Prava liudyny i demokratia* : zb. nauk. st. za materialamy nauk. konf., m. Kharkiv, 15 trav. 2018 r. Kharkiv, pp. 30–34 [in Ukr.].

2. Derkach A. (2019) Mizhnarodno-pravovi standarty zakhystu prav liudyny ta yikh vidobrazhennia v Konstytutsii Ukrainy [International legal standards in the field of human rights and their reflection in the Constitution of Ukraine]. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*, no 8, pp. 124–127. DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.8.23>. [in Ukr.].

3. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 № 254k/96–VR. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1996. № 30. St. 141. [in Ukr.].

4. Uvarov V. H. (2012) Zastosuvannia praktyky Yevropeiskoho sudu z prav liudyny ta norm mizhnarodno-pravovykh aktiv v udoskonalenni kryminalnogo sudochynstva Ukrainy [Application of the case law of the European Court of Human Rights and norms of international legal acts in the improvement of criminal justice in Ukraine] : monohrafiia / za zah. red. d-ra yuryd. nauk, prof. V. M. Tertyshnyka. Dnipropetrovsk : Dnipropetr. derzh. un-t vnutr. cprav; Lira LTD, 404 p. [in Ukr.].

5. Politanskyi V. S. (2016) Pravo na informatsiiu v systemi osnovopolozhnykh prav i svobod liudyny i hromadianyna [The right to information in the system of fundamental human and civil rights and freedoms]. *Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy*, no 4 (87), pp. 86–95 [in Ukr.].

6. Ed Keip, Zaza Namoradze (2012) Efektyvnist zakhystu u kryminalnomu protsesi v krainakh Skhidnoi Yevropy. Bolharia, Hruzii, Lytva, Moldova, Ukraina [Effectiveness of protection in criminal proceedings in Eastern Europe. Bulgaria, Georgia, Lithuania, Moldova, Ukraine] / perekl. S. Syzenka. Kyiv : Mizhnarodnyi fond «Vidrodzhennia», 516 p. URL: https://www.irf.ua/efektyvnist_zakhystu_u_kryminalnomu_protsesi_u_krainakh_skhidnoi_evropi_bolgariya_gruziya_litva_moldova_ukraina/files/ukr/programs/rol/zahist_v5_press.pdf [in Ukr.].

7. Shevchuk S. (2007) Sudovi zakhyst prav liudyny: Praktyka Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u konteksti zakhidnoi pravovoi tradytsii [Judicial protection of human rights: The case law of the European Court of Human Rights in the context of the Western legal tradition]. Vyd. 2-e, vyprav., dopov. Kyiv : Referat, 848 p. [in Ukr.].

8. Rabinovych P., Venetska O. (2012) Mizhnarodni standarty prav liudyny: zahalni oznaky, klasyfikatsiia [International human rights standards: general features, classification]. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy*, no 4, pp. 18–28 [in Ukr.].

9. Nalyvaiko R. L., Stepanenko K. V. (2019) Mizhnarodno-pravovi standarty prav liudyny [International legal standards of human rights] : navch. posib. Dnipro : DDUVS, 184 p. [in Ukr.].

10. Konventsiiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod [Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms] : konventsiiia Rady Yevropy vid 04.11.1950. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy*, 1998, no 13, pp. 270 [in Ukr.].

11. Mizhnarodnyi pakt pro hromadianski i politychni prava [International Covenant on Civil and Political Rights] : pakt Orhanizatsii Obiednanykh Natsii vid 16.12.1966. Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 [in Ukr.].

12. Pravo na dostup do informatsii yak element pravovoho statusu osoby [The right to access information as an element of a person's legal status] : roziasnennia Ministerstva yustytsii Ukrainy vid 03.05.2012. Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/n0012323-12> [in Ukr.].

13. Pro informatsiiu [About information] : Zakon Ukrainy vid 02.10.1992 № 2657-KhII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 1992, no 48, art. 650 [in Ukr.].

14. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [Criminal Procedure Code of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 13.04.2012 № 4651-VI. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 2013, no 9–10, no 11–12, no 13, art. 88 [in Ukr.].

15. Voloshanivska T. V. (2020) Zasada zabezpechennia prava na zakhyst u kryminalnomu provaдzhenni v konteksti yevropeiskykh standartiv spravedlyvoho sudovoho rozghliadu [Principle of ensuring the right to protection in criminal proceedings in the context of European standards of fair trial] : monohrafiia. Odessa : Vydavets Bukaiev Vadym Viktorovych, 270 p. [in Ukr.].

16. Khrystova H. O. (2012) Nehatyvni ta pozytyvni zoboviazannia derzhavy u sferi prav liudyny: do postanovky problemy [Negative and positive obligations of the state in the field of human rights: to the problem]. *Pravovi zasady harantuvannia ta zakhystu prav i svobod liudyny i hromadianyna* : zb. nauk. st. ta tez nauk. povidoml. za materialamy Mizhnar. naukovoprakt. konf., 23 lystop. 2012 r., m. Poltava. Kharkiv : Tochka, part 1, pp. 214–218 [in Ukr.].

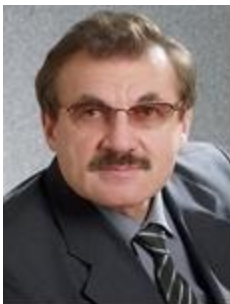
ABSTRACT

Oksana Pchelina. The right to information in criminal proceedings in the context of international legal standards. It has been noted that such activities are a sphere of public life, which is inextricably linked with the need and possibility of coercion, which clearly indicates the restriction of certain human rights and freedoms to ensure the effectiveness of pre-trial investigation and trial. The provisions of international legal acts proclaiming and ensuring human rights and fundamental freedoms in criminal proceedings have been analyzed. It has been emphasized that in the specified international legal acts there is no interpretation of the right to information, and also it is not considered as the separate right. The essence of the right to information and its place in the system of human rights and freedoms has been determined. The author's understanding of the concept of the right to information in criminal proceedings has been offered, its content has been revealed and its compliance with international standards of human rights and freedoms has been clarified. The right to information in criminal proceedings has been defined as the possibility and procedure for obtaining, using, disseminating, storing and protecting information provided by the criminal procedure legislation of Ukraine, which determines the principles of criminal proceedings and ensures the solution of its tasks. It has been emphasized that the right to information in criminal proceedings in the context of international legal standards is multifaceted in nature, which allows us to consider it in several aspects, namely as: the basis of criminal proceedings; providing information on procedural rights; informing the person about his / her detention, suspicion / accusation of committing a criminal offense; gaining access to information on material evidence; a ban on the disclosure of information obtained during the pre-trial investigation and court proceedings, and its use not to solve the problems of criminal proceedings.

Keywords: *international legal standards, human rights, right to information, criminal proceedings, criminal procedure, content, meaning.*

УДК 343.14

DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-271-277

**Володимир
ТЕРТИШНИК[©]**
доктор юридичних
наук, професор

Віктор ЧЕНЦОВ[©]
доктор наук
з державного управління,
професор, академік
Академії політичних
наук України,
Української академії
наук з державного
управління, Заслужений
діяч науки і техніки України

(Університет митної справи та фінансів)

**СТАНОВЛЕННЯ ІНТЕГРАТИВНОЇ ДОКТРИНИ
ДОКАЗОВОГО ПРАВА**

У статті на основі інтегративного аналізу проблем доказування в різних юридичних процесах обґрунтовується висновок щодо необхідності становлення інтегративної доктрини доказового права та ухвалення універсального законодавчого акта – «Кодексу доказового права».

Реалізація ідеї верховенства права у сфері правосуддя можлива лише за наявності фундаментальної доктрини доказового права та створеного на її основі досконалого доказового права. В контексті формування його доктринальних засад та окремих правових інститутів пропонуємо закріпити тут такі положення.

Доказами є фактичні дані, отримані в передбаченому законом порядку, які відповідають вимогам належності до справи, допустимості та достовірності.

Фактичні дані, отримані шляхом здійснення оперативно-розшукових дій, антикорупційних заходів, діяльності щодо запобігання легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, митних та інших, передбачених законом адміністративних чи цивільно-процесуальних

© В. Тертишник, 2021

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2993-0450>
tertishnik@umsf.dp.ua

© В. Ченцов, 2021

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-1109-8168>
academy@umsf.dp.ua

процедур, можуть використовуватися в кримінально-процесуальному та іншому юридичному доказуванні за умови, що з'ясовано й може бути перевірено джерело і спосіб їх здобуття.

Недопустимими є докази, які отримані з таких джерел, такими засобами і в такому порядку, за яких не забезпечено належного дотримання захисту прав і свобод людини відповідно до вимог засади верховенства права та принципу пропорційності, а також ставиться під сумнів достовірність самих доказів.

Стандарт доведення поза розумним сумнівом означає, що система належних до справи, допустимих та достовірних доказів, виключає будь-яке інше розумне пояснення події, яка є предметом судового розгляду, крім того, яке формується в судовому рішенні.

Ключові слова: докази, допустимість доказів, доказове право, процесуальна форма.

Постановка проблеми. В лабіринтах судово-правових реформ сучасна слідча і судова практика показала безліч колізій та доктринальних проблем доказового права, які потребують інтегративного аналізу з урахуванням теорії інформації, законів логіки та міжнародних стандартів доказування.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми, вказує як на наявність суперечливих положень доказового права та судових прецедентів, так і на розмаїття думок вчених під час аналізу наявних проблем [1–14].

Мета статті – визначення основних концептів та алгоритмів формування інтегративної доктрини та концептуальної моделі доказового права.

Виклад основного матеріалу. Доказове право – інтегративна система поєднаних предметом правового регулювання правових норм, якими визначаються мета та предмет доказування, компетенція суб'єкта доказування, концепт доказів та їх види, вимоги належності, допустимості та достовірності доказів, юридична форма доказової діяльності, принципи доказового права, оцінки та розуміння достатності доказів, стандарт доведеності поза розумним сумнівом та гарантії справедливого правосуддя.

Як у законодавстві, так і в практичній діяльності залишилось, а то й додалось, багато невіршених проблем доказового права.

Зокрема, в кримінальному процесі, акцентуючи на компетенціях сторін кримінального провадження, законодавець не забезпечив чіткої юридичної визначеності статусу та процедури діяльності суб'єктів, які здійснюють виявлення латентних злочинів, яка зазвичай здійснюється поза межами кримінального провадження та регламентується окремими законами. Викладаючи вимогу в ч. 1 ст. 214 КПК України про те, що слідчий, дізнавач, прокурор після самостійного виявлення ним з *будь-якого джерела* обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, зобов'язаний внести відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань та розпочати розслідування, закон не визначає обмежень щодо джерел інформації, яка покладається в основу рішення про початок кримінального провадження, тоді як ст. 19 Конституції України закріплює універсальну вимогу до діяльності службових і посадових осіб – «право робити лише те, що передбачено законом, та у спосіб, який законом визначений».

Визначаючи повноваження детективів Бюро економічної безпеки України, ст. 2 та 8 Закону України «Про бюро економічної безпеки» зазначає, що вони, крім здійснення оперативно-розшукової та суто кримінально-процесуальної діяльності, уповноважені також здійснювати «інформаційно-пошукову та аналітично-інформаційну роботу з метою виявлення та усунення причин і умов, що сприяють вчиненню кримінальних правопорушень». При цьому Бюро економічної безпеки України взаємодіє з Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку та отримує доступом до її автоматизованих інформаційних і довідкових систем, реєстрів та банків (баз) даних. Тобто детективи Бюро мають значні повноваження щодо здійснення інформаційної та аналітичної діяльності, яка реалізується поза межами кримінального процесу, але тісно пов'язана з виявленням і розкриттям латентних злочинів. Але така діяльність недостатньо урегульована законом, що залишає відкритим питання допустимості отримуваних при цьому доказових матеріалів та їх реалізації в кримінальному провадженні.

Аналогічним чином виникають проблеми реалізації в кримінальному провадженні фактичних даних, отриманих під час виконання своїх повноважень посадовими особами Національного агентства запобігання корупції, а також під час здійснення заходів фінансового моніторингу щодо виявлення фактів легалізації (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом.

Порівняльним дослідженням концептів доказів, закріплених в різних галузях

процесуального права, можна з'ясувати як на певні розбіжності в дефініціях, так і на доктринально хибні закріплення поняття та видів доказів, колізійні приписи щодо їх допустимості та достатності.

Всупереч сталого розуміння ієрархії правових норм, чинний КПК України містить досить неоднозначні за змістом постулати інституту допустимості доказів: а) «Доказами у кримінальному провадженні є фактичні дані, отримані у передбаченому цим Кодексом порядку...» (ст. 84); б) «Доказ визнається допустимим, якщо він отриманий у порядку, встановленому цим Кодексом» (ч. 1 ст. 86 КПК України). Тобто доказами в кримінальному процесі може бути лише те, що здобуто в передбаченому КПК порядку, а все інше, здобуто на основі процедур, передбачених іншими законами, як вважають розробники КПК України, доказами стати не може, а на рівні доктрини досі є «матеріалами невідомого науці статусу».

Розкриваючи концепт «докази» в Кодексі адміністративного судочинства, визначається, що «Доказами в адміністративному судочинстві є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи. Ці дані встановлюються такими засобами: 1) письмовими, речовими і електронними доказами; 2) висновками експертів; 3) показаннями свідків». Аналогічний концепт розуміння доказів та їх видів («засобів») викладений в ст. 73 Господарського процесуального кодексу України, а також в ст. 76 Цивільного процесуального кодексу України. Тобто в цих законодавчих актах закладений хибний логічний силогізм – «доказами є дані, а такі дані встановлюються «письмовими, речовими і електронними доказами», що зводиться до алогізму «докази, це дані, які встановлюються доказами».

У чинному КПК України закріплена ще більша колізія. Тут використано термін «джерела доказів», а до джерел доказів у ст. 84 КПК України віднесено показання, документи, речові докази, протоколи слідчих і судових дій. Тобто тут стверджується, що джерелами доказів є речові докази, а по суті маємо тавтологію – «джерелами доказів є докази».

Викладаючи досить вузьке загальне розуміння «джерел доказів» загалом, законодавець, регламентуючи процедуру дізнання щодо кримінальних проступків, спромігся проголосити, що «процесуальними джерелами доказів у кримінальному провадженні про кримінальні проступки, крім визначених ст. 84 цього Кодексу, також є пояснення осіб, результати медичного освідування, висновки спеціаліста, показання технічних приладів і технічних засобів, що мають функції фото- і кінозйомки, чи відеозапису» (ст. 298-1 КПК України). Але, продовжуючи традицію сіяти хаос, законодавець у ч. 2 названої статті стверджує, що «такі процесуальні джерела доказів не можуть бути використані у кримінальному провадженні щодо злочину, крім як на підставі ухвали слідчого судді, яка постановляється за клопотанням прокурора».

Стверджуємо, що приписи ч. 2 ст. 298-1 КПК України не відповідають конституційному концепту допустимості доказів, викладеному в ст. 62 Конституції України про те, що «обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях». Тому отримані законним шляхом докази є доказами незалежно від наявності чи відсутності ухвали слідчого судді щодо дозволу на їх використання як доказів, безумовно, якщо вони відповідають вимогам належності до справи і достовірності. Приписи процесуального закону лише тоді мають цінність і варті до виконання, коли спрямовуються на виконання завдань судового процесу, створюючи належну і достатню систему стримувань і противаг проти можливих помилок чи зловживань, а не породжуючи форму заради самої форми, яка уже сама містить у собі можливість довільного розсуду (дозволити чи не дозволити) та, крім надлишкової бюрократії, створює додаткові корупційні ризики.

Частина 5 ст. 271 КПК України, регламентуючи так звані і до того проблематичний інститут «контролю за вчиненням злочину» (злочин треба попереджувати, припиняти, розслідувати, а не контролювати його вчинення), зазначає, що «порядок і тактика проведення контрольованої поставки, контрольованої та оперативної закупки, спеціального слідчого експерименту, імітування обстановки злочину визначається законодавством». Тобто в законі стверджується, що регламентований тут і в цьому законі порядок визначається законодавством. Отримуємо унікальний приклад, коли законодавець, який повинен був би це зробити,

ухвалюючи системний закон – КПК України як комплексний законодавчий акт, цього так і не виконав, відтермінувавши цю роботу до віртуальних та малоймовірних законів майбутнього, та більше того, «замахнувся» на те, щоб навіть «тактика» названих ним дій (яка зазвичай обирається залежно від слідчої ситуації за умови конфіденційності), відтепер також регламентувалася законодавством. Навіть якщо припустити, що врешті-решт указані дії будуть регламентовані окремим законом, то можна наступити на уже відомі, але тут, мабуть, «дитячі граблі» – за приписами КПК України «доказ визнається допустимим, якщо він отриманий у порядку, встановленому цим Кодексом» (ч. 1 ст. 86 КПК України) і не інакше.

Реалізація ідеї верховенства права у сфері правосуддя можлива лише за наявності фундаментальної доктрини доказової діяльності та створеної на її основі інтегративної системи досконалого доказового права. Проте в наш час можна спостерігати наповнення правової системи так званим «беззубим правом» (*lex imperfecta*), або імітаційним правом (*lex simulate*), які створюють штучний вигляд рішучих та «успішних» реформ, а в реальності замулюють правове поле неплодоносним законодавчим «болотом».

У 2020 році статтю першу КПК України доповнено частиною третьою такого змісту: «Зміни до кримінального процесуального законодавства України можуть вноситися виключно законами про внесення змін до цього Кодексу та/або до законодавства про кримінальну відповідальність, та/або до законодавства України про адміністративні правопорушення». Цей закон набув чинності 11 червня 2020 року, тобто з дня, наступного за днем його опублікування (опублікований – «Голос України» від 10.06.2020. № 92). Однак уже Законом України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» (Закон № 738-IX від 19.06.2020 р.), який за задумами законодавця в переважних положеннях набував би чинності 16.08.2020 р. (15.08.2020 р. опубліковано в офіційному виданні «Голос України» № 145–146), були спроби внести зміни до КПК України, зокрема в частині розширення поняття й прав потерпілого та цивільного позивача, умов накладення арешту на майнові права тощо. Такі спроби міняти норми кримінально-процесуального права різними окремими непрофільними законами, з урахуванням новел, закладених в ч. 3 ст. 1 КПК, стають юридично нікчемними. А тому знову постає питання щодо допустимості доказів.

У правовому полі України на основі Конституції України та прецедентної практики Європейського суду з прав людини поступово формуються стандарти доказового права, які можуть стати єдиними для всіх галузей юридичних процесів. Цей процес має бути підсилений формуванням доктринальних основ доказового права.

Інтегративний аналіз проблем доказування в різних юридичних процесах дає змогу зробити висновок щодо необхідності ухвалення універсального законодавчого акта – «Кодексу доказового права».

У контексті формування його доктринальних засад та окремих правових інститутів пропонуємо закріпити тут норми такого змісту:

1. «Доказами є фактичні дані, отримані в передбаченому законом порядку, які відповідають вимогам належності до справи, допустимості та достовірності».

2. «Фактичні дані, отримані шляхом здійснення антикорупційних заходів, діяльності щодо запобігання легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, митних та інших передбачених законом адміністративних, оперативно-розшукових чи цивільно-процесуальних процедур, можуть використовуватися в юридичному доказуванні за умови, що з'ясовано й може бути перевірено джерело і спосіб їх здобуття, фактичні дані отримані без недопустимого втручання в гарантовані Конституцією України права і свободи громадян, не є «плодами отруйного дерева», такі здобуті фактичні дані відповідають вимогам належності до справи, допустимості та достовірності».

3. «Недопустимими є доказові матеріали, які здобуті внаслідок провокації злочину, одержані з істотним порушенням прав і свобод людини, чи є «плодами отруйного дерева, матеріали, які отримані з порушенням інших юридичних норм, приписами яких створювались певні гарантії отримання достовірних фактичних даних».

Очевидно недопустимими є докази, які отримані з таких джерел, такими засобами і в такому порядку, за яких не забезпечено дотримання засади верховенства права і принципу пропорційності та є сумнівною достовірність самих доказів.

У контексті такого концепту ч. 1 та 2 ст. 87 КПК України пропонуємо викласти так:

«Недопустимими є доказові матеріали, які здобуті внаслідок провокації злочину, одержані з істотним порушенням прав і свобод людини, чи є «плодами отруйного дерева, матеріали, які отримані з порушенням інших юридичних норм, приписами яких створювались певні гарантії отримання достовірних фактичних даних.

Недопустимими є докази, які отримані з таких джерел, такими засобами і в такому порядку, за яких не забезпечено належного дотримання захисту прав і свобод людини відповідно до вимог засади верховенства права та принципу пропорційності, а також ставиться під сумнів достовірність самих доказів».

Стандарт доведення поза розумним сумнівом означає, що система належних до справи, допустимих та достовірних доказів виключає будь-яке інше розумне пояснення події, яка є предметом судового розгляду, крім того, яке формується в судовому рішенні.

Висновки. Реалізація ідеї верховенства права у сфері правосуддя можлива лише за наявності фундаментальної доктрини доказового права та чітко юридично визначених його основних концептів «допустимості доказів «достовірності доказів» та «достатності доказів», створеної на її основі інтегративної системи досконалого доказового права.

У пропонуваній моделі «Кодексу доказового права» мають бути включені норми загальної та особливої частини. В загальній частині на інтегративному рівні мають бути викладені міжгалузевого характеру, єдині для усіх форм судочинства норми, якими визначатимуться поняття і види доказів та критерії їх допустимості. В особливій частині мають бути закладені сучасні норми – стандарти доказового права, які регламентують здобуття, дослідження, перевірку, оцінку та використання доказів, провадження судових експертиз (основу таких становлять норми Закону України «Про судову експертизу»), та приписи щодо особливості доказової діяльності під час застосування особливих форм проваджень.

Список використаних джерел

1. Азаров Ю. І., Хабло О. Ю., Конюшенко Я. Ю. Окремі питання збирання доказів у кримінальному провадженні. *Юридична наука*. 2015. № 5. С. 135–141.
2. Колпаков В. К. Докази та доказування в адміністративному судочинстві : монографія. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2019. 127 с.
3. Крет Г. Р. Міжнародні стандарти доказування у кримінальному процесі України: теоретико-правові та практичні основи : монографія. Київ, 2020. 452 с.
4. Орлов Ю. Ю., Чернявський С. С. Електронне відображення як джерело доказів у кримінальному провадженні. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 1(13) С. 10–21.
5. Панова А. В. Визнання доказів недопустимими у кримінальному провадженні : монографія. Харків : Право, 2017. 256 с.
6. Письменний Д. П. Слідчі (розшукові) та негласні слідчі (розшукові) дії в кримінальному провадженні України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Юридичні науки*. 2013. Вип. 3. Т. 2. С. 143–146.
7. Тертишник В. М., Каменський Д. В., Кошовий О. Г., Корнієнко М. В., Тертишник О. І., Ченцов В. В. Протидія white-collar crime (інтегративний аналіз, коментар законодавства та пошук шляхів його удосконалення) / під заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. М. Тертишника. Київ, 2021. 345 с.
8. Теорія доказового права : науково-практ. посіб. (монографія); за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. Академії наук Вищої школи України М. М. Ясинка. Київ : Алерта, 2021. 426 с.
9. Тертишник В. М. Істина «поза розумним сумнівом»: проблеми та колізії доказового права. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 2. Т. 1 С. 116–120.
10. Тетерятник Ганна. Уніфікація та диференціація процесуальної форми: синергетичний підхід. URL: <http://sd-vp.info/2016/unifikatsiya-ta-diferentsiatsiya-protse-sualnoyi-formi-sinergetichnij-pidhid/>.
11. Удалова Л. Д., Корсун В. Я. Суд як суб'єкт кримінально-процесуального доказування : монографія. Київ : Скіф, 2012. 168 с.
12. Шуило М. Є. Докази досудового і судового провадження в КПК України: співвідношення та їх функціональне призначення. *Право України*. 2013. № 11. С. 206–215.
13. Шуило М. Є. Нормативно-правова модель досудового розслідування за чинним КПК: теоретичні і практичні проблеми та шляхи їх вирішення. *Нове українське право*. 2021. Вип. 3. С. 261–266.
14. Allen R. J. *Comprehensive Criminal Procedure* / [R. J. Allen, W. J. Stuntz, J. L. Hoffmann, Debra A. Livingston, A. D. Leipold]. Salt Lake City: Aspen Publishers, 2011. 1128 p.

Надійшла до редакції 12.08.2021

References

1. Azarov Yu. I., Khablo O. Yu., Koniushenko Ya. Yu. (2015) Okremi pytannia zbyrannia dokaziv u kryminalnomu provadzhenni [Some issues of gathering evidence in criminal proceedings]. *Yurydychna nauka*, no 5, pp. 135–141 [in Ukr.].
2. Kolpakov V. K. (2019) Dokazy ta dokazuvannia v administratyvnomu sudochynstvi [Evidence and proof in administrative proceedings] : monohrafiia. Chernivtsi : Chernivetskyi nats. un-t, 127 p. [in Ukr.].
3. Kret H. R. (2020) Mizhnarodni standarty dokazuvannia u kryminalnomu protsesi Ukrainy: teoretyko-pravovi ta praktychni osnovy [International standards of proof in the criminal process of Ukraine: theoretical, legal and practical bases] : monohrafiia. Kyiv, 452 p. [in Ukr.].
4. Orlov Yu. Yu., Cherniavskiy S. S. (2017) Elektronne vidobrazhennia yak dzhereło dokaziv u kryminalnomu provadzhenni [Electronic reflection as a source of evidence in criminal proceedings]. *Yurydychnyi chasopys Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav*, no 1(13), pp. 10–21 [in Ukr.].
5. Panova A. V. (2017) Vyznannia dokaziv nedopustymymy u kryminalnomu provadzhenni [Declaring evidence inadmissible in criminal proceedings] : monohrafiia. Kharkiv : Pravo, 256 p. [in Ukr.].
6. Pysmennyi D. P. (2013) Slidchi (rozshukovi) ta nehlasni slidchi (rozshukovi) dii v kryminalnomu provadzhenni Ukrainy [Investigative (investigative) and covert investigative (investigative) actions in the criminal proceedings of Ukraine]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu. Seriya : Yurydychni nauky*, issue 3, vol. 2, pp. 143–146 [in Ukr.].
7. Tertyshnyk V. M., Kamenskyi D. V., Koshovyi O. H., Korniienko M. V., Tertyshnyk O. I., Chentsov V. V. (2021) Protydiia white-collar crime (intehratyvnyi analiz, komentar zakonodavstva ta poshuk shliakhiv yoho udoskonalennia) [Countering white-collar crime (integrative analysis, commentary on legislation and finding ways to improve it)] / pid zah. red. d-ra yuryd. nauk, prof. V. M. Tertyshnyka. Kyiv, 345 p. [in Ukr.].
8. Teoriia dokazovoho prava [Theory of evidentiary law] : nauko-vo-prakt. posib. (monohrafiia); za zah. red. d-ra yuryd. nauk, prof., akad. Akademii nauk Vysshchoi shkoly Ukrainy M. M. Iasyuka. Kyiv : Alerta, 2021. 426 p. [in Ukr.].
9. Tertyshnyk V. M. (2017) Istyna «poza rozumnym sumnivom»: problemy ta kolizii dokazovoho prava [Truth «beyond a reasonable doubt»: problems and conflicts of evidentiary law]. *Aktualni problemy vitchyznanoi yurysprudentsii*, no 2, vol. 1, pp. 116–120 [in Ukr.].
10. Teteriatnyk H. Unifikatsiia ta dyferentsiatsiia protsesualnoi formy: synerhetychnyi pidkhid [Unification and differentiation of procedural form: a synergetic approach]. URL: <http://sd-vp.info/2016/unifikatsiya-ta-diferentsiatsiya-protsesualnoyi-formi-sinergetichnij-pidhid/> [in Ukr.].
11. Udalova L. D., Korsun V. Ya. (2012) Sud yak subiekt kryminalno-protsesualnogo dokazuvannia [The court as a subject of criminal procedural evidence] : monohrafiia. Kyiv : Skif, 168 p. [in Ukr.].
12. Shumylo M. Ye. (2013) Dokazy dosudovoho i sudovoho provadzhennia v KPK Ukrainy: spivvidnoshennia ta yikh funktsionalne pryznachennia [Evidence of pre-trial and court proceedings in the CPC of Ukraine: the relationship and their functional purpose]. *Pravo Ukrainy*, no 11, pp. 206–215 [in Ukr.].
13. Shumylo M. Ye. (2021) Normatyvno-pravova model dosudovoho rozsliduvannia za chynnym KPK: teoretychni i praktychni problemy ta shliakhy yikh vyrishennia [Normative-legal model of pre-trial investigation under the current CPC: theoretical and practical problems and ways to solve them]. *Nove ukrainske pravo*, issue 3, pp. 261–266 [in Ukr.].
14. Allen R. J. (2011) *Comprehensive Criminal Procedure* / [R. J. Allen, W. J. Stuntz, J. L. Hoffmann, Debra A. Livingston, A. D. Leipold]. Salt Lake City: Aspen Publishers, 1128 p.

ABSTRACT

Volodymyr Tertyshnyk, Viktor Chentsov. Integrative doctrine of evidence-based law. The article on the basis of integrative analysis of the problems of evidence in various legal processes substantiates the conclusion about the need to establish an integrative doctrine of evidence law and adopt a universal legislative act - the «Code of Evidence Law».

The implementation of the rule of law in the field of justice is possible only if there is a fundamental doctrine of evidence-based law and a perfect evidentiary law created on its basis.

In the context of the formation of its doctrinal principles and individual legal institutions, we propose to enshrine here the following provisions:

Actual data obtained through the implementation of operational and search actions, anti-corruption measures, activities to prevent the legalization of proceeds from crime, customs and other administrative or civil procedure procedures stipulated by law can be used in criminal procedure and other legal evidence, provided that the source and method of their receipt can be verified.

In admissible are the evidence obtained from such sources, such means and in such a manner, in which the proper observance of the protection of human rights and freedoms in accordance with the requirements of the rule of law and the principle of proportionality is not ensured, and the authenticity of the evidence itself is questioned.

In legislation of Ukraine proposes to consolidate the following provisions: «Evidence materials obtained as a result of provocation of a crime obtained with significant violation of human rights and freedoms are inadmissible, whether «the fruits of a poisonous tree, materials obtained in violation of other

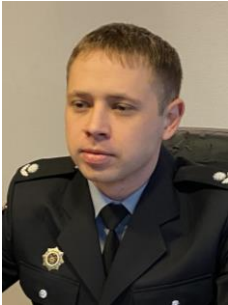
legal norms, the prescriptions of which created certain guarantees of obtaining reliable factual data. Inadmissible are the evidence obtained from such sources, such means and in such a manner, in which the proper observance of the protection of human rights and freedoms is not ensured in accordance with the requirements of the rule of law and the principle of proportionality, as well as question the authenticity of the evidence itself.

The standard of proof beyond a reasonable doubt means that the system of admissible and reliable evidence excludes any other reasonable explanation of the event that is the subject of trial, in addition to the one that is formed in the court decision.

Keywords: *evidence, admissibility of evidence, evidence law, procedural form.*

УДК 343.132

DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-277-284

Андрій МЕЛЬНИЧЕНКО[©]

кандидат юридичних наук

(Головне управління Національної поліції
в Дніпропетровській області)

ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ, СВОБОД І ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ ОСОБИ В РАМКАХ ТИМЧАСОВОГО ДОСТУПУ ДО РЕЧЕЙ І ДОКУМЕНТІВ: ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ

Досліджено тимчасовий доступ до речей і документів як інститут, який обмежує права і свободи людини в межах кримінального провадження та його основні властивості. Звернено увагу на проблематику, яка полягає у виникненні численних ризиків порушення прав людини під час застосування тимчасового доступу до речей і документів через необґрунтованість та слабку аргументованість клопотань слідчих про тимчасовий доступ, а також поверхневій оцінці обставин слідчим суддею з огляду на переважаність матеріалами клопотань. Досліджено статистичні дані, які вказують на необхідність послідовного реформування судового контролю у напрямі вивчення матеріалів та прийняття обґрунтованих рішень.

Ключові слова: *заходи забезпечення кримінального провадження, тимчасовий доступ до речей і документів, права і свободи людини та громадянина, обмеження прав і свобод людини, судовий контроль.*

Постановка проблеми. Тимчасовий доступ до речей і документів в межах кримінального процесу є складовою інституту заходів забезпечення кримінального провадження. Він привертає увагу науковців тому, що має досить специфічну процедуру отримання ухвали на тимчасовий доступ до речей і документів, яку надає слідчий суддя за результатами розгляду клопотання. Механізм судового контролю вказує на те, що цей захід певною мірою обмежує права, свободи або законні інтереси людини – учасника кримінального провадження або третьої особи. Із цим пов'язана проблематика досліджуваного заходу, яка полягає в існуванні ризиків порушення прав осіб тому, що до слідчих суддів надходить велика кількість клопотань про надання тимчасового доступу, а також наявні специфічні особливості в аспекті надання тимчасового доступу до речей і документів, які містять охоронювану законом таємницю. В подальшому з'ясовується, що реформування кримінального процесуального законодавства шляхом закріплення за деякими інститутами механізму судового контролю виявилось замало, щоб удосконалити правозахисний сектор у національній правовій системі.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Дослідженням різних аспектів правового інституту тимчасового доступу до речей і документів присвятили свої праці такі науковці, як: С. Андрусенко, І. Басиста, І. Гловюк, М. Климчук, М. Макаров, В. Нерсесова, М. Погорецький, В. Сокурченко, Л. Удалова, В. Фаринник, В. Федченко, С. Чернявський, О. Шило тощо.

Мета: дослідити тимчасовий доступ до речей і документів в аспекті заходів забезпечення кримінального провадження та його властивості щодо обмеження прав і

свобод людини в кримінальному провадженні; висвітлити практичну проблематику тимчасового доступу до речей і документів.

Виклад основного матеріалу. У Главі 15 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) викладено визначення поняття «тимчасовий доступ до речей і документів», особливості правової природи та застосування цього інституту у кримінальному процесі, а також окреслено процесуальний порядок реалізації положень вищезазначеної Глави кодифікованого закону. Відповідно до ч. 1 ст. 159 КПК України «тимчасовий доступ до речей і документів» полягає у наданні стороні кримінального провадження особою, у володінні якої знаходяться такі речі і документи, можливості ознайомитися з ними, зробити їх копії та вилучити їх (здійснити їх виїмку) [1]. Треба звернути на місце тимчасового доступу до речей і документів у системі кримінального процесу. Зокрема, цей інститут в узагальненому вигляді можна представити як складову заходів забезпечення кримінального провадження. Він досить значущий для системи дійовості забезпечення тому, що реалізує їхню мету, створюючи умови для забезпечення дієвості кримінального провадження, яка досягається шляхом надання сторонам кримінального провадження рівних можливостей у збиранні доказів, їх подальшому застосуванні відповідно до фактичних обставин події, а також наданні у судовому засіданні для безпосереднього дослідження зібраних фактичних даних під час вирішення питання про винуватість або невинуватість обвинуваченого тощо. Тимчасовий доступ до речей і документів за своєю правовою природою є джерелом отримання важливої для сторін кримінального провадження інформації та досягнення кожною певної стратегічної мети у конкретному провадженні. До того ж фактичні дані, отримані під час досудового розслідування, є аргументацією власної позиції та чинником переконання суду в істинності викладеної позиції. Тимчасовий доступ до речей і документів має досить аргументоване і досконале підґрунтя, однак цей інститут має особливості, які досі не врегульовані у чинному КПК України. Переважно це стосується ключової особливості досліджуваного інституту: тимчасовий доступ до речей і документів певною мірою здатен обмежувати права, свободи та законні інтереси особи, що повинно бути суцільно врегульовано для запобігання порушення прав людини та громадянина в межах кримінального провадження. У цій ситуації варто зважати на певні ризики, які наявні в кожному кримінальному провадженні під час застосування норм інституту тимчасового доступу і можуть призвести до порушення прав особи, яка досить часто прямо не стосується розслідуваного кримінального провадження. Зокрема, сторона захисту або обвинувачення зацікавлені в отриманні необхідної для доведення вини або невинуватості інформації, і за цих умов може виникнути ризик порушення прав третьої особи або учасника кримінального провадження, яка де-факто володіє інформацією.

В. Фаринник у власному дослідженні на тему інтерпретації сутності заходів забезпечення кримінального провадження у новому КПК України розглядає їх як різновид заходів кримінального процесуального примусу. Зокрема, в розумінні науковця заходами кримінального процесуального примусу є передбачені кримінальним процесуальним законом заходи примусового характеру, які застосовуються виключно уповноваженими на те державними органами, їх посадовими особами в межах кримінального провадження до його учасників залежно від потреби «... з метою недопущення дійсних і можливих перешкод, які перешкоджають реалізації завдань кримінального судочинства» [2, с. 134–136]. Зважаючи на це розуміння, треба констатувати, що заходи забезпечення кримінального провадження за своєю сутністю дійсно можна вважати різновидом кримінального процесуального примусу тому, що вони спрямовані на створення належних умов для досягнення мети кримінального провадження та реалізації фундаментального принципу кримінального процесу – невідворотності кримінальної відповідальності за вчинення кримінального правопорушення. При цьому застосування заходів забезпечення кримінального провадження не є обов'язковим у кожному кримінальному провадженні. По-перше, у чинному КПК України нараховується 10 заходів забезпечення, а по-друге, звернення до процедури того чи іншого заходу забезпечення кримінального провадження залежить від поведінки учасників, тобто невиконання, неналежне виконання обов'язків суб'єктами кримінального процесу, а також превентивні заходи. В. Фаринник визначає заходи забезпечення кримінального провадження як «... заходи державно-правового примусу, що застосовуються уповноваженими державними органами та особами, у встановленому законом порядку до підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, свідка

та інших осіб кримінальної процесуальної діяльності з метою запобігання та припинення їхніх неправомірних дій, забезпечення, виявлення та закріплення доказів, досягнення завдань кримінального судочинства та дієвості провадження» [2, с. 135].

На нашу думку, треба погодитись із дефініцією, сформованою В. Фаринником, що заходи забезпечення кримінального провадження базуються на процесуальному примусі, спрямовані на реалізацію завдань кримінального процесу, збирання доказів і реагування на неналежну поведінку учасників кримінального провадження тощо. Однак думки науковців у розумінні поняття «заходи забезпечення кримінального провадження» дещо не збігаються. Зокрема, В. Рожнова, Д. Савицький та Я. Конюшенко це поняття інтерпретують як «передбачені кримінальним процесуальним законом процесуальні засоби державно-правового примусу...» [3, с. 246]. Однак у їх призначенні вони погоджуються з В. Фаринником, стверджуючи, що заходи забезпечення спрямовані на досягнення дієвості кримінального провадження. О. Фірман аналогічно репрезентує заходи забезпечення кримінального провадження як передбачені законом групу заходів кримінального процесуального примусу [4, с. 236].

Крім того, ще низка науковців виокремлюють ознаки і особливості заходів забезпечення кримінального провадження загалом та кожного окремо (В. Назаров, О. Миколенко тощо) [5, с. 104; 6, с. 82], а також дослідники відхиляють думку стосовно того, що заходи кримінального процесуального примусу та заходи забезпечення кримінального провадження можна ототожнювати (Г. Кожевников та О. Гумін) тощо.

Однак треба звернути увагу, що у проаналізованих дефініціях, сформульованих науковцями, поверхово або взагалі не простежується ключова ознака заходів кримінального провадження, зокрема тимчасового доступу до речей і документів. Вони певною мірою обмежують права і свободи особи в межах кримінального провадження. В теорії кримінального процесу кримінальне провадження розуміють як матеріальну процесуальну форму, яка є уніфікованою і ґрунтується на заходах кримінального процесуального примусу. До цих заходів належить тимчасовий доступ до речей і документів тому, що надання власником конкретних речей і документів для ознайомлення сторонам кримінального провадження здійснюється виключно на підставі ухвали слідчого судді або суду, що вже є певною формою примусу. Якщо власником не виконується законний припис суду, то суд за клопотанням сторони кримінального провадження має право постановити ухвалу на проведення обшуку. При цьому ініціатором дійсно може бути будь-яка сторона.

Тимчасовий доступ до речей і документів обмежує суспільні або приватні права особи тому, що інформація, яку необхідно отримати, може міститися у абсолютно різних речах і документах. Чинним КПК України передбачено певні обмеження для доступу до окремих видів таких об'єктів, зокрема матеріалів обміну інформацією між захисником та його клієнтом, а також особливий порядок доступу до інформації, що підлягає захисту законодавством, яке регулює суспільні відносини у сфері охоронюваної законом таємниці [7, с. 32]. Відповідно до положень КПК України, суб'єктом надання тимчасового доступу до речей і документів є слідчий суддя, суд [1]. Кримінальне процесуальне законодавство таким чином визначає, що це рішення повинно прийматися в межах судового контролю і повнота відповідальності за нього покладається на суд, слідчого суддю, хоча наслідки у вигляді юридичної відповідальності за неправомірне надання тимчасового доступу до речей і документів не визначені. Однак слідчий суддя своїм рішенням обмежує право власності особи на майно і закріплює механізми процесуального примусу, які мають бути застосовані у разі відмови власника, користувача або розпорядника надавати тимчасовий доступ до об'єктів, визначених ухвалою суду.

Відповідно до офіційної статистики застосування тимчасового доступу до речей і документів в межах кримінального провадження є доволі поширеним. Для розуміння динаміки звернення до цього заходу забезпечення кримінального провадження слідчими ми здійснили статистичну вибірку послідовно, почавши відлік для аналізу з 2013 року, коли досліджуваний інститут було певним чином реформовано та впроваджено механізми судового контролю. Далі під час дослідження було використано дані 2014–2020 рр. для формування порівняльних результатів за значний проміжок часу. Крім того, треба зауважити, що статистичним даним у межах кримінального судочинства не приділено достатньо уваги, але їх збір, систематизація і аналіз можуть справити значний позитивний вплив на формування корисних практичних рекомендацій для

вдосконалення певних правових позицій, зокрема в межах кримінального процесуального законодавства, а також стати міцним підґрунтям для здійснення правозахисної політики в Україні. Аналіз статистичних даних, проведення порівняльних досліджень, виокремлення ймовірних порушень є способами виявлення та запобігання потенційним ризикам неправомірного обмеження або порушення прав людини під час прийняття будь-якого процесуального рішення або проведення процесуальної дії тощо.

Отже, за результатами порівняльного аналізу статистичних даних застосування тимчасового доступу до речей і документів можна простежити певну закономірність, що загалом у щорічній кількості клопотань про застосування тимчасового доступу до речей і документів немає різких відмінностей, однак найбільшу кількість клопотань про застосування цього заходу було подано у 2015 та 2017 році. За офіційними даними, це 252 793 клопотання і 257 744 клопотання відповідно, однак за даними 2019 та 2020 року їх кількість дещо знизилася, що зумовлено певними правозахисними процесами, інтенсифікація яких відбувається у всіх галузях права національної правової системи [8-9].

Однак, незважаючи на зменшення кількості подання клопотань про тимчасовий доступ до речей і документів, практики звертають увагу на проблему великого обсягу даних клопотань, через що слідчий суддя не може ґрунтовно вивчити обставини справи та доцільність (або недоцільність) надання тимчасового доступу у конкретній ситуації. Слідчий суддя досить поверхово оцінює необхідність цього заходу забезпечення кримінального провадження у конкретній ситуації і розглядає клопотання, тим самим обмежуючи права і свободи особи, якій належать речі або документи, зазначені у клопотанні службовою особою. Статистика свідчить, що із 223 979 клопотань, поданих у 2020 році, судом задоволено 191 296 клопотань, тобто 85,4 % від загальної кількості [8]. Цей показник підтверджує деяку поверховість у задоволенні клопотання про тимчасовий доступ до речей і документів тому, очевидно, що це велика кількість матеріалів, які необхідно проаналізувати, але суддя не займається виключно розглядом клопотань про тимчасовий доступ до речей і документів, адже поряд з цим необхідно приділити увагу великій кількості клопотань про застосування інших заходів кримінального провадження, проведення слідчих (розшукових) дій. Із цього випливає аргументований кількісними показниками, логічний висновок щодо формальності судового контролю через велике навантаження слідчих суддів. Існує необхідність певним чином реформувати порядок надання тимчасового доступу до речей і документів, розширивши коло суб'єктів, уповноважених на прийняття рішення про надання тимчасового доступу до речей та документів. Цілком доцільно було б надати таку можливість прокурору, щодо, наприклад, певних суб'єктів – державних органів, установ, організацій, що в жодному разі не зменшує гарантії законності прийняття ним рішення про надання слідчому тимчасового доступу до речей і документів.

Прокурор є суб'єктом реалізації права на свободу та особисту недоторканність і фактично гарантом дотримання конституційних прав і свобод в межах досудового розслідування. Незважаючи на те, що на етапі досудового розслідування найбільш важливі рішення ухвалюються слідчим суддею, діяльність прокурора із забезпечення дотримання прав і свобод особи – учасника кримінального провадження є перманентною з огляду на положення законодавства. Однією з найголовніших функцій прокурора є функція нагляду за додержанням і застосуванням законів. У ст. 2 Закону України «Про прокуратуру» окреслено функції прокуратури, до яких належить підтримання державного обвинувачення; представництво інтересів громадян у визначених законом випадках, а також нагляд за додержанням законів органами, які провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство тощо [10]. На нашу думку, базовим повноваженням прокурора є «нагляд за додержанням законів у формі процесуального керівництва» як зазначено у ст. 36 КПК України [1], що, звісно, за своєю суттю не є зовсім правильним і про що досліджувалося у попередніх роботах.

Норми у КПК України, якими регламентовано інститут тимчасового доступу до речей і документів, вказують на значну роль прокурора у застосуванні тимчасового доступу до речей і документів та поданні відповідного клопотання до суду. У ст. 160 КПК України зазначено, що «слідчий має право звернутись із зазначеним клопотанням за погодженням з прокурором» [1]. Відповідно до функціонального обов'язку прокурора, що полягає у контролі за дотриманням конституційних прав і свобод людини, ця норма свідчить про значний ступінь обмеження прав і свобод тимчасовим доступом до речей і документів, який підлягає судовому контролю.

Як показує практика, проблематика у сфері застосування тимчасового доступу до речей і документів часто пов'язана з доступом до банківської таємниці та охоронюваної законом таємниці загалом, адже відповідно до п. 5 ч. 1 ст. 162 КПК України «... відомості, які можуть становити банківську таємницю» містять елементи охоронюваної законом таємниці, що спричиняє спеціальний та більш складний порядок отримання доступу лише у випадку доведення неможливості отримати важливі для досудового розслідування відомості в інший спосіб та довести обов'язкові для досудового розслідування обставини.

Як зауважує О. Булейко, суддя Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду: «... розкриття інформації, яка містить банківську таємницю, здійснюється виключно судом у порядку цивільного або кримінального судочинства. У процесі розкриття банком інформації щодо юридичних чи фізичних осіб на суд як орган судової влади покладається подвійна функція. Суд здійснює правосуддя, а також судовий контроль за законністю та обґрунтованістю...» [11]. У випадку задоволення клопотання про тимчасовий доступ до речей і документів суд, як суб'єкт судового контролю, виконує функцію забезпечення дотримання конституційних прав і свобод людини під час проведення дій, які пов'язані з обмеженням цих прав і дозвіл на які був наданий слідчим суддею.

У теорії кримінального процесу можна виокремити два різновиди підстав для отримання інформації під час досудового розслідування та судового провадження в межах кримінального судочинства. У кримінальному процесі наявна класична структура класифікації підстав тому, що для витребування інформації в межах кримінального провадження є фактичні та юридичні підстави. До першого виду підстав відносять фактичні підстави, тобто відомості, які повинні бути витребувані або вилучені, належать до предмета доказування відповідно до ст. 91 КПК України. Під фактичними підставами для витребування інформації розуміють обов'язкові елементи доказування в межах кримінального процесу, які є обґрунтуванням подій, фактів та обставин, які в подальшому інтерпретуються як докази і використовуються в матеріалах кримінального провадження для реалізації завдань кримінального процесу, у вузькому розумінні – доведення винуватості або невинуватості особи у вчиненні кримінального правопорушення. До предмета доказування у ст. 91 КПК України віднесено подію кримінального правопорушення та її основні складові, винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, та інші диференційовані обставини тощо [1]. До другого різновиду підстав треба віднести юридичні, які полягають у витребуванні необхідної інформації, зважаючи на матеріальну складову, тобто наявність кримінального провадження. Ця підстава характеризується внесенням відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР), поданням клопотання до суду про надання тимчасового доступу до речей і документів, які містять охоронювану законом таємницю.

З огляду на вищезазначене треба зауважити, що звернення до слідчого судді із клопотанням про тимчасовий доступ до речей і документів, які містять відомості, що становлять банківську таємницю, можливе виключно за умови наявності фактичної та юридичної підстави, тобто необхідності доведення відомостей, які входять до предмета доказування, є важливими і містять ключові фактичні дані, а також відомості про кримінальне правопорушення внесено до ЄРДР відповідно до вимог КПК України і з дотриманням встановлених строків, а клопотання про тимчасовий доступ складено і обґрунтовано належним чином, погоджено та подано на розгляд. Це типова модель ідеальних умов для ухвалення слідчим суддею рішення про тимчасовий доступ до речей і документів, за якої ризики порушення прав і свобод людини є мінімальними і діють гарантії їх забезпечення.

Однак непоодинокими є випадки, коли суб'єкти, які подають, погоджують і розглядають клопотання про тимчасовий доступ до речей і документів, здійснюють порушення прав і свобод людини. У цьому разі повинна бути дієва та досконала процедура оскарження, щоб особа мала можливість захистити порушене право. Тимчасовий доступ до речей і документів обмежує права особи тому, що слідчий суддя, з одного боку, здійснює судовий контроль та забезпечує дотримання прав і свобод людини, а з іншого – видає припис володільцю речі або документа надати належне йому майно уповноваженій особі. У зв'язку з цим у КПК України частково регламентована можливість оскарження ухвали про тимчасовий доступ до речей і документів, адже у ч. 1 ст. 309 КПК України, у якій зазначено, що «під час досудового розслідування можуть

бути оскаржені в апеляційному порядку ухвали слідчого судді про: ... 10) тимчасовий доступ до речей і документів, яким дозволено вилучення речей і документів, які посвідчують користування правом на здійснення підприємницької діяльності або інших, за відсутності яких фізична особа-підприємець чи юридична особа позбавляються можливості здійснювати свою діяльність» [1]. При цьому варто констатувати, що не лише в цих випадках відбувається серйозне втручання в права людини. Також це трапляється і тоді, коли речі і документи були вилучені у передбаченому КПК України порядку, проте зберігаються у сторони кримінального провадження значний час і володілцю не повертаються або й навіть коли кримінальне провадження вже закрито.

Незважаючи на фрагментарну регламентацію процедури оскарження ухвали про тимчасовий доступ до речей і документів, особа стосовно документів і речей, які перебувають у її віданні, коли видано відповідну ухвалу, має право у випадку порушення процедури розгляду клопотання про тимчасовий доступ до речей і документів звернутися до Дисциплінарної палати Вищої ради правосуддя. Як приклад можна навести ухвалу Першої дисциплінарної палати Вищої ради правосуддя від 28.04.2021 р. № 974/1дп/15-21 про відкриття дисциплінарної справи стосовно судді Печерського районного суду міста Києва, який допустив грубе порушення норм процесуального права під час розгляду клопотання про надання тимчасового доступу до речей і документів, які містять охоронювану законом таємницю. У тексті ухвали зазначено, що «... суддя не виконав одне з основних завдань кримінального провадження – не забезпечив охорони прав, свобод та законних інтересів не тільки осіб, доступ до яких надано слідчому, а також членів їх сімей...», розкривши тим самим їх конфіденційні відомості [12].

Висновки. Тимчасовий доступ до речей і документів за своєю правовою природою є джерелом отримання важливої для сторін кримінального провадження інформації та досягнення кожною певної стратегічної мети у конкретному провадженні. Цей захід забезпечення кримінального провадження певною мірою здатен обмежувати права, свободи та законні інтереси особи, що повинно бути суцільно врегульовано для запобігання порушення прав людини та громадянина. Треба зважати на певні ризики, які наявні в кожному кримінальному провадженні під час застосування норм інституту тимчасового доступу і можуть призвести до порушення прав особи. Слідчий суддя, розглядаючи клопотання про тимчасовий доступ до речей і документів, першочергово повинен вживати заходів щодо запобігання порушенню прав і свобод людини.

З'ясовано, що через значний щорічний обсяг клопотань про тимчасовий доступ до речей і документів слідчий суддя досить поверхово оцінює необхідність цього заходу забезпечення кримінального провадження у конкретній ситуації і задовольняє клопотання, тим самим обмежуючи права і свободи особи, якій належать речі або документи, зазначені у клопотанні службовою особою. Із цього випливає аргументований кількісними показниками, логічний висновок щодо формальності судового контролю через велике навантаження слідчих суддів. Існує необхідність певним чином реформувати порядок надання тимчасового доступу до речей і документів, цілком доцільно надавши повноваження на прийняття відповідного рішення прокурору у певних видах суб'єктів, які підлягають кримінальному процесуальному примусу, що в жодному разі не зменшує гарантії законності прийняття ним рішення про надання ТИМЧАСОВОГО доступу до речей і документів.

Список використаних джерел

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України в редакції від 08.08.2021 №4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
2. Фаринник В. І. Заходи забезпечення кримінального провадження у новому кримінальному процесуальному законодавстві: сутність та класифікація. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 1. С. 133–142.
3. Рожнова В. В., Савицький Д. О., Конюшенко Я. Ю. Курс лекцій з кримінального процесу за новим Кримінальним процесуальним кодексом України (загальна частина). Київ : Національна академія внутрішніх справ. 2021. 331 с.
4. Фірман О. В. Заходи забезпечення кримінального провадження та їх класифікація. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 6. С. 234–237.
5. Назаров В. В. Застосування заходів забезпечення кримінального провадження. *Європейські перспективи*. 2013. № 3. С. 102–106.
6. Миколенко О. М. Критерії класифікації заходів забезпечення кримінального провадження та їх співвідношення із заходами кримінального процесуального примусу. *Правова держава*. 2014. № 17. С. 81–84.

7. Глобенко Г. І. Тимчасовий доступ до речей і документів як захід забезпечення кримінального провадження. URL: [file:///C:/Users/Tawr/Downloads/ShVSxqR21BqRAFYOVSnExITwGEHg9-5-%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Tawr/Downloads/ShVSxqR21BqRAFYOVSnExITwGEHg9-5-%20(1).pdf)
8. Стан дотримання конституційних прав громадян під час досудового розслідування у 2020 році. Частина 2. *Naspravdi.Today* : офіційний вебсайт. URL: <https://naspravdi.today/uk/2021/08/10/stan-dotrymannia-konstytutsiynykh-prav-hromadian-pid-chas-dosudovoho-rozsliduvannia-u-2020-rotsi-chastyna-2/>.
9. Кравченко С., Бабанли Р. Кримінальне судочинство: що говорить судова статистика. *Судова влада України: Верховний Суд* : офіційний вебсайт. URL : <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/919688/>.
10. Про прокуратуру : Закон України в редакції від 11.07.2021 №1697-VII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text>.
11. Судді ВС розповіли про судову практику щодо кредитних спорів та доступу до банківської таємниці. *Судова влада України: Верховний Суд* : офіційний вебсайт. URL : <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1071985/>.
12. Ухвала Першої дисциплінарної палати Вищої ради правосуддя від 28.04.2021 р. № 974/1дп/15-21 «Про відкриття дисциплінарної справи стосовно судді Печерського районного суду міста Києва Новака Р. В.». *Вища рада правосуддя* : офіційний вебсайт. URL : <https://hcj.gov.ua/doc/doc/6730>.

Надійшла до редакції 10.09.2021

References

1. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [Criminal Procedure Code of Ukraine] : Zakon Ukrainy v redaktsii vid 08.08.2021 №4651-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> [in Ukr.].
2. Farynyk V. I. (2015) Zakhody zabezpechennia kryminalnogo provadzhennia u novomu kryminalnomu protsesualnomu zakonodavstvi: sutnist ta klasyfikatsiia [Measures to ensure criminal proceedings in the new criminal procedure legislation: essence and classification]. *Visnyk kryminalnogo sudochynstva*, no 1, pp. 133–142 [in Ukr.].
3. Rozhnova V. V., Savytskyi D. O., Koniushenko Ya. Yu. (2021) Kurs lektsii z kryminalnogo protsesu za novym Kryminalnym protsesualnym kodeksom Ukrainy (zahalna chastyna) [Course of lectures on criminal procedure under the new Criminal Procedure Code of Ukraine (general part)]. Kyiv : Natsionalna akademiia vnutrishnikh sprav, 331 p. [in Ukr.].
4. Firman O. V. (2014) Zakhody zabezpechennia kryminalnogo provadzhennia ta yikh klasyfikatsiia [Measures to ensure criminal proceedings and their classification]. *Yurydychni naukovyi elektronnyi zhurna*, no 6, pp. 234–237 [in Ukr.].
5. Nazarov V. V. (2013) Zastosuvannia zakhodiv zabezpechennia kryminalnogo provadzhennia [Application of measures to ensure criminal proceedings]. *Yevropeiski perspektyvy*, no 3, pp. 102–106 [in Ukr.].
6. Mykolenko O. M. (2014) Kryterii klasyfikatsii zakhodiv zabezpechennia kryminalnogo provadzhennia ta yikh spivvidnoshennia iz zakhodamy kryminalnogo protsesualnogo prymusu [Criteria for classification of measures to ensure criminal proceedings and their relationship with measures of criminal procedural coercion]. *Pravova derzhava*, no 17, pp. 81–84 [in Ukr.].
7. Hlobenko H. I. Tymchasovi dostup do rechei i dokumentiv yak zakhid zabezpechennia kryminalnogo provadzhennia [Temporary access to things and documents as a measure to ensure criminal proceedings]. URL : [file:///C:/Users/Tawr/Downloads/ShVSxqR21BqRAFYOVSnExITwGEHg9-5-%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Tawr/Downloads/ShVSxqR21BqRAFYOVSnExITwGEHg9-5-%20(1).pdf) [in Ukr.].
8. Stan dotrymannia konstytutsiynykh prav hromadian pid chas dosudovoho rozsliduvannia u 2020 rotsi. Chastyna 2 [The state of observance of the constitutional rights of citizens during the pre-trial investigation in 2020. Part 2]. *Naspravdi.Today* : ofitsiyni vebсайт. URL : <https://naspravdi.today/uk/2021/08/10/stan-dotrymannia-konstytutsiynykh-prav-hromadian-pid-chas-dosudovoho-rozsliduvannia-u-2020-rotsi-chastyna-2/> [in Ukr.].
9. Kravchenko S., Babanly R. Kryminalne sudochynstvo: shcho hovoryt sudova statystyka [Criminal proceedings: what judicial statistics say]. *Sudova vlada Ukrainy: Verkhovnyi Sud* : ofitsiyni vebсайт. URL : <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/919688/> [in Ukr.].
10. Pro prokuraturu [About the prosecutor's office] : Zakon Ukrainy v redaktsii vid 11.07.2021 №1697-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text> [in Ukr.].
11. Suddi VS rozpovily pro sudovu praktyku shchodo kredytnykh sporiv ta dostupu do bankivskoi taiemnytsi [The judges of the Supreme Court spoke about the case law on credit disputes and access to banking secrecy]. *Sudova vlada Ukrainy: Verkhovnyi Sud* : ofitsiyni vebсайт. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1071985/> [in Ukr.].
12. Ukhvala Pershoi dystsyplinarnoi palaty Vyshchoi rady pravosudivia vid 28.04.2021 r. №974/1дп/15-21 «Pro vidkryttia dystsyplinarnoi spravy stosovno suddi Pecherskoho raionnogo sudu mista Kyieva Novaka R. V.» [Resolution of the First Disciplinary Chamber of the High Council of Justice dated 28.04.2021 № 974 / 1dp / 15-21 "On opening a disciplinary case against a judge of the Pechersk District Court of Kyiv Novak RV"]. *Vyshcha rada pravosudivia* : ofitsiyni vebсайт. URL : <https://hcj.gov.ua/doc/doc/6730> [in Ukr.].

ABSTRACT

Andriy Melnychenko. Restrictions of individual's rights, freedoms and legal interests within temporary access to items and documents: practical aspects. Temporary access to things and a document as an institution that restricts human rights and freedoms in criminal proceedings and its main properties have been studied. Attention is drawn to the problem of numerous risks of human rights violations during the application of temporary access to things and documents due to unfounded and weak argumentation of investigators' requests for temporary access, as well as a superficial assessment of circumstances by the investigating judge due to overload of requests. Statistical data have been studied, which indicate the need for consistent reform of judicial control in the direction of studying the materials and making informed decisions. Temporary access to things and documents in the criminal process is part of the institution of measures to ensure criminal proceedings. It attracts the attention of scholars because it has a rather complicated procedure for obtaining a decision on temporary access to things and documents, which must be provided by the investigating judge based on the results of the petition.

The mechanism of judicial control indicates that this measure to some extent restricts the rights, freedoms or legitimate interests of a person – a participant in criminal proceedings or a third party. Related to this is the problem of the measure under investigation, which is the risk of violation of the rights of individuals, because every year the investigating judges receive a large number of requests for temporary access, and there are specific features in terms of providing temporary access to things and documents containing legally protected secret.

Keywords: *measures to ensure criminal proceedings, temporary access to things and documents, human and civil rights and freedoms, restriction of human rights and freedoms, judicial control.*

УДК 343.98

DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-284-289

Юрій МИРОШНИЧЕНКО[©]
кандидат юридичних наук
(суддя Іллічівського районного суду
міста Маріуполя Донецької області)

**ОСНОВНІ ЗАСАДИ ПОБУДОВИ МЕТОДИЧНИХ
КОМПЛЕКСІВ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
СУДОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ**

Стаття присвячена формуванню ключових засад побудови методико-криміналістичних рекомендацій та їх комплексів, призначених для оптимізації судового провадження, серед яких автором виділено:

– принцип законності, що означає повну й точну відповідність алгоритмів розв'язання криміналістичних ситуацій, які виникають на стадії судового провадження, змісту чинного законодавства, етичним нормам і моральним засадам;

– принцип теоретичної обґрунтованості та практичної застосовності, що вимагає вагомого наукового обґрунтування та перевіреної на практиці ефективності, пропонованих криміналістикою методичних рекомендацій, які враховують як позитивний досвід, так і помилки та недоліки в роботі суддів у кримінальних справах;

– принцип конкретності, що передбачає реальність тактичних рекомендацій по роботі з доказами, повноту й дієвість розроблених алгоритмів, визначеність і точність їх змісту та його відповідність умовам сучасної судової практики, об'єктивності та типовості ситуацій, з якими доводиться стикатися суб'єктам криміналістичної діяльності на стадії судового провадження;

– принцип оперативності, що означає оптимальне поєднання процесуальних і криміналістичних засобів з метою якнайшвидшого досягнення генеральної мети кримінального провадження та спрямовує розробника методико-криміналістичних комплексів на забезпечення оптимального темпу ведення судового провадження, коли за найменшої витрати часу досягається найбільший ефект процесуальної діяльності;

– принцип планованості (етапності), який вимагає, щоб усі процеси, дії, операції в судовому провадженні здійснювались на плановій основі, забезпечуючи його поступальний рух до реалізації стратегічної мети кримінального провадження, що передбачає необхідність диференціації розроблених криміналістикою методичних алгоритмів відповідно до послідовних

© Ю. Мирошніченко, 2021

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9114-1495>

zaruba264@gmail.com

етапів судового провадження;

– принцип ситуаційності (ситуаційної зумовленості), що полягає в пріоритеті створення алгоритмів розв'язання типових ситуацій, які виникають на відповідних етапах судового провадження та характерні для всіх або більшості кримінальних справ безвідносно до кримінально-правової кваліфікації досліджуваної події.

Ключові слова: криміналістика, методика судового провадження, принципи судової методики.

Постановка проблеми. Пізнавальна діяльність суду під час здійснення правосуддя тісно переплітається з конструктивною, тобто діяльністю з ухвалення рішень [1], оптимізації яких має сприяти розроблення та впровадження в практику кримінального судочинства методико-криміналістичних рекомендацій щодо алгоритму дій суду в різноманітних судових ситуацій. Покликаючись на думку Р. Белкіна щодо сутності криміналістичної методики, можна стверджувати, що як система рекомендацій вона є однією з підстав ухвалення рішень особою, яка здійснює кримінальне провадження, своєрідним алгоритмом її дій, вираженим в узагальненій, типовій формі. І для того щоб стати підставою для конкретного тактичного рішення, вона повинна бути максимально деталізована стосовно цієї ситуації [2, с. 192].

Тож наукові положення, що розробляються в межах криміналістичної методики, повинні містити типові аргументи для ухвалення проміжних і підсумкових рішень у кримінальних справах. Вони мають становити собою постійно поповнюваний комплекс криміналістичних алгоритмів і програм, з яких мусить формуватися оптимальна технологія досудового та судового провадження у тій чи іншій кримінальній справі [3].

Тому основою судової методики повинна бути система науково обґрунтованих типових методичних рекомендацій з організації судового дослідження, що дозволять під час ретельного врахування індивідуальних особливостей кожної кримінальної справи забезпечити ефективність у різних типових і нетипових судових ситуаціях. При цьому, як відомо, базовими елементами будь-якої системи є принципи. З огляду на це важливим завданням початкового етапу розвитку методики судового провадження як нового підрозділу криміналістичної методики є формування основних правил конструювання окремих методичних комплексів для потреб суду, дотримання яких стане вирішальною умовою допустимості та ефективності розроблюваних нею рекомендацій.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми.

Практично жодне наукове дослідження монографічного характеру, присвячене проблемам криміналістичної методики, жоден підручник криміналістики або навчальний посібник відповідної тематики не оминає увагою питання принципів побудови окремих криміналістичних методик. З-поміж науковців, у працях яких так чи інакше висвітлюються основи формування методико-криміналістичних комплексів, треба назвати О. Баєва, Р. Белкіна, І. Возгріна, А. Волобуєва, Ю. Гармаєва, В. Журавля, С. Ішенка, В. Корноухова, С. Косарева, Р. Степанюка, В. Тіщенко, С. Чурилова, А. Шмоніна, Б. Щура та інших вітчизняних й закордонних криміналістів.

Водночас огляд спеціальної літератури показує, що питання визначення та класифікації принципів побудови та використання методик розслідування окремих видів кримінальних правопорушень, як і раніше, є чи не найбільш дискусійним у криміналістичній науці. Що ж до засад створення методичних рекомендацій для потреб судового провадження, то дослідження в цій царині вельми нечисленні. Якщо серед іноземних криміналістів, до сфери наукових інтересів яких належать проблеми методико-криміналістичного забезпечення судового провадження, можна згадати Д. Кіма, В. Гавла, А. Кирилову, А. Корчагіна, О. Корчагіна, Г. Хорошеву та ін., то у вітчизняній науці найбільш помітним і послідовним розробником цієї проблематики залишається, напевне, В. Алексейчук.

Мета дослідження, результати якого подано у цій статті, полягала у спробі формування деяких ключових принципів побудови методичних криміналістичних рекомендацій та їх комплексів, призначених для оптимізації судового провадження.

Виклад основного матеріалу. Цільове призначення методики судового розгляду полягає в акумуляції та впорядкуванні застосування різних криміналістичних засобів і методів для вирішення завдань кримінального судочинства [4, с. 31]. Робота з модернізації наявних і створення нових методичних рекомендацій та їх комплексів буде конструктивною за умови її відповідності низці загальних правил, до яких Р. Степанюк відносить: 1) обов'язкове врахування дослідником вимог нормативно-правових актів, що стосуються розроблюваної методики; 2) знання та використання сучасних досягнень

криміналістики та інших наук, положення яких є необхідними для побудови відповідної методики, а також дотримання загальних правил науково-дослідної діяльності у процесі її формування; в) обов'язкове ґрунтовне вивчення дослідником злочинної діяльності певного виду, а також урахування потреб і можливостей оперативно-розшукової, слідчої, експертної та судової практики [5].

Б. Щур поділяє принципи криміналістичної методики за теоретичним і прикладним змістом. До першої групи він відносить принципи побудови (формування) окремих криміналістичних методик (системність, наукову обґрунтованість, структурованість, об'єктивність), до другої – принципи їх практичного використання (законність, етичність, етапність (планомірність), вибірковість (ситуаційність), індивідуальність (конкретність) [6, с. 232].

Позитивно оцінюючи підхід цього автора до диференціації принципів криміналістичної методики, В. Журавель доповнює запропонований ним перелік ще кількома положеннями, серед яких найцікавішим для нас є відповідність структури окремої криміналістичної методики структурі базової моделі криміналістичної методики [7], до якої ми неодмінно звернемося під час подальшого дослідження проблем створення методичних комплексів криміналістичного забезпечення судового провадження. Зважаючи на лімітований обсяг публікації, розглянемо лише обов'язковий, на наш погляд, мінімум правил, які встановлюють відповідні вимоги та обмеження для розробників адресованих суду допустимих методичних криміналістичних комплексів.

При цьому не станемо детально зупинятися на розборі кожного з них, теоретичні аспекти загальних засад формування окремих криміналістичних методик достатньо розроблені. Лише коротко, стосовно предмета нашого дослідження, зазначимо, що законність алгоритмів розв'язання криміналістичних ситуацій, які виникають на стадії судового провадження, означає повну й точну відповідність їх змісту чинному законодавству, етичним нормам і моральним принципам. Теоретична обґрунтованість і практична застосовність пропонованих рекомендацій вимагає, щоб вони мали вагоме наукове обґрунтування та перевірену на практиці ефективність, враховували як позитивний досвід, так і помилки та недоліки в роботі суддів у кримінальних справах. Принцип конкретності передбачає реальність тактичних рекомендацій по роботі з доказами, повноту й дієвість розроблених алгоритмів, визначеність і точність їх змісту та його відповідність умовам сучасної судової практики, об'єктивності та типовості ситуацій, з якими доводиться стикатися суб'єктам криміналістичної діяльності на стадії судового провадження.

Далі докладніше зупинимось на окремих принципах, першим серед яких є принцип оперативності судового провадження, продиктований загальною вимогою кримінального процесу про необхідність дотримання розумних строків судового розгляду кримінальних справ (ст. 28 КПК). Оперативність судового розгляду – це оптимальне поєднання процесуальних і криміналістичних засобів з метою якнайшвидшого досягнення генеральної мети кримінального провадження. Діяти оперативно означає адекватно оцінювати ситуацію, що склалася, швидко ухвалювати необхідні рішення, своєчасно та наполегливо їх реалізовувати. Принцип оперативності судового провадження спрямовує розробника методико-криміналістичних рекомендацій на забезпечення оптимального темпу ведення судового провадження, коли за найменшої витрати часу досягається найбільший ефект процесуальної діяльності.

Метою криміналістичних методик судового розгляду є організація оптимальної процедури дослідження доказів, наданих сторонами обвинувачення та захисту [8]. Головним методом організації судового провадження є планування, воно зумовлюється самою суттю методико-криміналістичного забезпечення судового провадження, завданням якого є сприяння суду в тому, щоб, виходячи з ситуації, що виникла у справі, найбільш раціонально організувати судовий розгляд з метою його планомірного просування до реалізації стратегічної мети кримінального провадження. Досягнення цієї мети оптимізується застосуванням розроблених на основі теорії планування криміналістичних алгоритмів відповідно послідовним етапам цього процесу.

Опонуючи О. Корчагіну щодо змісту методики судового розгляду кримінальних справ, С. Чурилов стверджує, що методико-криміналістичного забезпечення потребує тільки центральна частина судового розгляду, під час якої встановлюються наявність (відсутність) події злочину, інкримінованої обвинуваченому, його причетність (непричетність) до події злочину, винуватість (невинуватість) та інші обставини, що підлягають доведенню. Етап підготовки до судового засідання, на якому з'ясовуються й

вирішуються питання по кримінальній справі, що надійшла до суду, на думку цього автора, не вимагають застосування рекомендацій криміналістичної методики [9].

З такою позицією погодитись не можна. Криміналістична діяльність судді починається з моменту отримання ним обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру або клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності. Саме на цьому етапі бере початок процес формування загальної тактики судового провадження. В цьому питанні ми повністю на боці І. Когутича, який пише, що методика судового розгляду кримінальних справ як підсистема криміналістичної методики розпочинає своє функціонування з моменту надходження кримінальної справи до суду і до ухвалення в ній остаточного рішення [10].

Кримінально-процесуальній діяльності властива циклічність, що пов'язано з розвитком (зміною) умовно самостійних етапів судового розгляду, в межах яких відбувається трансформація судових ситуацій. У зв'язку з цим актуалізується необхідність створення для суддів альтернативних програм (алгоритмів) у вигляді комплексів тактичних засобів з оптимального вирішення різних тактичних завдань, що виникають під час дослідження доказів в межах типових судових ситуацій стосовно етапів судового розгляду окремих категорій кримінальних справ [11].

З огляду на це сутність принципу етапності полягає в тому, що методичні рекомендації найбільш раціонального порядку організації судового дослідження повинні бути диференційовані відповідно до різних етапів судового провадження. При цьому етапи, які визначаються та розробляються в криміналістиці, необхідно відрізнити від стадій кримінального процесу, що вивчаються наукою кримінального процесуального права. Якщо останні відбивають послідовність дій суб'єктів кримінального судочинства в залі судових засідань, то криміналістичні етапи також характеризують особливості організації роботи суду за його межами. Криміналістична програма судового провадження містить періоди до, під час і після проведення підготовчого судового засідання, а також вступну частину судового розгляду, дослідження доказів, судові дебати та останнє слово обвинуваченого, постановлення та проголошення остаточного рішення у справі.

Однак виділення етапів судового провадження – це тільки узагальнена теоретична модель цього процесу. Для того щоб наблизити наукові положення до умов судової практики, необхідно розглянути кожен етап з погляду характерних для нього ситуацій, чого вимагає таке з виділених нами правил побудови криміналістичних алгоритмів судового розгляду – принцип ситуаційності (ситуаційної зумовленості), який у нашому розумінні суті методики судового провадження набуває особливого значення. Воно полягає в тому, що на відміну від традиційного для криміналістики конструювання методик розслідування окремих видів (груп) злочинів, пріоритет надається побудові алгоритмів розв'язання типових судових ситуацій, що виникають протягом усього судового провадження, та характерних для всіх або більшості кримінальних справ безвідносно до кримінально-правової кваліфікації досліджуваної події, що традиційно беруть за основу створення окремих криміналістичних методик.

Висновки. Отже, нами розглянуто та в загальних рисах схарактеризовано основні приписи, якими повинен керуватися розробник окремих судових методик, зокрема законність, теоретична обґрунтованість і практична застосовність, конкретність, оперативність, планомірність (етапність), ситуаційна зумовленість. Зрозуміло, що ними не вичерпується вся система засад створення та функціонування таких побудов. Це ймовірніше той обов'язковий мінімум правил, яким вони повинні відповідати. Вочевидь, під час більш глибокого спеціального дослідження можуть бути названі й інші принципи та запропоновані їх класифікаційні системи, ми ж обмежимося наведеним, вважаючи цього достатнім для переходу до дослідження проблем структури окремої методики судового провадження, результати якого будуть презентовані в наступній публікації.

Список використаних джерел

1. Мазунин Я. М., Кудрявицкий А. С. Ситуационный подход как основа разработки криминалистической методики судебного разбирательства. *Научный вестник академии МВД России*. 2012. № 2. С. 56–58.
2. Белкин П. С. Курс криминалистики : учеб. пособ. : в 3 т. Т. 3. URL : http://www.law.vsu.ru/structure/criminalistics/books/belkin_crim3.pdf
3. Шаталов А. С. Алгоритмизация и программирование расследования преступлений в системе криминалистической методики. *Право. Журнал Высшей школы экономики*. 2017. № 2. С. 155–172.
4. Корчагин А. Ю. Организационно-тактические и методические основы криминалистического

обеспечения судебного разбирательства дел : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Москов. гос. юрид. акад. Москва, 2007. 44 с.

5. Степанюк Р. Л. Принципи формування окремої криміналістичної методики. *Право і безпека*. 2016. № 4 (63). С. 85–90.

6. Шур Б. В. Теоретичні основи формування та застосування криміналістичних методик : монографія. Харків, 2010. 319 с.

7. Журавель В. А. Принципи формування окремих криміналістичних методик розслідування злочинів. *Вісник Академії правових наук України* : зб. наук. пр. Харків, 2011. № 1. С. 173–183.

8. Журавель В. Окрема криміналістична методика: поняття та сфера застосування. *Вісник Академії правових наук України*. 2011. № 2. С. 202–213.

9. Чурилов С. Н. Современные представления о системе заключительного раздела. *Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия Философия. Социология. Право*. 2016. № 17 (238). Вып. 37. С. 154–157.

10. Когутич І. І. Про структуру методики розгляду в суді кримінальних справ про вбивства. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2010. Вип. 23. С. 226–232.

11. Мишин А. В. Особенности криминалистической деятельности в судебном производстве по уголовным делам. *Ученые записки Казанского университета. Гуманитарные науки*. 2017. Т. 159. Кн. 2. С. 504–511.

Надійшла до редакції 17.08.2021

References

1. Mazunin Ya. M., Kudryavickij A. S. (2012) Situacionnyj podhod kak osnova razrabotki kriminalisticheskoy metodiki sudebnogo razbiratelstva [The situational approach as the basis for the development of forensic methods of litigation]. *Nauchnyj vestnik akademii MVD Rossii*, no 2, pp. 56–58. [in Russ.].

2. Belkin R. S. Kurs kriminalistiki [Forensics course] : ucheb. posob. : v 3 t. Vol. 3. URL : http://www.law.vsu.ru/structure/criminalistics/books/belkin_crim3.pdf [in Russ.].

3. Shatalov A. S. (2017) Algoritmizaciya i programmirovaniye rassledovaniya prestuplenij v sisteme kriminalisticheskoy metodiki [Algorithmization and programming of crime investigation in the system of forensic techniques]. *Pravo. Zhurnal Vysshej shkoly ekonomiki*, no 2, pp. 155–172 [in Russ.].

4. Korchagin A. Yu. (2007) Organizacionno-takticheskie i metodicheskie osnovy kriminalisticheskogo obespecheniya sudebnogo razbiratelstva del [Organizational-tactical and methodological foundations of forensic support of court proceedings] : avtoref. dis. ... d-ra jurid. nauk : 12.00.09. Moskva, 44 p. [in Russ.].

5. Stepaniuk R. L. (2016) Pryntsypy formuvannya okremoi kryminalistychnoi metodyky [Principles of formation of a separate forensic methodology]. *Pravo i bezpeka*, no 4 (63), pp. 85–90 [in Ukr.].

6. Shchur B. V. (2010) Teoretychni osnovy formuvannya ta zastosuvannya kryminalistychnykh metodyk [Theoretical bases of formation and application of forensic methods] : monohrafiia. Kharkiv, 319 p. [in Ukr.].

7. Zhuravel V. A. (2011) Pryntsypy formuvannya okremykh kryminalistychnykh metodyk rozsliduvannya zlochyniv [Principles of formation of separate criminological methods of investigation of crimes]. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy*, no 1, pp. 173–183 [in Ukr.].

8. Zhuravel V. (2011) Okrema kryminalistychna metodyka: poniattia ta sfera zastosuvannya [Separate forensic methodology: the concept and scope]. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy*, no 2, pp. 202–213 [in Ukr.].

9. Churilov S. N. (2016) Sovremennye predstavleniya o sisteme zaklyuchitel'nogo razдела [Modern ideas about the system of the final section]. *Nauchnye vedomosti Belgorodskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya Filosofiya. Sociologiya. Pravo*, no 17 (238), issue 37, pp. 154–157 [in Russ.].

10. Kohutych I. I. (2010) Pro strukturu metodyky rozghliadu v sudi kryminalnykh spravakh pro vbyvstva [About structure of a technique of consideration in court of criminal cases on murders]. *Aktualni problemy vdoskonalennia chynnoho zakonodavstva Ukrainy*, issue 23, pp. 226–232 [in Ukr.].

11. Mishin A. V. (2017) Osobennosti kriminalisticheskoy deyatelnosti v sudebnom proizvodstve po ugovolnym delam [Features of forensic activity in criminal proceedings]. *Uchenye zapiski Kazanskogo universiteta. Gumanitarnye nauki*, vol. 159, book 2, pp. 504–511 [in Russ.].

ABSTRACT

Yuriy Miroshnichenko. Basic principles of construction of methodical of criminalistic support judicial proceedings. The article is devoted to the formation of key principles of construction of methodical criminalistic recommendations and their complexes, designed to optimize court proceedings, including:

– the principle of legality, which means full and accurate compliance with the algorithms for resolving criminalistic situations, which are formed at the stage of court proceedings, the content of current legislation, ethical norms and moral principles;

– the principle of theoretical validity and practical applicability, which requires a strong scientific substantiation and proven in practice the effectiveness of the proposed methodical recommendations, which take into account both positive experience and errors and shortcomings in the work of judges in criminal cases;

– the principle of specificity, which provides the reality of tactical recommendations for working with evidence, the completeness and effectiveness of the developed algorithms, the certainty and accuracy of their content and its compliance with modern judicial practice, objectivity and typicality of situations faced by subjects of criminalistic activity on stage of court proceedings;

– the principle of promptness, which means the optimal combination of procedural and criminalistic tools in order to achieve the overall goal of criminal proceedings and aims to develop the methodical criminalistic complexes to ensure the optimal pace of litigation, when the least time achieves the greatest effect of procedural activities;

– the principle of planning (phasing), which requires that all processes, actions, operations in court proceedings, carried out on a planned basis, ensuring its progressive movement towards the strategic goal of criminal proceedings, which requires differentiation of methodical algorithms developed by criminalistics in accordance with successive stages of court proceedings;

– the principle of situationality (situational conditionality), which is the priority of creating algorithms for resolving typical situations that arise at the relevant stages of the proceedings and are characteristic of all or most criminal cases, regardless of the criminal qualification of the event under investigation.

Keywords: criminalistics, methodical of court proceedings, principles of court methodical.

УДК 343.977

DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-289-293

Інна СІЧКОВСЬКА[©]

кандидат юридичних наук, доцент
(Львівський державний університет
внутрішніх справ)

ОСОБЛИВОСТІ ДІЗНАВАЧІВ З ОПЕРАТИВНИМИ ПІДРОЗДІЛАМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

Висвітлено питання особливостей взаємодії оперативними підрозділами Національної поліції України. Визначено, під взаємодією працівників підрозділів дізнання з оперативними підрозділами Національної поліції України. Уточнено класифікацію, форми та принципи такої взаємодії між підрозділами та оперативного підрозділу під час досудового розслідування у формі дізнання. Визначено законодавцем межі: може здійснюватися на будь-якому етапі досудового розслідування, але обов'язково повинна закінчуватись із закриттям кримінального провадження або з направленням до суду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності. Під час розслідування кримінальних правопорушень дізнавачі здійснюють взаємодію з працівниками оперативних підрозділів органів Національної поліції, органів безпеки, Національного антикорупційного бюро України, Державного бюро розслідувань, органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового і митного законодавства, органів Державної кримінально-виконавчої служби України, органів Державної прикордонної служби України на основі Конституції України, Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу, Законів України «Про Національну поліцію», «Про оперативно-розшукову діяльність» та ін.

Дізнавач, здійснюючи свої повноваження відповідно до вимог КПК України, є самостійним у своїй процесуальній діяльності, втручання в яку осіб, що не мають на те законних повноважень, забороняється.

Основним завданням взаємодії підрозділів дізнання Національної поліції України з іншими структурними підрозділами Національної поліції є запобігання кримінальним правопорушенням, їх виявлення та розслідування, притягнення до встановленої законодавством відповідальності осіб, які їх учинили, відшкодування завданої кримінальними правопорушеннями шкоди, відновлення порушених прав та інтересів фізичних і юридичних осіб.

Ключові слова: дізнавач, взаємодія, оперативні підрозділи Національної поліції України, форми взаємодії, принципи взаємодії.

© I. Sichkovska, 2021

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9437-8850>

i.sichkovska@ukr.net

Постановка проблеми. Правильно обрані форми та способи взаємодії дізнавачів з оперативними підрозділами Національної поліції України є важливою умовою успішного розслідування кримінальних проступків. Для успішного вирішення завдань кримінального провадження дізнавач повинен дотримуватися визначених принципів взаємодії, розуміти головне її завдання та мінімізувати можливі проблеми, які виникають під час взаємодії з оперативними підрозділами Національної поліції України під час досудового розслідування.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Підрозділи дізнання Національної поліції України почали працювати з липня 2020 року, відповідно і питання взаємодії дізнавачів з іншими підрозділами Національної поліції України не достатньо висвітлені в науковій літературі. Частково деякі питання роботи підрозділів дізнання Національної поліції досліджували в своїх працях такі науковці: А. Кунтій, С. Чернявський, Л. Удалова, Р. Дударець, В. Рожнова, М. Климчук та інші.

Тому **метою** нашого дослідження є висвітлення особливостей взаємодії дізнавача з оперативними підрозділами Національної поліції України.

Виклад основного матеріалу. Під взаємодією між дізнавачем і працівниками оперативних підрозділів треба розуміти спільну діяльність в узгодженому визначенні та здійсненні слідчих дій, оперативно-розшукових та інших заходів під керівництвом дізнавача з метою ефективного вирішення завдань кримінального судочинства.

Основним завданням взаємодії підрозділів дізнання Національної поліції України з іншими структурними підрозділами Національної поліції є запобігання кримінальним правопорушенням, їх виявлення та розслідування, притягнення до встановленої законодавством відповідальності осіб, які їх учинили, відшкодування завданої кримінальними правопорушеннями шкоди, відновлення порушених прав та інтересів фізичних і юридичних осіб.

Дізнавачам, як і слідчим, оскільки вони провадять розслідування кримінальних проваджень, надається і ширше коло повноважень щодо розслідування кримінальних правопорушень, зокрема такі, як давати доручення оперативним підрозділам [7, с. 206].

Під час розслідування кримінальних правопорушень дізнавачі здійснюють взаємодію з працівниками оперативних підрозділів органів Національної поліції, органів безпеки, Національного антикорупційного бюро України, Державного бюро розслідувань, органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового і митного законодавства, органів Державної кримінально-виконавчої служби України, органів Державної прикордонної служби України на основі Конституції України, Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу, Законів України «Про Національну поліцію», «Про оперативно-розшукову діяльність» та ін.

Основними принципами взаємодії є:

- 1) швидке, повне та неупереджене розслідування кримінальних правопорушень;
- 2) самостійність дізнавача в процесуальній діяльності, втручання в яку осіб, що не мають на те законних повноважень, забороняється;
- 3) оптимальне використання наявних можливостей органів досудового розслідування та оперативних підрозділів Національної поліції України у запобіганні, виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень;
- 4) дотримання загальних засад кримінального провадження;
- 5) забезпечення нерозголошення даних досудового розслідування [3].

Ця взаємодія може бути епізодичною або тривалою.

Епізодична взаємодія передбачає виконання працівником оперативного підрозділу доручень про проведення окремих слідчих (розшукових) дій або негласних слідчих (розшукових) дій. Коли щодо кримінального провадження виникає необхідність спільно вирішити низку питань, взаємодія здійснюється протягом *тривалого часу* і, переважно, організовується з початку досудового розслідування у формі дізнання.

Під час виконання доручень дізнавача, прокурора співробітник оперативного підрозділу користується повноваженнями дізнавача. Співробітники оперативних підрозділів не мають права здійснювати процесуальні дії у кримінальному провадженні за своєю ініціативою або звертатися з клопотаннями до слідчого судді чи прокурора (ч. 1, 2 ст. 41 КПК). Доручення дізнавача, прокурора щодо проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій під час досудового розслідування у формі дізнання є обов'язковими для виконання оперативним підрозділом (ч. 3 ст. 41 КПК).

Взаємодія дізнавача зі співробітником оперативного підрозділу здійснюється в процесуальних (правових) і непроцесуальних (організаційних) формах.

До процесуальних форм взаємодії належать: виконання співробітниками оперативного підрозділу доручень дізнавача щодо проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій, сприяння співробітниками оперативного підрозділу дізнавачу в проведенні окремих слідчих (розшукових) дій і негласних слідчих (розшукових) дій, використання дізнавачем відомостей, одержаних співробітниками оперативних підрозділів унаслідок негласних слідчих (розшукових) дій, для прийняття певних процесуальних рішень під час здійснення досудового розслідування у формі дізнання щодо проведення слідчих (розшукових) дій, обрання запобіжних заходів, розшуку підозрюваних і осіб, які вчинили кримінальні правопорушення.

До непроцесуальних форм взаємодії дізнавача зі співробітниками оперативних підрозділів належать: спільний аналіз та оцінка оперативної обстановки й результатів роботи, узгоджене планування слідчих (розшукових) дій і негласних слідчих (розшукових) дій, спільне використання науково-технічних засобів, криміналістичних та оперативно-довідкових обліків.

Взаємодія дізнавача та оперативного підрозділу під час досудового розслідування у формі дізнання має встановлені законодавцем межі: може здійснюватися на будь-якому етапі досудового розслідування у формі дізнання, але обов'язково повинна закінчуватись із закриттям кримінального провадження або з направленням до суду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності [4, с. 28].

Відомості досудового розслідування (дізнання та досудового слідства) можна розголошувати лише з письмового дозволу дізнавача або прокурора і в тому обсязі, в якому вони визнають можливим.

Дізнавач, прокурор попереджають осіб, яким стали відомі відомості досудового розслідування у формі дізнання, з огляду на участь у ньому, про їх обов'язок не розголошувати такі відомості без їх дозволу. Незаконне розголошення відомостей досудового розслідування у формі дізнання тягне за собою кримінальну відповідальність, встановлену законом.

Така заборона зумовлена тим, що передчасне розголошення даних дізнання може перешкодити встановленню істини в кримінальному провадженні, зокрема призвести до знищення доказів співучасниками кримінального правопорушення або іншими зацікавленими в результатах кримінального провадження особами, створить умови для ухилення осіб, причетних до вчинення кримінального правопорушення тощо. Крім того, передчасне і неконтрольоване розголошення даних досудового розслідування у формі дізнання може завдати шкоди не тільки повному й об'єктивному дослідженню обставин кримінального провадження, але й законним інтересам потерпілого, свідка, інших учасників кримінального судочинства.

Тому для того щоб не допустити небажану втрату відомостей про обставини досудового розслідування у формі дізнання у кримінальному провадженні, прокурор, дізнавач у необхідних випадках попереджають будь-кого з учасників судочинства, незалежно від джерела чи способу отримання ними даних і ступеня поінформованості, про обов'язок не розголошувати без їх дозволу даних досудового розслідування у формі дізнання, які їм стали відомі. Винні в цьому несуть кримінальну відповідальність за ст. 387 КК.

Відповідно до ст. 387 Кримінального кодексу України розголошення без письмового дозволу прокурора, слідчого або особи, яка провадила оперативно-розшукову діяльність, даних оперативно-розшукової діяльності або досудового розслідування особою, попередженою в установленому законом порядку про обов'язок не розголошувати такі дані, – карається штрафом від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років.

Розголошення даних оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування, вчинене суддею, прокурором, слідчим, дізнавачем, працівником оперативно-розшукового органу незалежно від того, чи брала ця особа безпосередню участь в оперативно-розшуковій діяльності, досудовому розслідуванні, – карається штрафом від ста до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до трьох років, з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до

трьох років [10, с. 217].

Дія, передбачена ч. 2 ст. 387 Кримінального кодексу України, якщо розголошені дані ганьблять людину, принижують її честь і гідність, – карається обмеженням волі на строк від трьох до п'яти років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

Попередження про недопустимість розголошення і дозвіл на розголошення (якщо такий був) доцільно фіксувати в протоколі певної дії, результати якої дізнавач забороняє розголошувати, або в окремому протоколі, або в іншому документі (наприклад, підписці). Це дисциплінуватиме учасників процесу та інших осіб і в майбутньому надасть змогу обґрунтовано вирішити питання про їх кримінальну відповідальність.

Дані досудового розслідування у формі дізнання можуть бути оголошені лише з дозволу дізнавача або прокурора і в тому обсязі, в якому вони визнають це можливим, якщо розголошення не суперечить інтересам досудового розслідування у формі дізнання і не пов'язане з порушенням прав і законних інтересів учасників кримінального судочинства.

Розголошення даних про приватне життя учасників кримінального судочинства без їх згоди не допускається. Згода учасника кримінального судочинства на розголошення даних про його приватне життя повинна бути виражена в письмовій формі та міститися в матеріалах кримінального провадження.

Висновки. Взаємодія дізнавачів та працівників оперативних підрозділів під час досудового розслідування у формі дізнання має встановлені законодавцем межі: може здійснюватися на будь-якому етапі досудового розслідування у формі дізнання, але обов'язково повинна закінчуватись із закриттям кримінального провадження або з направленням до суду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Список використаних джерел

1. Про затвердження Положення про організацію діяльності підрозділів дізнання органів Національної поліції України : наказ МВС від 20.05.2020. № 405. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0491-20#Text>.
2. Про затвердження Порядку взаємодії між органами та підрозділами Національної поліції, закладами охорони здоров'я та органами прокуратури України при встановленні факту смерті людини : наказ МВС України від 29.09.2017 № 807/1193/279. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17>.
3. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні : наказ МВС України від 07 липня 2017 р. № 575. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17>.
4. Благута Р. І., Кунтій А. І., Хитра А. Я. Взаємодія слідчого з іншими підрозділами під час досудового розслідування : навч. посіб. Львів : ЛьвДУВС, 2018. 204 с.
5. Бровко Н. І., Сімакова С. І. Інститут кримінальних проступків як механізм спрощеного порядку досудового розслідування. *Юридичний науковий електронний журнал*. Київ, 2020. С. 298–301.
6. Благута Р. І., Ангеленюк А.-М. Ю., Гуцуляк Ю. В. Досудове розслідування : навч. посіб. / за заг. ред. Ю. А. Комісарчук та А. Я. Хитри. Львів : ЛьвДУВС, 2019. 600 с.
7. Кашпур, А. С. Кримінальні проступки: поняття та правові засади кримінального провадження. *Актуальні питання криміналістики та судової експертизи* : матеріали Всеукр. науково-практ. конф. (м. Київ, 19 листопада 2020 року). Київ, 2020. С. 205–207.
8. Кунтій, А. І., Хитра А. Я., Кіцул, Ю. С. Аспекти строку провадження дізнання в кримінальних провадженнях проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей. *Актуальні проблеми досудового розслідування та судового розгляду злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей, шляхи їх вирішення* : матеріали Міжнародної науково-практ. конф. (м. Київ, 19 червня 2020 року). Київ, 2020. С. 136–138.
9. Палюх В. А. Поняття та система загальних положень досудового розслідування. *Традиції та інновації розвитку приватного права в Україні: освітній вимір* : матеріали VIII Всеукр. науково-практ. конф. (м. Полтава, 7 червня 2019 р.). Полтава : ПУЕТ, 2020. С. 144–148.
10. Соловей О. М. Законодавство про кримінальні проступки: порівняльний аналіз. *Юридичний бюлетень* / редкол.: О. Г. Предместніков та ін. Одеса : ОДУВС. 2020. Вип. 13. С. 216–220.

Надійшла до редакції 27.08.2021

References

1. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro orhanizatsiiu diialnosti pidrozdiliv diznannia orhaniv Natsionalnoi politsii Ukrainy [About the statement of the Situation on the organization of activity of divisions of inquiry of bodies of National police of Ukraine] : nakaz MVS vid 20.05.2020 r. № 405. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0491-20#Text> [inUkr.].

2. Pro zatverdzhennia Poriadku vzaiemodii mizh orhanamy ta pidrozdilamy Natsionalnoi politsii, zakladamy okhorony zdorovia ta orhanamy prokuratury Ukrainy pry vstanovlenni faktu smerti liudyny [About the statement of the Order of interaction between bodies and divisions of National police, health care institutions and bodies of prosecutor's office of Ukraine at establishment of the fact of death of the person] : nakaz MVS Ukrainy vid 29.09.2017 № 807/1193/279. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17> [inUkr.].
3. Pro zatverdzhennia Instruksii z orhanizatsii vzaiemodii orhaniv dosudovoho rozsliduvannia z inshymy orhanamy ta pidrozdilamy Natsionalnoi politsii Ukrainy v zapobihanni kryminalnym pravoporushenniam, yikh vyjavlenni ta rozsliduvanni [About the statement of the Instruction on the organization of interaction of bodies of pre-judicial investigation with other bodies and divisions of National police of Ukraine in prevention of criminal offenses, their detection and investigation] : nakaz MVS Ukrainy vid 07 lypnia 2017 r. № 575. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17> [inUkr.].
4. Blahuta R. I., Kuntii A. I., Khytra A. Ya. (2018) Vzaiemodiia slidchoho z inshymy pidrozdilamy pid chas dosudovoho rozsliduvannia [Interaction of the investigator with other units during the pre-trial investigation] : navch. posib. Lviv : LvDUVS, 204 p. [inUkr.].
5. Brovko N. I., Simakova S. I. (2020) Instytut kryminalnykh prostupkiv yak mekhanizm sproshchenoho poriadku dosudovoho rozsliduvannia [The institute of criminal offenses as a mechanism of simplified pre-trial investigation]. Yurydychni naukovy elektronnyi zhurnal. Kyiv, pp. 298–301 [in Ukr.].
6. Blahuta R. I., Anhelenuk A.-M. Yu., Hutsuliak Yu. V. (2019) Dosudove rozsliduvannia [Pre-trial investigation] : navch. posib. / za zah. red. Yu. A. Komissarchuk ta A. Ya. Khytry. Lviv : LvDUVS, 600 p. [inUkr.].
7. Kashpur, A. S. (2020) Kryminalni prostupky: poniattia ta pravovi zasady kryminalnoho provadzhennia [Criminal misdemeanors: concepts and legal bases of criminal proceedings]. *Aktualni pytannia kryminalistyky ta sudovoi ekspertyzy : materialy Vseukr. nauково-prakt. konf. (m. Kyiv, 19 lystopada 2020 roku)*. Kyiv, pp. 205–207 [inUkr.].
8. Kuntii, A. I., Khytra A. Ya., Kitsul, Yu. S. (2020) Aspekty stroku provadzhennia diznannia v kryminalnykh provadzhenniakh proty statevoi svobody ta statevoi nedotorkanosti ditei [Aspects of the term of inquiry in criminal proceedings against sexual freedom and sexual integrity of children]. *Aktualni problemy dosudovoho rozsliduvannia ta sudovoho rozglyadu zlochyniv proty statevoi svobody ta statevoi nedotorkanosti ditei, shliakhy yikh vyrishennia : materialy Mizhnarodnoi nauково-prakt. konf. (m. Kyiv, 19 chervnia 2020 roku)*. Kyiv, pp. 136–138 [in Ukr.].
9. Paliukh V. A. (2020) Poniattia ta systema zahalnykh polozhen dosudovoho rozsliduvannia [The concept and system of general provisions of pre-trial investigation]. *Tradysii ta innovatsii rozvytku pryvatnoho prava v Ukraini: osvittii vymir : materialy VIII Vseukr. nauково-prakt. konf. (m. Poltava, 7 chervnia 2019 r.)*. Poltava : PUET, pp. 144–148 [inUkr.].
10. Solovei O. M. (2020) Zakonodavstvo pro kryminalni postupky: porivnialnyi analiz [Legislation on criminal concessions: a comparative analysis]. Yurydychni biuletyn / redkol.: O. H. Predmestnikov ta in. Odesa : ODUVS. Issue 13, pp. 216–220 [inUkr.].

ABSTRACT

Inna Sichkovska. Peculiarities of interaction of investigators with operative subdivisions of the National Police of Ukraine. The scientific article is devoted to the issues of peculiarities of interaction of investigators with operative subdivisions of the National Police of Ukraine. It is determined that it should be understood as the interaction of employees of inquiry units with operational units of the National Police of Ukraine. The classification, forms and principles of such interaction are specified. The interaction between the coroner and the operative unit during the pre-trial investigation in the form of an inquiry has limits set by the legislator: it can be carried out at any stage of the pre-trial investigation in the form of an inquiry, but must end with the closure of criminal proceedings. application of coercive measures of medical or educational nature, petition for release of a person from criminal liability.

When investigating criminal offenses, investigators interact with employees of operational units of the National Police, security agencies, the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine, the State Bureau of Investigation, bodies supervising compliance with tax and customs legislation, the State Penitentiary Service of Ukraine, the State Border Guard services of Ukraine on the basis of the Constitution of Ukraine, the Criminal Code of Ukraine, the Criminal Procedure Code, the Laws of Ukraine «On the National Police», «On operational and investigative activities», etc.

The investigator, exercising his powers in accordance with the requirements of the CPC of Ukraine, is independent in his procedural activities, interference in which persons who do not have the legal authority to do so is prohibited.

The main task of interaction of inquiry units of the National Police of Ukraine with other structural subdivisions of the National Police is prevention of criminal offenses, their detection and investigation, bringing to justice the perpetrators, compensation for damage caused by criminal offenses, restoration of violated rights and interests of individuals.

Keywords: *investigator, interaction, operational units of the National Police of Ukraine, forms of interaction, principles of interaction.*

УДК: 343.98
DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-294-298

Дмитро ШАПОВАЛОВ[©]
кандидат медичних наук,
Заслужений лікар України
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКСЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАТЬ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ДЕРЖАВНИМ ФІНАНСУВАННЯМ ГАЛУЗІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

У науковій статті окреслено актуальні проблемні питання використання спеціальних знань у кримінальних провадженнях, пов'язаних із державним фінансуванням галузі охорони здоров'я. На підставі узагальнення судово-слідчої практики досліджено бюджетні злочини в галузі охорони здоров'я, визначено напрями злочинної діяльності, розкрито окремі елементи криміналістичної характеристики протиправних діянь, виокремлено проблемні питання організації розкриття та розслідування кримінальних правопорушень у сфері державного фінансування галузі охорони здоров'я.

Ключові слова: спеціальні знання, галузь охорони здоров'я, бюджет, бюджетні злочини, досудове розслідування, кримінальне провадження, криміналістична характеристика, слідчі (розшукові) дії, процесуальні дії.

Постановка проблеми. В умовах євроінтеграційних процесів, що відбуваються в Україні, реформування й становлення її соціально-економічної та політичної сфер спостерігається зростання корупції та злочинності. Кількісні й якісні зміни у структурі злочинності, насамперед економічної, характеризуються удосконаленням наявних, застосуванням новітніх способів учинення кримінальних правопорушень, форм та способів протидії досудовому розслідуванню. Дедалі спостерігається входження до злочинних угруповань як колишніх, так і чинних працівників правоохоронних органів, представників органів влади й управління.

Технологія злочинної діяльності дедалі значно ускладнюється, що зумовлено використанням новітніх технічних засобів, складними й витонченими способами підготовки й приховування кримінальних правопорушень, пов'язаних із державним фінансуванням галузі охорони здоров'я, які традиційними методами виявляти досить складно.

На сьогодні питання комплексного використання спеціальних знань під час розкриття та розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним використанням бюджетних коштів у галузі охорони здоров'я, залишилися поза належною увагою вчених.

Сучасне реформування галузі охорони здоров'я, певні законодавчі колізії й прогалини, а також пандемічна ситуація в Україні, що викликана гострою респіраторною хворобою COVID-19, спричиненою коронавірусом SARS-CoV-2, також зумовлюють наукове обґрунтування та розробку окремої методики розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним використанням бюджетних коштів у галузі охорони здоров'я.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми свідчить, що концептуальні положення використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві досліджувалися у наукових розробках як вітчизняних, так і зарубіжних учених: Ю. Аленіна, В. Бахіна, Р. Белкіна, В. Берназа, Г. Бідняк, В. Бідняк, А. Волобуєва, В. Дарагана, В. Дрозд, О. Долженкова, А. Іщенко, Н. Карпова, І. Козаченка, О. Козаченка, В. Коновалової, М. Корнієнка, В. Кузьмічова, В. Лисенка, В. Лукашевича, Є. Лук'янчикова, Ю. Орлова, В. Ортинського, М. Погорєцького, І. Пирога, С. Стахівського, Р. Степанюка, В. Тарасенка, Л. Удалової, І. Хараберюша, В. Хахановського, К. Чаплинського, С. Чернявського, Ю. Черноус, В. Шепітька, П. Цимбала, В. Юсупова, О. Юхна та ін.

© Д. Шаповалов, 2021
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-1721-5150>
k_ksmp@dduvs.in.ua

Незважаючи на ґрунтовні наукові дослідження, низка актуальних проблемних питань потребує додаткової аргументації з огляду на те, що форми використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві дедалі змінюються, вдосконалюються й трансформуються відповідно до законодавчих змін та науково-технічного прогресу.

Метою наукової статті є виокремлення теоретичних, організаційних та праксеологічних засад використання спеціальних знань у кримінальних провадженнях, пов'язаних із державним фінансуванням галузі охорони здоров'я, визначення *різноманітних їх форм у кримінальному провадженні*.

Виклад основного матеріалу. Правоохоронні органи, насамперед слідчі підрозділи Національної поліції України, діючи в умовах сьогодення, стикаються з багатьма проблемами організаційного й тактичного характеру під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним використанням бюджетних коштів у галузі охорони здоров'я.

Державні трансформації, які відбуваються у соціально-економічній сфері, насамперед вплинули на галузь охорони здоров'я. Високий рівень захворювань, інвалідності населення поряд із низьким рівнем медичного обслуговування та невідповідною кількістю сучасного обладнання вимагають кардинальних змін. Розподіл державних коштів за моделлю М. О. Семашко виявився неефективним та потребував медичної реформи. Впроваджена у 2018 році нова система забезпечення охорони здоров'я населення, з одного боку, змінила механізм бюджетного фінансування, з іншого – сприяла утворенню нових злочинних схем. Щороку держава забезпечує бюджетне фінансування галузі охорони здоров'я за прийнятими бюджетними програмами. Зокрема, Законом України «Про Державний бюджет України на 2020 рік» заплановано видатки на МОЗ України – 115 889 937 200 грн, зокрема на забезпечення медичних заходів окремих державних програм та комплексних заходів програмного характеру – 8 071 917 500 грн, лікування громадян України за кордоном – 1 089 948 900 грн, громадського здоров'я та заходів боротьби з епідеміями – 3 721 399 200 грн тощо. Водночас додаткове співфінансування з місцевих бюджетів, різноманітних фондів, позик міжнародних банків, благодійних внесків сумарно збільшує обсяг виділених коштів на зазначену галузь, що підвищує масштабність порушеної проблематики, привертає увагу правопорушників та збільшує кількість злочинних проявів. Статистичні дані Генеральної прокуратури України щодо стану злочинності в Україні вказують, що у 2016 р. обліковано кримінальних правопорушень, вчинених з використанням бюджетних коштів – 2 129; 2017 р. – 3 049; 2018 р. – 2 779; 2019 р. – 2316; 2020 р. – 529 (станом на березень місяць) [1, с. 1].

Така ситуація зумовлена тим, що низька якість розкриття й розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним використанням бюджетних коштів у галузі охорони здоров'я, недостатність кваліфікованих кадрів у правоохоронних органах, відсутність системи попередження і профілактики кримінальних правопорушень у сфері охорони здоров'я, створили підґрунтя до збільшення їхньої кількості, які дедалі набувають усе більш загрозливих форм.

Зважаючи на це, суспільство вимагає невідкладного вжиття законодавчих, управлінських та організаційних заходів щодо створення сучасної ефективної системи з протидії злочинним проявам. Євроінтеграційні процеси, що відбуваються в Україні, зумовлюють необхідність реформування правоохоронної системи з огляду на рівень й тенденції розвитку цих органів у європейських державах.

Оперативні й слідчі підрозділи Національної поліції України шляхом збирання та процесуального закріплення наявних доказів у кримінальному провадженні зобов'язані:

- 1) швидко та повно розкрити кримінальне правопорушення та виявити усіх осіб, винних у його вчиненні;
- 2) забезпечити умови для їх притягнення до кримінальної відповідальності згідно із законом;
- 3) підготувати матеріали для суду, для чого дослідити обставини події злочину, які стосуються кримінального провадження і є юридично значущими для подальшого їх розгляду по суті у суді;
- 4) з'ясувати причини та умови, що сприяли учиненню злочину [1, с. 50].

З огляду на зазначене, вважаємо, що все це неможливо досягнути одній особі слідчого без залучення до досудового розслідування відповідних фахівців у різних формах.

У кримінальних провадженнях, пов'язаних із державним фінансуванням галузі

охорони здоров'я, використання спеціальних знань є незамінним способом виявлення й фіксації нових доказів. Таку думку підтримує 89 % опитаних слідчих.

У криміналістичній літературі вчені по-різному підходять до визначення форм використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві та їх класифікації. Внаслідок цього виникають певні дискусії.

На думку М. Салтевського, треба виділяти безпосередню та опосередковану форми спеціальних знань. При безпосередній формі суб'єкти на різних стадіях розслідування застосовують технічні засоби та спеціальні знання, наприклад, слідчий, прокурор, слідчий суддя. При опосередкованій формі, коли суб'єкти з будь-яких причин не можуть застосувати технічні засоби для виявлення або фіксації, дослідження речових джерел інформації, вони звертаються до фахівця, одержують від нього консультації, запрошують брати участь у слідчих (розшукових) діях або доручають проводити, наприклад, судову експертизу. Отже, слідчий застосовує спеціальні знання і технічні засоби для дослідження джерел інформації у формі участі фахівця у слідчих (розшукових) діях або призначення і проведення фахівцем судових експертиз [2, с. 82].

З огляду на зазначене, використання спеціальних знань самостійно слідчим є досить обмеженим.

Проте більшість учених виокремлюють переважно процесуальні та непроцесуальні форми використання спеціальних знань.

У кримінальних провадженнях, пов'язаних із державним фінансуванням галузі охорони здоров'я, використовуються такі процесуальні форми використання спеціальних знань, які прямо передбачені законом, а саме:

- а) участь спеціаліста у кримінальному провадженні;
- б) проведення судових експертиз.

Обов'язкові експертизи проводяться для встановлення обставин, прямо зазначених у ч. 1 ст. 91 КПК України або таких, що зумовлені складними технічними, фізичними, хімічними явищами чи їх сукупністю.

Непроцесуальними треба вважати спеціальні знання не за межами кримінального процесу, а ті, що прямо не передбачені законом. Такими формами є:

- а) відомчі розслідування, перевірки технічного стану;
- б) проведення досліджень об'єктів безпосередньо на місці події;
- в) консультаційно-довідкова допомога;
- г) надання технічної допомоги у підготовці технічних засобів, виконанні

трудомістких робіт;

д) використання допомоги обізнаних осіб під час проведення оперативно-розшукових заходів [3, с. 9].

Важливе значення спеціальні знання мають під час дослідження «слідової картини» кримінального правопорушення.

В. Бідняк, ґрунтуючись на матеріалах вивчення кримінальних справ та кримінальних проваджень, серед матеріальних слідів у вузькому значенні виділяє: 1) сліди-предмети, представлені у вигляді документів, різноманітного медичного обладнання (рентгенапарат, апарат ультразвукового дослідження, вимірювання тиску тощо); будівельних матеріалів, які використовують під час реконструкції закладів охорони здоров'я; виробів медичного призначення (голки і шприци, вата, марля, маски, рукавички); медичні меблі, спеціальні продукти харчування для хворих; 2) сліди-речовини, які представлені різноманітними лікарськими засобами, серед яких лікарські препарати, медикаменти, розчини, речовини, гомеопатичні засоби; 3) сліди-відображення (рентгензнімки, знімки апаратів УЗД або магнітно-резонансного томографу) досить рідко зустрічаються у зазначеній категорії кримінальних проваджень [1, с. 9].

Після виявлення, фіксації та вилучення слідів, для використання їх повною мірою як доказів, вони повинні бути досліджені в експертних установах.

Останнім часом призначення й проведення судових експертиз піддавалося певним реформаційним процесам. Зокрема, відібрання у слідчого права самостійно виносити постанову, призвело до низки негативних проявів, серед яких:

- а) затягування процесуальних строків;
- б) неповне розслідування через уникнення проведення експертного дослідження та ін.

Однак, як показала судово-слідча практика, суди не в змозі були впоратись з таким обсягом клопотань про призначення експертиз, а також вникати в кожне кримінальне провадження в частині правильної підготовки необхідних матеріалів для

дослідження. Зважаючи на це, маємо констатувати, що відмова реформаторів від таких нововведень була доречною, що позитивно відмітили працівники-практики.

Крім того, у разі використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері державного фінансування галузі охорони здоров'я виникає низка організаційних проблем та складнощів.

Щодо цього питання підтримуємо думку Г. Бідняка, яка окреслила проблеми, що є у відділах криміналістичного забезпечення та впливають на якість проведення окремих слідчих (розшукових) та процесуальних дій, які полягають у:

1) нормативно-правовому регулюванні діяльності спеціаліста (у тому числі перевірки виявлених об'єктів за відповідними обліками);

2) матеріально-технічному забезпеченні застосування спеціальних знань на належному рівні;

3) узгодженості дій спеціаліста з представниками інших служб (дільничні, патрульні, оперуповноважені);

4) розширенні штату інспекторів-криміналістів у територіальних відділеннях поліції, зважаючи на обсяг та специфіку наявних завдань;

5) дотриманні нормованого робочого часу, що впливає на рівень зосередженості уваги під час збирання доказів;

6) виконанні службових завдань, що відповідають безпосереднім функціональним обов'язкам тощо [4, с. 7–8].

Висновки. Враховуючи суттєве збільшення кількості як зареєстрованих заяв та повідомлень про кримінальні правопорушення, пов'язаних із державним фінансуванням галузі охорони здоров'я, так і кримінальних проваджень, підслідних Національній поліції України, підвищення якості використання спеціальних знань у кримінальному провадженні визначається одним з ключових пріоритетів.

На сьогодні необхідна переоцінка й удосконалення традиційної системи використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві, яка повинна бути заснованою на розробці нових та дотриманні чинних законодавчих норм, що регулюють зазначену діяльність.

Слідчий, хоча і виконує керівну функцію під час досудового розслідування, проте самостійно не в змозі і не повинен виконувати дії, пов'язані з використанням спеціальних знань. Тож використання спеціальних знань у кримінальному провадженні в безпосередній формі є дуже обмеженим. Що ж до опосередкованої форми, то переваги не повинні віддаватись жодній з наявних, оскільки тільки в поєднанні консультацій, участі спеціаліста, призначенні експертизи, довідковій допомозі тощо можливе швидке та неупереджене розслідування, своєчасне направлення кримінального провадження до суду.

Список використаних джерел

1. Бідняк В. А. Використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів, пов'язаних із державним фінансуванням галузі охорони здоров'я : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 НАВС. Київ, 2020. 20 с.

2. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному вигляді) : підруч. Київ : Кондор, 2005. 588 с.

3. Пиріг І. В., Бідняк Г. С. Використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів : навч. посібник. Дніпро : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2019. 140 с.

4. Бідняк Г. С. Використання спеціальних знань при розслідуванні шахрайств : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.09 / ДДУВС. Дніпро, 2018. 22 с.

Надійшла до редакції 08.09.2021

References

1. Bidniak V. A. (2020) Vykorystannia spetsialnykh znan pry rozsliduvanni zlochiniv, pov'iazanih iz derzavnim finansuvanniam galuzi ojoroni zdorovia [Use of specialized knowledge in the investigation of crimes related to public funding of health care] : Extended abstract of candidate's thesis : 12.00.09. Kyiv, 20 p. [in Ukr.].

2. Saltevskiy M. V. (2005) Kryminalistyka (u suchasnomu vyhliadi) [Forensics (in modern form)] : pidruchnyk. Kyiv : Kondor, 588 p. [in Ukr.].

3. Pyrih I. V., Bidniak H. S. (2019) Vykorystannia spetsialnykh znan pry rozsliduvanni zlochiniv [Use of special knowledge in the investigation of crimes] : navch. posib. Dnipro : Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav, 140 p. [in Ukr.].

4. Bidniak H. S. Vykorystannia spetsialnykh znan pry rozsliduvanni shakhraistv [Use of special knowledge in the investigation of fraud] : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. yuryd. nauk : 12.00.09. Dnipro, 2018. 22 p. [in Ukr.].

Надійшла до редакції 08.09.2021

ABSTRACT

Dmytro Shapovalov. Theoretical and praxeological principles use of specialized knowledge in the investigation of state-funded health care crimes. Provides a forensic analysis of budget crimes in the field of health care, clarifies the nature of these crimes and identifies a variety of areas of criminal encroachment. Some elements of the forensic characterization of the crime that basically determine the further use of specialized knowledge, in particular, the structure of methods of committing crimes and their classification, the types of traces left while committing the crimes related to health care public funding. The general terms and the structure of the studied scientific category are characterized.

It has been established that budget crimes in general and their varieties in some areas have been studied by domestic and former Soviet scientists from both forensic and criminal law points of view. Crimes related to public funding of health care were considered partly in the framework of budget crimes study and mainly covered the misuse of budget funds, crimes committed by officials, public procurement, and so on. It has been proved that this area of criminal activity is much wider. It was found out that offenses related to the misuse of budget funds in the field of health care included criminal acts committed in the preparation, review, approval and implementation of budgets, as well as in the control of budget execution. Some scientific achievements were proved to have lost their relevance due to the legislative changes, reform of the health care system, redistribution of allocated budget funds, constant transformations of state medical programs, such as: reimbursement of funds spent on drugs; provision of medicines to patients with diabetes and cancer; program for the purchase of consumables and equipment for hemodialysis, and so on.

Keywords: investigations of budget crimes, the healthcare industry, special knowledge, budgetary funds, ways of committing crimes, a coherent picture, subjects of use of special knowledge, judicial expertise, investigative (investigative) actions.

УДК 343.14

DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-298-303

Артем ЛУЧКО®

аспірант

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ВИЗНАННЯ ДОКАЗІВ, ЩО ОТРИМАНІ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ, НЕДОПУСТИМИМИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Метою статті є дослідження практичних аспектів визнання доказів, що отримані під час проведення окремих слідчих (розшукових) дій, недопустимими в кримінальному провадженні. Кримінальним процесуальним законодавством України було сформульовано загальні вимоги, яким повинні відповідати докази: 1) законність джерела; 2) належне оформлення перебігу та результатів процесуальних дій під час кримінального провадження; 3) здійснення збирання інформації належним суб'єктом; 4) законний спосіб отримання доказів. Невідповідність цим вимогам, відповідно, тягне за собою визнання недопустимості доказу. Однак подальше дослідження практичних аспектів визнання недопустимості доказів показало, що деякі вимоги є не настільки очевидними, щоб їх можна було одразу виокремити та прийняти відповідне рішення, з чим і зіткнулися як юристи-практики, так і науковці.

Ключові слова: кримінально-процесуальне законодавство, недопустимість доказів, слідчі (розшукові) дії, органи досудового розслідування, суд.

Постановка проблеми. З прийняттям нового Кримінального процесуального кодексу України від 13 квітня 2012 року (далі – КПК України) [1], Україна стала на шлях демократизації вітчизняного законодавства та почала впроваджувати міжнародні та європейські цінності, принципи та стандарти щодо захисту прав людини.

З метою унеможливлення випадків отримання доказів шляхом порушення конституційних прав громадян у главі 4 нового КПК України відображено поняття доказу, належності доказу, допустимості доказу, недопустимості доказів, отриманих

внаслідок істотного порушення прав та свобод людини.

Зокрема, в ч. 1 ст. 87 КПК України передбачено, що недопустимими є докази, отримані внаслідок істотного порушення прав та свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також будь-які інші докази, здобуті завдяки інформації, отриманій внаслідок істотного порушення прав та свобод людини. Отже, докази, отримані не у передбаченому КПК порядку, не можуть братися до уваги під час судового розгляду кримінального провадження.

Питання допустимості чи недопустимості доказів є одним з найскладніших в кримінальному процесуальному праві не тільки України, а й інших країн світу. На перший погляд, наявність в кримінальному процесі норм, що встановлюють критерій допустимості доказів, не повинна викликати труднощів у практичному застосуванні. Тобто органи досудового розслідування повинні чітко дотримуватися процесуальних вимог, встановлених КПК України, під час збирання та отримання доказів, а суд під час виявлення певних процесуальних порушень, здійснених органами досудового розслідування на цьому етапі, має визнати такі докази недопустимими і виключити їх із судового розгляду. Але в теоретичній та практичній площині виникає велика кількість питань як на стадії досудового розслідування, так і під час судового розгляду, що підтверджується судовою практикою та великим масивом наукових напрацювань, присвячених цій тематиці.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Великий внесок у дослідженні теоретичних питань, пов'язаних з проблемою допустимості доказів, зробили такі науковці: Я. Зейкан, А. Панова, О. Осетрова, Н. Басай, С. Некрасов, В. Тютюнник, В. Шепітько, Е. Доля, Ю. Аленін, М. Стоянов, Ю. Орлов, В. Тертишник, О. Ларіна, В. Тертишник, І. Чупрікова, А. Павлішин та інші. Проте, незважаючи на наявність великої кількості наукових праць, питання визнання доказів, що отримані під час проведення окремих слідчих (розшукових) дій, недопустимими у кримінальному провадженні, продовжує бути актуальним та таким, що потребує додаткового дослідження.

Метою статті є новий науковий результат щодо теоретичних та практичних аспектів визнання доказів, що отримані під час проведення окремих слідчих (розшукових) дій, недопустимими у кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу. Стаття 86 КПК України присвячена допустимості доказів, але сама по собі вона не розкриває умов, які дозволяють визначити доказ допустимим чи недопустимим. З метою визначення умов допустимості треба звернутися до ст. 84, 93, 103, 223-245 КПК України. Здійснивши аналіз цих статей, можна виділити такі умови, недотримання яких матиме своїм наслідком визнання доказів недопустимими: 1) законність джерела (ч. 2 ст. 84 КПК України); 2) належне оформлення ходу та результатів процесуальної дії під час кримінального провадження (ст. 103 КПК України); 3) здійснення збирання інформації належним суб'єктом (ч. 1 ст. 84 та ч. 2 ст. 93 КПК України); 4) законний спосіб отримання доказів (ст. 223-245 КПК України).

З'ясувавши основні умови процесуального законодавства, недотримання яких спричиняє недопустимість доказу, треба звернути особливу увагу на ст. 87 КПК України. Її положення, маючи загальний характер, повинні виконуватись під час здійснення кожного з видів слідчих (розшукових) дій і саме на основі цієї статті, зважаючи на аналіз судової практики, виникає доволі велика кількість порушень та оскаржень дій органів досудового розслідування.

Вирішуючи питання недопустимості доказів на основі ч. 1 ст. 87 КПК України, суди повинні зважати на те, що необхідно вказувати, внаслідок якого саме порушення фундаментального права та свободи було отримано доказ, особу, яка зазнала такого порушення, та обґрунтувати істотність порушення. З огляду на ці міркування в Постанові Верховного Суду від 8 жовтня 2019 року у справі № 639/8329/14-к зазначається, що відсутність у протоколі відомостей щодо особи, яка здійснювала допит, її підпису, а також запису причини виклику, яка не має стосунку до справи, не є підставою визнання доказу недопустимим відповідно до ч. 1 ст. 87 КПК України, якщо у вироку суду не буде надано обґрунтування порушених таким чином фундаментальних прав та свобод [8]. Аналогічну правову позицію було висловлено в Постанові Верховного Суду від 12 листопада 2019 року у справі № 236/863/17 [3].

Також важливо зазначити про взаємозв'язок ст. 87 КПК України та визнання

недопустимості похідних злочинів. Верховним Судом було висловлено правову позицію, згідно з якою визнання недопустимості первісних доказів згідно з ч. 1-3 ст. 87 КПК України несе за собою можливість відповідного невизнання похідних. При цьому наголошується на обов'язковості встановлення, на додаток до зазначених вище вимог, судами факту, що інформація, яка містилася в первісному доказі, який був визнаний недопустимим, посприяла отриманню відповідного похідного доказу та в якій саме спосіб [8]. На прикладі справи № 639/8329/14-к це виразилося в тому, що суд касаційної інстанції дійшов висновку, що судами першої та апеляційної інстанції було неправильно застосовано положення процесуального законодавства, визнавши недопустимими документи виконавчого провадження на тій підставі, що вони були отримані на основі первісного доказу, а саме копії протоколу допиту свідка, який був визнаний недопустимим, оскільки місцевий суд не обґрунтував застосування ч. 1 ст. 87 КПК України та не вказав як саме первісний доказ посприяв отриманню похідних, а апеляційний суд не перевірів належним чином застосування процесуальних норм.

У Постанови Верховного Суду від 25 вересня 2018 року у справі № 210/4412/15-к колегія суддів звернула увагу на питання порушення права на захист особи під час здійснення слідчих (розшукових) дій в контексті ст. 87 КПК України. В цій справі судом першої та апеляційної інстанції було визнано недопустимість окремих доказів у зв'язку з порушенням фундаментальних прав особи. Але, як зазначив Верховний Суд, суди нижчих інстанцій не взяли до уваги той факт, що застосування наручників (кайданок) до особи відбулося у зв'язку зі здійсненням процесуальної дії затримання, відповідно до Закону України «Про Національну поліцію», а не внаслідок проведення обшуку. Під час вирішення питання недопустимості доказів на підставі порушення права на захист та допущення жорстокого поводження суди не зазначили, які саме положення КПК України було порушено та як це вплинуло на доведення винуватості особи. На додаток до цього, в цій справі необхідно було врахувати ст. 20, 42, 234, 236 КПК України. Верховний Суд наголосив на тому, що перелік обставини недопустимості доказів, визначений в ст. 87 КПК України, не є вичерпним, а лише слугує орієнтиром для визначення терміна «істотне порушення» та наголошує на обов'язковості автономної оцінки допустимості кожного окремо взятого доказу [5].

Дослідивши питання недопустимості доказів, потрібно зазначити, що неправильне застосування норм кримінального процесуального права виникає не тільки на стадії судового розгляду, але й під час досудового розслідування. Органами досудового розслідування здійснюється велика кількість порушень процесуального законодавства під час збирання доказів, що часто призводить до неможливості притягнення осіб, які фактично вчинили злочин, до кримінальної відповідальності.

Верховним Судом 26 листопада 2019 року було розглянуто справу № 310/4839/17, яка стосувалася однієї з найчастіших помилок органів досудового розслідування, а саме пропущення строків звернення до слідчого судді після вчинення відповідними органами невідкладної слідчої дії, що призвело до визнання доказів, отриманих під час її проведення, недопустимими, крім того, було також виявлено неправильне розуміння таких слідчих дій, як огляд місця події та обшук.

Перше, на що потрібно звернути уваги під час розгляду цієї категорії справ, – це п. 1 ч. 2 ст. 87 КПК України, який закріплює правило, що здійснення процесуальних дій без необхідного для цього дозволу суду або з порушенням його суттєвих умов є обставиною, що зобов'язує суд визнати такі дії як істотне порушення прав людини та основоположних свобод. Здійснюючи слідчу дію, органи досудового розслідування керувалися ч. 3 ст. 214 КПК України, яка зазначає про можливість проведення огляду місця подій у невідкладних випадках до внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР), що вносяться невідкладно після його завершення [2]. Верховним Судом наголошується, що підставою для проведення огляду місця події є інформація про вчинення кримінального правопорушення, зафіксована у певній процесуальній формі. З матеріалів справи № 310/4839/17 була визначена відсутність підстави проведення огляду місця події 12 липня 2017 року у домоволодінні підозрюваного. До того ж відомості про вчинення кримінального правопорушення було внесено до ЄРДР тільки на наступний день і на підставі даних, отриманих під час вказаного огляду [7].

Важко не погодитись з позицією касаційної інстанції, що за цих обставин був проведений фактично не огляд, а саме обшук житла чи іншого володіння особи, який

може бути здійснений згідно з ч. 2 ст. 234 КПК України тільки у разі наявності відповідної ухвали слідчого судді. Виняток з цього правила наявний у ч. 1 ст. 233 КПК України, яка дозволяє слідчому чи прокурору проникнути до житла чи іншого володіння особи без відповідної ухвали слідчого судді у невідкладних випадках, з обов'язком звернення до суду з метою отримання відповідної ухвали одразу після завершення слідчої дії. Але у цій справі слідчий звернувся до слідчого судді 26 липня 2017, що явно порушує вимогу «невідкладного» звернення. Тому Верховний Суд констатував закінчення встановленого законом «невідкладного» строку, що призвело до втрати визнання законності вчиненої слідчої дії і, відповідно, визнання недопустимості доказів, отриманих в результаті її проведення [7].

Подібні дії з боку органів досудового розслідування (проведення обшуку під виглядом огляду місця події) з метою оминання судового контролю не раз відмічені Верховним Судом у постановках від 07 червня 2018 року (справа № 740/5066/15-к), від 26 лютого 2019 року (справа № 266/4000/14-к). Але незалежно від того, чи спричинені такі дії органів досудового розслідування намаганням оминати судовий контроль чи простим нерозумінням положень кримінального процесуального законодавства, вони призводять до суттєвих наслідків, які виражаються у визнанні недопустимості доказів та неможливості притягнути осіб, що вчинили злочин, до кримінальної відповідальності. Можливим вирішенням цієї ситуації є подолання невизначеності в кримінальному процесуальному законодавстві, що породжує різне тлумачення певних положень, наприклад, складність законодавчого розмежування обшуку та огляду, і має прямий вплив на визнання доказів допустимими чи недопустимими.

Ще одна помилка органів досудового розслідування, пов'язана з проведенням обшуку та визнання допустимості доказів, це звернення до слідчого судді про надання дозволу на тимчасовий доступ до володіння особи, коли сама слідча дія вже була проведена, не відповідає зобов'язанню слідчого чи прокурора невідкладно звернутися до слідчого судді з метою надання дозволу на проведення обшуку і тягне за собою визнання протоколу обшуку як недопустимого доказу. Відповідна правова позиція наведена в Постанові Верховного Суду від 25 вересня 2018 року у справі № 623/4131/15-к [6].

Важливим вбачаємо звернути увагу на змістовне наповнення протоколів про проведення певних слідчих дій, оскільки впливає на визнання їх як допустимих доказів під час судового розгляду. На прикладі Постанови Верховного Суду від 24.09.2020 у справі № 306/2629/17 протокол обшуку був визнаний недопустимим доказом усіма судовими інстанціями у зв'язку з відсутністю ідентифікаційних ознак (не зазначено марки, моделі, номера, а також характерних ознак) у частині опису виявлених та вилучених речей. Верховним Судом також роз'яснено, що протокол пред'явлення потерпілим речей для впізнання, в якому не зазначено ознак, за якими потерпілі впізнали особисті речі, а наведено тільки загальні фрази про ознаки таких речей, не описано їх деталей, є недопустимим доказом [4].

Також на практиці зустрічається багато випадків, коли обшук, який був розпочатий у денний час, продовжує проводитися і в нічний час (з 22 до 6 години), що згідно з ч. 4 ст. 223 КПК не допускається, за винятком невідкладних випадків. Іноді слідчий зупиняє проведення обшуку, а на наступний день, без відповідної ухвали, продовжує його проведення, що по суті суперечить нормам ч. 1 ст. 235 КПК, якою передбачено, що слідчий, прокурор може проникнути на підставі ухвали слідчого судді до житла чи іншого володіння особи лише один раз [2].

Судді в таких випадках критично ставляться до законності зазначених дій представників сторони обвинувачення. Наприклад, у рішенні слідчого судді Дарницького районного суду м. Києва від 21.09.2018 року у справі № 753/15659/18 зазначено, що дії слідчого щодо оголошення перерви під час обшуку та відновлення проведення зазначеної слідчої (розшукової) дії наступного дня – не узгоджуються з вимогами кримінально-процесуального закону, оскільки проникнення до приміщення на підставі ухвали слідчого судді можливо лише один раз, зважаючи на таке: проникнення у контексті обшуку означає потрапляння всередину житла чи іншого володіння особи і в кримінально-процесуальній діяльності пов'язане з подальшим проведенням певних процесуальних дій, а тому у разі залишення (виходу) за межі житла чи іншого володіння особи проникнення треба вважати закінченим, і для продовження обшуку необхідно отримати нову ухвалу слідчого судді. Такий висновок, на думку слідчого судді, узгоджується з іншими положеннями КПК, зокрема, що обшук на підставі ухвали слідчого судді повинен проводитися в обсязі,

необхідному для досягнення мети обшуку (ч. 5 ст. 236 КПК); проведення слідчих (розшукових) дій у нічний час (з 22 до 6 години) не допускається, за винятком невідкладних випадків, коли затримка в їх проведенні може призвести до втрати слідів кримінального правопорушення чи втечі підозрюваного. Наведені норми дозволяють проведення безперервного обшуку без залишення об'єкта обшуку; навіть у разі потреби продовження обшуку у нічний час, слідчий, прокурор має право це зробити, адже зрозуміло, що у разі залишення житла чи іншого володіння при незакінченому обшуку з високим ступенем вірогідності призведе до втрати слідів кримінального правопорушення. За нормами КПК у чинній редакції у разі залишення особою, яка проводить обшук, обшукуваного житла чи іншого володіння особи, продовжувати обшук на підставі тієї самої ухвали слідчого судді неправомірно [8].

Висновки. Розглядаючи практичні аспекти визнання доказів, що отримані під час проведення окремих слідчих (розшукових) дій, недопустимими у кримінальному провадженні, кримінальним процесуальним законодавством України було сформульовано загальні вимоги, яким повинні відповідати докази. Невідповідність цим вимогам, відповідно, тягне за собою визнання недопустимості доказу. Однак подальше дослідження питання допустимості чи недопустимості доказів дозволяє виявити аспекти, які не є настільки очевидними, щоб їх можна було одразу виокремити, з чим і зіткнулися суди на практиці. Проаналізувавши судову практику України, дослідивши наукові роботи вітчизняних науковців, а також вивчивши праці закордонних фахівців в частині загальної концепції допустимості доказів, можна побачити необхідність законодавчої визначеності, якої потребує кримінальне процесуальне право. Проблема правової невизначеності спіткала більшість правових систем світу, в тому числі й право України. Вона породжує суб'єктивізм та різне тлумачення норм допустимості чи недопустимості доказів, що створює неймовірну кількість проблем, які ускладнюють здійснення кримінального провадження як на стадії досудового розслідування, так і судового провадження. Підтвердженням цього є значний масив справ, пов'язаних саме з визнанням допустимості чи недопустимості доказів, що виражається не тільки в помилках процесуального характеру, але й термінологічного розуміння та розмежування. Невизначеність категоріально-поняттєвого апарату не просто призводить до неправильного застосування норм кримінального процесуального права під час проведення слідчих (розшукових) дій органами досудового розслідування з метою збирання та отримання допустимих доказів, а також сприяє пошуку способів оминання певних положень (наприклад, оминання судового контролю під час здійснення слідчих (розшукових) дій органами досудового розслідування). Закономірним результатом таких дій є визнання недопустимості доказу, при чому важко визначити мотиви таких суб'єктивних дій (намагання навмисно спричинити недопустимість доказу, неналежна професійна підготовка тощо).

Список використаних джерел

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n1056>.
2. Постанова Верховного Суду від 12 листопада 2019 року у справі № 236/863/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85583584>.
3. Постанова Верховного Суду від 24 вересня 2020 року у справі № 306/2629/17. Єдиний державний реєстр судових рішень : вебсторінка. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91855177>.
4. Постанова Верховного Суду від 25 вересня 2018 року у справі № 210/4412/15-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76859981>.
5. Постанова Верховного Суду від 25 вересня 2018 року у справі № 623/4131/15-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76812124>.
6. Постанова Верховного Суду від 26 листопада 2019 року у справі № 310/4839/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86162670>.
7. Постанова Верховного Суду від 8 жовтня 2019 року у справі № 639/8329/14-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85238666>.
8. Ухвала слідчого судді Дарницького районного суду м. Києва від 21.09.2018 р. у справі № 753/15659/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77738726>.

Надійшла до редакції 08.09.2021

References

1. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 13.04.2012 r. № 4651-VI [Criminal Procedure Code of Ukraine]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n1056> [in Ukr.].
2. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 12 lystopada 2019 roku u spravi № 236/863/17 [The

decision of the Supreme Court, November 12, 2019, case № 236/863/17]. Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen : vebstorinka. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85583584> [in Ukr.].

3. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 24 veresnia 2020 roku u spravi № 306/2629/17 [The decision of the Supreme Court, September 24, 2020, case № 306/2629/17]. Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen : vebstorinka. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91855177> [in Ukr.].

4. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 25 veresnia 2018 roku u spravi № 210/4412/15-к [The decision of the Supreme Court, September 25, 2018, case № 210/4412/15-к]. Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen : vebstorinka. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76859981> [in Ukr.].

5. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 25 veresnia 2018 roku u spravi № 623/4131/15-к [The decision of the Supreme Court, September 25, 2018, case № 623/4131/15-к]. Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen : vebstorinka. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76812124> [in Ukr.].

6. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 26 lystopada 2019 roku u spravi № 310/4839/17 [The decision of the Supreme Court, November 26, 2019, case № 310/4839/17]. Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen : vebstorinka. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86162670> [in Ukr.].

7. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 8 zhovtnia 2019 roku u spravi № 639/8329/14-к [The decision of the Supreme Court, October 8, 2019, case № 639/8329/14-к]. Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen : vebstorinka. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85238666> [in Ukr.].

8. Ukhvala slidchoho suddi Darnytskoho raionnoho sudu m. Kyieva vid 21.09.2018 r. u spravi № 753/15659/18 [Decision of the Investigating Judge of the Darnytskyi District Court of Kyiv of September 21, 2018 in the case № 753/15659/18]. Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen : vebstorinka. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77738726> [in Ukr.].

ABSTRACT

Artem Luchko. Practical aspects of determining the evidences obtained as a result of investigative (search) actions as inadmissible in the criminal proceeding. The article is devoted to the study of theoretical and practical aspects of determining the evidences obtained as a result of investigative (search) actions as inadmissible in the criminal proceeding. The criminal procedural law of Ukraine formulates general requirements which must be followed during the evidence-collection process: 1) the legal sources of evidences; 2) the proper registration of the course and results of procedural actions during criminal proceedings; 3) the evidence-collection process fulfilled by appropriate authorities; 4) legal method for obtaining evidences. Failure to comply with these requirements results in the inadmissibility of evidences. However, further study of theoretical and practical aspects of determining evidences as inadmissible has shown that some requirements are not so obvious so it is difficult to identify them immediately.

Analyzing the judicial practice of Ukraine, researching the scientific works of domestic scientists, as well as studying the works of foreign experts in terms of the general concept of admissibility of evidences, we can see the need for legal determinancy, which requires criminal procedure law. It causes subjectivism and different interpretations of admissibility or inadmissibility of evidences, which create an incredible number of problems that complicate the conduct of criminal proceeding at both pre-trial investigation and court hearing. This is confirmed by a large number of cases related to the recognition of admissibility or inadmissibility of evidences.

Uncertainty of the categorical-conceptual apparatus not only leads to incorrect application of criminal procedural law during the course of investigative (search) actions by pre-trial investigation bodies in order to gather and obtain admissible evidences, but also helps to facilitate ways to circumvent certain provisions of law.

Keywords: *criminal procedural legislation, investigative (search) actions, inadmissibility of evidences, pre-trial investigation bodies, court.*

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА

УДК 338.48

DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-304-311

**Лариса
МАРЦЕНЮК[®]**
доктор економічних
наук, доцент
(Дніпровський
національний
університет
залізничного
транспорту
ім. акад. В. Лазаряна)

**Камерон
БАТМАНГЛІЧ[®]**
доктор філософії
(Варненський
університет
менеджменту,
Болгарія)

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА УКРАЇНСЬКИХ ЗАЛІЗНИЦЬ: ШЛЯХИ ВИХОДУ З КРИЗИ

Наголошено, що карантинні заходи і заходи соціального дистанціювання, необхідні для зниження швидкості поширення пандемії, мають особливо серйозний вплив на малі і середні підприємства через різке скорочення попиту на послуги, за винятком роздрібною торгівлі харчовими продуктами. Транспорт не є винятком і теж зазнає великих збитків внаслідок зниження обсягів перевезень.

Проаналізовано економічну активність та рівень ВВП України впродовж останніх років. Окреслено політичні заходи, що впроваджувалися впродовж терміну дії карантину, які покликані були надати адресну фінансову підтримку малим і середнім підприємствам.

Нинішня криза вимагає прийняття комплексних заходів підтримки, що містять не тільки підтримку шляхом відкриття кредитних ліній і надання кредитних гарантій, але також заходи підтримки в межах заходів податково-бюджетної і соціальної політики. Крім того, інтенсивна підтримка буде потрібна в середньостроковій і довгостроковій перспективі, особливо для того, щоб допомогти підприємствам швидко оговтатися від кризи завдяки підтримці цифровізації, більш гнучкого регулювання і поліпшення доступу до фінансування.

Виокремлено сильні та слабкі сторони залізничного транспорту, проаналізовано його можливості та переваги, особливо порівняно з іншими видами транспорту, а також загрози внутрішнього та зовнішнього впливів.

Проаналізовано внесок АТ «Укрзалізниця» у подолання впливу пандемії COVID-19 у 2020 році. Наголошено, що залізниця є потужним платником податків.

Запропоновано заходи подолання кризи на залізничному транспорті, серед яких, зокрема, розділення вантажного та пасажирського руху, відмова від перевезення пільгових категорій громадян за нинішньою схемою фінансування цих перевезень місцевими органами влади, запровадження державно-приватного партнерства на умовах концесії.

Ключові слова: економічна безпека, залізничний транспорт, криза на транспорті, подолання пандемії, антикризові заходи.

Постановка проблеми. Економічні наслідки пандемії коронавірусу вже виглядають серйозними. Внаслідок одночасного дефіциту попиту і пропозиції економічна активність на ключових європейських, північноамериканських і азіатських ринках знизилася сильніше, ніж під час світової фінансової кризи 2008–2009 років.

© Л. Марценюк, 2021

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-4121-8826>

Researcher ID: N-3917-2019

rwinform1@ukr.net

© К. Батмангліч, 2021

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2050-4946>

cameron.batmanglich@gmail.com

Згідно із прогнозом ОЕСР, за умови розвитку подій за базовим сценарієм світовий ВВП в 2021 році скоротиться на 4,5 %.

У міру зняття карантинних обмежень багато змогли відновити економічну активність. Однак у багатьох країнах, судячи з усього, вже починається стагнація, а впевненість в майбутньому не міцніє, зважаючи на нові спалахи вірусу практично по всьому світу.

Карантинні заходи і заходи соціального дистанціювання, необхідні для зниження швидкості поширення пандемії, мають особливо серйозний вплив на малі і середні підприємства через різке скорочення попиту на послуги, за винятком роздрібною торгівлі харчовими продуктами. Транспорт, не ставши винятком, теж зазнає великих збитків внаслідок зниження обсягів перевезень.

Нинішня криза вимагає прийняття комплексних заходів підтримки, що містять не тільки підтримку шляхом відкриття кредитних ліній і надання кредитних гарантій, але також заходи підтримки в межах заходів податково-бюджетної і соціальної політики. Крім того, інтенсивна підтримка буде потрібна в середньостроковій і довгостроковій перспективі, особливо для того, щоб допомогти підприємствам швидко оговтатися від кризи завдяки підтримці цифровізації, більш гнучкого регулювання і поліпшення доступу до фінансування.

Економічні наслідки коронавірусної кризи передусім відчули фінансові ринки, коли іноземні інвестори почали вилучати свої інвестиції. Треба відзначити, що інвестиційна привабливість України і так не була в лідерах, а тепер справи погіршилися.

Жорсткі карантинні заходи, спрямовані на боротьбу з поширенням вірусу, призвели до серйозного скорочення обсягів виробництва в короткостроковій перспективі. У період загальнонаціонального карантину деякі галузі сфери послуг (наприклад, туризм), що вимагають прямої взаємодії клієнтів і постачальників послуг, внаслідок обмеження пересування і вимог, що стосуються соціального дистанціювання, практично позбулися доходів.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. У засобах масової інформації можна зустріти безліч інформації стосовно того, як вплинули карантинні обмеження внаслідок пандемії коронавірусу на ті чи інші галузі, в тому числі на транспортну галузь. Стосовно оцінки роботи залізниць в період пандемії та розробки напрямів виходу з кризи можна виокремити статті таких науковців: В. Диканя, Т. Чаркіної, І. Токмакової та інших.

Метою статті є оцінка наслідків пандемії коронавірусу на залізничну галузь, виокремлення сильних та слабких сторін залізничного транспорту, окреслення перспектив розвитку.

Виклад основного матеріалу. На підставі даних про повне або часткове припинення діяльності у відповідних галузях, безпосередні наслідки для економіки нашої країни в період призупинення діяльності оцінюються в розмірі до 30 % ВВП. Звіти компанії Google про пересування жителів відображають вплив пандемії на пересування людей. Тож кількість походів у продуктові магазини і аптеки та витрачений на них час в період карантину знизилася більше ніж на 60 % порівняно зі звичайними показниками, а кількість поїздок на робочі місця зменшилася більше ніж на 70 %.

Для бізнесу коронавірусна криза мала цілу низку різноманітних наслідків. У сфері пропозиції криза й ізоляційні заходи викликали брак робочої сили, оскільки працівники хворіли або змушені були залишатися вдома з дітьми, поки школи не працювали. До того ж порушення роботи міжнародних та внутрішніх ланцюжків постачання породжували дефіцит проміжної продукції. Однак набагато тяжчі і триваліші наслідки матиме криза у сфері пропозиції. Карантинні заходи призвели до різкого падіння попиту в так званих «нежиттезабезпечуючих» галузях, що спричинило за собою брак готівки, особливо в секторі малого та середнього бізнесу, де підприємства часто мають у своєму розпорядженні досить обмежений капітал. Крім того, економічний спад, супроводжуваний звільненнями і зростанням невпевненості в завтрашньому дні, в найближчі місяці призведе до скорочення споживання і, відповідно, доходів підприємств. Зниження доходів призведе до звільнень.

Згідно з прогнозом ЄБРР, в 2021 році ВВП України збільшиться на 3,5 %. Ізоляційні заходи, введені під час пандемії COVID-19, призвели до серйозного спаду економічної активності в Україні. У березні пасажирообіг впав на 16,3 % порівняно з попереднім роком, випуск промислової продукції скоротився на 8,6 %, а виробництво –

на 9,9 %, за даними Державної служби статистики України. Однак зниження обсягу виробництва великою мірою відображає низьку продуктивність галузі протягом попередніх місяців, оскільки показники виробництва в березні були трохи вище лютневих показників. Загалом реальний ВВП України в 2020 році зменшився на 11,4 %. Випуск промислової продукції скоротився на 7,4 %, а випуск сільськогосподарської – на 9,8 %. Скоротилися обсяги зовнішньої торгівлі. Обсяги експорту залишалися на 7,4 % менше, ніж в 2019 році, обсяги імпорту – на 14,7 % менше.

Економічний спад вже призвів до значної девальвації української гривні стосовно долара США і євро і похитнув позиції державного бюджету України. Україні вже належало погашення свого зовнішнього боргу в 2020 році, і переговори з МВФ застопорилися на обговоренні питань, що містять банківську і земельну реформу. Земельна реформа відбулася частково 1 липня 2021 року – відкрився ринок приватизації землі. Добре це чи погано, покаже час, але є побоювання, що особи з великими грошима куплять багато українських земель і в майбутньому будуть цим зловживати. Крім того, можливість влади протистояти зовнішнім потрясінням додатково обмежується невеликим обсягом соціальних допомог та низьким рівнем внутрішніх заощаджень. 30 березня 2021 року представники органів влади заявили про очікуване зниження ВВП внаслідок пандемії на 4,8 %. На початку травня Україна зафіксувала зростання безробіття: було зареєстровано 156 000 нових безробітних, тобто порівняно з минулим роком зростання становило 48 %. Водночас кількість нових вакансій скоротилася на 60 %. У другому кварталі 2020 року рівень безробіття виріс до 9,9 %, а реальні наявні доходи населення скоротилися на 7,3 % порівняно з 2019-м роком.

13 квітня 2020 року в Україні був створений фонд боротьби з коронавірусом в розмірі 64,7 млрд гривень (2,3 млрд доларів США). Згодом його бюджет збільшили до 66 млрд гривень (2,33 млрд доларів).

Для підтримки населення і бізнесу був введений цілий комплекс заходів. У разі порушення податкового законодавства в період з 1 березня по 31 травня 2020 року не застосовувалися будь-які штрафи; при цьому це правило не стосувалося ПДВ, акцизного податку та оренди. Термін подання річної декларації про доходи був продовжений на два місяці до 1 липня 2020 року; податок повинен був бути сплачений до 1 жовтня 2020 року. Крім того, парламент призупинив дію вимоги про сплату податку на комерційну нерухомість і землю; визначив карантин у зв'язку з COVID-19 як форс-мажорну обставину в межах юридичних договорів; відклав застосування вимоги про притягнення реєстраторів до розрахункових операцій; а також призупинив податкові перевірки на підприємствах. Орендарі також були тимчасово звільнені від орендної плати щодо об'єктів, що не використовувалися в період карантину. Самостійно працюючим підприємцям було запропоновано тимчасове звільнення від сплати відрахувань на соціальне страхування в березні і квітні; при цьому застосування штрафів за неповну сплату відрахувань і здачу неповної звітності призупинено. У вересні 2020 року були прийняті поправки до Податкового кодексу, в результаті яких ставка ПДВ для підприємств культурної, туристичної та креативної економіки знизилася до 7 %, оскільки в цих сферах практично неможливо продовжувати роботу у віддаленому режимі. Підприємцям виплачували по 8 тисяч гривень компенсації на місяць, але ж ми розуміємо, що для будь-якого бізнесу це вкрай мало.

До того ж Україна ввела політичні заходи, покликані надати адресну фінансову підтримку малим і середнім підприємствам. ПриватБанк (найбільший кредитор країни) оголосив про кредитні канікули для середніх підприємств до кінця травня, а кредитним організаціям було заборонено підвищувати процентні ставки за виданими кредитами. З метою спрощення доступу до фінансування був змінений формат державної ініціативи «Доступні кредити 5–7–9 %», даючи МСП можливість отримати кредит в розмірі до 110 тис. дол. США для того, щоб забезпечити рефінансування непогашених кредитів і зберегти працівників. На 23 вересня в межах цієї програми видано 3 506 кредитів на загальну суму 8,5 млрд гривень (300 млн доларів США), причому більшість одержувафчів (60 %) належать до сільськогосподарського сектора. Також була анонсована нова ініціатива, яка передбачає надання кредитів у розмірі до 5 млрд гривень з нульовою процентною ставкою і гарантією держави в розмірі 80 %. Ба більше, Національний банк України продовжив своє втручання в роботу ринку іноземних валют з метою підтримки національної валюти, при цьому знизивши процентну ставку до 8 %.

У 2020 році було ухвалено закон, що дозволяє підприємствам вводити більш

гнучкий графік роботи. МСП, яким довелося призупинити свою діяльність на час карантину, надається можливість подати заяву на участь в програмі з виплати допомоги по частковому безробіттю, в межах якої за кожну годину втраченого робочого часу компанія отримає дві третини ставки окладу. До кінця серпня більше 85 % суми в 95 млн доларів США, виділеної на реалізацію цього заходу, було розподілено між 370 тис. одержувачами. Інші заходи підтримки містили у собі допомоги на дітей для індивідуальних підприємців. Поряд з підтримкою підприємств уряд вжив заходів соціальної підтримки, включно з наданням субсидій на оплату комунальних послуг вразливим групам населення, збільшенням мінімального розміру допомоги по безробіттю майже на 54 %, підвищенням пенсій, введенням правових підстав для отримання допомоги по безробіттю, а також наданням іпотеки по більш доступних ставках. З одного боку, держава зробила все можливе для підтримки населення, але обмежені фінансові можливості держави, а також необхідність виділення незапланованих коштів на боротьбу із коронавірусом, вплинуло на те, що багато верств населення залишилися без державної фінансової підтримки (це стосується тих, кого звільнили, та тих, хто працював не оформленим).

Внесок АТ «Укрзалізниця» у подолання впливу пандемії COVID-19 у 2020 році. У 2020 році Україна стикнулася з глобальними викликами, пов'язаними з пандемією COVID-19. Попри вкрай складну економічну ситуацію, АТ «Укрзалізниця» залишилось одним з найбільших платників податків, вчасно сплачувало борг за єврооблігаціями. Завдяки гнучким рішенням Товариству вдалося зберегти колектив, вчасно у повному обсязі виплачувати працівникам зарплату, а також соціальні виплати та пільги. У березні 2020 року, коли у зв'язку із запровадженням карантинних заходів у країні було зупинено роботу транспорту, Компанія власним коштом здійснювала перевезення співробітників оперативних служб, дбала про повернення додому українців, які опинилися за кордоном, забезпечувала надійні перевезення вантажів. Товариство вживало усіх необхідних заходів щодо захисту своїх співробітників, закуповувало антисептики, захисні маски та респіратори, інші засоби індивідуального захисту. Компанія сплачувала допомогу співробітникам, які захворіли на COVID-19. Також АТ «Укрзалізниця» підтримувало державний проєкт «Велике будівництво», продовжувало здійснювати заходи щодо навчання персоналу, працювало над поліпшенням умов життя залізничників.

Укрзалізниця – один з найбільших платників податків у країні. Понад 25 млрд грн – усього виплат на користь держави (сума податкових платежів Товариства до державних та місцевих бюджетів); 3,7 млрд грн сплатила Компанія податку на землю під коліями; 6,1 млрд грн сплачено податку на додану вартість. Укрзалізниця забезпечила перевезення пільгових категорій громадян у приміському сполученні, систематично недоотримуючи оплату послуг від органів місцевої влади. 16,4 млн осіб, що належать до пільгових категорій громадян, перевезено Компанією в приміському сполученні. Понад 205 млн грн – заборгованість перед Товариством місцевих органів влади за пільгові перевезення у приміському сполученні. Лише 28 % компенсації отримала Компанія за пільгові перевезення пасажирів у приміському сполученні від місцевих органів виконавчої влади у 2020 році.

Укрзалізниця забезпечила безкоштовне підвезення співробітників оперативних служб до місць роботи своїми службовими поїздами.

Всього за період карантину та до відновлення руху пасажирських і приміських поїздів службовими поїздами було перевезено: понад 206 тис. медичних працівників, 20,2 тис. співробітників Національної поліції України, 4,7 тис. працівників Державної служби України з надзвичайних ситуацій. Усі витрати з організації перевезень Компанія взяла на себе. Укрзалізниця допомогла повернутись з-за кордону українцям, які внаслідок карантинних обмежень не змогли самостійно перетнути кордон. Понад 7,5 тис. пасажирів перевезено спеціальними поїздами з Польщі, Чехії, Росії і країн Балтії.

Укрзалізниця закупила апарати штучної вентиляції легень, кисневі концентратори та засоби індивідуального захисту для залізничних лікарень.

24 апарати штучної вентиляції легень та 8 кисневих концентраторів закуплено для лікарень філії «Центр охорони здоров'я». Послугами лікарень користуються залізничники, члени їхніх родин та місцеве населення.

Укрзалізниця виплачувала матеріальну допомогу працівникам у разі хвороби на COVID-19. Майже 2 тисячі працівників, які захворіли на COVID-19, отримали матеріальну допомогу на загальну суму приблизно 4,3 млн грн.

Компанія розробила Програму дій щодо мінімізації впливу наслідків COVID-19 на операційну діяльність, аби зберегти фінансову стійкість Товариства. Укрзалізниця повернула пасажиром повну вартість квитків на скасовані у зв'язку з карантинном поїзди. У березні 2020 року перевезення пасажирів залізничним транспортом в усіх видах внутрішнього сполучення було заборонено. Компанія повернула пасажиром 100 % вартості квитків – 743 959 проїзних документів на момент закриття їх продажу на суму 262 млн грн. В 2020 році внаслідок карантинних обмежень, викликаних пандемією коронавірусу, обсяги перевезень Укрзалізницею суттєво скоротилися. Одночасно вже у 2021 році вантажні та пасажирські перевезення почали набирати оберти, Укрзалізниця намагається здійснити низку заходів щодо підвищення конкурентоспроможності залізниць. Серед заходів і зміна керівництва на більш ефективне, і відкриття ринку концесії на залізницях, і залучення інвесторів для оновлення транспортної інфраструктури та рухомого складу тощо. Укрзалізниця має великий потенціал для відродження довіри серед клієнтів – вантажовідправників та пасажирів. Виконаємо SWOT-аналіз для виявлення слабких та сильних сторін залізниць, а також окреслення їх перспектив та загроз (табл. 1).

Таблиця 1

SWOT-аналіз Укрзалізниці

СИЛЬНІ СТОРОНИ	МОЖЛИВОСТІ
<ul style="list-style-type: none"> • національний лідер на ринку логістики, який забезпечує 65 % вантажообігу та 35 % пасажирообігу країни; • перспектива запровадження нових транспортно-логістичних послуг, що назриває; • розвинена мережа залізничних колій, яка охоплює всю країну; • власні потужності для виробництва, ремонту та модернізації рухомого складу; • структура промисловості, залежна від використання залізничного транспорту; • містоутворююче підприємство в багатьох регіонах; • міцні традиції культури залізничників та високий рівень накопиченої професійної компетенції; • вільне ціноутворення на послуги користування власними вагонами перевізника • високий рівень зношеності основних фондів та недостатній рівень інвестицій у минулому; • значне боргове навантаження; • відсутність можливості залучення приватних інвестицій через законодавчі обмеження, високі політичні та фінансово-економічні ризики; • відсутність орієнтованого на ринок державного регулювання залізничних перевезень; • значний рівень не орієнтованої на ринок бюрократії; • значний рівень необґрунтованих соціальних очікувань; • значна кількість адміністративного та іншого персоналу; • великий обсяг соціальних зобов'язань (наприклад, здійснення збиткових пасажирських перевезень) за відсутності державної підтримки; • недостатність висококваліфікованих кадрів як через незадовільний рівень оплати праці, так і через незадовільний стан освіти та 	<ul style="list-style-type: none"> • пріоритет уряду на довгостроковий розвиток залізничних перевезень; • політика держави щодо підтримки визначених структурних реформ і трансформації Компанії та підходів до управління; • перспектива дерегуляції локомотивної складової тарифу; • запровадження системи тарифікації послуг на доступ до залізничної інфраструктури, яка забезпечує покриття витрат на її утримання, відновлення та розвиток; • великий попит на пасажирські залізничні перевезення за рахунок великої щільності населення та незадовільного стану автомобільних доріг; • ініціатива держави щодо компенсації збитків перевезень пасажирів у далекому сполученні з державного бюджету; • підтримка держави в компенсації збитків від пасажирських перевезень далекого сполучення шляхом здійснення державного замовлення на їх організацію; • участь держави та місцевих органів влади у фінансуванні оновлення пасажирського рухомого складу; • участь приватних інвесторів у розвитку вокзальних комплексів; • збільшення обсягів торгівлі з ЄС; • збільшення урожайності та перспективи збільшення обсягів виробництва металургійної галузі; • збільшення потреби у перевезеннях матеріально-сировинної галузі України; • зацікавленість провідних іноземних виробників рухомого складу у виході на ринок України; • присутність вітчизняних виробників рухомого складу; • збільшення попиту на міжнародні пасажирські перевезення в напрямку ЄС;

СИЛЬНІ СТОРОНИ	МОЖЛИВОСТІ
<p>професійної підготовки персоналу;</p> <ul style="list-style-type: none"> • незадовільний рівень енергоефективності; • відсутність достатнього обсягу коштів, у тому числі коштів інвесторів, та належної державної підтримки для оновлення основних фондів і реалізації пріоритетних інвестиційних проєктів; • внутрішній і зовнішній опір з реалізації ефективних політик та проведення структурних реформ; • велика кількість збиткових видів діяльності; • значний рівень корупційних ризиків; • низький рівень платоспроможності населення 	<ul style="list-style-type: none"> • перевищення попиту на ринку залізничних послуг над пропозицією • падіння загального попиту на високодохідні транзитні перевезення; • наміри відкриття вільного доступу до залізничної інфраструктури без ретельного, справедливого та послідовного планування та запровадження тарифної системи для такого доступу і дерегуляції локомотивної складової тарифу; • відсутність національних виробників тягового рухомого складу; • неефективний механізм тарифоутворення в умовах високої інфляції та знецінення національної валюти; • недосконала система державних закупівель; • неможливість виходу на нові ринки та залучення додаткових обсягів перевезення, у т.ч. транзитних вантажів; • збільшення конкурентних переваг перевезень автомобільним, річковим та авіаційним транспортом; • відтік персоналу у зв'язку зі збільшенням можливостей працевлаштування у країнах ЄС; • політична невизначеність та часті зміни пріоритетів розвитку, зокрема прийняття нормативних актів, які суперечать визначеному раніше (наприклад, зменшення в 2018 році податку на землю з подальшим скасуванням); • втручання політичних, а не економічних, інтересів під час розгляду питання оптимізації залізничної інфраструктури; • політичний вплив на прийняття рішень щодо організації збиткових пасажирських перевезень; • велика соціальна чутливість щодо заходів з оптимізації штату та підвищення продуктивності праці; • відсутність механізмів реалізації непрофільних активів; • фактичне монопольне становище деяких постачальників продукції, яка використовується залізницею

Як видно з табл. 1, сильних сторін у залізничного транспорту України вже не так і багато. Взнаки далось хронічне недофінансування галузі з боку держави впродовж останніх тридцяти років. Занедбана транспортна інфраструктура, застарілий рухомий склад, низький рівень послуг – все це відлякує потенційного клієнта – пасажирів, який обирає автомобільний чи автобусний маршрут для пересування. Щодо вантажоперевізників, то тарифи на перевезення постійно зростають і вантажоперевізники шукають альтернативні засоби для переміщення своїх вантажів.

Щодо сильних сторін, безумовно, можна виділити розвинену залізничну мережу по країні, але ж її якість не дозволяє перевозити вантажі та пасажирів швидко, на залізничному транспорті зберігаються вкрай низькі швидкості перевезення вантажів та пасажирів внаслідок застарілої інфраструктури. Також можна виділити те, що залізниці мають потужну ремонтну базу в депо, але знову ж таки, станки, яким майже півсотні років (навіть якщо на них працюють висококваліфіковані фахівці), навряд чи можуть допомогти привести обладнання до ладу.

Висновки. Серед перспектив можна виділити те, що уряд в останні роки звертає увагу на проблеми залізниць, але ж зайвих коштів в уряді немає, кошти виділяються на потреби армії, на боротьбу із коронавірусом і так далі, тому залізниці поки що не є пріоритетом, але надія є. Також серед перспектив можна виділити вирішення питання стосовно компенсації залізницям перевезень пасажирів соціально незахищених верств. З року в рік залізниці недоотримували сотні тисяч гривень з бюджетів місцевих рівнів за перевезення залізницями пільгових категорій пасажирів. Тобто залізниця послугу надає безкоштовно – і це неправильно. Тут потрібно або жорстке рішення з боку уряду стосовно того, щоб місцеві бюджети планували на рік, і по закінченню року виплачували залізницям компенсацію за проведені пільгові перевезення, або ж залізниця повинна взяти усіх за гроші, а пільгові категорії громадян повинні отримувати адресну грошову допомогу від уряду чи бюджетів місцевого рівня на обмежену кількість поїздок залізницею. Великим плюсом є також залучення концесіонерів у розбудову залізниць, поки що вокзальних комплексів.

Список використаних джерел

1. Чаркіна Т. Ю., Гненний О. М., Марценюк Л. В., Орловська О. В., Проценко В. М. Туризм як стратегічний напрям розвитку залізничного підприємства : монографія. Дніпро : Журфонд, 2020. 188 с.
2. Charkina T., Barash Y., Hnennyi O., Martseniuk L. Comparison of tourist traffic by railway and automobile transport and methodical approach to determining the costs of such transportatoin. *Технологічний аудит та резерви виробництва. Серія : Економіка підприємств. Макроекономіка.* 2017. № 1/4 (33). С. 29 – 35.
3. Чаркіна Т. Ю., Марценюк Л. В. Туризм як засіб розширення життєвого простору людини. *Антропологічні виміри філософських досліджень.* 2017. Вип. 11. С. 63–70.
4. Чаркіна Т. Ю., Бараш Ю. С., Марценюк Л. В. Інноваційний розвиток пасажирських компаній за рахунок обслуговування туристичних перевезень. *Ефективна економіка.* 2017. № 12. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5928>
5. Charkina T., Bobyl V., Martseniuk L., Matusevich O., Keršys A. Rail Passenger Hubs. Published in: *Proceedings of 23rd International Scientific Conference on Transport Means 2019.* 2019. Pt. II. P. 999-1003.
6. Charkina T., Bobyl V., Martseniuk L. New paradigm of railway passenger. *Приоритетные задачи и стратегии развития экономики и менеджмента.* 2019. № 4. С. 24-32.

Надійшла до редакції 13.09.2021

References

1. Charkina T. Yu., Hnennyi O. M., Martseniuk L. V., Orlovska O. V., Protsenko V. M. (2020) Turyzm yak stratehichnyi napriam rozvytku zaliznychnoho pidprijemstva [Tourism as a strategic direction of railway enterprise development] : monohrafiia. Dnipro : Zhurfond, 188 p. [in Ukr.].
2. Charkina T., Barash Y., Hnennyi O., Martseniuk L. (2017) Comparison of tourist traffic by railway and automobile transport and methodical approach to determining the costs of such transportatoin. *Tekhnolohichnyi audyt ta rezervy vyrobnytstva. Seriiia : Ekonomika pidprijemstv. Makroekonomika,* no 1/4 (33), pp. 29 – 35.
3. Charkina T. Yu., Martseniuk L. V. (2017) Turyzm yak zasib rozshyrennia zhyttievoho prostoru liudyny [Tourism as a means of expanding human living space]. *Antropolohichni vymiry filosofskykh doslidzhen,* issue 11, pp. 63–70 [in Ukr.].
4. Charkina T. Yu., Barash Yu. S., Martseniuk L. V. (2017) Innovatsiyni rozvytok pasazhyrskykh kompanii za rakhunok obsluhovuvannia turystychnykh perevezen [Innovative development of passenger companies through tourist transportation services]. *Efektyvna ekonomika,* n 12. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5928> [in Ukr.].
5. Charkina T., Bobyl V., Martseniuk L., Matusevich O., Keršys A. (2019) Rail Passenger Hubs. Published in: *Proceedings of 23rd International Scientific Conference on Transport Means,* pt. II, pp. 999-1003.
6. Charkina T., Bobyl V., Martseniuk L. (2019) New paradigm of railway passenger. *Prioritetnye zadachi i strategii razvitiya ekonomiki i menedzhmenta,* no 4, pp. 24-32.

ABSTRACT

Larysa Martseniuk, Cameron Batmanghlich. Economic safety of Ukrainian railways: ways to exit the crisis. The author has emphasized that the quarantine and social distancing measures needed to reduce the spread of the pandemic have a particularly serious impact on small and medium-sized enterprises due to a sharp decline in demand for services, with the exception of food retail. Transport is no exception and also suffers significant losses due to reduced traffic.

The economic activity and the level of GDP of Ukraine during the last years are analyzed. The policy measures implemented during the quarantine period, which were designed to provide targeted financial support to small and medium enterprises, are outlined.

The current crisis requires comprehensive support measures, including not only support through the opening of credit lines and the provision of credit guarantees, but also support measures through fiscal and social policy measures. In addition, intensive support will be needed in the medium and long term, especially to help businesses recover quickly from the crisis by supporting digitalisation, more flexible regulation and improved access to finance.

The strengths and weaknesses of railway transport are highlighted, its capabilities and advantages are analyzed, especially in comparison with other types of transport, as well as the threats of internal and external influences.

The contribution of JSC Ukrzaliznytsia in overcoming the impact of the COVID-19 pandemic in 2020 is analyzed. It is emphasized that the railway is a powerful taxpayer

Measures to overcome the crisis in railway transport are proposed, including, in particular, the separation of freight and passenger traffic, refusal to transport privileged categories of citizens under the current scheme of financing these transport by local authorities, the introduction of public-private partnership on concession.

Keywords: *economic security, railway transport, transport crisis, overcoming pandemic, anti-crisis measures.*

УДК 338.24

DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-311-318

Володимир БОБИЛЬ ©
доктор економічних наук,
професор

Олена ПІКУЛІНА ©
кандидат економічних
наук, доцент

Марина МОВЧАН ©
магістрант

(Дніпровський національний університет
залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна)

СУЧАСНІ МЕТОДИ АНАЛІЗУ ТА УПРАВЛІННЯ ВИРОБНИЧИМИ ЗАПАСАМИ

Стан та ефективність управління виробничими запасами, як найбільш великою частиною оборотного капіталу, є однією з основних умов успішної діяльності підприємства. Ринкова економіка визначає нові вимоги управління виробничими запасами. Інфляційні процеси й інші кризові явища змушують підприємства змінювати свою політику стосовно виробничих запасів, шукати нові джерела фінансування оборотних активів, застосовувати найбільш ефективні методи управління запасами. В сучасних кризових умовах для підприємств доцільно застосовувати всі можливі способи раціонального управління виробничими запасами.

У статті проаналізовано сучасні методи аналізу та управління запасами, наведена порівняльна характеристика їх переваг і недоліків. Реалізація цих методів дозволяє вирішити проблеми контролю виробничих запасів на різних стадіях операційного і фінансового циклів, приймати обґрунтовані управлінські рішення щодо оптимізації їх величини і структури.

Ключові слова: *виробничі запаси, управління запасами, управлінський облік, модель економічного розміру замовлення, ABC-аналіз, XYZ-аналіз, модель планування потреб у матеріальних ресурсах, система just-in-time.*

© В. Бобиль, 2021

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7306-3905>
vladimirbobyl2@gmail.com

© О. Пікуліна, 2021

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6662-3257>
lena.chernovol1987@gmail.com

© М. Мовчан, 2021

dnuzt@diit.edu.ua

Постановка проблеми. Управління запасами має важливе значення як у технологічному, так і у фінансовому аспектах. З погляду фінансового менеджменту запаси – це іммобілізовані кошти, тобто кошти, що вилучені з обігу. У процесі господарської діяльності без такої іммобілізації не обійтись, проте цілком природно бажання мінімізувати викликані цим процесом непрямі втрати, які (з певною часткою умовності) чисельно рівні доходу, який можна було б отримати, інвестувавши відповідну суму в альтернативний проєкт (наприклад, покласти вивільнені гроші в банк під відсотки). Непрямі втрати запевних обставин можуть стати прямими. Дослідження показують, що під час вимушеної реалізації активів (наприклад, в разі банкрутства компанії) частина оборотних активів може бути реалізована за ціною значно нижчою, ніж облікова вартість [5, с. 674].

Вищенаведені обставини вимагають від підприємств застосування моделей управління запасами, особливо це стосується крупних компаній, що мають жорстку структуру виробничо-технологічного процесу. Використання моделей управління запасами і формування стратегії їх фінансування передбачає використання певних принципів. Застосування цих принципів дає змогу дати відповідь на такі питання: яка повинна бути структура джерел фінансування запасів; який повинен бути обсяг запасів на підприємстві. Обсяг запасів треба збільшувати тільки доти, доки економія, що досягається внаслідок придбання, перевищує загальні витрати на володіння додатковими запасами. Необхідний баланс досягається на основі оцінки розміру фактичної економії, витрат на зберігання і обробку додаткових виробничих запасів і рівня ефективності їх регулювання. Для досягнення оптимального співвідношення необхідна координація виробництва, маркетингу і фінансів підприємства з метою фокусування виконання загальних основних цілей [3, с. 340].

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Проблему аналізу та управління виробничими запасами розглядали у своїх працях як вітчизняні, так і зарубіжні вчені, а саме: В. Ковальов, П. Атрилл, Е. МакЛейни, П. Круш, Ю. Бригхем, Л. Гапенски, Дж. Ван Хорн, Дж. Вахович та ін. Вчені, фахівці-практики були представниками різних методик, але мали спільну мету – розробити систему (методику) для ефективного управління виробничими запасами

Мета: дослідження сучасних методів аналізу та управління виробничими запасами з метою оптимізації їх величини та структури.

Виклад основного матеріалу. Компанії зберігають запаси з різних причин, головна з яких – задоволення повсякденних запитів клієнтів і потреб виробництва. Однак компанії можуть зберігати запаси понад необхідних для цих цілей, якщо вважають, що в майбутньому можливі перебої та дефіцит поставок. Аналогічно якщо компанії вважають, що в майбутньому вартість запасів підвищиться, то вони можуть збільшити їх обсяги.

У деяких підприємств запаси можуть становити значну частину сукупних активів. У виробничих підприємствах запаси зазвичай більше, ніж у багатьох інших компаній, оскільки їм доводиться тримати три види запасів: сировину і матеріали, незавершене виробництво та готову продукцію. Кожен вид запасів призначений для певної стадії виробничого циклу. У одних підприємствах запаси коливаються протягом року через сезонність попиту, тоді як в інших підприємствах вони залишаються протягом року майже незмінними.

Якщо підприємство зберігає запаси для задоволення повсякденного попиту клієнтів і потреб виробництва, то воно намагається їх мінімізувати. Це пов'язано з тим, що зберігання запасів пов'язане з істотними витратами. До них належать:

- витрати на зберігання і транспортування;
- витрати на фінансування;
- витрати, пов'язані з розкраданням і старінням;
- альтернативні витрати, пов'язані з втраченими можливостями внаслідок «заморожування» коштів у цій формі активів [2, с. 138–139].

Один з найбільш ефективних шляхів забезпечення достатності запасів для задоволення потреб виробництва і збуту – складання відповідних бюджетів. Короткострокові бюджети повинні складатися для кожного товару, який компанія виробляє або продає. Важливо, щоб вони були якомога більш реальними, оскільки від них залежать розміри замовлень і обсяги виробництва. Ці плани можуть розроблятися різними способами. Можна скористатися статистичними методами,

наприклад, аналізом часових рядів, або використовувати оцінки співробітників відділів продажів і маркетингу.

Основний показник, що використовується для контролю рівня запасів – середній період оборотності запасів. Цей коефіцієнт розраховується за формулою:

$$T_3 = \frac{Z_{\text{сер}}}{C_{\text{рп}}} \times 365 \text{ днів} \quad (1)$$

де: T_3 – період оборотності запасів,
 $Z_{\text{сер}}$ – середній обсяг наявних запасів,
 $C_{\text{рп}}$ – собівартість реалізованої продукції.

Цей показник характеризує середній термін зберігання запасів у компанії і може використовуватися як база для порівняння. Можна розрахувати період обороту окремих статей запасів, а також запасів загалом [1, с. 353].

Управління запасами будь-якого підприємства вимагає наявності раціональної системи обліку руху запасів. У компанії повинні бути налагоджена система реєстрації придбання і використання запасів. Крім того, необхідні періодичні перевірки відповідності фактичної наявності запасів обліковим даним [1].

Підприємству потрібні також чіткі процедури повторного замовлення запасів. Санкціонування придбання і видачі запасів повинно здійснюватися керівниками верхньої ланки. Це усуває проблему дублювання і відсутності координації. Щоб визначити відповідний момент для розміщення нового замовлення необхідних запасів, потрібно знати час виконання замовлення (проміжок часу від розміщення замовлення до надходження запасів) і ймовірний обсяг попиту.

Більшість підприємств не здатні точно передбачити попит на свою продукцію, не впевнені, що термін виконання замовлення не зміниться, тому про всяк випадок створюють буферний або страховий запас. Обсяг цього запасу, як правило, визначається на основі суб'єктивного судження, яке залежить:

- від ступеня невизначеності названих вище чинників;
- від передбачуваних витрат в разі нестачі запасів;
- від витрат, пов'язаних зі зберіганням страхового запасу.

Створення страхового запасу на практиці означає підвищення того рівня, за якого відбувається розміщення повторного замовлення [4, с. 292–293].

Керівники вищої ланки повинні постійно контролювати запаси. При цьому необхідно зіставляти витрати на управління запасами з одержуваними вигодами. До різних статей запасів залежно від їх характеру можна застосовувати різні рівні контролю.

Система управління запасами за категоріями ABC заснована на принципі вибіркового рівня контролю.

ABC-аналіз ґрунтується на законі Парето: «20 % товарів диверсифікованого за асортиментом підприємства дають 80 % доходів, а 80 % товарів дають 20 % доходів».

Під час ABC-аналізу запаси розбивають на три класи:

- а) клас А: 5 % виробничих запасів від об'єму в натуральному вираженні дають 75 % вартості від загального об'єму запасів у вартісному вираженні;
- б) клас В: 20 % виробничих запасів від об'єму в натуральному вираженні дають 20 % вартості від загального об'єму запасів у вартісному вираженні;
- в) клас С: 75 % виробничих запасів від об'єму в натуральному вираженні дають 5 % вартості від загального об'єму запасів у вартісному вираженні.

На основі цієї класифікації запасів є А, В, С – постачальники та А, В, С – клієнти. Основна увага приділяється роботі з контрагентами класу А. Зазвичай з ними працює керівник підприємства, а по класах В і С він може делегувати повноваження підлеглим. Керівникові рекомендується такий розподіл часу:

- а) 60 % – вирішення завдань класу А (іноді В);
- б) 20 % часу – на вирішення непередбачених завдань;
- в) 20 % – на творчість [13].

Якщо під час ABC-аналізу запаси групуються відповідно до обсягу і вартості, то під час XYZ-аналізу запаси розподіляються відповідно до структури споживання, точності прогнозу й умов закупівель (табл. 1).

Розподіл запасів під час XYZ-аналізу

Клас запасів	Структура споживання і точність прогнозу	Умови закупки
X	Споживання постійне, немає коливань (сезонних) точність прогнозу висока	Синхронно процесу виробництва
Y	Споживання коливається, точність прогнозу середня	Створення запасів
Z	Споживання не регулярне, точність прогнозу низька	Індивідуальні замовлення

Комбінація XYZ-аналізу запасів із ABC-аналізом залежить від регулярності споживання відповідних видів запасів. Зазвичай А-запаси регулюються за потребою. В-запаси регулюються за витрачанням під час регулярного споживання і за потребою – під час нерегулярного споживання. Для С-запасів завжди використовується регулювання за витрачанням: задається критичний рівень запасу, об'єм поповнення запасу й момент подачі заявки [8].

Для управління запасами можна використовувати економічні моделі. Модель оптимального розміру замовлення (economic order quantity – EOQ) дозволяє визначити, скільки товарів необхідно замовити. У своїй простій формі модель EOQ виходить з того, що попит постійний, запаси витрачаються рівномірно і поновлюються, коли повністю вичерпані [6].

Модель EOQ базується на припущенні, що основними витратами, пов'язаними з управлінням запасами, є витрати на зберігання і розміщення замовлення. Ця модель дозволяє розрахувати оптимальний розмір замовлення з урахуванням обох видів витрат. Витрати на зберігання можуть бути значними, тому керівництво намагається мінімізувати середній обсяг запасів, що зберігаються. Однак якщо знизити обсяг збережених запасів, а з ним і витрати на зберігання, то доведеться частіше робити замовлення, тому витрати на розміщення замовлення зростуть (рис. 1).

З рис. 1 видно, що з ростом обсягу запасів і розміру замовлення річні витрати на розміщення замовлень падають, оскільки їх кількість скорочується. Однак при цьому витрати на зберігання збільшуються.

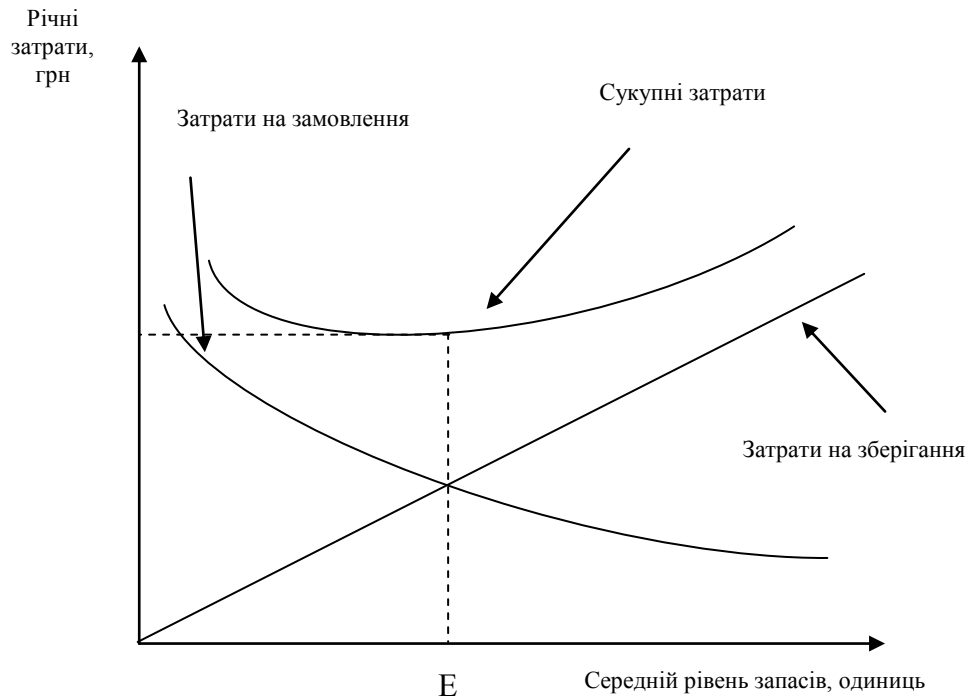

Рис. 1. Затрати на зберігання запасів та на розміщення замовлення

Крива сукупних витрат, яка є функцією витрат на зберігання і розміщення замовлення, знижується до точки Е, яка відповідає мінімальним сукупним витратам. Потім вона починає рости. Модель EOQ дозволяє визначити точку Е, в якій сукупні

витрати стають мінімальними. Це відбувається, якщо кожен раз замовляти половину оптимального розміру замовлення. Якщо припустити, що запаси витрачаються рівномірно і зменшуються до нуля перед їх поповненням, то середній обсяг запасів дорівнює половині розміру замовлення.

Відповідно до моделі EOQ оптимальний розмір замовлення визначається за формулою:

$$EOQ = \sqrt{\frac{2DC}{H}} \quad (2)$$

де: D – річна потреба цього виду запасів;

C – затрати на розміщення замовлення

H – затрати зберігання однієї одиниці запасів протягом року.

Треба звернути увагу на те, що вартість запасів (ціна, що сплачується постачальнику) не впливає безпосередньо на модель EOQ. Вона враховує тільки адміністративні витрати, пов'язані з розміщенням замовлень і наглядом за запасами. Якщо компанія використовує підхід ABC під час управління запасами, то зберігання більш дорогих запасів буде пов'язано з більш високими витратами. Наприклад, у запасів категорії А значення EOQ буде нижче, ніж у запасів категорії В. Отже, вартість запасів може непрямо впливати на рекомендований моделлю оптимальний розмір замовлення [1, с. 358–359].

Базова модель EOQ заснована на певних припущеннях, які обмежують її застосування. Зокрема, вона передбачає, що:

– попит на товар можна точно передбачити;

– цей попит постійний протягом періоду і не схильний до сезонних та інших коливань;

– страховий запас не потрібен;

– відсутні знижки для закупівель великими партіями [11].

Однак модель можна доопрацювати і усунути її обмеження. Багато компаній використовують цю модель (або її модифікації) для управління запасами.

Система планування потреби в матеріальних ресурсах (materials requirement planning – MRP) ґрунтується на прогнозах продажів і будує за допомогою комп'ютерних програм графік поставок покупних деталей і матеріалів, який максимально враховує потреби виробництва. Цей підхід дозволяє узгодити графік поставок сировини і матеріалів з графіком їх виробничого споживання. Під час замовлення тільки тих статей запасів, які необхідні для безперервного процесу виробництва, можна зменшити обсяг запасів. MRP – це метод управління запасами за принципом «зверху вниз», який заснований на тому, що рішення, що стосуються замовлення запасів, не повинні прийматися у відриві від виробничих рішень. Останнім часом на основі MRP розроблений комплексний підхід до виробничого планування, який охоплює і інші чинники виробництва (наприклад праця, машини і обладнання) [12, с. 841–842].

Останніми роками багато компаній намагаються взагалі усунути необхідність в запасах за допомогою системи управління запасами «точно вчасно» (just-in-time – JIT). Цей метод був вперше застосований в оборонній промисловості США під час Другої світової війни і потім набув широкого поширення, особливо в Японії. Суть JIT, як це впливає з його назви, полягає в доставці сировини і матеріалів в компанію тоді, коли вони необхідні для виробництва або продажу. У разі такого підходу витрати на зберігання запасів має не компанія, а постачальники. Водночас будь-який збій в постачанні призводить до проблем і витрат з боку компанії. Отже, система «точно вчасно» може знижувати витрати, але підвищує ризик [13].

Для успішного застосування JIT підприємству важливо заздалегідь інформувати постачальників про свої потреби, щоб постачальники здійснювали поставку сировини й матеріалів в необхідній кількості і в узгоджені терміни. Збої поставок, які можуть порушити виробничий процес або відвантаження продукції клієнтам, обходяться дуже дорого. Тому підприємство повинне тісно співпрацювати з постачальниками.

Тісні зв'язки дозволяють постачальникам планувати своє виробництво відповідно до потреб клієнтів. В результаті і постачальник, і клієнт отримують чисту економію, якщо порівнювати з тим, що було б без застосування JIT.

Хоча підприємства, що використовують систему JIT, не мають затрат зі зберігання запасів, у них все одно можуть виникнути певні витрати. Оскільки в цій ситуації запаси зберігають постачальники, вони можуть підвищити ціни. Тісні зв'язки з постачальниками можуть перешкодити компанії використовувати більш дешеві джерела продукції.

Вважається, що JIT не просто метод управління запасами, а філософія, яка відображає прагнення усунути непродуктивні затрати і домогтися досконалості. Очікується, що постачальники повинні завжди доставляти свою продукцію вчасно, ця продукція завжди повинна бути високої якості, а виробництво завжди має функціонувати максимально ефективно. Це означає відсутність перебоїв, простоїв через затримку доставки матеріалів, усунення зберігання готової продукції на складі, оскільки вартість додається тільки під час виготовлення продукції. В реальних умовах ці очікування не завжди виправдовуються, але допомагають створити культуру, що зорієнтована на постійне вдосконалення та підвищення якості [7].

Висновки. Отже, стан і ефективність управління виробничими запасами є однією з основних умов успішної діяльності підприємства. Будь-який метод управління запасами має як переваги, так і недоліки, тому використання тієї чи іншої методики безпосередньо залежить від сфери діяльності підприємства і від рівня кваліфікації співробітників.

В сучасних умовах для підприємств залізничного транспорту характерне існування змішаної структури постачання, за якої частина матеріальних ресурсів надходить безпосередньо від постачальників, а частина – через загальні склади залізниць. Така організація постачання накладає обмеження на управління оборотними коштами, і технологічна специфіка структурних підрозділів не дозволяє повною мірою застосовувати методи управління виробничими запасами.

За таких умов необхідне створення керованої системи, яка б забезпечила можливість застосування різних методів управління та оптимізації запасів. Ця система повинна передбачити налагодження ефективної логістики та постановки управлінського обліку виробничих запасів.

В окремих структурних підрозділах доцільно впровадження системи стандартних (нормативних) витрат.

Використання комбінацій методів оптимізації виробничих запасів в структурних підрозділах залізниць дозволить мінімізувати витрати за рахунок ефективного управління ними.

Список використаних джерел

1. Атрилл П., МакЛейни Э. Управленческий учет для нефинансовых менеджеров / пер. с англ.; под ред. Каныгина С. Л. Днепропетровск : Баланс-клуб, 2003. 624 с.
2. Атрилл П., МакЛейни Э. Финансовый менеджмент и управленческий учет для руководителей и бизнесменов / пер. с англ. Москва : Альпина Паблишер, 2012. 648 с.
3. Бригхем Ю., Гапенски Л. Финансовый менеджмент. Полный курс : в 2 т. / пер. с англ.; под ред. В. В. Ковалева. Санкт-Петербург : Экономическая школа, 1997. Т. 2. 669 с.
4. Ван Хорн Джеймс К., Вахович М. (Мл.) Джон. Основы финансового менеджмента. Москва : Вильямс; Издание 11-е. 2013. 992 с.
5. Ковалев В. В. Финансовый менеджмент; теория и практика. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : ТК Велби ; Проспект, 2007. 1024 с.
6. Круш П. В., Орлюк Ю. В. Теоретичні основи управління матеріальними запасами підприємств. *Економічний вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. 2017. № 14. С. 239–245. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/evntukpi_2017_14_38.
7. Лазоренко Т. В., Тхі Мінь Тхао До. Концептуальні засади організації управління бізнес-процесами сучасних логістичних систем. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2019. Вип. 23(1). С. 148–151. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuumevcg_2019_23\(1\)_33](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuumevcg_2019_23(1)_33).
8. Ломтева І. М., Синиця К. П., Сначов М. П. Особливості управління запасами в структурних підрозділах публічного акціонерного товариства у галузі залізничного транспорту. *Проблеми економіки транспорту*. 2017. Вип. 13. С. 63–68.
9. Мороз Б. І., Голтвянський Б. І. Аналіз моделей управління запасами. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2018. № 7(1). С. 68–69. URL : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/mnj_2018_7\(1\)](http://nbuv.gov.ua/UJRN/mnj_2018_7(1))
10. Музиченко А. О. ABC-аналіз як метод управління запасами підприємства. *Науковий*

вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Економіка, аграрний менеджмент, бізнес. 2016. Вип. 249. С. 319–325. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvnuau_econ_2016_249_37.

11. Селівьорстова Т. В., Андрейченко А. В. Програмна реалізація та дослідження логістичних моделей управління запасами. *Молодий вчений*. 2018. № 5(2). С. 400–403. URL : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2018_5\(2\)](http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2018_5(2)).

12. Хорнгрен Ч., Фостер Дж., Датар Ш. Управленческий учет. 10-е изд. / пер. с англ. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 1008 с.

13. Швец Ю. О., Андриенко А. О. Логістичні методи управління матеріальними запасами підприємства: сутність, роль та особливості впровадження. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2017. Вип. 58. С. 217–225. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vetp_2017_58_29.

Надійшла до редакції 08.09.2021

References

1. Atrill P., MakLejni E. (2003) *Upravlencheskiy uchet dlya nefinansovykh menedzherov* [Management accounting for non-financial managers] / per. s angl.; pod red. Kanygina S. L. Dnepropetrovsk : Balans-klub, 624 p. [in Russ.].

2. Atrill P., MakLejni E. (2012) *Finansovyuy menedzhment i upravlencheskiy uchet dlya rukovoditeley i biznesmenov* [Financial management and management accounting for executives and businessmen] / per. s angl. Moscow : Alpina Pabliisher, 648 p. [in Russ.].

3. Brigham Yu., Gapenski L. (1997) *Finansovyuy menedzhment. Polnyy kurs* [Financial management. Complete course] : v 2 t. / per. s angl. ; pod red. V. V. Kovalyova. Saint-Petersburg : *Ekonomicheskaya shkola*, vol. 2, 669 p. [in Russ.].

4. Van Horn Dzhejms K., Vahovich M. (Jr) (2013) *Dzhon. Osnovy finansovogo menedzhmenta* [Fundamentals of financial management]. Moscow : Vilyams; Izdaniye 11-ye. 992 p. [in Russ.].

5. Kovalyov V. V. (2007) *Finansovyuy menedzhment; teoriya i praktika* [Financial management; theory and practice]. 2-e izd., pererab. i dop. Moscow : TK Velbi ; Prospekt, 1024 p. [in Russ.].

6. Krush P. V., Orliuk Yu. V. (2017) *Teoretychni osnovy upravlinnia materialnymy zapasamy pidpryyemstv* [Theoretical foundations of inventory management of enterprises]. *Ekonomichniy visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrainy «Kyivskiy politekhnichnyi instytut»*, no 14, pp. 239–245. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/evntukpi_2017_14_38 [in Ukr.].

7. Lazorenko T. V., Tkhi Min Tkhaio Do. (2019) *Kontseptualni zasady orhanizatsii upravlinnia biznes-prosesamy suchasnykh lohistychnykh system* [Conceptual principles of business process management organization of modern logistics systems]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriya : Mizhnarodni ekonomichni vidnosyny ta svitove hospodarstvo*, issue 23(1), pp. 148–151. URL : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuumevcg_2019_23\(1\)_33](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuumevcg_2019_23(1)_33) [in Ukr.].

8. Lomtyeva I. M., Synytsya K. P., Snachov M. P. (2017) *Osoblyvosti upravlinnia zapasamy v strukturnykh pidrozdilakh publichnoho aktsionerного tovarystva u haluzi zaliznychnoho transportu* [Peculiarities of inventory management in structural subdivisions of a public joint-stock company in the field of railway transport]. *Problemy ekonomiky transportu*, issue 13, pp. 63–68 [in Ukr.].

9. Moroz B. I., Holtvyansky B. I. (2018) *Analiz modeley upravlinnia zapasamy* [Analysis of inventory management models]. *Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal «Internauka»*, no 7(1), pp. 68–69. URL : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/mnj_2018_7\(1\)](http://nbuv.gov.ua/UJRN/mnj_2018_7(1)) [in Ukr.].

10. Muzychenko A. O. (2016) *ABC-analiz yak metod upravlinnia zapasamy pidpryyemstva* [ABC-analysis as a method of inventory management of the enterprise]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho universytetu bioresursiv i pryrodokorystuvannya Ukrayiny. Seriya : Ekonomika, ahrarnyi menedzhment, biznes*, issue 249, pp. 319–325. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvnuau_econ_2016_249_37 [in Ukr.].

11. Selivorstova T. V., Andreichenko A. V. (2018) *Prohramna realizatsiya ta doslidzhennya lohistychnykh modeley upravlinnia zapasamy* [Program implementation and research of logistics models of inventory management]. *Molodyi vchenyi*, no 5(2), pp. 400–403. URL : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2018_5\(2\)](http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2018_5(2)) [in Ukr.].

12. Horngren Ch., Foster Dzh., Datar Sh. (2008) *Upravlencheskiy uchet* [Management Accounting]. 10-e izd. / per. s angl. Saint-Petersburg : Pityer, 1008 p. [in Russ.].

13. Shvets Yu. O., Andriyenko A. O. (2017) *Lohistychni metody upravlinnia materialnymy zapasamy pidpryyemstva: sutnist, rol ta osoblyvosti vprovadzhennya* [Logistic methods of inventory management of the enterprise: the essence, role and features of implementation]. *Visnyk ekonomiky transportu i promyslovosti*, issue 58, pp. 217–225. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vetp_2017_58_29 [in Ukr.].

ABSTRACT

Volodymyr Bobyl, Olena Pikulina, Maryna Movchan. Modern methods of analysis and management of production inventories. The state and efficiency of production inventory management are the main conditions for the successful operation of an enterprise in a market economy. The main purpose of the enterprises' activities is to maximize profits, which can be achieved, inter alia, by increasing the turnover of stocks, when with a smaller warehouse area and lower inventory maintenance costs, the previous volume of sales increases or remains. The authors of the article analyzed modern

methods of inventory analysis and management. Each of the considered methods has both advantages and disadvantages, so the use of a certain technique depends on the scope of the enterprise.

Inventory management at the enterprise requires a rational inventory movement accounting system. The company should have a system for registering the acquisition and use of stocks. In addition, periodic checks of compliance with the actual availability of inventory and accounting data are required.

Based on the conducted research, the main tasks in solving the problems of inventory management are identified: systematization of approaches to inventory management; reduction of costs for their acquisition and storage in warehouses of enterprises; increasing the efficiency of control in solving the tasks facing the enterprise.

The existing structure of supplies of production stocks at railway transport enterprises does not allow for the full use of inventory management methods. In such conditions, it is necessary to create a managed system that will enable the use of various methods of management and optimization of production stocks. This system should include efficient logistics and management accounting of production stocks. It is advisable to introduce a system of standard (regulatory) costs in individual structural divisions. The use of combinations of methods for optimizing production stocks at railway transport enterprises will minimize operational costs through effective management of them.

Keywords: *inventories, inventory management, management accounting, model of economic size of the order, ABC-analysis, XYZ-analysis, model of planning of needs in material resources, system just-in-time.*

УДК 338.012 + 339

DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-318-325

Тетяна ЧАРКІНА®
доктор економічних наук,
доцент

Олександра ОРЛОВСЬКА®
кандидат економічних
наук, доцент

Катерина КОНЮШОК®
магістрант

*(Дніпровський національний університет
залізничного транспорту ім. акад. В. Лазаряна)*

РОЗВИТОК МУЛЬТИМОДАЛЬНИХ ПЕРЕВЕЗЕНЬ У ТРАНСКОРДОННОМУ СПОЛУЧЕННІ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ЄВРОПОЮ

Сучасні умови розвитку національної економіки характеризуються активізацією зовнішньоекономічних відносин України з країнами Європи, посиленням взаєморозуміння між нашими країнами у ділових сферах. Особливого розгляду потребує європейський напрям, політика якого спрямована на розширення можливостей української транспортної системи у зовнішньоекономічній діяльності. Розглянуто питання сучасного стану мультимодальних перевезень в Україні у транскордонному сполученні між Україною та країнами ЄС. Надано увагу об'єктам інфраструктури як учасникам здійснення мультимодальних зв'язків.

© Т. Чаркіна, 2021
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6202-0910>
charkina@i.ua

© О. Орловська, 2021
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7225-0717>
entony1972@ukr.net

© К. Конюшок, 2021
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7820-1433>
kafedraem@ukr.net

Надано характеристику мультимодальним перевезенням як одному із способів організації доставки пасажирів та вантажів «від дверей до дверей» до пункту призначення за набагато коротший час знаходження у дорозі. Вони є одним із найбільш перспективних способів розвитку транспортних перевезень, які дозволяють доставляти пасажирів та вантажі з оптимальним використанням можливостей задіяних у схемі усіх видів транспорту. Обґрунтовано необхідність розбудови на Закарпатті універсального транспортного хабу, що дозволить підвищити ефективність використання залізничного транспорту та отримати додаткові прибутки від збільшення залізничного туризму, та розвитку міжнародних перевезень.

Ключові слова: мультимодальні перевезення, хаби, пасажирські перевезення, міжнародні перевезення, залізничний транспорт, туристичні перевезення, вантажні перевезення.

Постановка проблеми. Сьогодні все більше підприємств виробничого комплексу знаходяться у пошуку нових методів доставки вантажів та перевезення пасажирів, впроваджуючи у свою роботу принципи логістики з метою раціонального здійснення транспортних зв'язків. Це дозволяє зменшити загальні витрати на формування та комбінування транспорту між собою з метою скорочення часу перебування вантажів або пасажирів у дорозі. Впровадження логістики у роботу транспорту дозволяє використовувати техніко-технічні особливості транспорту повною мірою.

Особливої важливості для розвитку економіки країни набувають під час вирішення питань транскордонного співробітництва мультимодальні перевезення. Вони є важливою частиною стратегічних напрямів розвитку прикордонних регіонів та взаєморозуміння між країнами, що дозволяє вирішувати низку гострих питань, які пов'язані з створенням нових шляхів у прикордонних регіонах [1]. При цьому активізуються інтеграційні процеси між Україною та ЄС у контексті регіонального розвитку. З метою організації нових маршрутів застосовують логістичний підхід, який передбачає використання всіх можливих форм перевезень, одним з яких є мультимодальні.

Мультимодальні перевезення можна визначити як специфічний вид організації перевезень, під час якого перевезення здійснюються за одним перевізним документом у разі використання двох і більше видів транспорту. За такої форми перевезень вантаж піддається складуванню, перевантаженню на інший вид транспорту на спеціальних перевалочних терміналах у містах зміни виду транспорту. Також цей спосіб перевезень застосовують під час пасажирських перевезень, оскільки попит на транспортну послугу визначається зручністю та комфортністю в організації поїздки.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Вивченням проблем взаємодії транспортних систем, особливостей їх розвитку та організації логістики займалися багато вітчизняних та зарубіжних вчених. Особливий внесок стосовно актуалізації мультимодальних перевезень в Україні зробили провідні спеціалісти та вчені, як-от: Ю. Куласв, Г. Кірпа, Є. Крикавський, Ю. Бараш, О. Соколова, Е. Лимонова, Р. Вернигора, В. Копитко та ін.

На думку О. Соколової, мультимодальні перевезення – це інтегрована та взаємозв'язана транспортна система, завданням якої є прискорення, здешевлення та спрощення технологічних процедур упродовж повного ланцюга доставки «від дверей до дверей» за умов організаційно-технологічної взаємодії всіх ланок перевізного процесу [2].

Мультимодальні перевезення можна розуміти як перевезення з використанням декількох видів транспорту, що виконуються під відповідальністю одного перевізника за єдиним транспортним документом і за єдиною наскрізною ставкою [3].

Деякі вчені розглядають мультимодальні перевезення як спосіб, що містить у собі такі поняття, як комбіновані та інтермодальні перевезення. На думку професора Л. Миротіна, мультимодальними (змішаними) вважаються такі перевезення, де беруть участь два і більше видів транспорту за умови, що один з них задіяний у міжнародному маршруті [4].

На основі виконаного аналізу наукової літератури, на нашу думку, мультимодальні пасажирські перевезення можна визначити як процес перевезення пасажирів, що відбувається із використанням двох і більше видів транспорту за єдиним електронним квитком. Відносно вантажних перевезень – це процес транспортування за одним договором, але виконане принаймні двома видами транспорту, при цьому перевізник несе відповідальність за весь перевізний процес задіяними видами транспорту. Дані можливості транспорту є недостатньо вивчені, особливо у сфері організації мультимодальних пасажирських перевезень, особливо в транскордонному сполученні на території Закарпатського регіону, тому вважаємо доцільним виконати дослідження цієї тематики.

Мета: обґрунтування доцільності впровадження змішаних мультимодальних перевезень у транскордонному сполученні між Україною та країнами ЄС на основні формування транспортно-логістичного вузла (хабу) у Закарпатському регіоні.

Виклад основного матеріалу. Розвиток України як країни з великим транспортним потенціалом викликає інтерес країн Європи, які передбачають використання цього потенціалу як, по-перше, транзитної країни, по-друге, як великої території для збуту своєї продукції. Крім того, Україна є «постачальником» висококваліфікованих кадрів, які не змогли себе самореалізувати через відсутність робочих місць та недостатнього рівня оплати праці. Це проблема соціально-економічного характеру може бути вирішена шляхом розвитку однієї із найпотужніших галузей України – транспортної галузі.

У 2014 році після підписання Угоди між Україною та ЄС, національна економіка отримала виклики на спроможність протистояння глобалізаційним процесам, витримання конкурентоздатності галузей виробництва, що вимагало перегляду планів перспективного розвитку виробничого комплексу країни та пошуку нових перспектив. У цих умовах особлива увага приділяється організації роботи транспортно-логістичного комплексу країни як галузі забезпечення ресурсами та обслуговування споживачів.

В Європі останні 30 років проводять аналіз пошуку можливих етапів подальшого формування транспортної політики як стійкої галузі в умовах конкурентного ринку, так і запровадження екологічного і високо енергоефективного транспорту. Вважаємо, що цю стратегію можна реалізувати шляхом розширення можливостей транспорту в контексті мультимодальних вантажних і пасажирських перевезень. Застосування цієї стратегії – це можливість зменшити об'єми витрат на організацію логістики, а також підвищити конкурентоздатність транспортної послуги. Але виникає суттєва проблема: згідно з рейтингом Logistics Performance Index (LPI) (Індекс ефективності логістики) за 2020 рік Україна помітно відстає від країн-конкурентів у розвитку власної логістичної інфраструктури і посідає лише 66-те місце серед 160 країн і майже вдвічі поступається лідерів цього рейтингу Німеччині за інтегральною оцінкою 2,83 проти 4,2 [5]. Це відбувається тому, що українська транспортна система не гармонізована з європейською, що ускладнює процес інтеграції її в європейську. Також важливою проблемою є відмінність ширини залізничних колій в Україні та ЄС, а також поганий технічний стан магістральних доріг, які з'єднують Україну з європейськими сусідами. Ця проблема гальмує процеси інтеперабельності національного транспорту.

Однак переваги транспортно-логістичного потенціалу України та її геополітичне розташування є вигідним для здійснення перевезень по Міжнародних транспортних коридорах, які проходять її територією. Україна входить до складу транстериторіальної зони і характеризується високим коефіцієнтом транзитності, за яким вона посідає перше місце в Європі з показником 3,75 (для порівняння – Польща посідає друге місце з коефіцієнтом 2,92).

Треба також розглянути проблему пропускну спроможності залізничних шляхів та підготовки об'єктів інфраструктури до обслуговування перевезень на предмет забезпечення трудовими ресурсами для надання послуг. Особливо гостро проявляється ця проблема на окремих ділянках залізниці, що призводить до простоїв рухомих складів, втрати дорогоцінного часу, збоїв у роботі всіх ланок організації перевезень. Для вирішення цієї проблеми треба поступово позбуватись «вузьких місць» на проблемних ділянках шляхом розбудови нових транспортних розв'язок із використанням потенціалу інших транспортних мереж, вкладати кошти у поліпшення техніко-експлуатаційних можливостей об'єктів інфраструктури залізничного транспорту, проводити їх реконструкцію, модернізацію та оновлення функцій [6].

Особливої уваги для розвитку транспортних зовнішньоекономічних відносин заслуговує західний регіон України. У 1993 р. був створений перший у Східній Європі «Карпатський єврорегіон», до якого ввійшли прикордонні області, воєводства та округи Угорщини, Польщі, Румунії, України і Словаччини. Територія Карпатського єврорегіону становить 161 279 км², при чому Польща займає 11,5 %, Словаччина – 6,4 %, Румунія – 27,2 %, Угорщина – 18,4 % і Україна – 36,4 % від усієї площі. Регіон функціонує на основі Декларації про співпрацю спільнот, які проживають на території Карпатського регіону [7]. Для активізації транспортно-логістичних зв'язків єврорегіону виникає необхідність формування нових транспортних шляхів, проектування та розбудова транспортних вузлів (хабів) з широкою номенклатурою послуг.

Створення хабів є необхідним етапом розвитку транспорту. Основними завданнями визначено: скорочення терміну подорожі пасажирів та надання їм комфортних умов, сукупність соціально-економічних відносин, пов'язаних із переміщенням пасажирів різними видами транспорту та трансферу, а також їх попутне обслуговування об'єктами соціальної інфраструктури для надання повного спектра послуг під час всієї подорожі [8].

Проектувати роботи над створенням транспортно-логістичних хабів на території України доцільно саме у місцях потужних транспортних вузлів, на перетині основних магістралей у транскордонному сполученні, що мають важливе економіко-політичне значення для країни. Ця стратегія повинна входити до проекту «Підтримка імплементації Угоди про асоціацію та Національної транспортної стратегії в Україні (AASISTS)», що фінансується ЄС, користується підтримкою Міністерства інфраструктури України у розробці концепції первинного законодавства відповідно до Директиви ЄС 96/53 щодо комбінованого транспорту та в ухваленні закону про мультимодальні перевезення в Україні.

Під час проектування хабу необхідно орієнтуватись на провідну роль залізничного транспорту, до якого будуть прив'язані інші види транспорту. Можна розглянути приклад залізничного хабу в Німеччині, де по завершенню робіт був введений в експлуатацію повністю модернізований транспортний вузол Галле і головну роль у цьому транспортному зв'язку відведено залізниці.

Цей транспортний вузол став одним із ключових хабів Німеччини, оскільки через нього проходять Міжнародні транспортні коридори та головні транспортні артерії. Реконструкція проводилась без зупинки перевізного процесу, було прокладено 50 км шляху та більше 200 стрілочних переводів, а також було впроваджено дві системи мікропроцесорної централізації (МППЦ), встановлено шумозахисні екрани вздовж колій. Інфраструктура транспортного хабу повністю цифровізована, що значно полегшує організаційну роботу. У результаті запуску хабу на основі впровадження цифрових технологій підвищилась продуктивність транспортних показників в середньому на 35 % та збільшено швидкість поїздів майже у 4 рази [9].

Щодо пасажирського руху, з метою покращення якості надання пасажирських послуг, було модернізовано низку інфраструктурних об'єктів, зокрема приміщення пасажирського вокзалу в Лейбцигу. Сьогодні він має 23 діючі залізничні колії, дві з яких прокладені під землею для міських швидкісних поїздів (S-Bahn). Загальна площа вокзалу становить 83 640м².

Для зручності пасажирів міністерством транспорту та цифрової інфраструктури Німеччини (BMVI) було запущено нову програму по забезпеченню посилення конкурентоздатності пасажирських послуг, метою якої визначено створення на залізничних станціях комфортного середовища для людей з обмеженими фізичними можливостями, включно з пристроями пандусів, ліфтами, оновленням інформаційних показників.

Рис. 1. Модернізований транспортний вузол Галле

На початку 2019 року Україна приєдналась до мережі ТНТ, що є важливим кроком назустріч зі сторони Європи. Це велика можливість для нашої країни у сфері розбудови нових напрямів транспортних шляхів, адже тепер транспортний коридор Європи має продовження територією України.

Ця подія може стати поштовхом для залучення інвестицій у розширення територій обслуговування транспортною галуззю. ЄС планує в найближчі десять років реалізувати 39 проєктів у транспортній сфері загальною вартістю 4,5 млрд євро [10].

Значна увага приділяється стратегії ЄС, що спрямована на проєкт розбудови на території Західної України транспортно-логістичного вузла (сухого хабу), який буде охоплювати основні наземні та повітряний види транспорту. Особливого підходу потребує питання впровадження пасажирського швидкісного руху до новоствореного транспортного центру для скорочення часу простою рухомого складу.

Для організації транспортних зв'язків основним правилом хабу повинна бути економія часу під час здійснення пересадки з одного виду транспорту на інший при максимальному забезпеченні комфортності для пасажирів. Це забезпечується логічним поєднанням всіх видів транспорту всередині країни, причому варто підв'язати до залізничного транспорту і міський транспорт. Отже, створюється потужний транспортно-логістичний комплекс [11].

З огляду на зручність та територіальну близькість європейських залізничних колій, є сенс формування прикордонного транспортного мультимодального вузла в Мукачеві. Цей варіант розглядався керівництвом АТ «Українська залізниця» ще у 2017 році, але з об'єктивних причин (коливання національної валюти, пандемії тощо) цей проєкт було відкладено. Цей хаб є важливим для виробничої діяльності транспортної інфраструктури країни: приведе до покращення самої функціональності об'єкта та полегшить адаптаційні заходи до змін, що викликані умовами роботи у сьогоденних умовах, особливо це стосується такого специфічного району, як Закарпатський регіон. Враховуючи всі регіональні транспортні переваги, а також соціально-економічну ситуацію в регіоні, відкриття хабу зможе забезпечити ефективну роботу задіяних видів транспорту, сприятиме новому розвитку транскордонних мультимодальних перевезень, зменшить відсоток безробітних за рахунок нових робочих місць, дозволить формувати нові під'їзні шляхи з обробкою на сортувальній станції вагонів із двоюрисними платформами.

Пасажирські перевезення повинні відповідати вимогам потенційних споживачів щодо перевезень за прийнятною ціною політикою. За прикладом німецької організації пасажирських перевезень, важливо поєднати приміські та дальні перевезення в одному хабі з прив'язкою міської транспортної мережі. Це дасть змогу розвитку соціально орієнтованих перевезень, що неодмінно матиме позитивний ефект збільшення попиту на транспортні послуги з причини меншої втрати свого часу у дорозі.

Сьогодні пасажирська станція Мукачево належить до Ужгородської дирекції Львівської залізниці, господарство якої містить локомотивне депо, станцію колій та станцію сигналізації і зв'язку. На вантажній станції Мукачево проводять прийом та видачу повагонних відправок вантажів, дрібними відправками, а також видача вантажу в універсальних контейнерах (маса брутто 20 та 24 т). За ініціативи «Укрзалізниці» на місці малозадіяного тупикового перевалочного пункту було збудовано залізничну платформу для відправлення пасажирських поїздів колією європейського стандарту до Угорщини, Словаччини та Румунії. З 2019 року запущено перехід, що з'єднує місцевий вокзал із комбінованою колією (1520 мм + 1435 мм), якою пасажирів отримали можливість мандрувати у країни Європи, такі як Угорщина, Словаччина та Румунія. Нова пасажирська платформа отримала назву «Мукачево-Західна». Незважаючи на протяжність переходу (500 м), пересадка пасажирів з одного поїзда в інший займає менше часу, ніж заміна колісних візків безпересадочних вагонів. Відбувся запуск рейкового автобуса Кошице-Мукачево, що курсує по колії 1435 мм і дозволяє не витрачати час під технічними операціями, а всі прикордонно-митні процедури здійснюються на станції.

Відкриття цього пасажирського переходу вважають початком створення на Закарпатті міжнародного транспортного хабу. Успішність цього проєкту стане запорукою продовження розширення території охоплення європейською колією до самого вокзалу [12]. Загалом територія, що відводиться під будівництво транспортно-логістичного вузла, дозволяє створити потужний універсальний транспортний комплекс,

який повинен містити у своїй структурі пасажирські та вантажні перевезення, складське господарство з контейнерною площадкою, зручні під'їзні шляхи, проходи по території відкритих площадок. Його основним завданням повинна стати оптимізація руху пасажирського та вантажного залізничного транспорту із використанням єдиного квитка для пасажирів та єдиного полісу для вантажних комерційних перевезень, а також логічне поєднання залізничного руху з автобусним та авіаційним транспортом з підв'язкою до міського транспорту. Це дозволить переглянути політику залізничної галузі з орієнтацією на зменшення вартості послуг або внесення правил надання пільг споживачам. Особливо важливим це буде під час проектування та організації туристичних маршрутів. Сприятлива пільгова політика залізниць дасть змогу знизити вартість туристичної послуги, що дозволить підвищити попит на неї з боку потенційних споживачів.

Важливим моментом у роботі хабу є процес організації індивідуальних схем маршрутів з доставки вантажів та перевезення пасажирів. Запуск залізничного хабу для пасажирських перевезень є значно вигіднішим за автобусний з об'єктивних причин: він значно дешевший за автотранспорт та не передбачає тривалих черг на кордоні під час проходження митних процедур.

Проект перетворення станції Мукачево на сучасний універсальний хаб був відкладений керівництвом УЗ через «обережність і виваженість» менеджменту УЗ щодо можливих ризиків, що можуть виникати під час роботи над впровадженням. Для того щоб довести, що цей захід буде прибутковий, на початку запуску проекту керівництво Закарпатської дирекції із мінімальним вкладенням коштів запустили рух для визначення рівня попиту на цей маршрут. Цей напрям і сьогодні користується популярністю.

Сьогодні на Європейському транспортному ринку відбувається еволюція організації вантажних перевезень, основна суть якої полягає у переході до організації ступеневих маршрутів з використанням гібридних моделей перевезень [13]. Цей підхід передбачає розширення можливостей роботи залізничних хабів за допомогою самоорганізації учасників логістичного ринку на основі інформаційних джерел про наявність вагонів під навантаження на декількох поряд розташованих станціях, що дозволяє організувати збір цих навантажених вагонів в один рухомий склад за допомогою цифровізованої системи інформації, для відправлення по спільному ступеневому маршруту на одну станцію призначення. Це дає змогу розширювати функціонування хабів з використанням передових європейських технологій.

Висновки. На основі виконаних вище досліджень можна зробити узагальнення.

1. Організація на Закарпатті універсального транспортного хабу та впровадження мультимодальних перевезень дозволять підвищити ефективність використання залізничного транспорту та отримати додаткові прибутки Укрзалізниці від збільшення залізничного туризму та розвитку міжнародних перевезень.

2. Ця технологія допоможе поєднати переваги кожного виду транспорту та зробити перевезення більш привабливими та конкурентоспроможними. Мультимодальні системи допомагають розширити кількість зручних маршрутів та запропонувати користувачу індивідуальну послугу, яка врахує всі його вподобання.

Список використаних джерел

1. Розвиток транскордонного співробітництва : науково-аналіт. доповідь / НАН України. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України»; наук. ред. В.С. Кравців. Львів, 2015. 52 с. Серія : Проблеми регіонального розвитку.
2. Соколова О. Є. Концептуальні засади формування мультимодальної системи перевезення вантажів. *Наукоємні технології*. 2014. № 1. С. 114–118.
3. Лимонов Э. Л. Внешнеторговые операции морского транспорта и мультимодальные перевозки. Санкт-Петербург : Выбор, 2000. 416 с.
4. Логистика: управление в грузовых транспортно-логистических системах : учеб. пособ. / под ред. проф. Л. Б. Миротина. Москва : Юристъ, 2002. 414 с.
5. Транзитний потенціал України. URL : <https://www.railinsider.com.ua/tranzytnyj-potenczial-ukrayiny-vukorystovuyetsya-tilky-na-25-30/>.
6. Інформація про українські залізниці. URL: <https://mtu.gov.ua/content/informaciya-pro-ukrainski-zaloznici.html>.
7. Міжрегіональне співробітництво між Україною та Польщею. URL : <http://poland.old.mfa.gov.ua/ua/ukraine-pl/regions>.
8. Charkina T., Bobyl V., Martseniuk L., Matusevich O., Keršys A. Rail Passenger Hubs. Published in: *Proceedings of 23rd International Scientific Conference on Transport Means 2019*. 2019. Pt. II. S. 999–1003.

9. У Німеччині від реконструювали залізничний вузол у Галле – вартість робіт 800 млн євро. URL: <https://www.railinsider.com.ua/v-nimechchyni-vidrekonstruyuvaly-zaliznychnyj-vuzol-u-galle-vartist-robit-800-mln-yevro/>.
10. В Німеччині завершена реконструкція ключового хаба залізничних доріг країни станції Галле. URL: <https://cfts.org.ua/news/2021/04/01>.
11. Чаркіна Т. Ю. Організація хабів як один із елементів розвитку туризму. *Туризм як стратегічний напрям розвитку залізничного підприємства* : монографія / О. М. Гненний, Л. В. Марценюк, Т. Ю. Чаркіна, О. В. Орловська, В. М. Проценко; за заг. ред. Л. В. Марценюк; Дніпров. нац. ун-т залізн. трансп. ім. акад. В. Лазаряна. Дніпро: Журфонд, 2020. 188 с.
12. У Мукачеві побудують новий транспортний хаб. URL : <https://uprom.info/news/other/infrastruktura/u-mukachevi-pobuduyut-velikiy-transportniy-hab>.
13. Проходченко А. Про ступеневі маршрути та гібридні моделі перевезень – український дебют та європейська практика. URL : <https://railexpoua.com/novyny/evoliutsiia-modeli-vantazhnykh-perevezen-iak-realnist-dlia-zaliznychnoi-systemy-ukrainy/>.

Надійшла до редакції 10.09.2021

References

1. Rozvytok transkordonnoho spivrobitnytstva [Development of cross-border cooperation] : naukovy-analit. dopovid' / NAN Ukrainy. DU «Instytut rehional'nykh doslidzhen' imeni M. I. Dolishn'oho NAN Ukrainy»; nauk. redaktor V. S. Kravtsiv. L'viv, 2015. 52 p. Seriya : Problemy rehional'noho rozvytku [in Ukr.].
2. Sokolova O. Ye. (2014) Kontseptual'ni zasady formuvannya mul'tymodal'noyi systemy perevezennya vantazhiv [Conceptual principles of formation of a multimodal system of cargo transportation]. *Naukovyemi tekhnolohiyi*, no 1, pp. 114–118 [in Ukr.].
3. Limonov É. L. (2000) Vneshnetorgovyye operatsyi morskogo transporta i mul'tymodal'nyye perevozki [Conceptual principles of formation of a multimodal system of cargo transportation]. Saint-Petersburh : Vybor, 416 p. [in Ukr.].
4. Logistika: upravleniye v gruzovykh transportno-logisticheskikh sistemakh : ucheb. posob. / pod red. prof. L. B. Mirotina. Moscow : Yurist, 2002. 414 p. [in Russ.].
5. Tranzytyny potentsial Ukrainy [Transit potential of Ukraine]. URL : <https://www.railinsider.com.ua/tranzytyny-potencial-ukrainy-vykorystovuyetsya-tilky-na-25-30/> [in Ukr.].
6. Informatsiya pro ukraïns'ki zaliznytsi [Information about Ukrainian railways]. URL : <https://mtu.gov.ua/content/informatsiya-pro-ukraïnski-zaliznici.html> [in Ukr.].
7. Mizhrehional'ne spivrobitnytstvo mizh Ukrainoyu ta Pol'shcheyu [Interregional cooperation between Ukraine and Poland]. URL: <http://poland.old.mfa.gov.ua/ua/ukraine-pl/regions> [in Ukr.].
8. Charkina T., Bobyl V., Martseniuk L., Matusevich O., Keršys A. (2019) Rail Passenger Hubs. Published in: *Proceedings of 23rd International Scientific Conference on Transport Means 2019*, pt. II, pp. 999–1003 [in Ukr.].
9. U Nimechchyni vid rekonstruyuvaly zaliznychnyy vuzol u Halle – vartist' robit 800 mln yevro [Interregional cooperation between Ukraine and Poland]. URL: <https://www.railinsider.com.ua/v-nimechchyni-vidrekonstruyuvaly-zaliznychnyj-vuzol-u-galle-vartist-robit-800-mln-yevro/> [in Ukr.].
10. V Germanii zavershena rekonstruktsiya klyuchevogo khaba zheleznykh dorog strany stantsyi Galle [In Germany, the reconstruction of the key railway hub of the country's Galle station has been completed]. URL: <https://cfts.org.ua/news/2021/04/01> [in Russ.].
11. Charkina T. Yu. (2020) Orhanizatsiya khaviv yak odyn iz elementiv rozvytku turyzmu. Turyzm yak stra-tehichnyy napryam rozvytku zaliznychnoh pidpryemstva [Organization of hubs as one of the elements of tourism development. Tourism as a strategic direction of development of the railway enterprise] : monohrafiya / O. M. Hnennyi, L. V. Martsenyuk, T. Yu. Charkina, O. V. Orlovs'ka, V. M. Protsenko; za zah. red. L. V. Martsenyuk; Dniprov. nats. un-t zalizn. трансп. ім. акад. В. Лазаряна. Дніпро: Zhurfond. 188 p. [in Ukr.].
12. U Mukachevi pobuduyut' novyy transportnyy khab [A new transport hub will be built in Mukachevo]. URL: <https://uprom.info/news/other/infrastruktura/u-mukachevi-pobuduyut-velikiy-transportniy-hab> [in Ukr.].
13. Prokhodchenko A. Pro stupenevi marshruty ta hibrydni modeli perevezen' – ukraïns'kyi debyut ta yevropeys'ka praktyka [About stage routes and hybrid models of transportations - the Ukrainian debut and the European practice]. URL: <https://railexpoua.com/novyny/evoliutsiia-modeli-vantazhnykh-perevezen-iak-realnist-dlia-zaliznychnoi-systemy-ukrainy/> [in Ukr.].

ABSTRACT

Tetyana Charkina, Oleksandra Orlovska, Kateryna Konyushok. Development of multimodal transportation in the cross-border communication between Ukraine and Europe. Modern conditions for the development of the national economy are characterized by the intensification of Ukraine's foreign economic relations with European countries, strengthening mutual understanding between our countries in the business sphere. The European direction, the policy of which is aimed at expanding the capabilities of the Ukrainian transport system in foreign economic activity, needs special consideration. The issues of the current state of multimodal transport in Ukraine in cross-border

communication between Ukraine and EU countries are considered. Attention is paid to infrastructure objects as participants in the implementation of multimodal connections.

It is characterized by multimodal transportation as one of the ways to organize the delivery of passengers and goods «door to door» to the destination in a much shorter time on the road. They are one of the most promising ways to develop transportation, which allows you to deliver passengers and goods with optimal use of the opportunities involved in the scheme of transport.

The essence and necessity of development of transport hubs on the territory of Ukraine as points of cargo handling and storage are revealed. Recommendations for improving the functioning of the multimodal scheme in cross-border communication are given, priorities in foreign economic cooperation are identified.

The purpose of the article is to prove the feasibility of introducing mixed multimodal transportation in cross-border traffic between Ukraine and EU countries on the main formation of the transport and logistics hub (HUB) in the Transcarpathian region.

Conclusions. The result of the study is to prove the need to optimize the operation of passenger and freight rail transport in the western region on the basis of the formation of transport and logistics hub at the station Mukachevo. Improved approaches to providing transport services using the latest digital technologies are proposed.

Keywords: *multimodal transportation, Hubs, passenger transportation, international transportation, rail transport, tourist transportation, freight transportation.*

УДК 114:[656.2:338.48]

DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-325-331

Вячеслав ЗАДОЯ[©]

кандидат економічних наук, доцент
(Дніпровський національний університет
залізничного транспорту ім. акад. В. Лазаряна)

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНОЇ ГАЛУЗІ В УМОВАХ СВІТОВОЇ ПАНДЕМІЇ

Автор зазначає, що в умовах світової пандемії глобальні обмеження мобільності призвели до глибокої кризи міжнародного та внутрішнього туризму. Постраждали пов'язані з туризмом сектори економіки – транспорт, готельний, ресторанний бізнес, сфера обслуговування тощо. Уряди країн намагаються знайти шляхи компенсації втрат доходів, які необхідні для фінансування державних послуг, зокрема в соціальній сфері та захисті навколишнього середовища, а також ужити заходів щодо дотримання термінів погашення боргових зобов'язань. Прогнозування подальшого розвитку туризму в умовах пандемії є одним із важливих завдань маркетологів та аналітиків усього світу.

Світова пандемія вплинула на весь туристичний бізнес – роботу операторів, авіакомпаній, мереж готелів, цифрові платформи бронювання, рекламу у ЗМІ, унаслідок чого можна впевнено прогнозувати глобальне скорочення туристичного бізнесу в майбутньому.

Ключові слова: *туристичний бізнес, міжнародний туризм, стратегія планування, світова пандемія.*

Постановка проблеми. Світ неодноразово зазнавав різноманітних глобальних карантинних заходів унаслідок масових захворювань населення, але ситуація, що склалася на сучасному етапі, не схожа на ті, з якими людство вже стикалося.

Туристичний бізнес є однією з галузей економіки, що залежить від різноманітних санітарних обмежень. Природа туризму така, що він одночасно є і розповсюджувачем хвороби, і відчуває її вплив на всіх етапах свого виробничого циклу. Зрозуміло, що карантин, глобальні обмеження мобільності та ізоляція регіонів призвели до глибокої кризи міжнародного та внутрішнього туризму.

Крім того, постраждали пов'язані з туризмом сектори економіки – транспорт, готельний, ресторанний бізнес, сфера обслуговування та ін. Уряди країн намагаються

© В. Задоя, 2021

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9408-4978>

kafedraem@ukr.net

знайти шляхи компенсації втрат доходів, які необхідні для фінансування державних послуг, зокрема в соціальній сфері та захисті навколишнього середовища, а також ужити заходів щодо дотримання термінів погашення боргових зобов'язань.

Прогнозування подальшого розвитку туризму в умовах пандемії є одним із важливих завдань маркетологів та аналітиків усього світу.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми.

Дослідженню основних тенденцій, проблем і перспектив розвитку світової туристичної галузі, як важливої частини національних економік країн світу присвячено чимало робіт, як вітчизняних так і закордонних науковців, таких, як: В. Мацука, О. Покатаєва, А. Виноградська, Н. Моїсєєва, Ю. Палеха, В. Кузнєцов, Т. Ткаченко, Н. Нечаюк, Л. Воротін, М. Кабушкін, В. Кифяк, Н. Корж, Н. Щербакова та ін.

Також низка науковців-економістів в різні періоди досліджували проблематику розвитку системи управління туристичним бізнесом та формування ефективного механізму управління галуззю туристичних послуг на макро та мікро рівнях: Т. Чаркіна, Л. Марценюк, І. Андренко, М. Барна, І. Логунцова, М. Романенко, А. Тараненко [1–4].

Але потрібно відзначити, що проблема функціонування туристичного бізнесу в умовах тотального обмеження, спричиненого пандемією коронавірусу, та наступне повернення до нормального стану функціонування після закінчення періоду карантину потребують подальшого вивчення.

Метою дослідження є аналіз ситуації та дослідження прогнозу змін у сфері туристичних послуг під час та після завершення пандемії, спричиненою коронавірусом, також огляд можливих практичних шляхів мінімізації рівня негативного впливу пандемії на економіку туристичної галузі.

Виклад основного матеріалу. Пандемія, спричинена поширенням коронавірусної інфекції COVID-19, і пов'язані з нею обмежувальні заходи завдали нищівного удару не тільки туристичній галузі, а у взагалі глобальному економічному простору.

Швидке розповсюдження вірусу та високий ступінь захворюваності населення не дали змоги підготувати економіку країн, розробити низку «запобіжників» стрімкого падіння темпів її розвитку. За публікацією Всесвітньої туристичної організації (UNWTO), за перші вісім місяців 2020 р. порівняно з аналогічним періодом 2019 р. прибуток від міжнародного туризму знизився на 730 млрд доларів США, що увосьмеро перевищує показник часів економічної кризи 2009 року. Також зазначено, що щорічний туристичний потік за перші 8 місяців знизився на 70 %, або на 700 млн туристів порівняно з 2019 роком [5].

Порівняно з аналогічним періодом 2019 року протягом січня–вересня 2020 року зменшення кількості туристів за регіонами таке: Азіатсько-Тихоокеанський регіон – 79 %; Африка та Близький Схід – по 69 %; Європа – 68 %; Американський регіон – 65 % [5].

Зважаючи на той факт, що туристична галузь, особливо міжнародний туризм, завжди виступала однією із рушійних сил як міжнародної, так і регіональної економіки, впливаючи на життєві показники кожного члена суспільства, стабілізація туристичної системи набуває стратегічного значення.

Науковці Дніпровського національного університету залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна вважають, що туризм узагалі є засобом розширення життєвого простору людини та впливає не тільки на життєві функції кожного громадянина, але й на рівень життя країни в цілому. Вони пропонують розглядати розвиток залізничного туризму як інноваційний проєкт, що дозволить: розвинути туристичну інфраструктуру України, залучити до неї вітчизняних та закордонних туристів; поповнити державні й місцеві бюджети за рахунок туристів, які будуть залишатися в Україні, а не виїжджати в інші країни світу; створити нові робочі місця для населення та підвищити їх прожитковий рівень [6].

Також запропоновано шляхом розвитку внутрішнього туризму підвищити дохідність залізничних пасажирських перевезень компанії «Укрзалізниця», яка, своєю чергою, виступає однією із бюджетоутворювальних галузей країни. Обґрунтовано шляхи розвитку залізничного туризму як додаткового джерела доходів і визначено, які потрібно ініціювати зміни на законодавчому рівні в напрямі залучення вітчизняних та іноземних інвестицій [7].

Якщо проаналізувати статистику розвитку ринку туристичних послуг від середини минулого століття, то можна відстежити тенденції впливу на світову економіку (табл. 1).

Таблиця 1

**Міжнародні туристичні поїздки по регіонах світу в період 1950–2018 рр.
(узагальнено автором на основі джерел [8-9])**

<i>Регіон</i>	<i>1950</i>	<i>1990</i>	<i>2000</i>	<i>2018</i>
Туристичні поїздки по світу, млн, у тому числі у %	25,3	439,5	687,0	1401
Європа	66,3	60,4	57,1	51,0
Америка	29,6	21,1	18,6	15,0
Азіатсько-Тихоокеанський регіон	0,8	12,8	16,8	25,0
Африка	2,4	3,5	4,0	5,0
Близький Схід	0,8	2,2	3,5	4,0

Спостерігається стрімке зростання туристичних поїздок протягом майже семи десятиріч років (табл. 1), спричинене багатьма факторами як технологічного характеру (розвиток швидкості, якості й доступності транспортної мережі, поява сучасних засобів комунікації), так і економічного (утворення лоукост-авіакомпаній, підвищення добробуту та купівельної спроможності населення, узагалі глобальна зміна способу життя людей).

Безпосередньо впливає на цей процес економічний розвиток густонаселених регіональних країн-лідерів – Індії, Китаю, ПАР, Аргентини, Бразилії, у яких стабілізувався прошарок населення, так званий «середній клас», що виступає основним суб'єктом туристичної системи.

Витрати туристів на сувеніри, розваги, спортивні й культурні заходи, харчування, проживання, ділові поїздки на конференції й форуми мають вагомий вплив на розвиток національної та регіональної економіки. Переміщення такої маси людей дозволяє забезпечити робочі місця, поповнити національні й місцеві бюджети, масово споживати вироблений продукт.

У деяких країнах, які не належать до індустріальних та й узагалі промисловість яких не є пріоритетним сектором розвитку економіки (країни Африки, Океанії, Близького Сходу), частка туризму у ВВП складала до 20 %. За даними ООН, туризм є третьою експортною галуззю світової економіки [10].

Китай – країна, яка перша зіткнулася з коронавірусною пандемією та її наслідками – економічним спадом, спричиненим, у тому числі, і значним зниженням послуг туристичної галузі. Поєднання факторів високого розвитку економіки країни та великої кількості населення викликало трикратне зростання кількості туристів із Китаю за останнє десятиріччя. Індустрія туризму у ВВП країни в останні роки складала до 11 % і щорічно зростала на 7 %.

Темпи росту числа туристів із Китаю різко збільшувалися як на внутрішньому просторі, так і в інші країни світу. У період із 2010 до 2020 року Китай посідав перше місце серед зростаючих ринків туризму, випереджаючи такі традиційно туристичні країни, як Німеччина та США. За статистикою, у 2018 році туристи з Китаю здійснили майже 150 млн поїздок, витративши при цьому більше ніж 277 млрд доларів, тобто 1850 доларів на людину за поїздку, що значно більше за витрати туристів з інших країн. Водночас туристи з Німеччини та Америки здійснили відповідно 108 та 93 млн подорожей [11].

Туристи з Китаю складають значну частину іноземних туристів для багатьох країн світу, особливо регіональних сусідів – Японії (майже 30 % турпоток), В'єтнаму (25 % турпоток) і Гонконгу. Також вони є важливою частиною загального турпоток Таїланду, Сінгапуру, Малайзії, Лаосу тощо, відіграють важливу роль для розвитку міжнародного туризму в інших країнах – Італії, Німеччині, Франції, Росії, Іспанії, США, Голландії, Канаді, Мексиці [12].

Відсутніх втрат економіка Китаю зазнала в результаті різкого скорочення внутрішнього туризму. Протягом 2019 року в країні було закрито приблизно 70 тис. кінотеатрів, більшість авіакомпаній або припинили діяльність, або відміняли рейси, як внутрішні, так і міжнародні, усі туристичні заходи були призупинені.

Згідно з розрахунками Bloomberg (рис. 1), під час спалаху в Китаї атипової пневмонії SARS у 2002–2003 рр. у результаті коливань світових фондових ринків міжнародна економіка втратила майже 40 млрд доларів. Пандемія, спричинена COVID-19, вже продовжується довше ніж криза 2003 року, і призвела до скорочення за перші 10

місяців 2020 році числа виїзних поїздок на 25 млн туристів з Китаю та до втрати майже 73 млрд доларів. При цьому світовий ВВП скоротився більше ніж на 3,5 % [13].

Аналітики Nomura знизили прогноз зростання ВВП Китаю на третій квартал 2021 року до 5,1% із 6,4%, на четвертий квартал — до 4,4% із 5,3%. Прогноз зростання економіки КНР на весь поточний рік погіршено до 8,2% з 8,9%.

Уряди різних країн світу шукають вихід із складної економічної ситуації. Згідно з прогнозами, очікується зниження ВВП у більшості держав на 4-7% за рік. Ризики, пов'язані з поширенням коронавірусу, негативно позначилися на вартості акцій та активів багатьох компаній.

У Китаї виробничий сектор сильно постраждав від коронавірусу. Активність виробництва рекордно знизилася рівня 40,3 (показник нижче 50 означає скорочення). Такий же негативний вплив пандемія справила на В'єтнам, Сінгапур та Південну Корею.

Страхи через поширення вірусу знизили прибутковість облігацій. Трежеріс у США вважаються надійними активами, яким інвестори віддають перевагу в період нестабільності та невизначеності. В Америці доходність від облігацій знизилася до 1% за 7 днів. Такого раніше не відбувалося. Прибутковість 10-річних цінних паперів сягнула рівня 0,3%.

Експерти вважають, що пандемія позбавить світову економіку 5 трильйонів доларів упродовж наступних років і часу на відновлення знадобиться чимало.

На всесвітньому економічному форумі 2020 року було відзначено, що в результаті пандемії COVID-19 у міжнародній туристичній індустрії найбільше постраждають, крім Китаю, й інші країни Азії, у яких загалом можуть скоротитися майже 50 млн робочих місць, пов'язаних із туристичною галуззю прямо чи опосередковано, а в секторі міжнародного туризму протягом 2020 року число поїздок може скоротитися на 58-78 відсотків, що призведе до скорочення обсягу доходів від туризму.

Унаслідок цього під загрозою опиняються понад 100 млн робочих місць, безпосередньо пов'язаних із туристичним бізнесом, причому більшість на мікро-, малих і середніх підприємствах (ММСП) із великим відсотком у складі персоналу жінок і молоді.

Початок третьої хвилі пандемії коронавірусу в країнах Європи, що традиційно приймають турпотоки (Італія, Греція, Португалія, Іспанія та ін.), викликає занепокоєння потенційних туристів, представників туристичної індустрії та бізнесу в цілому.

Слід відзначити, що країни, віднесені до традиційних туристичних напрямів із постійним відвідуванням, ризикують втратити до 90 % своїх потоків. Наприклад, в Ірландії, яка отримує від туристичної індустрії до 2 млрд євро національного доходу в рік, було скасовано ряд міжнародних спортивних змагань, представницькі музичні фестивалі (міжнародний фестиваль Святого Патрика в Дубліні), зазнає збитків готельний бізнес. У Північній Ірландії, яка економічно тісно пов'язана з цією країною, також серйозно страждає сфера туризму, адже 66 % турпотоку прибуває в країну з Ірландії [14].

У Греції додаткові обмеження призвели до закриття магазинів, підприємств сфери обслуговування, зупинення роботи транспорту. Дозволено працювати за певних умов тільки супермаркетам, аптекам, заправним станціям. Ці заходи спричинили затримку відкриття туристичного сезону.

Подібна ситуація склалася на Мальті, Кіпрі, у Чорногорії.

Спалах коронавірусу у 2020 р. в Росії призвів до втрати російською туристичною галуззю майже 100 млн доларів США. Через поширення інфекції Росія змінила пропускний режим на деяких кордонних переходах із Китаєм, у результаті туристичний потік зменшився, за даними Асоціації туроператорів Росії (АТОР), щонайменше на 45 тис. туристів [15].

У результаті прикордонних обмежень, які застосовують уряди європейських країн, додаткових втрат зазнають авіакомпанії на пасажирських перевезеннях. Так, Міжнародна асоціація повітряного транспорту (ІАТА) прогнозує в 2021 році загальні збитки авіакомпаній на рівні від 75 до 95 млрд доларів, що майже в 2 рази нижче попередньо наданих цією організацією прогнозних показників. ІАТА вказувала, що втрати авіакомпаній, спричинені коронакризою, у 2020 році склали майже 150 млрд доларів.

За позитивним сценарієм ІАТА, авіаперевезення пасажирів у цьому році складуть 38 % від рівня 2019 року, за негативним – будуть перебувати на рівні 33 % порівняно з 2019 роком (тобто навіть трохи нижче ніж у 2020 р.), а збитки авіакомпаній досягнуть 95 млрд доларів (рис. 2). Раніше ІАТА прогнозувала обсяг авіаперевезень на рівні 50,6 % порівняно з 2019 роком [16].

Готельно-ресторанний бізнес також потерпає від кризи внаслідок пандемії і змушений знаходити нові нестандартні рішення для подальшого розвитку та зменшення загальних витрат.

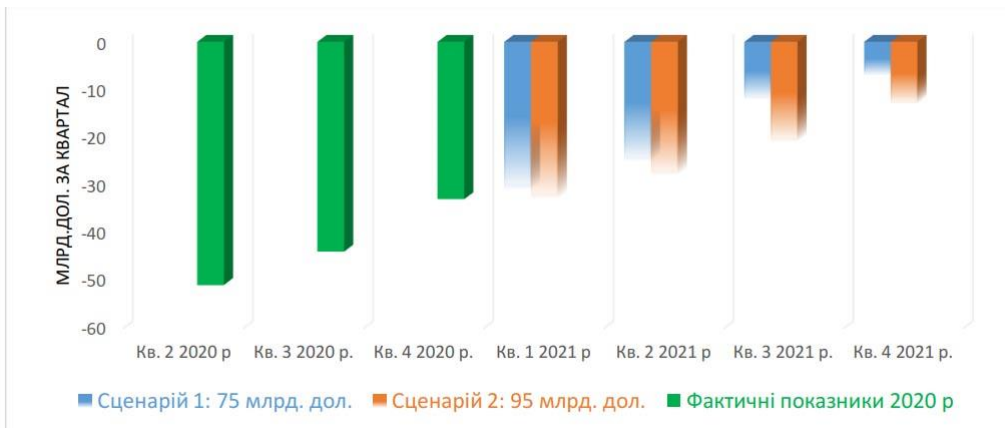

Рис. 2. Загальні збитки авіакомпаній у 2021 році за прогнозом Міжнародної асоціації повітряного транспорту (IATA), млрд дол. США (узагальнено автором на основі джерела [16])

Група готелів A-One Hotels Group у Таїланді застосовує нові форми надання послуг для залучення туристів, упроваджуючи спеціальний пакет за необхідності самоізоляції. Ці пакети для осіб, які перебувають на самоізоляції, передбачають повний пансіон протягом 14 днів. При цьому їжу в номери доставляють на візку консьєржі готелю, а посуд і постільну білизну відокремлюють для подальшої спеціальної обробки. Обслуга в спеціальних захисних костюмах проводить щоденне прибирання номерів та виконують інші господарські роботи для забезпечення проживання гостей готелю під час карантину.

Для всіх мешканців доступний медичний огляд, а за необхідності госпіталізації їх направляють у найближчі до готелю лікарні.

Приблизно такі самі послуги надають в інших міжнародних закладах готельно-ресторанного бізнесу – у Гонконгу, Сінгапурі, Малайзії. За потреби самоізолювання пропонують подібні туристичні пакети на три тижні, з можливістю онлайн-замовлення їжі. Є також пакети, у яких висувають вимоги до мешканців перевіряти температуру тіла два рази на день і негайно повідомляти про небезпечні симптоми. Причому такі пакети конкурентні за ціною та на 20 % дешевші від звичайних, а в деяких готельних мережах Сінгапуру вартість проживання на 50 % менша від звичайної [17].

Висновки. Загалом можна зробити висновки, що епідемія впливає на всі сфери діяльності – соціальну, спортивну, релігійну, культурну та ін., а значить, виступає основним руйнівником національної індустрії туризму. Світова пандемія вплинула на весь туристичний бізнес – роботу операторів, авіакомпаній, готелів, цифрові платформи бронювання, рекламу у ЗМІ. А якщо врахувати додаткові негативні фактори – спад регіональних економік, зростання цін на забезпечення трансферів та загальну «демонізацію» всього процесу туристичних подорожей, то можна впевнено прогнозувати глобальне скорочення туристичного бізнесу в майбутньому.

Список використаних джерел

1. Організація хабів як один із елементів розвитку туризму. Туризм як стратегічний напрям розвитку залізничного підприємства: монографія / О. М. Гненний, Л. В. Марценюк, Т. Ю. Чаркіна, О. В. Орловська, В. М. Проценко ; за заг. ред. Л. В. Марценюк. Дніпро : Журфонд, 2020. 188 с.
2. Логунцова, И.В. Индустрия туризма в условиях пандемии коронавируса: вызовы и перспективы. *Государственное управление: Электронный вестник*. 2020. Выпуск № 80. С.49-65.
3. Романенко, М. ZOOM чи туристичний бум: чи збільшиться внутрішній туризм після карантину. URL : <https://hromadske.ua/posts/zoom-chi-turistichnij-bum-chizbilshitsya-vnutrishnij-turizm-pislya-karantinu>.
4. Тараненко, А. Карантин вихідного дня та його вплив на сферу туризму. URL : <https://nv.ua/ukr/biz/experts/karantinvihidnogo-dnya-vbivaye-turizm-chi-ye-kompromis-noviniukrajini-50124177.html>.

5. Світовий туристичний барометр і статистичний додаток ЮНВТО, жовтень 2020 року. URL: <https://www.e-unwto.org/doi/abs/10.18111/wtobarometereng.2020.18.1.6>.
6. Martseniuk L., Charkina T.. Туризм як засіб розширення життєвого простору людини. *Anthropological measurements of philosophical research*. 2017. № 11. С. 63-70. URL : <http://ampr.diiit.edu.ua/article/view/105479/100640>.
7. Bobyl V., Charkina T., Martseniuk L., Matusevich O., Kersys A. Rail passenger Hubs. Transport means 2019. Sustainability: research and solution. Proceeding of the 23rd International scientific conference. October 02-04, 2019. Palanga, Lithuania. P. 999-1003.
8. RTE (2020) How the coronavirus may hit the tourism industry. URL : <http://www.rte.ie/brainstorm/2020/0303/1119857-coronavirus-tourism-ireland>.
9. Офіційний сайт Всесвітньої туристської організації (UNWTO). URL : <https://www.unwto.org>.
10. World Tourism Organization (UNWTO), *World Tourism Barometer*, vol. 18, No. 4, June 2020, Madrid, URL : <https://doi.org/10.18111/wtobarometereng>.
11. WT/TPR/S/402. Macao, China URL : https://www.wto.org/english/tratop_e/tpr_e/s402_sum_e.pdf.
12. Ayittei, F., Ayittei, M., Chiwero, N., Kamasah, J. & Dzuovor, C. (2020) Economic impacts of Wuhan 2019-nCoV ON *China and the world*, *Journal of Medical Virology*, 92: 473-75.
13. Bloomberg Economics (2020) Charting the Global Economic Impact of the Coronavirus, URL : [https://www.bloomberg.com/graphics/2020-global-economic-impact-of-wuhan-novel-coronavirus/March 18, 2020](https://www.bloomberg.com/graphics/2020-global-economic-impact-of-wuhan-novel-coronavirus/March%2018,%202020).
14. World Economic Forum (2020) This is how coronavirus could affect the travel and tourism industry. URL : <https://www.weforum.org/agenda/2020/03/world-travel-coronavirus-covid-19-jobs-pandemic-tourism-aviation>.
15. BBC News (2020) Virus 'could cost millions of tourism jobs. URL : <https://www.bbc.com/news/business-51852505>.
16. Statista (2020) Key figures on the impact of coronavirus (COVID-19) on Russian inbound tourism from China in 2020, URL: <https://www.statista.com/statistics/1092398/russia-tourism-sector-losses-from-novelcoronavirus-2019ncov/>.
17. IATA Annual Review 2020. URL : <https://www.iata.org/en/pressroom/pr/2021-24-02-01>.

Надійшла до редакції 09.09.2021

References

1. Charkina T. Yu. (2020) Orhanizatsiya khabiv yak odyn iz elementiv rozvytku turyzmu. Turyzm yak stra-tehichnyy napryam rozvytku zaliznychnoho pidpryemstva [Organization of hubs as one of the elements of tourism development. Tourism as a strategic direction of development of a railway enterprise]: monohrafiya / O. M. Hnennyi, L. V. Martsenyuk, T. Yu. Charkina, O. V. Orlovs'ka, V. M. Protsenko ; za zah. red. L. V. Martsenyuk. Dnipro : Zhurfond, 188 p. [in Ukr.].
2. Lohuntsova I. V. (2020) Industriya turizma v usloviyakh pandemii koronavirusa: vyzovy i perspektivy [The tourism industry in the context of the coronavirus pandemic: challenges and prospects]. *Gosudarstvennoye upravleniye: Elektronnyy vestnik*. Issue no 80, pp. 49-65 [in Russ.].
3. Romanenko M. ZOOM chy turystychnyy bum: chy zbil'shyt'sya vnutrishniy turyzm pislya karantynu [ZOOM or the tourist boom: will domestic tourism increase after quarantine]. URL : <https://hromadske.ua/posts/zoom-chi-turistichnij-bum-chizbilshitsya-vnutrishnij-turizm-pislya-karantynu> [in Ukr.].
4. Taranenko, A. Karantyn vykhidnoho dnya ta yoho vplyv na sferu turyzmu [Weekend quarantine and its impact on tourism]. URL : <https://nv.ua/ukr/biz/experts/karantinvihidnogo-dnya-vbivaye-turizm-chi-ye-kompromis-noviniukrajini-50124177.html> [in Ukr.].
5. Svitovyy turystychnyy barometr i statystychnyy dodatok YuNVTO, zhovten' 2020 roku [UNWTO World Tourism Barometer and Statistical Annex, October 2020]. URL: <https://www.e-unwto.org/doi/abs/10.18111/wtobarometereng.2020.18.1.6> [in Ukr.].
6. Martseniuk, L., Charkina, T. (2017) Turyzm yak zasib rozshyrennya zhyttyevoho prostoru lyudyny. *Anthropological measurements of philosophical research*, no 11, pp. 63-70. URL : <http://ampr.diiit.edu.ua/article/view/105479/100640> [in Ukr.].
7. Bobyl V., Charkina T., Martseniuk L., Matusevich O., Kersys A. (2019) Rail passenger Hubs. Transport means 2019. Sustainability: research and solution. Proceeding of the 23rd International scientific conference. October 02-04, Palanga, Lithuania, pp. 999-1003.
8. RTE (2020) How the coronavirus may hit the tourism industry. URL : <http://www.rte.ie/brainstorm/2020/0303/1119857-coronavirus-tourism-ireland>.
9. Ofitsiynyy sayt Vsesvitn'oyi turyst-s'koyi orhanizatsiyi (UNWTO). URL : <https://www.unwto.org> [in Ukr.].
10. World Tourism Organization (UNWTO), *World Tourism Barometer*, vol. 18, No. 4, June 2020, Madrid, URL: <https://doi.org/10.18111/wtobarometereng>.
11. WT/TPR/S/402. Macao, China URL: https://www.wto.org/english/tratop_e/tpr_e/s402_sum_e.pdf.
12. Ayittei, F., Ayittei, M., Chiwero, N., Kamasah, J. & Dzuovor, C. (2020) Economic impacts of

Wuhan 2019-nCoV ON *China and the world*, *Journal of Medical Virology*, 92: 473-75.

13. Bloomberg Economics (2020) Charting the Global Economic Impact of the Coronavirus, URL : <https://www.bloomberg.com/graphics/2020-global-economic-impact-of-wuhan-novel-coronavirus/> March 18, 2020.

14. World Economic Forum (2020) This is how coronavirus could affect the travel and tourism industry. URL : <https://www.weforum.org/agenda/2020/03/world-travel-coronavirus-covid19-jobspandemic-tourism-aviation>.

15. BBC News (2020) Virus 'could cost millions of tourism jobs. URL : <https://www.bbc.com/news/business-51852505>.

16. Statista (2020) Key figures on the impact of coronavirus (COVID-19) on Russian inbound tourism from China in 2020, URL: <https://www.statista.com/statistics/1092398/russia-tourism-sector-losses-from-novelcoronavirus-2019ncov/>.

17. IATA Annual Review 2020. URL: <https://www.iata.org/en/pressroom/pr/2021-24-02-01>.

ABSTRACT

Viacheslav Zadoia. Problems and prospects for the development of the tourism industry in a global pandemic. The author notes that in a global pandemic, global mobility restrictions have led to a deep crisis in international and domestic tourism. Other sectors of the economy related to tourism, such as transport, hotels, restaurants, services, etc., were also affected. Given that the tourism industry is an important component for the formation of the state budget of many countries, and for some countries - the main budget-generating industry, it is clear how important it is to find mechanisms to minimize losses caused by quarantine restrictions on mobility.

Governments are trying to find ways to compensate for the loss of revenue caused by the slowdown in tourism growth, which is needed to finance public services, including in the social sphere, environmental protection, agriculture and the financial sector, and to take measures to meet debt maturities, both in the public and in the private segment. Forecasting and identifying trends for the further development of the tourism business and related sectors of the economy in a pandemic is one of the important tasks of analysts, economists, and logisticians from around the world.

The measures currently proposed are aimed at reducing the rate of the global pandemic - mass vaccination of the population, regional and local lockdowns, self-isolation of tourists and various migrants, all this does not work in favor of improving the rate of tourist travel. Thus, it can be stated that the global pandemic has affected the entire tourism business - the work of operators, airlines, hotel chains, digital booking platforms, advertising in the media, so we can confidently predict a global contraction of the tourism industry for at least the next five years.

Keywords: *tourism business, international tourism, planning strategy, global pandemic.*

УДК 343.73

DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-331-339

Ельвіра СИДОРОВА[©]
кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

ХАРАКТЕРИСТИКА ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ ЯК СУБ'ЄКТІВ ПОДАТКОВИХ ПРАВОВІДНОСИН В УКРАЇНІ

У статті розкрито особливості характеристики органів публічної влади як суб'єктів податкових правовідносин в Україні. Наголошено, що правосуб'єктність як правова природа зумовлює елементний склад податкової правосуб'єктності держави та обов'язково налічує три елементи – її правоздатність, дієздатність і деліктоздатність. Остання є необхідним складником податкової правосуб'єктності держави. Платники податки також мають право вимагати від держави певної поведінки і звертатися до уповноважених органів (Європейського суду з прав людини) з вимогами про застосування до держави заходів податкової відповідальності разом із правопоновленням своїх основоположних прав та законних інтересів, гарантованих Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод.

© Е. Сидорова, 2021

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-1761-1583>

anzelasidorova@ukr.net

Акцентовано на тому, що в контексті реалізації податкової функції публічного територіального утворення дослідженням визначено співвідношення таких понять, як «механізм держави» і «державний апарат». Послідовний перехід від загального до окремого дозволив розкрити внутрішню організаційну структуру системи органів публічної влади як носіїв податкових повноважень і окреслити різні підстави їх класифікації. Це надало змогу виокремити в названій системі групи органів (а) загальної компетенції, (б) спеціальної компетенції з наявністю частини функцій у сфері оподаткування, (в) спеціальної податкової компетенції. Також виділено особливе положення Верховної Ради України в податковій сфері й виявлено загальну тенденцію до поступового зростання обсягу податкових повноважень представницьких органів місцевого самоврядування.

Доведено, що, дослідивши природу становлення компетенції й повноважень як правових явищ, ми отримали змогу встановити їх сутність і провести відмежування від суміжних понять сфери публічно-правового регулювання – правосуб'єктності, предмета відання, юрисдикції, функцій управління. Податкова компетенція органів публічної влади стає видовим проявом категорії «компетенція» як публічно-правового явища, становлячи собою обов'язковий атрибут податкової правосуб'єктності органів публічної влади. Змістовно податкова компетенція становить сукупність законодавчо встановлених повноважень владного суб'єкта, що є функціональними важелями його дій у площині ввіреного йому державою предмета відання відповідно до цілей податково-правового регулювання у сфері оподаткування. Податкові повноваження органів публічної влади за цих умов є конкретизованим змістом податкової компетенції останніх.

Стверджується, що за структурою податкові повноваження органу публічної влади складаються з наданих йому окремих податкових прав і встановлених податкових обов'язків для виконання функцій у сфері оподаткування. Ці права й обов'язки зазначених органів нерідко являють собою єдиний правообов'язок, мета якого полягає в більш ефективній реалізації функцій, що покладаються на відповідний орган публічної влади.

Ключові слова: *податковий суверенітет, податкові правовідносини, податкові повноваження, податкова компетенція, органи публічної влади.*

Постановка проблеми. Навколишній світ і людський соціум є такими, якими ми їх знаємо: з усіма суспільними благами, надбаннями науки й техніки, розвинутою системою публічних послуг, соціального забезпечення тощо й не тільки як наслідок поетапного змінення суспільно-економічних формацій, в основі чого лежать економічні закономірності, а й як закономірний результат удосконалення виражених у правовій нормі загальноприйнятих стандартів людської життєдіяльності, та підвищення соціальної цінності права й розвитку окремих правових галузей та інститутів. Саме від якості правового регулювання найважливіших суспільних відносин залежить практична здатність держав виконувати свої основні суспільні завдання і функції, без чого будь-які результати економічної діяльності людства перетворювалися б на засоби поневолення верхівкою суспільства решти населення і призводили до виникнення постійних зіткнень і конфліктів, загального зменшення ступеня захищеності й безпеки кожної особи та її майна.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Науково-теоретичне підґрунтя дослідження становлять наукові розробки фахівців з теорії держави та права, конституційного, фінансового права та адміністративного права: С. Алексєєва, М. Березіна, Л. Воронової, Н. Воротиної, Р. Гаврилюк, П. Годме, А. Джобса, О. Дмитрик, В. Журавського, І. Кучерова, М. Кучерявенка, Є. Лакушевої, О. Малька, О. Музики-Стефанчук, Ф. Нітті, О. Орлюк, Л. Остерло, П. Пацурківського, К. Проскура, Є. Порохова, О. Семчик, І. Тарасова, Ю. Тихомирова, Р. Халфіної, Н. Хімичевої, Л. Тарангул, О. Худякова, С. Ципкіна, Ю. Шемшученка, І. Янжула та ін.

Мета статті – формулювання обґрунтованих рекомендацій щодо формування характеристики органів публічної влади як суб'єктів податкових правовідносин в Україні.

Виклад основного матеріалу. Основу формулювання обґрунтованих рекомендацій щодо формування характеристики органів публічної влади як суб'єктів податкових правовідносин в Україні створюватимуть три напрями: загальна характеристика публічної податкової правосуб'єктності; система органів публічної влади – суб'єктів податкових правовідносин; поняття і структура податкових повноважень органів публічної влади.

Велику роль у податкових процесах відіграє публічна фінансова діяльність держав, за рахунок якої вони спочатку акумулюють, а потім витрачають грошові кошти, необхідні для підтримки своїх завдань і функцій.

Історично потрібен був значний час до моменту, коли унормоване встановлення і справляння податків матиме центральне місце в публічній фінансовій діяльності

держави. Тож доволі тривалий час публічні територіальні утворення не приділяли належної уваги тому потенціалу, який мають законно встановлені й визнані суспільством податки, а значна частка публічних потреб покривалася за рахунок регалій, монополій і господарської діяльності держави, де остання вступала в цивільні й господарські відносини на рівні з приватними суб'єктами. У певному сенсі таке становище нагадувало сімейне підприємство, де кожен з його учасників поступався часткою свого майна на загальне благо всіх [2, с. 7].

Щоб правильно визначити розміри цих доходів, необхідно враховувати потреби як держави, так і громадян. Не варто позбавляти народ дійсно необхідного заради задоволення уявних потреб держави... Жодне державне питання не вимагає такого мудрого й розсудливого розгляду, як питання про те, яку частину треба брати у підданих і яку частину залишати їм [3, с. 337–349].

Виконаний аналіз у правову контексті системи й національного податкового законодавства України дозволяє сміливо назвати надбанням вітчизняного правового регулювання сфери податкових відносин те, що прямо на конституційному рівні (а саме в частині першій статті 67 Конституції України) закріплено формулу загальнообов'язковості неселення податкового тягаря всіма особами, адже відповідно до цієї конституційно-правової норми «кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом» [1]. При цьому в пункті 4.1 статті 4 Податкового кодексу України вже на галузевому рівні закріплено перелік основних засад податкового законодавства України, який уміщує відразу одинадцять податково-правових принципів: 1) загальність оподаткування; 2) рівність усіх платників перед законом, недопущення будь-яких проявів податкової дискримінації; 3) невідворотність настання визначеної законом відповідальності у разі порушення податкового законодавства; 4) презумпція правомірності рішень платника податку; 5) фіскальна достатність; 6) соціальна справедливість; 7) економічність оподаткування; 8) нейтральність оподаткування; 9) стабільність; 10) рівномірність і зручність сплати; 11) єдиний підхід до встановлення податків і зборів [4]. Саме тому відзначаємо, що, незважаючи на всі складнощі, що виникають під час реформування царини податкових відносин в Україні і пристосуванні вітчизняної податкової системи до загальновизнаних світових стандартів, правове регулювання оподаткування в державі має твердий фундамент, а розуміння необхідності сплати податків кожним міцно укорінилося як у суспільній свідомості, так і в ключових нормативно-правових актах податкового законодавства України.

Одночасно відбувається виокремлення виключної податкової компетенції держави в особливий різновид державного суверенітету, яким стає податковий суверенітет, що в широкому розумінні містить у собі декілька складників, а саме повноваження щодо (а) визначення і проведення податкової політики; (б) установа податків і зборів; (в) введення в дію і справляння податків і зборів; (г) надання податкових пільг окремим категоріям платників податків; (д) закріплення обов'язків платників податків; (е) адміністрування податків і зборів, у тому числі здійснення податкового контролю; (ж) визначення контролюючих органів та їх структури.

Аналогічну правову позицію займає і Європейський суд з прав людини, який, указуючи у своїх рішеннях на самостійність держав у визначенні власної податкової політики і встановленні податків, наголошує на недопустимості порушення таких прав платників податків, як право на мирне відкрите володіння своїм майном і право на особисту гідність. Цим самим, відповідно, Європейський суд з прав людини забороняє провадити державам дискримінаційну податкову політику і здійснювати покладення на платників невинуватого високого податкового тягаря, який набував би карального характеру [5].

Не менш показовою є і правова позиція Федерального конституційного суду Німеччини, який в абзаці 48 свого Рішення від 18 січня 2006 р. прямо наголосив, що держава, піклуючись про загальну злагоду всього народу, має право на свій розсуд установлювати високі і прогресивні податкові ставки щодо оподаткування отриманого платником податку прибутку. Однак це є допустимим лише до тієї межі, коли решта доходу, що залишається в розпорядженні такого платника після виконання ним свого головного податкового обов'язку, продовжує відображати особистий внесок цієї особи в отримання цього доходу, а його «економічний успіх не починає бути скомпрометованим» податковим тягарем [6].

В обох випадках ми бачимо, що судові органи в основу визначення прийнятності

чи неприйнятності реалізації державою податкового суверенітету покладають такі важливі критерії, як принципи пропорційності і справедливості, кожен з яких є невід'ємною частиною реально втіленого в суспільні відносини верховенства права.

Після утворення податкових правовідносин, саме вони завдяки загальним цілям справляння податків та їх розподілу через бюджетну систему на ключові потреби суспільства починають забезпечувати життєздатність усього публічного територіального утворення, реалізацію його функцій, підтримуючи функціонування будь-яких інших правовідносин у державі шляхом фінансування видатків відповідних державних органів, що забезпечують організацію й регулювання таких суспільних відносин). Ось чому первинна роль податкових правовідносин, їхня опосередкованість і зумовленість лише податковим суверенітетом держави є поза всяким сумнівом.

Для утворення загальної правосуб'єктності держави необхідним елементом є її загальний суверенітет, джерелом якого є народ, тобто сукупність мешканців усіх національностей на певній території, яка визначає межі юрисдикції держави у просторі за територіальним принципом. Це також дозволяє довести, що не існує будь-якого опосередкування для виникнення податкових відносин і появи публічної податкової правосуб'єктності з боку будь-яких інших видів галузевої правосуб'єктності держави, зокрема, конституційної або адміністративної.

Треба наголосити, що публічна податкова правосуб'єктність держави, будучи зумовленою її податковим суверенітетом, набуває таких самих правових меж, що й останній; публічна податкова правосуб'єктність держави за своїм обсягом не може бути ширшою, аніж її податковий суверенітет. Як влучно підмітив С. С. Алексєєв, «будучи передумовою конкретних правовідносин, правосуб'єктність сама є особливим суб'єктивним правом, що входить до складу загальнорегулятивних правовідносин» [7, с. 278]. Співзвучним є й висновок М. Кучерявенка, що правосуб'єктності як суб'єктивному праву протистоять певні юридичні обов'язки. Саме з цих позицій особа й бере участь у відносинах, урегульованих правовими нормами. Будучи носієм прав та обов'язків, вона, з одного боку, реалізує їх у відносинах з іншими учасниками, а з другого – зазнає на собі впливу правосуб'єктності інших суб'єктів. Отже, коректуючи свою поведінку відповідно до власної правосуб'єктності, суб'єкт права має повноваження вимагати певної поведінки від інших осіб [8, с. 326, 327].

Щодо системи органів публічної влади – суб'єктів податкових правовідносин, то однією з ключових особливостей публічної податкової правосуб'єктності як держави, так і територіальних громад є те, що її реалізація здійснюється цими суб'єктами не самостійно, а через низку створених органів публічної влади. Саме вони стають безпосередніми учасниками податкових правовідносин, допомагаючи державі в реалізації її основних напрямів діяльності, зокрема економічної функції й функції оподаткування.

М. Цвік охарактеризував механізм держави як «сукупність державних органів, установ, підприємств та інших державних інституцій, за посередництвом яких здійснюються завдання й функції держави» [56, с. 116]. Фактично, такий механізм є необхідним державі для виконання свого призначення. Саме через нього відбувається основна частина взаємодії держави із суспільством, відбувається належне державне управління.

Механізм держави – доволі широке поняття, яке на кшталт поняття «механізм правового регулювання» складається з низки специфічних елементів, що мають власні, більш вузькі завдання. Серед них особливого значення набуває для нас та частина механізму держави, що уособлює сукупність державних органів, на основі якої ми зможемо побудувати систему органів державної влади, які є суб'єктами податкових правовідносин.

На прикладі державних органів, що являють собою суб'єкти податкових правовідносин, дуже яскраво демонструється, в який спосіб через державний апарат відбувається реалізація таких важливих функцій держави, як функція оподаткування і взаємопов'язаної з нею загальної економічної функції. При цьому завдяки формуванню і функціонуванню конкретних державних органів установлюється певна рівновага в діалектичному протистоянні стабільного й динамічного в державному управлінні, коли державні органи можуть змінювати один одного у процесі державного будівництва. Водночас функція, яку вони виконують, залишається незмінною.

Для функціонування податкових відносин і наділення державних органів

податковими повноваженнями із перелічених ознак найбільш характерними стають нижченаведені: по-перше, та обставина, що державний апарат визнається основним інститутом держави й безпосереднім носієм державної влади, зумовлює процес наділення державних органів виключною компетенцією щодо реалізації податкової функції держави й одночасно визначає обов'язок цих органів діяти лише в публічних інтересах, тим самим дозволяючи останній виконувати її основні завдання і своє призначення. По-друге, поділ державного апарату за функціональним критерієм яскраво виявляється щодо здійснення державними органами податкової функції, коли кожен з елементів податкового суверенітету держави конкретизується в податкових повноваженнях відповідних державних органів, кожен з яким потім може бути віднесений до органів загальної компетенції й органів спеціальної податкової компетенції. По-третє, державні органи мають відповідну правову основу, діючи тільки в законодавчо визначених межах, що дозволяє послідовно дослідити перелік їх податкових повноважень та особливостей їх реалізації. По-четверте, та обставина, що фінансовою основою державних органів стають відповідні видатки Державного бюджету України, закладає майже пряму залежність між ефективністю податкової системи країни і спроможністю державного апарату реалізовувати своє призначення, а отже, і зумовлює якість виконання державою інших своїх функцій. По-п'яте, наділення державного апарату можливістю застосування державного примусу забезпечує здійснення податкового обов'язку платника незалежно від його волі і фактичної поведінки, що на рівні повноважень державних органів виражається в можливості спрямування до платників податків заходів попереджувальних, припиняючих, правопоновлювальних і заходів податкової відповідальності.

Не викликає сумнівів особливе положення держави і в податковій сфері, і щодо забезпечення організаційної побудови системи органів публічної влади, які є суб'єктами податкових повноважень. Своєрідний висновок щодо цього пропонує М. Кучерявенко, вказуючи, що відповідно до свого провідного місця в системі суб'єктів податкових правовідносин держава володіє абсолютною податковою правосуб'єктністю: (а) установлює систему оподаткування, права й обов'язки інших суб'єктів податкових правовідносин, (б) регулює функціонування податкових систем, (в) укладає міжнародні договори у сфері оподаткування. Як носій суверенітету, держава сама окреслює коло відносин, безпосереднім учасником яких вона є, і роль, яку вона відіграє в них, як загальний і єдиний власник акумульованих за допомогою податків і зборів централізованих фондів [8, с. 376].

Під час застосування підстави функціонального призначення й характеру повноважень у сфері оподаткування органи публічної влади будемо поділяти на (а) органи загальної компетенції, (б) органи спеціальної компетенції з наявністю частини функцій у сфері оподаткування і (в) органи спеціальної податкової компетенції. До першої групи належать: Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, місцеві представницькі органи, кожен з яких за характером своїх повноважень виконує одночасно декілька функцій держави і здійснює управління в низці сфер суспільних відносин на території їх юрисдикції (загальнодержавної або в межах відповідних територіальних громад). До другої групи органів публічної влади з податковими повноваженням треба включити Державну казначейську службу України, Національний банк України, суди адміністративної юрисдикції, органи державної виконавчої служби. І хоча ці органи за своєю суттю є спеціалізованими, для них повноваження в податковій сфері, існуючи серед інших, більш загальних повноважень, не є основними.

До складу третьої групи входять профільні податкові органи, створені з метою їх безпосередньої участі в податкових відносинах на боці владного суб'єкта останніх. Саме такими є контролюючі органи – Державна фіскальна служба України. Причому важливо, що внаслідок своєї виключної спеціалізації і проведеної реформи з об'єднання в межах Державної фіскальної служби України одночасно податкових і митних органів уже не є нагальною необхідністю додатково виокремлювати у складі цієї групи суто податкові органи й опосередковано податкові органи. Така потреба існувала раніше. Як зазначали М. Кучерявенко й А. Храбров, податкові органи у вузькому значенні ідентичні системі органів державної податкової служби. Саме вони контролюють надходження в бюджеті податків і зборів. Податкові органи в широкому значенні контролюють надходження в бюджеті всіх платежів, які законодавець включає до податкової системи як сукупність податків і зборів. У цьому випадку

система органів охоплює вже й митні органи [10, с. 229].

Ще одним класифікаційним критерієм поділу органів публічної влади є їх територіальна юрисдикція й рівень компетенції. Як указував М. Цвік, за територією, на яку поширюються повноваження державних органів, їх поділяють на центральні й місцеві [9, с. 120]. Отже, згідно з цим критерієм усі органи з податковими повноваженнями можуть бути поділені на органи, юрисдикція яких поширюється на всю територію України, й ті, юрисдикція яких є обмеженою певними адміністративно-територіальними одиницями. Особливість застосування цієї класифікації полягає в тому, що залежно від ступеня деталізації організаційної структури низки державних органів їх окремі частини матимуть різну територіальну юрисдикцію. Це пов'язано з тим, що за загальним правилом склад спеціалізованих органів влади побудовано за територіальним принципом з наявністю територіальних підрозділів, що отримують повноваження зі здійснення податкової функції держави лише в межах визначеної адміністративно-територіальної одиниці.

Пов'язаним, однак не тотожним з попереднім, є такий критерій класифікації органів публічної влади, як джерело походження повноважень. Застосування останнього пояснюється тим, що сам по собі обсяг влади суверенного територіального утворення може бути поділений на два її види: (а) державну як узагальнюючу владу всього населення публічного територіального утворення й (б) місцеве самоврядування як гарантоване Конституцією й міжнародними договорами, учасником яких є Україна, право мешканців територіальної громади на самостійне вирішення питань місцевого значення.

За критерієм джерела походження податкових повноважень одна група охоплює усі органи державної влади, що мають податкові повноваження, друга – органи місцевого самоврядування, за якими закріплені повноваження із введення в дію місцевих податків і зборів. Кожна із цих груп представляє в податкових відносинах, відповідно, державу й територіальні громади, які є суб'єктами цих правовідносин і власниками грошових коштів, зібраних від справляння податків і зборів.

У системі органів публічної влади як суб'єктів податкових правовідносин і носіїв податкових повноважень сукупність державних органів доповнюється органами місцевого самоврядування – місцевими радами. Останні складаються із сукупності сільських, селищних, міських рад і рад об'єднаних територіальних громад, створених згідно із законом і перспективним планом формування територій громад. У межах своїх повноважень місцеві ради приймають рішення про встановлення місцевих податків і зборів на території їх юрисдикції.

Природа податкових повноважень місцевих представницьких органів є похідною від податкових повноважень центральних органів влади, які в частині, необхідній для забезпечення фінансової основи місцевого самоврядування й реалізації державою взятих на себе зобов'язань щодо його гарантування, делегуються на місцевий рівень. При цьому характерною тенденцією останніх років у загальноєвропейському масштабі є перетікання все більшого кола податкових повноважень до місцевих органів шляхом розширення автономії регіонів або проведення децентралізації, що має свої як позитивні, так і негативні наслідки. З одного боку, це наближує населення територіальних громад до вирішення актуальних питань місцевого значення й залишає податкові кошти в межах відповідних адміністративно-територіальних одиниць. З другого ж – це обмежує можливість центральних органів реалізовувати державні функції, що відбувається пропорційно до зменшення податкових надходжень до загальнодержавного бюджету.

Ще дуже важливим напрямом є визначення поняття, сутності і структура податкових повноважень органів публічної влади.

Наближаючись до сутності податкових повноважень органів публічної влади, визначимось зі змістом пов'язаних між собою термінів «компетенція» і «повноваження», що мають діалектичний взаємозв'язок. Зокрема, в енциклопедичному словнику 1981 р. надано таке тлумачення поняття: «компетенція (від лат. *competo* – добиваюсь; відповідаю, підходжу) – коло повноважень, що представлені законом, статутом або іншим актом конкретному органу або посадовій особі» [11, с. 621]. Отже, повноваження є складовим елементом компетенції.

Сутність поняття «повноваження» підтверджується і його визначенням, що міститься в «Юридичній енциклопедії» за редакцією Ю. Шемшученка, де зазначається: повноваження – це сукупність закріплених у встановленому законодавством порядку

прав та обов'язків державних органів і громадських організацій, а також посадових та інших осіб для здійснення покладених на них функцій. Обсяг повноважень конкретних державних органів та їх посадовців залежить від їх місця в ієрархічній структурі відповідних органів. Терміни «повноваження» і «компетенція» близькі за своїм значенням [12, с. 590]. В останньому висновку ми вже переконались, але зайвий раз маємо виділити більш загальний рівень явища компетенції, її об'єднуючий характер щодо сукупності повноважень того чи іншого державного органу.

Важливо відмітити, що податкова компетенція виникає як результат делегування державою своїх податкових повноважень іншим органам публічної влади, що є правовою підставою формування податкової компетенції останніх. Аналізуючи сутність досліджуваної правової категорії, М. Кучерявенко зазначає, що «компетенція охоплює ті повноваження органів державної влади та управління, посадових осіб, яким державою делеговані певні владні повноваження. Саме шляхом наділення певними повноваженнями, компетенцією у сфері оподаткування і формується система владних суб'єктів, органів, що їх представляють у податково-правовому регулюванні» [8, с. 361]. За таким алгоритмом, тобто шляхом ланцюгової передачі повноважень від держави до загальних органів, а також від останніх і держави до спеціальних органів, і виникає розгалужена система суб'єктів, маючих повноваження в царині оподаткування.

У наявних наукових працях щодо питань закономірностей взаємозв'язку між предметом відання і компетенцією не ставиться знак рівності між компетенцією і предметом відання. Як наголошував Ю. Тихомиров, поняття «відання», «предмет відання», «юрисдикція» є видовими, відображаючими певні аспекти публічно-правової сфери суспільства й держави, тоді як фундаментальним і базовим поняттям для правосуб'єктності в публічно-правовому регулюванні є категорія «компетенція» [13, с. 39]. Що ж до питання ієрархічності, то компетенція не є результатом того чи іншого положення певного органу влади у вертикальній структурі апарату державного управління, оскільки завдяки змісту вкладених у неї конкретних повноважень такого органу й цілям правового регулювання в певній сфері, вона сама визначає ієрархічне місце останнього. Це черговий раз доводить, що визначення компетенції служить одним з відправних моментів у процесі побудови правосуб'єктності органів публічної влади.

Сутність процесу закріплення правообов'язку за відповідним органом пояснює М. Кучерявенко, вказуючи, що наділення певних державних органів правами й обов'язками провадиться шляхом виділення й деталізації їх управлінських функцій, для виконання яких і створено ці органи. Цілком природно, зауважує фахівець, що це неможливо без зв'язку функцій управління загалом з функціями конкретного органу. Абсолютно логічно, що в цій ситуації останні мають похідний характер, визначаються функціями державного управління. Подібним способом за владним органом вольовим шляхом закріплюються функції впливу на певний об'єкт, які змінюються залежно від умов [8, с. 366].

Типовим прикладом розглядуваної ситуації є реформа децентралізації з передачі частки повноважень центральних органів у сфері оподаткування місцевим радам, тобто на рівень територіальних громад. Причому введення в дію таких місцевих податків, як єдиний податок і податок на майно в частині транспортного податку і плати за землю, одночасно є правом і обов'язком місцевих представницьких органів. Це закріплено пунктом 10.2 статті 10 Податкового кодексу України [4] і це яскрава ілюстрація правообов'язку на боці владного суб'єкта податкових відносин.

Висновки. Правосуб'єктність як правова природа зумовлює елементний склад податкової правосуб'єктності держави та обов'язково налічує три елементи – її правоздатність, дієздатність і деліктоздатність. Остання є необхідним складником податкової правосуб'єктності держави. Платники податків також мають право вимагати від держави певної поведінки і звертатися до уповноважених органів (Європейського суду з прав людини) з вимогами про застосування до держави заходів податкової відповідальності разом із правопоновленням своїх основоположних прав та законних інтересів, гарантованих Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод.

У контексті реалізації податкової функції публічного територіального утворення ми визначили співвідношення таких понять, як «механізм держави» і «державний апарат». Послідовний перехід від загального до окремого дозволив розкрити внутрішню організаційну структуру системи органів публічної влади як носіїв податкових повноважень і окреслити різні підстави їх класифікації. Це надало змогу виокремити в

названій системі групи органів (а) загальної компетенції, (б) спеціальної компетенції з наявністю частини функцій у сфері оподаткування, (в) спеціальної податкової компетенції. Також наголошено особливе положення Верховної Ради України в податковій сфері й виявлено загальну тенденцію до поступового зростання обсягу податкових повноважень представницьких органів місцевого самоврядування.

Дослідивши природу становлення компетенції й повноважень як правових явищ, ми отримали змогу встановити їх сутність і провести відмежування від суміжних понять сфери публічно-правового регулювання – правосуб'єктності, предмета відання, юрисдикції, функцій управління. Податкова компетенція органів публічної влади стає видовим проявом категорії «компетенція» як публічно-правового явища, становлячи собою обов'язковий атрибут податкової правосуб'єктності органів публічної влади. Змістовно податкова компетенція складається із сукупності законодавчо встановлених повноважень владного суб'єкта, що являють собою функціональні важелі його дій у площині ввіреного йому державою предмета відання відповідно до цілей податково-правового регулювання у сфері оподаткування.

Податкові повноваження органів публічної влади за цих умов є конкретизованим змістом податкової компетенції останніх. За структурою податкові повноваження органу публічної влади складаються з наданих йому окремих податкових прав і встановлених податкових обов'язків для виконання функцій у сфері оподаткування. Ці права й обов'язки зазначених органів нерідко являють собою єдиний правообов'язок, мета якого полягає в більш ефективній реалізації функцій, що покладаються на відповідний орган публічної влади.

Список використаних джерел

1. Конституція України від 28 червня 1996 р., № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Кучеров И. И. Теория налогов и сборов (Правовые аспекты) : монография. Москва : ЗАО «ЮрИнфоР», 2009. 473 с.
3. Монтескье Ш.-Л. Избранные произведения : в 2 т. / под общ. ред. М. П. Баскина. Москва : Госполитиздат, 1955. Т. 1. 799 с.
4. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 р. № 2755-VI. *Голос України*. 2010. № 229–230 (4 груд.).
5. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Галл проти Угорщини» від 25.06.2013 р. URL: hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-121777.
6. Рішення Федерального конституційного суду ФРН від 18.01.2006 № 2 BvR 2194/99. URL: bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2006/01/rs20060118_2bvr219499.html.
7. Алексеев С. С. Общая теория права : курс в 2 т. Москва : Юр. лит., 1982. Т. 2. 359 с.
8. Кучерявенко Н. П. Курс налогового права : в 6 т. Т. 2 : Введение в теорию налогового права Харьков : Легас, 2004. 600 с.
9. Загальна теорія держави і права : підручник / за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2002. 432 с.
10. Кучерявенко Н. П., Храбров А. А. Налоговое право Украины : учеб. пособие. Симферополь : Фирма «Салта» ЛТД, 2012. 476 с.
11. Советский энциклопедический словарь / предс. науч.-ред. совет А. М. Прохоров. Москва : Сов. энцикл, 1981. 1600 с.
12. Юридична енциклопедія : в 6 т. / голов. ред. Ю. С. Шемшученко. Т. 4 : Н–П. Київ : Укр. енцикл., 2002. 720 с.

Надійшла до редакції 08.09.2021

References

1. Konstytutsiya Ukrayiny vid 28 chervnya 1996 r., № 254k/96-VR [Constitution of Ukraine of June 28, 1996, № 254k / 96-VR]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*, 1996, no 30, art. 141 [in Ukr.].
2. Kucherov I. I. (2009) *Teoriya nalogov i sborov (Pravovye aspekty)* [Theory of taxes and fees (Legal aspects)] : monografiya. Moscow : ZAO «YurInfoR»,. 473 p. [in Russ.].
3. Monteskye Sh.-L. (1955) *Izbrannyye proizvedeniya* [Selected works] : v 2 t. / pod obsh. red. M. P. Baskina. Moscow : Gospolitizdat, vol. 1, 799 p. [in Russ.].
4. Podatkoviy kodeks Ukrayiny vid 2 hrudnya 2010 r. № 2755-VI [Tax Code of Ukraine of December 2, 2010 № 2755-VI]. *Holos Ukrayiny*, 2010, no 229–230 (4 hrud.) [in Ukr.].
5. Rishennya Yevropeyskoho sudu z prav lyudyny u spravi «Hall proty Uhorshchyny» vid 25.06.2013 r. [Judgment of the European Court of Human Rights in the case of Hull v. Hungary of 25 June 2013]. URL: hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-121777 [in Ukr.].
6. Rishennya Federalnogo konstytutsiynoho sudu FRN vid 18.01.2006 № 2 BvR 2194/99 [Judgment of the Federal Constitutional Court of Germany of 18.01.2006 № 2 BvR 2194/99]. URL: bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2006/01/rs20060118_2bvr219499.html [in Ukr.].

7. Alekseyev S. S. (1982) *Obshchaya teoriya prava* [General theory of law] : kurs v 2 t. Moscow : Yur. lit., vol. 2. 359 p. [in Rus.].
8. Kucheryavenko N. P. (2004) *Kurs nalogovogo prava* [Tax Law Course] : v 6 t. Vol. 2 : *Vvedeniye v teoriyu nalogovogo prava* Kharkov : Legas, 600 p. [in Russ.].
9. *Zahalna teoriya derzhavy i prava* [General theory of state and law] : pidruchnyk / za red. M. V. Tsvika, V. D. Tkachenka, O. V. Petryshyna. Kharkiv : Pravo, 2002. 432 p. [in Ukr.].
10. Kucheryavenko N. P., Hrabrov A. A. (2012) *Nalogovoye pravo Ukrayiny* [Tax law of Ukraine] : ucheb. posob. Simferopol : Firma «Salta» LTD, 476 p. [in Russ.].
11. *Sovetskiy entsiklopedicheskiy slovar* [Soviet encyclopedic dictionary] / preds. nauch.-red. sovet A. M. Prokhorov. Moscow : Sov. entsykl, 1981. 1600 p. [in Rus.].
12. *Iurydychna entsyklopediia* [Legal encyclopedia] : v 6 t. / holov. red. Yu. S. Shemshuchenko. Vol. 4 : N–P. Kyiv : Ukr. entsykl., 2002. 720 p. [in Ukr.].

ABSTRACT

Elvira Sydorova. Peculiarities of legal regulation of tax authorities of public authorities in Ukraine. The article reveals the features of the characteristics of public authorities as subjects of tax relations in Ukraine. It is emphasized that legal personality as a legal nature determines the elemental composition of the tax legal personality of the state and necessarily has three elements - its legal capacity, legal capacity and tort. The latter is a necessary component of the tax legal personality of the state. Taxpayers also have the right to demand from the state certain behavior and apply to the competent authorities (European Court of Human Rights) to apply to the state tax liability measures together with the renewal of their fundamental rights and legitimate interests guaranteed by the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms.

The study identified the relationship between such concepts as «mechanism of the state» and «state apparatus». The consistent transition from the general to the individual allowed to reveal the internal organizational structure of the system of public authorities as holders of tax powers and to outline the various grounds for their classification. This made it possible to distinguish in this system groups of bodies (a) of general competence, (b) special competence with part of the functions in the field of taxation, (c) special tax competence. The special position of the Verkhovna Rada of Ukraine in the tax sphere is also emphasized and the general tendency to a gradual increase in the scope of tax powers of representative bodies of local self-government is revealed.

A distinction was made from related concepts in the field of public law regulation - legal personality, subject matter, jurisdiction, management functions. The tax competence of public authorities becomes a specific manifestation of the category of «competence» as a public law phenomenon, being a mandatory attribute of the tax legal personality of public authorities. In terms of content, tax competence consists of a set of legally established powers of the power entity, which act as functional levers of its actions in the plane of the subject of jurisdiction entrusted to it by the state in accordance with the objectives of tax regulation in the field of taxation. The tax powers of public authorities under these conditions are the specific content of the tax competence of the latter.

Keywords: *tax sovereignty, tax legal relations, tax powers, tax competence, public authorities.*

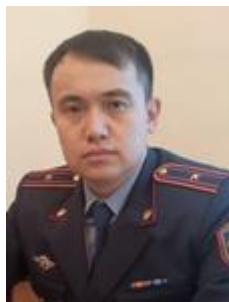
АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ

УДК 378.016

DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-340-348

Юлія СИНІЦІНА[©]
кандидат технічних
наук, доцент
(Дніпропетровський
державний
університет
внутрішніх справ)

**Асхат
БЕКІШЕВ**
доктор філософії
з правоохоронної
діяльності
(Алматинська
академія МВС
Республіки
Казахстан)

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ЦИФРОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

У статті наведено обґрунтування необхідності вивчення методологічних аспектів цифрової комунікації як окремого закладу вищої освіти, так і країни загалом. Визначено, що одним з інструментів підвищення конкурентоспроможності навчальних закладів є розвиток комунікаційної політики та застосування сучасних цифрових технологій. А також те, що саме формування цифрової комунікаційної політики закладів вищої освіти є ключовим питанням щодо просування освітніх послуг на цьому етапі розвитку країни. Окреслено цільову аудиторію ринку освітніх послуг з визначенням основних користувачів офіційного сайту ЗВО. Перелічено основні завдання інформаційно-соціальних технологій в освіті, які забезпечують загальну комп'ютеризацію студентів і викладачів. Виділено основні складові освітніх сайтів та їх загальні характеристики. Також сформовано склад комплексного аналізу сайту з використанням сучасних методів аналізу. Наведено результати застосування запропонованого комплексного аналізу на прикладі конкретного сайту ЗВО, а саме сайту Державного Дніпропетровського університету внутрішніх справ з ґрунтовним поясненням отриманих результатів. Запропоновано можливі заходи щодо розвитку комунікаційної політики з використанням інтегрованих маркетингових інструментів, а саме розвитку сайту.

Ключові слова: цифрова комунікація, заклади вищої освіти, вимоги, закон, сайт, цільова аудиторія, освітні послуги, методологічні аспекти.

Постановка проблеми. В умовах постійної підвищеної конкуренції між навчальними закладами неможливо обійтися без таких елементів, як комунікаційна політика та цифрова комунікація освітніх послуг.

Сьогодні в більшості країн, серед яких і Україна, розвиток та функціонування ринку освітніх послуг супроводжується деякими проблемами: зниження конкурентоспроможності системи освіти, недостатня увага держави щодо розвитку ринку освітніх послуг тощо. Одним з інструментів вирішення зазначених проблем та підвищення конкурентоспроможності навчальних закладів є розвиток комунікаційної політики з використанням ефективного маркетингового підходу в управлінні його діяльністю та застосування сучасних цифрових технологій. За рахунок розвитку комунікаційної цифрової політики з використанням інтегрованих маркетингових інструментів досягається успішне просування закладів вищої освіти на ринку освітніх послуг, формування їх іміджу та підвищення конкурентоспроможності.

© Ю. Синиціна, 2021

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6447-821X>
ysynytsina0@gmail.com

© А. Бекішев, 2021

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-8614-7764>
k_inf@dduvs.in.ua

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми.

Основою дослідження проблем розвитку та функціонування ринку освітніх послуг стали роботи науковців, як-от: А. Панкрухін, Т. Каленюк, Т. Боголіб, В. Огаренко, Є. Бєлий, Ш. Валєєв, О. Гєворкян, Є. Попова, Д. Клячко, В. Куценко, Т. Оболенська, Л. Шаховська та інші. Аналіз останніх публікацій з цієї проблематики показав, що питання розвитку та застосуванню цифрових (діджитал) комунікацій досліджували такі вчені, як В. Беннетт та О. Сєгерберг [1], К. Вертайм та Я. Фєнвік [2], О. Зозульов та К. Полторак [3], С. Ілляшенко [4], С. Нікіфорова та С. Совершаєва [5], М. Окландер та О. Романенко [6], М. Мерісаєво [7], О. Станіна [8] та інші. За результатами ретроспективного аналізу визначено, що саме формування цифрової комунікаційної політики закладів вищої освіти є ключовим питанням щодо просування освітніх послуг на цьому етапі розвитку країни.

Метою дослідження є вдосконалення теоретико-методологічних аспектів та інструментів, що допомагають ефективно використовувати освітні послуги на ринку освітніх послуг за рахунок застосування сучасних цифрових технологій.

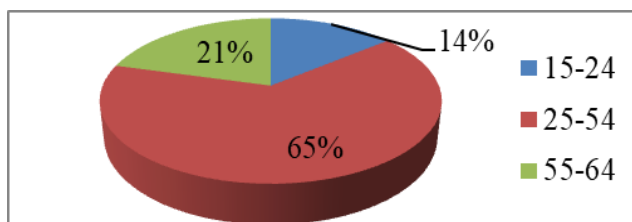
Виклад основного матеріалу. Сьогоднішній ринок освітніх послуг має стабільну динаміку активного росту: навчальні заклади рекламують свої освітні послуги, що тільки підвищує їхню конкурентоспроможність на ринку, бо потенційні споживачі стають більш інформованими у питаннях щодо вибору навчального закладу [1–5]. Цільова аудиторія характеризується меншою вимогливістю, саме тому необхідно приділяти максимальну увагу до просування навчальних закладів через основний інструмент – сайт закладу вищої освіти. Цільова аудиторія ринку освітніх послуг – це люди віком від 17 до 50 років (рис. 1).

№	Сегмент	Середній вік, років
1	Абітурієнти	17-20
2	Студенти, курсанти (бакалаврат, магістратура, іноземні студенти)	17-23
3	Друга вища освіта	19-30
4	Курси підвищення кваліфікації	30-50

а)

№	Вікова група	Кількість, тис. осіб	%
	15-24	3,584	9,6
	25-54	16,458	44,1
	55-64	5,243	14,1

б)

в)

Рис. 1. Цільова аудиторія ЗВО за віком розроблено автором [6-7]:

а) – віковий сегмент; б), в) – статистичні дані розподілу населення України за віком, 2020 р.

Сучасні технології залучення абітурієнтів до ЗВО гарантують зростання не тільки кількісного показника вступників, а ще й дозволяють підвищити їхній якісний рівень. Залучення потенційних абітурієнтів за допомогою днів відкритих дверей та візитів викладачів до загальноосвітніх навчальних закладів останнім часом демонструють їхню неефективність. Треба наголосити, що застосування різних підходів для просування закладів вищої освіти, формування планів подальшого розвитку, оновлення асортименту пропонованих освітніх послуг, що підкріплене маркетинговими дослідженнями з урахуванням попиту на ринку праці, організація ефективної рекламної діяльності та застосування сучасних технологій цифрової комунікації є головними заходами щодо підвищення статусу освітнього закладу та його конкурентоспроможності на ринку.

До основної цільової аудиторії офіційного сайту вищого навчального закладу можна віднести такі групи (рис. 2):

Рис. 2. Основна цільова аудиторія сайту ЗВО за спрямованістю інформації [8-10]

Сьогодні все більше зростає роль інформаційно-соціальних технологій в освіті, які забезпечують загальну комп'ютеризацію студентів і викладачів на рівні, що дозволяє вирішувати, як мінімум, три основних завдання [11]:

- забезпечення виходу в мережу «Інтернет» кожного учасника освітнього процесу, причому в будь-який час і з різних місць перебування;
- розвиток єдиного інформаційного простору освітніх індустрій і присутність у ньому в різний час і незалежно один від одного всіх учасників освітнього і творчого процесу;
- створення, розвиток та ефективне використання керованих інформаційних освітніх ресурсів, у тому числі особистих користувальницьких баз і банків даних та знань студентів і педагогів зможливістю повсюдного доступу для роботи з ними.

Використання високотехнологічних комунікацій дозволяє істотно змінити весь простір вищої освіти, оскільки змушує керівників ЗВО переглянути ставлення до систем інформації та їх прозорості, що не тільки дозволяє більш чітко визначити цільові аудиторії (абітурієнти та батьки, роботодавці, студенти, викладачі), але і оптимізувати механізми державного та громадського контролю за розвитком системи вищої освіти.

До цифрової комунікації у глобальному просторі потрібно віднести: види вебресурсів; хмарні технології; цифровий етикет; інструментарій роботи із соціальними мережами; оптимізація ресурсів для пошукових систем [8].

За результатами аналізу літературних джерел визначено, що головним інструментом в інтернет-маркетингу є офіційний сайт університету. Вебсайт або сайт (англ. website, від web (веб) і site (місце)) — сукупність вебсторінок та залежного вмісту, доступних у мережі «Інтернет», які об'єднані як за змістом, так і за навігацією під єдиним доменним ім'ям. Також вебсайт можна розглядати як сукупність логічно зв'язаної гіпертекстової інформації, оформленої у вигляді окремих сторінок і доступної в мережі «Інтернет». Базовою одиницею інтернет-ресурсу є вебсторінка. Сукупність вебсторінок організується у вебсайт (тобто, як правило, у кожного вебсайта є декілька вебсторінок), а вебпортал можна розглядати як сукупність вебсайтів і вебсторінок [12]. Цифрова комунікація ЗВО містить декілька основних позицій: офіційний сайт університету; підсайти і підрозділи головного сайту; електронна пошта, соціальні мережі; технології дистанційної освіти; розміщення закладу вищої освіти в рейтингах і тематичних електронних виданнях (рис. 3).

До основних характеристик освітніх сайтів належать [11]:

- зміст освітнього інтернет-сайту – єдність всіх основних елементів (текстових і графічних) освітньої інформації, яка наявна і виражена у вигляді вебсайтів, а також єдність зв'язків цих основних елементів;
- дизайн освітнього інтернет-сайту – процес вибору й організації графічних

компонентів з метою досягнення певної мети, яка може бути або естетичною, або мати функціональне підґрунтя, а часто переслідувати обидві цілі;

– експлуатація освітніх інтернет-сайтів – характеристики, що інформують про використання освітніх сайтів користувачами;

– технічна реалізація освітнього інтернет-сайту – вибір компонентів, інтегрування технологій, програмних продуктів і технічних засобів для надання освітньої інформації до користувача.

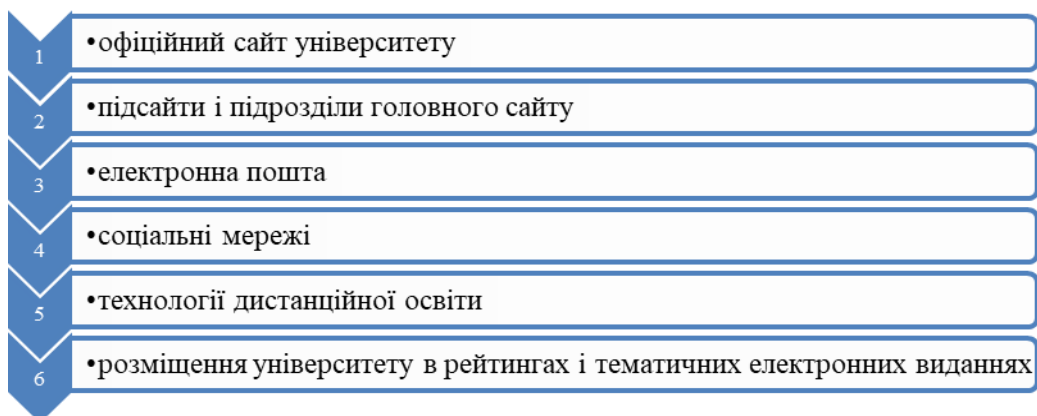

Рис. 3. Основні складові інтернет-маркетингу закладу вищої освіти

Для формування методологічних аспектів аналізу цифрової комунікації ЗВО було запропоновано проведення комплексного аналізу сайту на прикладі сайту Державного Дніпропетровського університету внутрішніх справ (ДДУВС). Комплексний аналіз сайту проводився з використанням таких методів аналізу:

– загальна характеристика, дизайн та опис сайту ДДУВС;

– якісний та кількісний аналіз сайту ДДУВС;

– аналіз сайту ДДУВС відповідно до вимог до сайтів освітніх закладів на законодавчому рівні щодо оприлюднення інформації;

– результати психологічного вербально-комунікаційний методу дослідження сайту ДДУВС;

– SEO аналіз (пошукове просування) сайту ДДУВС.

Детально зупинимося щодо можливостей кожного з методів.

У сучасних умовах основним засобом комунікації ДДУВС з цільовою аудиторією є сайт, оскільки ЗВО на цей час проводить свою основну діяльність в онлайн режимі. Сайт розміщено за адресою: <https://dduvs.in.ua>. Оскільки заклад надає послуги переважно для українського населення, можна зробити висновок, що і веб-сайт орієнтований на українського користувача. Крім того, подібного висновку можна дійти, зважаючи на домену зону адреси вебсайту. Загальний вигляд головної сторінки (інтерфейс) сайту ДДУВС наведено на рис 4.

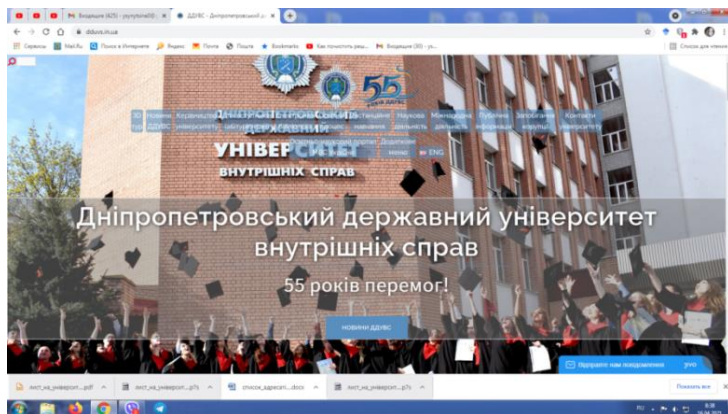

Рис. 4. Загальний вигляд головної сторінки (інтерфейс) сайту ДДУВС

Для сайту ДДУВС обрано стандартний дизайн сайту. Такі сайти містять мінімальну кількість графіки і вважаються найпростішими. Стиль дизайну сайту ДДУВС (залежно від художнього оформлення) можна визначити як класичний. Такий стиль містить непомітні кольори і використовується переважно освітніми сайтами. Основний колір, який обрано для сайту ДДУВС – синій. За результатами дослідження К. Novak «Синій часто асоціюється з прохолодою моря і неба. Може викликати почуття довіри, безпеки, порядку і чистоти». Цей колір сприяє продуктивності і не агресивності, викликає почуття безпеки та довіри. З погляду дизайну сайт ДДУУВС (головна сторінка є унікальною, зі своїм особливим відображенням, яка викликає стійку асоціацію з напрямом освітнього закладу. За технічними вимогами сайт ДДУВС має логотип, а також фірмовий стиль. Визначені сфера діяльності установи, цілі.

Функціонально-модульна структура сайту ДДУВС подана зворотнім зв'язком, слайдером (3D), публікацією новин, навігацією, паралаксом, пошуком, «Хлібні крихти», три мовні версії. Головним є внутрішнє наповнення сайту. Сайт ДДУВС є зручним і функціональним, має інтуїтивно зрозумілий інтерфейс, також на сайті виконано прив'язку сайту до сторінок освітнього закладу в соціальних мережах, що дозволяє не тільки залучити потенційних учнів, а й утримати вже наявних, зацікавивши їх можливістю спілкування і залученістю у справу. При цьому сайт має надійну і ергономічну систему управління, яка дозволяє співробітникам освітнього закладу максимально оперативно вносити доповнення або оновлення контенту, а розробникам – здійснювати внутрішню оптимізацію.

У процесі дослідження було проаналізовано склад та структуру основних сторінок сайту ДДУВС, змодельовано загальну схему-структуру та визначено, що сайт має 11 основних вкладок, структура яких, відповідно, містить від 2 до 13 додаткових вкладок. Найбільшу кількість додаткових вкладок мають вкладки «Для вступників (абітурієнтам)» – 13, та «Наукова діяльність» – 11. Найменшу – вкладка «Керівництво». Сайт ДДУВС має у своїй структурі головні сторінки, сторінки I та II рівня. Загальна кількість сторінок 90. За результатами аналізу загальної схеми виявлено дублювання інформації на сторінках, а також назва сторінок має занадто довгу назву.

За результатами кількісного аналізу переглядів сторінок було визначено найбільш популярні сторінки в кожній групі. Складено загальний профіль сторінок за кількістю переглядів. За результатами аналізу профілю визначено, що найбільшу кількість переглядів мають сторінки: «Правила прийому та умови вступу» – 500456; «Для вступників (абітурієнтам)» – 409937; «Розклад навчальних та інших видів занять» – 291711; «Навчальні методичні матеріали» – 148295; «Бібліотека» – 177370. Але найбільшу популярність має сторінка «Фотогалерея» – 1096758. За результатами аналізу розроблено рейтинг (рис.5) найбільш відвідуваних сторінок сайту ДДУВС.

Відповідно до законів України були розроблені положення щодо офіційного сайту освітнього закладу [13], який має містити електронні документи, що висвітлюють достовірну інформацію про нормативні засади й основні напрями діяльності освітнього закладу, об'єднаних однією електронною адресою (доменним іменем або IP-адресою), та є його інтернет-представництвом у всесвітній мережі «Інтернет». У межах дослідження було проведено порівняльний аналіз сайту ДДУВС стосовно відповідності вимогам до сайтів ЗВО на законодавчому рівні щодо оприлюднення інформації.

За результатами дослідження визначено, що сайт ДДУВС відповідає вимогам нормативно-правової документації України в повному обсязі.

Використання вербально-комунікаційного методу дослідження сайту закладу вищої освіти є доцільним щодо удосконалення та подальшого просування, а саме думка користувачів сайту. У межах дослідження було проведено опитування трьох основних цільових груп користувачів освітніх послуг ДДУВС, це: студенти, абітурієнти, науково-педагогічний персонал. Всього 86 осіб. Опитування проводилось з використанням безкоштовних кросплатформеного клауд-месенджера Telegram та додатку-месенджер Viber. Структура аудиторії, що проходила опитування, розподілилась так: студенти складають 91 %, а НПП – 9 %. Отже, за результатами опитування сайт ДДУВС за вибором студентів: «Звичайний», «Серйозний, діловий». Структура сайту «Жахлива», орієнтуватися «Швидше складно, а ніж ні, знайти потрібну інформацію «складно», але інформація «зрозуміла». Зміст сайту «Актуальний» та скачати інформацію можна «Нормально». Студенти «Ймовірно рекомендували» б сайт ДДУВС іншим людям, але «швидше задоволені сайтом, ніж ні».

	Назва сторінки (вкладка)	К-сть переглядів
1	Для вступників (абітурієнтам)	409937
2	Електронна бібліотека	80866
3	Контакти університету	62945
4	Дистанційне навчання	56236
5	Освітній процес	5285
6	Наукова діяльність	47048
7	Додаткове меню	46600
8	Керівництво	46531
9	Публічна інформація	42762
10	Міжнародна діяльність	10115
11	Освітньо-науковий портал МВС України	0
	Всього	855825

а) б)
Рис. 5. Результати формування рейтингу за популярністю сторінок сайту ДДУВС

Поряд із традиційними поглядами на склад комунікацій, система інтернет-комунікацій з користувальницькою аудиторією має власні, унікальні інструменти: пошукове просування або SEO (Search Engine Optimization).

SEO аналіз сайту – це детальний розбір онлайн-ресурсу, який проводиться з метою його розкриття і загального поліпшення (зручний функціонал, простота використання тощо). Аудит дозволяє не тільки просунути ресурс в топові позиції, а й удосконалити його юзабіліті і контент загалом.

SEO аудит сайту – це досить складний процес, що містить [14–17]:

1. Аналіз структури вебресурсу. На цьому етапі проводиться оцінка повноти охоплення і логіки подання матеріалу, визначаються неіснуючі посилання, яких немає, і посилання на вебсторінки, які не працюють.

2. Аналіз юзабіліті. Проводиться оцінка зручності користування з погляду звичайного відвідувача.

3. Аналіз контенту. Контент – це найважливіша складова будь-якого ресурсу. Оцінка контенту проводиться з урахуванням цілої низки параметрів. Насамперед – це унікальність тексту і графічного матеріалу. Пошукові роботи завжди враховують ці аспекти. Велике значення має те, наскільки корисними для відвідувачів є тексти.

За результатами загального SEO аналізу було виявлено 6 помилок в роботі сайту, найменування найбільш суттєвих помилок наведено в таблиці.

Загальні результати SEO аналізу сайту ДДУВС

Оновлення сайту	Щодня о 14.43
Оцінка сайту	79%
Успішні тести	41
Помилки	6
Попередження	4
Інформаційне повідомлення	27

Пошукові системи звертають увагу на час завантаження сторінки сайту через досить просту причину: чим більше повільних сайтів потрапляє на перші позиції пошукової видачі конкретної пошукової системи, тим рідше користувачі будуть її використовувати. Виходить, щоб не поступитися конкурентними позиціями, потрібно на першій сторінці видачі відображати тільки ті результати, які мають оптимальний час

завантаження сайту і не засмучують відвідувачів необхідністю довго чекати. До того ж час завантаження сторінки сайту значно впливає на поведінкові чинники, які є одними з найважливіших для просування вебресурсів.

Висновки. На сьогодні підвищенням конкурентоспроможності навчальних закладів є розвиток комунікаційної політики з використання ефективного маркетингового підходу в управлінні його діяльністю та сучасними цифровими технологіями. За рахунок розвитку комунікаційної політики з використанням інтегрованих маркетингових інструментів, а саме розвитку сайту, досягається успішне просування закладів вищої освіти на ринку освітніх послуг, формування їх іміджу та підвищенню конкурентоспроможності. Попри відносно велику кількість наукових праць на тему розвитку комунікаційної політики, інтернет-маркетингу та цифрової комунікації в умовах ЗВО, варто констатувати, що є низка проблем, зумовлених як недостатністю вивченості теми загалом та окремих її аспектів зокрема. Це пов'язано з відсутністю у багатьох закладах вищої освіти чіткого уявлення про роль цифрової комунікації. Зокрема, уваги потребують теоретико-методологічні аспекти комплексного аналізу сайту закладу вищої освіти, що сприятиме оптимізації цифрової комунікаційної політики ЗВО.

Список використаних джерел

1. Bennett W. L. The Logic of Connective Action: Digital Media and the Personalization of Contentious Politics / W. Lance Bennett, Alexandra Segerberg. Cambridge : Cambridge University Press, 2014. 258 p.
2. Вертайм К., Фенвик Я. Цифровой маркетинг. Как увеличить продажи с помощью социальных сетей, блогов, вики-ресурсов, мобильных телефонов и других современных технологий. Москва : Альбина-Паблишер, 2010. 384 с.
3. Зозульов О. В., Полторак К. А. Роль інтернет-технологій у процесі узгодження економічних інтересів суб'єктів ринку. *Економічний вісник Національного технічного університету України*. 2013. № 10. С. 399–403.
4. Pliashenko S. M. Web-culture as a factor of company's competitiveness enhancement. *Маркетинг і менеджмент інновацій*. 2014. № 3. С. 121–129.
5. Никифорова С.В., Совершаева С.В. Эффективность маркетинговых коммуникаций в диджитал-среде. *Проблемы современной экономики*. 2013. №2 (46). URL : <http://cyberleninka.ru/article/n/effektivnost-marketingovyh-kommunikatsiy-v-didzhital-srede>.
6. Окландер М., Романенко О. Специфічні відмінності цифрового маркетингу від інтернет-маркетингу. *Економічний вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. 2015. № 12. URL: <http://ev.fmm.kpi.ua/article/view/45715>.
7. Merisavo M. The interaction between digital marketing communication and customer loyalty. Helsinki : Helsinki School of Economics, 2008. 122 p.
8. Синиціна Ю.П., Станіна О.Д. Обґрунтування актуальності цифрової комунікації закладів вищої освіти : міжнар. колективна монографія (Rationale for the relevance of digital communication in higher education institutions) / «Digital Economy and Digital Society» III Міжнародна конференція (28–29 травня 2021 р.) Katowice, University of Technology, Poland, 2021. 10 с. URL : <http://www.wydawnictwo.wst.pl/uploads/files/fd7b8107149ebd5a161d53e43d7ddb2d.pdf>.
9. Оцінка чисельності наявного населення (станом на 1 грудня 2019 року без врахування непідконтрольні території АР Крим, Донецької та Луганської областей України. URL : https://buhgalter.com.ua/upload/news/2020/1/%d0%9e%d1%86%d1%96%d0%bd%d0%ba%d0%b0_%d0%bd%d0%b0%d1%8f%d0%b2%d0%bd%d0%be%d0%b3%d0%be_%d0%bd%d0%b0%d1%81%d0%b5%d0%bb%d0%b5%d0%bd%d0%bd%d1%8f_%d0%a3%d0%ba%d1%80%d0%b0%d1%96%cc%88%d0%bd%d0%b8.pdf.
10. Internet in Europe Stats : Internet User Statistics & 2019 Population of the 53 European countries and regions. Internet World Stats : International website. Available from: URL: <http://goo.gl/ZL4YGy-Viewed>. 15.04.2021– Title from screen. URL : https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Digital_economy_and_society_statistics_-_households_and_individuals.
11. Баталова А. С. Специфика маркетинговых коммуникаций на рынке образовательных услуг. *Экономическая наука и практика*: материалы Междунар. науч. конф. Чита: Изд. Молодой ученый, 2012. С. 110–114. URL : <https://moluch.ru/conf/econ/archive/14/1867/>.
12. Дослідження інтернет-аудиторії України. URL: http://www.inau.org.ua/analytics_vuq.phtml.
13. Про затвердження Положення про Національну освітню електронну платформу: наказ Міністерства освіти № 523 від 22.05.2018 р. URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/61373/.
14. Руководство по самостоятельному аудиту сайта. URL: <https://www.seotm.com/blog/rukovodstvo-dlja-samostojatel'nogo-audita-sajta-seo-analiz-svoimi-rukami.html>.
15. Как провести аудит сайта самостоятельно. URL: <https://pr-cy.ru/news/p/7723-analiz-sayta-polnyy-gayd-po-servisu-dlya-onlayn-audita>.
16. SEO-аудит сайта самостоятельно: подробный план. URL: <https://www.cossa.ru/>

sandbox/121275/.

17. Как провести SEO аудит сайта? URL:<https://www.intervolga.ru/blog/marketing/kak-provesti-seo-audit-sayta/>.

Надійшла до редакції 10.09.2021

References

1. Bennett W. L. (2014) *The Logic of Connective Action: Digital Media and the Personalization of Contentious Politics* / W. Lance Bennett, Alexandra Segerberg. Cambridge : Cambridge University Press, 258 p.
2. Vertajm K., Fenvik Ya. (2010) *Tsyfrovoy marketing. Kak uvelichit prodazhi s pomoshyu sotsyalnykh setey, blogov, viki-resursov, mobilnykh telefonov i drugikh sovremennykh tekhnologiy* [Digital Marketing. How to increase sales with social media, blogs, wikis, mobile phones and other modern technologies]. Moscow : Albina-Publisher, 384 p. [in Russ.].
3. Zozulov O. V., Poltorak K. A. (2013) *Rol internet-tekhnolohiy u protsesi uzgodzhennia ekonomichnykh interesiv subiektiv rynku* [The role of Internet technologies in the process of reconciling the economic interests of market participants.]. *Ekonomichnyi visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrainy*, no 10, pp. 399–403 [in Ukr.].
4. Illiashenko S. M. (2014) *Web-culture as a factor of company's competitiveness enhancement. Marketynh i menezhment innovatsii*, no 3, pp. 121–129.
5. Nikiforova S. V., Sovershayeva S. V. (2013) *Effektivnost marketingovykh kommunikatsiy v didzhital-srede* [The effectiveness of marketing communications in the digital environment]. *Problemy sovremennoy ekonomiki*, no 2 (46). URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/effektivnost-marketingovykh-kommunikatsiy-v-didzhital-srede> [in Russ.].
6. Oklander M., Romanenko O. (2015) *Spetsyfichni vidminnosti tsyfrovoho marketynhu vid internetmarketynhu* [Specific differences between digital marketing and internet marketing]. *Ekonomichnyi visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrainy «Kyivskiy politekhnichnyi instytut»*, no 12. URL: <http://ev.fmm.kpi.ua/article/view/45715> [in Ukr.].
7. Merisavo M. (2008) *The interaction between digital marketing communication and customer loyalty*. Helsinki : Helsinki School of Economics, 122 p.
8. Synytsina Yu. P., Stanina O. D. (2021) *Obgruntuvannia aktualnosti tsyfrovoi komunikatsii zakladiv vyshchoi osvity* [Substantiation of the relevance of digital communication of higher education institutions] : mizhnar. kolektyvna monohrafiia (Rationale for the relevance of digital communication in higher education institutions) / «Digital Economy and Digital Society» III Mizhnarodna konferentsiia (28–29 travnia 2021 r.) Katowice, University of Technology, Poland, 10 p. URL: <http://www.wydawnictwo.wst.pl/uploads/files/fd7b8107149ebd5a161d53e43d7ddb2d.pdf> [in Ukr.].
9. *Otsinka chyselnosti naiavnogo naseleunia (stanom na 1 hrudnia 2019 roku bez vrakhuvannia nepidkontrolni terytorii AR Krym, Donetskoi ta Luhanskoi oblastei Ukrainy* [Estimation of the number of the available population (as of December 1, 2019 without taking into account the uncontrolled territories of the Autonomous Republic of Crimea, Donetsk and Luhansk regions of Ukraine)]. URL: https://buhgalter.com.ua/upload/news/2020/1/%d0%9e%d1%86%d1%96%d0%bd%d0%ba%d0%b0_%d0%bd%d0%b0%d1%8f%d0%b2%d0%bd%d0%be%d0%b3%d0%be_%d0%bd%d0%b0%d1%81%d0%b5%d0%bb%d0%b5%d0%bd%d0%bd%d1%8f_%d0%a3%d0%ba%d1%80%d0%b0%d1%96%cc%88%d0%bd%d0%b8.pdf[in Ukr.].
10. *Internet in Europe Stats : Internet User Statistics & 2019 Population for the 53 Europe an countries and regions*. Internet World Stats : International website. Available from: URL : <http://goo.gl/ZL4YGy>– Viewed. 15.04.2021– Title from screen. URL : https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Digital_economy_and_society_statistics_-_households_and_individuals.
11. Batalova A. S. (2012) *Specyfika marketingovykh kommunikatsiy na rynke obrazovatelnykh uslug*. *Ekonomicheskaya nauka i praktika* [Specificity of marketing communications in the educational services market. Economic science and practice] : materialy Mezhdunar. nauch. konf. Chita : Izd. Molodoj uchenyj, pp. 110–114. URL: <https://moluch.ru/conf/econ/archive/14/1867/> (data obrasheniya: 22.01.2020).[in Russ.].
12. *Doslidzhennia internet-audytorii Ukrainy* [Research of the Internet audience of Ukraine]. URL: http://www.inau.org.ua/analytics_vuq.phtml [in Ukr.].
13. *Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Natsionalnu osvitu elektronnu platformu*[On approval of the Regulations on the National Educational Electronic Platform] : nakaz Ministerstva osvity № 523 vid 22.05.2018 r. URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/61373/ [in Ukr.].
14. *Rukovodstvo po samostoyatelnomu auditu sajta* [Self-service site audit guide]. URL: <https://www.seotm.com/blog/rukovodstvo-dlja-samostojatel'nogo-audita-sajta-seo-analiz-svoimi-rukami.html> [in Russ.].
15. *Kak provesti audit sajta samostoyatelno* [How to audit a website yourself]. URL:<https://prcy.ru/news/p/7723-analiz-sayta-polnyy-gayd-po-servisu-dlya-onlayn-audita> [in Russ.].
16. *SEO-audit sajtasamostoyatelno: podrobnyj plan* [SEO site audit yourself: a detailed plan]. URL: <https://www.cossa.ru/sandbox/121275/> [in Russ.].
17. *Kak provesti SEO audit sajta* [How to conduct an SEO audit of a website]? URL: <https://www.intervolga.ru/blog/marketing/kak-provesti-seo-audit-sayta/> [in Russ.].

ABSTRACT

Yuliya Synytsina, Askhat Bekishev. Methodological aspects of digital communication of higher education institutions. The article substantiates the need to study the methodological aspects of digital communication as a separate higher education institution and in the country as a whole. It is determined that one of the tools to increase the competitiveness of educational institutions is the development of communication policy and the use of modern digital technologies. And also that the formation of digital communication policy of higher education institutions is a key issue for the promotion of educational services at this stage of the country's development. The target audience of the market of educational services for the main users of the official site of the higher educational institution is outlined. The main tasks of information and social technologies in education, which provide general computerization of students and teachers, are listed. The author highlights the main components of educational sites and their general characteristics. The author also formed a complex analysis of the site using modern methods of analysis: general characteristics, design and description of the site; qualitative for quantitative analysis of the site; analysis of the site in accordance with the requirements for the sites of educational institutions at the legislative level regarding the disclosure of information; results of psychological verbal-communicative method of site research; SEO analysis (search engine promotion) of the site. The article presents the results of the application of the proposed comprehensive analysis on the example of a specific site of a higher education institution, namely the site of the State Dnipropetrovsk University of Internal Affairs, with a thorough explanation of the results.

According to the results of the study, the author came to the conclusion that the development of communication policy using integrated marketing tools, namely site development, is achieved by successfully promoting higher education institutions in the market of educational services, image formation and competitiveness of educational institutions.

Keywords: digital communication, pledge good news, vimogi, law, website, target auditorium.

УДК 378

DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-348-353

Олександра СКОК[®]
кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ РЕФОРМУВАННЯ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

У статті розглянуто питання реформування юридичної освіти в Україні. Проаналізовано шляхи адаптації законодавства України до європейських стандартів та законодавчі ініціативи в частині нормативно-правового регулювання юридичної освіти щодо відповідності їх положенням Конституції України. Розглянуто проблемні питання застосування юридичної термінології. Виконано аналіз показників затребуваності юридичної освіти на основі офіційних даних.

Ключові слова: юрист, освіта, кваліфікація, вища юридична освіта, спеціальність.

Постановка проблеми. З 2004 року, а саме з моменту прийняття загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, почався процес, спрямований на узгодження положень національного законодавства з європейськими стандартами та для досягнення Україною відповідності третьому Копенгагенському та Мадридському критеріям набуття членства в Європейському Союзі. Одним із напрямів реалізації цієї програми є правова реформа в Україні, що позначається на формуванні єдиних підходів до «... нормопроєктування, обов'язкового врахування вимог законодавства Європейського Союзу під час нормопроєктування, підготовки кваліфікованих спеціалістів, створення належних умов для інституціонального, науково-освітнього, нормопроєктного, технічного, фінансового забезпечення процесу адаптації законодавства України» [1].

© О. Скок, 2021

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0981-6415>

alexandra_skok@ukr.net

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Питання реформування юридичної освіти у своїх наукових працях розглядали Т. Коломоєць, В. Шаповал, Л. Міхневич, І. Арістова, В. Бурдін, О. Котуха, М. Шелухін, В. Процевський, Ю. Кузьменко, О. Білічак, В. Ладиченко, Г. Уткіна, Л. Княжкова та ін.

На дисертаційному рівні окремі питання досліджували О. Єгорова (2004) та Л. Міхневич (2009) [2, 3].

Мета статті полягає у дослідженні питань реформування юридичної освіти України із врахуванням нормативно-правового регулювання цього напрямку діяльності держави.

Виклад основного матеріалу. Положення Національної стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року, затвердженої Указом Президента України від 25 червня 2013 року № 344/2013, визначає необхідність підвищення якості освіти, її конкурентоспроможності, з урахуванням розвитку суспільства в цілому, що дозволить прискорити «інтеграцію України у міжнародний освітній простір» [4].

Відповідно до п. е ст. 16 Розділу VII Національної доктрини розвитку освіти реалізація ідеї рівного доступу до здобуття вищої освіти забезпечується шляхом «запровадження ефективної системи інформування громадськості про можливості здобуття вищої освіти; створення умов для здобуття безоплатної вищої освіти на конкурсних засадах у державних і комунальних навчальних закладах; удосконалення правових засад здобуття освіти за рахунок бюджетів усіх рівнів та коштів юридичних і фізичних осіб; розширення можливостей здобуття вищої освіти шляхом індивідуального кредитування; створення умов для здобуття вищої освіти дітьми-сиротами, дітьми, позбавленими батьківського піклування, та дітьми-інвалідами; забезпечення високої якості вищої освіти та професійної мобільності випускників вищих навчальних закладів на ринку праці шляхом інтеграції вищих навчальних закладів різних рівнів акредитації, наукових установ та підприємств, запровадження гнучких освітніх програм та інформаційних технологій навчання; додержання засад демократичності, прозорості та гласності у формуванні контингенту студентів, у тому числі шляхом об'єктивного тестування; створення умов для забезпечення навчання відповідно до потреб особистості та ринку праці» [5].

За даними Міністерства освіти і науки України, у 2021 році в рейтингу спеціальностей за кількістю поданих заяв спеціальність «Право» посідає друге місце [6] (рис. 1).

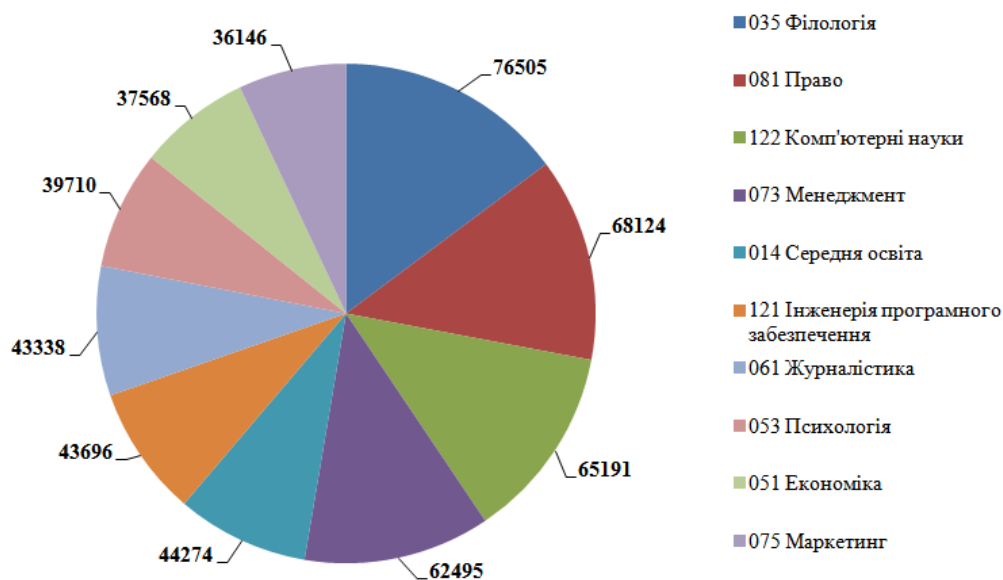

Рис. 1. Кількісні показники поданих заяв за спеціальностями у 2021 році

Однією зі спроб реформувати саме юридичну освіту було подання Проекту Закону України «Про юридичну (правничу) освіту і загальний доступ до правничої професії» № 7147 від 28 вересня 2017 року, який було відкликано. Відповідно до змісту Пояснювальної записки до законопроекту, його метою було визначено розвиток «правничої» освіти, спрямованої на «підготовку правника відповідно до його

фундаментальної ролі – утверджувати верховенство права через захист прав і свобод людини». Досягнення зазначеної мети автори законопроекту вбачали у певних кроках, спрямованих на «... утвердження розуміння фаху правника як професії, спрямованої на захист прав і свобод людини; визначення стандарту правничої освіти як необхідного обсягу знань про теоретичні засади, принципи та інститути, а також необхідного обсягу юридичних навичок, компетентностей, обізнаності щодо питань етики та прав людини, які повинен опанувати студент; гарантування якості правничої освіти; гарантування незалежного та прозорого механізму доступу до правничої професії; гарантування якості правничої науки; розвитку фінансової, організаційної, академічної та кадрової автономії правничих шкіл та університетів в цілому...» [7].

Однак Комітет з питань європейської інтеграції дійшов висновку про те, що зазначений законопроект не належить до пріоритетних сфер адаптації законодавства України до законодавства ЄС і у висновку цього Комітету немає потреби [8].

Треба звернути увагу на те, що у згаданому законопроекті було запропоновано термінологію, як-от «правник – особа, яка завершила навчання в правничій школі та успішно склала Єдиний державний кваліфікаційний іспит»; «юридична (правнича) освіта – вища освіта за спеціальністю «право», здобуття якої відбувається за наскрізною програмою в рамках магістерського рівня вищої освіти» та «правнича школа – вищий навчальний заклад або структурний підрозділ вищого навчального закладу, що здійснює підготовку правників» [7].

Словник української мови тлумачить термін «правник», як «юрист, фахівець з правознавства»; «правничий» – пов'язаний із законодавством, правовими нормами і практичним їх застосуванням; пов'язаний з вивченням і науковою розробкою правознавства, юриспруденції або призначений для підготовки юристів. При цьому «правничий» – те саме, що юридичний [9]. Також увагу привертає словосполучення «правнича школа». Під «школою» треба розуміти навчальний заклад, який здійснює загальну освіту і виховання молодого покоління; систему загальної освіти, сукупність навчальних закладів; приміщення, в якому міститься такий заклад [9]. По суті, «правнича школа» не може бути вищим навчальним закладом, тому що «вищий навчальний заклад» – навчальна установа, яка дає вищу освіту [9].

У 2017 році було подано на розгляд ще один Проект Закону «Про юридичну освіту та юридичну (правничу) професію», який також в подальшому було відкликано та який на меті ставив «визначення основних засад юридичної освіти та допуску до юридичної (правничої) професії для забезпечення потреб суспільства та держави у кваліфікованих працівниках (юристах)». З особливостей цього законопроекту можна виділити такі: по-перше, затребуваність «професії правника (юриста)»; по-друге, необхідність «запровадження нових підходів до організації підготовки правників (юристів)», що пов'язано із захистом прав і свобод людини, а також розвитком суспільства загалом; по-третє, запровадження «автономії юридичних шкіл»; по-четверте, нормативно-правове закріплення кваліфікаційних вимог до «правничої професії» [10]. У Пояснювальній записці було використано термін «студент», Порівняльна таблиця до зазначеного законопроекту в запропонованій редакції містила зміни до Закону України «Про вищу освіту» в частині атестації «здобувачів вищої освіти», яка може здійснюватися у формі єдиного державного кваліфікаційного іспиту.

Термін «юридичний» в різних його варіаціях вживається в Конституції України. Але є суперечні моменти. В ч. 5 ст. 55 Конституції України визначено право кожного на звернення для захисту своїх прав і свобод до міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, після використання всіх національних засобів *юридичного захисту*. В ч. 1 ст. 59 передбачено право кожного на *«професійну правничу допомогу»*, при цьому Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» регулює питання про надання «правової допомоги», а не «правничої». Відповідно до ч. 3 ст. 127 «На посаду судді може бути призначений громадянин України, не молодший тридцяти та не старший шістдесяти п'яти років, який має *вищу юридичну освіту...*»; ч. 2 ст. 131 встановлює, що «Вища рада правосуддя складається з двадцяти одного члена, з яких десятьох – обирає з'їзд суддів України з числа суддів чи суддів у відставці, двох – призначає Президент України, двох – обирає Верховна Рада України, двох – обирає з'їзд адвокатів України, двох – обирає всеукраїнська конференція прокурорів, двох – обирає з'їзд представників *юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ*»; ч. 3 ст. 148 «Суддею Конституційного Суду України може бути громадянин України, який ... має *вищу*

юридичну освіту і стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше п'ятнадцять років, високі моральні якості та є правником із визнаним рівнем компетентності» (відповідно до Національної рамки кваліфікацій «компетентність – динамічна комбінація знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей, що визначає здатність особи успішно соціалізуватися, провадити професійну та/або подальшу навчальну діяльність») [11]; ст. 151¹ «... Конституційна скарга може бути подана в разі, якщо всі інші національні засоби юридичного захисту вичерпано» [12].

Повертаючись до питання юридичної освіти, Закон України «Про вищу освіту» визначає конкретні види вищих навчальних закладів України, якими є університет, академія або інститут та коледж. Такими закладами вищої освіти, як університети, академії та інститути, із врахуванням положень пп. 1, 2 ч. 1 ст. 28 цього Закону, є багатогалузеві (університети) та галузеві юридичні заклади вищої освіти (університети, академії, інститути). Крім того, структурними підрозділами закладу вищої освіти, відповідно до п. 2 ч. 7 ст. 33, можуть бути юридичні клініки [13]. Стандарти вищої освіти України: перший (бакалаврський) рівень вищої освіти, галузь знань 08 «Право», спеціальність 081 «Право» та другий (магістерський) рівень вищої освіти для отримання освітнього ступеня вищої освіти «магістр» за спеціальністю 081 «Право» у галузі знань 08 «Право», – встановлюють освітню кваліфікацію «бакалавр права» та «магістр права за спеціалізацією» [14-15].

Проект Концепції розвитку юридичної освіти під вищою юридичною освітою пропонує вважати вищу освіту в галузі знань 08 «Право» за спеціальностями 081 «Право», 082 «Міжнародне право», здобуту за освітнім ступенем магістра на основі освітнього ступеня бакалавра з галузі знань 08 «Право». Правником є особа, яка завершила навчання в правничій школі (якою є заклад вищої освіти (структурний підрозділ закладу вищої освіти), що здійснює підготовку здобувачів вищої освіти в галузі знань 08 «Право») та успішно пройшла атестацію випускників, включно зі складанням Єдиного державного кваліфікаційного іспиту для здобувачів ступеня магістра права. Також йдеться про об'єднання, створене у встановленому законом порядку, яке сформоване за професійною ознакою для захисту інтересів представників правничої професії та інтересів, пов'язаних з професійною правничою діяльністю, яким є професійна правнича спільнота [16]. Знову ж таки, постає суто термінологічне питання: якщо школа правнича, чому освіта юридична?

Аналітичні дані, зібрані у межах проекту «Удосконалення юридичної освіти та освіти з прав людини» Координатора проектів ОБСЄ в Україні у співпраці з Міністерством освіти і науки України та МГО «Універсальна екзаменаційна мережа» (UEnet), привертають увагу не тільки дуже ґрунтовним порівняльним дослідженням юридичної освіти за різними критеріями, а й тим, що у зазначеній довідці поряд використовуються поняття «юридичні спеціальності», «правнича школа», «юридичні професії», «правник», «юрист» [17].

Аналіз провідного вітчизняного та зарубіжного досвіду щодо стратегій вищої освіти в умовах інтернаціоналізації для стійкого розвитку суспільства, здійснений у 2019 році авторським колективом Інституту вищої освіти НАПН України, в основу якого покладено звіт Організації економічного співробітництва та розвитку, показав «... що економіка, адміністративні та юридичні науки в країнах ОЕСР (35 країн ОЕСР та країни-партнери) є найбільш популярними напрямками. Кожен четвертий студент починає навчання в цих галузях. На відміну від цього, в середньому лише 16 відсотків щорічно навчаються інженерії і лише 5 відсотків вивчають комп'ютерні науки, навіть якщо рівень зайнятості цих випускників перевищує 90 відсотків у багатьох країнах. Наприклад, у Німеччині право та економіка користуються попитом серед студентів першого курсу, подібних до середнього по ОЕСР. З рівнем зайнятості близько 90 % усі три суб'єкти досягають подібних значень. У соціальних і гуманітарних науках рівень зайнятості становить 84 %, але все ще вищий для дорослих, які мають тільки професійну освіту або диплом про отримання середньої освіти...» [18].

Висновки. Юридична освіта перебуває на етапі реформування. Нормативно-правове регулювання досліджуваного напрямку потребує узгодження його з єдиною моделлю, яка повинна відповідати не тільки європейським стандартам, а й Конституції України. Розмаїття термінології, використаної для опису цього напрямку освіти та фаху, призводить до плутанини. З огляду на показники затребуваності юридичної освіти як в Україні, так і в зарубіжних країнах, передусім треба приділити увагу її нормативному регулюванню.

Список використаних джерел

1. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу : Закон України від 18 березня 2004 року № 1629-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-15#Text>.
2. Єгорова О. В. Юридична освіта в університетах України XIX – початку XX ст. (етапи та особливості розвитку) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Дніпропетровськ, 2004. 18 с.
3. Міхневич Л. В. Розвиток юридичної науки і освіти в Київському комерційному інституті – Київському інституті народного господарства (1906-1930 рр.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2009. 20 с.
4. Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року : Указ Президента України від 25 червня 2013 року № 344/2013. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344/2013#Text>.
5. Про Національну доктрину розвитку освіти : Указ Президента України від 17 квітня 2002 року № 347/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002#Text>.
6. Вступна кампанія 2021 року : попередні підсумки. URL : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/2021/08/17/VSTUP.KAMP.2021-poperedni.pidsumky.17.08.pdf>.
7. Про юридичну (правничу) освіту і загальний доступ до правничої професії : Проект Закону України від 28 вересня 2017 року № 7147. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62613.
8. Висновок Комітету з питань інтеграції України з Європейським Союзом від 28 лютого 2018 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62613
9. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980. URL: <http://sum.in.ua/>
10. Про юридичну освіту та юридичну (правничу) професію : Проект Закону України від 17 жовтня 2017 року № 7147-1. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62728
11. Про затвердження Національної рамки кваліфікацій : Постанова Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 року № 1341. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1341-2011-%D0%BF#Text>
12. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#>
13. Про вищу освіту : Закон України від 01 липня 2014 року № 1556-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>
14. Стандарт вищої освіти України : наказ Міністерства освіти і науки України від 12 грудня 2018 року № 1379. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/12/21/081-pravo-bakalavr.pdf>
15. Стандарт вищої освіти України : наказ Міністерства освіти і науки України від 17 серпня 2020 року № 1053. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vyshcha/standarty/2020/08/081-pravo-magistr.pdf>
16. Концепція розвитку юридичної освіти. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/konceptsiya-vdoskonalennya-pravnichoyi-yuridichnoyi-osviti-dlya-fahovoyi-pidgotovki-pravnika>
17. Стандартизовані освітні вимірювання 2018 року у вищій юридичній освіті. Єдине фахове вступне випробування та Єдиний вступний іспит. Аналітичне дослідження. Київ : Ваіте, 2019. 122 с.
18. Зінченко В., Горбунова Л., Курбатов С., Сікорська І., Степаненко І., Шипко О. Аналіз провідного вітчизняного та зарубіжного досвіду щодо стратегій вищої освіти в умовах інтернаціоналізації для стійкого розвитку суспільства: препринт (аналітичні матеріали) / за ред. В. Зінченка. Ч. 1. Київ : ІВО НАПН України, 2018. 113 с.

Надійшла до редакції 09.09.2021

References

1. Pro Zahalnodержavnu prohramu adaptatsii zakonodavstva Ukrainy do zakonodavstva Yevropeiskoho Soiuzu [About the National program of adaptation of the legislation of Ukraine to the legislation of the European Union] : Zakon Ukrainy vid 18 bereznia 2004 roku № 1629-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-15#Text> [in Ukr.].
2. Yehorova O. V. (2004) Yurydychna osvita v universytetakh Ukrainy XIX – pochatku XX st. (etapy ta osoblyvosti rozvytku) [Legal education in the universities of Ukraine XIX - early XX centuries. (stages and features of development)] : avtoref. dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.01. Dnipropetrovsk., 18 p. [in Ukr.].
3. Mikhnevych L. V. (2009) Rozvytok yurydychnoi nauky i osvity v Kyivskomu komertsiinomu instytuti – Kyivskomu instytuti narodnoho gospodarstva (1906-1930 rr.) [Development of legal science and education in the Kyiv Commercial Institute - Kyiv Institute of National Economy (1906-1930)] : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.01. Kyiv, 20 p. [in Ukr.].
4. Pro Natsionalnu stratehiyu rozvytku osvity v Ukraini na period do 2021 roku [On the National Strategy for the Development of Education in Ukraine until 2021] : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 25 chervnia 2013 roku № 344/2013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344/2013#Text> [in Ukr.].

5. Pro Natsionalnu doktrynu rozvytku osvity [On the National Doctrine of Education Development] : Ukaz Prezidenta Ukrainy vid 17 kvitnia 2002 roku № 347/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002#Text> [in Ukr.].
6. Vstupna kampaniia 2021 roku: poperedni pidsumky [Admission campaign of 2021: preliminary results]. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/2021/08/17/VSTUP.KAMP.2021-poperedni.pidsymky.17.08.pdf> [in Ukr.].
7. Pro yurydychnu (pravnychu) osvitu i zahalnyi dostup do pravnychoi profesii : Proiekt Zakonu Ukrainy vid 28 veresnia 2017 roku № 7147 [About legal education and general access to the legal profession]. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62613 [in Ukr.].
8. Vysnovok Komitetu z pytan intehratsii Ukrainy z Yevropeiskym Soiuzom vid 28 liutoho 2018 roku [Conclusion of the Committee on Integration of Ukraine with the European Union dated February 28, 2018]. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62613 [in Ukr.].
9. Slovyk ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian language] : v 11 t. / za red. I. K. Bilodida. Kyiv : Naukova dumka, 1970–1980. URL: <http://sum.in.ua/> [in Ukr.].
10. Pro yurydychnu osvitu ta yurydychnu (pravnychu) profesiiu [On legal education and legal (legal) profession] : Proiekt Zakonu Ukrainy vid 17 zhovtnia 2017 roku № 7147-1. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62728 [in Ukr.].
11. Pro zatverdzhennia Natsionalnoi ramky kvalifikatsii [On approval of the National Qualifications Framework] : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 23 lystopada 2011 roku № 1341. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1341-2011-%D0%BF#Text> [in Ukr.].
12. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 28 chervnia 1996 roku № 254k/96-VR. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#> [in Ukr.].
13. Pro vyshchu osvitu [About higher education] : Zakon Ukrainy vid 01 lypnia 2014 roku № 1556-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> [in Ukr.].
14. Standart vyshchoyi osvity Ukrainy [Standard of higher education in Ukraine] : nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 12 hrudnia 2018 roku № 1379. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/12/21/081-pravo-bakalavr.pdf> [in Ukr.].
15. Standart vyshchoyi osvity Ukrainy [Standard of higher education in Ukraine] : nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 17 serpnia 2020 roku № 1053. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vyshcha/standarty/2020/08/081-pravo-magistr.pdf> [in Ukr.].
16. Kontsepsiya rozvytku yurydychnoi osvity [The concept of legal education development]. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/koncepciya-vdoskonalennya-pravnychoyi-yuridichnoyi-osviti-dlya-fahovoyi-pidgotovki-pravnika> [in Ukr.].
17. Standartyzovani osvitni vymiryuvannya 2018 roku u vyshchii yurydychnii osviti. Yedyne fakhove vstupne vyprobuvannya ta Yedynyi vstupnyi ispyt. Analychne doslidzhennia [Standardized educational measurements of 2018 in higher legal education. The only professional entrance exam and the Unified entrance exam. Analytical research]. Kyiv : Vaite, 2019. 122 s. [in Ukr.].
18. Zinchenko V., Horbunova L., Kurbatov S., Sikorska I., Stepanenko I., Shypko O. (2018) Analiz providnogo vitchyznianoho ta zarubizhnogo dosvidu shchodo stratehii vyshchoyi osvity v umovakh internatsionalizatsii dlia stiikoho rozvytku suspilstva: prepynt (analytychni materialy) [Analysis of the leading domestic and foreign experience on higher education strategies in the context of internationalization for sustainable development of society: preprint (analytical materials)] / za red. V. Zinchenka. Ch. 1. Kyiv : IVO NAPN Ukrainy, 113 p. [in Ukr.].

ABSTRACT

Oleksandra Skok. Current issues of legal education reform in Ukraine. This article is aimed at studying issues related to the reform of legal education in Ukraine, taking into account the legal regulation of this area of state activity. Since 2004, since the adoption of the national program of adaptation of Ukrainian legislation to the legislation of the European Union, a process has begun to bring the provisions of national legislation into European standards in order for Ukraine to meet the third Copenhagen and Madrid criteria for membership in the European Union. One of the areas of implementation of this Program is legal reform in Ukraine, which affects the formation of common approaches to creating a regulatory framework for training qualified professionals and creating appropriate conditions for the institutional, scientific and educational process of adaptation of Ukrainian legislation. In addition, the ways of implementing the National Strategy for the Development of Education in Ukraine until 2021 and the National Doctrine of Education Development need special attention. Many domestic scholars have paid attention to the issue of legal education reform in different years. However, this area is becoming increasingly important due to the development of society as a whole and the growing demand for the legal profession, which is reflected in quantitative indicators. Thus, according to the Ministry of Education and Science of Ukraine, in 2021, in the ranking of specialties by the number of applications, the specialty «Law» takes second place. In 2021, 68,124 applications were submitted for this specialty. As a result of the study, the problematic issues related to bringing the regulatory framework to a single model, which must meet both European standards and the Constitution of Ukraine, were identified. Given the demand for legal education, both in Ukraine and abroad, its regulation should be paid attention in the first place.

Keywords: lawyer, education, qualification, higher legal education, specialty.

РЕЦЕНЗІЇ

КОНЦЕПТУАЛЬНА ІДЕЯ ТРАНСФОРМАЦІЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ В ПЕНІТЕНЦІАРНУ СИСТЕМУ*

Беззаперечно, монографія присвячена актуальній темі. У ній автор виклав взаємовідносини держави і особи, що є найважливішим показником стану суспільства у цілому, цілей і перспектив його розвитку. Становище особи в суспільстві визначено та обумовлено не лише її власною поведінкою, активністю і здібностями, але й тими параметрами і рисами, які задані і відтворюються історично конкретним, історично неповторним суспільним організмом загалом, який містить у собі усі суспільні явища та атрибути.

Дослідником фундаментально доведено, що саме події на перетині ХХ–ХХІ ст., зміни відносин у всіх сферах суспільного життя країни визначили нові погляди на зміст і організацію процесу виконання й відбування покарань, на мету, завдання, принципи, функції та цілі виправлення і ресоціалізації засуджених у пенітенціарній системі України.

Серед напрямів трансформації кримінально-виконавчої системи України в пенітенціарну систему автор монографічного дослідження виділяє наукове забезпечення вченими наукової школи «Інтелект» загальнотеоретичних проблем кримінального, кримінально-виконавчого та адміністративного права, кримінології, історії, економіки, педагогіки і психології.

Дослідження цих проблем, пошук шляхів розв'язання певного наукового завдання, об'ємний сегмент наукового матеріалу в Україні традиційно привертає увагу багатьох учених різних наукових шкіл і спеціальностей, що є позитивним кроком формування потужної наукової думки в державі.

Відомо, що з матеріалами дисертаційних досліджень має можливість ознайомитися лише обмежене коло практичних працівників і вчених. На нашу думку, такий стан ускладнює використання науково обґрунтованих теоретичних положень і практичних рекомендацій, що містяться в дисертаціях.

Для усунення перешкод на шляху впровадження наукових досягнень вітчизняних учених у галузі пенітенціарної науки у практичну діяльність органів і установ виконання покарань, правоохоронних органів та освітній процес закладів вищої освіти підготовлено це наукове видання.

Доволі цікавим є той факт, що, обравши напрям інтеграції до Європейського Союзу, Україна взяла на себе низку зобов'язань щодо створення пенітенціарного відомства європейського зразка, здатного гарантувати належні умови для відбування засудженими покарання, ресоціалізувати їх після звільнення у соціальне середовище, повернути законслухняними громадянами.

Останні події в місцях несвободи з усією переконливістю свідчать про те, що пенітенціарна система України змінюється динамічно, висувуючи все нові і нові виклики для реалізації державної політики у сфері виконання покарань та пробачії.

Першим і найголовнішим кроком на цьому шляху має стати прийняття пенітенціарної доктрини, яка б насамперед базувалась на засадах каяття, виправлення та ресоціалізації засуджених, адаптації останніх у суспільство після звільнення з місць несвободи. Цьому процесу сприяють та кореспондують проведені науковцями школи «Інтелект» ґрунтовні фундаментальні дослідження у сфері пенітенціарної системи та вчених інших галузей права.

*Рецензія на видання: Богатирьов І.Г. Нариси становлення пенітенціарної системи в Україні у працях вчених наукової школи «Інтелект»: монографія. Київ: ВД «Дакор». 2021. 242 с.

Вищезазначене актуалізує необхідність підготовки монографічного дослідження «Нариси становлення пенітенціарної системи України у працях вчених наукової школи «Інтелект», яке в певних суспільно-політичних умовах і на окремих часових відрізках сприятиме трансформації кримінально-виконавчої системи України в пенітенціарну систему шляхом використання накопиченого досвіду в умовах сучасного її реформування (розвитку).

Підготовка автором такого фундаментального дослідження є актуальним завданням вітчизняної пенітенціарної науки, оскільки вирішується міждисциплінарна наукова проблема. Її розв'язання свідчить про розкриття об'єктивної картини правового й організаційного забезпечення функціонування пенітенціарної системи України у визначений період.

Варто констатувати, що сучасних дисертаційних і монографічних праць, присвячених нарису становлення пенітенціарної системи України в працях науковців школи «Інтелект» дотепер не було здійснено, що є додатковим аргументом проведення такого наукового пошуку. Крім того, набуття нових знань про пенітенціарну систему та її функціонування дозволять не лише розширити науковий пошук майбутнього пенітенціарної системи, а головне – критично оцінити її діяльність з позиції набутого досвіду.

Як вбачається, рецензована монографія Богатирьова І.Г. «Нариси становлення пенітенціарної системи в Україні у працях вчених наукової школи «Інтелект» є важливим етапом реформування (розвитку) кримінально-виконавчої системи України і трансформації її в пенітенціарну систему європейського зразка та є завершеним науковим дослідженням, актуальним для пенітенціарного права.

Роман ВЕРЕША

*завідувач кафедри кримінального
та адміністративного права
Академії адвокатури України,
доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України*

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

НАУКОВІ ЗАХОДИ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ТА РЕГІОНАЛЬНОГО РІВНЯ, ЩО ВІДБУЛИСЯ В ДДУВС У ІІІ КВАРТАЛІ 2021 РОКУ

18 вересня 2021 року – регіональний науково-практичний семінар «Україна як суверенна, незалежна, демократична, соціальна і правова держава: історія становлення, сучасний стан та перспективи розвитку», організований кафедрою теорії та історії держави і права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ у рамках відзначення 30-ї річниці Незалежності України.

Захід відбувся за активної участі представників органів державної влади, місцевого самоврядування, громадських організацій, наукових та науково-педагогічних працівників. До заходу також долучилися аспіранти, курсанти закладів вищої освіти регіону, зокрема Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка, Університету митної справи і фінансів (м. Дніпро) та ДДУВС – усього у науково-практичному семінарі взяли участь близько 50 учасників.

Захід відкрила проректор Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України Лариса Наливайко, яка привітала учасників регіонального науково-практичного семінару й побажала плідної роботи та цікавих і змістовних дискусій.

Проблематика наукового заходу викликала невідомий інтерес у його учасників, а атмосфера його проведення в очній формі сприяла жвавому і

конструктивному обговоренню історичних подій, пов'язаних зі становленням української державності; пошуку шляхів для утвердження міжнародної правосуб'єктності України, що є зовнішнім виявом суверенітету держави; визначення напрямів діяльності Української держави із забезпечення її суверенітету, що склали предмет науково-практичного заходу.

За результатами роботи регіонального науково-практичного семінару підготовлено методичні рекомендації.

29 вересня 2021 року – Всеукраїнський науково-практичний семінар «Когнітивно-комунікативні стратегії розвитку здобувачів вищої освіти у процесі професійної підготовки», організований кафедрою психології та педагогіки факультету соціально-психологічної освіти та управління Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

Основними напрямками роботи семінару означено когнітивно-комунікативні стратегії розвитку особистості: міждисциплінарний аспект; особливості застосування когнітивно-комунікативної моделі навчання у вищій школі; забезпечення розвитку здобувачів вищої освіти когнітивно-комунікативними методами в умовах дистанційної освіти.

У заході взяли участь представники громадських та бізнес-організацій, психологічних центрів, відомі українські освітяни, психологи та психологи-практики, викладачі, науковці та здобувачі вищої освіти. Всього семінар об'єднав близько 90 учасників з Дніпропетровської, Запорізької, Київської, Хмельницької, Волинської, Рівненської, Кіровоградської, Харківської, Луганської областей.

До роботи семінару також долучилися представники іноземних держав: професор кафедри прикладної інформатики факультету економічної інформатики Університету в м. Братислава доктор педагогічних наук Ярослав Култан (Словаччина) та професор коледжу міжнародного бізнесу Університету Шаосін Аміт Шарма (Китайська Народна Республіка).

МІЖНАРОДНА СПІВПРАЦЯ

6 липня 2021 року в рамках робочого візиту до м. Дніпро делегація експертів НАТО на чолі з офіцером канадської Об'єднаної оперативної групи «Україна» (Операція «ЮНІФАЄР») капітаном Метью Дж. Стоунером відвідала Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ.

Робочу зустріч провели проректор ДДУВС Лариса Наливайко та помічник ректора з гендерних питань Ірина Грицай. Обговорили питання включення ДДУВС до процесу формування єдиної багаторівневої системи професійної освіти у секторі безпеки і оборони за стандартами НАТО, впровадження стандартів Альянсу в освітню і наукову діяльність, співпрацю з Представництвом НАТО в Україні.

Лариса Наливайко представила експертам НАТО основні переваги та досвід Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ у формуванні правоохоронців за кращими стандартами та напрацюваннями НАТО. Делегації представили полігони ДДУВС, що використовуються з цією метою. Зокрема, гості побували у залі судових засідань, навчальному полігоні «Кризова кімната дружня до дитини», інтерактивній класній

кімнаті з протидії домашньому насильству.

Окрему увагу звернули на психотренінговий комплекс ДДУВС, де психологи надають допомогу ветеранам ООС та особам, які постраждали внаслідок конфлікту. Обговорили перспективи підвищення кваліфікації психологів університету щодо роботи з військовослужбовцями на основі тренінгових проєктів НАТО.

Міжнародні заходи, присвячені інтеграції до НАТО, неодноразово проводились за ініціатииви ректора ДДУВС Андрія Фоменка. У ході зустрічі було обговорено подальше проведення наукових досліджень з проблем інтеграції України до НАТО, зокрема, і питань забезпечення гендерної рівності в секторі безпеки і оборони, визначено потенціал наукових лабораторій ДДУВС, зокрема Навчально-наукової лабораторії дослідження проблем правового статусу внутрішньо переміщених осіб та забезпечення гендерної рівності.

Інтеграція України до НАТО є пріоритетом для нашої держави, тому ДДУВС включений до реалізації відповідної політики. На цьому акцентували увагу представники ДДУВС у ході зустрічі.

За результатами зустрічі були обговорені подальші ключові перспективи співпраці. Також радник з гендерних питань оперативно-тактичної групи «Україна» (Операція «ЮНІФАЄР»), капітан Метью Дж. Стоунер зазначив, що планує розробити для України стандартизовану освітню програму для воєнних кадетів, щоб зрозуміти гендерні стереотипи та упередженості. В рамках запланованої роботи представник НАТО запропонував співпрацю Дніпропетровському державному університету внутрішніх справ у вересні 2021 року щодо участі в спільному вквкшопі, який об'єднає представників закладів вищої освіти з усієї України з метою планування освітньої програми.

7 липня у рамках робочого візиту Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ відвідав **Надзвичайний і Повноважний посол Республіки Казахстан в Україні Дархан Калетаєв**. У складі делегації були присутні радник-посланник Посольства Республіки Казахстан в Україні Токтар Ісембаєв, радник Посольства Республіки Казахстан в Україні Кайсар Карбозін, почесний консул Республіки Казахстан у Дніпропетровській області Інна Медяник, почесний консул Республіки Казахстан в м. Харків Емін Наджафлі, а також народні депутати України Юлія Гришина, В'ячеслав Медяник та Сергій Нагорняк. У заході також узяв участь дистанційно начальник Карагандинської академії МВС Республіки Казахстан ім. Б. Бейсенова, генерал-майор поліції Акинкали Дарменов.

Робочу зустріч провели ректор ДДУВС Андрій Фоменко та проректор Лариса Наливайко, які ознайомили присутніх із освітньою та науковою діяльністю університету, розповіли про розвиток партнерських відносин у рамках існуючих меморандумів з Академією правоохоронних органів при Генеральній прокуратурі Республіки Казахстан та Казахським гуманітарно-юридичним університетом імені М.С. Нарікбаєва.

Надзвичайний і Повноважний посол Республіки Казахстан в Україні Д. Калетаєв підтримав ініціативу ректора А. Фоменка щодо створення у ДДУВС Центру права Республіки Казахстан і подальшого розвитку українсько-казахстанського діалогу з метою активізації взаємодії з широкого спектру питань, що становлять взаємний інтерес, у тому числі спільних наукових дослідницьких проєктів, а також запропонував допомогу у встановленні контактів.

Як зазначила в своєму виступі Л. Наливайко, результатом постійного тісного співробітництва вчених університету з ученими Академії правоохоронних органів при Генеральній прокуратурі Республіки Казахстан є спільна підготовка наукових публікацій, науково-дослідницьких статей, тез доповідей, монографій у рамках спільних тем наукових досліджень, а також організація наукових стажувань для аспірантів та докторантів під керівництвом провідних фахівців обох навчальних закладів.

Під час зустрічі було обговорено низку ключових питань, зокрема, налагодження співпраці між Дніпропетровським державним університетом

внутрішніх справ та навчальними закладами Республіки Казахстан, а також обмін досвідом у підготовці фахівців з правоохоронної діяльності.

Начальник Карагандинської академії Міністерства внутрішніх справ Республіки Казахстан імені Барімбека Бейсенова генерал-майор поліції А. Дарменов у онлайн форматі презентував свій навчальний заклад та його роль у підготовці фахівців для правоохоронних органів Республіки Казахстан. Він наголосив на взаємній налаштованості на встановлення партнерських відносин та їхній подальший розвиток задля обміну сучасними методами та методиками викладання у підготовці поліцейських та налагодження науково-дослідницької співпраці.

12-16 липня 2016 року Дніпропетровській державний університет внутрішніх справ вже вдруге приймав команду учасників тренінгу, тренерів та представників ОБСЄ у своїх стінах у рамках реалізації проекту міжнародної технічної допомоги «Розбудова тренінгових спроможностей Міністерства внутрішніх справ України з психологічного супроводу в екстремальних ситуаціях», який реалізується за підтримки Координатора проектів ОБСЄ в Україні.

Мета проекту – вдосконалення психологічного забезпечення в діяльності психологів всіх структур МВС. Важливість та актуальність курсу психологічного супроводу в надзвичайних ситуаціях підкреслюється участю в тренінгу представників Національної поліції, Національної гвардії, Державної прикордонної служби, Державної служби з надзвичайних ситуацій, медичних закладів та закладів вищої освіти.

Захід відкрив ректор Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ полковник поліції Андрій Фоменко. «Проект міжнародної технічної допомоги «Розбудова тренінгових спроможностей Міністерства внутрішніх справ України з

психологічного супроводу в екстремальних ситуаціях», який реалізується за підтримки Координатора проєктів ОБСЄ в Україні, має реальну дієву мету в напрямку вдосконалення психологічного забезпечення в діяльності психологів», – зазначив він.

Зокрема, ректор вишу акцентував увагу на тому, що Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ проводить активну роботу в цьому напрямі. За його словами, значним досягненням у контексті модернізації навчального процесу вважаємо створення на базі університету сучасних тренінгових центрів, один із яких відкрито за підтримки ОБСЄ в Україні, запевнивши, що університет і надалі надаватиме необхідну фахову допомогу в межах започаткованого представництвом ОБСЄ і МВС України проєкту.

Керівник проєкту «Безпека людини» Координатора проєктів ОБСЄ в Україні Лілія Грудко зазначила, що Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ вже впродовж багатьох років виступає партнером у їхній різноманітній діяльності, зокрема у сфері протидії домашньому насильству. У минулому році залучалися курсанти закладу до квесту з протидії торгівлі людьми. Дуже приємно, що молодь швидко вчиться та легко сприймає інтерактивні методи навчання. Спікерка познайомила присутніх із програмою «Безпека людини (Україна)», а також анонсувала проведення квестів та літніх шкіл у сфері протидії домашньому насильству та торгівлі людьми для студентської молоді закладів вищої освіти».

Національний менеджер проєктів Координатора проєктів ОБСЄ в Україні Сергій Гриненко висловив зацікавленість у подальшій співпраці з ДДУВС у межах розпочатого проєкту. Знаковість тренінгу підкреслив головний спеціаліст відділу психологічного забезпечення Департаменту персоналу Міністерства внутрішніх справ В'ячеслав Гриценко.

Тренінг тривав упродовж 5 днів, він складався із конкретних практичних вправ та покликаний був удосконалити професійну компетентність фахівців зі сфери психологічного забезпечення. Офіційне завершення заходу із врученням сертифікатів учасникам відбулося 16 липня у Дніпропетровському державному університеті внутрішніх справ.

6 вересня 2021 року – начальник відділу докторантури та аспірантури Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ **Дарія Лазарева** взяла участь у конференції від Асоціації європейських поліцейських коледжів (AEPS) **«Підготовка правоохоронців – найкращі світові освітні практики»**.

Конференція була організована факультетом правоохоронної діяльності Університету публічної безпеки у м. Будапешт, Угорщина.

Метою заходу стала презентація членами асоціації сучасних навчальних програм для правоохоронців. Серед учасників від України – народний депутат України Олександр Бакумов та проректор Національної академії внутрішніх справ Сергій Чернявський.

Дарія Лазарева виступила із доповіддю та презентацією на тему «Професійна підготовка докторів філософії серед числа поліцейських за спеціальністю 081 «Право» у Дніпропетровському державному університеті внутрішніх справ».

Тематика наукових досліджень докторантів ДДУВС визнана на загальноукраїнському рівні. Серед пріоритетних напрямів досліджень – стан і перспективи діяльності органів та підрозділів системи МВС в умовах розбудови України, удосконалення системи МВС як сектору національної безпеки, реалізація гендерної політики, протидія злочинності, міжнародне співробітництво тощо.

9 вересня 2021 року під час робочого візиту до м. Дніпро Надзвичайний і Повноважний Посол Литовської Республіки в Україні Вальдемарас Сарапінас відвідав Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, де зустрівся з ректором полковником поліції Андрієм Фоменком.

З огляду на те, що посол відвідав університет вперше, ректор розповів історію закладу, ознайомив з його структурою, напрямками діяльності. Більш детально він зупинився на розвитку партнерських відносин ДДУВС із Литовською Республікою, зазначивши, що університетом вже укладено угоди про співпрацю з Литовською школою поліції та Університетом Вітаутаса Великокого м. Каунас, висловивши сподівання, що нинішня зустріч розширить горизонти співробітництва.

«Маємо намір продовжувати та поглиблювати українсько-литовську співпрацю та наші спільні напрацювання в освітній, науково-дослідній та культурній галузях, збільшувати потужності Центру литовського права, перспективи реалізації нових кроків щодо академічної мобільності викладачів і студентів», – наголосив ректор, зауваживши, що в університеті задля цього є всі необхідні умови: розвинуті науково-педагогічний потенціал й матеріально-технічна база, сучасні тренінгові центри, а головне – бажання переймати кращий європейський досвід.

Нагадаємо, що Центр литовського права функціонує на базі ДДУВС з 2018 року. Це платформа для підтримки та налагодження зв'язків із литовськими колегами, практиками та науковцями, а для студентів та курсантів університету – унікальна можливість удосконалити вивчення міжнародного законодавства, навчання та стажування у провідних вишах Литовської Республіки та інших країнах Європейського Союзу завдяки програмам студентських обмінів.

Надзвичайний і Повноважний Посол Литовської Республіки в Україні Вальдемарас Сарапінас наголосив, що Литва підтримує євроінтеграційні прагнення українських закладів освіти. Литва активно співпрацює з Україною у науково-освітньому напрямку. У минулому навчальному році 785 студентів з України навчалися в університетах Литви. Для нас це дуже важливо, ми готові до співпраці та спільних кроків заради розвитку. Я особисто сприятиму розширенню перспектив щодо організації студентських та наукових обмінів між ДДУВС та литовськими вишами.

Зі свого боку ректор ДДУВС подякував Посольству Литовської Республіки в Україні й особисто пану Послу за допомогу в організації та налагодженні роботи, а також за презентовані для бібліотеки Центру литовського права видання.

НОВІ ВИДАННЯ

У 2021 р. НАУКОВЦЯМИ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ВНУТРІШНІХ СПРАВ ВИДАНО ДРУКОМ ПРАЦІ:

Алексєєнко І. В., Курас А. І., Маргулов А. Х. Глобальні проблеми міжнародних відносин та світової політики: безпековий вимір : підруч. ; за заг. ред. д-ра політ. наук, проф. І. В. Алексєєнко. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2021. 164 с.

ISBN 978-617-8032-30-2

Підручник розроблено з урахуванням стану сучасного міжнародного політичного простору, з акцентом на безпекових проблемах глобалізованого міжнародного середовища, на основі оригінальних наукових розробок авторів, а також теоретичного досвіду вітчизняних та закордонних безпекових студій.

На основі сучасних концепцій і теорій міжнародних відносин та світової політики в підручнику розкрито особливості й тенденції розвитку сучасного світового міжнародного політичного процесу в контексті викликів і загроз глобалізації, проаналізовано сутність і функції міжнародних організацій, особливості зовнішньополітичної діяльності України та досліджено інтеграційні міжнародні процеси, еволюцію відносин між Україною, ЄС і НАТО.

Розглянуто основні тригери загроз національній безпеці держав міжнародного середовища, проаналізовано реконцептуалізацію безпекової політики держав міжнародної політичної системи. Актуалізовано феномен людської безпеки та механізми її реалізації на міжнародному рівні крізь призму політики європейської та євроатлантичної безпеки.

Для слухачів (студентів і курсантів), викладачів, аспірантів, державних службовців – усіх, кого цікавлять безпекові аспекти міжнародних політико-правових процесів доби глобалізації.

Єремєєва І. А. Теорії цивілізацій та міжнародні конфлікти : підруч. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2021. 144 с.

ISBN 978-617-8032-27-2

Підручник розроблено відповідно до вимог рівня знань теорії та практики міжнародних відносин та фахових компетентностей спеціальності 291 «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії». Навчальне видання призначено для здобувачів вищої освіти бакалаврського рівня й магістрів, що вивчають міжнародні відносини, та всіх, хто цікавиться проблемами світової політики, цивілізаціології та конфліктології.

Збірник нормативних матеріалів «Загальні положення щодо організації та функціонування Європейського суду з прав людини: нормативні матеріали та узагальнення практики» / Уклад. : Л.Р. Наливайко, Р.З. Голобутовський, К.В. Грідіна ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., Засл. юриста України Л.Р. Наливайко. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т. внутр. справ, 2021. 320 с.

ISBN 978-617-8032-26-5

Збірник «Загальні положення щодо організації та функціонування Європейського суду з прав людини: нормативні матеріали та узагальнення практики» віщує основні нормативні матеріали, що стосується організації та функціонування Європейського Суду з прав людини, а також узагальнення практики застосування Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод.

Для студентів, аспірантів, викладачів юридичних вищих та інших навчальних закладів, науковців, фахівців, а також для широкого кола читачів.

Інформаційні технології : підруч. / В. Б. Вишня, К. Ю. Ісмаїлов, І. В. Краснобрижій, С. О. Прокопов, Е. В. Рижков. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2021. 492 с.

ISBN 978-617-8032-28-9

У підручнику розглянуто основні інформаційні системи Національної поліції, їх структура та особливості використання. Наведено методику пошуку інформації у відкритих джерелах Інтернету. Розглянуто основи аналітичної роботи працівниками Національної поліції. Призначений для курсантів, слухачів і магістрантів навчальних закладів системи МВС, практичних працівників Національної поліції.

Організаційно-правове забезпечення підрозділів превентивної діяльності Національної поліції : матеріали Регіонального круглого столу (м. Дніпро, 4 черв. 2021 р.). Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2021. 228 с.

У збірнику однойменного круглого столу висвітлено теорію і практику діяльності підрозділів превентивної діяльності Національної поліції. Зокрема висвітлені питання щодо запобігання підрозділами ювенальної превенції вчиненню неповнолітніми особами правопорушень у сфері незаконного обігу наркотичних засобів; діяльності підрозділів превентивної діяльності Національної поліції України щодо запобігання правопорушенням у сфері обігу вогнепальної зброї; діяльності підрозділів превенції щодо запобігання правопорушенням виборчого законодавства; інформаційного забезпечення діяльності підрозділів превентивної діяльності Національної поліції; превентивної діяльності Національної поліції в умовах загострення санітарно-епідемічної ситуації.

Для науковців, викладачів, здобувачів, працівників-практиків правоохоронних органів.

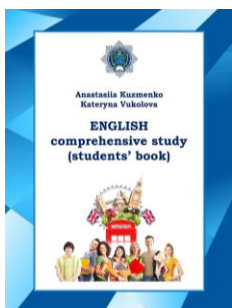
Теорія та практика конституціоналізму: вітчизняний і зарубіжний досвід : матеріали Регіон. наук.-практ. семінару, присвяч. 25-й річниці прийняття Конституції України (м. Дніпро, 17 черв. 2021 р.) ; уклад. І. О. Смірнова. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2021. 116 с.

ISBN 978-617-8032-29-6

Збірник містить матеріали Регіонального науково-практичного семінару, в якому взяли участь учені, практичні працівники органів представники органів публічної влади, правозахисних організацій Дніпропетровської області, а також здобувачі вищої освіти.

Тематика публікацій охоплює актуальні проблеми сучасного конституціоналізму, зокрема: Конституції України в історичному та сучасному вимірі; Основного закону держави як об'єкта порівняльно-правових досліджень; Конституції України як суспільного договору і основи національного законодавства; законодавчого конституційного процесу в Україні як правового підґрунтя для проведення необхідних реформ.

Матеріали заходу можуть бути використані в науково-дослідній роботі та освітньому процесі ЗВО, які здійснюють підготовку правників і правоохоронців, а також у законотворчості та правоохоронній діяльності.

Kuzmenko A. O., Vukolova K. V. English: comprehensive study : students' book. Dnipro: Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs, 2021. 416 с.

ISBN 978-617-8032-19-7

Підручник «English: comprehensive study (students' book)» підвищить рівень володіння загальною англійською мовою, допоможе виявити лакуни у знаннях студента, які потребують особливої уваги та дозволить покращити граматику-перекладацькі та комунікативні навички.

Для абітурієнтів, здобувачів вищої освіти та викладачів.

ВІЧНА ПАМ'ЯТЬ

ГЛУХОВЕРЯ Віталій Андрійович 20.07.1965 – 17.08.2021

З глибоким сумом колектив Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ сприйняв звістку про смерть проректора, доктора юридичних наук, Заслуженого юриста України, генерала поліції третього рангу Глуховері Віталія Андрійовича.

Народився 20 липня 1965 р. у м. Дніпропетровську. У 1988 р. закінчив Дніпропетровську спеціальну середню школу міліції МВС СРСР, 1997 р. – Донецький інститут внутрішніх справ МВС України. Працював на оперативних посадах у підрозділах карного розшуку ОВС м. Дніпропетровська.

У 1997-1999 рр. – начальник Кіровського райвідділу УВС м. Дніпропетровська, 1999-2003 рр. – начальник Дніпропетровського міськуправління ГУМВС України в Дніпропетровській області, 2014-2015 рр. – начальник ГУМВС України в Дніпропетровській області, 2015 р. – начальник Департаменту боротьби зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми, МВС України. З листопада 2015 р. по травень 2017 р. – ректор Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. З червня 2017 р. по серпень 2019 р. – начальник Головного управління Національної поліції в Дніпропетровській області. З 2020 р. – проректор Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

У 2014 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук «Адміністративна відповідальність за порушення законодавства про інформацію з обмеженим доступом» (спеціальність – 12.00.07), у 2020 р. – дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук «Теорія і практика адміністративно-правового забезпечення реформ в системі МВС України» (спеціальність – 12.00.07).

У 2016 р. присвоєно почесне звання «Заслужений юрист України».

Є автором та співавтором понад 60-и наукових та навчально-методичних праць. Сферою наукових інтересів були адміністративне право та адміністративна діяльність поліції.

Особистим життям Віталій Андрійович довів, що мрії про професію здійснюються, а успіх приходить до того, хто наполегливо працює й постійно самовдосконалюється. Високий професіоналізм, організаторські здібності, мислення державного масштабу й почуття відповідальності забезпечили йому загально визнаний авторитет і повагу.

Пам'ять про почесного ректора Глуховерю Віталія Андрійовича назавжди збережеться у наших серцях. Вічна та світла пам'ять...

ДОВІДКА ПРО АВТОРІВ

Алексєєнко Ігор Григорович – завідувач кафедри цивільного, трудового та господарського права юридичного факультету Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, доктор політичних наук, кандидат юридичних наук, доцент

Барбарош Лариса Миколаївна – аспірант кафедри кримінального, кримінально-виконавчого права та кримінології Академії Державної пенітенціарної служби

Бардін Євген Вікторович – викладач кафедри тактико-спеціальної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Батмангліч Камерон (Cameron A. Batmanghlich) – доктор філософії (PhD), професор Варненського університету менеджменту, Болгарія

Бекішев Асхат Кенжибекович – в.о. начальника кафедри кіберзлочинності та інформаційних технологій Алматинської академії МВС Республіки Казахстан, доктор філософії (PhD) за спеціальністю «Правоохоронна діяльність»

Березняк Василь Сергійович – доцент кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник

Беспаль Ольга Леонідівна – доцент кафедри конституційного та кримінального права ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», кандидат юридичних наук

Біліченко Валерій Віталійович – старший викладач кафедри тактико-спеціальної підготовки Дніпропетровського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Біловол Олександр Олександрович – аспірант кафедри кримінально-правової політики та кримінального права Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Бобиль Володимир Володимирович – завідувач кафедри обліку і оподаткування Дніпровського національного університету залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна, доктор економічних наук, професор

Богатирьов Андрій Іванович – доцент кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом», доктор юридичних наук

Богатирьов Іван Григорович – професор кафедри кримінально-правових та адміністративно-правових дисциплін Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янчука, доктор юридичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України

Богдан Юрій Михайлович – аспірант кафедри кримінального, кримінально-виконавчого права та кримінології Академії Державної пенітенціарної служби

Боняк Валентина Олексіївна – завідувач кафедри теорії та історії держави і права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор

Ведерніков Юрій Анатолійович – віце-президент Університету сучасних знань, кандидат юридичних наук, професор

Великий Юрій Миколайович – викладач кафедри тактико-спеціальної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Верба Ірина Олександрівна – доцент кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Гребенюк Галина Михайлівна – доцент кафедри економіки та менеджменту Дніпровського національного університету залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна, кандидат економічних наук

Гулєв Аріф Джаміль оглу – професор кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права Київського інституту інтелектуальної власності та права Національного університету «Одеська юридична академія», доктор юридичних наук,

професор, Заслужений працівник освіти України

Гусейнлі Аласкар Магбет оглу – аспірант Інституту законодавства Верховної Ради України
Демичева Алла Валеріївна – доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат соціологічних наук, доцент

Долгорученко Катерина Олегівна – викладач кафедри теорії та історії держави і права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Задоя В'ячеслав Олександрович – доцент кафедри економіки та менеджменту Дніпровського національного університету залізничного транспорту ім. акад. В. Лазаряна, кандидат економічних наук, доцент

Зеленський Євген Сергійович – старший викладач кафедри тактико-спеціальної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Карпенко Олександр Миколайович – старший викладач кафедри тактико-спеціальної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Катеринчук Катерина Володимирівна – професор кафедри приватного та публічного права Навчально-наукового інституту права та сучасних технологій навчання Київського національного університету технологій та дизайну, доктор юридичних наук, доцент

Кириченко Віктор Миколайович – завідувач кафедри «Політологія та право» Національного університету «Запорізька політехніка», кандидат історичних наук, доцент

Кириченко Юрій Вікторович – професор кафедри «Політологія та право» Національного університету «Запорізька політехніка», доктор юридичних наук, доцент

Комісаров Сергій Анатолійович – професор кафедри тактико-спеціальної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, доцент

Конношок Катерина Максимівна – магістрант кафедри економіки та менеджменту Дніпровського національного університету залізничного транспорту ім. акад. В. Лазаряна

Кунцевич Юлія Олегівна – молодший науковий співробітник Інституту економіки Карлового університету (м. Прага, Чеська Республіка), доктор філософії (PhD)

Курінний Євген Володимирович – професор кафедри адміністративного та господарського права Запорізького національного університету, доктор юридичних наук, професор

Кучук Андрій Миколайович – професор кафедри права та методики викладання правознавства Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, доктор юридичних наук, професор

Лазарева Дарія Володимирівна – доцент кафедри кримінального процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Левін Олег Леонідович – доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат історичних наук, доцент

Лучко Артем Сергійович – аспірант кафедри кримінального процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Маковій Віктор Петрович – завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Марценюк Лариса Володимирівна – професор кафедри економіки та менеджменту Дніпровського національного університету залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна, доктор економічних наук, доцент

Мельниченко Андрій Валерійович – заступник начальника слідчого управління Головного управління Національної поліції в Дніпропетровській області – начальник відділу розслідування злочинів, скоєних проти життя та здоров'я особи, за сумісництвом – доцент кафедри кримінального процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Мирошниченко Юрій Михайлович – суддя Іллічівського районного суду м. Маріуполя Донецької області, кандидат юридичних наук

Мовчан Марина Іванівна – магістрант кафедри обліку і оподаткування Дніпровського національного університету залізничного транспорту ім. акад. В. Лазаряна

Мусаелян Дмитро Пушкінович – викладач кафедри тактико-спеціальної підготовки

Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Обушенко Наталія Миколаївна – професор кафедри цивільно-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, доцент

Орловська Олександра Володимирівна – доцент кафедри гуманітарної та соціально-економічної підготовки Дніпровського національного університету залізничного транспорту ім. акад. В. Лазаряна, кандидат економічних наук, доцент

Пайда Юрій Юрійович – професор кафедри права Мелітопольського державного педагогічного університету Імені Богдана Хмельницького, доктор юридичних наук, доцент

Пархоменко Дмитро Анатолійович – аспірант кафедри тактико-спеціальної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Пастух Ігор Дмитрович – завідувач кафедри публічного управління та адміністрування Національної академії внутрішніх справ, доктор юридичних наук, доцент

Петрова Ірина Анатоліївна – головний науковий співробітник Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», доктор юридичних наук, професор

Пікуліна Олена Вікторівна – доцент кафедри обліку і оподаткування Дніпровського національного університету залізничного транспорту ім. акад. В. Лазаряна, кандидат економічних наук, доцент

Полат Ірина Володимирівна – аспірант кафедри приватного та публічного права Навчально-наукового інституту права та сучасних технологій навчання Київського національного університету технологій та дизайну

Поплавський Олег Олександрович – професор кафедри військової підготовки Університету митної справи та фінансів, кандидат історичних наук, доцент

Пузирьов Михайло Сергійович – начальник відділу наукової діяльності та міжнародного співробітництва Академії Державної пенітенціарної служби, доктор юридичних наук

Пчеліна Оксана Василівна – доцент кафедри кримінального процесу та організації досудового слідства Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор

Резворович Кристина Русланівна – завідувач кафедри цивільного права та процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Сидорова Ельвіра Олександрівна – заступник декана факультету підготовки фахівців для підрозділів стратегічних розслідувань Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Синиціна Юлія Петрівна – доцент кафедри економічної та інформаційної безпеки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат технічних наук, доцент

Сироїд Тетяна Леонідівна – завідувач кафедри міжнародного і європейського права Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, доктор юридичних наук, професор

Січковська Інна Віталіївна – доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики Львівського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Скирта Артем Анатолійович – аспірант Національного університету «Запорізька політехніка»

Скок Олександра Сергіївна – доцент кафедри кримінально-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Тертишник Володимир Митрофанович – професор кафедри правоохоронної діяльності та кримінально-правових дисциплін Університету митної справи та фінансів, доктор юридичних наук, професор

Тінін Дмитро Геннадійович – викладач кафедри тактико-спеціальної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Ткаченко Василь Іванович – доцент кафедри приватно-правових дисциплін Університету сучасних знань, кандидат юридичних наук

Токар Андрій Анатолійович – викладач кафедри тактико-спеціальної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Трень Тетяна Олександрівна – курсант факультету підготовки фахівців для органів досудового розслідування Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Фурса Вадим Вікторович – старший викладач кафедри тактико-спеціальної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Халапсіс Олексій Владиславович – завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, доктор філософських наук, професор

Хом'яченко Світлана Іванівна – доцент кафедри права Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету, кандидат юридичних наук, доцент

Царьов Олександр Дмитрович – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри тактико-спеціальної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Цуркаленко Дмитро Петрович – викладач кафедри адміністративного права, процесу та адміністративної діяльності Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Чаркіна Тетяна Юрїївна – доцент кафедри економіки та менеджменту Дніпровського національного університету залізничного транспорту ім. акад. В. Лазаряна, доктор економічних наук, доцент

Чекалюк Вероніка Василівна – професор кафедри журналістики та мовної комунікації Національного університету біоресурсів і природокористування України, кандидат наук із соціальних комунікацій

Ченцов Віктор Васильович – перший проректор Університету митної справи та фінансів, доктор наук з державного управління, професор, академік Академії політичних наук України, Української академії наук з державного управління, Заслужений діяч науки і техніки України

Шаповалов Дмитро Олександрович – доцент кафедри криміналістики та домедичної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат медичних наук, Заслужений лікар України

Шестаков Володимир Юрїйович – доцент кафедри права Університету сучасних знань, кандидат юридичних наук

Юзікова Наталія Семенівна – професор кафедри адміністративного і кримінального права Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, доктор юридичних наук, доцент

TABLE OF CONTENTS

**THEORY AND HISTORY OF THE STATE AND LAW.
CONSTITUTIONAL LAW. INTERNATIONAL LAW**

Yuriy Kyrychenko, Viktor Kyrychenko
Constitutional regulation of the principle of equality of rights and freedoms of man
and citizen in Ukraine and the countries of continental Europe: comparative legal analysis 7

Yuriy Vedyernikov, Vasyl Tkachenko, Volodymyr Shestakov
The dialectics of cyclicity in the development of law 16

Arif Hulyev, Veronika Chekalyuk
Diplomacy. Corporate culture and etiquette 23

Valentyna Boniak, Tetyana Tren
Amending the Fundamental Law of Ukraine and constitutions
of some post-soviet countries: comparative and legal aspect 31

Andriy Kuchuk
Freedom of expression and reputation protection
in the European Court of Human Rights Practice 39

Tetyana Syroid
International legal mechanism for ensuring the right of women prisoners to health 44

Oleksiy Khalapsis, Oleh Poplavskiy, Oleh Levin
Political and constitutional-legal transformations in Central Asia countries (1991–2021) 52

Nataliya Yuzikova, Svitlana Khomiachenko
Ensuring the independence of the judiciary through the prism
of a balanced and consistent reform of the judiciary 59

Alla Demycheva
The human rights field of modern Ukraine: interaction between state and non-state actors 65

Daria Lazareva
Subject matter, content and structure of the right
to freedom and personal inviolability: problem aspects 72

Kateryna Dolhoruchenko
Approaches to understanding the terms-concepts «legal actuality» and «legal reality»
and the problem of methodological correctness of their use in historical and legal research 80

Artem Skyrta
The conception of periodization of the history
of Ukrainian state formation by Ivan Lysyak-Rudnytsky 87

**CURRENT ISSUES OF LAW ENFORCEMENT
AND ITS HUMAN RESOURCES**

Yuriy Paida
Use of coercion by Ukrainian law enforcement authorities: certain aspects 94

Oleksandr Tsaryov
Tactical and psychological context of communication between a police officer and offenders 101

Yevhen Bardin, Andriy Tokar
Special mode of operation of office premises where security and defense forces are located 106

Valeriy Bilichenko Fundamentals of training of police officers for action in extreme situations	113
Yuriy Velykyi Some aspects of police use of extreme coercive measure – firearms	118
Oleksandr Karpenko, Yevhen Zelenskyi Distinguishing the concept of mentoring in the National police of Ukraine from related concepts	124

CIVIL LEGAL REGULATION OF SOME AREAS
OF PUBLIC RELATIONS

Ihor Aliksieienko On the issue of labor relations in the gig economy of Ukraine	129
Halyna Hrebenuk, Larysa Martseniuk Distant work as a new reality of labor relations	136
Nataliya Obushenko Object of systematization of labor legislation	142
Viktor Makovii Temporary values in the paradigm of modernization of civil legislation	148
Krystyna Rezvorovych Adaptation of standards of provision of government electronic services in Ukraine in the conditions of digital transformation	153

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCEDURE.
PUBLIC ADMINISTRATION

Kateryna Katerynychuk, Iryna Polat Problems of administrative and legal protection of the rights of participants in the educational process	160
Serhiy Komissarov, Dmytro Parkhomenko «National security», «system of national security», «types of national security», «forms of national security»: definitions	166
Yevhen Kurinnyi Administrative and legal enforcement of order calculation of time in Ukraine	173
Ihor Pastukh Directions of improving legal responsibility for committing administrative offenses related to corruption	180
Iryna Verba Mediation in administrative proceedings: problems of theory and practice	186
Alaskar Guseynli Tasks and functions of lawyer in administrative procedure	191
Dmytro Musaelyan, Yuliya Kuntsevych Legal bases of circulation of cold weapons in Ukraine	197
Vadym Fursa On the functioning of the «System of emergency assistance to the population on a single telephone number 112»: foreign experience and opportunities for its use in Ukraine	202
Dmytro Tsurkalenko On the expenditure of distinguishing the concepts of «preventive measures» and «preventive measures» in the activities of the National police of Ukraine	207

CRIMINAL AND CRIMINAL-EXECUTIVE LAW

Ivan Bohatyrov, Andriy Bohatyrov Paradigm of the penitentiary system of Ukraine functioning	213
Mykailo Puzyrov, Yurii Bohdan Criminal-executive characteristics and social-legal conditionality of negative duties of convicts sentenced to deprivation of liberty for a fixed term	219
Vasyl Berezniak Peculiarities of qualification of criminal offenses against movement safety and transport operation: a review of judicial practice	227
Olha Bespal On determining the circle of domestic violence victims	234
Larysa Barbarosh Problems of preventing domestic violence against children in Ukraine	238
Oleksandr Bilovol Problems of distinguishing domestic violence (Article 126-1 of the Criminal Code of Ukraine) from related administrative offenses	244
Dmytro Tinin, Volodymyr Tymofieiev Problems and competence of police during enforcement of judgments related to imprisonment	251

CRIMINAL PROCEDURE, FORENSIC SCIENCE,
OPERATIONAL-SEARCH ACTIVITIES

Iryna Petrova Characteristics of methods of evaluation of personnel of forensic expert institutions	257
Oksana Pchelina The right to information in criminal proceedings in the context of international legal standards	266
Volodymyr Tertyshnyk, Viktor Chentsov Integrative doctrine of evidence-based law	271
Andriy Melnychenko Restrictions of individual's rights, freedoms and legal interests within temporary access to items and documents: practical aspects	277
Yuriy Miroschnichenko Basic principles of construction of methodical of criminalistic support judicial proceedings	284
Inna Sichkovska Peculiarities of interaction of investigators with operative subdivisions of the National Police of Ukraine	289
Dmytro Shapovalov Theoretical and praxeological principles use of specialized knowledge in the investigation of state-funded health care crimes	294
Artem Luchko Practical aspects of determining the evidences obtained as a result of investigative (search) actions as inadmissible in the criminal proceeding	298

ECONOMIC SECURITY

Larysa Martseniuk, Cameron Batmanghlich Economic safety of Ukrainian railways: ways to exit the crisis management of production inventories	304
--	-----

Volodymyr Bobyl, Olena Pikulina, Maryna Movchan Modern methods of analysis and	311
Tetyana Charkina, Oleksandra Orlovska, Kateryna Konyushok Development of multimodal transportation in the cross-border communication between Ukraine and Europe	318
Viacheslav Zadoia Problems and prospects for the development of the tourism industry in a global pandemic	325
Elvira Sydorova Peculiarities of legal regulation of tax authorities of public authorities in Ukraine	331

CURRENT ISSUES OF HIGHER EDUCATION

Yuliya Synytsina, Askhat Bekishev Methodological aspects of digital communication of higher education institutions	340
Oleksandra Skok Current issues of legal education reform in Ukraine	348
<i>REVIEWS</i>	354

SCIENTIFIC LIFE

Scientific events	356
International cooperations	358
New editions	363
Our memory	365
<i>Authors</i>	366

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ**

Науковий журнал

2021

№ 3 (112)

Українською, російською та англійською мовами

Редактор, оригінал-макет –
А.В. Самотуга

Редактор *О.М. Врублевська*

Дизайн – *С.В. Лобань*

Підп. до друку 01.10.2021. Формат 70x100/16. Друк цифровий, трафаретний (RISO).
Папір офісний. Гарнітура – Times. Ум.-друк. арк. 38,33. Обл.-вид. арк. 38,82. Тираж – 65 прим.

Надруковано у Дніпропетровському державному університеті внутрішніх справ
49005, м. Дніпро, просп. Гагаріна, 26, rvv_vong@dduvs.in.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої діяльності ДК № 6054 від 28.02.20